7/3 №1

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ПІВДЕННИЙ АРХІВ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск XXVIII-XXIX

На пошану професора
Василя Миколайовича Дарієнка
з нагоди 80-річного ювілею

Херсон – 2008

УДК 378.4:94
ББК 74.58
З 41

Затверджено до друку вченою радою Херсонського державного університету, протокол № 11 від 03.07.2008 р.

Рішення президії ВАК про реєстрацію від 8 вересня 1999 р. (бюлетень № 5, 1999 р.)

Рішення Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України від 10.09.2003 р. про реєстрацію (свідоцтво КВ № 7938)

Друкується за наукового сприяння Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
Дарієнко В.М. д.і.н., професор (головний редактор);
Сінкевич Є.Г. к.і.н., доцент (випусковий редактор);
Сінкевич І.Ю. ст. викладач (відповідальний секретар);
Добролюбський А.О. д.і.н., професор;
Колесник І.І. д.і.н., професор;
Сусоров В.Д. д.і.н., професор;
Тригуб П.М. д.і.н., професор.

Рецензенти випуску:

Сохань Павло Степанович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Маврін Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Мова видання: українська, російська, польська

Адреса: Україна, 73000, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27, Херсонський державний університет

Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. – Випуск 28-29. – 432 с.

ОСНОВНИЙ ФОНД
БІБЛІОТЕКИ
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 431349

© Автори статей
© ХДУ, 2008

ЗМІСТ

Від редколегії 9

ВСЕСВІТНЯ ТА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

Дариенко В.Н. / Дарієнко В.М. (Херсон)
Генезис социального статуса колхозников / Ґенеза соціального статусу колгоспників 12

Герасименко М.В. (Херсон)
Досягнення земств Півдня України в організації медичної допомоги населенню на початковому етапі діяльності (60-70-ті роки XIX ст.) 39

Добровольська В.А. (Херсон)
Діяльність жіночих медичних та економічних шкіл Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття 50

Додонова Г.В. (Херсон)
Аудиторна та позааудиторна робота науково-педагогічних працівників університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. 55

Докашенко Г.П. (Донецьк)
Болгарська педагогічна думка і школа нового часу як історична передумова освітянських перетворень другої половини XX ст. 60

Каганов Ю.О. (Запоріжжя)
Участь молоді в опозиційному русі в Україні та країнах Центрально-Східної Європи (друга половина 1980-х – 1991 рр.): компаративний аналіз 68

Коник Ю.О. (Херсон)
Павло Блажейович Гречина – херсонський губернський землемір (1817-1829) та архітектор (1822-1824) 82

Кругла Н.А., Безлуцька О.П. (Херсон)
Діяльність Херсонського губернського земства по організації боротьби з епідеміями у XIX столітті 94

Кульчицька О.В. (Миколаїв)
Фізкультурно-спортивні товариства Херсонської губернії кінця XIX – початку XX століття 102

Матвієнко Л.В. (Миколаїв)
Господарча діяльність населення Північного Причорномор'я (на прикладі Сабатинівської культури) 107

Міронова І.С. (Миколаїв)
Розвиток козацької пошти в Україні в другій половині XVII – XVIII ст. 112

Нікітенко С.В. (Херсон)
Заходи місцевих органів влади та управління щодо організації та розвитку фізкультурно-спортивного руху на Херсонщині (1944-1991 рр.) 118

Nita M. / Ніта М. (Ченстохова, Республіка Польща)
Powstanie i rozwój ekonomiczny Towarzystwa Górniczego Francusko-Rosyjskiego – Franko-Russkoje Gornoje Obszczestwo w Dąbrowie Górniczej Królestwa Polskiego Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1891-1914 / Виникнення та економічний розвиток Франко-Російського гірничого товариства в Данброві Гірничій Польського королівства Російського царства в 1891-1914 роках 126

Потапенко М.В. (Ніжин, Чернігівська обл.)
Участь польських політичних сил Наддніпрянщини у виборах до міських дум 1917 р. 145

Рижева Н.О. (Миколаїв)
Світові новації у суднобудуванні та їх вплив на зміни технологій виробництва кораблів на Півдні України (друга половина XIX ст.) 154

Турченко Г.Ф.
Національні ідентичності та територіальний патріотизм (на матеріалах Півдня України початку XX ст.) 161

Цибуленко Л.О. (Херсон)
Система міського самоврядування Півдня України при розбудові держави П. Скоропадського 171

Черемісін О.В. (Херсон)
Умови функціонування органів місцевого самоврядування Херсона, Миколаєва, Одеси наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. 174

Шевчук Т.Є. (Рівне)
Встановлення польського політичного режиму на Холмщині і Підляшші (1918-1923 рр.) 178

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Бездрабко В.В. (Київ)
Проблема фальшування документів у творчості О.О. Жижиленка як віддзеркалення її розроблення на історико-правових засадах 188

Вербицький В.А. (Миколаїв)
Фізичне виховання і спорт на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): Історіографія проблеми 194

Качковська Л.Р. (Луцьк)
Культурно-громадська діяльність М. Біляшівського як співзасновника Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва 203

Король А.І. (Херсон)
Наукові студії В.Г. Сарбея в «Українському історичному журналі» 210

Куценко Ю.Ю. (Херсон)
Образ Михайла Драгоманова в діаспорній історіографії 221

Макієнко О.А. (Херсон)
Теоретичні та методологічні проблеми земської статистики у працях службовців-статистиків Херсонського земства 236

Михайленко Г.М. (Херсон)
Біографічні нариси у творчій спадщині Олександра Лотоцького 248

Федоренко И.В. / Федоренко І.В. (Дніпропетровськ)
Отличительные признаки научно-технических школ / Особливі ознаки науково-технічних шкіл 256

Чермошенцева Н.М. (Херсон)
Результати та перспективи дослідження соціокультурної історії Південної України в працях С.Я. Борового 265

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Бережко К.О. (Феодосія)
Ставлення комуністичної партії до Свідків Єгови під час керівництва генсека М. Хрущова (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х років) 276

Ганзуленко В.П. (Запоріжжя)
Римо-католицькі громади Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.): соціальний аспект 279

Єлісєєв Д.І. (Тернопіль)
Особливості взаємин товариства «Просвіта» і церкви в період німецької окупації в Україні (1941-1943 рр.) 287

Жердєва І.В. (Запоріжжя)
Видавничі проекти православних конфесій України у 20-ті – 80-ті роки XX ст. як фактор формування сучасної традиції 294

Ігнатуша О.М. (Запоріжжя)
Репресії проти української автокефальної церкви на Запоріжжі (до причин незначного розвитку українського автокефального руху на Півдні України у 20-х роках XX ст.) 302

Кудрявцева Н.С. (Херсон)
Суспільний договір як соціальне втілення однієї з основних ідей християнства 308

Лещенко А.М. (Херсон)
Значення «Я-концепції» для формування релігійного світовідчуття 314

Меша В.Г. (Донецьк)
Матеріальне становище духовенства в Україні 1875-1900 років 318

Чиркова О.А. (Київ)
Православні монастирі та становище чернецтва у Київській митрополії XIX століття 324

МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ»

Андрєєва С.С. (Херсон)
Варфоломіївська ніч в художніх творах, навчальній і науковій літературі: проблема співвідношення образів 332

Батенко Г.В. (Херсон)
Висвітлення проблеми виникнення арабо-єврейського протистояння в Палестині в сучасних підручниках з всесвітньої історії 336

Герінбург О.В. (Херсон)
Висвітлення статистико-демографічної проблематики у процесі викладання історії в начальних закладах Херсонщини 344

Куликова Л.Б. / Кулікова Л.Б. (Херсон)
Опыт изучения авторской дисциплины «Классическая греко-римская мифология» в Академическом лицее при ХГУ (1994-2008) / Досвід вивчення авторської дисципліни «Класична греко-римська міфологія» в Академічному ліцеї при ХДУ (1994-2008) 349

Лебідь Т.І., Лебідь В.О. (Херсон)
Ефективність використання навчальної літератури в умовах ліцейської освіти 362

Мороко В.М. (Запоріжжя)
Історія рідного краю новітньої доби (з досвіду підготовки підручника) 364

Павленко В.Я. (Херсон)
Підручник з історії: науковий та виховний аспекти 369

Сусоров В.Д. (Херсон)
Психологічні основи наочності в курсі «Історія України» у вищій школі 374

ОГЛЯДИ, ПОВІДОМЛЕННЯ

Берегова Г.Д. (Херсон)
Духовність у контексті етичних проблем сучасності 380

Ерков А.Ю. / Єрков О.Ю. (Санкт-Петербург, Російська Федерація)
Проблема арабо-израильских территориальных размежеваний XIX – XX вв. / Проблема арабо-ізраїльських територіальних розмежувань XIX – XX ст. 387

Павленко В.Я., Батракова М.О. (Херсон)
Народні рухи на Правобережній Україні у XVIII ст.: історіографія та джерела 393

Сінкевич Є.Г. (Херсон)
Нотатки на полях 400

Сінкевич І.Ю., Петрова С.С. (Херсон)
Огляд науково-видавничої діяльності Державного архіву Херсонської області (1944-2007 рр.) 402

НАШІ АВТОРИ

ДОКТОРУ ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРУ, ГОЛОВНОМУ РЕДАКТОРУ ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ПІВДЕННИЙ АРХІВ. ІСТОРИЧНІ НАУКИ» ВАСИЛЮ МИКОЛАЙОВИЧУ ДАРІЄНКУ – 80 РОКІВ

У поточному році виповнилося 80 років визначному науковцю та особистості Василю Миколайовичу Дарієнку (див. докладніше: Сінкевич Є. 75-річчя з дня народження д.і.н., професора Дарієнка // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2002. – Вип. 10. – С. 122-128; Цибуленко Г., Цибуленко Л. В. Дарієнко як дослідник Південно-Східної Росії // Там само. – С. 129-132).

Народився ювіляр у селі Раєвка Шортандінського району Акмолінської області Казахстану в родині переселенців із Дону, які під час Столипінської аграрної реформи подалися шукати кращої долі собі й своїм дітям. Він був сімнадцятою дитиною у великій та дружній сім`ї. Пастух, жнивар – перші життєві університети отримував підліток у рідному колгоспі. Там же, в убогій сільській школі, прищепили йому смак до наук заслані сталінським режимом зі столиці та інших міст країни академіки, заслужені та народні артисти. Звідси, очевидно, той глибокий фундамент знань (читати Гете в оригіналі, знатися на античних міфах, філософії та політекономії – далеко не повний перелік надбань юнака із глибокої периферії) та світоглядна позиція. Потім – навчання у Московському педінституті та Казахському університеті, чотирирічна армійська служба на о. Сахалін.

1947-1957 рр. – натхненна праця вчителем історії у Шортандинській та Олексіївській середніх школах. З 1957 р., й по сьогоднішній день – наукова діяльність на посадах викладача, старшого викладача, доцента і професора у вищих навчальних закладах Білгорода, Москви, а з 1979 р. – Херсона. У 1967 р. В. Дарієнко захистив в Інституті історії Академії наук СРСР кандидатську дисертацію «Социально-экономические отношения и классовая борьба на Яике в XVII – первой четверти XVIII века». Захищена восени 1991 р. в Московському педінституті докторська дисертація на тему «Революция и контрреволюция на юго-востоке страны 1917-1920 гг.» і сьогодні викликає інтерес у адептів науки.

Василь Миколайович одним із перших дав імпульс науковому дослідженню Херсонщини. Саме під його керівництвом було виконано та успішно захищено дві кандидатські дисертації з проблем історії Херсонщини.

Впродовж десяти років ювіляр є незмінним головним редактором збірника наукових праць «Південний архів. Історичні науки». За цей, порівняно невеликий термін, у збірнику опублікували результати своїх наукових пошуків понад пів тисячі авторів, вийшло друком близько тисячі статей. Налаштування на день прийдешній, пошук нового – характерні риси професора, вчителя, порадника, колеги. Завершуючи один вдалий видавничий проект із збірником наукових праць «Південний архів. Історичні науки», Василь Миколайович продовжує разом із однодумцями (до яких відносить себе і автор цієї замітки) новий масштабний і значимий для історичної науки проект, що пов'язаний із науковим збірником «Історичний архів. Наукові студії». Вітаючи Василя Миколайовича Дарієнка із визначним ювілеєм і присвячуючи йому заключне видання збірника наукових праць «Південний архів. Історичні науки», зичимо йому натхнення, здійснення планів, вдячних учнів, розважливих і мудрих керівників, реалізованих мрій, міцного здоров`я та всіх гараздів.

Від імені редакційної колегії
збірника наукових праць
«Південний архів. Історичні науки»
випусковий редактор збірника Євген Сінкевич

ВСЕСВІТНЯ ТА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

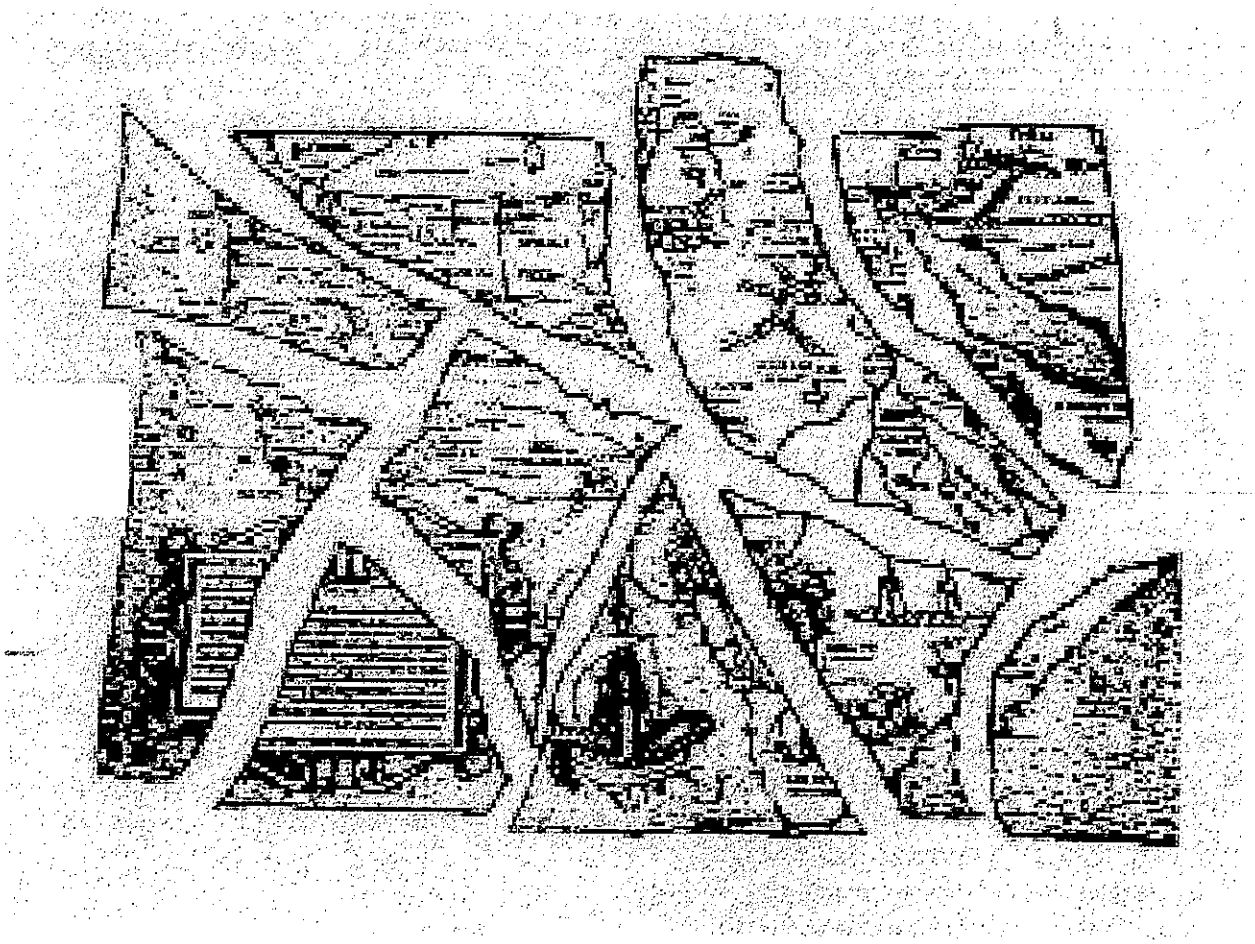

УДК 94 (470)

В.Н. Дариенко

ГЕНЕЗИС СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА КОЛХОЗНИКОВ

В постсоветской историографии и публицистике стало особенно заметно одно из свойств человеческого характера, когда чувства опережают мысли. С одной стороны это хорошо, потому что сильные чувства стимулируют поиск истины. С другой стороны приходиться согласиться с наблюдением, что человек становится беднее мыслями по мере того, как он обогащается чувствами. Это особенно наглядно видно, когда читаешь гуманистические оценки крупных учёных, прочувствованные строки серьёзных обществоведов, честных политиков, талантливых писателей – всех, кто затрагивает какие-либо сюжеты из судеб колхозников тридцатых годов. С кем только их не сравнивают – с барскими крепостными, с государственными крепостными, с рабами Древности. Иногда в одной и той же в целом добротной научной работе можно встретить на одной странице сравнение колхозника с рабом, на другой – с крепостным крестьянином.

Примеров таких огромное множество, ограничусь только одним, взятым исключительно для иллюстрации. В научном мире широко известен весьма эрудированный историк Дмитрий Волкогонов серией книг о "вождях". Во второй книге «Ленин – Политический портрет» читаем: "Подрезав жилы российскому крестьянству ещё при жизни Ленина, большевистские вожди, вернув село в ***барщину XX века***, до последнего момента не хотели признать, что давно уже шли в исторический тупик" (с. 165). На той же странице автор называет колхозников "***новыми крепостными XX века***". На странице 171 вариант: "Ещё в декабре 1932 года последовало новое решение властей – крестьян лишили паспортов. Они окончательно превратились в ***советских крепостных***". Ещё через две страницы: "Ведь именно они, колхозы, оказались способными разрушить крестьянскую общину и превратить жителей села в ***государственных крепостных***. С тех пор на протяжении десятилетий коммунистическая система с поразительным упорством пыталась добиться, чтобы ***колхозная барщина*** стала эквивалентной свободному труду". Вернёмся к странице 169, речь идёт о времени коллективизации: "Это было время превращения крестьянства в подневольное "**полурабское *социалистическое сословие***". Тремя страницами позже, оценивая директивные установки Сталина на совещании марксистов-аграрников, автор пишет: "**Сословие рабов XX века** и не могло ждать другой установки" [1].

Если мы попытаемся выяснить различия в социальном статусе колхозника, крепостного крестьянина (вотчинного, удельного или государственного) и раба, обратившись за помощью к социологическим энциклопедиям и словарям, нас также ожидает серьёзное теоретическое затруднение. Научная некорректность сравнения колхозника с рабом с помощью этого справочника может быть устранена лишь частично. А вот выясняя различия в статусе крепостного крестьянина и колхозника, попадаем в дополнительный терминологический лабиринт, из которого не легко выбираться. К примеру, авторы «Социологического энциклопедического словаря», изданного на пяти языках (Москва, 2004), пишут: Крестьянство – это "социальная категория земледельцев, проживающих в деревне и занимающихся земледельческим трудом, основанном на различных видах собственности (например, общинная, частная, кооперативная) в зависимости от типа общественного устройства. Социальная сущность крестьянства и его положение в обществе определяются способом производства". И далее авторы этого же академического издания утверждают, что существовало **"крестьянство колхозное".** Колхозное крестьянство, по их мнению, – это "Класс сельскохозяйственных производителей в социалистических странах, возникший в

результате создания колхозов". Авторы СЭС, издания 2004 г., бездумно заимствовали понятие колхозное крестьянство из 13-го тома Большой Советской Энциклопедии: "Завершающим этапом осуществления кооперативного плана была сплошная коллективизация сельского хозяйства в СССР, в результате которой создался колхозный строй, и возник новый класс социалистического общества – **колхозное** ***крестьянство***".

Вдумчивый читатель легко заметит, что крестьянин, по словам самих же авторов словаря, – это тот, кто основывал свой сельскохозяйственный труд на **различных** ***типах собственности***: "общинной, частной, кооперативной". Но ведь общеизвестно, что большевистская власть физически начала экспроприацию частной земельной собственности крестьянства уже в 1918 г. 27 января 1918 г. на заседании Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета был принят соответствующий большевистский «Закон о социализации земли», положенный в основу наступления на крестьянскую, равно как и другие формы собственности. Первая статья Общих положений гласила: ***"Всякая собственность на землю, недра, воды, леса и живые силы природы в пределах Российской Советской Республики отменяется навсегда".***

Более того, в споре с Каутским Ленин признал, в порыве запальчивости, что свою абсолютную монополию на землю Ленин и его команда заявили уже самим фактом захвата власти. "Частная собственность на землю в России с 26.X.1917 г., т.е. с первого дня пролетарской социалистической революции, отменена. ...Революционному крестьянству в России ***дальше идти некуда,*** ничего "идеального", с этой точки зрения, как национализация земли и равенство землепользования, ничего радикального (с этой же точки зрения) ***быть не может".*** (подчёркивания Ленина) [2].

По вполне понятным причинам Ленин вместо термина (понятия) "огосударствление" употребил слово "национализация". Но ни экономической, ни юридической, ни политической сути законодательного акта это не меняет. Все научные словари ясно и чётко толкуют: национализация это отчуждение имущества частных лиц и передача его в собственность государства. Никто, никогда ни этого закона от 27 января (9 февраля) 1918 г., ни ленинского законодательного замысла об огосударствлении всей земли не отменял, вплоть до ликвидации СССР и принятия постсоветских актов. Следовательно, в большевистских колхозах не могли быть сохранены ни общинная собственность, ни частная, ни кооперативная. Они, колхозы, создавались только ***на базе государственной собственности.*** С завершением колхозного строительства не только физические лица (колхозники), но и юридические лица (колхозы) никаких прав собственности на земли, ни на пахотные, ни на иные, не имели. Земля законодательно была объявлена единым земельным фондом государства. Это юридически закреплялось и во всех большевистских конституциях. Согласно 11-й статье Конституции СССР 1936 г. земля, как и прежде, объявлялась в **исключительной** собственности государства. Более того. Распоряжение земельным фондом страны было отнесено к компетенции Союза ССР. Только центральная власть Союза, а не союзных республик, имела право ***устанавливать основы землепользования.***

Прежде, чем перейти к озаглавленной проблеме по существу, примем во внимание ещё несколько принципиальных юридических замечаний по типам общинной, частной и кооперативной собственности. Собственность как гражданско-правовой институт представляет собою совокупность юридических норм, которые регулируют экономические отношения собственности ***методами гражданского права.*** Поэтому со времён Древнего Рима юристы говорят о праве собственности в объективном и в субъективном смыслах. В субъективном смысле право собственности – это право отдельного лица – **1) владеть, 2) пользоваться и**

3) распоряжаться имуществом по своему усмотрению и в своих интересах непосредственно в пределах закона и независимо от воздействия других лиц. Одним из центральных ***институтов гражданского права*** является совокупность правовых норм, которые регулируют и охраняют состояние принадлежности (присвоенности) материальных благ конкретным лицам.

Наши не только школьные, но и многие вузовские учебники едва ли не единодушно утверждают, якобы после так называемой "отмены крепостного права" крестьяне стали ***"лично свободными"***. Это утверждение юридически, мягко говоря, некорректно. Проблема в том, что через хитроумный механизм "великого освобождения" крестьяне были всего лишь переведены из сословия частновладельческих (барских) крепостных в сословие государственных крепостных. Владение общинное и подворное не стало ***институтом частной собственности***. Крестьяне не получили ***субъективного права*** в том юридическом смысле, как его понимает частное право. Следовательно, "освобождённые" крестьяне, в отличие от дворян и других сословий, не ***стали субъектами гражданского права***. Несмотря на сравнительно либеральную судебную реформу 1864 г. их продолжали пороть до 1903 г. Подчиняя это сословие государству всеми средствами, включая телесные наказания, власть, по словам главы царского правительства С.Ю. Витте, оскорбляла в Человеке Бога.

Не случайно юрист по образованию и потомственный дворянин по происхождению Ленин после захвата власти так категорически заявил о своей законодательной философии: ***"ничего частного мы не признаём".*** По юридической логике, крестьянство, равно как и другие граждане Российской республики, объявлялись большевиками вне правовой защиты нового государства, отдавались во власть "революционной целесообразности" новых, большевистских, чиновников, прикрывавших себя именем пролетариата. Это, по их логике, открывало правовую дорогу к "воспитанию" коммунистического человека всеми средствами "вплоть до расстрелов" (слова Николая Бухарина, "ценнейшего, по аттестации Ленина, теоретика партии"). "Неограниченная никакими законами диктатура" (официальное толкование нового политического режима, сформулированное Лениным) большевистских властей распространялась на крестьянство через военно-административные механизмы коммунистического экспериментаторства в годы Гражданской войны. Как в стране в целом, так и в деревне в особенности. В годы НЭПа диктатура осуществлялась через механизмы ***"государственного принуждения"*** (определение Ленина). На протяжении всего периода социалистического и коммунистического строительства – через тоталитарный партийно-государственный аппарат. В постсоветское время государственный акт об официальной ликвидации колхозов также был принят без демократического согласования с колхозниками.

Между прочим, заметим, что последнему акту бурно аплодировал весь Запад, даже чопорные лорды английского парламента. А бывшие колхозники, получившие виртуальные земельные паи, ныне удовлетворяются новой "свободой" – митинговать, перекрывая движение транспорта на дорогах и улицах.

Тем не менее, сравнение колхозников с рабами, по нашему мнению, совершенно некорректно. Прежде всего, ***по принципиально различным*** **юридическим основаниям поработощения *лица***. Во-вторых, сравнение социального статуса колхозника и раба непродуктивно с методологической точки зрения. Такой подход к проблеме мешает нам исследовать целый пласт нравственно-этических и духовных последствий социальной "переделки" личности до большевистского крестьянина в большевистского колхозника. Переделки в "аграрника-марксиста", как выразился Сталин на конференции аграрников-марксистов (27 декабря 1929 г.).

Посмотрим, как философы древности и как современная наука определяли и определяют состояние рабства. Если бы каждое орудие могло выполнять свойственную ему работу само, рассуждал Аристотель... если бы ткацкие челноки сами ткали, а плектры сами играли на кифаре, тогда и зодчие не нуждались бы в работниках, а господам не нужны были рабы. "Из вышесказанного ясно, что такое раб по своей природе и по своему назначению: кто **по природе** ***принадлежит не самому себе***, а другому и при этом всё-таки человек, тот по своей природе раб" [3].

Согласно Конвенции о рабстве, подписанной в Женеве 25 сентября 1926 г. рабство определяется как ***"положение или состояние лица, в отношении которого осуществляются некоторые или все полномочия, присущие праву собственности".*** Поскольку рабство, как одна из древнейших форм эксплуатации человека, оставалось широко распространённым явлением вплоть до середины XX века, Женевская конвенция 43 государств вынуждена была в 1956 г. одобрить Дополнительную конвенцию об упразднении рабства, работорговли и институтов и обычаев, сходных с рабством.

Поставленная в избранной теме задача, заключается не только в том, чтобы по-новому, на основе прежде недоступных источников посмотреть на конкретику процесса формирования социального статуса колхозника. Над этим придётся работать ещё долгие годы, расширяя документальную базу. Наиболее актуальным представляется изучение в сравнительном подходе ***нравственно-этических и правовых*** **оснований** порабощения человека в древних государствах классического рабства и в послеоктябрьском большевистском государстве. Именно в этом нам видится гуманистический стержень проблемы, намечаемой в настоящих заметках. Сравнительный анализ продуктивен, поскольку всякое сравнение помогает уяснить не только общее, но и особенное в описываемых статусах. Глубина истины может оказаться не столько – в общем, сколько – в особенном.

Прежде всего, просим обратить внимание благожелательного читателя на то, что во всех государствах Древности в рабов обращали военнопленных, а не правоспособных граждан своей страны. Военнопленные или люди, захваченные в другой стране – это, прежде всего, "чужаки", иноземцы. Греки и римляне видели, что военнопленные – это иноверцы, то есть люди, не поклонявшиеся греческим и римским богам. Для философии и правосознания гражданина Древней Греции и Древнего Рима все, кто жил за пределами их отечества, – "барбары", то есть варвары – необразованные, грубые, невежественные, свирепые, жестокие и немилосердные. Исходя из такого морально-правового постулата, древнегреческие и римские претенденты на мировое господство распространяли рабовладельческие порядки на целые народы и континенты. В новое и новейшее время белые европейцы и американцы использовали Африку в качестве обширного заповедного поля для охоты на чернокожих рабов. Не без лицемерного морального "обоснования" обращали в рабское состояние миллионы жителей колониальных и зависимых стран.

В отличие от выше перечисленных рабовладельцев марксисты-ленинцы уже в 1918 г. начали экспроприировать собственность **соотечественников.** Крестьян, ремесленников, кустарей, мелких торговцев – всех, кто своим тяжелым трудом и жесткими ограничениями в потреблении годами создавал базу своего мелкого и среднего индивидуального хозяйства. Экспроприируя земли и орудия производства у соотечественников, их обращали в полевых государственных рабочих, загоняли в государством же сформированные организационные структуры, фарисейски названные коммунами и колхозами. Фактическая, а не пропагандистская политика такого реформирования социальной структуры аграрного сектора страны заключалась в том, – и ленинцы этого не скрывали, – чтобы подчинить своей диктатуре Российскую республику, превратить её народ и материальные ресурсы

страны, в первоначальный "очаг и базу для развёртывания мировой революции" (формулировка Сталина).

Большевистские теоретики не стали отягощать себя поисками юридического обоснования для своих притязаний на "никакими законами не ограниченное право" экспроприировать в первую очередь земельную собственность крестьян. Полагали достаточно того, что им необходимо ликвидировать крестьянское индивидуально-семейное производство, поскольку оно объективно может стать экономической основой (товарно-денежные отношения) возрождения "небольшевистских" партий, которые по логике заявят свои правовые притязания на разделение власти.

Основанием порабощения свободного гражданина в государствах классического рабства служили только факты тяжких уголовных преступлений, невозвращение долгов и иные злостные правонарушения. Граждан Российской республики лишали их трудовой собственности и обращали в класс полевых рабочих коммун и колхозов без предъявления юридически сформулированного обвинения. Наличие "преступного" деяния, по большевистскому законодательству, устанавливалось на основе выявления экономической состоятельности и материально-технической оснащённости конкретного владельца индивидуально-семейного хозяйства. Степень тяжести деяния квалифицировалась по народнической социальной шкале (типологии): ***бедняк, середняк, кулак***. Исходя из такой социальной градации бедняк-комбедовец наделялся большевистской властью правом активно участвовать не только в экспроприации сравнительно зажиточного и среднего достатка крестьянина, но и в решении вопросов о его политических и иных правах, конфискации средств производства, личного имущества, высылке с места жительства, ссылке в отдалённые районы, лишения жизни "без суда и следствия".

Процессуальная процедура принятия "судебных" (по существу внесудебных) решений сводилась, чаще всего, к волевому военно-административному акту. Известно, что необходимым условием юридической ответственности является наличие ***вины***, то есть наличие психического отношения человека к своему противоправному деянию и его последствиям. Понятно, что у российского крестьянина не могло быть никакого исторического умысла против большевистского государства. ***Умыслом*** грамотные и честные правоведы считают осознание человеком ***общественной опасности*** совершаемых им деяний. Российский крестьянин и его предки веками трудились в строгом соответствии с библейскими заповедями. Трудились напряжённо, жестко экономили на питании и одежде, рачительно вели несложное хозяйство и тем тысячу лет кормили не только свою страну. Их тяжкий труд позволял государству торговать, выручая другие народы российским продовольствием.

Однако на сверку с "моральными" установками большевистского законодателя оказалось, что чем крестьянин состоятельнее, тем выше степень его общественной опасности. И взамен известного понятия смертная казнь, которая в цивилизованных государствах устанавливалась только за особо тяжкие уголовные, политические и религиозные преступления, Лениным и его большевиками-юристами вводится размытое, расширенное до беспредела понятие ***"высшая мера социальной защиты"***. Именно она массово вменялась по основаниям социальной принадлежности человека.

Невольная вина не виновата, говорили римские юристы. Показательны в этом отношении простые, но подлинно философские размышления переселенца Лободы Феодосия Матвеевича из украинского города Николаева. В письме, отправленном 22 августа 1932 г. из Пермского края в адрес Политбюро ЦК ВКП(б), он пытается растолковать юристам-марксистам: ***"Ведь провинностью я считать не могу то, что родился в семье кулака, в этом я был бессилен и многие в моём положении.*** *...Я родился в 1899 г., не имел земли, не имел хозяйства, а я кулак.*

...Я служил в Красной Армии, в учреждениях уездкома г. Николаева (УССР), такое зло выкорчёвывал с корнем, а теперь я корчусь на Урале и думаю как проживу ли до завтра или умру с голода, а здесь это эпидемия. ...Не так смотрит Коммунистическая партия". На грани смерти от голода и непосильного труда тенденциозно обвинённый Николаевским ГПУ в наличии в нём "кулацкого духа" и "опасности коллективизации" Феодосий Матвеевич пребывал в мучительной тревоге за судьбу своих детей, которым надо посещать школу, за судьбу детей всех переселенцев, оказавшихся в колонии вместе со своими родителями. *"Неужели им тоже будет объявлено, что они родились в семье сына кулака и у них выработается противосоветская натура, благодаря лишь только тому, что они случайно попали в такую обстановку. Нет, это в корне неправильно"* [4].

В последние годы достоянием гласности стали документы, внимательный анализ которых даёт дополнительные аргументы утверждать, что Ленина и его последователей вдохновляла не коммунистическая идея, как идеал социального переустройства общества. Вековой инстинкт восточнославянской общинности, коллективистская идеология, "примитивная крестьянская демократия" использовались ими для обмана, использовались как средство для политических комбинаций на пути к захвату и установлению неограниченной власти. Об этом свидетельствуют не только дореволюционные статьи Ленина, направленные против гуманистической философии Льва Николаевича Толстого, но и жесточайшие репрессии большевистского государства против коммун толстовцев, пытавшихся устраивать свои земледельческие общежития без частной собственности, без административно-управленческого аппарата. Внутренний уклад жизни толстовцев определялся общим собранием коллектива их коммуны, советом коммуны. Общины толстовцев еще с 1880-х годов формировались в губерниях и областях: Московской, Тверской, Харьковской, Симбирской, в Закавказье, в городах Москве и Алма-Ате. Толстовские колонии имелись в Англии и Южной Африке.

Студент Горной академии Борис Васильевич Мазурин, исповедовавший высокие духовные идеи великого писателя, в 1922 году стал руководителем одной из толстовских коммун. К тому времени, вспоминает он, уже во всех краях России были активные единомышленники Л.Н. Толстого. Большинство из них жили на земле, кто работал коллективно, кто единолично. "*Кто просился в колхоз,* – пишет он, – *не принимали как толстовца. Кто не хотел идти в колхоз, а его тащили, кто вступил, но столкнулся с разными сторонами колхозной жизни, идущей вразрез с их убеждениями. Живших в сельскохозяйственной общине «Всемирное братство» под Царицыным (Волгоград) выгнали, а имущество всё взяли и т.д. и т.д.*

...Вины за этими людьми не было никакой... каждый из них смел иметь какие-то свои личные особенности, свой взгляд на жизнь... и тут возникла мысль – единомышленникам Л. Толстого, желающим работать на земле, собраться и переселиться в одно место для совместной коллективной жизни и труда" [5].

В поисках разрешения жить по толстовским принципам устроения жизни на основе морально-религиозного самоусовершенствования В.В. Мазурин неоднократно побывал на приёмах у управляющего делами Совнаркома РСФСР и одновременно руководителя опытного совхоза «Лесные поляны» В.Д. Бонч-Бруевича, у члена ВЦИК СССР П.Г. Смидовича, у самого Председателя ВЦИКа М.И. Калинина. И, наконец, только 28 февраля 1930 г. состоялось постановление Президиума ВЦИК «О переселении толстовских коммун и артелей».

"*Наше переселение,* – заканчивает свои воспоминания неутомимый толстовец, – *было делом рук и мысли самих крестьян, вызывая и развивая в них самостоятельность, инициативу, подъем. Никакой мысли не было о вознаграждении за труд, о каком то строгом оформлении плана, о каком то*

№ 43 1849

ОСНОВНИЙ ФОНД
БІБЛІОТЕКИ
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

руководстве, – никаких заранее стесняющих рамок! А дело шло. Свободный дух предприимчивости, не капиталистической, а коллективной предприимчивости, крестьянской, гаснет там, где работают за зарплату и по указке свыше". Заключительная часть воспоминаний о толстовской коммуне звучит, как прямое сравнение её преимуществ перед большевистской организацией полевых рабочих, фарисейски наименованной колхозом. У коммунаров-толстовцев "*не было директоров, прорабов, титульных списков, проектов, банковских счетов, ассигнований, смет, перечислений, проблемы кадров, норм выработки, разрядов, экономистов, целого взвода бухгалтеров, бюллетеней (больничных листов)... Не было всего этого громоздкого, скрипучего бюрократического аппарата, убивающего любую живую инициативу рабочих и тормозящего дело...*" [5].

Толстовцам не простили уклонения от генеральной линии ленинского кооперативного плана – их подвергли суровым репрессиям. Стал жертвой государственного террора в 1936 г. и их неутомимый защитник – Борис Васильевич Мазурин.

Необыкновенную ценность представляют документы, в которых отражается духовное величие подлинных искателей организационных форм воплощения коммунистической идеи, в её первозданном утопическом представлении, именно как идеи равенства и свободы. Крестьянин Дмитрий Егорович Моргачёв, 1892 года рождения, с 1928 г. возглавлял одну из толстовских коммун, затем до 1938 г. был руководителем колхоза. Гонениям и репрессиям подвергался в 1919, 1922, 1938-1940 годах. За что? Предоставим ему слово. Предсмертное.

"*Заявление на предмет реабилитации.*

Заявляю: я, Моргачёв Д.Е., член толстовкой сельскохозяйственной коммуны, оставшийся в живых из немногих друзей и последователей Толстого. Был арестован в группе 10-12 человек в апреле месяце 1936 г. Срок заключения дан 3 года трудового лагеря. В ноябре месяце 1937 г. срок был отменён за мягкостью. Было и вторичное следствие. Состоялся и вторичный суд по этому же делу, в апреле 1940 г., через 4 года после ареста. По отбытии срока незаслуженно был закреплён за лагерем по директиве 185 работать по найму, где ещё проработал 3 года. Уже отбыл 10 лет.

Коммуна из друзей и последователей Льва Толстого переселилась в Сибирь на основании решения Президиума ВЦИК в 1930 г. Создали большое сельское коммунистическое хозяйство – без "моё", а всё общее, наше, ***не откладывая на будущее, как Коммунистическая партия. А мы это делали теперь же, в настоящее время, за что дорого заплатили – жизнями членов коммуны... Такую единственную в Советском Союзе коммуну надо было взять под охрану закона как образцовое коммунистическое хозяйство.*** *Но под охрану взяты лишь редкие звери да птицы...*

Всё толстовское дело по обвинению членов коммуны... надуманное, ложное. Хотя и было написано несколько объёмистых томов лжи и клеветы на друзей и последователей Л. Толстого, я виновным себя не признал, так как не сделал никакого преступления и не подписал протоколов обвинения. Принял я учение Толстого в 1915 г. во время Первой мировой войны и держусь этого идеального учения уже 60 лет. Человек человеку брат. И с этим учением пойду в Вечность.

В 1963 г. я обратился к вам (генеральному Прокурору СССР – В.Д.) с заявлением о реабилитации... – Получил безжалостный ответ.

Прошу меня реабилитировать перед уходом в Вечность" [6].

Как видим, большевистские диктаторы, они же марксистско-ленинские идеологи в своём своевластии и идеологической нетерпимости превзошли полицейское усердие российских монархов. Царские власти и официальная церковь грозились заточить Льва Толстого в Суздальский монастырь, но ограничились

отлучением его от церкви. Последователей Льва Толстого большевики вначале сослали в Сибирь, затем безжалостно репрессировали. Сибирского поселения для мести оказалось недостаточно. Смиренно повинуясь судьбе, толстовцам оставалось утешаться лишь чувством своего нравственного превосходства над палачами. Для низких натур, говорил Белинский, ничего нет приятнее, как мстить за своё ничтожество, бросая ***грязью своих воззрений и мнений*** в святое и великое.

Прежде чем перейти к изложению практических "военных и охотничьих" методов переделки большевиками отечественных крестьян в колхозников необходимо рассмотреть идеологические основания социального экспериментаторства. То есть кратко воспроизвести историю разработки Лениным теории аграрного вопроса. Аграрная программа большевиков представляла собою часть их общей программы борьбы за власть на этапах буржуазно-демократической и социалистической революций. В ней определялись общие задачи партии по аграрному вопросу. Понятно, что в изложении своей теории Ленин открыто не говорил о том, что ставит перед своей партией задачу превращения ***свободных крестьян*** **с землёй** ***в сельских рабочих*** **без земли** под властью нового, "пролетарского" государства. Он тщательно разрабатывал проблемы использования привлекательных для крестьянства социальных лозунгов для привлечения их на сторону именно большевистской партии на пути к захвату власти (отмена выкупных платежей, возвращение отрезков, передача крестьянам помещичьих, монастырских, кабинетских, удельных и прочих земель и прочие блага, и правовое покровительство).

За крестьянские массы при конструировании своих политических комбинаций боролись и другие социал-демократические и социалистические партии (меньшевики, эсеры), конституционные демократы, анархисты и прочие. Однако вопрос о крестьянской собственности на землю и судьбах индивидуального крестьянского хозяйства каждая партия представляла по-своему.

Социал-демократы меньшевики выступали за ***муниципализацию*** земли и сохранение индивидуального хозяйства (проект выдающегося экономиста, академика П.П. Маслова, поддержанный Г.В. Плехановым). Согласно их программе мелкое крестьянское хозяйство, основанное на частной собственности, предполагалось сохранить. Надельная земля, то есть полученная после аграрной реформы 1861 г., ***закреплялась в*** **частную** ***собственность*** крестьян. Помещичьи земли отчуждались (за выкуп или безвозмездно) и поступали в распоряжение органов местной власти – земств. Земства не имели бы права продажи и заклада земель этого фонда. Благодаря чему фонд сохранялся с тем, чтобы крестьяне по мере развития их хозяйств, ***могли пользоваться*** **арендой** ***земли*** за определённую плату. Аграрная программа социал-демократов меньшевиков предусматривала также и национализацию земли, но только частичную национализацию, никаким образом не ущемлявшую коренных земельных и имущественных интересов многомиллионного крестьянства. Национализации, то есть передаче частнособственнических земель в собственность будущего ***демократического*** государства, подлежали земли помещичьи, церковные, монастырские, кабинетские, удельные. Кабинетские земли являлись собственностью императорской фамилии и управлялись Кабинетом его императорского величества. Удельные земли также принадлежали царской семье на правах собственности, но управлялись Главным управлением уделов. Преобладающей формой повинностей, прикреплённых к этим землям удельных крестьян, был оброк. В сравнении с помещичьими крестьянами удельные крестьяне пользовались большей свободой хозяйственной деятельности.

Социалисты-революционеры (эсеры) выступали за **социализацию** земли и сохранение индивидуального и общинного хозяйства. Социализация рассматривалась ими как передача всей земли в распоряжение органов местного

самоуправления без выкупа, уравнительное её распределение по трудовой или потребительской норме среди крестьян, которые вели хозяйство собственным трудом. Следовательно, аграрная программа социалистов революционеров также предусматривала ***строительство социализма, но без экспроприации наличных крестьянских наделов***, орудий и средств производства, ведение индивидуально-семейного хозяйства с полной свободой предпринимательской деятельности. Эсеры не разделяли марксистско-ленинскую догму, согласно которой путь крестьянства к социализму лежал через капитализм, через социальное расслоение деревни на сельскую буржуазию и сельский пролетариат (батрачество), на их непримиримую борьбу. Эсеры продолжали в новых условиях развивать народнические экономические теории о том, что крестьянские хозяйства не являются мелкобуржуазными, что они устойчивы, и их производство способно противостоять конкуренции крупных капиталистических хозяйств. Не считая крестьян социалистами "по природе", как полагали старые народники, эсеры были убеждены, что общинно-кооперативные традиции их жизни выработали в их правосознании способность воспринять идеи аграрного социализма. Задача интеллигенции заключалась в том, чтобы помочь крестьянству проникнуться социалистическим сознанием и бороться за создание рабоче-крестьянского союза против самодержавной государственной власти.

Наиболее влиятельная политическая партия, состоявшая по преимуществу из интеллигенции, части либерального дворянства, средней городской буржуазии, именовавшая себя конституционно-демократической партией (кадеты), также признавала, что земля должна принадлежать "***трудовому земледельческому населению***". А принудительное отчуждение частновладельческих земель должно производиться не безвозмездно, а за вознаграждение, "по оценке, соответствующей нормальной доходности земли". Методика оценки земли проста: она находится в зависимости от бонитировки почв и экономической оценки земли как средства производства.

У анархистов, никогда не составлявших даже зародыша политической партии в общепринятом конституционном понимании, тем не менее, можно проследить их взгляд на проблему земли и собственности. Провозглашая своей целью уничтожение государства, всякой политической власти над обществом и личностью, они выступали за добровольное объединение индивидуумов в свободные и добровольные объединения граждан. Земля и все средства производства должны находиться в полном распоряжении городских и сельских общин, ассоциаций, которые без помощи государственных институтов и государственных чиновников обмениваются плодами своего свободного труда.

"Этот товарищеский продуктообмен, – писал штаб махновцев в своей программе, – между рабочими союзами города и крестьянскими общинами деревни сам по себе установил бы и утвердил бы великое здание свободного рабоче-крестьянского хозяйства, которое общими гигантскими силами всех трудящихся привело бы нас в единую Анархическую коммуну; цветущую садами, знаниями, чувством солидарности и покоящуюся на фундаменте, который гласит: "от каждого по его силам-способностям и каждому по его надобностям-потребностям" [7].

Как видим, только ленинская программа, в отличие от всех выше перечисленных, нацеливалась, в конечном счёте, на национализацию земли, то есть ***на безвозмездное изъятие её у крестьян, на огосударствление***. Чтобы на пути к власти в крестьянской стране не вступить, прежде времени, на путь открытой вооружённой борьбы с крестьянством, план обмана их был разработан не только с беспощадной тщательность, но и с демагогической изощрённостью.

В дореволюционной России (в границах СССР до 17 сентября 1939 г.) из 367 млн. га с.-х. земель 135 млн. га (37 %) было в пользовании трудовых

крестьянских хозяйств, свыше 80 млн. га (22 %) принадлежало относительно зажиточным крестьянам, по народнической и большевистской терминологии – кулакам. Помещики, царская фамилия и монастыри владели 152 млн. га (41 %). Советская историография 70 лет твердила, якобы "В результате Великой Октябрьской революции крестьяне безвозмездно получили 150 млн. га земель, находившихся в руках помещиков, буржуазии, царской фамилии, монастырей и церквей, а также часть казённых земель.

Позднее к трудовому крестьянству, вступившему в колхозы, перешли также земли, принадлежавшие кулачеству, – 80 млн. га" [8].

Фактически крестьянство от большевистской власти ***никогда не получило в собственность ни клочка никакой земли***. А миллионы из них, не получили и тех роковых двух аршинов, которые полагаются всякому смертному. "Можно обманывать часть народа всё время, говорил президент США А. Линкольн, – и весь народ – некоторое время, но нельзя обманывать весь народ всё время". Грандиозный по своим историческим последствиям политический обман российского крестьянства начался с ленинского доклада о Декрете о земле на Втором Всероссийском съезде Советов. Учитывая большую популярность лозунга уравнительного землепользования среди крестьянства, большевики в октябре 1917 г. включили эсеровскую программу (термин и понятие – "социализация земли") в Декрет о Земле. Основные положения Декрета получили конкретное извращение в ряде последующих законодательных актов большевистского государства. В частности в вышеупомянутом «Законе о социализации земли» от 27 января (9 февраля) 1918 г. ***социализация*** земли в ленинской интерпретации фактически уже подразумевала "**национализацию** земли". То есть земля юридически закреплялась в исключительную собственность большевистского государства.

От того, что лидер большевиков использовал ложь во имя сохранения своей партии у власти или во имя "высоких" социальных идеалов, она не стала менее презренной. После аграрной реформы 1861 г. шел процесс дифференциации в размерах земельной собственности крестьян. Особенно значительные изменения происходили в ходе проведения Столыпинской аграрной реформы. По состоянию до её начала, то есть до включения в землепользование многомиллионных массивов свободных земель Сибири, Урала и Туркестанского края, в среднем на крестьянский двор приходилось надельной земли у бывших помещичьих крестьян – 6,7 десятины, у удельных – 9,5 десятины, у государственных – 12,5 десятины (десятина равна 1,092 гектара).

После прихода к власти большевиков эти земли, независимо от их размеров, происхождения и порядка пользования конфисковывались. Обратим внимание, что в структуре конфискуемых большевиками крестьянских земель были не только те, что представляли собою первоначальный надельный клин, но и те клочки, что прикупал рачительный хозяин, чтобы обеспечивать свою растущую семью. Подчеркнём: конфискация производилась не на основе декретов **законодательных** органов, а по декретам органа ***исполнительной*** власти – Совета Народных Комиссаров. При этом проекты всех декретов и в СНК проходили лишь формальную штамповку, поскольку, по словам самого Ленина, ни один декрет не принимался "без предварительного одобрения на Политбюро".

За годы НЭПа "послабили верёвку" (выражение Ленина), дали крестьянам возможность спасти население страны от полного вымирания. Выиграв время, подготовили военно-бюрократические кадры для нового государственного наступления против трудового крестьянства. Не менее важный политический фактор – к концу 1920-х годов не осталось ни одной политической партии или мало-мальски структурированной организации, которая была бы способна встать на защиту трудового крестьянства. Средствами идеологической и политической пропаганды,

художественной литературы и кино были сформированы образы зажиточных крестьян (пресловутых кулаков и подкулачников), "кулачествующих" середняков, кустарей и ремесленников как "стяжателей", "барышников", "толстосумов", людей не способных заниматься честным трудом. Их аттестовали как злейших врагов социализма, "последний паразитический класс". Десятилетиями в школах изучался рассказ «Челкаш», в котором Максим Горький изобразил деревенского парня неизмеримо более порочным даже по сравнению с портовым вором и алкоголиком.

Оставалось только дождаться главного сигнала от партийного вождя, объявившего себя верным исполнителем "заветов Ильича". Запоздалыми оказались призывы Николая Бухарина не "объявлять крестьянской буржуазии "Варфоломеевскую ночь", не организовывать "вторую революцию", "добавочную революцию по деревенской линии". "Если мы будем вести правильную политику, – говорил он в докладе на одном из Пленумов партии, – то нам не придётся проделывать снова революции" [9].

Однако у большинства членов Политбюро ЦК взяли верх ленинская теория и практика вооружённого насилия времён Гражданской войны, несмотря на то, что кулак, по признанию самого же Ленина, ***"ведёт хозяйство на земле и часть накоплена им своим трудом"*** [10].

"Наступать на кулачество, – потребовал Сталин, – это, значит, сломить кулачество и ликвидировать его как класс. Вне этих целей наступление есть декламация, царапанье, пустозвонство – всё, что угодно, но не настоящее большевистское наступление. Наступать на кулачество – это, значит, подготовиться к делу и **ударить** по кулачеству, но ударить по нему так, **чтобы оно не могло подняться на ноги**. Это и называется у нас, большевиков, настоящим наступлением" [11].

Председатель Совнаркома В.М. Молотов, выступая на заседании Уральского обкома партии, официально обозначил дополнительные социальные категории крестьян, намеченных для немедленного погрома. "Надо **ударить** по кулаку так, чтобы перед нами ***вытянулся середняк***". Установка, писал в Политбюро ЦК ВКП(б) зам. наркома финансов М.И. Фрумкин, взятая в последнее время, привела основные массы середнячества к беспросветности и бесперспективности. Всякий стимул улучшения хозяйства – парализует страх быть зачисленным в кулаки. "Объявление кулака вне закона ***привело к беззаконию отношений ко всему крестьянству"*** [12].

"Мы не должны закрывать глаза на то, предупреждал Фрумкин, что деревня, за исключением небольшой части бедноты, настроена против нас, что эти настроения начинают уже переливаться в рабочие городские центры". Однако непосредственных исполнителей нанесения **"ударов"** по крестьянству, провинциальных партийных вождей – секретарей ЦК партий республик, крайкомов, обкомов – антиколхозное настроение деревни не обескураживало. Ради очередной карьерной ступеньки они с энтузиазмом приступили к социальным погромам, не затрудняя себя чистотой социологического тестирования. Чувствовали себя вполне вооружёнными нормативной правовой базой, а также идеологически "подкованными". Помнили установки Ленина времён Гражданской войны о необходимости полной очистки строительной площадки социализма от мелкого собственнического хозяйства как "базы возрождения капитализма".

Расширяя социальные источники мобилизации даровой рабочей силы для индустриализации (раскрестьянивание кулаков, середняков, "подкулачников" и пр.) центральные власти своевременно позаботились об увеличении сроков лишения свободы. В марте 1930 г. Прокурор РСФСР, вскоре он и Нарком юстиции Н. Крыленко опубликовал в газете «Правда» установочную статью: "На основании резолюции СНК РСФСР от 29 мая 1929 г. сейчас уже не практикуется лишение

свободы на срок меньше года. ***Предложено в максимальной степени развить систему принудительных работ.*** Проведён ряд мер по использованию труда лиц, на срок свыше трёх лет, на общественно необходимых работах ***в специальных лагерях в отдалённых местностях***". Особым пунктом Крыленко предписывал принимать меры для социального устрашения: "...Идее "справедливого воздаяния", возмездия мы противопоставили обязанность суда искать в каждом конкретном случае борьбы с преступностью наиболее целесообразные мероприятия в целях... использование факта судебного приговора ***для определённого воздействия на окружающую среду***" [13].

Оставалось приступить к непосредственному вооружённому наступлению. Приведём с сокращениями образец военно-оперативной подготовки кадров к погрому крестьянства.

"Циркуляр Свердловского окружкома ВКП(б) от 6 февраля 1930 г.

Срочно. Сов. секретно.

Возвратить через 24 часа.

С проведением политики ликвидации кулачества как класса... Окружком предлагает секретарям райкомов под личную ответственность немедленно в 3-х дневный срок по получении сего проверить реальность мобилизационных планов комотрядов на предмет сбора..., чтобы комотряд обеспечивал бесспорную боеспособность и вместе с тем, чтобы в случае сбора отряда и использования его в ***боевых операциях.***

...Принять меры к тому, чтобы все зачисленные в комотряды члены ВКП(б) немедленно были привлечены к военной подготовке через учебно-строевые единицы Осоавиахима, с тем, чтобы комотряды в случае их сбора представляли из себя действительно боевую ***воинскую*** *единицу. Военная учёба должна быть для всех коммунистов, ибо не зачисленные в отряды члены ВКП(б) будут ближайшим резервом для пополнения комотрядов в случае необходимости*" [14].

Наряду с подготовкой боевых резервов заботились и об обеспечении политической поддержки операции со стороны городских рабочих. Бюро того же обкома ещё в январе приняло строго секретное решение: "Развернуть массовую политическую кампанию среди рабочих на производстве с вынесением постановлений и ***одобрением*** мероприятий партии и советской власти по ликвидации кулачества как класса". В этом строго секретном постановлении на первом месте также записано, извините за жёсткость оценки, мародёрское распоряжение о порядке учёта и использования конфискованного имущества экспроприируемых крестьян. Также заранее, без всякого суда, определена и мера наказания: "Конкретно установить округа, районы и **количество** возможного расселения кулаков в отдалённых лесных районах (Тобольск, Обдорск, Ивдель, Север-Верхкамского округа и др.). Даже в разбросе количества, планировавшегося выселения видна какая-то дикая бесчеловечность провинциальных вождей. Пункт «б)» гласил: "Исходя из хозяйственных, экономических и политических особенностей каждого округа и района и темпа коллективизации подлежат выселению... 10-15 тысяч человек".

Не исключая слепого усердия местных чиновников, попиравших всякие нормы человечности, документы свидетельствуют, что они в совокупности представляли собою лишь живые провинциальные агрегаты чудовищной по размерам и масштабам невиданного насилия государственной машины репрессий. Война против крестьянства направлялась из единого центра – Политбюро ЦК ВКП(б) во главе с "верным ленинцем" – Сталиным.

В специальную комиссию "по кулакам", во главе с её председателем А.А. Андреевым поступала оперативная информация о количестве раскулачиваемых. Андреев в то время, в 1931-1932 годах, был в составе Политбюро

ЦК ВКП(б), председателем Центральной Контрольной Комиссии ВКП(б), наркомом Рабоче-крестьянской Инспекции СССР. «Комиссия тов. Андреева по кулакам», включавшая высших руководителей силовых органов власти, выступала в роли государственного штаба с чрезвычайными полномочиями по учёту и распределению репрессированного крестьянства по заявкам руководителей трудоемких крупнейших предприятий страны. Приведем лишь одну справку за 1931 г. (форма справки сохраняется).

"Совершенно секретно. Тов. Андрееву.

1. В 1930 году всего выселено: 113.013 сем. – 551.330 чел.
2. В 1931 году всего выселено: 243.531 " – 1.128.198 чел.

Итого за 1930 и 1931 гг. выселено 356.544 сем. – 1.679.528 чел.
Из них:
а) Вселено из других областей 245.403 сем. – 1.157.077 чел.
б) Переселено из других областей 111.141 " – 522.451 чел.

---

3. Выселенные кулаки были вселены в следующие края:

1) Северный край	*58.800 сем. – 288.560 чел.*
2) В Уральскую область	*123.547 " – 571.355 "*
3) В Казахстан	*50.266 " – 241.331 "*
4) В Зап.-Сиб. край	*69.916 " – 316.883 "*
5) В Вост.-Сиб. край	*28.572 " – 138.191 "*
6) В Д.В.К.	*9.694 " – 49.269 "*
7) В Якутию (на Алдан)	*1.366 " – 7.157 "*
8) В Ленинградск. обл.	*6.884 " – 31.466 "*
9) В Нижегородский край	*1.497 " – 6.316 "*
10) В С.К.К.	*3.000 " – 15.000 "*
11) В У.С.С.Р.	*3.000 " – 15.000 "*

Итого: *358.544 сем. – 1.679.528 чел."* [15]

Количество "мобилизованной" военно-террористическими средствами даровой рабочей силы из деревни настолько опережало потребности в ней на угольных шахтах, лесозаготовках, судоходных каналах, рудниках, приисках золотодобычи, металлургических заводах и прочих "ударных социалистических новостройках", что иные руководители оказывались не в состоянии использовать её немедленно. На таких накладывались административные взыскания. В протоколе заседания Комиссии от 8 июля 1931 г. после росписи по полному удовлетворению всех заявок записано "Объявить выговор директору Тягилстроя т. Трахтер, отказавшемуся принять направленные по его заявке в Тагилстрой 3000 переселенцев из УССР, вследствие чего они были переадресованы на другую работу". Заметим, что цифрами обозначали только число глав семей, не указывая их людность.

Определение количества разорённых крестьянских хозяйств по цифрам официальной статистики раскулаченных семей неизбежно ведёт нас к грубейшему искажению картины народного бедствия. Многоаспектность катастрофического процесса "раскулачивания", реально – раскрестьянивания, будет, несомненно, изучаться ещё долго и сложно. В нём сплелись в трагический узел не только идеология, политика, экономика, но и факторы духовного порядка. Уничтожались трудовые традиции, попирались крестьянская этика и нравы, разрушалась коллективистская и индивидуальная крестьянская мораль, ломались традиционные

формы общественного и семейного воспитания и образования, иерархия материальных и духовных ценностей, социальные и религиозные взгляды, настроения и пр. После фарисейской пропаганды нэповской политики "послаблений верёвки" (выражение Ленина) неожиданное вооружённое нападение правительственных органов на трудовую деревню произвело на крестьян ошеломляющее впечатление. Необъяснимый страх и мучительное ожидание нарастающих социальных бедствий стимулировали массовое бегство населения из деревни.

Приведём характерный пример. Раевкой ласково назвали своё село столыпинские переселенцы, избравшее уютное возвышение у слияния двух степных речек, с звучными названиями Дамса и Колутон (это Шортандинский район Акмолинской области). Труд многосемейной бедноты в полузасушливой местности практически ответил на полемическую проблему Макса Вебера и Гарольда Бермана о том, что может играть ведущую роль в экономическом преуспевании – религиозная этика или стимулирующее свободу предпринимательства правовое регулирование.

За десяток лет выходцы из Донской области, Юга Украины и Молдавии обустроили 360 дворов, с палисадниками для овощных культур, с приусадебными огородами для картофеля. По окраинам селения выстроили семь ветряных мельниц. На степных пастбищах выпасалось пять тучных стад коров. Почти на каждом подворье – тяжёлые каменные катки для обмолота колосьев, в сараях и пригонах плуги, масса всякого инвентаря и инструментов. У некоторых – сложной конструкции веялки. Эти машины были способны выделять зёрна из вороха, очищать от земли, от семян сорняков и сортировать зерно.

В центре села возвышалась красивая двухшатровая церковь. На самом возвышенном месте, невдалеке от Донской улицы – виднелась уютная рощица засухоустойчивых деревцев и кустарников, огороженная высоким валом и глубоким рвом. Там, в тихой тени, каждому находилось священное место для послеземного равенства и приобщения к небесному сонму праведных тружеников. Разноразмерные простые или резные кресты свидетельствовали о том, сколь дороги живым – ушедшие. Над входными резными воротами – икона Спасителя.

Краткий итог раскулачивания для Раевки. От **трехсот шестидесяти** крестьянских дворов осталось только **шестьдесят**. Триста дворов и семей "великого перелома" не выдержали – их жителей раскулачили, многие умерли, все более или менее здоровое население разбежалось. Если любознательный и настойчивый исследователь захочет проверить кратко изложенное, он убедится, что, несмотря на систематическое пополнение населения за счёт ссыльных забайкальских казаков, западных украинцев, чеченцев, ингушей, немцев Поволжья, достичь людности, а тем более, прежней благоустроенности села не удалось за все годы большевистской власти. Не только мельницы, но и пустующие все тридцатые годы дома разбирались нерадивыми коммунарами и колхозниками на топливо. Нравственное падение жителей явилось следствием эксперимента по превращению святого чувства привязанности к собственному дому, родительскому очагу в кощунство и мерзость. Чиновные экспериментаторы предписывали каждому коммунару переселяться в "свободный" кулацкий дом и покинуть собственный, дабы "изживать буржуазные пережитки прошлого".

Абстрактная идея торжествовала – преступление продолжалось. Последние кирпичи (саман) немногих добротных хат разобрали на строительство нескольких домов для чиновников Шортандинского районного центра – посёлка Новокубанка. Забулдыги и пьяницы Раевки вырубили последние кладбищенские кресты. В целинную эпопею совхозное начальство расположило впритык к кладбищу машинный двор, чтобы усопшие денно и нощно могли слышать победную поступь строителей "развитого социализма". Церковь вначале превращалась в Нардом

(клуб), где атеистическая молодёжь выкручивала кроковяки перед ликами ещё не снятых с высокого иконостаса икон. Затем здание служило зернохранилищем. В совхозное время клуб восстановили, одели в роскошное убранство, украли его, уникальное строение ... подожгли.

Массовое бегство из коммун и колхозов, начавшееся с первых актов раскулачивания (1928 г.), превратилось в многолетний системный процесс обезлюднения аграрной сельской местности. Охватившая всю страну война большевистского государства против собственного народа носила особый характер. Разжигая социальную вражду и ненависть в деревне в годы Гражданской войны, власти пытались как-то "оправдывать" её лозунгом классовой борьбы малоземельной бедноты против зажиточного кулачества, острого дележа барских и церковных земель.

В новой антикрестьянской войне стал ещё более превалировать фактор аморального содержания. Иезуитски эксплуатируя низменные человеческие инстинкты и порочные наклонности, власть мобилизовала целую армию глубоко аморальных "активистов", жаждавших получить 25 % раскулаченного имущества, переселиться в раскулаченный дом соседа, получить задарма его благоустроенное подворье, попьянствовать и покуражиться над поверженным. Губительный яд зависти, ненависть к чужому благополучию, удовольствие от чужого несчастья, вражда к состоятельному труженику, душевная пустота пьяниц и картёжников – всё было мобилизовано на службу государственного наступления на крестьянство.

Центральная власть целенаправленно, годами превращала сельскую местность в поле массовых арестов, насилия, торжества развращённого вседозволенностью разнокалиберного чиновничества над трудовой и добропорядочной крестьянской массой. Только пять лет спустя после начала "Варфоломеевской ночи", чудовищного голода и гибели миллионов Председатель Совета Народных Комиссаров В. Молотов и Секретарь ЦК ВКП(б) Сталин разослали органам ОГПУ, Суда и Прокуратуры инструкцию о том, что они уже "***не нуждаются в массовых репрессиях***". Фактически же в ней давались новые установки о том, как усовершенствовать террор, чтобы "не свести к нулю влияние нашей партии в деревне" Вот выдержки их этого потрясающего своим невиданным цинизмом документа.

"*Секретно. Не для печати.*

ЦК и СНК считают, что в результате наших успехов в деревне наступил момент, когда мы уже не нуждаемся в массовых репрессиях, задевающих, как известно, не только кулаков, ***но и единоличников и часть колхозников****. Правда, из ряда областей всё ещё продолжают поступать требования о* ***массовом выселении из деревни и применении острых форм репрессий****. В ЦК и СНК имеются заявки на немедленное выселение из областей и краёв около* ***ста тысяч*** *семей.*

В ЦК и СНК имеются сведения, из которых видно, что ***массовые беспорядочные*** *аресты в деревне всё ещё продолжают существовать в практике наших работников. Арестовывают председатели колхозов и члены правлений колхозов. Арестовывают председатели сельсоветов и секретари ячеек. Арестовывают районные и краевые уполномоченные.* ***Арестовывают все, кому не лень.*** *Не удивительно, что при такой практике арестов, органы, имеющие право ареста, в том числе и органы ОГПУ, и, особенно, милиция теряют чувство меры и зачастую производят аресты без всякого основания, действуя по правилу: "****сначала арестовать, а потом разобраться****".*

Эти товарищи, видимо, не понимают, что ***метод массового выселения крестьян*** *за пределы края в условиях новой обстановки изжил себя...*

Было бы неправильно думать, что наличие новой обстановки и необходимость перехода к новым методам работы означают ликвидацию или хотя бы ослабление классовой борьбы в деревне. Наоборот, классовая борьба в деревне будет неизбежно обостряться. ...Наоборот, наша борьба должна быть всемерно усилена, наша бдительность – всемерно обострена.

Речь идёт, стало быть, о том, чтобы улучшить старые способы борьбы, ***рационализировать их и сделать наши удары более меткими и организованными****. Речь идёт, наконец, о том, чтобы каждый наш удар был заранее подготовлен политически, чтобы каждый наш удар подкреплялся действиями широких масс крестьянства*" [16].

Как видим, государственная машина террора превратилась в кровавый "пэрпетуум мобилэ", который начал страшить даже часть коммунистов, не лишённых здравого смысла и человечности. "Террор, в условиях невиданной централизации и силы аппарата действует почти автоматически, – писал автор коммунистической платформы группы М.Н. Рютина. – Терроризируя других, каждый в то же время терроризирует и самого себя, заставляя лицемерить других, каждый в то же время и сам вынужден выполнять определённую долю этой "работы" [17].

Вполне понятно, что после "политической рационализации" антикрестьянской войны, повышения "меткости и организованности наносимых ударов" бегство населения из коммун и колхозов продолжалось. В ответ центральная власть постоянно совершенствовала государственную систему учёта, выслеживания, поимки и наказания крестьян-беглецов. В 1932 г. вводится единая паспортная система учёта граждан и обязательной прописки их к месту жительства, что существенно рационализировало отлавливание беглецов. В Постановлении Центрального Исполнительного Комитета Верховного Совета СССР и Совета Народных Комиссаров от 27 декабря особо подчёркивалось, что установление единой паспортной системы по Союзу ССР и обязательной прописке паспортов производится "также в целях очистки ...населённых мест от кулацких, уголовных и иных антиобщественных элементов".

Как видим из логики этого законодательного акта, правонарушение кулака, единоличника, коммунара и колхозника, выехавшего без разрешения сельсовета или правления колхоза, по составу правонарушения приравнивается к правонарушению уголовника. Уголовным преступление, как известно, квалифицируется покушение на жизнь и имущество. Более того, поскольку паспорта не выдавались всем крестьянам, то по той же логике большевистского права, законодатель заранее приравнивал всех крестьян к уголовным правонарушителям. В преамбуле Постановления ЦИК и СНК прямо говорится, что паспортная система вводится "В целях лучшего учёта населения городов, рабочих посёлков и новостроек и разгрузки этих населённых мест от лиц, не связанных с производством и работой в учреждениях или школах..." [18].

Говоря строго юридическим языком, государство отказало крестьянам в признании их гражданами своей страны. Согласно праву гражданин, как лицо, принадлежащее на правовой основе к определённому государству, имеет определённую правоспособность, наделяется правами, свободами, обременяется обязанностями. На загнанных в большевистские коммуны и колхозы бывших крестьян возложили только обязанности. Более того, не удостоверяя личность крестьянина в качестве гражданина СССР, большевистское государство ставило его вне правовой защиты, открывало органам власти поле для произвольной политической квалификации его поведения. Побег из коммуны и колхоза, независимо от индивидуальных обстоятельств и индивидуальных мотивов выезда, даже может быть по причинам уважительным, карательные органы могли произвольно квалифицировать как побег, то есть – контрреволюционный акт,

направленный не только против коллективизации, но и против советской власти. Чиновники всех уровней получали свободу произвольно вменять "высшую меру социальной защиты" с применением упрощённого процесса, без права обжалования приговора и немедленно приводить приговор в исполнение.

Центральная власть требовала от местных органов ОГПУ систематической отчётности о достигнутых результатах. Представление о размахе такой охоты за людьми даёт записка, переданная по прямому проводу заместителем председателя ОГПУ Евдокимовым из Ростова-на-Дону (1933 г). Он докладывал, что ***"выезды без разрешений сельсоветов, правлений колхозов запрещены, однако это мероприятие эффекта не даёт, бегут без разрешения".*** Поэтому Евдокимовым были даны по всем структурным подразделениям милиции "категорические приказы о принятии разносторонних категорических мер по пресечению бегства". Вот сокращённое перечисление только некоторых средств (излагаем близко к тексту, стилю, грамматике).

"1) Мобилизовывалась агентура на борьбу с массовым бегством... Проводится разложенческая работа, разъяснения, вызовы.

2) Принимались меры, непрерывно на местах ставился вопрос об усилении массовой разъяснительной работы в целях общественного противодействия бегству.

3) По линии Дорожно-транспортного отдела наряду с агитационно-пропагандистской работой на транспорте созданы подвижные группы, оперативные заслоны в пунктах, районах наибольшего скопления, движения беглецов особенно в направлении на Украину, Закавказье, вплоть до проверки едущих, покупающих билеты.

4) Силами милиции с привлечением партийно-хозяйственного актива организованы кордоны на основных путях движения беглых, особенно в направлении Черноморья, Закавказья – Черноморском побережье на границе с Абхазией, а также в Дагестане на границе с Азербайджаном, в основных перевалах на Закавказье. Задержанных кулаков, контрреволюционный элемент арестовывали, остальных фильтровали, отдельных после обработки возвращали на места для разложенческой, разъяснительной работы.

5) В городах мобилизована агентура для выявления беглых и пресечения возможной контрреволюционной активной и диверсионной работы беглых, осевших в городах на предприятиях и новостройках...

В результате предпринятых в крае мероприятий (а также проведённых мероприятий по Шахтам, Таганрогу, Ростову и другим) нашими органами задержано беглого элемента 7.534 человека.

...За ноябрь-декабрь бегство по отдельным местам, отдельным станицам давало повышение. В частности по станицам, где имел место наиболее сильный нажим в связи с хлебозаготовками. Сейчас... по сравнению с ноябрём-декабрём даёт понижение. Однако в отдельных районах, отдельных станицах бегство продолжается. Нами установлена концентрация беглых в Приазовских плавнях, готовим операцию. Подготавливаем операцию в Ростове. В то же время в ряде мест отмечаются и факты возвращения беглых" [19].

"Очистка" городов от беглого крестьянства особенно трагично сказывалась на их осиротевших детях, именовавшихся в бездушных милицейских отчётах малолетними преступниками и хулиганами. Голодные, они стремились в города, где, слышали, сохранялась выдача продуктов по карточкам. Еженедельные чистки вокзалов и рынков каждую неделю давали обильный улов. В ходе только первых 8 месяцев после всесоюзной паспортизации были задержаны за нарушение паспортного режима 630 тысяч крестьян, взрослые были посажены без суда и следствия. Весною 1934 г. правительство принимает в отношении малолетних

"правонарушителей" ужесточающие санкции. Выходит указ (7 апреля 1935 г.) – "привлекать к суду и применять необходимые по закону санкции к подросткам, достигшим 12 лет, уличенным в грабежах, насилии, убийствах и т.д.".

Вслед СНК направляет в Генеральную прокуратуру секретную инструкцию – применять ***любые меры в отношении подростков***, иначе говоря, – вменять смертную казнь. В течение только одного 1936 г. более 125 тысяч подростков привлекались органами НКВД. С 1935 по 1939 годы более 155 тысяч малолетних были посажены в колонии НКВД. К 1 апреля 1939 г. более 10 тысяч малолетних оказались заключенными в лагеря на значительные сроки. Действительно достоин оказался не только презрения, но и проклятия политический режим, который так взыскивал с детей за проступки, на совершение которых он сам их обрекал.

Массовое бегство крестьян продолжалось и из мест переселения в границах своей области и из мест ссылки в северные и другие отдалённые районы. Оно было ответной реакцией на самую систему и форму наказаний. Во-первых, мера государственного наказания психологически воспринималась как несправедливая, противоречащая традиционным понятиям закона и совести. Атеистическое правительство отбирало у миллионов, в основном верующих, благопристойных и благочестивых людей, не только трудом нажитое имущество, но и жизнь, дарованную Богом. В глазах тружеников большевистская власть не могла оправдать своё насилие, не греша перед Богом. Заповеди не "возжелай чужого добра и не убий" – ничего не значили только для политиков и алчных сельских и городских "активистов", склонных по самой своей натуре к насилию и садизму. Для такой категории людей политика без этики – родная стихия. Примитивизация аграрного сектора экономики и социальная деградация общества им выгодна – они легче находят себе место на службе тоталитарному режиму.

Попробуем вникнуть в религиозную, и светскую философию морали. Что такое зерно и скот, которое крестьяне вынуждены были прятать от властных грабителей. Зерно и скот – продукты тяжелого труда земледельца и кочевника. Для них, земледельцев и кочевников-скотоводов, зерно и домашние животные – это их совесть. Объективированные в **зерне и скоте труд и совесть** завещаны человеку Богом-Творцом, как единственный источник жизни. Наследники и проводники ленинских "высоких" идеалов, включая предпоследнего Генсека с философским образованием Горбачева, самоуверенно отвергали эти простые человеческие истины и божьи заповеди. Их последние могикане ("зюгановцы") и ныне пытаются оправдывать мораль насильников и супостатов, оскорблявших, казнивших и убивавших в Человеке Бога.

Ссылка, как вид уголовного наказания, состоящего в удалении осуждённого из места его жительства, с обязательным поселением в определённой местности, применялась в Российской империи только по суду и только в отношении лиц, обвинявшихся в политических преступлениях. В Англии ссылка была отменена в 1776 г., во Франции в 1946, в большевистской России просуществовала до 1992 г. Массовые ссылки не только кулаков, но и единоличников, и колхозников, и, так называемых, "подкулачников" (лиц, не одобрявших насилие над крестьянством) производились без судебного разбирательства, то есть в административном порядке. И, как видим из инструктивного циркуляра Молотова и Сталина, производилась по распоряжению не только государственных чиновников, но и партийных функционеров (секретарей партийных ячеек и всякого ранга уполномоченных). Заметим, что в царской России административная ссылка, то есть отправка без суда в отдалённые губернии производилась по распоряжению царя, некоторых губернаторов, наделённых таким правом (с 1850-х годов), по распоряжению органов МВД (с 1860-х годов). Большевистским же законодательством административная ссылка формально юридически не

предусматривалась, но фактически применялась в массовом порядке **"всеми, кому не лень"** (утверждение Молотова и Сталина).

Во-вторых, ленинско-сталинская ссылка в сравнении с царской ссылкой была несопоставимо более жестокой. К ссыльному Ленину в село Шушенское его невеста Надежда Крупская, привезла свою маму, служанку, рояль. А на своё пособие для политического ссыльного (8 рублей в месяц) Ленин, по воспоминаниям Крупской, снимал крестьянской дом с отоплением, освещением, питанием и двумя баранами на пельмени. Чтобы сытые гости могли петь под рояль революционные песни об "освобождении" России и мировой революции. Сталин получал пособие политического ссыльного в два раза меньше. Но три рубля позволяли ему не работать, ходить на охоту и даже оставлять в Сибири потомков.

В-третьих, большевистская ссылка, как мера государственного наказания предусматривала не только лишение прав и свобод, но и сопровождалась нечеловеческими условиями доставки и содержания.

Вот типичная картина, описанная официальными лицами. Подчеркнём, что это не воспоминания ссыльных. Это докладная записка начальника районного отдела ОГПУ Милованова и уполномоченного Ермакова от 7 апреля 1933 г., составленная по результатам специальной проверки.

*"За время с января по 6 апреля 1933 г. смертность в Нижне-Туринской трудовой колонии достигла до 2200 человек. Смертность повысилась исключительно за счёт вновь прибывших заключённых из Магнитогорска, Перми и других исправительных трудовых колоний с 20 февраля, которые прибывали в Нижне-Туринскую трудовую колонию **до состояния смертности истощены.** Везли их в крытых совершенно необорудованных вагонах из-под угля. В дороге вагоны, вероятно, не отапливали, так как приходили они со снежным покровом на стенах изнутри и по углам с намёрзшими наледями. Водой снабжались недостаточно. В результате чего на пути следования лишённые свободы помирали в вагонах. Так 20 февраля из прибывшего эшелона из Магнитогорска привезли 18 трупов, при выгрузке умерло 15 человек и в ночь того же дня умерло 60 человек.*

*К тому же дирекция Нижне-Туринской колонии почти совершенно не была подготовлена к приёму и размещению прибывших **вновь** лишённых свободы, бараков подготовлено не было, питания и воды – тоже, а равно и медобслуживания. Прибывшие лишённые свободы слабые помещались в не совсем отстроенные бараки по 200 и 180 человек, и в стандартный барак вместимостью на 300 человек вмещали до 1800 человек. Ложили в эти бараки слабых больных на пол, так как нар, не говоря уже о койках, не было сделано. Ложились они мёртвые вниз, а на них умирающие, и так продолжалась **укладка**.*

Со стен этих бараков текла вода, на полу сырость, и никакого медицинского обслуживания не было…

*Все прибывшие заключённые по неделе и больше получали один хлеб 300 граммов, и тот выдавался несвоевременно, воды недостаточно, были случаи **воды по суткам не было**.*

…Фельдшером Гайнуллиным… был составлен акт на 4-х человек умерших, которых направили в катафальную, где при снятии с них одежды старшим санитаром Кутюк обнаружили два человека живых, которых он поместил в ванную, и они ещё живы были после этого десять часов.

…В начале марта по расследованию безобразий в колонии прибыла из области комиссия в лице Зырянова (второй помощник начальника областного Управления исправительных трудовых колоний – примеч. издателей документа). Зырянов днём и ночью посылал за вином. Проработав таким образом бригада по расследованию безобразий в колонии неделю, она числа 13 или 15 марта

собралась в квартире помощника директора по воспитательной части тов. Лузянина ...устроила коллективную пьянку, где до бессознания перепились.

...Избиение в колонии продолжается: числа 20 ноября надзиратель Наумов Михаил избил лишенного свободы рукояткой нагана по прозвищу Ерёмка ***за то, что последний вместе с другими настоятельно требовал у него воды.***

Наличие указанных безобразий является продолжением ещё прошлого и при наличии такой семейственности руководящей части колонии, обл. УИТУ и областной прокуратуры они очень трудноискоренимы" [20].

Бесконечность отвратительной жестокости не прерывалась и после завершения процесса этапирования, перевода из колонии в, так называемые, переселенческие посёлки. "Вы только приезжайте и посмотрите на переселенческие посёлки, – писал переселенец Феодосий Лобода в Бюро ЦК партии большевиков в 1932 г., – 75 % оставшихся (многие удрали и многие умерли) пухлые, а причина основная – голод. Можно видеть картину: подросток идёт где-то раздобыть кусок хлеба или даже украсть, ибо голод не свой брат, по дороге падает и умирает и, кроме того, валяется некоторое время как бревно. ...Я не обращаюсь к коменданту, ибо большинство из них только способно говорить: "***захочу – посажу, захочу – с голоду заморю***" [21].

А вот обобщённая картина, из письма секретаря Надеждинского райкома ВКП(б) М.А. Жданова на имя первого секретаря Уральского обкома партии И.Д. Кабакова, от 31 марта 1933 г.:

"*1. Отношение к спецпереселенцам в течение всего 1932 года было действительно* ***варварским и преступным.*** *Уже тот факт, что за 1932 год было 10 тысяч смертей и 6,5 тысяч дезертировало, говорит об этом достаточно ярко.*

2. Систематический недовоз продуктов питания во второй половине 1932 года повёл к значительному истощению людей.

3. Жилищные постройки находятся по сей день в ужасном состоянии (рамы зачастую без стёкол, дома не проконопачены, печей очень часто нет)".

Пытаясь объяснить причины отвратительной человеческой жестокости, философ Н. Бердяев полгал, что жестокость, злоба и бессердечие людей, личностей – могут быть явлениями, сопутствующими жестокостям войны и жестокостям эпохи. Однако главное, по Бердяеву, – "это жестокость исторической судьбы, жестокость исторического движения, исторического испытания". С таким суждением трудно согласиться – в любую эпоху каждый может оставаться человеком, если он хочет им быть. Пытаясь подобрать эпитеты для сравнения большевистской социальной расправы над крестьянством и другими социальными группами, обычно пишут: "звериная" беспощадность, "зверская" свирепость, "животная" бессердечность и тому подобное. Мне всегда хочется сказать, что такие сравнения оскорбительны как для зверей, так и для животных. Вернее суждение литератора Эдуарда Севруса (Борохов). Жестокость животного, заметил он, ограничивается его прожорливостью, жестокость человека – безгранична, как беспредельны его тупость, жадность, тщеславие.

Великий физиолог Иван Петрович Павлов предупреждал большевистское правительство об огромных социально-психологических последствиях бесчеловечного ленинского эксперимента над соотечественниками. *"...Надо помнить*, – писал он Председателю СНК Союза ССР В. Молотову, – *что человеку, происшедшему из зверей, легко падать, но трудно подниматься. Тем, которые злобно приговаривают к смерти массы себе подобных и с удовольствием приводят это в исполнение, как и тем, насильственно приручаемым участвовать в этом, едва ли возможно оставаться существами, думающими и чувствующими человечно. И с другой стороны. Тем, которые превращаются в забитых*

животных, едва ли возможно сделаться существами с чувством собственного достоинства" [22].

Социально-психологические последствия большевистского эксперимента над народами России, (бесчувственность власти и его социальной опоры) не преодолены и до настоящего времени. Не только из нравственного обихода, но и из повседневной лексики исчезли слова "милосердие", "сострадание", "радушие". Одной из достопримечательностей современной России, пишет еженедельник «Аргументы и факты», стали высоченные заборы. За этими заборами 3 % "счастливцевых" прячутся от остальных россиян. Частные охранники, защищающие "острова стабильности", скоро по численности превысят состав регулярной армии. ...А наше бесстыдное телевидение ежедневно демонстрирует народу, как представители власти, новые богатеи, высшее чиновничество, вчерашние бандиты и коррупционеры "сливаются в экстазе" счастья. Да так сливаются, что порой трудно различить, где у нас элита, а где жульё и обслуживающие их попсовые б..." [23].

Вернёмся к глобальной оценке последствий ленинского эксперимента. "*Вы напрасно верите в мировую революции*, – писал Павлов Молотову. – ***...Вы просто сеете по культурному миру не революцию, а с огромным успехом фашизм. До вашей революции фашизма не было***. *...ведь только политическим младенцам Временного правительства было мало даже двух ваших репетиций перед Вашим Октябрьским торжеством. ...Чем пользовались и пользуетесь Вы – террор и насилие*" (подчёркнуто мною – В.Д.) [24].

Ленинцы считали необходимым с помощью средств устрашения вселить в правосознание всего крестьянина чувство гражданской неполноценности. Непролетарское социальное происхождение человека, отмеченное в анкете (или "выявленное" доносчиком), должно было стать источником постоянной тревоги не только за свою судьбу, но и за судьбу своих потомков. В души крестьян вселяли чувства социального унижения, смятения, постоянного ожидания непреходящей политической опасности, смутной тревоги, нераскрытой до конца вины перед всемогущим государством, ***неоплаченного долга перед "заботливой" партией***.

Болезненно-мучительная тревога подавляла духовную активность, действовала угнетающе не только на крестьянство. Метались в поисках справедливого вождя и промышленные рабочие. Приведём только одно характерное письмо, адресованное Председателю Президиума Верховного Совета СССР М.И. Калинину в феврале 1930 г.

"*Отцу рабочего люда.*

Дорогой товарищ Михаил Иванович.

Жизнь рабочего тяжела. Жёны обедать не дают, уходят с 5 часов утра за хлебом, мясом, картошками. Приходят домой около четырёх часов, и то принесет не всё. Есть нечего. Я всегда голодный. А дети босые и голодные. С каждым днём всё хуже-хуже. Мужик на базар ничего не везёт. Что будем делать? Надежда на Вас.

Уважающий Вас рабочий из завода Ленина. Помогите нам" [25].

В такой социальной атмосфере даже "гордый буревестник революции" М. Горький дошёл до холопского самоунижения. Обращался к властителям с заверениями в своей верноподданнической лояльности и любви "по праву советского гражданина, не чуждого великолепной работе партии, искренне восхищённого работой её неутомимых вождей, искренне и любовно уважающего их". "Мне думается, – писал он наркому Климу Ворошилову, – что я, пожалуй, лучше многих и весьма многих людей вижу, как культурно-революционная деятельность **партии-няньки** ***170 миллионов*** **детей** ***мощно и уверенно воспитывает*** их не сказками, а – делами, суровой и непобедимой правдой этого дела" [26].

Письмо написано в 1934 году, когда народ ещё не пришёл в себя от кошмаров великого голода 1932-1933 годов. Ленинизм в основном достиг своей цели – создания духовной атмосферы всеобщего рабства. Как видим, даже большой талант был не в силах избежать восприятия рабства в качестве дарованного сверху социального блага. Аристотель допускал, что "можно вообразить и науку о власти господина, как и науку о рабстве". Однако философ категорически утверждал, что в "***этой науке нет ничего ни возвышенного, ни великого***. Что же касается науки о приобретении рабов (в той мере, в какой оно справедливо), то она отличается от обоих выше указанных, являясь чем-то вроде ***науки о войне или науки об охоте***".

В конечном результате государственная война и охота на частных производителей, крестьян, кустарей, ремесленников, охотников и звероловов закончилась полной победой большевистского государства. Всех загнали в коммуны, тозы, мелкксертики, колхозы, артели. На весь мир была развёрнута пропаганда фиктивных достоинств социального эксперимента. Вот его энциклопедический образец. "Претворяя в жизнь ленинский кооперативный план, КПСС осуществила коренной переворот в вековом экономическом укладе, в быту, в сознании миллионных масс крестьянства. Победа колхозного строя в СССР имеет всемирно-историческое значение. Опыт социалистического переустройства сельского хозяйства в СССР творчески применяется в других социалистических странах, а также в развивающихся странах, идущих по некапиталистическому пути развития. Идеи кооперирования приобретают огромную притягательную силу и для трудящихся крестьян капиталистических стран, побуждая их усиливать революционную борьбы за освобождение от гнёта монополий" [27].

"Научное" содержание сотен докторских и кандидатских диссертаций, десятков тысяч "исследовательских" и пропагандистских статей обобщено в энциклопедиях, повторяющих партийную апологетику. Коротко говоря, оно сводится к следующему. Кооперация – это гениальное социальное открытие великого Ленина, а коллективизация – это великое воплощение ленинских идей и методов кооперирования [28].

Элементарная логика экономической науки обязывает нас заметить, что большевистские колхозы, равно как и ленинский кооперативный план не имеют ничего общего с признанным во всём мире научным представлением о кооперации и кооперировании. «Современная большая экономическая энциклопедия» в отличие от советских изданий чётко определяет кооператив как предприятие или организацию, которая создаётся путём добровольного объединения для совместной **предпринимательской** деятельности. Кооператив представляет собою юридическое лицо, которое осуществляет свою деятельность ***на принципах самофинансирования и самоуправления***.

Ленинско-сталинские колхозы – ***это государственные организации, по тотальному изъятию продукции аграрного производства***. Работающие в них люди – это **государственное полевые рабочие**, не защищённые ни трудовым договором об условиях оплаты труда, ни научным учётом его качества и количества. В колхозах 30-х годов не предусматривалась заработная плата в общепринятом содержании этого понятия. То есть право на своевременное получение заранее оговорённой суммы денежных средств. "Оплата" труда производилась один раз в год, по окончании хозяйственного цикла работ. Как правило, только зерном и только в размерах, указанных районным комитетом партии. Решение принималось в зависимости от выполнения плана сдачи продукции государству колхозом, районом, областью, республикой (по принципу круговой поруки внутри этих структурных единиц). Могли и всё выгрести под метёлку, как в годы большевистских перманентных голодовок. Ныне общеизвестно, что в итоге первого после начала коллективизации голода в Украине погибло от семи до десяти миллионов человек

или каждый пятый житель. В Казахстане – каждый третий. Разница не в различном отношении властей к этносам. Меню славянского населения помимо продуктов животноводства включает злаки, овощи и дикие травы. У казахов – исключительно молоко и мясо. Конфискация государством животных обрекала кочевые аулы на поголовное вымирание. Спасались только бегством в зарубежные страны.

Учёт количества, качества и квалификации труда в первых коммунах и колхозах отсутствовал по принципиальным идеологическим мотивам. Обанкротившись с пагубной уравниловкой, власти объявили своё же собственное детище "мелкобуржуазной уравниловкой" и в течение 1930-1931 годов начали внедрять печально знаменитый **трудодень.** Палочка – горько шутили колхозники, – применялась до 1966 года. То есть, говоря современным языком, трудодень представлял собою виртуальную единицу, которая не учитывала рабочее время в часах в продолжение рабочего дня, недели, месяца, года. Колхозники работали "от зари до зари". Выходные дни и отпуска не предусматривались (между прочим, нелишне заметить, что теоретик социалистического труда Ленин даже во время Гражданской войны пользовался отпусками по два-три раза в год). У дореволюционного крестьянина благодаря церковному календарю существовало около сорока праздников, в которые труд считался грехом – человек отдыхал. Строителям социализма предоставлялось право не работать только в годовщину Октябрьской революции (2 дня) и в Первомайские – 2 дня. С обязательным участием в верноподданнических демонстрациях с портретами вождей и громкими здравицами.

Шкала (ножницы) оценки труда колебалась от 0,5 трудодня до 4 трудодней за день. Законодатель устанавливал обязательный минимум трудодней. Колхозник, не наработавший в течение года минимума в 300 трудодней, лишался права пользования сельским магазином, в котором были осветительный керосин и спички – без чего никак нельзя. Только в 1954-1955 годах начинается введение ежеквартального, реже ежемесячного денежного авансирования трудодня. И только в 1966 г. колхозников перевели на ежемесячную денежную "гарантированную" оплату труда без применения трудодня.

После более десяти лет работы колхозов, стало совершенно очевидным, что спасительное личное подсобное хозяйство, ограниченно допускавшееся на нищенских клочках земли и ручном труде, продолжало демонстрировать свои преимущества. По официальным статистическим сведениям в 1940 г. на его долю приходилось 65 % валового производства картофеля, 48 % – овощей, 72 % – мяса, 77 % – молока, 94 % – яиц, 39 % – шерсти. Однако идеологический гонор заставлял власти упорно утверждать, якобы основой продовольственного обеспечения в СССР является производство общественное. Личные же подсобные хозяйства "служат лишь дополнительным источником доходов трудящихся" [29].

Для сокрытия преимущества индивидуального семейного хозяйства, марксистские теоретики изобрели термин и понятие ***"личная собственность"***. В «Юридическом энциклопедическом словаре» 1987 г. ещё сохранялось утверждение, что личная собственность "неразрывно связана с социалистической собственностью", но носит потребительский характер. А "основным источником" личной собственности должны служить доходы от участия в общественном труде, а также помощь государства лицам, подготавливающимся к квалифицированному труду (стипендии учащимся) и лицам, перешедшим на заслуженный отдых. Ложь очевидна.

Основами гражданского законодательства и Основами уголовного законодательства скрупулёзно устанавливали правила, имевшие целью ***"обеспечить потребительское назначение личной собственности граждан, препятствовать превращению её в средство наживы".*** Под наживой, пояснял

ортодоксальный правовед, следовало понимать ***"лёгкий нетрудовой доход, наживание денег, материальных ценностей".*** Исходя из такой трактовки категории личной собственности, законодатель-марксист строго регулировал правовые функции личной собственности граждан СССР. В личной собственности граждан, разъясняет «Юридический энциклопедический словарь» (М., 1987), может находиться только один жилой дом, предусматриваются его предельные размеры, порядок продажи и покупки дома, сдачи в наём помещений и иного имущества. Иными словами, личная собственность была обречена на стагнацию, физический износ. Наличие внутреннего потенциала роста не только не предусматривалось, но и было наказуемо.

В социалистическом (советском) праве вынужденное допущение частной собственности упорно именовалось личной собственностью вплоть до начала пресловутой горбачёвской перестройки. Тем самым подчёркивалось, что она может быть использована только для удовлетворения потребностей лица в соответствии с назначением объекта собственности, но не для извлечения доходов или "спекуляции". Заметим, продукт собственного труда не может быть предметом спекуляции, это – предмет продажи. До принятия закона СССР о собственности 1990 г. круг предметов, могущих находиться в личной собственности, оставался ограниченным. Дом и то должен был отвечать размерам, установленным государством. Теплицы на карьерной родине Михаила Горбачёв трощились милиционерами до начала пресловутой перестройки. На садовых участках регулировались не только размеры домика по количеству квадратных метров, высоте крыши, но и толщине внешней штукатурки.

Даже в конце последней трети XX века приусадебное землепользование колхозников в СССР продолжало носить не ***предпринимательский, а сугубо потребительский, натуральный,*** **средневековый** характер. Максимальный размер приусадебного участка семьи колхозника – 0,50 га, а на поливных землях – 0,20 га. Обрабатывать приусадебный участок члены семьи обязаны только своим трудом и, как правило, вручную. Примерным уставом колхоза 1969 г. (п. 42), именно в этих пределах колхозы и определяли конкретные размеры приусадебных участков колхозных дворов, независимо от их людности. В 30-х годах – не более 0,12 га, так же независимо от людности двора. Для сравнения напомню размеры землепользования крестьян по состоянию на 1905 г. То есть до столыпинской прибавки. В среднем на крестьянский двор приходилось надельной земли: у бывших помещичьих крестьян – 6,7 десятины, у удельных – 9,5 десятины, у государственных – 12,5 десятины, Десятина того времени равнялась 1,092 гектара. К тому же, статистика фиксировала устойчивую тенденцию к увеличению размеров крестьянского землепользования за счёт сокращения дворянского (господа и тогда не любили работать!).

И главное, крестьянину закон не запрещал прикупать землю, обзаводиться техническими средствами, брать под её заставу кредиты, выращивать и свободно продавать любые продукты своего труда. Иными словами – на своём клочке земли он мог хозяйствовать как скромный предприниматель (потомственный дворянин Ленин называл это "кулачествованием").

В отличие от крестьян колхозники 1930-х годов не только кормились в основном от своего несопоставимо урезанного участка. Большевистский законодатель с беспощадной тщательностью регулировал его размеры, чтобы не допустить экономической возможности уклониться от работы только в "общественном секторе". Вдобавок непомерные налоги исключали возможность получить доход с приусадебного участка, который бы превысил нищенский уровень продовольственного самообеспечения. С каждой коровы полагалось сдать 13 кг масла (в топлёном виде). Норма коров в колхозном дворе – от одной до трёх

(постоянно менялась). Одна-две свиньи с приплодом. Не более десяти овец. Налог на овец – 3 кг шерсти со двора. 75 кг мяса со двора. Триста штук куриных яиц. Количество кур ограничивалось постоянной недостачей зерна на их прокорм. Содержание лошадей категорически запрещалось.

Жёсткое государственное регулирование хозяйства на приусадебном участке охватывало не только определение количества и видов животных и птиц, но и порядок их использования. Даже технологию потребления. Бычка-одногодка колхозник не имел права продать в живом виде. Его надлежало в установленные сроки (осенью) сдать государству по, так называемой, контрактации. Условия контрактации государство в одностороннем порядке определяло и по срокам сдачи и по ценам. Шкуру с откормленной на убой свиньи надлежало снять и сдать на пункт государственных заготовок. За опаливание свиньи соломою – полгода тюремного заключения. В 1948 г. Сталин и Молотов подписали ещё один уникальный налоговой документ – сдавать полторы шкуры с каждой овцы. Видимо, были убеждены, что яловых овец не бывает. Мудрено быть всесильными вождями.

Во-вторых, не отвечает действительности пропагандистское утверждение о том, что колхозные "квалифицированные" кадры готовились государством. Во-первых, их в 1930 годы не было. Позже трактористы и комбайнеры готовились за счёт колхозов. Пенсионного обеспечения в колхозах до 1950-х годов вообще не существовало. После 1950-х устанавливалась символическая пенсия за счёт колхоза, но не государства. Переехав в город к детям престарелый колхозник не получал ни государственную пенсию, ни колхозную.

Подведём итог. Приведённые выше факты свидетельствуют, сравнивать колхозника с барскими, с удельными, а тем более с государственными крепостными крестьянами некорректно ни по экономическому (размеры земли, орудий труда), ни по гражданско-правовыму положению. Правовое положение колхозников не сравнимо также с ***отходниками*** из крепостнической общины. Возможность для ***внеземледельческих*** заработков впервые была феодалами дозволена уже в XV веке. В середине XVIII в. в некоторых губерниях уходили на заработки от 15 до 20 % деревенских мужчин. В первой половине XIX в. число отходников превысило один миллион человек.

Отказ от статуса колхозника ленинское законодательство приравняло к неправоправной политической деятельности, к "подлой подрывной работе, подрывающей основы советского государства" (официальная формулировка). Все 30-е годы увеличивались масштабы преследования, нарастала жестокость санкций, упрощались процессы (суд "тройки"), исполнение в 24 часа. Рамки статьи не позволяют полностью опубликовать проект изуверского приказа Наркома внутренних дел СССР, Генерального комиссара государственной безопасности Н. Ежова, утверждённого постановлением Политбюро ЦК ВКП(б), подписанного Сталиным 31 июня 1937 г. "Операцию" приказано было начать 5 августа 1937 г. и в четырёхмесячный срок строго по разнарядке, по всем республикам, по всем областям подвергнуть репрессиям сотни тысяч человек, в том числе и тех, кто уже находился по много лет в лагерях НКВД. Характерно, что в перечне социальной и политической принадлежности репрессируемых лиц тщательно выделены именно крестьяне-"кулаки". Поскольку к кулакам и подкулачникам власть относила любого, покинувшего колхоз, загнанным в него обитателям ничего не оставалось, как смириться с новой участью во имя спасения своей жизни, чаще – жизни своих детей.

Как видим, юридический и нравственно-этический анализ разнообразных партийных и государственных документов с несомненностью убеждает, что сравнивать колхозников с барскими, с удельными, а тем более с государственными крепостными крестьянами некорректно. По экономическому и гражданско-правовыму положению большевистская власть поставила колхозников несравнимо ниже. В

самосознании советского общества, вопреки фальшивой официальной пропаганде высокого образа "колхозного крестьянства", закрепилось стойкое представление о колхозниках как людях второго сорта. Дочь Сталина пишет в своих мемуарах, что в гневе отец обзывал её и нелюбимого сына Якова – "колхозники!". "У, колхозница!" – корил постовой милиционер горожанку, за переход улицы не по правилам.

Некорректно сравнение колхозников и с батраками. Батраки, то есть сельскохозяйственные наёмные рабочие, имевшие небольшие земельные наделы или совсем лишившиеся земли, по крайней мере, имели свободу передвижения по стране, право поиска работы у разных хозяев, на промышленных предприятиях в том числе. Они не были лишены права свободно искать работодателя, наниматься к нему, договариваться об условиях найма и работы. Беспаспортные колхозники были приписаны к определённым колхозам, обозначаемым, как правило, именами членов Политбюро ЦК ВКП(б) и обязаны были работать в них не по специальности, а по принципу – ***"куда пошлют"***.

Неправомерно сравнение колхозников и с рабами. Юридическое оформление их политического и социально-правового статуса ни в какой мере не было связано с пребыванием во враждебной Российскому Отечеству армии. Они не были военнопленными вражеского государства, не совершали правонарушений уголовного характера в своей стране. Врагами народа частнособственническое крестьянство объявлено Лениным и его единомышленниками для создания азиатского способа производства, для экономического и политического ограждения своей монополии на тоталитарную и авторитарную власть. Морально-политическое, нравственное, духовное самочувствие колхозников оказалось для них более гнетущим, чем для рабов или уголовных преступников в Древних государствах.

Следовательно, в предварительном подходе определение может быть коротким: колхозники – это колхозники. Это совершенно новый социальный класс **полевых рабочих** в большевистском тоталитарном обществе, лишённых экономических прав и свобод и резко ограниченных в политических правах и свободах в сравнении с промышленными рабочими и государственными служащими.

Источники и литература

1. Волкогонов Дмитрий. Ленин – Политический портрет: в 2 кн. – Кн. 2. – М.: Изд-во "Новости", 1994.
2. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 37. – С. 326.
3. См.: Аристотель. Сочинения: в 4 т. – М., 1984. – Т. 4, кн. 1, фрагменты 5-й, 7-й.
4. Государственный архив Саратовской области, ф.4, оп.10, д.174, л.25-26; Письмо опубликовано в сб. документов: История России. 1917-1940. Хрестоматия. – Екатеринбург, 1993. – С. 265-267.
5. Из воспоминаний В.В. Мазурина // Воспоминания крестьян-толстовцев. – М., 1989. – С.117-118.
6. Заявление Д.Е. Моргачёва написано 24 июля 1976 г. См.: Воспоминания крестьян-толстовцев. – М., 1989. – С. 140-141.
7. Чего добиваются повстанцы-махновцы / Изд. Штаба дивизии повстанцев войск имени Батько-Махно. 1919 г. – С. 9-16.
8. Сельское хозяйство СССР. Стат. сб. – 1960. – С. 7.
9. Бухарин: человек, политик, учёный. – М. 1990. – С. 82-131.
10. См.: Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 37. – С. 182; Т. 38. – С. 19.
11. См.: Сталин И.В. Речь на конференции аграрников-марксистов 27 декабря 1929 г. // Сочинения. – М., 1952. – С. 167-169.
12. Из письма заместителя наркома финансов М.И. Фрумкина в Политбюро ЦК ВКП(б) от 15 июня 1928 г. План выхода из аграрного, экономического и социального кризиса он изложил в виде одиннадцати конкретных предложений. См.:

Литературная газета. – 1990. – 26 декабря. Родился Моисей Ильич Фрумкин в 1878 г., член РСДРП с 1904 г., расстрелян в 1938 г.
13. Правда. – 1930. – 17 марта.
14. СОЦДОО, ф.4, оп.8, д.54, л.38. Полный текст циркуляра опубликован в сб. документов: История России. 1917-1940. Хрестоматия. – Екатеринбург, 1993. – С. 254.
15. РЦХИДНИ, ф.17, оп.129, д.52, л.59. Док. опубликован в сб. документов: История России. 1917-1940. Хрестоматия. – Екатеринбург, 1993. – С. 262.
16. Из инструкции всем партийно-советским работникам и всем органам ОГПУ, Суда и Прокуратуры от 8 мая 1933 г., подписанной Председателем СНК В. Молотовым (Скрябиным) и Секретарём ЦК ВКП(б) И. Сталиным. Архивный документ со ссылкой на шифр: СОЦДОО, ф.4, оп.11, д.181, л. 149-149об. опубликован в сб. документов: История России. 1917-1940. Хрестоматия. – Екатеринбург, 1993. – С. 282-285.
17. Из Платформы Союза марксистов-ленинцев (группа Рютина). Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 8. – С. 202-203; № 11. – С. 185; № 12. – С. 188-189, 195-199. Рютин Мартемьян Никитич (1890-1937) – член РСДРП с 1914 г. В 1930 г. исключён из партии "за пропаганду правооппортунистических взглядов". В 1932 г. исключён из партии и приговорён к 10 годам тюремного заключения. В 1937 г. – расстрелян.
18. См.: Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР, издаваемое Управлением Совета народных комиссаров Союза ССР и СТО. – М. 1932. – Ст. 516. С. 821-822.
19. Полностью док. опубликован в сб. документов: История России. 1917-1940. Хрестоматия. – Екатеринбург, 1993. – С. 267-268.
20. Архивный док. опубликован в сб. документов: История России. 1917-1940. Хрестоматия. – Екатеринбург, 1993. – С. 280-281.
21. Архивный док. полностью опубликован в сб. документов: История России. 1917-1940. Хрестоматия. – Екатеринбург, 1993. – С. 267-268.
22. Своевременные мысли или Пророки в своём отечестве. – Л., 1989. – С. 95-96.
23. Костиков Вячеслав. "За что обижаешь, барин?" – Аргументы и факты. – 2008. – № 10. Статья написана по письмам читателей, поступающим в редакцию.
24. Своевременные мысли или Пророки в своём отечестве. – Л., 1989. – С. 95.
25. Архивный док. под заголовком "Отцу рабочего люда" Письмо М.И. Калинину. Февраль 1930 г. опубликован в сб. документов: История России. 1917-1940. Хрестоматия. – Екатеринбург, 1993. – С. 261.
26. Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 8. – С. 107.
27. См.: БСЭ. – 3-е изд. – Т. 12. – С. 425-428.
28. См. группу статей, посвящённых кооперации и кооперативном плану В.И. Ленина в БСЭ. Т. 13.
29. Белянов В.А. Личное подсобное хозяйство при социализме. – М., 1970; Шмелёв Г.И. Личное подсобное хозяйство и его связи с общественным производством. – М., 1971.

Анотація

Автором проаналізована термінологія радянської і пострадянської наукової літератури щодо колгоспного селянства, та вводиться власне трактування терміну.

Summary

Having analyzed legally and morally various Bolsheviks party and state documents, the author has come to the conclusion that collective farmers cant be compared to serfs belonging to either **landowners,** independent owners or the more so to the state. According to their economic, civil and legal status they ranked much lower.

Also illegal seems the comparison of collective farmers and slaves. Their political, social and legal status was in no way connected to their serving in the hostile army. They were not prisoners of war, they did not commit criminal offences in their country. Peasants-landowners were branded by Lenin and his collaborators as "people's enemies" with the aim of creating the Asian mode of production and safeguarding economically and

politically their monopoly for totalitarian and authoritarian power. Under the circumstances the moral, political and spiritual feelings of collective farmers were more oppressive than those of slaves or criminal offenders in ancient states.

Thus, roughly speaking, the definition may sound briefly like this: collective farmers are collective farmers. It is a completely new social class of field workers in the bolshevist totalitarian society deprived of economic rights and liberties and extremely restricted in political rights and liberties as compared to workers and employees.

УДК 939.8

М.В. Герасименко

ДОСЯГНЕННЯ ЗЕМСТВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДІЯЛЬНОСТІ (60-70-ті роки XIX ст.)

З набуттям Україною незалежності помітно активізувалася робота вітчизняних істориків із вивчення земсько-медичної спадщини. У наукових збірниках та фахових журналах усе частіше стали з'являтися статті та повідомлення про діяльність окремих земств (органів місцевого самоврядування другої половини XIX – початку XX ст.) у сфері охорони здоров'я. А останнім часом українська історіографія поповнилася і декількома спеціальними дослідженнями земської медицини, що були здійснені у рамках дисертаційних робіт [1].

Огляд указаних дисертацій та статей, а також праць земсько-медичної тематики дорадянської й радянської доби, свідчить, що всі науковці розглядають роботу земських закладів з улаштування медичного обслуговування населення як поступальний процес. У цьому процесі кожний із них схильний виділяти ряд періодів (етапів). І хоча єдиного підходу до періодизації історії земської медицини не існує, усі земствознавці обов'язково вказують на початковий етап у діяльності земств по забезпеченню населення медичною допомогою. Потім, переважна їх більшість, через відсутність швидких значимих результатів у медичній справі, залишають цей етап без уваги, або розглядають його як не суттєвий у земсько-медичній історії. Проте, висвітлений нижче досвід організації медичного обслуговування земських зібрань південноукраїнського краю на ранній стадії їхнього функціонування, дає нам підстави стверджувати про безперечну важливість початкового етапу в становленні й розвитку земської та і громадської медицини в цілому.

І так, у південних губерніях України (Катеринославській, Таврійській та Херсонській) початковий етап процесу земсько-медичного будівництва тривав майже десятиріччя: від часу заснування земств (1865-1866 рр.) до середини-кінця 1870-х років, коли земські діячі для розробки програм розвитку медицини й вирішення нагальних її проблем залучили фахівців, започаткувавши з'їзди лікарів. Для того, щоб побачити здобутки земств в охоронні здоров'я цього періоду і дати йому належну оцінку, необхідно охарактеризувати стан медичної допомоги напередодні земської реформи і ту спадщину, яка їм дісталася.

Літературні та документальні джерела свідчать, що до земської реформи медичне обслуговування населення в південних губерніях, як і у всій Російській імперії, здійснювали в основному підпорядковані Міністерству внутрішніх справ Прикази громадської опіки. Для цього вони утримували в губернських і повітових центрах опікунські та лікувальні установи. У Катеринославі, Сімферополі та Херсоні ці установи створювали єдиний комплекс (лікарня, будинок психічно хворих, притулок і богадільня) під назвою богоугодні заклади. У повітових містах, за винятком Олешок Таврійської губернії, Прикази мали невеличкі лікарні. Вони призначалися переважно

для "казенних" людей: передусім для військових, чиновників, арештантів, повій, безпритульних.

Для простого люду місця в лікарнях майже не виділялися та населення й не дуже прагнуло потрапити туди. Більше того, звичайний обиватель намагався усіляко їх уникати. Причин цьому було достатньо. По-перше, насторожував сам контингент хворих, який перебував на лікуванні. По-друге, більшість лікарень знаходилася в старих, занедбаних приміщеннях без будь-яких зручностей. Часто хворі з різними діагнозами, навіть інфекційні, перебували в загальних палатах. Тому, нерідко, лікуючись від однієї хвороби, пацієнт набував іншої. По-третє, повсюди не вистачало кваліфікованого медичного персоналу, хірургічних інструментів та ліків. За таких умов сподіватися на більш-менш пристойне лікування в цих закладах було неможливо. Але основна причина, яка відлякувала значну масу населення від лікарень, полягала в дуже високій платні за послуги. У деяких із них вона сягала 60 коп. за добу й бралася за повний місяць, незалежно від кількості днів, проведених хворим у їхніх стінах [2, с.70]. На фоні загального зубожіння мало хто міг дозволити собі таку розкіш.

Послугами лікувальних установ Приказу громадської опіки могло скористатися переважно міське населення, оскільки всі вони розташовувалися саме в містах.

Контроль за діяльністю лікарень Приказу здійснювали лікарські управи. Очолювані інспектором, управи також керували роботою повітових та міських лікарів. Кількість цих медиків була дуже незначною й сягала біля двох десятків фахівців у кожній губернії. Майже всі вони мешкали й практикували в містах. У селах їх бачили лише в тих випадках, коли там хтось помирав і треба було засвідчити факт смерті.

Безпосередньо організацією медичної допомоги на селі займалося Відомство палати державного майна, власне в середовищі державних селян. Для цього воно розпоряджалося певною кількістю, так званих, окружних лікарів, волосних фельдшерів та віспощепіїв. Лікарі, яких було по одному на два-три повіти, повинні були займатися лікуванням і в більшій мірі інструктувати та здійснювати контроль за фельдшерами. Через незначну їхню кількість лікування сільського населення повністю знаходилося в руках фельдшерів. Ті ж, у переважній більшості, не мали належної професійної підготовки і були малоосвіченими. Установленого нагляду за їхньою медичною практикою з боку лікарів фактично не існувало. Лікарі фізично були не в змозі по декілька разів на рік відвідувати підконтрольний їм персонал, розкиданий на території в десятки тисяч квадратних верст. Усі названі медики самі розшукували хворих, періодично обходячи чи об'їжджаючи селища. Постійних амбулаторій вони не мали й приймали пацієнтів де доведеться: у хатах, у будинках волосних правлінь, інколи в лікувальних пунктах, якщо такі були.

За медичну допомогу кріпосним селянам, а вони перед реформою 1861 р. складали майже половину від загальної кількості сільського населення, відповідальність, переважно моральну, несли самі господарі. Питання про те, як вони організовували цю допомогу, у зв'язку з відсутністю документальних свідчень, залишається невивченим. Проте відомі факти, коли деякі поміщики у своїх маєтках будували шпиталі, в яких лікувалося все місцеве населення. Після скасування кріпацтва більшість таких лікарень припинила своє існування. У зв'язку з цим величезна маса колишніх поміщицьких селян, аж до введення земських закладів, залишалася поза сферою медичного обслуговування.

Окрім Приказу громадської опіки та Палати державного майна, які діяли в масштабах усієї держави, у південному регіоні обов'язки щодо забезпечення населення медичною допомогою покладалися також на управління військових поселень й опікунський комітет над іноземними поселенцями півдня Росії. Для цього вони мали деяку кількість медиків і лікувальних пунктів. Інколи колоністи утримували за власний рахунок невеличкі лікарні з медичним персоналом. Так, в єврейській

колонії в містечку Великий Нагартав Херсонського повіту за фінансової підтримки поселян, які виділяли щороку по 15 коп. з душі, функціонувала лікарня на 24 ліжка [3, с.329].

Відомства в медичній справі діяли самостійно. Незважаючи на їх численність, вони були байдужими до потреб населення, а за умов відсутності фінансування та обмеженої кількості фахівців, уся робота з медичної допомоги зводилася до листування між інстанціями. Тому такі соціально небезпечні хвороби як віспа, дифтерія, холера, чума були звичайним явищем і забирали з життя тисячі хворих. Ситуація змінилася на краще лише після того, як організацією охорони здоров'я зайнялися земства.

Відповідно до «Положення про губернські і повітові земські заклади» земствам для "піклування про народне здоров'я" з перших днів роботи були передані лікарні Приказу. Усього до всіх трьох південних губерній відійшло двадцять дві лікарні на 856 ліжок, включаючи й місця для психічно хворих [4]. Ці установи стали матеріальною базою, на основі якої органи місцевого самоврядування Півдня України розпочали свою діяльність з організації медичної допомоги населенню.

Разом з лікарнями земські заклади отримали для справи "громадського піклування" й кошти, більша частина яких зберігалася в цінних паперах. До Катеринославського земства в березні 1867 р. було передано 339 580 руб. 85 ½ коп. Із них: 5 838 руб. – готівкою, 310 000 руб. – в облігаціях Головного товариства Російських залізниць (62 облігації по 500 руб.), 3 142 руб. 85 ½ коп. – білетом комісії погашення боргів, 500 та 100 руб. – двома п'ятипроцентними білетами державного банку і 20 000 руб. – книжкою Катеринославського відділення держбанку [5, с.167]. Херсонське земство отримало від Приказу громадської опіки готівкою й цінними паперами суму в 451 156 руб. 28 коп. [3, с.295], а Таврійське – 190 тис. руб. [6, с.270].

На перших земських зборах усіх губерній було виголошено, які лікувальні установи Приказу переходять до відому губернського, а які до повітових земств. Проблем тут не виникало. По-перше, через дуже малу спадщину, особливо ділити було нічого. По-друге, до завідування якого земства віднести ту чи іншу лікарню досконально визначило Положення про земські заклади. Що стосується переданих коштів, то тут виникли деякі труднощі. Першими з ними зіткнулися Херсонські земства, оскільки вони були створені раніше інших.

Суми Херсонського Приказу громадської опіки перейшли до губернського земства на початку його роботи. Проте з'ясувалося, що розпоряджатися ними воно не мало права. Тому губернській управі доводилося відповідати відмовою на неодноразові прохання повітових органів самоврядування перерахувати їм кошти для утримання лікарень. У зв'язку з цим усі земські заклади були вимушені задовольняти медичні потреби населення невеличкими відрахуваннями з місцевих податків. Часто траплялося, що вони залишали сферу охорони здоров'я взагалі без фінансування. Тільки в червні 1868 р., після неодноразових звернень гласних, Міністерство внутрішніх справ надало Херсонському земству для організації "громадського піклування" тисячу облігацій Головного товариства Російських залізниць на суму 500 тис. руб., попередньо вилучивши 628 облігацій, переданих від Приказу раніше, і дозволило йому вільно розпоряджатися процентами від них [4, с.296].

Дещо інші проблеми з коштами мало Катеринославське земство. Із 545 тис. руб. в облігаціях російських залізниць, що були на рахунку місцевого Приказу громадської опіки, йому передали лише 310 тис. руб. [7, с.74]. Про повернення ще 235 тис. руб. довго велися переговори. Вони завершилися в 1883 р., коли державні органи перерахували земству 120 тис. руб. [8, с.5].

Передача до відому органів місцевого самоврядування Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній медичної частини Приказів громадської опіки

ознаменувала собою початок формування на Півдні України **земської медицини** – організованої і фінансованої земськими закладами на основі законодавчих актів діяльності, направленої на попередження й лікування хвороб, збереження та зміцнення здоров'я переважно сільського населення.

Губернські й повітові земства свої перші кроки у сфері охорони здоров'я робили цілком самостійно. Незважаючи на це, всі вони, як показує аналіз архівних матеріалів, розпочинали свою діяльність майже однаково: з наведення порядку в лікувальних закладах, що дісталися у спадок, та деякими заходами, направленими на влаштування медичної допомоги в сільській місцевості.

Значна частина лікувальних установ колишнього Приказу, за виключенням губернських, у момент переходу до земських закладів знаходилася в повному безладі. Безлад у поєднанні з високою платнею за лікування та відсутністю кваліфікованої медичної допомоги приводили до того, що лікарні часто залишалися "вільними" від пацієнтів. Навіть більш благополучні губернські, були прийняті земськими управами незаповненими. Так, із 360 штатних місць лікарень губернських центрів південної частини України, у період передачі їх до земських закладів, зайнятими були тільки 305 [9].

Земства відразу активно почали наводити порядок у медичних закладах. Документальні джерела свідчать, що перш за все були проведені роботи, які не вимагали значних матеріальних витрат: наведено чистоту в палатах і службових приміщеннях, зроблено поточний їх ремонт, посилено контроль за виконанням службових обов'язків медичним персоналом. Загалом, нестача коштів спочатку змусила всі повітові управи Таврійської губернії та більшість Херсонської звернутися до міських властей із проханням спільної участі в утриманні лікарень. Адже основний їх контингент складали жителі міста. Проте, ні одне міське правління не погодилося з цією пропозицією. Тому деякі повітові органи самоврядування (Одеське, Тираспольське, Херсонське) порушили питання про закриття лікарень. Уряд у цьому клопотанні їм відмовив.

Гласні місцевих земств, розуміючи, що вирішувати проблему благоустрою лікарень доведеться їм самим і, що для цього необхідні значні фінансові вкладення, звернулися до губернських земств за кредитами. Ті, як правило, у позиках не відмовляли. Отримані кошти дозволили придбати устаткування, інструменти, медикаменти, збільшити штат лікарів та обслуги, покращати харчування хворих. Ще більш радикальних перетворень зазнали губернські лікарні, у них була проведена навіть внутрішня спеціалізація та відкриті нові відділення.

Уже через декілька років після передачі земствам лікувальних установ колишнього Приказу, звідусіль лунали схвальні відгуки про їхню роботу. Ці позитивні зміни в лікарнях були помічені населенням і число їхніх пацієнтів значно зросло. У Херсонському краї настільки, що земським діячам навіть довелося в 1869 р. збільшити в губернській лікарні кількість штатних місць на 20 ліжок. Щоправда, важливе значення у цьому відіграла й розпочата реорганізація системи оплати медичних послуг.

Ще в сесію 1866 р. Херсонське губернське зібрання визнало незручним існуючий порядок оплати за лікування в губернській лікарні: 7 руб. 50 коп. на місяць, незалежно від того, скільки часу пацієнт знаходився тут на лікуванні. Наголошувалося на тому, що такий порядок змушує хворих, особливо з низів, уникати цього закладу й звертатися сюди тільки в крайньому випадку, коли хвороба вже розвинулася й тяжко піддається лікуванню, або загалом, медична допомога стає марною [10, с.880]. Не дочекавшись дозволу Міністерства внутрішніх справ, земство з першого січня 1871 р. змінило систему оплати: за перебування хворого в лікарні до 20 днів стягувати по 30 коп. за добу; більше 20 днів – 7 руб. 50 коп. за повний місяць.

Подібно до гласних Херсонщини вчинили й земські діячі Катеринославської губернії. На засіданні губернської управи дев'ятого березня 1867 р. вони ухвалили: "Дати можливість хворим надходити до лікарні на короткий час, стягувати за лікування з них щоденно 56 коп. сріблом і продовжувати подібний розрахунок доти, доки сума за дні, що минули, буде рівнятися, або перевищуватиме суму в 7 руб. 50 коп. і тоді вже стягувати з нього платню за статутом лікарні – 7 руб. 50 коп. й утримувати її третинами до закінчення місяця" [11, с.4].

Зменшення платні за лікування стосувалося й більшості повітових земських лікарень. У них, як і в губернських, лікування незаможних хворих здійснювалося за меншу плату, а в деяких, наприклад, Олександрійській, загалом безкоштовно. З 1869 р. медичні установи Херсонського краю стали безплатно (за рахунок губернського бюджету) обслуговувати всіх хворих на сифіліс. Гласні Катеринославської та Таврійської губерній порушили питання про звільнення від плати за утримання й лікування в богадільнях психічно хворих [12, с.450].

Наведенням порядку в безпосередньо підпорядкованих лікарнях та їх облаштуванням, а також позиками повітовим земствам обмежилася медична діяльність губернських органів самоврядування на початковому етапі, який затягнувся майже до середини 70-х років, до часу, коли губернські гласні включилися в організацію медичної справи на більш широких засадах. Що стосується повітових земських закладів, то крім упорядкування в місцевих лікарнях, вони зайнялися влаштуванням медичної допомоги на селі.

Радикальні зміни, проведені земствами в лікувальних закладах, не могли суттєво вплинути на загальний стан медицини. Як і раніше, ці інститути служили виключно жителям міста. Але ж переважна більшість населення мешкала в сільській місцевості, де сфера охорони здоров'я залишалася зовсім "незайманою". Тому покращання здоров'я народу цілковито залежало від організації медичної допомоги на селі. Це чітко, як показують вивчені джерела, із самого початку усвідомлювали майже всі земські діячі, проте, якою вона повинна бути ніхто не знав. Адже, "дореформений час, – як зазначав лікар Олександрівського повіту П.Г. Братчиков, – не залишив рівно нічого у спадщину медичній справі: ні досвіду, ні вказівок, ні закладів" [13, с.302].

Згідно із законоположенням розбудова медичної частини на селі була прерогативою повітових органів самоврядування. Звіти перших земських зібрань засвідчують, що гласні відвели цьому питанню досить помітне місце, вважаючи себе морально зобов'язаними зробити тут хоча б що-небудь. Після постанови Державної ради від 11 лютого 1867 р., за якою до земств була передана лікувальна база Палати державного майна, піклування про медичне обслуговування сельчан стало безпосереднім їхнім обов'язком.

Спочатку більшість повітових земств для задоволення медичних потреб селян прийняли на службу певну кількість фельдшерів й акушерок та в деяких волостях відкрили медичні пункти. При цьому всі вони старалися залучити сільські громади до витрат щодо найму медичного персоналу та утримання пунктів. За собою залишили право лише запрошувати лікарів, головним чином, для контролю над працюючими фельдшерами, та забезпечувати їх медикаментами. Прикладом цьому може бути Павлоградське земство, яке за рішенням зібрання від третього листопада 1866 р. для медичного обслуговування мешканців повіту найняло трьох лікарів та 33 фельдшера по одному в кожну волость за рахунок спеціальних податків з усіх станів [14, с.130].

Найбільш прогресивні земства, що визначалося складом гласних, і якими були Ананьївське та Олександрівське, швидко, незалежно одне від одного, визнали доцільним розділити повіт на лікарські дільниці. У кожній із них передбачалося мати певну кількість медичних працівників і лікарню, або медпункт. Зокрема, Олександрівське земство, на зібранні 1867 р. доручило управі "запросити на весь

повіт не менше восьми лікарів та шістнадцяти фельдшерів з утриманням їх за рахунок місцевого земського збору, розподілити між ними повіт на дільниці так, щоб у кожній дільниці було по одному лікарю й не менше одного фельдшера" [15, с.1]. Ідею дільничної медицини підхопили майже всі повітові земства й до кінця першого періоду земсько-медичної діяльності в кожному з них сільська медицина мала подібну структуру.

Єдиних вимог до організації медичних дільниць не існувало. Тому, інколи для їх заснування, як визнавали самі земські діячі, було достатньо заяви декількох гласних про те, що в районі їхнього проживання необхідно мати лікаря. Дільниці влаштовувалися нерівномірно. Вони були різними за територією та чисельністю населення. Їх центром, як правило, вибирався населений пункт, де вже мешкав вільно практикуючий лікар, якого земство за певну винагороду запрошувало виконувати земські обов'язки. Так як розміри обіцяної зарплати були невисокі, то медики часто від пропозиції відмовлялися. Пошуки для служби інших фахівців, з тієї ж причини, мали ускладнення. На ці труднощі звертали увагу учасники чергових зібрань Ананьївського (1868 р.), Верхньодніпровського (1866 р.), Олександрівського (1867 р.) та інших земств. Вони неминуче приходили до висновку, що "платня лікарю, фельдшерам й акушеркам належить бути настільки забезпеченою, щоб була можливість залучити на службу до земства найбільш досвідчених медиків" [16, с.27].

Обов'язки, які покладалися на дільничних лікарів, визначалися кожними повітовими зібраннями окремо. Вони в основному зводилися до проведення віспощеплення, боротьби з епідеміями різних хвороб, контролю за медичною практикою фельдшерів і, звичайно, лікування хворих. Для цього лікарі повинні були один раз у два місяці згідно з розкладом, як це передбачалося постановою в Херсонському повіті [17, с.13], чи два рази на рік, що мало місце в Ананьївському земстві [18, с.26], або за власним бажанням в Олександрівському повіті [19, с.307] об'їжджати підпорядковані селища та містечка. Однак згодом, і перш за все фахівці, висловили сумнів щодо ефективності роз'їздів. Адже нескінчені роз'їзди займали весь час лікарів і в результаті вони не бачили хворих, а ті їх.

Не тільки постійне перебування лікаря невідомо де на дільниці, що позбавляло значну частину хворих оперативної допомоги, стало підставою для сумніву в доцільності новоствореної системи медичного обслуговування. Були й інші, не менш важливі причини, які турбували як земських діячів так і представників державної влади. Зокрема, Херсонський губернатор генерал-майор С.І. Старінкевич у промові на відкритті сьомої сесії губернського земського зібрання підкреслив, що "земські лікарі, призначені для роз'їздів по селах, мало корисні, оскільки, по-перше, хворому селянину ліки нічого не допоможуть, коли він дихає гнилим повітрям у тісній хаті, зазнає простуди і не може мати іншого харчування, крім того, при якому одужання немислимо; по-друге, при обмеженій кількості цих лікарів навряд чи можна розраховувати, що один із 50-ти хворих селян побачить лікаря, і то лише раз на протязі всієї хвороби" [20, с.4-5]. Із часом стало зрозумілим, що належні умови, необхідні для видужування й постійний лікарський нагляд можна отримати тільки в спеціально призначених для цього закладах – у лікарнях або медичних пунктах.

Поряд із роз'їзною системою в медичних дільницях усіх без винятку земств на початковому етапі безроздільно панувало і самостійне фельдшерство. Два-три дільничні лікарі, що мав кожний повіт, при своїх виїздах у селища могли розшукати та надати медичну допомогу не багатьом випадковим хворим. У зв'язку з цим справа лікування селян цілковито віддавалася в руки фельдшерського персоналу. Фельдшера розподілялися на дві групи: фельдшерів самостійних медичних пунктів і фельдшерів, працюючих у лікарнях. Перші складали переважну більшість. В їх число входили волосні та сільські, які утримувалися за рахунок волосних правлінь і громад,

а також земські, яких матеріально забезпечували земства. Усі вони підпорядковувалися земським лікарям.

Перевага фельдшерства була спричинена його дешевизною, що в умовах відсутності коштів мало для земських закладів першочергове значення. На відміну від лікарів фельдшери були менш вибагливі й більш поступливі. Практично всі, за соціальним походженням із селян, вони до умов сільського життя були звичні й "комфорту" не вимагали. У той час, коли платня лікаря сягала 1500 руб. на рік (Олександрійське земство), фельдшерів можна було умовити служити земству всього за якихось 100-200 рублів.

Через відносно невеликі фінансові затрати на утримання фельдшерських пунктів, фельдшерство знаходило найбільшу підтримку в земствах, де нестача коштів відчувалася особливо гостро, а саме: Бахмутського, Павлоградського, Перекопського, Тираспольського, Феодосійського повітів. На зібраннях цих та інших органів місцевого самоврядування майже завжди за розвиток і збереження фельдшерської допомоги виступали гласні від селян. Для них фельдшери з простолюду, навіть малокомпетентні, були більш зрозумілішими, ніж високоосвічені лікарі – вихідці з вищих станів. Тим більше з першими, як правило односельцями, вони зналися особисто й нерідко мали дружні стосунки.

Сама медична практика фельдшерського персоналу скрізь викликала нарікання громадськості. Санітарний лікар Херсонської губернії М.С. Уваров охарактеризував її як "офіційне знахарство" [21, с.5]. Причиною цьому була дуже слабка професійна підготовка фельдшерів і навіть відсутність такої. Основна їх маса отримала медичні знання у військових шпиталях й аптеках під час проходження служби. Вони полягали в умінні проводити деякі найпростіші медичні маніпуляції. Через низьку кваліфікацію "ротні" фельдшери часто були не в змозі допомогти хворим і дивилися на свої обов'язки, як на більш-менш легкий спосіб заробітку на хліб. Замість очікуваної користі вони нерідко приносили шкоду й уже тим підривали довіру населення до заходів земств, направлених на організацію хоча б будь-якої допомоги стражденним хворим.

Не дуже відрізнялися від ротних глибиною своїх медичних знань і фельдшери, які мали спеціальну освіту. Однак і таких, малознаючих фахівців, було конче недостатньо. Про це сповіщали майже всі земства, і якщо одні обмежувалися тільки констатацією факту, другі намагалися якось вирішити проблему. Із цією метою Ананьївське та Олександрійське земства розпочали підготовку фельдшерів із сільських хлопчаків у місцевих лікарнях. Єлисаветградське, Новомосковське та інші для забезпечення повіту обізнаними медиками направляли своїх стипендіатів для навчання фельдшерському мистецтву в навчальні заклади імперії. Проте заходи, що приймалися вказаними земствами, були малоефективними: у першому випадку через відсутність навчально-методичної бази, у другому – через надто мале число державних шкіл. За таких обставин для успішного розвитку медичної справи в губерніях був лише один вихід – відкрити власну школу, яка давала б земству фельдшерів у необхідній кількості зі знаннями, достатніми для роботи на дільниці, в окремих випадках – самостійно.

За допомогою медичної школи можна було вирішити й питання підготовки акушерок, їх нестача відчувалася не менш гостро, ніж фельдшерського персоналу. У перші роки земської діяльності наявність акушерки в тому чи іншому повіті, тим більше на дільниці, було подією виняткової. Так, 1870 р. у всіх шести повітах Херсонської губернії служило лише дев'ять представниць цієї професії, а в Катеринославській – загалом чотири. Відсутність акушерської допомоги приводила до безлічі смертних випадків, як породіль, так і новонароджених дітей. Смертність жінок при пологах, за своєю кількістю, стояла, за підрахунками земських медиків, поряд з епідемічною.

Аналіз документальних джерел засвідчує, що земські діячі вже з початку відкриття земських закладів усвідомлювали нагальну потребу в організації раціональної акушерської допомоги, а для цього – навчання сповивальному мистецтву жінок із селянського середовища. Так, у 1866 р. за пропозицією управи херсонське губернське зібрання прийняло рішення: прибавити з губернських сум по 100 руб. на рік до зарплати кожній повітовій акушерці, щоб вони, займаючись повивальною справою, залучали до неї й інших жінок, навчаючи їх [10, с.880]. Проте більшість земських акушерок і самі не мали спеціальної освіти, а лише володіли певними навичками, які перейняли в незлічених народних цілителів. Згодом, переконавшись, що таким чином збільшити їх число не вдасться й, що нестача молодшого медичного персоналу є однією з головних перешкод у формуванні системи охорони здоров'я, члени управи запропонували відкрити в губернії повивальний інститут (школу) з родопомічним відділенням. Пропозиція була підтримана гласними на черговому земському зібранні 1870 р. і тільки організаційні питання та обмеженість коштів затримали на деякий час відкриття цих установ.

Велику активність щодо влаштування раціональної родопомочі та забезпечення краю обізнаними акушерками виявило й Таврійське губернське земство. Однак усі його досягнення у цьому напрямку на початковому етапі діяльності зводилися до організації пологового відділення. Воно було відкрите за постановою земського зібрання 1869 р. в одній із палат богадільні. Тут могли отримати кваліфіковану допомогу при пологах десяток-другий породільниць. Але, звісно, у масштабах губернії це ніяк не могло покращати стан акушерської справи, тим більш вирішити проблему її кадрового забезпечення. Питання організації акушерської допомоги чекало свого вирішення.

Не вдалося земським діячам у перший період земсько-медичної діяльності систематизувати вакцинацію населення проти віспи, що згідно зі статтею 74 Правил для земських закладів ставилося їм у безпосередній обов'язок [22, с.20]. У доземський час віспощеплення знаходилося у віданні віспяних губернських і повітових комітетів, які складалися з представників місцевої влади. Щеплення проводили волосні віспощепії по одному на волость за її кошти й під контролем волосних правлінь. Набиралися щепії віспи із селян, які були тоді поголовно безграмотними. Техніці вакцинації вони навчалися один в одного. За свою працю щепії отримували зарплату в розмірі 17 руб. на рік і звільнялися від різних повинностей. Матеріал для щеплення брався з віспяного прища привитого. Сама операція полягала в перенесенні віспяної матерії з руки на руку. Вона вимагала певної уваги, так як завжди зберігалася небезпека занесення інфекційної хвороби здоровій дитині, якщо матерія для вакцини бралася від хворої. У такому вигляді віспощеплення перейшло й до земства.

Волосні віспощепії з початку роботи земств і зі скасуванням віспяних комітетів залишалися в підпорядкуванні волості. Вони продовжували перебувати й на її утриманні, хоча були поставлені під контроль земських лікарів. Цей контроль, через малу кількість останніх, фактично не існував.

Дослідження показує, що майже всі земства Півдня України активності у справі вакцинації населення не виявляли. Серед мешканців, ще не привчених до медицини, ця кампанія популярністю не користувалася. Через часті зараження малечі різними хворобами під час операцій та через забобони щодо офіційної медицини значна частина населення намагалися всіляко уникнути щеплення віспи. Переконати їх у важливості цієї профілактичної процедури медикам удавалося не завжди. Не завжди вони могли сподіватися й на підтримку своєї справи з боку місцевих властей. Нерідко чиновники відмовлялися надати віспощепіям списки новонароджених, виділити приміщення для проведення заходу тощо. Так, у звіті земської управи Олександрійського повіту за 1868-69 рр. "відсутність сприяння з боку сільських

властей" визнавалася однією з головних причин, що стримує успішний розвиток віспощеплення [23, с.22].

Безсилість земств перед темнотою простолюду та байдужістю представників місцевої влади викликали в основній їх масі індиферентизм до проведення віспощеплення. У зв'язку з цим вони цілковито залишили даний напрямок медичної діяльності на совісті малоосвічених віспощепіїв.

Не зовсім успішний досвід проведення вакцинації населення в перші роки земської діяльності привів представників земських закладів до розуміння того, що цією справою повинні займатися виключно медики: лікарі, фельдшери, акушерки. Воно знайшло своє відображення в інструкціях для медичного персоналу Ананьївського, Бердянського, Мелітопольського земств.

Практика поступово переконувала земських діячів і в недоцільності вести медичну справу ізольовано, адже кожна земська управа організовувала медичну частину цілком самостійно, у залежності від уяви членів управ та фінансових можливостей установи. Більшість із них, особливо повітові, ревниво оберігали свою самостійність, даровану їм Положенням про земські заклади, від будь-якого втручання. Звіти, доповіді губернських управ свідчать, що з цієї причини повітові земства не завжди прислухалися до їхніх рекомендацій, навіть прохання надати ту чи іншу інформацію стосовно охорони здоров'я нерідко залишали без відповіді. Такі стосунки між земськими закладами не сприяли розвитку медичної допомоги. Відсутність інформації про хід справ у сусіда змушувала деякі земства повторювати їхні помилки і при цьому даремно витрачати інколи значні суми грошей із постійно бідного свого бюджету. Напроти, успішна практика окремих земських зібрань у формуванні медичного обслуговування населення залишалася довгий час невідомою іншим.

Набутий представниками земств досвід улаштування медичної допомоги на ранній стадії діяльності привів їх до висновку: усілякі заходи в охороні народного здоров'я залишатимуться безсилими, поки сама робота в даному напрямку не буде вестися як "слід", "правильно" [3, с.341]. Цим земські діячі південного регіону України активно зайнялися із середини 70-х років.

Відтворена нами картина діяльності земств Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній з організації медичного забезпечення населення на ранній стадії функціонування показує, що їхні здобутки в цій справі були вельми скромні. Вони зводилися в основному до збільшення кількості медичного персоналу та впровадження дільничної медицини. Крім цього, земські діячі набули певного досвіду в новій для усього суспільства справі.

Деякі науковці, аналізуючи роботу земських закладів на початковому етапі діяльності, відзначають, що вони "порушуючи важливі питання блага народного" особливої активності на практиці не виявляли [24]. Таке відношення органів місцевого самоврядування до охорони здоров'я, на їх думку, було зумовлене тим, що ці повинності законодавчо відносилися до необов'язкових. Із такими висновками не можна не погодитися. Проте, у випадку із земствами Півдня України, треба брати до уваги й інші чинники, які стримували їхню діяльність у "піклуванні про народне здоров'я" і носили, здебільшого, об'єктивний характер.

По-перше, процес передачі медичної частини від різних відомств до земських установ затягнувся тут на декілька років. Він здійснювався в міру того, як державні чиновники поступово і не без допомоги земських службовців приходили до усвідомлення доцільності зосередити медичну справу в одних руках. Так, якщо медична база Приказів громадської опіки була передана земствам відразу з моменту їх заснування, то від Палати державного майна, згідно з постановою Державної ради, вона перейшла тільки в 1867 р. А Нагартавську лікарню від опікунського комітету над іноземними поселенцями Херсонська повітова управа прийняла загалом аж у 1874 р.

Тому така ситуація вимагала постійного корегування існуючих планів і тим самим відволікала земських діячів від більш продуктивної праці.

По-друге, відсутність коштів на влаштування та розвиток медичної допомоги. Основним джерелом фінансування сфери охорони здоров'я були кошти Приказів громадської опіки. Після переходу медичної частини до складу земств, ці суми уряд фактично "заморозив". Як відзначалося раніше, кошти Херсонського Приказу відійшли в повне розпорядження земських органів тільки в липні 1868 р., а земські заклади Катеринославщини після довгих зволікань державних структур частину сум, призначених для охорони здоров'я, взагалі не отримали. Впродовж цього часу навіть утримання переданої матеріальної бази залишалося проблематичним.

По-третє, нестача медичних кадрів. Відсутність фахівців була значною проблемою для всіх без винятку земств. Нерідко звільнення з роботи того чи іншого фахівця й неможливість знайти йому заміну на довгий час позбавляли сотні хворих надії отримати кваліфіковану допомогу. Відсутність фахівців дуже обмежувала медичну діяльність земств. За цієї причини їм не завжди вдавалося реалізувати навіть планові заходи. Наприклад, Тираспольська земська управа у звіті про свою роботу із жовтня 1867 р. по вересень 1868 р. повідомляла, що за цей період через вибуття фельдшера в окремих волостях віспощеплення не проводилося [25, с.16]. Подібні повідомлення з місць були не поодинокі.

По-четверте, самостійність земств у "піклуванні про народне здоров'я". Передбачена Положенням про губернські і повітові земські заклади "самостійність" часто межувала з анархією в медичній справі, приводила до низької ефективності здійснюваних заходів, а подекуди й недоцільності використання матеріальних ресурсів. У питаннях медицини, які мали як місцеве, так і губернське значення, земства інколи втягувалися в дебати, що відволікало їх від практичної роботи.

Усі вищеназвані фактори разом, безперечно, заважали земствам організовувати медичну допомогу населенню. Якщо прийняти до уваги й те, що на ранній стадії функціонування земських установ матеріальна база медицини була майже відсутньою, як і будь-який практичний досвід, то на більш дієву їхню участь на початку діяльності та значні результати в охороні народного здоров'я, сподіватися не приходилося. Проте, і в цей період поліпшення ситуації в медичній справі стало очевидним. Постійно зростала кількість хворих, котрі зверталися по допомогу до земських медиків, послуги яких стали доступними всім мешканцям, незалежно від їх матеріального достатку.

Починання земств привернули до себе увагу населення й довіра в народу до земської медицини постійно зростала, про що говорять щорічні звіти лікарів. Подібна ж інформація зустрічається й у доповіді Таврійської губернської земської управи черговому зібранню 1870 р., й у звітах повітових земств Катеринославщини та Херсонщини. Зокрема, Ананьївська управа в записці «Про хід і справжній стан земських справ у 1868 р.» повідомляла, що "жителі ревниво заявили про свою готовність допомогти зміцненню медицини" [18, с.26]. У цьому, на наш погляд, і полягає важливість початкового етапу творення земської медицини, недооцінювати який не можна. Незважаючи на всі труднощі, земським діячам удалося в цей період перебороти різні забобони щодо офіційної медицини, переконати населення в суспільній її корисності. Без цього майбутні успіхи в охороні народного здоров'я були б неможливі.

Джерела та література

1. Рогоза О.М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864-1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – Харків, 2001; Рубан Н.М. Розвиток земської медицини в Україні (1865-1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – Донецьк, 2001.

2. Мурсалова Н.Н. Материалы по истории медицины в конце XVIII и в XIX веках в Таврии // Тезисы докладов научной сессии института (Крымского государственного медицинского) июнь 1964 года. – Симферополь, 1964. – С. 69-71.
3. История Херсонского губернского земства 1865-1874 гг. – Херсон, 1875.
4. Підраховано за: Державний архів автономної республіки Крим, ф.60, оп.1, спр.1, арк.17,57; Державний архів Херсонської області, ф.20, оп.1, спр.1, арк.3; Отчет Екатеринославской губернской земской управы по губернской земской больнице за 1893 г. – Екатеринослав, 1894. – С. 3.
5. Журналы Екатеринославской губернской земской управы с 1 июля 1868 года по 1 января 1869 года. – Екатеринослав, 1869.
6. Веселовский Б. История земства за 40 лет. – СПб., 1909. – Т.1.
7. Отчет о действиях Екатеринославской губернской земской управы за 1867-1868 отчетный год. – Екатеринослав, 1868.
8. Бутаков И.А. Исторический обзор последовательного развития благотворительных заведений попечения о народном здравии и общественном призрении нуждающегося местного населения под ведением Екатеринославского губернского земства за 26 лет с введения земских учреждений в 1867 г. по 1893 г. – Екатеринослав, 1894.
9. Підраховано за: Отчет Екатеринославской губ. земской управы по губернской земской больнице за 1893 г. – Екатеринослав, 1894. – С. 3; Систематический свод постановлений Таврического губ. земского собрания со времени открытия земских учреждений в Таврической губернии. – Симферополь, 1908. – Т.1. – С. 567; Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. – Херсон, 1905. – С. 228.
10. Доклады собранию 28 октября – 15 ноября 1866 г. – Херсон, Б.Г.
11. Журналы Екатеринославской губернской земской управы с 7 марта по 1 июля 1867 г. – Екатеринослав, 1867.
12. Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания со времени открытия земских учреждений в Таврической губернии, 1866-1886 гг. – Симферополь, 1908. – Т.1.
13. Отчет Александровской уездной земской управы очередному земскому собранию сессии 1888 г. за 1887 г. – Александровск, 1888.
14. Журналы Екатеринославской губернской земской управы с 1 июля по 1 октября 1867 г. – Екатеринослав, 1868.
15. Державний архів Запорізької області, ф.56, оп.1, спр.2.
16. Верхнеднепровское уездное земское собрание. Сессия вторая с 19 по 28 октября 1866. – Екатеринослав, 1867.
17. Отчет Херсонской уездной земской управы с 1 августа 1868 г. по 1 августа 1869 г. – Херсон, 1869.
18. Записка «О ходе и настоящем положении земского дела в Ананьевском уезде» // Сборник Херсонского земства. – 1868. – №9. – С. 1-32.
19. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии с 26 сентября по 3 октября 1870 г. – Екатеринослав, 1871.
20. Херсонское губернское земское собрание. 7-я сессия, 4-13 ноября 1869 г. – Херсон, 1870.
21. Уваров М. Обзор состояния земской медицины в Херсонской губернии. – Херсон, 1888.
22. Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – Отд.1. – Ст.40457.
23. Журналы заседаний Александрийского уездного земского собрания (3-го – 8-го сентября 1869 г.). – Александрия, 1870.
24. До такого висновку дійшли: Б. Веселовський у своїй праці «Історія земства за 40 років» (СПб., 1909. – Т.1. – С. 271); автор статті «Земські підсумки» (журн. «Вісник Європи» – 1870, серпень. – С. 754).
25. Отчет о действиях Тираспольской уездной земской управы с 1 октября 1867 по 21 сентября 1868 г. // Сборник Херсонского земства. – 1868. – №10. – С. 1-27.

Анотація

У статті аналізується робота земств Півдня України з організації медичної допомоги населенню на початковому етапі діяльності.

Summary

Zemstva's work in organizing medical assistance for the population at the early stage of their activity in the South of Ukraine is being analysed in the article.

УДК 396.4(477.7)

В.А. Добровольська

ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОЧИХ МЕДИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ШКІЛ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Здійснення перебудови українського суспільства, перехід до ринкової економіки викликали необхідність чіткого визначення професійної освіти, конкретизації її мети і завдань з урахуванням нинішніх особливостей і перспектив соціально-економічного розвитку України. Навчаючись, молоде покоління оволодіває знаннями, практичним вмінням і навичками, необхідними для виконання роботи в певній галузі трудової діяльності. В умовах оновлення системи професійної освіти досвід діяльності навчальних закладів медичного та економічного напрямів у другій половині XIX – на початку XX століття викликає інтерес.

В історіографії ця проблема недостатньо досліджена. Колективні праці з історії освіти містять загальну характеристику окремих напрямів дореволюційної системи професійної освіти без її поділу на жіночу і чоловічу [1; 2]. Наявні праці, присвячені освітньому досвіду окремих регіонів, наприклад, Миколаївщини і Дніпропетровщини [10; 21]. У праці дослідників І. Добрянського та В. Постолатія розкривається становище основних типів шкіл українських губерній, побіжно згадується про діяльність жіночих комерційних закладів [19]. Позитивною тенденцією є вивчення історичного досвіду економічної освіти в Україні [18]. Метою роботи є висвітлення процесу становлення та розвитку системи професійної освіти Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст., розгляд структури та змісту навчання основних типів жіночих медичних та економічних освітніх закладів.

Друга половина XIX ст. пройшла під знаком демократичних реформ 1860-70-х років, які сприяли бурхливому економічному розвитку країни. Виникло питання необхідності підготовки освічених спеціалістів для суспільного та промислового виробництва. Уряд почав створювати законодавчу базу системи жіночої професійної освіти. У 1900 р. був створений спеціальний відділ для керівництва жіночими професійними навчальними закладами при відділенні наукового комітету з технічної та професійної освіти Міністерства народної освіти (далі МНО) [1, с.322].

Помітне місце в системі професійної жіночої освіти займали освітні заклади медичного і економічного напрямів. Медичний напрям представляли фельдшерські, акушерсько-фельдшерські, зуболікарські школи, медичні курси. Економічний – торгівельні класи, початкові комерційні школи, комерційні училища і курси комерційних знань.

Стан медичного обслуговування населення в Україні у другій половині XIX ст. мав багато проблем. У селах державних лікарень взагалі не було, лише в окремих містах діяли фельдшерські пункти. Губернським та повітовим лікарням не вистачало спеціальних приміщень, медичного обладнання.

Після земської реформи 1864 р. справа медичної допомоги сільському населенню зосереджується в руках земських управ [2, с.291]. Земствами

створювалися лікарські пункти і дільниці – лікарня з амбулаторією й інфекційним відділенням, на периферії дільниці працювали фельдшерські пункти [2, с.337].

Сільське населення мало зверталося до лікарів, бо медична допомога була платною. Лише на початку XX ст. безплатне надання медичної допомоги було дозволено земськими управами. Забезпечити медичною допомогою всіх бажаючих можна було за умови широкої підготовки кадрів, яких дуже не вистачало. Так, у Миколаївському градоначальстві із населенням 49 155 чоловік у 1909 р. лікарів було лише 286, тобто 0,6% від загальної кількості населення [3, арк.15зв.,24]. У Дніпровському повіті Таврійської губернії один лікар обслуговував 21 105 чоловік, тобто вирішувати проблему забезпечення населення медичними кадрами було вкрай важливо.

Після отримання у 1897 р. жінками-лікарями рівних прав з чоловіками як на лікарську діяльність, так і на державну службу, досить активно почали створюватися медичні навчальні заклади для жінок.

Зростання кількості населення Півдня України вимагало підготовки акушерок і фельдшерів. У 1872 р. Міністерством внутрішніх справ (далі МВС) видано «Нормальне положення» для фельдшерських шкіл з обов'язковим трирічним курсом навчання. Для жінок було встановлено два акушерських ступеня: повивальної бабки та вченої акушерки із загальною лікарською освітою.

Підготовку акушерок (повитух) здійснювали спеціальні повивальні школи з дворічним та трирічним строками навчання (Статут 1872 р.) та родопомічні школи [4, арк.18].

У зв'язку з відкриттям нового пологового відділення при Миколаївській єврейській лікарні у 1903 р. розпочала діяльність повивальна школа при зазначеній лікарні для підготовки повивальних бабок 2-го розряду. Школа працювала за рахунок плати за навчання – 75 крб. за рік. До дворічної школи приймали грамотних жінок віком 18-35 років всіх станів і віросповідань. Школа давала серйозну практичну підготовку, бо цього вимагала зростаюча кількість пологів у єврейській лікарні – в середньому від 90 у 1902 р. до 300 у 1906 р. [5, арк.3,29-48зв.,56зв.].

Більш вищий статус мала повивально-фельдшерська жіноча школа при Миколаївській міській лікарні, що готувала повивальних бабок 1-го розряду і фельдшериць. Курс навчання відбувався за програмою і планами, затвердженими медичним департаментом МВС [6, арк.5].

Підготовка медиків потребувала добре організованого навчального процесу. Так, на першому році навчання вивчалися загальноосвітні предмети, що вводили учениць до курсу медичних наук: латинська мова, геометрія, зоологія, ботаніка, фізика, пізніше додалися російська мова, арифметика, креслення, географія, російська історія, а також закон Божий, по закінченню яких здавали іспити [7, арк.263]. Як і в кожній школі країни, незалежно від характеру освіти, закон Божий залишався обов'язковим і єдиним предметом, що вивчався протягом усіх років. На старших курсах (другому-четвертому) вивчалися безпосередньо медичні науки, а останній курс відводився на практичні заняття у пологовому відділенні Миколаївської міської лікарні. Медичні дисципліни були різноплановими і стосувалися не тільки гінекологічно-акушерської сфери: акушерство і жіночі хвороби, догляд за новонародженими і хвороби новонароджених, дитячі хвороби, хірургія, терапія, епідемічні хвороби, анатомія і фізіологія, фармація і фармацевтична хімія, венеричні й шкіряні хвороби та ін. [8, арк.141зв.].

Випускні іспити проводилися з усіх предметів. До комісії входили: викладач предмету, директор школи, представник попечительської ради міської лікарні. Очолював комісію представник Херсонської губернської лікарської інспекції. Завдяки роботі цієї школи готувалися медичні кадри, яких так не вистачало, крім того,

Миколаївська міська лікарня поповнювала свій штат молодими власноруч підготовленими спеціалістами.

У зв'язку із нестачею медиків були випадки підготовки земськими акушерами повитух для села шляхом домашнього навчання дівчат за програмою Петербурзького повивального інституту, як це було у Станіславі Херсонської губернії [9].

У зв'язку із нестачею молодшого медичного персоналу для лікарень урядом відкривалися нижчі медичні навчальні заклади. Навчальні плани курсів підготовки сиділок при Березнігуватській лікарні передбачали проведення теоретичних занять і закріплення здобутих знань на практиці. Теоретичні заняття проводили лікарі, а практичні – фельдшери та акушери. Протягом року учениці віком від 17 до 30 років вивчали анатомію, фізіологію, гігієну, правила догляду за хворими, десмургію, знайомилися з основними "заразними" хворобами. Після навчання дівчата здавали іспити, після чого розпочинали трудову діяльність сестрами-сиділками повітових і міських лікарень [10, с.30]. Інколи курси відкривалися під впливом політичних подій, зокрема, російсько-японської війни. У Херсоні та Ананьєві у 1904 р. розпочали свою діяльність скорочені курси для підготовки сестер-милосердя [11; 12].

Перші зуболікарські школи розпочали свою діяльність з 1881 р., коли відбулося відкриття такої школи у Петербурзі. У 1900 р. розпорядженням МВС встановлюється обов'язкова спеціальна підготовка в зуболікарських школах. «Статут лікарський» 1905 р. дозволив жінкам здобувати звання зубного лікаря на загальних підставах. Згідно цих правил у 1903 р. діяли в Одесі дві зуболікарські школи – Ісаака Марголіна та Клари Маркович. Крім цього, працювали дві змішані зуботехнічні школи зубних лікарів Г. Балабана і М. Банка, в яких у 1903 р. навчалося 40 хлопців і 19 дівчат [13, арк.51; 14, арк.25,29].

До зуболікарських шкіл приймали осіб з освітою в обсязі шести класів урядової гімназії або приватної гімназії з правами урядової [15, арк.272]. Ці заклади були приватними, завідували в них дипломовані лікарі. Приватний характер шкіл можна пояснити тим, що в урядових лікувальних закладах, міських та земських лікарнях посад зубних лікарів не було.

З метою підвищення кваліфікації лікарів губернські земські управи організовували повторювальні курси для земських фельдшерів, фельдшериць і акушерок, як, наприклад, курси у Катеринославі влітку 1905 р. [16, арк.101-101зв.].

Бурхливий розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі вимагав наявності економічно освічених спеціалістів: організаторів і керівників великих підприємств і галузей, бухгалтерів, дрібних торгових та банківських службовців, викладачів предметів економіко-комерційного циклу. Таких діячів готували комерційні навчальні заклади, створені за ініціативою міністра фінансів С.Ю. Вітте. Були й інші причини розвитку мережі комерційних шкіл: розчарування у політиці МНО, криза гімназійної освіти, можливість безпроблемного знаходження роботи у кредитних установах імперії, висока якість комерційної освіти. У зв'язку з тим, що ці школи відносилися до Міністерства торгівлі і промисловості (далі МТіП), промисловці і торгівці отримали значні права в заснуванні й керівництві цими навчальними закладами [17].

На початку XX ст. доступними для всіх станів суспільства були чотири типи комерційних навчальних закладів: торгівельні класи, початкові комерційні школи (нижчий тип шкіл), курси комерційних знань, комерційні училища (середній тип) [18, с.65]. Торгівельні класи і курси призначалися для дорослих і підлітків, які поєднували службу в торгівельних та промислових закладах з навчанням, школи та училища призначалися для дітей [19, с.63]. Комерційна освіта дозволяла жінкам працювати у промислових та торгово-фінансових установах.

Вивчення статистичних даних, звітів та інших матеріалів дало змогу простежити розвиток мережі комерційних навчальних закладів Півдня України: у 1902 р. їх було 10, у 1910 – вже 31 (у Катеринославській губернії – 10, Таврійській – 5, Херсонській – 16) [20, с.36-37]. Лідерство Херсонської губернії можна пояснити наявністю торгово-економічних центрів, таких як Одеса, Херсон і Миколаїв; великою кількістю єврейського населення, яке скористувалося дозволом здобувати комерційну освіту без великих обмежень, як це було в середніх школах МНО.

Основним завданням комерційних шкіл згідно «Положення» 1896 р. було "поширення в імперії комерційних знань". Комерційні училища були чоловічими, жіночими, змішаними, приватними та державними.

Центром комерційної освіти була Одеса, де у 1909 р. працювало п'ять комерційних училищ, дві торгові школи, курси рахівників П. Мандена, всього вісім шкіл із 34 в Україні [20, с.27]. У Катеринославі працювало два жіночих і два чоловічих комерційних училища, одна торгова школа [21, с.15]. Невелику кількість приватних жіночих училищ можна пояснити тим, що вони відкривалися переважно купецькими і біржовими товариствами, члени яких прагнули дати освіту насамперед своїм синам.

На початку XX ст. простежується тенденція створення більшості закладів для спільного навчання хлопців і дівчат. В Олександрівську Катеринославської губернії працювало восьмирічне комерційне училище ім. С. Вітте, відкрите міським громадським управлінням на базі торгової школи [22, арк.2]. До першого класу приймали дітей віком 10-12 років із середньою освітою. Плата за навчання коливалася від 75 до 125 крб. за рік. Дівчат почали приймати лише на другий рік існування школи – у 1906-1907 н.р. за дозволом МТіП, яке усвідомило ефективність застосування жіночої праці у галузі торгівлі [23, арк.31,48]. Основні статті утримання школи складалися з плати за навчання – 14 928 крб., вступного внеску – 22 390, допомоги від міста – 9 900, збору з торгових документів – 4 737 крб. за рік, тобто, джерела надходжень коштів на комерційну освіту показала слабкість фінансування з боку держави [24, арк.45-47зв.,55-55зв.; 25, арк.6; 26, арк.6].

Комерційна освіта приваблювала не лише перспективами її здобуття, але й постановкою навчально-виховного процесу. Встановивши чотири основні типи комерційних навчальних закладів, Положення 1896 р. надало їм повну свободу у визначенні свого устрою, розробці навчальних планів, програм, виборі підручників. Тобто, в основу діяльності зазначених навчальних закладів були покладені принципи, діаметрально протилежні тим, які практикувалися в системі МНО.

У торгових класах викладалися: закон Божий, російська мова, комерційна арифметика, комерційне рахівництво, бухгалтерія, кореспонденція та інші дисципліни, вивчення яких вважалося необхідним для певної місцевості. Тривалість кожного курсу не повинна була перевищувати двох років. До програми трирічної початкової комерційної школи входили: закон Божий, російська мова, рахівництво, основи громадського і торгового права, комерційне числення, елементарні відомості з алгебри, початки геометрії, історія Росії, кореспонденція, товарознавство і правопис [20, с.31-32].

На курсах комерційних знань протягом трьох років вивчали такі обов'язкові предмети: закон Божий, російську мову, іноземну мову, математику, законознавство, політичну економію, економічну географію, історію торгівлі, бухгалтерію, стенографію, фізику, хімію, товарознавство, комерційну кореспонденцію, малювання, креслення [18, с.66]. Навчання проводилося частіше ввечері, що разом із невеликою платою робило їх більш доступними для незаможних жінок.

Хоча в Положенні про комерційну освіту і віддавався пріоритет спеціальним предметам, але на практиці у комерційних училищах акценти робилися саме на загальноосвітніх дисциплінах. Навчальні заняття тривали з 20 серпня по перше червня. Загальний прийом учнів був у кінці навчального року; за умов наявності

вільних місць – протягом року. В Олександрівському комерційному училищі викладали: закон Божий, російську мову і літературу, німецьку і французьку мови, історію, географію, математику, природничу історію, фізику, комерційну арифметику, бухгалтерію (теорія і практика), комерційну кореспонденцію російською та іноземною мовами, політичну економію, законодавство (переважно торгове і промислове), хімію, товарознавство і технологію (з лабораторними дослідами з хімії і товарознавства), комерційну географію, каліграфію, малювання і гімнастику. Крім того, були факультативні предмети – стенографія, музика, танці, спів – за окрему плату [24, арк.45зв.].

Учні, що закінчили школу на відмінно, отримували звання кандидата комерції, деякі з них за гарні оцінки і поведінку нагороджувалися золотими і срібними медалями. По закінченню шести класів здобували права випускників закладів 1-го розряду; по закінченню трьох класів – закладів 2-го розряду; ті, що не закінчили три класи – права випускників закладів найнижчого 3-го розряду [24, арк.48].

В Олександрівському комерційному училищі зі спільним навчанням хлопців і дівчат зберігалася традиція, характерна для всіх середніх шкіл, – перевідні іспити, що дозволяли з'ясувати рівень знань учнів, прогалини у знаннях і заходи їх ліквідації. Учні перших двох класів у 1906 р. іспити не здавали, у третьому класі екзаменувалися з російської мови, арифметики (усно та письмово), зоології (усно); четвертому – з природознавства, історії. У старших класах кількість іспитів зросла: німецька і французька мови, малювання, природознавство, російська, історія, геометрія. У зв'язку із наявністю осіб іудейського віросповідання іспит із закону Божого проводився окремо для православних, окремо – для іудеїв [26, арк.13зв.-14].

На початку XX ст. міністерство розробило орієнтовний навчальний план восьмикласного комерційного училища [19, с.73]. Комерційні училища були новим типом насамперед загальноосвітньої, а вже потім професійної школи. Перше місце за кількістю годин, що виділялося на вивчення (всього 233 години), займали мови (89 годин), друге – суспільні дисципліни (51), третє – математичні дисципліни (41), останнє – комерційні (економічна географія, товарознавство, комерційна кореспонденція, бухгалтерія, комерційна арифметика) – 18 годин. Крім того, вивчали природознавство, каліграфію, хімію, малювання, креслення.

Практична спрямованість навчання поєднувалася із глибокою теоретичною підготовкою випускників. На уроках фізики, хімії, товарознавства проводилося багато дослідів, виконувалися практичні та лабораторні роботи. Широко практикувалися екскурсії на місцеві підприємства, за межі міста на природу, екскурсії в межах регіону, імперії та за кордон [19, с.74-75].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. відбулося створення системи жіночих професійних шкіл. Професійні школи медичного (фельдшерські, акушерсько-фельдшерські, зуболікарські школи, медичні курси) та економічного (торгівельні класи, початкові комерційні школи, комерційні училища і курси комерційних знань) напрямів готували робітниць, що надавало жіноцтву матеріальної незалежності й підвищувало їх соціальний статус.

Джерела та література

1. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX століття): Нариси / М.Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н.П. Калениченко, С.І. Гончаренко та ін. – К., 1991. – 384 с.
2. Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Історія медицини. – К., 1991. – 430 с.
3. Державний архів Миколаївської області (ДАМО), ф.229, оп.1, спр.1275, арк.15зв.-24.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК), ф.442, оп.660, спр.13, арк.18.
5. ДАМО, ф.229, оп.1, спр.339, арк.3-56зв.
6. ДАМО, ф.229, оп.1, спр.344, арк.5.

7. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф.45, оп.11, спр.27, арк.263.
8. ЦДІАК, ф.442, оп.656, спр.7, арк.141зв.
9. Тагер Ю. Письма из деревни (Временная мера) // Юг. – 1902. – 12 июля.
10. Освіта на Миколаївщині у XIX – XX століттях. Історичні нариси / А.І. Олійник (голова), І.С. Павлик (заст. голови), В.Д. Будак та ін. – Миколаїв, 1997. – 176 с.
11. Хроника: [Курсы для подготовки сестер-милосердия в Херсоне] // Юг. – 1904. – 28 февраля.
12. Корреспонденции «Юга»: [Курсы сестер-милосердия при Ананьевской земской больнице] // Юг. – 1904. – 25 июня.
13. ЦДІАК, ф.386, оп.1, спр.513, арк.51.
14. ЦДІАК, ф.386, оп.1, спр.134, арк.25-29.
15. ДАМО, ф.229, оп.1, спр.1361, арк.272.
16. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф.11, оп.1, спр.447а, арк.101-101зв.
17. П.С. О коммерческом образовании // Юг. – 1910. – 18 августа.
18. Бобров В.Я., Бутівщенко С.В. Історичні підходи до сучасної економічної освіти // Вища освіта в Україні: реалії, тенденції, перспективи розвитку. Матер-ли міжнар. наук-практ. конф. 17-18 квітня 1996 р. / Андрущенко В.П., Зязюн І.А., Никало Н.Г. та ін. – Ч.IV. – К., 1996. – С.64-66.
19. Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.). – Кіровоград, 1998. – 143 с.
20. Постолатій В.В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804-1920 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. – К., 1996. – 210 с.
21. Швидко А.К. Народное образование на Екатеринославщине в дооктябрский период // Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине / Под ред. В.В. Иваненко. – Днепропетровск, 1989. – С.5-15.
22. Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф.58, оп.1, спр.39, арк.2.
23. ДАЗО, ф.58, оп.1, спр.34, арк.31,48.
24. ДАЗО, ф.58, оп.1, спр.28, арк.45-47зв.,48,55-55зв.
25. ДАЗО, ф.58, оп.1, спр.16, арк.6.
26. ДАЗО, ф.58, оп.1, спр.14, арк.6,13зв.-14.

Анотація

Стаття присвячена дослідженню процесу розвитку жіночої медичної та економічної освіти Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття. Особлива увага приділяється характеристиці організаційної структури шкіл, аналізується зміст освіти.

Summary

The article covers a complex research work on women's medical and economic education in the South of Ukraine in the second half of XIX – beginning of XX century. The special attention is turned to organization structure, analysed contents of education.

УДК 93:378.12 "18/19"

Г.В. Додонова

АУДИТОРНА ТА ПОЗААУДИТОРНА РОБОТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

В Україні, як і в цілому світі, вища освіта визнана однією з провідних галузей розвитку суспільства (Державна національна програма «Освіта. Україна XXI століття», Концепція загальної середньої освіти, Національна доктрина розвитку освіти України, Державний стандарт України). Важливими пріоритетними напрямками

державної політики щодо розвитку вищої освіти є: особистісна орієнтація вищої освіти; постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу; підвищення соціального статусу і професіоналізму працівників освіти, посилення їх державної і суспільної підтримки, впровадження сучасної моделі наукових досліджень та ін.

Актуалізація питання ролі вищих навчальних закладів, їх професорсько-викладацьких колективів у підготовці кваліфікованих працівників з різних галузей спонукає дослідників дедалі частіше звертатись до аналізу досвіду, набутого їхніми попередниками у XIX – на початку XX ст.

Фактичний матеріал стосовно організації, розвитку університетської освіти й регламентації навчальної, наукової й адміністративної діяльності знаходиться в узагальнюючих працях з історії Київського, Харківського, Новоросійського університетів [1-3]. Змістовними і цінними для розгляду питання навчально-педагогічної діяльності професорсько-викладацького корпусу університетів є праці присвячені видатним педагогам-вченим другої половини XIX – початку XX ст. [4-10]. Метою даного дослідження є спроба розглянути різні види аудиторної та позааудиторної роботи в університетах другої половини XIX на початку XX століття, розкрити характерні особливості участі видатних діячів освіти і науки в навчальному процесі та їх вплив на формування навчально-методичної бази університетів досліджуваного періоду.

В першій половині XIX ст. в університетах панівною була лекційна система викладання. Проти цієї форми навчальної роботи виступав у 1860-х роках відомий вчений-медик та педагог М. Пирогов, який був прибічником заміни лекцій бесідами, практичними заняттями. За лекціями він залишав допоміжне значення [1, с.41].

До введення статуту 1863 р. основною формою навчальної роботи була лекція. Обов'язок студентів відвідувати заняття перевірявся доволі суворо викладачами, адміністрацією університету і попечителями навчальних округів [11, без нумерації арк.]. Природно, що цей адміністративний тиск не міг за визначенням суттєво покращити відвідування студентами лекцій.

Практичні заняття на фізико-математичних і медичних факультетах були з самого початку їх відкриття, відповідно до їх специфіки. Але у зв'язку із слабкою навчально-допоміжною базою рівень таких занять був недостатнім. На практичних заняттях історико-філологічних факультетів вивчались стародавні мови перекладаючи твори класичних авторів Аристотеля, Геродота, Платона, Тацита, Фукідіда та ін. На юридичних факультетах практичні вправи застосовувались при опрацюванні кодексів законів, рішень судів, юридичних прецедентів тощо.

На гуманітарних факультетах силами професури запроваджувалися практичні заняття і семінари попри намаганням уряду заборонити проведення практичних занять, на яких студенти проводили самостійну науково-дослідну роботу. З 1870-х років Міністерство народної освіти (МНО) офіційно запровадило систему практичних занять (вони часто проводилися після лекцій, у вечірні години). Керівництво вузу уважно стежило за тематикою практичних занять і семінарів [3, с.26]. Саме під тиском наукової громадськості МНО змушене було зайнятись питанням активізації пізнавальної діяльності студентів при проведенні всіх форм навчальної роботи в університетах. Уряд при цьому керувався не лише педагогічними міркуваннями. Даючи свою згоду на запровадження в педагогічний процес семінарських, лабораторних та інших видів практичних занять, він переслідував мету максимальним навантаженням студентів у ході навчальних занять підвищити якість підготовки, прищепити майбутнім спеціалістам практичні навички. В радянській історико-педагогічній літературі наголошувалось на тому, що запровадження системи практичних занять мало відвернути студентів від участі в громадсько-політичному житті країни. Останню складову не варто а ні ігнорувати, а ні абсолютизувати.

Природно, що найбільшого поширення (кількісно та якісно) практичні заняття досягли на фізико-математичному і медичному факультетах. Заняття студентів провадились у лабораторіях, кабінетах, обсерваторіях, клініках, анатомічному театрі тощо.

Ефективність навчального процесу у вирішальній мірі залежала і залежить від педагогічної майстерності та особи самого викладача. Є багато прикладів сумлінної науково-педагогічної праці видатних діячів науки. Вони прагнули передати студентам знання і досвід, приділяли належну увагу самостійній роботі, прищеплювали своїм вихованцям відповідальне ставлення до суспільно-політичних функцій науки тощо.

За спогадами сучасників професор історико-філологічного факультету Харківського університету О. Потебня був чудовим лектором: "Його лекції відзначалися жвавістю викладу. Це була проста розмова про досить складні речі. У його мові не було нічого, що нагадувало б промову з кафедри, нічого вишуканого, парадного, штучного. Здавалося, що він формує думки на очах у студентів... Часто вчений захоплювався й залишався в аудиторії понад призначений час... " [4, с.133].

Педагогічна майстерність виявляється в поєднанні колективно-лекційної роботи й практичної, індивідуальної, роботи з наочними матеріалами та використанні їх під час лекцій тощо. Втім дійсна майстерність полягає в органічному поєднанні особи професора з вдало обраною методикою викладу матеріалів. Професор Київського університету академік Д. Заболотний так згадує про свого вчителя В. Підвисоцького "...В.В. Подвысоцкий почти бегом вышел из лаборатории через боковую дверь на кафедру и начал скоро готовить свою лекцию, поминутно обращаясь к доске для записывания наиболее существенного и зарисовывания цветными карандашами схем микроскопических препаратов. ...Лекция казалось, обрывалась на самом интересном, и слушатели нехотя оставляли аудиторию и гудящим роем окружали лектора, задавая ему личные вопросы относительно прочитанного и продуманного. И снова начиналось рисование, но на этот раз у микроскопа в соседней с аудиторией комнате – лаборатории, куда вливалась толпа интересовавшихся..." [5, с.369]. В цьому прикладі доводиться необхідність враховувати особливості предмету навчальної дисципліни.

Професор медичного факультету Київського університету Володимир Опанасович Караваєв основою клінічного викладання вважав заняття біля ліжка хворих у поєднанні з клінічною хірургією, досягненнями фізіології, оперативної хірургії, топографічної і патологічної анатомії. Красномовним лектором В. Караваєва не вважали. Його лекції мали практичну спрямованість. Він чітко висловлював свої думки простими словами, уникаючи зайвих іноземних термінів. Великого значення надавав професор безпосереднього показу хворих студентам. Протягом усього навчального року під час операцій Володимиру Опанасовичу допомагали студенти. Багато уваги приділяв обладнанню кафедри [6, с.28-30]. Цей приклад зайвий раз підкреслює слушність думки того вчителя про те, що методика викладання визначається особою професора.

Водночас не всі професори приділяли достатньо уваги роботі зі студентами, а тому учнів мали обмаль. Так, про професора Новоросійського університету І. Мечникова зі спогадів професора цього ж університету М. Андрусова ми дізнаємось таке: "...Илья Ильич Мечников, по своему обычаю насвистывая арии из опер, заглядывал и к нам в микроскопы, но учеников у него, кроме Репяхова, за время его пребывания в Новороссийском университете не было. Он любил пошутить: "У меня с Александром Онуфриевичем Ковалевским не было учеников, а лишь выкидыши, у меня Репяхов, а у Александра Онуфриевича – Б..." [7, с.22]. Дійсно, не обов'язково з блискучого вченого виходить пристойний професор і навпаки. І цьому нема ради внаслідок того, що універсальні професори зустрічаються нечасто. Вихід полягає в тому, щоб комплектувати кафедри і педагогами, і вченими. Не менш важливо

розподіляти належним чином навчальне навантаження. Скажімо, для професора з нахилом до педагогіки планувати більше лекцій, а з нахилом до науково-дослідної роботи – семінари і практику, керівництво аспірантами і т.д.

Не менш важливим є підбір викладачів на кожній кафедрі за віком та посадою. Так, професори мають бути зберігачами кафедральних традицій (навчальних, методичних, науково-педагогічних, науково-організаційних, науково-дослідних, громадських і т.п.), доценти – їх реалізатори, молоді викладачі мають зосередитися на засвоєнні традицій. При цьому основний тягар науково-педагогічної роботи мають нести представники середньої ланки (за віком і за посадою), тобто доценти.

Студенти від своїх викладачів переймали і переймають не лише уміння, знання, навички, але й ставлення до своєї подальшої навчально-методичної й наукової діяльності, корпоративні цінності, цілком певний еталон поведінки. Так, той же М. Андрусів для своїх студентів був не найкращим лектором, викладацька робота обтяжувала Миколу Івановича, тому що він був переважно дослідником-практиком: "Лекции он читал неровно – то с увлечением, с подъемом, проникнутый духом научной борьбы, то как бы в депрессии, с усилием, подневольно. Бывало и так, что студенты сидят в аудитории и ждут профессора... Наконец Николай Иванович входит и с виноватым видом обращается к студентам: "Простите меня, я сегодня просто не могу читать лекцию, уж очень мне не хочется"... Студенты, понимая профессора, соглашаются и расходятся, сохраняя корректность... " [8, с.112]. Студентів фізико-математичного факультету було небагато, в переважній більшості це були люди, які цілеспрямовано обрали майбутню професію й дійсно розуміли важливість отримання університетської освіти. Вони цінували ерудицію М. Андрусова, його багатий науково-дослідницький досвід й розуміли те, що набагато більше вони отримують в кабінетах, лабораторіях, при індивідуальній роботі з професором, ніж на лекціях.

Рівень навчальної роботи університету значною мірою залежав від стану навчально-допоміжної бази: бібліотеки, лабораторій, кабінетів, музеїв тощо. Йдеться про їх належне оснащення книгами, приладами, колекціями та їх забезпеченості штатами. Однак бюджетні асигнування на навчально-допоміжну роботу були вкрай недостатніми. Розуміючи важливість розвинутої і досконалої матеріально-технічної бази для якісної теоретичної і практичної підготовки студентів, науково-педагогічні працівники ставали організаторами кабінетів, лабораторій, нерідко вкладаючи в цю справу не лише свої знання, уміння і натхнення, але й особисті кошти. Так, професори Новоросійського університету І. Сеченов, Л. Ценковський, І. Мечников і О. Клосовський на власні кошти обладнали фізіологічний, ботанічний, зоологічний кабінети та метеорологічну обсерваторію [3, с.28].

Очоливши кафедру в Харківському університеті, професор А. Краснов займався обладнанням географічної лабораторії, організацією довідкового музею та географічної бібліотеки, складанням фотографічних колекцій типових місцевостей, гербарію, збирав та створював новий демонстраційний матеріал – діапозитиви (до речі, унікальна дореволюційна колекція із сотень навчальних діапозитивів зберігається і дотепер використовується на кафедрі фізичної географії та картографії) [9, с.51]. Очевидно, що подібна самодіяльність професорсько-викладацького складу була і є важливим чинником створення навчально-методичної бази.

Викладачі університетів у своїй науково-педагогічній діяльності використовували позааудиторні види навчальної роботи. Так, звичними в Новоросійському університеті стали екскурсії під керівництвом О. Веріго на фабрики та заводи Одеси, поїздки на чолі з В. Петріашвілі до Баку для знайомства з технікою нафтодобування, геологічні екскурсії з М. Головкінським [3, с.21].

Іншою формою позааудиторної роботи було керівництво студентськими науковими гуртками. В Новоросійському університеті при більшості кафедр і на всіх

факультетах було організовано декілька студентських наукових гуртків: математичних наук, цивільного права, медичний, історико-філологічний та ін. Гуртки мали власні невеличкі бібліотеки, створені на пожертвування. На засіданнях заслуховувались повідомлення і доповіді учасників та керівників [3, с.43]. Найкращі студенти залучались до дійсно науково-дослідної роботи в складі наукових товариств, археологічних експедицій і т.п. При цьому до студентів існували високі вимоги, що є цілком виправданим. Так, наставник академіка М. Слабченка Іван Лінниченко цілком слушно зауважував, що не існує студентської чи професорської науки – наука або є, або її нема.

При Київському університеті на початку XX ст. виникло кілька студентських наукових гуртків, роботою яких керували провідні професори. Так, керівником історико-етнографічного гуртка був професор М. Довнар-Запольський, природничо-історичного – професор О. Сєверцов, гурток дослідників природи працював під керівництвом професора М. Андрусова. Гуртки випускали збірники наукових праць своїх членів, організовували екскурсії тощо. Впродовж кількох десятиріч (з 1881 р.) при університеті існувало клінічне товариство студентів-медиків, члени якого вели значну дослідницьку роботу [1, с.66]. Передові науковці і викладачі були свідомі того вже незаперечного для нашого часу факту, що без участі в науково-дослідній роботі повноцінного спеціаліста, здатного в майбутньому до самоосвіти, підготувати неможливо.

Професор Університету св. Володимира В. Антонович свій духовний, національно-патріотичний зв'язок зі студентами-гуртківцями здійснював, крім аудиторної роботи в університеті, у домашній творчій лабораторії, у власному кабінеті серед унікальної книгозбірні, де поруч із раритетами, стародруками та рукописами чарували присутніх археологічна й нумізматична колекції [10, с.91]. Внаслідок між науковим керівником та студентами-гуртківцями встановлювався тісний зв'язок, успішно йшло формування першої в українській національній історіографії наукової школи. Члени гуртка успадковували певний стиль поведінки справжнього вченого-патріота.

Великою популярністю в Харківському університеті користувався студентський науковий гурток під керівництвом А. Краснова. Учений проводив усі заняття у веселій та невимушеній обстановці, теоретично готуючи студентів до літньої польової практики. Показово, що А. Краснов також організовував пільговий проїзд та домовлявся про безплатність цієї практики для малозабезпечених студентів [9, с.51-52].

В другій половині XIX – на початку XX ст. в університетах Наддніпрянської України склалась цілком сучасна за тодішніми вимогами система навчальної роботи – аудиторна і позааудиторна в різних формах і методах. Під впливом науково-педагогічної громадськості на початку 1870-х років система практичних занять була впроваджена на всіх факультетах. Аудиторна робота викладачів зі студентами доповнювалась позааудиторною – заняття в медичних закладах, гуртках, літня практика, екскурсії.

Джерела та література

1. Київський університет 1834-1984. – К., 1984. – 203 с.
2. Харьковский государственный университет 1805-1980. Исторический очерк. – Харьков, 1980. – 160 с.
3. Історія Одеського університету за 100 років [1865-1965]. – К., 1968. – 423 с.
4. Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня. – К., 1985. – 167 с.
5. З іменем святого Володимира: Київський університету у документах, матеріалах та спогадах / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський: у 2 кн. – К., 1994. – Кн.1. – 398 с.; Кн.2. – 453 с.
6. Верхратський С.А. В.О. Караваєв. [Хірург. 1811-1892 рр.]. – К., 1976. – 44 с.

7. Оноприенко В.И. Николай Иванович Андрусов, 1861-1924. – М., 1990. – 219 с.
8. Клер М.О. Мои встречи и работа с Н.И. Андрусовым // Воспоминания учеников и современников о Н.И. Андрусове. – М., 1965. – С. 112.
9. Жемеров О., Селіверстов О. Засновник конструктивної географії (До 140-річчя з дня народження Андрія Миколайовича Краснова) // Географія та основи економіки в школі. – 2002. – №4. – С. 50-53.
10. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах: у 2 ч. – Ч.1. – К., 1994. – 336 с.; Ч.2. – К., 1994. – 288 с.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф.707, спр.407.

Анотація

Стаття присвячена історії науково-педагогічної інтелігенції Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Метою статті є розгляд навчально-методичної роботи професорсько-викладацьких колективів Київського, Харківського та Новоросійського університетів (в тому числі розкриття характерних особливостей участі видатних діячів освіти і науки в навчальному процесі та їх вплив на формування навчально-методичної бази університетів досліджуваного періоду) з врахуванням впливу рівня кваліфікації представників науково-педагогічних штатів, науково-дослідної роботи, використання сучасних методик викладання для підготовки фахівців з вищою освітою.

Summary

The article is devoted to the history of scientific-pedagogical intelligentsia of Naddnipryanska Ukraine of the second half of the XIX th – beginning of the XXth century. The pedagogical and methodical work of academic staff of Kyiv, Kharkiv, Novorosiysk universities is considered from the point out in view of influencing the educationally-qualifying level of the representatives of scientific-pedagogical staff, research work and use of modern methods of teaching for the preparation of the specialists with higher education.

УДК 94

Г.П. Докашенко

БОЛГАРСЬКА ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА І ШКОЛА НОВОГО ЧАСУ ЯК ІСТОРИЧНА ПЕРЕДУМОВА ОСВІТЯНСЬКИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Однією з найбільш складних і одночасно важливих сфер суспільного життя виступає освітянська сфера. Складність пов'язана з особливостями інтелектуальної діяльності людини, значним впливом суб'єктивної складової в освіті тощо. Важливість визначається тим, що освіта найяскравіший ланцюг між минулим та майбутнім, вона формує майбутнє покоління і зберігає історичну пам'ять народу. Освітянські перетворення другої половини XX століття було означено як новітні, системні, кардинальні, але їх проведення було неможливим без врахування попередніх освітніх досягнень і освітніх прорахунків. Для аналізу обрано період, який передував встановленню соціалістичної влади в середині XX ст., і визначався такими епохальними подіями в історії Болгарії як визволення від османського панування і будівництво національної освітньої системи, спроби впровадження нових освітніх реформ на початку минулого століття. Освіта цього періоду отримала певне висвітлення передусім в болгарській історіографії [1] і практично відсутній її аналіз у вітчизняних істориків і освітян. Отже, завданнями даної роботи стало з'ясування

основних надбань освітньої галузі середини XIX ст. – середини XX ст., які могли стати основою для суспільно-політичних змін повоєнної Болгарії.

Починаємо з аналізу діяльності реформатора болгарської освітньої справи нового часу Петра Берона (1800-1871), оскільки основні здобутки попереднього періоду (частково і означеного вченого) автор вже розглядав в своїх статтях. Нам найбільш відомі три основні роботи П. Берона – «Риб'ячий буквар» (1824), «Слов'янська філософія»(1855) та «Пансистема» (всенаука, 1862). Перша робота видана болгарською мовою на батьківщині, друга німецькою мовою в Празі, третя – французькою у Парижі. Один цей факт вже звертає увагу дослідника на особу їх автора. Дійсно, Берон багато подорожував, зацікавлено вивчав новітні філософські, соціологічні, педагогічні ідеї нової Європи, мав значний власний педагогічний досвід. Його трагічна смерть від кулі найманця додала до його образу вченого й педагога-практика рис борця-вигнанця, мученика за віру та вітчизну.

Світогляд вченого формувався поступово під впливом різних обставин та ідей. Серед найбільш впливових вважаємо необхідним виділити:

- історичний досвід своєї батьківщини, що мала величні сторінки життя Першого і Другого Болгарського царства, прийняття і розвитку християнства, формування однієї з перших в Європі єретичних груп – богомильства тощо. Сучасність же була пов'язана з перебуванням під владою Османської імперії, що значною мірою уповільнювало економічне, політичне і культурне життя. П. Берона засмучували численні факти візантійського, грецького і турецького впливу на освіту, науку, культуру свого народу;
- наукові знання, що значно поширили картину світорозуміння і перш за все еволюційна теорія Дарвіна, філософія Шеллінга та Гегеля, політологічні погляди Маркса і Енгельса;
- розвиток нової економічної формації – капіталістичної, яка призвела до суттєвих змін як виробничого, так і соціального характеру;
- власний життєвий досвід навчання в грецькому училищі під керівництвом відомого на той час педагога К. Вардалаха, приватного вчителювання, студіювання в європейських університетах Німеччини, Чехії, Франції, спілкування з передовими європейськими діячами, в тому числі і з болгарської еміграції.

Педагогічна система П. Берона є невід'ємною складовою частиною його філософських поглядів і стає більш зрозумілою і логічною у сукупному викладі. Почнемо з поглядів на походження світу та людини. Вчений був впевнений в тому, що у світі все пов'язано і утворює абсолютну єдність, всі явища в природі і душі треба розглядати в закономірному зв'язку. Все в цьому світі походить від однієї єдиної первинної речовини, якій він дав назву "світовий флюїд". Планети, атмосферні явища, земля, повітря, світ, темрява, рослини, тварини, люди, погляди, ідеї – все являє собою певну форму прояву флюїду. Разом з тим він не виключає існування "вищої істоти", яке пояснює початковий стан усього існуючого. Філософські погляди П. Берона не виключають релігійних почуттів та віри взагалі, хоч він і пише про природниче походження рослин, тварин та людини, визначає місце можливого виникнення першої людини на островах Південної Азії [2, с.25-26].

Характеризуючи людину, вчений зазначає, що життя організму залежить від матеріальної субстанції, а душа живе відчуттями, які індивід отримує від зв'язку з різними предметами. З цього положення він виводить тезу про велике значення харчування для життя організму і виховання для душі. У вченні Берона людина перш за все індивід, людина в колективі ним розглядається тільки з метою вивчення проявів конкретного індивіда. Індивід залишається таким доки він є носієм малого космосу в собі, тобто має свій власний мікрокосмос. Тільки людина з багатим

внутрішнім світом, наповненим мікрокосмосом, може стати частиною макрокосмосу, здатною мислити про добро для інших [2, с.28]. Поява такої людини пов'язана з вихованням, яке визначається як наука з своїми правилами, що має на меті зробити дійсно щасливими та благодійними індивідів. Часто терміни "виховання" і "педагогіка" використовуються як синонімічні.

Як же уявляє собі виховну систему людини П. Берон? Для відповіді на це запитання треба розглянути характеристику людини, в якій він виділяє три види життя: рослинний, тваринний, логічний або розумовий. Виходячи з цього, виховання людини, на його думку, складається з гімнастики, педевтики і дидактики.

Гімнастика сприймається вченим як засіб зміцнення фізичного здоров'я, підтримання в належній формі соматичної частини людського організму і відповідає рослинному виду життя. Таке розуміння гімнастики в основному співпадає з сучасним визначенням фізичного виховання як складової частини загального процесу виховання [2, с.29].

Педевтика має за мету обмеження проявів тваринного виду життя, зменшення пристрастей (термін Берона), які не відповідають людській сутності. Пристрасті перешкоджають людини створити мікрокосмічні ідеали, мати багате духовне життя, погіршують фізичне здоров'я. До таких пагубних пристрастей він відносить – пияцтво, картярство, крадіжки, скнарість, шанолюбство, ласолюбство тощо (до речі, подібні прояви в людини засуджує і християнська церква). В боротьбі з ними можливе використання і засобів покарання як по відношенню до однієї людини, так і до цілого народу, що буде відображено у відповідних законах [2, с.30-31]. Сьогодні термін "педевтика" не використовується, ми не змогли знайти його визначення навіть в Словнику педагогічних термінів і, на наш погляд, він найближче до визначення суті морального виховання і виховання взагалі. В тому ж словнику читаємо, що у широкому розумінні виховання – це вся сума впливів на психіку людини [3, с.53].

Третя складова педагогіки – дидактика – спрямована на створення у молодого покоління багатого мікрокосмосу з необхідними у майбутньому образами та ідеями. За визначенням самого вченого це найважливіша частина педагогіки, бо саме вона допомагає людині стати гідною своєї людської сутності. Ідеї та образи частіше за все створюються за допомогою мови, а тому він багато уваги приділяє мовним проблемам: використання рідної мови (вчений називає її "мова пращурів"), наближення літературної мови до народного варіанту, зрозумілого більшості населення, вдосконалення методики навчання мові, правильне її використання [2, с.31-32].

Опанування всіх частин педагогіки ще не є запорукою гарного виховання. Берон вбачав загрозу в навчанні, що відірвано від реального життя. Засвоєння знань не повинно бути тільки книжним, а стати наочним та активним. В практиці молодий громадянин зможе реалізувати свої знання. Це положення стане основоположним в освітянських реформах наступного століття. Разом з цими досить сучасними положеннями, вчений майже нічого не пише про трудове та естетичне виховання, закладає ідею про залежність якості освіти, і навіть самої можливості її отримання, від матеріального стану людини. Але його оцінки педагогіки як важливої суспільної справи своєї актуальності не втратили і сьогодні, варто тільки згадати одне з його визначень педагогіки, яка має за мету добробут індивіда протягом життя, а громадські виховні заклади мають за мету добробут народу або нації [2, с.28]. В даному контексті "добробут" означає не тільки й не стільки матеріальні показники, скільки духовні.

Логічним продовженням його педагогічних ідей стали положення про організацію самої освітянської системи, які відповідали завданням Болгарії того часу і віддзеркалювали новітні педагогічні ідеї тодішньої Європи:

- запровадження світської освіти, але з використанням кращих традицій болгарської церковної освіти;
- створення національної шкільної освіти, включаючи навчання рідною мовою, відмова від грецьких освітянських зразків, патріотична спрямованість всього навчального процесу;
- використання позитивних методик початкової освіти, де серйозна розумова праця поєднується з ігровою практикою;
- спільне навчання хлопчиків та дівчаток;
- доступність освіти, особливо початкової для усіх верств населення, в тому числі селян, ремісників, дрібних торгівців тощо [2, с.21].

Отже, основні положення П. Берона-педагога дають можливість визначити його як одного з перших ідеологів нового болгарського просвітництва в період національного відродження, засновників гуманістичного підходу до виховання і навчання, оскільки він завжди закликав бачити в учнях не просто об'єкт педагогічного впливу, а людину, яка зростає і формується.

Одним з яскравих прихильників відроджувальних ідей П. Берона став Сава Радулов, який прагнув теоретичні положення вченого реалізувати в практичній площині. Він став палким захисником "ренесансного Беронового комплексу", оцінивши його роботи як відродження і прорив в педагогіці, адже саме Радулову належить приведена оцінка [4, с.4].

Сава Радулов жив і працював у складний період наростання національно визвольної боротьби та Визволення Болгарії (1817 або 1818-1887) і мав історичну можливість практично реалізувати свої плани, побачити перші результати освітянського відродження перш за все в створених ним освітніх закладах – класному училищі в м. Панагюриште та Болградській гімназії. Перший з них перетворився на світоч освіти в самій Болгарії, а другому закладу судилося стати своєрідною кузнею кадрів для звільненої країни. Розташована на території сучасної Одеської області, в регіоні компактного проживання етнічних болгар, вона й сьогодні є видатним навчальним закладом Болгарії та України. Цього року гімназія святкує свій 150-й річний ювілей. Вона бере свій початок від історичного звернення болгарських колоністів м. Болграда та 39 навколишніх сіл в січні 1858 р. до голови князівства (каймакану) князя Миколи Богороді (до речі, онука відомого болгарського письменника та просвітителя Софронія Врачанського) про заснування давно бажаної школи з болгарською мовою навчання [5, с.199]. 15 березня 1859 р. вона була урочисто відкрита й освячена, а вже 3 травня педагогічний колектив на чолі з першим директором С. Радуловим прийняв перших учнів. С. Радулов був також основним автором першого статуту гімназії та її навчальної програми [6].

Цих фактів вже достатньо для того, щоб ім'я Сави Радулова назавжди увійшло в історію двох країн та він залишив ще й значну епістолярну спадщину і спогади про своїх відомих сучасників – діячів визвольного та просвітнього руху – Найдена Герова, Георгія Раковського, Сави Філаретова та ін.

Безцінним внеском С. Радулова в освітянську справу стали його підручники. Їх майже два десятки і вони, в основному, розраховані на шкільний варіант [4, с.46-60]. Автор представ в них активним патріотом своєї батьківщини, а також значним майстром методистом в аспекті навчання дітей різного віку загальноосвітнім предметам.

Продовжувачами справи П. Берона, С. Радулова та інших стали талановиті вчителі, що своєю практичною діяльністю формували нове покоління болгар, покоління звільненої країни, підтверджували вірність новітніх методик. Серед них варто згадати про педагогічну династію Душанових – казанликського вчителя Тачо Мангата, його сина Димитра і невістку Рахіль. Засновник династії був одним з перших болгарських вчителів, що почав працювати за методом взаємного навчання або

белл-ланкастерською системою*, яку активно використовувала вся Європа. У відкритому в 1836 р. в м. Казанлик головному училищі разом з відомим релігійним, політичним, освітянським діячем Неофітом Рильським Тачо викладав слов'янські науки [7, с.3-7].

Заслуговують на увагу його оцінки особистості самого вчителя, починаючи від його обов'язково охайного зовнішнього вигляду до шанобливого ставлення до учнів та колег, навіть його обличчя повинно бути привітним і веселим. Саме таким за спогадами сучасників був Тачо Мангата.

Справу батька продовжив син Дмитро, який народився в 1837 р. в м. Казанлик, але його педагогічні маршрути були набагато різноманітнішими – Хасково, Плевен, Севліев, Пловдив, кілька разів він повертався до рідного міста. Він став відомим літературознавцем, знавцем давньогрецької літератури. Педагогом-новатором нової Болгарії була і його дружина – Рахіль, яка всім своїм життям переконливо довела можливість і необхідність активної участі жінок в суспільному і зокрема освітянському житті [7, с.39-45,58-101].

Нове століття поставило нові завдання перед освітянами і вони виявилися реальними, оскільки попередній етап розвитку теорії і практики шкільної освіти підготував гарний ґрунт і перше десятиріччя це підтвердило як за кількісними показниками (розширення мережі шкіл, збільшення кількості вчителів, покращення державного фінансування тощо), так і якісними (удосконалення навчальних програм і методик, заборона тілесних покарань, введення посади помічника директора школи з виховних питань для активізації роботи з підвищення загальнокультурного рівня учнів). Найважливішою подією першого десятиріччя став Закон про народну освіту (1909 р.), в якому закріплялася нова система шкільної освіти: перший етап – початкова школа (4 роки), другий – прогімназія (3 роки), третій – гімназія (5 років). Після другого етапу виникала додаткова альтернатива вступу до спеціалізованих шкіл, що надавали фахову освіту. Вводилося обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 14 років, що дуже схвально було сприйнято в болгарському суспільстві, яке традиційно високо оцінювало освіченість. Наслідком активної діяльності освітян, підтриманих державою, стало досягнення достатньо високого рівня освіти (42% у середньому по країні, 66% – в місті), вищого ніж у сусідніх країнах [8, с.244].

Наступне десятиріччя важко характеризувати, бо воно пов'язано з воєнним лихоліттям Балканських війн, потім Першою світовою війною та післявоєнною кризою. Логічно зупинитись на аналізі освітянської політики уряду О. Стамболійського, який з травня 1920 р. працював на однопартійній основі – БЗНС. Не вдаючись до оцінки процесу встановлення влади болгарських землеробів (це не входить до наших завдань і може бути основою для спеціального розгляду), зупинимось на характеристиці реформ в галузі освіти.

Основним підґрунтям для цих реформ була станова теорія і прагнення встановлення "селянської" влади. Маючи своє бачення майбутнього Болгарії як країни з переважаючим сільським населенням, уряд розглядав освіту в якості інструменту формування нового покоління, виховання таких ідей та цінностей, які аграрні лідери вважали найважливішими для нього.

Звертає на себе увагу сам процес підготовки і проведення реформ, пов'язаний із широким обговоренням в болгарському суспільстві недоліків існуючої освітянської системи (недостатня кількість шкіл на селі, спрямованість навчального процесу на підготовку в основному державних службовців, відсутність або незначна кількість

---

* Белл-ланкастерська система взаємного навчання – система організації і методів навчання в початковій школі, при якій старші учні і ті, що добре вчаться, виступали помічниками вчителя й під його керівництвом вели заняття з рештою учнів. Свою назву дістала за іменами англійських педагогів Е. Белла і Дж. Ланкастера, які незалежно один від одного запропонували схожий метод навчання [3, с.38].

вищих навчальних закладів сільськогосподарського спрямування тощо) та шляхів її вдосконалення. Обговорення проходило через засоби масової інформації, шляхом листування з місцевими органами влади і комітетами БЗНС. Значну роботу провів профільний парламентський комітет, врахувавши подані пропозиції в програмі реформ, яка була представлена Народним Зборам та прийнята в липні 1921 р. Така процедура повністю відповідала ідеям О. Стамболійського про необхідність попереднього обговорення народом основних законодавчих документів [9, с.105,115].

Практичне виконання програми було покладено на Міністерство освіти, очолюване Стояном Омарчевським. З метою поширення доступу до освіти аграрне законодавство вимагало об'єднання існуючих початкових шкіл та прогімназій у єдині заклади, які впроваджували семирічну безкоштовну обов'язкову освітню програму для дітей віком від 7 до 14 років. Місцеві органи влади (общини) при наявності значної кількості дітей мали відкрити дошкільні заклади для дітей від 5 до 7 років. Реалізація програми природно вимагала збільшення шкільних помешкань та вчителів і щоб досягти такого збільшення, аграрний уряд посилив фінансування шкільного будівництва з 20 мільйонів левів до 120. Крім того, як і в деяких інших програмах, уряд покладався на принцип кооперації і залучення народних коштів, заохочуючи селян об'єднувати місцеві ресурси в кооперативи з будівництва шкіл, закупівлі підручників та шкільного обладнання. Наслідком цієї роботи стало відкриття 311 нових початкових шкіл та більше 800 прогімназій. Таке розширення також вимагало зростання кількості вчителів, тому аграрний уряд відкрив шість нових інститутів для підготовки вчителів початкових класів і стільки ж інститутів для підготовки вчителів прогімназічних класів. Декілька з цих інститутів були розташовані в невеликих містах і зорієнтовані на підготовку вчителів для сільської місцевості. Наступним кроком стали якісні зміни змісту освіти, де акцент було зроблено на посиленні практичної частини шкільної програми, особливо з сільськогосподарськими проблемами. Одним з прикладів цього стало введення для учнів двох "трудових тижнів" протягом кожного навчального року і "трудової південки" щотижня, під час яких виконувалися різні роботи від прибирання шкільного подвір'я до традиційних сільськогосподарських операцій. Для учнів гімназії ці зміни були пов'язані з виділенням в програмі навчання трирічної так званої "реалки", яка насичувалася практичними заняттями з лісництва, рибальства, різних видів ремісництва тощо згідно особливостей місцевої економіки [10]. Майже дзеркально ці положення будуть використані вже комуністичним урядом через три десятиріччя у Законі 1959 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям та подальший розвиток народної освіти в Народній Республіці Болгарії» [11, с.42].

Проведені реформи, як і діяльність аграрного уряду взагалі, продовжують бути предметом дискусії в історичній літературі і оцінки тут коливаються від в цілому позитивних [12, с.214-215] до аналітично-суперечливих [9, с.156-157] і скоріше негативних, які класифікують це спробою встановлення "селянської" диктатури [8, с.253-254]. Важко не погодитись з доцільністю кількісного збільшення шкіл, проведених урядом О. Стамболійського, але визнати правильним значне збільшення годин на вивчення практичних предметів за рахунок годин на вивчення літератури, історії релігії тощо важко. Суперечливою представляється і програма уряду, спрямована на підпорядкування вчителів місцевій владі через вимогу затвердження їх плебісцитом громади кожні чотири роки. Оцінювати роботу будь-якого фахівця повинні професіонали, оцінка громади може бути суб'єктивною, хоча повністю її виключати не можна.

Разом з тим заслуговують на увагу підходи аграрного уряду до виховної складової освіти, зокрема до проблеми патріотичного виховання, де наголошувалось на культивуванні любові до рідної болгарської землі у взаємозв'язку з належною оцінкою досягнень інших народів, особливо сусідів Болгарії на Балканах. Ініціатором

цих підходів був згаданий вище міністр освіти С. Омарчевський, який був прихильником і послідовником ідей американського філософа, психолога, теоретика і практика освіти Джона Дьюї. На межі століть він створив експериментальну "школу-лабораторію" (1896-1904), де традиційні навчальні плани й методи навчання були замінені ігровою й трудовою діяльністю, яка ґрунтувалася на спонтанних інтересах і особистому досвіді дітей [13, с.3-24]. Міністр зобов'язав болгарських вчителів ознайомитися з працями Д. Дьюї та закликав їх доповнити роботу з підручником демонстраціями фільмів, наукових експериментів а також прогулянками на природі [10, с.428-429].

Взагалі, болгарська освіта розвивалася в руслі передових світових тенденцій. Ще одним підтвердженням цього є діяльність Дмитра Кацарова, котрий перш за все відомий як викладач Софійського університету, де він пройшов шлях від асистента до професора, двічі обирався деканом історико-філологічного факультету (1928-1929, 1938-1939 рр.), а в складні воєнні часи 1942-1943 рр. очолював названий університет. Звертаємось до розгляду його діяльності ще й тому, що Д. Кацаров був одним з небагатьох в Болгарії послідовників Женевської педагогічної школи під керівництвом Едуарда Клапареда, фундатора інституту Жан Жака Руссо та Міжнародного бюро освіти, засновника нового наукового напряму – експериментальної психології і педагогіки [14, с.263]. В керованій ним однойменній Лабораторії при Женевському університеті Д. Кацаров вчився і займався медичними, психологічними та педагогічними дослідженнями, а в 1910 р. отримав науковий ступінь доктора. Незважаючи на перспективу академічної кар'єри в Женевському університеті, в тому ж році Д. Кацаров повертається на батьківщину, де переважно працюють випускники німецької педагогічної школи (П. Нейков, М. Олексієв, С. Казанджиев, П. Цонев та ін.) під керівництвом В. Вундта, одного із засновників фізіологічної психології [3, с.60]. Разом з ними Д. Кацаров стає ініціатором відкриття в університеті нової спеціальності – педагогіки, розробляє авторські курси і читає лекції із загальної та експериментальної педагогіки, дитячої психології, історії педагогіки, відроджує роботу психологічної лабораторії, а також аналізує питання професійної орієнтації. В Софійському університеті створюється потужна наукова школа в галузі теорії освіти та її психологічних засад. Визнанням наукового рівня та значних організаторських здібностей стало обрання Д. Кацарова членом-кореспондентом Болгарської академії наук у 1947 р. Наступного року він почав формувати педагогічну секцію в Інституті філософії, яка в 1950 р. перетворилася на самостійний Інститут педагогіки, який й по сьогодні є провідною науковою установою освітянської галузі. Першим директором Інституту (спочатку на громадських засадах) став Дмитро Тодоров Кацаров [15, с.6-9].

Якщо Д. Кацарова можна назвати засновником теоретичної педагогіки післявоєнної Болгарії, то Райна Кандева стала уособленням історії становлення соціалістичної школи. Вона була активним учасником демократичного руху міжвоєнної Болгарії, перебувала в еміграції в Албанії та СРСР, а потім стала організатором відродження і будівництва нової школи [16, с.93,164,173-179]. Діяльність таких значних особистостей й стала своєрідним містком до новітнього періоду розвитку болгарської школи після 1944 року.

Проведений аналіз розвитку освітянської теорії і практики в країні за століття з середини XIX до середини XX століття дає можливість зробити декілька висновків:

- передові громадські і державні діячі та уряди в цілому розуміли важливість освіти в процесі економічних, політичних , культурних перетворень країни;
- теоретичні та практичні розробки болгарських освітян були на рівні кращих європейських і світових вчень та шкіл, таких як белл-ланкастерська система, школи Д. Дьюї, Е. Клапареда, В. Вундта, вони активно використовували новітні методики;

- освітянські проблеми вирішувались в тісному зв'язку з актуальними проблемами суспільного розвитку і сприяли вирішенню цих проблем, наприклад в період звільнення від Османського панування, подолання економічного відставання тощо;
- рушійною силою освітянського розвитку завжди були вчителі-подвижники, до яких безумовно можна віднести згаданих вище С. Радулова, династію Душанових, Р. Кандеву та ін.

Названі положення важко оцінити інакше як позитивні і завданням нової влади після 1944 р. повинно було стати продовження цих позитивних традицій та їх творчий розвиток. Питання про те наскільки це було реалізовано є предметом спеціального розгляду.

Джерела та література

1. Димитров А. Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. – София, 1987; Димчева Р. Из историята на Просвещението в България и Гърция през XVIII и XIX век. – София, 1985; Из историята на българската наука, просвета и култура през XIX и XX век. – София, 1986; Проблеми на българското възраждане. – София, 1981 та ін.
2. Берон Петър. Изследвания и материали. – София, 1962.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К., 1997.
4. Николова Ю. Сава Радулов. – София, 1989.
5. Киссе А. Возрождение болгар Украины. – Одесса, 2006.
6. Караиванов Н. Националните и европейските измерения на Болградската гимназия през възраждането 1858-1878 г. // Роден край : Културно просветен вестник на българите в Украйна. – Бр. 1. – 12 януари 2008. – С. 4.
7. Аретов Н. Димитър и Рахил Душанови. – София, 1988.
8. Чорній В. Історія Болгарії. – Львів, 2007.
9. Крапивин А.В. Александр Стамболийский: жизнь, взгляды, деятельность. – М., 1988.
10. Bell J. The educational reforms of the agrarian government (1919-1923) // Първи международен конгресс по българистика. София 23 май – 3 юни 1981. Доклади. Развитие на науката и образованието в България. – София, 1982. – С. 425-429.
11. Див. : 15 години народно образование. – София, 1959.
12. История на Българската коммунистическа партия / Гл. ред. Р. Аврамов. – София, 1979.
13. Див.: Дьюи Джон. Школа и общество : пер. с англ. – М., 1907.
14. Большая Советская энциклопедия. – М., 1973. – Т. 12.
15. Див.: Пирьов Г. Димитър Кацаров. – София, 1988.
16. Кандева-Гиргинова Д., Кандева-Пискова В. Учителката Райна. – София, 1987.

Анотація

В статті зроблено спробу окреслити основні надбання педагогічної теорії і практики Болгарії з середини XIX ст. до середини XX ст. в аспекті гуманізації освіти, її поширення серед різних верств населення, використання нових методик навчання. Проаналізовано роботи окремих теоретиків (П. Берона, Д. Кацарова), освітянську програму уряду О. Стамболійського, подвижницьку діяльність вчителів С. Радулова, Д. і Р. Душанових, Р. Кандевої. Зроблено висновок про наявність значних традицій в освітянській сфері, які були підґрунтям успіхів наступних періодів.

Summary

The article under analysis was aimed to point out major of pedagogical theory and practice in Hungary from the mid of XIX cent till the mid of XX cent in the aspect of human education, its widening among different social groups, use of new methods of education. List of works of some theorists (P. Beron, D. Kasarov) were analyzed, such as: educational programme of O. Stambolisky, activities of teachers S. Radulova,

D. and R. Dushanovih, R. Kandevog. The conclusion about traditions in the educational sphere were the base for educational success was made.

94(477)"19"+94(4-11)"19"[:328.123(045)

Ю.О. Каганов

УЧАСТЬ МОЛОДІ В ОПОЗИЦІЙНОМУ РУСІ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1980-х – 1991 рр.): КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Історичний досвід свідчить: якщо відкинути бажання перевіряти і на практиці розвивати тезу про молодь як доступний об'єкт і легку жертву маніпуляції, то на перший план суспільству слід винести перефразований дельфійський вислів "Пізнай свою молодь". Це гасло стає актуальним для науковців в контексті дослідження ролі і місця молоді в опозиційному русі у другій половині 80-х років XX ст. – період суспільно-політичних трансформацій, що системно охопили більшість країн "соціалістичного табору".

Представлена стаття робить спробу окреслити спільні тенденції та закономірності, характерні для молодіжного чинника в демократичних перетвореннях як в Україні, так і в країнах Центрально-Східної Європи, а також ставить за мету глибшу інтерпретацію на цьому тлі своєрідних рис українського опозиційного молодіжного руху.

В історіографії означена проблема не ставала предметом окремої уваги науковців. Дослідники при розгляді питання участі молоді в суспільно-політичних трансформаціях акцентують увагу, природно, на національних історіях. Так, особливості опозиційного молодіжного руху в Україні розглядають вітчизняні вчені В. Головенько [4], О. Корнієвський [11], В. Кулік, Т. Голобуцька, О. Голобуцький [12], Т. Пашиніна [21; 22]. Польський молодіжний чинник є предметом зацікавлення К. Яновського [37], А. Тимовського [41]. Роль угорської молоді в демократичному транзиті розглядає М. Сабо [40]. Специфіку чехословацького молодіжного руху висвітлюють дослідження С. Мотрук [16; 17], Л. Новак-Каляєвої [19]. Разом з тим, маємо констатувати, що не використаним залишається компаративний ракурс вивчення проблеми.

Джерельною базою статті є матеріали "неформальної" (самвидавської) періодики та фондів Музею-архіву та документаційного центру українського самвидаву «Смолоскип» (м. Київ).

У загальноприйнятому соціологічному розумінні молодь – найбільш дієспроможна частина населення. Вона відрізняється від інших демографічних груп більшою одержимістю, згуртованістю, мобільністю, звільненістю від догматів тоталітарної свідомості, швидше засвоює все нове, перспективне [11, с.2], її свідомість і життя меншою мірою, ніж у старших, обтяжена негативними традиціями, стереотипами мислення і психології.

Щодо вікового цензу, який дозволяє відносити особу до категорії молоді, то єдиного усталеного канону немає. Так, у статистиці ООН, ЮНЕСКО – це люди у віці від 15 до 24 років включно, в матеріалах Європейського Союзу – 15-25 років. В законодавстві незалежної України поняття молоді регулюється, зокрема, Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», який визначає вік від 14 до 35 років (до внесення змін до закону у березні 2004 р. цей поріг складав 28 років) [6].

У даній роботі ми оперуємо віковим цензом 15-29 років, який був визначений радянським законодавством та законодавством більшості країн-сателітів [4, с.16].

Так, на 1983 р. молодь в Українській РСР складала 31,9% від загальної кількості населення республіки, 1987 р. – 30,2% [15, с.8], 1989 і 1990 рр. – 21,1% [27, с.151]. Частку молоді серед населення країн Центрально-Східної Європи демонструє таблиця 1.

Таблиця 1.

Частка молоді в структурі суспільств регіону Центрально-Східної Європи [18, с. 311; 14, с. 8]

	Кількість, тис. чол.	%
Польща (30.06.1985)	8564	23
Чехословаччина (01.07.1984)	3327	21,5
Румунія (01.07.1984)	5122	22,6
Болгарія (01.07.1985)	1819	20,3
Угорщина (01.07.1985)	2134	20,0

Молодь завжди була, є і буде специфічною соціальною групою, якій притаманний пошук свого "я" і свого місця в суспільстві, безкомпромісність, нетерпимість, прямота, максималізм. У всі часи молоде покоління виділяло зі свого середовища незадоволених існуючими порядками, тих, хто бореться проти всього застарілого, консервативного [4, с.99]. Тому цілком закономірно, що перші паростки демократизації найраніше проявилися в чутливому до змін молодіжному середовищі.

В умовах лібералізації суспільно-політичного життя за доби перебудови на всьому просторі "реального соціалізму" посилюються критичні висловлювання окремих представників молоді про радянську виборчу систему, газети, радіо і телебачення, відбувається поширення серед молоді інформації про життя на Заході, її захоплення зарубіжною атрибутикою і символікою, речами західного виробництва, західною музичною продукцією в стилі "рок" і "панк", піснями емігрантів.

В офіційній партійно-радянській пресі перебудовчого періоду утверджується термін "неформали", під яким маються на увазі "робітнича, міська, зокрема студентська молодь з бунтарськими настроями, спосіб діяльності і відношення всередині якої суперечать нормам поведінки і соціалістичному способу життя" [27, с.51]. Вважалось, що поява "неформалів" – наслідок "впливу західної ідеології і культури", яка не мала ніякого відношення до "внутрішньої ситуації на Україні".

Вияв бурхливого зростання активності молоді весь світ спостерігав під час резонансної акції студентського голодування в Україні 1990 р. і участі молоді в антитоталітарних революціях в Центрально-Східній Європи 1989 р.

При всіх відмінностях у вимогах, характері та перебігу виступів як української молоді, так і молоді країн Центрально-Східної Європи, спільним є, по-перше, потужний опозиційний потенціал, що проявився в революційних подіях; по-друге, сформовані демократичні цінності, які лягли в програмні вимоги молоді і за які вона так запекло боролася, щоб впровадити їх в громадське життя.

Паралельно з падінням єдино можливих державних структур молоді (найголовніше – комсомолу) оформилися опозиційні молодіжні структури, які через свою політичну активність, безкомпромісність завоювали значний вплив серед юнацтва і в суспільстві в цілому.

В Україні серед молодіжних організацій найбільшу роль відіграли студентські. Адже в умовах України студентське середовище виявилося найбільш сприятливим для діяльності політизованих об'єднань. Тому, як вважає дослідник І.В. Коляка, в

нашій країні ці дві течії – молодіжний та студентський рух – можна розглядати як форму одного суспільного процесу [10, с.137].

Серед найбільш впливових молодіжних організацій опозиційного спрямування всеукраїнського рівня виділяються Студентське братство та Українська студентська спілка, представляючи два традиційні центри інакодумства – відповідно Львів та Київ.

25 травня 1989 р. відбулася установча конференція Львівського Студентського братства, на якій були прийняті статут, програма, звернення до студентів України та обрана керівна Рада братства. Лідером став Маркіян Іващишин.

У виданні «Українське слово» (Париж) так метафорично викладено "біографію" «Студентського братства»: "батьки: львівські вузи; хрещені батьки: Товариство української мови, Народний Рух України за перебудову, Союз українських студентів Канади, Товариство Лева; хрещена мати: рідна бюрократія. Її хрещення найбільше цінне. Чим більше вона нас хрестить, тим сильнішими ми стаємо; характер дещо запальний, однак виховує в собі демократичність мислення, толерантність, культуру дискусій" [31].

3 жовтня 1989 р. студенти-члени Студентського братства університету та Політехнічного інституту взяли участь в політичному попереджувальному страйку в знак протесту проти жорстокого розгону демонстрантів 1 жовтня у Львові. Згодом більшість страйків, які мали місце у Львові, не обходилися без участі "братчиків".

Схожий процес спостерігався у Києві. Влітку 1989 р. виникла ідея створення загальновузівської студентської організації, яка б стала центром студентської політичної ініціативи в Києві. 5 вересня 1989 р. було створено ініціативний комітет, серед членів якого були О. Хмелевський, М. Свистович, О. Доній, В. Піховшек, В. Кириленко, М. Кошманенко, В. Сокур, О. Суховій, П. Шеревера та один з лідерів «Громади» – В. Чемерис. Учасники наради домовилися про створення Української студентської спілки (УСС).

У вересні 1989 р. була оприлюднена Відозва Київської філії УСС до студентської молоді, де зазначалося, що "проблеми, які хвилюють студентів, не обмежуються тільки військовими кафедрами: то і суто побутові проблеми, і питання демократизації вузівського життя та реального впливу студентів на навчальний процес" [22, с.433].

Установчий з'їзд Української студентської спілки відбувся 8-9 грудня 1989 р. у приміщенні Київського університету. Як зазначав у газеті «Українське студентство» студент КДУ Михайло Свистович, "нарешті те, що студентство стає активною силою, можна побачити не тільки з південнокорейських репортажів, але й на власні очі у власній хаті. Ніби прокинувшись після важкого сну, поволі подає голос протесту і наш інтелектуальний прошарок молоді: від внутрішнього протесту до зовнішніх стихійних поодиноких його проявів, а від них до об'єднання, наштовхуючись на цьому шляху на опір стагнаторів, репресії влади, а то й просто непорозуміння оточуючих: "І чого вони ще хочуть?..." [26]

Серед 167 делегатів, які взяли участь у з'їзді, регіональне представництво розподілилося наступним чином: Київ представляли 67 осіб, Львів – 49, Дніпропетровськ – 14, Івано-Франківськ, Черкаси – по 8, Донецьк – 6, Хмельницький – 4, Одеса – 3, Чернівці – 5, Чернігів, Харків, Дніпродзержинськ – по 2, Умань – 1 делегат [5, с.19-27].

Як видно зі стенограми з'їзду, на ньому розгорнулася жвава і напружена дискусія щодо статусу майбутньої студентської організації: асоціація чи спілка. Позиції делегатів чітко диференціювалися залежно від регіону.

Так, представники Львова наполягали на утворенні асоціації чи конфедерації, натомість кияни вважали за доцільне формування централізованої спілки. Делегати з Західної України аргументували свою позицію тим, що "ми всі занадто різні, щоб

ввігнати в єдиний статут", "краще ми в асоціації прийдемо до висновку, що нам потрібна спілка, ніж ми потім у спілці будемо розбиватися на якісь асоціації". Крім того наголошували на досвіді республік Прибалтики, де немає єдиної студентської організації.

Делегати з Києва, зокрема В. Кириленко, наполягали на створенні спілки, зауважуючи, що в усіх українських вузах в усіх вузах спільні освітні, академічні, соціально-економічні проблеми у студентів.

Представники східних областей висловилися за асоціацію з трьома центрами у Києві, Львові і в одному з міст Східної України [5, с.42,48-50].

Наслідком установчого з'їзду стало утворення двох структур: Української студентської спілки, до якої увійшла переважна більшість ініціативних груп з різних регіонів України, та Конфедерації студентів України, до якої увійшла УСС та організації, що не приєдналися до неї. Найпотужнішою з цих структур було Львівське студентське братство.

Як свідчить програмова декларація, Українська студентська спілка визначалася як "незалежна громадська організація студентства, що веде активну діяльність, спрямовану на захист прав та інтересів студентів, розвиток автономії науки і культури, виховання національної української інтелігенції, демократизацію суспільства та встановлення суверенітету України". У політичному житті УСС виступала за: "заборону будь-яких репресій проти діяльності опозиції; скасування цензури забезпечення дійсної свободи слова; ліквідація державної монополії на засоби масової інформації; скасування паспортних обмежень; законодавчого затвердження плюралізму думок та рівноправності ідеологій; ліквідація державної монополії на засоби виробництва; проведення радикальної економічної реформи; забезпечення суверенітету України" (підкреслено у тексті. – *Авт.*) [25, с.7].

Після двох невдалих спроб 30-31 березня 1991 р. відбулося злиття двох найвпливовіших на той час в Україні студентських організацій – традиційно "східняцької" Української Студентської Спілки (УСС) і галицького Студентського братства. Об'єднавчий з'їзд УСС і СБ проголосив створення Союзу Українських Студентів (СУС) [29, с.10.]

Влітку 1989 р. Харківська філія Української Гельсінкської Спілки висунула ініціативу про відновлення Спілки Української Молоді, яка нібито існувала у Харкові 1929-1930 рр. Насправді ця інформація не відповідає дійсності, адже ця організація "постала" лише під час сфабрикованого НКВД процесу 1929-30 рр. щодо Спілки Визволення України, у ході якого було навіть зроблено списки молодих людей – членів СУМ, які теж в дійсності не існували. Істинна історія СУМу починається у 1946 р. в Мюнхені, коли Степан Бандера і Провід Українських націоналістів висунули ініціативу створення молодіжної організації при ОУН(б) і вона діяла в діаспорі [13, с.3].

У Львові не захотіли відновлювати стару назву СУМ, демонструючи незалежність від еміграційної "припартійної" організації. Натомість утворилася Спілка незалежної української молоді, яку очолив Ігор Деркач. Групи СНУМ існували в Чернігові, Тернополі, Рівне, Чернівці, Вінниці [19, с.1].

27-29 вересня 1990 р. представники молодіжних організацій України взяли участь у роботі світової конференції СУМ, яка проходила у мюнхенському місті Мюнхені. Делегація налічувала двадцять шість чоловік. Окрім восьми членів СНУМ, туди увійшли представники Товариства Лева, Спадщини, Січі та інших організацій.

Порушувалися важливі проблеми сьогодення: налагодження зв'язків с СУМ, створення структур в Україні, організація шкільних таборів, навчання та праця української молоді за кордоном, комп'ютеризація та технічна допомога; проекти спільних експедицій на схід України, як засобу підняття національної свідомості.

Студентські об'єднання виникали і в регіонах України: Українська народна асоціація «Вільна хвиля» в Одеському політехнічному інституті, Лівий фронт незалежного студентства у Дніпродзержинську, осередок «Друзів української мови» в Київському педагогічному інституті, «Клуб шанувальників української мови і літератури» в Чернівецькому університеті, об'єднання «Просвіта» в Ужгороді, «Громада» в Київському університеті.

Серед країн Центрально-Східної Європи альтернативна студентська організація першою утворилася у Польщі. Специфіка суспільного ладу, традиції демократизму, стійка національна ідентичність, католицька релігія як націоінтегруючий чинник – усі ці фактори стали підґрунтям того, що в Польщі опозиційний рух в цілому значно раніше, ніж в Україні став помітним явищем суспільного буття.

У 1981 р. в Польщі виникло Незалежне об'єднання студентів (NZS). NZS відмовилося від співробітництва зі Спілкою соціалістичної польської молоді та ПОРП. Після реєстрації NZS активно розгорнув міжнародну діяльність. Незалежне об'єднання студентів виступило з ініціативою створення міжнародного студентського інтернаціоналу з тих організацій, що не входять до Міжнародного союзу студентів [2, с.307].

Подібно до України у Чехословаччині студенти університетів, за невеликим виключенням, активну і пряму участь в опозиційному русі виявили, починаючи з 1989 р. Студенти були найбільш уразливі для урядового тиску, оскільки їх могли виключити з університету, позбавивши реальної можливості для майбутнього навчання або кар'єри по закінченню вузу.

Разом з тим, у 1987 р. за участі молоді в Чехословаччині почався процес формування цілої структури т.зв. незалежних ініціатив («Демократична ініціатива», «Чеські діти», «Незалежна мирна співдружність», «Товариство Т. Масарика» та ін.). Загальна кількість цих груп, спрямованих проти режиму "нормалізації", досягла приблизно 20. Більшість з них вели родовід від дисидентського об'єднання «Хартія-77», як в ідейно-організаційному аспекті, так і персонально [17, с.219].

Члени організації «Чеські діти» були серед ініціаторів і організаторів демонстрації 21 серпня 1988 р., яка поклала початок підйому громадянської активності чеського суспільства, що завершився листопадовою "оксамитовою революцією" 1989 р.

Незадовго до листопада 1989 р. у Чехословаччині був організований Центр Студентського Друку і Інформації (STIS), що пов'язував редакторські групи з різних видань факультетів університету, а також незалежна студентська організація Stuha ("стрічка"). Обидві групи деякою мірою контактували з опозицією (зокрема, допомагали розповсюджувати дисидентські петиції), але їх власна діяльність не переходила межі закону, хоч і підходила до неї впритул.

В Угорщині альтернативною молодіжною організацією став ФІДЕС – Союз молодих демократів. Ідея створення такої організації народилася в 1981 р. на зустрічі будапештських студентів, коли, на думку керівництва ФІДЕС, ВКСМ перестав представляти інтереси молодих людей. Тоді ця ідея не здійснилася, але в різних вузах, студентських гуртожитках стали виникати самодіяльні політичні кружки, клуби, які й стали майбутніми низовими структурами союзу молодих демократів. Поступово намітилася тенденція інтеграції цих клубів.

Організаційні збори організації ФІДЕС відбулися в травні 1987 р. 30 березня 1988 р. була заснована Федерація молодих демократів. Хоча розповсюдження громадянських ініціатив в основному спостерігалося в Будапешті, інші університетські центри (такі як Шегед) втягувалися навіть в більш значну опозиційну діяльність.

Через рік ФІДЕС нараховував приблизно дві з половиною тисячі членів, об'єднаних в 50-60 первинних організацій, щоправда, половина з яких діяла в Будапешті. Біля її витків стояло декілька десятків студентів-активістів і студентського об'єднання Коледжу права імені Іштвана Бібо під керівництвом Віктора Орбана, Габора Федора, Тамаша Дейча та інших. Основними проблемами, що цікавили членів цієї організації, були політична реформа, протест проти строкової військової служби тощо [34, p.145].

В «Заяві про створення ФІДЕС» був декларований намір об'єднати політично активні угруповання, які підтримували радикальні реформи, а метою діяльності союзу проголошувалась побудова нової Угорщини зі змішаною економікою, де пропорції приватної, колективної й державної власності регулюються економічною раціональністю. За результатами дискусії про політичну програму головною метою ФІДЕС проголошувалась правова держава, у якому б змогли знайти своє вираження погляди й інтереси вільно створюваних політичних партій і організацій [2, с.316].

Специфікою Болгарії та Румунії є той факт, що в силу нерозвинутості громадянського суспільства молодіжні організації там інституціонувалися лише після падіння комуністичного ладу.

У Болгарії у листопаді 1989 р. у Софійському університеті ім. Климента Охридського було створено Незалежне студентське товариство, яке в програмній декларації виступало за більш швидкий і рішучий демонтаж командно-адміністративної системи і захист демократії у вузах [2, с.322].

Отже, вже на етапі становлення опозиційних молодіжних організацій відчутною є головна і принципова відмінність. Якщо для студентства країн Центрально-Східної Європи проблеми освіти, демократизації навчання, військової повинності, поліпшення соціально-економічного становища сполучалися з широкими питаннями демократичних прав і свобод, то в умовах української бездержавності (чи формально-юридичної української радянської державності) вирішення вищеназваних проблем чітко детермінувалося здобуттям Україною незалежності.

Національно-визвольне забарвлення молодіжного опозиційного руху найгостріше проявилося під час голодування українських студентів 1990 р. на площі Жовтневої революції. Ця акція стала апофеозом руху українських студентів і отримала назву "революція на граніті" [20] або "студентська жовтнева революція" [1]. Тоді молодіжні організації «Української студентської спілки» та «Львівського братства» ініціювали масштабний протест, в якому молодь рішуче виступила з вимогами політичного характеру, серед яких: дострокове припинення повноважень Верховної Ради та призначення нових виборів на багатопартійній основі; націоналізація майна КПУ та ЛКСМУ; недопущення підписання союзного договору; рішення про проходження військової служби виключно в межах республіки; відставка Голови Ради Міністрів В. Масола. Акція, хоч і завершилася половинчастим успіхом, стала суттєвим каталізатором і передвісником проголошення української незалежності 1991 р.

Студентське голодування є безпрецедентним явищем не тільки для України, але й для країн Центрально-Східної Європи. Враховуючи, що ця форма висловлення суспільної незгоди з суспільно-політичною ситуацією немає прямих аналогів у досліджуваних країнах та з огляду на достатню розробленість проблеми в історіографії, зосередимося лише на кількох ключових моментах.

Проведення студентського голодування спиралося, безперечно, на вдалі приклади участі студентів у повалені тоталітарної влади у країнах Центрально-Східної Європи. Ці приклади мали стати аргументом для молоді, переконати її у можливості успішно перемагати режим.

Напередодні голодування Київська організація Української студентської спілки розповсюдила листівку: "Молодь в усі часи була авангардом громадських рухів,

каталізатором суспільства. Студентство було в перших лавах виступів проти тоталітаризму в Чехословаччині та Болгарії, Румунії та Польщі. Виборена нами свобода сяє і для нас. Не личить відсиджуватися у закутках і байдуже спостерігати за несміливими потугами ще незрілої демократії" [20, с.17].

Подібного змісту була й листівка Координаційної ради Української студентської спілки "Потрібні перевибори Верховної Ради на багатопартійних засадах навесні 1991 року. Всюди у світі – в Чехословаччині і Польщі, Угорщині молодь була рушієм і авангардом демократичних сил. Настав наш час" [20, с.61].

Приклад країн Центрально-Східної Європи постав і при підбитті підсумків студентського голодування. Як згадував О. Доній, "тоді ми надали Україні шанс піти шляхом країн Східної та Центральної Європи. Заворушення студентів в Європі були у 1989 році. "Оксамитова революція" в Україні – у 1990 р. Тобто різниця лише рік. А сьогодні прірва між нами і країнами Східної та Центральної Європи тільки збільшується. І якщо політика тоді була вірою та ідеєю, то сьогодні політика – це бізнес, гроші і влада" [20, с.90].

Констатуючи унікальність і резонанс "революції на граніті", на думку українських соціологів І.М. Гавриленко, П.В. Мельник, М.П. Недюхи, є підстави вважати акцію голодування типовою для характеру і профілю протестуючих дій, притаманних студентському руху як глобальному соціальному явищу. Зокрема, демонстративне подання своїх вимог, орієнтованість на телебачення і засоби масових комунікацій, активне вербальне оформлення та інтенсивне психологічне забарвлення, театралізованість (сценічність) політичних дій, пошук схвалення у навколишнього середовища і певна ситуативна залежність від нього, недовготривалість і непослідовність акції, нехтування повсякденною політичною роботою в буденних умовах і поза натовпом співчуваючих глядачів. Як тільки ці передумови зникли, студентський протест різко пішов на спад [3, с.258].

Важливим питанням, що постає в контексті молодіжного опозиційного руху, – його самостійність. Чи не є молодь керованою та маніпульованою з боку окремих осіб чи структур, чи не виконує вона волю "дорослих" політиків?

У партійно-радянській періодиці і в частині громадської думки поширювалися думки та чутки про те, що за студентським голодуванням жовтня 1990 р. стоять, за різними версіями, західні держави, депутати Народної ради, РУХ. Віталій Масол взагалі оцінював: "ніякого справжнього голодування тоді не було, а вся акція була оплачена із Заходу, в тому числі з діаспори" [20, с.96].

Насправді, з моменту, коли студентські активісти вперше оприлюднили ідею проведення політичного голодування (це відбулося на Запоріжжі, в серпні 1990 р. під час святкування 500-річчя українського козацтва), вони не розраховували на допомогу націонал-демократів та демократичної частини; голодування готували самі студентські братства різних міст України [16, с.16].

Твердження про інспірування заходу депутатами Народної ради розбивається через той факт, що хоча частина з демократичної меншості (народні депутати Степан Хмара, Левко Горохівський, Володимир Колінець, Олександр Гудима, Марія Куземко) брала участь у студентських акціях, виборювала право на прямий телеефір для оголошення вимог студентів, у цілому між молоддю і депутатами Народної ради виникла певна прірва. Депутатів демократичної Народної ради налякав ступінь рішучості молоді. Як згадував пізніше В. Кириленко: "Прикро мені говорити, але націонал-патріоти, які повинні були підтримати студентів, були проти переобрання Верховної Ради" [20, с.86]. Можливо, у декого з демократів виникли побоювання, що їх не переоберуть.

Ні до чого не привели й намагання слідчих органів після завершення голодування "прив'язати" справу Хмари до голодування і вивести "ідейних наставників" в особі РУХу. Як зазначалося у виданні «Рух-прес», ідилічні взаємини

між Рухом та УСС існують, мабуть, лише в уяві слідчих. Серйозні розходження між ними почалися ще під час голодування. Основну вимогу студентства – розпуск та перевибори Верховної Ради – підтримали далеко не всі представники Руху. Це зумовлено, вважає УСС, відсутністю в Руху чіткої концепції державної розбудови України та неготовністю його до виборів. Тому "село Рудне, Вербівка нам надавали допомогу більшу, аніж увесь Секретаріат Народного Руху", – відзначив у своєму виступі на З'їзді Руху лідер УСС, а також поклав на Рух відповідальність за те, що "молодіжні організації досі не мають свого приміщення, не відчувають ніякої практичної допомоги" [23, с.12].

Однак, описане дистанціювання в демократичному таборі між молоддю та старшим поколінням не є суто українською вадою. Досвід країн Центрально-Східної Європи свідчить, що подібні проблеми були характерними і для цих суспільств.

У Чехословаччині студенти прийняли рішення про проведення демонстрації 17 листопада 1989 р. самостійно, принципово не підключаючи до цієї акції "професійних революціонерів" [33, с.243], як вони їх іронічно називали. Лідери традиційної опозиції очолили громадськість лише на завершальному етапі, коли особливо придався їх політичний досвід, міжнародний авторитет, демократичні переконання [19, с.128].

Саме студентам належала безкомпромісна вимога негайної відставки державних та партійних керівників, відставки уряду і негайної ліквідації закріпленого в Конституції положення про керівну роль партії. Ці вимоги означали демонтаж "режиму нормалізації". Співставлення вимог, висунутих Громадянським форумом і студентами в, показує, що частина студентства, що формулювала свої програми в радикальному ключі, продовжувала "підтягувати" Громадянський форум до настроїв і вимог "вулиці" [7, с.220,225-226].

Вимоги студентського руху в Словаччині демонстрували подібність із програмними установками празьких студентів. Однак у Словаччині організація «Громадськість проти насилля», на відміну від Громадянського форуму, серед пріоритетів офіційно висувала ліквідацію керівної ролі компартії в суспільстві, тим самим випереджаючи на "півкроку" починання Громадянського форуму чи, принаймні, як справедливо зазначає чеський історик В. Пречан, "не відстає від них" [Цит. за: 7, с.290].

Характерна риса молодіжних опозиційних груп 1980-х рр. у Чехословаччині – радикальна прямолінійність і неприйняття тактичного компромісу. Їх радикалізм змусив дисидентів залишити законспіровану на приватних квартирах «Хартію-77» і вийти на вулиці. Радикалізм чеських студентів виявився і в тому, що вони наполягали на необхідності радикальної відмови від старого режиму, у т.ч. й від контактів з колишніми дисидентами, які вступили в переговори з представниками влади [39, p.120].

У Польщі покоління молоді, що росло під час військового стану, стало відмовлятися від ідеї ненасильницької боротьби – одного з основних компонентів духу Солідарності [41, p.126]. Тому студентська аудиторія виявилася в Польщі набагато радикальнішою "поміркованого крила" Солідарності, що виступало за діалог з владою. Тож Адам Міхнік вже через декілька місяців після підписання Гданських домовленостей 1980 р. ризикував стати непопулярним, коли він виклав сутність своєї позиції студентам: "Можна поставити собі питання: де ж кордони, які не можна переходити?... Мені здається, вони визначені цілою низкою факторів: по-перше, міжнародним становищем, тобто належністю Польщі до варшавського Договору. Існує вірогідність, що спроба видозмінити систему викличе інтервенцію. По-друге, польською політичною владою. Соціальний рух сьогодні повинен намагатися обмежити цю владу, контролювати її, примусити її піти на поступки в сфері демократичних свобод, але ніколи не повинен її зруйнувати" [2, с.308].

Перед радикалізмом польської молоді, що виявлявся через її постійні зіткнення антирадянського характеру на вулицях Кракова та Гданська, «Солідарність» виявилася безпомічною.

Лех Валенса 14 квітня 1989 р. вимушений був заявити, що "Польща не належить тільки декільком цим крикунам, а нам усім", маючи на увазі протести невдоволеної, нетерплячої і по-своєму розчарованої молоді. Публіцист А. Павляк у «Gazeta Wyborcza» 12 липня 1989 р. писав з цього приводу: "Я не їх ровесник... Я повністю усвідомлюю небезпеку, яку може створити для нас їх діяльність. Але думаю, що мій підхід до цього був би дещо іншим, якщо б мені було стільки ж років, скільки їм. Не виключено, що тепер я був би серед них... Цього я не знаю... Пояснювати їм сьогодні, що вони чинять погано, використовуючи каміння замість аргументу – непереконливо. Вулиця – це не підходящий форум для обміну аргументами. До того ж протягом багатьох років їх привчила влада. А іншого форуму їм не дали" [35].

У «Солідарності» виникли певні труднощі й через питання, пов'язані з реєстрацією Незалежного об'єднання студентів (NZS). Заявка на його реєстрацію, подана у квітні 1989 р., викликала певні сумніви юридичного характеру у зв'язку з положенням статуту, який передбачав право на страйк. Це суперечило діючому закону про об'єднання, а також закону про вищу освіту і регламент навчання, на що звернув увагу Воєводський суд у Варшаві. У зв'язку із непоступливістю суду 29 травня під гаслом «Нам потрібна реєстрація, а не конфронтація» молодь почала безстроковий страйк у вищих навчальних закладах Любліна, Гданська, Катовіци і Варшави.

Для «Солідарності» питання NZS було дуже важким. В цьому випадку відбулося зіткнення принципу "правової держави" з ситуацією, коли організація, що боролась зі спільним противником, – вимагала порушення закону.

Зусилля «Солідарності», спрямовані на те, щоб схилити студентів піти на поступки, вони сприйняли як прояв нелояльності, зрадництво їх інтересів. Небезпека втратити "антикомуністичного" союзника у виборчій боротьбі схилила «Солідарність» до того, щоб відмовитися від нейтралітету і висловити протест у зв'язку з відмовою суду зареєструвати NZS. Лех Качинський, член президії «Солідарності», заявив: "Хоча «Солідарність» і дотримується іншої думки відносно страйків NZS, ми все ж повинні взяти до уваги стремління студентів. «Солідарність» обіцяє підтримувати вимоги легалізації NZS у такій формі, як того хоче молодь" [36].

Зрештою, у вересні 1989 р. спір, що продовжувався декілька місяців, остаточно вирішив Верховний Суд, який визнав можливою реєстрацію NZS, хоча в діючому законодавстві (закон про громадські об'єднання і закон про вищу освіту) він не знайшов положень, які б дозволили союзу проводити страйк. Однак право це суд обґрунтував традицією студентського руху, статутом 1981 р., преамбулою закону про громадські об'єднання, де міститься посилання на Загальну декларацію прав людини і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, що допускають право на страйк. Суд також взяв до уваги рекомендацію міністра освіти від 22 серпня, а також тлумачення положень закону про громадські об'єднання, підготовлені Генеральним прокурором 31 серпня 1989 р.

Радикалізм молоді виявився і під час створення спеціальної парламентської комісії у Чехословаччині з метою розслідування подій 17 листопада, яка згодом стала певним чином Комітетом державної безпеки, сконцентрувавши увагу на т.зв. "очищенні". Більшість студентів і молоді в цілому, будучи членами цієї комісії, виявляли особливе бажання покарати поборників старого режиму і зневажливо відносилися до правил доказів, належного процесу і прав обвинувачених.

Отже, молодь, студенти в тому числі, виявляючи свою опозиційність до влади, намагалися дистанціюватися від традиційної "дорослої" опозиції. Певною мірою це

пояснюється проблемами "батьків і дітей", коли діти не сприймали громадської позиції батьків, яка докорінно відрізнялася від задекларованої ними у приватному житті.

Властивою молодіжному рухові була посилена увага до різноманітних символів, героїзації минулого. Ці риси є цілком закономірними складовими національного міфу. Для бездержавної України особливого значення набувало підкреслення тяглості опозиційної боротьби молоді, її зв'язок з визвольним рухом національних героїв минулого, чиї імена тривалий час знаходилися в лещатах цензури.

Так, український правозахисник Олекса Тихий наголошував: "Символічно, що сьогоднішня молода генерація по суті справи продовжує і розвиває ту боротьбу, що її вели Українські Січові Стрільці, бійці УГА. Ту боротьбу, що її вели бійці армії УНР, герої-крутівці зі Студентського куреня, ту боротьбу, яку українська молодь вела після падіння УНР в умовах польської та більшовицької окупації, яку пізніше в лавах ОУН-УПА вони продовжували проти німецьких та московських наїздників" [28].

М. Горинь на установчому з'їзді УСС зазначав: "Студентство завжди було силою могутньою, і якщо ви звернете свій погляд у минуле, то молодий Франко наприкінці XIX ст. видавав свій журнал «Друг», а потім «Громадський друг», а згодом цілу серію журналів" [5, с.36].

Для країн Центрально-Східної Європи символи мали інше забарвлення, пов'язані з радянським режимом. У 1969 р. на знак протесту проти радянського вторгнення здійснив суїциду шляхом публічного самоспалення чеський студент Ян Палах. Він вимагав скасування цензури і заборони чеського журналу Zpravy. Цей акт був високо символічним, він стимулював дух національного спротиву і дав країні мученика. Паласа порівняли з протестантським мучеником Яном Гусом, що був спалений у 1415 р. за свої єретичні погляди [34, p.81]. Через 20 років після трагічної загибелі Яна Палаха і двадцяту річницю радянського вторгнення на Вацлавську площу прийшли тисячі демонстрантів і відбулася антиурядова демонстрація, організована двома товариствами молодих активістів: Незалежна ініціатива за мир (Nezaviste Mirove Sdniml) і Чеські діти. Ця подія стала прологом масових студентських виступів, що привели до повалення комуністичного режиму в Чехословаччині.

Аполітичним символом для польської опозиційної молоді стала постать Джона Леннона. У 1988 р. була створена незалежна асоціація – «Клуб на підтримку миру імені Джона Леннона». Його метою була робота за мир на планеті в цілому, за права людини у Чехословаччині, а також за вільну культурну діяльність. 8 грудня 1985 р. на п'ятнадцяту річницю смерті на острові Кампа (Чехія) зібралась група спочатку з 200 чол., яка потім розширилася до 1000 учасників. Вони вимагали свободи і миру, вимагали припинення позиціонування ядерних боєголовок, як у Західній, так і в Східній Європі [34, p.98].

Аналізуючи форми і методи діяльності молодіжного опозиційного руху, можна виділити такі з них, що відрізняються кумедністю, театральними ефектами, сатирою.

Однією з таких акцій Української студентської спілки стало проведення 17 листопада 1990 р. безпрограшної лотереї, в якій брала участь молодь Києва, граючи комсомольськими квитками. У такий "грайливий" спосіб УСС прощалася з комсомольським минулим [5, с.107].

Іншим подібним заходом стала акція СНУМ на річницю з дня народження В. Леніна, коли була організована "оригінальна" виставка плакатів з портретами Маркса, Енгельса, Леніна. Їм видряпали очі й вставляли зірки та комсомольські значки [8].

У Варшаві зняття пам'ятника Феліксу Дзержинському на площі його імені 16-17 листопада 1989 р. проходило у вигляді пікніка [37, p.50].

Чехословацька молодь створила власну організацію, яку назвали «Товариство для більш веселої сучасності». У річницю введення іноземних військ у Чехословаччину 1968 р. вони запустили у плавання по Влтаві бутафорського кита на знак «Вітання вторгненню китів».

10 грудня 1989 р. закінчилися щоденні, розпочаті ще 1 травня, пробіжки по вулиці Політв'язнів (їх ідея була така: "ви за нас сидите, ми за вас побігаємо"). Студентський крос збігся з днем подання у відставку президента Г. Гусака і формуванням коаліційного уряду, в якому комуністи вже не мали більшості. А напередодні цього дня студенти-активісти відправилися у село Безправи на закладання каменю на честь заснування музею Безправ'я [2, с.325].

У листопаді 1989 р. у Києві був започаткований унікальний рух, в основу діяльності якого було покладено гротескне висміювання радянських умов життя з його поклонінням вождям та ідолам, суцільною уніфікацією, відсутністю опозиції тощо в образі ідеології Чучхе – офіційної ідеології Корейської Народно-Демократичної Республіки (Північної Кореї).

Серед найбільш відомих заходів руху можна виділити урочисту церемонія покладання до червоного прапора біля Київської міськради "революційної квітки Кімченірхви" (названої на честь Улюбленого Керівника товариша Кім Чен Іра і обов'язкової для вирощування у кожній північнокорейській сім'ї). Або "обстріл" зі славетної меморіальної арсенальської гармати (з допомогою петард) Верховної Ради, що "продалася буржуазним націоналістам"... Або вітання початку роботи одного з останніх, іще "радянських" з'їздів КПУ, коли закиданих серпантином і конфетті делегатів чучхейці зустрічали величезним плакатом: «Рішення з'їзду схвалюємо і вітаємо!» (це притому, що з'їзд іще не розпочався і, відповідно, ніяких його рішень і близько не було)... [30].

Осередок організації в КДПІ ім. Драгоманова виходив з ідеєю створенню фонду «Некрофіл». Активісти фонду, некрофіли, будуть активно співпрацювати з комітетами захисту пам'яті Леніна, і що найголовніше, на кошти фонду ми будемо організовувати поїздки студентів до Москви, щоб вони мали змогу відвідати Мавзолей Леніна і віддати шану улюбленому тілу. Крім того ми плануємо розпочати збір підписів за перейменування м. Києва в Ленінград [32, с.4].

Наведені приклади свідчать, що українська молодь, як і молоде покоління більшості країн Центрально-Східної Європи (за винятком Румунії, де реалізувався силовий сценарій антитоталітарної революції) прагнула привернути увагу мирними засобами. У результаті вдалося уникнути й відкритої силової конфронтації з владою. Вбачаємо в цьому європейську модель, яка, наприклад, різко контрастує з кривавим придушенням виступу китайських студентів влітку 1989 р. на площі Тяньаньмень.

Без сумніву, не для всіх студентів і молоді підрадянських суспільств правда про минуле і пропозиції по-новому будувати майбутнє, яке пропонували опозиціонери, стала одкровенням і покликала до боротьби проти режиму: у багатьох вона викликала рабський страх і реакцію відторгнення. Для частини молодої генерації інші чинники (сімейне виховання, соціальне середовище тощо) справили визначальний вплив на формування їх свідомості.

Однак активна участь студентів у процесі суспільних змін сприяла не тільки зміні політичного, соціального і економічного ландшафту в країнах Центрально-Східної Європи, але й і змінила сам молодіжний рух: вивела його з-під керівництва єдиного союзу молоді, зумовила утворення нових студентських структур, формування нових ціннісних і політичних орієнтацій молоді.

Спільною особливістю суспільно-політичного життя на всьому просторі колишнього соцтабору після падіння репресивної системи став той факт, що молодь не виявила активної і прямої участі у процесі політичних перетворень. Як відомо, революції породжують очікування, які не можуть бути цілковито виправданими, тому

не дивно, що розчарування змінює початкову ейфорію. У випадку антитоталітарних революцій 1989 р. та студентського голодування 1990 р. в Україні з часом у молоді з'явилося усвідомлення, що "їх" революцію зрадили або вкрали.

На наш погляд, якщо розглядати цю проблему більш широко, варто виділити кілька чинників світоглядного, матеріального характеру, що зумовили зниження активності молоді у громадсько-політичному житті.

Фундаментальним бар'єром у політичній діяльності серед молоді став культурний фактор. Мова йде про розмитість перспектив і орієнтирів, невміння переорієнтуватись за умов падіння світоглядної моделі періоду реального соціалізму. Очікування того, що тоталітарна держава буде діяти як заступник уже не спрацьовувало.

Крім того, впродовж комуністичного періоду активісти опозиційних рухів були залучені до протесту і деструктивної діяльності, що стало привабливою формою мобілізації сил і спротиву. Привабливість цих видів діяльності істотно впала після 1989 р., коли ціна громадянської мужності впала і "пряма дія" більше не провокувала серйозних репресій. Але політична діяльність – поява нових структур і політичних інститутів – потребувала переорієнтації менталітету у бік конструктивної, творчої дії. З'явився особливий "ветеранський синдром". Поки зачіпалися екологічні питання, вони продовжували в основному цікавитися цим – проти чого вони можуть повстати, тобто самим актом протесту, а не бажанням змінити навколишнє середовище. Лідер однієї з популярних рок-груп виразив це таким чином: "Ми цікавимося тим, чого не любимо, ми співаємо про те, що нас ранить, а не про те, що ми особливо любимо".

Прагнення відчути захоплююче відчуття, коли кожна дія творить історію, пережити дивовижну атмосферу, яка супроводжує кожну революцію – ці психологічні особливості спричинили певний депресивний стан, який молодь відчула після декількох місяців по тому, як вони зрозуміли, як важко зорієнтуватися в новій післяреволюційній атмосфері.

Необхідність заробляти гроші у більш складних умовах змусила молодих людей, включаючи тих, хто відігравав лідируючу роль у суспільних і політичних рухах, спрямувати вільний час і енергію у бік від політичної кар'єри. Високі платежі за житло, загроза безробіття, економічні труднощі, пов'язані з утворенням сім'ї, необхідність конкурувати на ринку праці – усе це призвело багатьох видатних учасників молодіжного руху до припинення або скорочення свої діяльності.

Також слід відзначити, що ставлення до політики як неетичної, нещирої діяльності, такої, де задоволення особистих амбіцій переважає над спільними інтересами було сформовано під впливом реального соціалізму і автоматично перенесено на період трансформаційних перетворень [39, p.149].

Після проведення демократичних виборів стали помітними певні протиріччя між старшими політичними силами та тими представниками молодіжного руху, що потрапили, так би мовити, в сферу великої політики, частина депутатів, обраних від демократичного табору, піддалася конформістським настроям і почасти втратила той радикалізм, що, на думку їхніх молодших товаришів, був конче необхідним для швидкого і рішучого проведення політичних і економічних реформ.

Однак, як слушно зазначають чеські дослідники Л. Конвічка и Я. Каван, охарактеризований процес є нормальним явищем транзитного періоду. На зміну "позаюридичній активності" приходить, наскільки це можливо, практика звичної процедури розв'язання проблем шляхом плюралістичного політичного процесу [31, p.167]. Відповідно, драматичний "занепад" молодіжної активності не повинен бути підставою для хвилювання, він є закономірним наслідком появи нормальної політичної практики.

Напрямками подальшої розробки розглядуваної проблеми є розширення критеріїв компаративного аналізу, зокрема висвітлення питання формування цінностей та ролі освіти у визріванні і реалізації опозиційного потенціалу молоді.

Джерела та література

1. Бойко О.Д. Чому не перемогла в Україні жовтнева революція 1990 року? // Література та культура Полісся. – Ніжин: НДПУ, 2002. – Вип. 20. – С. 262-268.
2. Вознесенская Л.О. Студенчество стран Восточной Европы в процессе общественных перемен, 70-е – 80-е гг. : дисс... доктора ист. наук. – М., 1995. – 457 с.
3. Гавриленко І.М., Мельник П.В., Недюха М.П. Соціальний розвиток / Державна податкова адміністрація України; Академія держ. податкової служби України. – К., 2001. – 484 с.
4. Головонько В.А. Український молодіжний рух у XX столітті (історично-політологічний аналіз основних періодів). – К.: А.Л.Д., 1997. – 160 с.
5. Доній О., Синельникове О. Історія УСС мовою документів і фактів (1989-1999). – К.: Смолоскип, 1999. – 324 с.
6. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2998-12
7. История антикоммунистических революций конца XX века. Центральная и Юго-Восточная Европа. – М.: Наука, 2007. – 397 с.
8. Інтерв'ю з О. Крушем // Музей-архів та документаційний центр українського самвидаву «Смолоскип», ф.72.1
9. Ковтун В.Г. Історія Народного Руху України. – К.: Факт, 1999. – 408 с.
10. Коляка І.В. Молодіжний рух як об'єкт наукового дослідження // Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології та методики. – К., 1996. – С. 136-137.
11. Корнієвський О.А. Молодіжний рух у в новітній історії України (друга половина 80-х – початок 90-х років) : автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1993. – 25 с.
12. Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна і сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива. – К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 460 с.
13. Молода Україна / Видання Львівської організації СНУМу. – 1989. – Листопад. – № 1.
14. Молодежь СССР: Статистический сборник / Гос. ком. СССР по статистике. Информ.-изд. центр, Высш. комс. шк. при ЦК ВЛКСМ. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 255 с.
15. Молодь України: для неї і про неї. – К.: УкрНДІ проблем молоді, 1993. – 106 с.
16. Мотрук С. Н. Молодежное движение Чехословакии в 70-е – первой половине 80-х годов : автореф. дисс... канд. ист. наук. – К., 1992. – 20 с.
17. Мотрук С.Н. Антитоталитарное движение чехословацкой молодежи в конце 80-х годов // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века). – Харьков, 1995. – Т. 2. – С. 217-224.
18. Население мира: Демографический справочник. – М.: Мысль, 1989. – 447 с.
19. Новак-Каляєва Л.М. Роль молодіжного та студентського демократичного руху в революційних подіях у Чехословаччині (листопад-грудень 1989 р.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2005. – № 528. – С. 123-128.
20. Островський І., Чернетко С. Великий злам: Хроніка "революції на граніті" 2-17 жовтня 1990 року. – К. : Агентство «Україна», 2000. – 122 с.
21. Пашиніна Т.С. Молодіжний рух в Україні в другій половині 50-х – 80-х рр. XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2004. – 19 с.
22. Пашиніна Т. С. Виникнення демократичного молодіжного руху в Україні (кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2003. – Вип. 20-21. – С. 426-447.

23. Переможців не судять? // Рух-прес [Матеріали для газет]. – 1991. – березень.
24. Перша нарада Спілки Незалежної Української Молоді // Новий шлях: Український тижневик (Торонто). – 1990. – 20 січня. – Ч. 3.
25. Програмова декларація Української студентської спілки (УСС) (витяги) // Вибір: Видання Відділення Народного Руху України за перебудову в Київському університеті. – 1989. – Число 10.
26. Свистович М. Чого ми хочемо? // Українське студентство: Орган Київської Крайової організації УСС. – 1990. – Ч. 1.
27. Скловський І.З. Робітнича молодь в етносоціальних зрушеннях українського суспільства: (70-ті – початок 90-х років XX століття) / Кіровоградський держ. технічний ун-т. – Кіровоград, 2001. – 379 с.
28. Тихий О. Молодь і національно-визвольний рух в Україні // Музей-архів та документаційний центр українського самвидаву «Смолоскип», Ф.17Н.
29. Уколов В. Шарварок у студентському сімействі // Рух-прес [Матеріали для газет]. – 1991. – Ч. 6. – Квітень.
30. Україно наша чучхейська... // Дзеркало тижня. – 2004. – № 34 (509). – 28 серпня – 3 вересня.
31. Хрещені бюрократією // Українське слово (Париж). – 21.01.1990. – Число 2505.
32. Хто стане некрофілом (або вперед до перемоги Комунізму) // Вставай: Видання демократичних спілок КДПІ ім. М. Драгоманова. – 1991. – Вересень.
33. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: В 2 кн. / Под ред. В.В. Марьиной. – М.: Наука, 2005. – Кн. 2. – 558 с.
34. Falk B. The dilemmas of dissidence in East-Central Europe: Citizen intellectuals and philosopher kings. – N.Y.: CEU Press; Budapest: CEU Press, 2003. – 479 p.
35. Gazeta Wyborcza. – 12.07.1989.
36. Gazeta Wyborcza. – 2-4.06.1989.
37. Janowski K. Rok 1989 w mlodziezowej ekspresji politycznej // Acta Universitatis Wratislaviensis. – Wroclaw, 2000. – No 2179: Politologia. – N 26. – S. 39-55.
38. Konvička L., Kavan J. Youth movements and the Velvet Revolution // Communist and Post-Communist Studies. – Los Angeles, 1994. – Vol. 27. – N 2. – P. 160-176.
39. Special feature: Youth activism in the East European transformation / Ed. by A.W. Tymowski // Communist and post-communist studies. – Los Angeles, 1994. – Vol. 27. – N 2. – P. 115-192.
40. Szabo M. Felsooktatas-politikai tiltakozasok, mint az egyetemi hallgatok erdekervenyesitesenek formai // Tarsadalmi szemle. – Bp., 1997. – 52.evf., 1.sz. – 62-75.old.
41. Tymowski A. Youth activism in the East European transformation // Communist and Post-Communist Studies. – Los Angeles, 1994. – Vol. 27. – N 2. – P. 115-124.

Резюме

Стаття присвячена аналізу ролі та місця молоді в опозиційному русі в Україні й країнах Центрально-Східної Європи в другій половині 1980-х – 1991 р. За допомогою порівняльного аналізу розглянуто становлення альтернативних студентських організацій, форми і методи їх боротьби. Підкреслено національно-визвольний характер українського молодіжного руху, його роль в транзиті від тоталітаризму до демократії.

Summary

The article deals with analysis of role and position of youth in opposition movement in Ukraine and other countries of Central and Eastern Europe in the 2nd half of 1980s – 1991. Comparative analysis is used to view development of alternative student organizations as well as forms and methods of their struggle. It underlines a national-

liberation nature of youth movement in Ukraine and its role in transition from totalitarianism to democracy.

УДК 94(477.72) "1817/1829"

Ю.О. Коник

ПАВЛО БЛАЖЕЙОВИЧ ГРЕЧИНА – ХЕРСОНСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ ЗЕМЛЕМІР (1817-1829) ТА АРХІТЕКТОР (1822-1824)

Останніми роками в українській історичній науці спостерігається підйом історико-біографічного напряму у дослідженнях. Відомий львівський історик Ярослав Грицак, характеризуючи одну зі своїх останніх книжок, зазначив, що за характером вона є біографією, а за жанром – мікроісторією, і що між цим немає аж такого великого протиріччя. Він стверджує, що мікроісторія як жанр саме з біографій і виникла – але з біографій особливого роду: "простих малоосвічених людей (селян, мельників, проституток, монахів та ін.), про яких ніхто ніколи б не дізнався, якби їхні життєві історії не віднайшли в архівах пізніші дослідники" [1, с.11].

Херсонський губернський землемір Павло Блажейович Гречина, як нам видається, є дуже показовою фігурою для розгляду його життя як на фоні малих спільнот (селян-переселенців, колоністів, місцевих поміщиків тощо), так і державних структур імперії, що знаходилася у звичному для себе стані постійного руху до природних кордонів, для спроби показу співвідношення між особистим і суспільним у створенні нового, особливого регіону імперії – Новоросії. Мультикультурний і мультинаціональний простір колишнього "Дикого поля", потім козацького "Великого лугу" облаштовував представник старовинного польського дворянського роду, занесеного до родовідної книги Волинської губернії, що ревно служив на славу Російської імперії.

Усе це дає нам необхідні підстави для повідомлення, яке може бути цікавим не лише тим, хто спеціально займається історією землевідведення і землекористування у південних степах.

Дослідження базується на вивченні архівних документів з фонду Херсонської губернської креслярні, який зберігається у державному архіві Херсонської області. Насамперед це оригінали приписів херсонського військового та цивільного губернаторів, указів Херсонського губернського правління та Херсонської казенної палати, оригінали та чернетки приписів Гречини повітовим землемірам та їхніх рапортів, листування з різноманітними державними установами, органами самоврядування, військовими частинами тощо. На основі вивчення цього документального комплексу і зроблено спробу відтворити херсонський період життя та діяльності Павла Гречини на тлі суспільних реалій тієї епохи.

Про дохерсонський період життя Гречини можемо дізнатися з чернетки його формулярного списку, складеного у січні 1829 р. [2, арк.24зв.-26зв.]. На той час йому виповнився 41 рік – отже, народився він приблизно у 1787 р., імовірно, у Волинській губернії. Навчався у Волинській гімназії – славетному навчальному закладі в м. Кременець на Волині, в якому навчалися переважно поляки та який згодом став основою Київського університету імені Святого Володимира. Заснував гімназію у 1805 р. на базі колишнього єзуїтського колегіуму польський магнат, громадський діяч та головний інспектор (візитатор) шкіл та училищ Київської, Волинської та Подільської гімназій Тадеуш Чацький. Він запросив викладати до свого дітища видатних європейських вчених того часу, і завдяки цьому Кременецька гімназія у перші ж роки свого існування стала одним з найпрестижніших освітніх центрів як у західних губерніях Російської імперії, так і в Польщі. Система викладання та

навчальні програми в гімназії багато в чому були перейняті у Віленського університету.

Оскільки Гречина закінчив навчання у 1810 р., є підстави вважати його одним з перших випускників гімназії, яка на той час перебувала у розквіті. У формулярному списку він не уточнює, чи він закінчив власне гімназію, чи школу землемірів (інакше – землемірне училище або школу геометрів), відкриту при цій гімназії згідно з імператорським указом від 27 липня 1807 р. з огляду на виключну потребу імперії в кваліфікованих землемірах [3, с.1224-1226]. В усякому разі програми школи та вищого відділення гімназії не дуже відрізнялися: це обов'язково була геометрія, алгебра, російська словесність, латина, польська, французька та німецька мови; от тільки в школі ще викладали топографічні малюнки та практичне межування [4, арк.18зв.-19]. Ця школа стала першим на українських землях спеціалізованим межовим навчальним закладом, а в Російській імперії в цілому – другим після Костянтинівської межової школи, відкритої у Москві в 1779 р.

Отже, формулярний список: по закінченні гімназії Гречина указом Межового департаменту Сенату від 11 листопада 1810 р. був призначений у Подільську губернію на посаду брацлавського повітового землеміра. 31 грудня 1813 р. йому було присвоєно перший з його класних чинів – колезького реєстратора. З 21 липня 1815 р. став також штатним перекладачем при подільському цивільному губернаторі (причому спочатку написано "з особливих доручень", а потім закреслено). 9 жовтня того ж року він звільнився з посади землеміра, продовжуючи службу перекладачем. Проте у Межовому департаменті розсудили інакше, і указом від 18 липня 1817 р. Павло Гречина у віці тридцяти років і в чині губернського секретаря був переведений у Херсонську губернію на посаду губернського землеміра.

На нових землях п'ятирічний брацлавський досвід далеко не завжди міг прислужитися новоспеченому очільнику землемірної служби. Тут йому одразу довелося відчути знамениту окремішність Новоросійських губерній, неодноразово визнану і зафіксовану у законодавстві Російської імперії. Так, ще в кінця XVIII ст. усталилося розуміння необхідності розробки спеціальних межових правил з урахуванням місцевих особливостей. Проте тільки 27 лютого 1820 р. імператор нарешті затвердив подані Сенатом Правила для вирішення казусів при межуванні Катеринославської та Херсонської губерній, і починалися вони так: "Поелику Новороссийский край представляется совсем в другом положении, нежели внутренние российские губернии, где уже земли описаны и измерены по древним дачам и крепостям, принимаемым по межевым законам в основание к утверждению оных; когда напротив здесь по новости заселения и по разнообразным началам, для раздачи земель принятым, правила, на размежевание внутренних губерний утвержденные, не могли быть приложены к сему краю; то Правительствующий Сенат, для спокойного владения на будущее время каждым своею собственностию, представил в докладе правила, на сей предмет им постановленные" [5, с.75].

У своїй діяльності губернський землемір підпорядковувався безпосередньо на місці херсонському цивільному губернатору та губернському правлінню, а також Межовому департаменту Сенату. Згідно зі штатним розписом у повіті мав бути лише один землемір, без ніяких помічників, учнів та письмоводителів. Правда, у межовому законодавстві було передбачено, щоб державні установи забезпечували землемірів писарями для ведення обширного листування, а штатні та інвалідні команди повітових міст відряджали б до них солдат для фізичної допомоги при межуванні, кур'єрських доручень, носіння і охорони паперів та інструментів тощо. Проте життя вносило свої корективи у закони, і землемірам нерідко доводилося подовгу чекати, коли їм нададуть хоча б тимчасових писарів та хоча б по одному солдату на період польових робіт, а ті, від кого це залежало, самі часто посилалися на кадровий некомплект [6, арк.9].

Отже, за законом межові справи величезної новозаселеної губернії мали провадити шість чоловік: губернський землемір та п'ятеро повітових. Але коли у вересні 1817 р. Гречина прийняв справи від колишнього губернського землеміра Василя Ярославського, йому не дісталося й того: з п'яти повітів Херсонської губернії у двох – Єлисаветградському та Херсонському – посади повітових землемірів були вакантні, а в Тираспольському повіті вакансія тільки-но заповнилася, "провисівши" понад два роки (взагалі протягом майже дванадцяти років, поки Гречина був губернським землеміром, можна нарахувати не більше трьох-чотирьох років, коли в губернії був повний штат його підлеглих). Катастрофічна нехватка кваліфікованих кадрів була постійною проблемою для межової галузі Російської імперії аж до другої половини XIX ст.

Перше, що зробив новий губернський землемір – перевірив поточний стан виконання доручень свого попередника. Вже 23 вересня він розіслав повітовим землемірам циркулярний припис скласти протягом двох тижнів детальну відомість про виконані та невиконані справи за 1817 р. [7, арк.17-17зв.]. На початку 1822 р. Херсонське губернське правління за наполяганням Гречини в черговий раз наказало повітовим землемірам, щоб вони кожні два тижні звітували про роботу, щоб на 1 січня кожного року з'їжджалися в Херсон для складання карт і планів, та щоб кожний з них почергово по два місяці знаходився при губернській креслярні [8, арк.10]. У липні 1824 р. новоросійський і бессарабський губернатор Михайло Воронцов за пропозицією Гречини зобов'язав повітових землемірів надавати усі складені ними плани на засвідчення до креслярні, вважаючи це "вельми корисним для запобігання невірностям у розділенні казенних і приватних земель" [9, арк.44].

Треба сказати, що й до Гречини херсонські губернські землеміри намагалися чітко регламентувати діяльність підлеглих та привчити підлеглих до періодичної звітності. Попервах це давалося вкрай важко, і справа тут не лише у такій собі "степовій вольниці" повітових землемірів, які за родом занять могли місяцями перебувати у малозаселених глибинах повітів за межами будь-якого контролю. Об'єктивно маса термінових справ за приписами військового та цивільного губернаторів, указами Херсонського губернського правління та Херсонської казенної палати, відношеннями різноманітних присутственних місць іноді просто не давала змоги повітовим землемірам з'являтися у Херсон на призначений час. Землеміри були потрібні усім: городничим, поліціям, судам, військовим, митникам, поштарям, казенним селам, колоністам, церквам, поміщикам... Постійні роз'їзди, польові роботи часто у несприятливу погоду, відсутність належної кількості солдатів для допомоги при межуванні, маса механічної паперової роботи, необхідність координувати свою діяльність з численними чиновниками, конфлікти з роздратованими землевласниками аж до загрози фізичної розправи – все це потребувало неабиякого здоров'я, терпіння і відданості справі. До того ж за наявності вакансій кожному з повітових землемірів доводилося виконувати завдання не лише по своєму повіту, а й по суміжних землях сусідніх повітів; сам губернський землемір, окрім своєї роботи, мусив виконувати роботу херсонського повітового землеміра, якщо ця посада була вільною. На довершення вони ще й не отримували платні за сумісництво. Губернське правління і казенна палата на усі закиди відповідали, що "оскільки в законах постанови, щоб ті, що тимчасово виконують обов'язки і отримують по місцях своїх утримання, могли б отримувати його і за тимчасово зайняті місця, немає", то і прохання про виплати за сумісництво не можуть бути задоволені [10, арк.16-16зв.].

Тож Гречина, як і його попередники, знаючи з власного досвіду про роботу на місцях, з розумінням ставився до проблем повітових землемірів і не сікався до них по дрібницях. За документами він постає як досить вимоглива людина, яка багато і сумлінно працює, а тому має право вимагати від інших. У листуванні з повітовими землемірами він міг висувати претензії і звинувачувати у відсутності службової

старанності, але завжди захищав своїх перед губернським начальством і намагався об'єктивно розібратися у звинуваченнях, якщо вони мали місце. Однак у запущених випадках, коли трудова дисципліна систематично порушувалася, а накази губернського землеміра прямо ігнорувалися, губернське правління за рапортами Гречини вдавалося до оголошення доган і штрафування.

У спадок від Ярославського Гречині лишилися щонайменше два, говорячи сучасною мовою, масштабні проекти міжрегіонального значення на різних стадіях завершення. По-перше, це було складання розгорнутої відомості про казенних селян на виконання указу Департаменту державного майна Міністерства фінансів від 4 травня 1814 р. та Височайшого рескрипту від 18 липня 1816 р. Йшлося про те, що, незважаючи на велику кількість землі у Новоросійському краї, деякі казенні села потерпали від її нестачі, а іншим землю наділили так далеко, що неможливо було її обробляти. Тому велено було негайно зробити відомість про кількість землі кожного казенного села і відстань до неї, та кількість десятин на душу, та вказати, де землі не вистачає, і в яких випадках зручно буде переселити селян ближче до їх землі, та ще й додати детальну карту. В підсумку це дало б можливість вирахувати розміри позики на облаштування тим селянам, які захочуть переселитися. У Департаменті розробили докладну форму описової статті про кожний населений пункт. У ході складання відомості землеміри мали тісно співпрацювати з казенною палатою, обер-форшмейстером (лісовим наглядачем) та нижніми земськими судами. Як це завжди буває при великій кількості виконавців, підпорядкованих різним відомствам, з різними відомчими інтересами, одразу почалося з'ясування та перекладання зони відповідальності, відкривалися розбіжності у даних про кількість землі у казенній палаті та судах, виявлялася застарілість або й відсутність потрібних відомостей і т.д., а зверху неслися приписи "негайно", "якомога швидше", "до 1 листопада"... [11, арк.1-83]. Відомість насилу завершили до 1820 р., і Гречина встиг у повній мірі взяти участь у захоплюючому процесі здобування потрібної інформації від земських судів.

По-друге, тривало додаткове відведення землі тим сільським церквам, яким її не вистачало (кожна церква мала отримати по 120 десятин). Ця робота розпочалася ще у 1810 р. на виконання указу Херсонського губернського правління, до якого звернувся Архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврійський Платон [12, арк.2-2зв.,5].

Крім того, вже у березні 1818 р. казенна палата нагадала про необхідність негайного відведення казенних земель в оброчне утримання, тобто в оренду, на черговий чотирирічний термін. Укази палати підписував її новий радник Ярославський, в минулому губернський землемір [13, арк.2,13-13зв.]. Справа була нагальна, пов'язана з поповненням державної казни, тому губернське правління і казенна палата постійно контролювали і підганяли землемірів, які й без того ледве встигали виконувати поточні завдання державного значення. Орендарі зі свого боку, не дочекавшись вчасного відведення землі, відмовлялися платити гроші в повному обсязі. Якщо додати до цього нерідкі земельні суперечки між "оброкотримателями" та власниками сусідніх дач, то цей вид обов'язків землемірів видається досить складним та нервовим. Гречині довелося керувати та брати безпосередню участь у відведенні оброчних земель протягом трьох термінів: з 1818 по 1822, з 1822 по 1826 та з 1826 по 1830 роки [13, арк.2-87; 14, арк.2-201зв.].

Іншою тривалою і виснажливою роботою землемірів було відведення та розмежування земель численних переселенців – як іноземних, так і внутрішньодержавних. Кожна з таких громад хотіла кращу землю з водопоями та інколи вступала у територіальні протиріччя з давнішими поселенцями, які вже вважали себе місцевими. Гречині довелося кілька років вирішувати подібний конфлікт між малоземельними селянами з казенних сіл Дмитрівка, Плоске та Ухівка

Олександрійського повіту, переселеними до Тираспольського повіту, та жителями місцевого казенного села Малаєшти [15, арк.2-8зв.,11-13зв.,16,18-25зв.,30-37зв.,40-40зв.,44-55; 16, арк.12-14зв.].

Впродовж 1818-1820 рр. Гречина відводив землю єврейським колоніям Херсонської губернії [17, арк.2-129; 18, арк.12], 1820-1826 рр. розмежовував землі між білоруськими колоніями Засілля, Маліївка, Снігурівка та Явкине Херсонського повіту [19, арк.2-82зв.]. А от переселення німців з Баварії до околиць міст Овідіополь Тираспольського повіту та Очаків Херсонського повіту Гречина у 1820 р. загальмував, оскільки дійшов висновку, що землі ледве вистачає для самих городян і без баварців [20, арк.2-9зв.].

Вже при Гречині розпочався крупний державний проект на виконання імператорського указу від 17 грудня 1817 р. про проведення нових поштових доріг у Херсонській губернії та їх уніфікацію відповідно до Височайше затвердженого зразка. Ця робота почалася восени 1818 р. і протягом кількох років забрала багато робочого часу землемірів, на долю яких випала відповідальна проектно-методична робота: працюючи в тісному контакті з загальними повітовими присутствіями та міськими поліціями, вони проводили плугами напрямки майбутніх доріг, поновлювали стерті межі, намічали місця постановки верстових стовпів та земляних пірамід обабіч доріг, консультували з приводу заготівлі будматеріалів, однакового фарбування стовпів і т.д. Ідея полягала в тому, щоб по всій імперії поштові дороги зробити однаковими, з роз'їздами, поштовими станціями, мостами, канавами, стовпами, табличками з покажчиками верст, обсадкою деревами тощо. І саме в цей час землеміри мали скласти поштову карту Херсонської губернії для Головного штабу імператора та Міністерства внутрішніх справ. Гречина не раз доводив цивільному губернатору несвоєчасність цього завдання, адже саме в цей час саме тривало проведення нових доріг і будівництво поштових станцій, тож карта застарівала ще у процесі складання. Проте, як це часто бувало, губернському начальству головне було вчасно звітувати у столицю, і землемірам дали час до 25 вересня 1818 р. Гречина знайшов вихід: повітові землеміри присилали йому докладні описи маршрутів ще не проведених доріг та розташування ще не збудованих станційних будинків, а він накладав їх карту, щоб хоч якось наблизити її до майбутньої реальності. Отже, стратегічна державна карта складалася деякою мірою "віртуально" і згодом потребувала багатьох уточнень [21, арк.23-25; 22, арк.2-5,11,13-16,24-24зв.,29-32].

При огляді готових дорожніх ділянок по всій губернії прискіпливий Гречина нерідко виявляв численні недоліки та помилки, авторами яких іноді були його підлеглі, а найчастіше – загальні повітові присутствія. У червні 1823 р. Гречина роздратовано рапортував цивільному губернатору Комстадіусу, що йому доводиться подовгу очікувати земських виконавців, щоб особисто пояснювати їм на місці тонкощі дорожнього будівництва, а "...безграмотні пристави пояснень ні зрозуміти, ні виконати неспроможні" [23, арк.10]. В ході роз'їздів повітовим землемірам часто доводилося проводити дороги не лише по своїх, але й по сусідніх повітах. Гречина, окрім загального керівництва роботами по губернії, особисто проводив дороги по Херсонському та Тираспольському повітах, підмінюючи хворих або зайнятих на інших роботах повітових землемірів [23, арк.2-10; 24, арк.59-62зв.; 25, арк.17-18зв.; 26, арк.22-23зв.; 27, арк.61-62б; 28, арк.10-10зв.; 29, арк.3-6зв.; 30, арк.2-5].

Окрім проведення поштових доріг, Гречина був активно залучений до кількох інших дорожніх справ, а саме:

– восени 1821 р. проводив нові військові дороги в обхід казенних сіл в Олександрійському, Ольвіопольському та Херсонському повітах на підставі карти і маршрутів, присланих Міністерством внутрішніх справ [28, арк.2-5зв.,23-24зв.];

– з листопада 1821 р. по жовтень 1823 р. оглядав етапні дороги Херсонської губернії спільно з загальними повітовими присутствіями. Метою комісії було

з'ясувати, чи не треба змінити маршрути проводу арештантів, і де ставити етапні будинки, щоб місцеве населення могло без зайвого напруження утримувати етапні команди. Це при тому, що імператор встиг уже двічі затвердити етапи на території Херсонської губернії, а потім виникла потребі у частковій зміні маршрутів. Було визнано за доцільне перенести дороги в Ольвіопольському та Тираспольському повітах – в останньому через те, що села вздовж затвердженого маршруту були нечисленні, а то й покинуті біглими кріпаками. Гречина склав карту етапних доріг губернії та проект етапного будинку [22, арк.25-28; 31, арк.60-64; 32, арк.31; 33, арк.1-45; 34, арк.30зв.];

– у травні 1823 р. обирав місце на горі поблизу міста Бериславa для роз'їзду і запобігання скупченню солепромислових фур. Крім того, Гречина разом з херсонським земським виконавцем, чиновником Кримського соляного правління, бериславським поліцмейстером та членом ратуші обрали місце для нової дороги, яка оминала б місто та з'єднувала річкову переправу з великою дорогою з Бериславa на Крюківський посад [31, арк.34-37зв.,41зв.-45].

З березня 1822 р. по травень 1823 р. Гречина за указом Херсонської казенної палати складав історичні довідки про перше відведення землі і час заснування казенних сіл Херсонської губернії для надання Департаменту державного майна. Для цього він брав дані з архівних справ попередників – Новоросійської, Катеринославської та Вознесенської межових експедицій [27, арк.72-78зв.].

Окремо зупинимося на архітектурній діяльності Гречини, що за волею губернського начальства займала далеко не останнє місце в його житті. Річ у тім, що іще у кінці XVIII ст. усталилася традиція при нагальних потребах доручати землемірам роботу архітекторів – благо, їхні знання та вміння дозволяли якісно її виконувати. Тягар архітекторської діяльності лягав в основному на плечі губернських землемірів, хоча діставалося й повітовим. А позаяк херсонські губернські архітектори першої чверті XIX ст. були або страшенно зайняті, або хворіли, або ця посада взагалі по кілька років залишалася вакантною, то таке сумісництво стало справжньою проблемою спочатку для Ярославського, а потім і для Гречини. Часто доводилося, відкладаючи масу власних термінових та непростих завдань, роз'їжджати по губернії, обирати місця для будівництва, складати проектно-кошторисну документацію, перевіряти якість новобудов.

Ось тільки перелік основних робіт Гречини як архітектора, виконаних ним впродовж 1818-1824 рр., складений автором на підставі великої кількості архівних джерел:

– 1818-січень 1820 р. – огляд, складання плану і кошторису на ремонт Херсонського міського острогу;

– жовтень 1818 р. – складання проектного плану на будівництво Херсонського тюремного замку для вручення імператору;

– лютий-червень 1819 р. – вибір місця, складання планів та кошторису на будівництво магазинів оптового продажу солі в Бериславі місткістю 1,5 млн. пудів. Цю роботу міністр фінансів Гур'єв доручив Херсонській казенній палаті та губернському архітектору Михайлову. Та оскільки цивільний губернатор Сент-Прі заслав Михайлова в глибини губернії, то його замінили Гречиною. Місце для магазинів мало бути зручним для вантаження суден, а високий обривчастий берег Дніпра не давав такої можливості. Тож Гречина разом з радником палати Кармазіним запропонували сухе місце на лівому березі в районі балки Кизикерменки, недалеко від чумацького шляху. Також вони запропонували губернському правлінню на випадок пожеж розмістити магазини у п'яти кварталах, розташованих каре. Матеріалом для будівництва Гречина обрав дерево, аргументуючи свій вибір тим, що просякнуте сіллю дерево стає стійкішим за камінь;

– квітень-липень 1819 р. – роз'яснення (замість хворого архітектора Михайлова) Херсонській міській поліції, яким чином споруджувати тротуари, копати обабіч них канави та будувати містки з перилами в Херсоні. В цей же час Гречина склав кошториси на канави і тротуари при будинках Херсонського приказу громадського піклування та Херсонської митної застави;

– липень 1819 р. – вибір місця, складання планів і кошторисів на будівництво у Херсоні чотирьох поліцейських розправ, по одній на кожний район міста відповідно до тогочасного поділу;

– серпень 1819 р. – складання кошторису на ремонт Копанівської поштової станції;

– січень 1820 р. – нагляд за ремонтом Суворовського будинку в Херсоні, в якому розміщувалося губернське правління;

– лютий 1821 р. – складання плану і кошторису на будівництво венеричних лікарень в Єлисаветграді й Тирасполі;

– травень-липень 1821 р. – перевірка якості ремонту Ольвіопольського міського острогу, проведеного за підрядом Ароном Розенблюмом і Шльомою Нємцовим. Вони мали отримати за роботу 15 200 крб. і на додачу забрати собі старі непотрібні будматеріали. Гречина виявив, що підприємливі підрядники, взявши чималі гроші, значно відійшли від затвердженого кошторису на свою користь: тут зекономили, там недоклали, замінили міцні будматеріали гіршими, а то й просто непридатними. В результаті такого ремонту на арештантів сипалася земля зі стелі, стайня гойдалася на погано закріплених стовпах, стіни пропускали вітер і вологу, тріскалися печі з цегли-сирцю, осипалася штукатурка з мінімумом алебастру і т.д. Висновок Гречини: після ремонту стан острогу набагато погіршився, і треба ловити підрядників, поки не пізно;

– серпень-жовтень 1821 р. – складання двох кошторисів на будівництво Тягинської поштової станції. Двох – тому що не встиг Гречина скласти один кошторис, як імператор затвердив нові правила будівництва поштових станцій, і довелося робити другий варіант;

– серпень 1821 р. – лютий 1822 р. – огляд і складання кошторису на ремонт Тилігульського мосту по дорозі Миколаїв-Одеса, на кордоні Херсонського та Тираспольського повітів. Огляд показав, що міст весь хитається від старості, а тому доцільніше збудувати новий;

– вересень 1821 р. – вересень 1824 р. – складання планів і фасадів будинків для малоземельних переселенців з казенних сіл Дмитрівка, Плоске та Ухівка Олександрійського повіту до Тираспольського повіту;

– жовтень 1821 р. – огляд і складання кошторису на ремонт Інгулецької поштової станції;

– жовтень 1821 р. – липень 1828 р. – проектування і нагляд за роботами по перебудові пам'ятника англійському лікарю і філантропу Джону Говарду в Херсоні. Гречина настільки контролював процес, що робітники не наважувалися нічого робити у його відсутність. Коли виникла нагальна потреба у грошах, він з власної кишені додав майже півтисячі карбованців;

– листопад 1821 р. – огляд Тираспольського міського острогу з метою визначення необхідності ремонту;

– січень 1822 р. – травень 1824 р. – перевірка разом з асесором Херсонського губернського правління Раковичем якості перебудови і ремонту казенної аптеки в Херсонській фортеці. Аптека постраждала від пожежі, і відновити її підрядився підполковник Микола Банов. Кошторис для нього склали колишній губернський архітектор Михайлов та колишній губернський землемір Ярославський, але Банов багато в чому відійшов від кошторису, тому комісія відмовилася завірити якість робіт. Банова зобов'язали виправити недоліки за власний рахунок, він всіляко ухилявся,

відмовлявся або переробляв якісь дрібниці. Його перевіряли Гречина, Ракович, члени Херсонського будівельного комітету, губернської лікарської управи та міської поліції, аж поки губернське правління втратило терпець і наказало поліцейським чиновникам щодня контролювати ремонтний процес;

– травень-липень 1822 р. – складання кошторису на будівництво Ягорлицької поштової станції в Тираспольському повіті;

– листопад 1822 р. – січень 1823 р. – огляд будівель Янчокрацької поштової станції у Херсонському повіті;

– січень 1823 р. – перевірка якості ремонту Суворовського будинку в Херсоні;

– травень-червень 1823 р. – складання кошторису на будівництво поштової станції у с. Лорерове (Водяне) Херсонського повіту;

– травень-серпень 1823 р. – вибір місця, складання планів та кошторисів на будівництво міських лікарень в Єлисаветграді, Олександрії та Ольвіополі. На той час жодне повітове місто Херсонської губернії не було лікарні, і ще хтозна поки не було б, якби згідно з імператорським указом не ліквідували частину військових госпіталів з наступним переведенням їхніх пацієнтів до міських лікарень;

– червень 1823 р. – огляд будинку генерал-лейтенантші Ускової на предмет можливості його купівлі державою та розміщення в ньому Єлисаветградської міської лікарні; складання кошторису на його ремонт;

– червень 1823 р. – перевірка якості новозбудованого дерев'яного мосту через ріку Бешку в Олександрії;

– червень-липень 1823 р. – складання планів і кошторисів на будівництво та ремонт дерев'яних мостів в Єлисаветградському, Ольвіопольському та Тираспольському повітах по можливому маршруту слідування імператора;

– серпень 1823 р. – складання кошторису на ремонт печей в будинку Херсонського губернського правління;

– січень 1824 р. – перевірка на відповідність кошторисам провіантських магазинів, збудованих у Вознесенську та Арбузинці Провіантським комісіонерством поселених у Херсонській та Катеринославській губерніях військ;

– лютий 1824 р. – огляд будинку на Військовому форштадті Херсона, купленого державою для розміщення однієї з розправ.

Еволюцію поглядів Гречини на ці додаткові завдання можна простежити за наступними документами. У рапорті військовому губернатору Ланжерону від 3 березня 1822 р. він критикував тираспольського повітового землеміра Іллєнка, якого давно підозрював у відсутності трудового ентузіазму та який відмовлявся знімати на план херсонські плавні через те, що це не його територія. Показово, що Гречина писав: "Я так само не зобов'язаний складати архітектурні кошториси і плани на поштові станції, мости, остроги та інші казенні споруди, не зобов'язаний засвідчувати їх будівлі, – разом з тим, відчуваючи честь довіреності начальства, не насмілююся роптати на його доручення і чимало витрачаю часу на ці заняття" [8, арк.9зв.]. Проте з плином часу почав роптати і Гречина, на котрого доручення начальства по архітектурній частині почали сипатися чи не частіше, ніж по землемірній, і це незважаючи на наявність херсонського губернського та міського архітекторів. Вони або були в роз'їздах, або посилалися на страшенну зайнятість, або хворіли. Титулярний радник Олександр Ковальов, який обіймав посаду губернського архітектора, 21 травня 1823 р. помер від важкої хвороби, лишивши дружину і шестеро дітей.

25 травня Гречина звернувся до губернського правління з проханням офіційно призначити його на посаду губернського архітектора [35, арк.41зв.,44]. 6 серпня 1823 р. у рапорті Комстадіусу про можливості будівництва лікарень у повітових містах Гречина ввічливо повідомив губернатора, що якщо той хоче, аби Гречина і надалі виконував роботу губернського архітектора, то нехай губернське правління

офіційно покладе на нього ці обов'язки, щоб принаймні отримувати за це гроші [36, арк.18-19зв.]. Ставлення Гречини до цієї ситуації емоційно прорвалося у його листі до Херсонського будівельного комітету від 12 травня 1824 р. Комітет, маючи на руках кілька складених різними архітекторами кошторисів на будівництво тюремного замку, вкотре звернувся за до Гречини як до останньої інстанції з проханням надати свою авторитетну думку та називаючи його при цьому "чиновником доволі досвідченим по частині архітекторській" [37, арк.7-9зв.]. Той проаналізував надані кошториси та зробив докладні зауваження з посиланнями на останні технічні нововведення, але в кінці приписав: "...покірно прошу звільнити від заняття по частині архітекторській, як далекій від моїх обов'язків, по якій призначені чиновники отримують втричі більше за моє утримання і мають більше засобів до виконання справ по службі" [37, арк.15]. Правда, цю фразу у чернетці Гречина закреслив.

Слід зазначити, що з початку 1823 р. в Росії було введено новий порядок оплати праці для сумісників: працюючи на формально вакантному місці, чиновник тепер мав право отримувати платню, встановлену для цієї посади (якщо вона була вищою за його платню на власній посаді), але при цьому не отримував власну платню. Такий порядок був значно прогресивніший за попередній, при якому, скажімо, повітовий землемір виконував роботу за себе та за губернського землеміра, а отримував лише як повітовий. Гречина не був поміщиком, тож єдиним джерелом прибутку для нього було службове утримання, а тому йому було дуже потрібно отримати офіційне призначення на посаду губернського архітектора з огляду на вищий рівень оплати архітекторської праці. Йому вдалося цього домогтися, і казенна палата мала виплатити йому архітекторське утримання за період з 17 вересня 1822 р. (коли хворий Ковальов вже не міг працювати) по 19 травня 1824 р. (коли приступив до справ новопризначений губернський архітектор Далмат Кам'янецький). Гречина з полегшенням розіслав усім міським поліціям губернії циркулярне відношення, щоб припинили слати йому відомості про ціни на будівельні роботи та матеріали [34, арк.70-70зв.], і став чекати виплати грошей. У стані очікування він провів принаймні наступні два роки – Державний департамент казначейства зазвичай не дуже поспішав повертати гроші за вже виконану роботу. До речі, так само землемірам роками повертали їхні гроші, витрачені ними на ремонт інструментів, купівлю паперу та різноманітного канцелярського приладдя. Наприклад, впродовж 1817-1824 рр. Гречина витратив власних грошей на суму 811 крб., і це не рахуючи купівлі дров та свічок для роботи у креслярні у зимовий період [38, арк.2-8зв.,38-44зв.]. Зате фінансова машина добре пам'ятала своїх боржників: у 1823 р. Подільська казенна палата нагадала Гречині про необхідність заплатити за присвоєння йому чина колезького реєстратора, хоча він перевів потрібну суму через Херсонське повітове казначейство ще у 1821 р. [39, арк.2-4].

За родом діяльності Гречина брав активну участь у підготовці адміністративно-територіальних змін в Херсонській губернії, а саме надавав пропозиції стосовно проходження кордонів майбутнього Одеського повіту, який планувалося утворити з частин Тираспольського та Херсонського повітів [34, арк.71; 40, арк.21-23]; входив до складу комітету по придбанню поміщицьких земель на користь військових поселень [41, арк.32], комісії по розмежуванню спірних дніпровських плавнів з Таврійською та Катеринославською губерніями [42, арк.3-79].

Крім згаданого, губернський землемір мав безліч поточних справ: складання та засвідчення карт і планів, збирання та опрацювання різноманітних статистичних відомостей, відведення земельних дач різних форм власності, координація роботи своїх землемірів по генеральному межуванню, залагодження земельних конфліктів, до яких були причетні землеміри та багато іншого.

Про обсяги діяльності та обширність листування Гречини можемо судити з його книг реєстрації вхідної та вихідної кореспонденції. Так, у 1823 р. він отримав

174 папери [39, арк.24-43], у 1824 р. – 164 папери [34, арк.19-37зв.], а сам адресував у 1824 р. 332 документи [34, арк.38-75зв.].

Документи свідчать, що Гречині вдалося своїми професійними та людськими якостями заслужити авторитет серед найрізноманітніших верств суспільства: губернської верхівки, державних чиновників різних рангів, селян-переселенців тощо і, що важливіше та важче, – серед самих повітових землемірів.

Гречина не забував час від часу підкреслювати перед начальством складність і відповідальність своєї роботи й сумлінність свою та своїх підлеглих. Відчувається, що він був свідомий своєї значущості та цілком заслуженого авторитету в губернії. Збереглися офіційні листи з висловлюванням поваги та кілька приватних записок у шанобливому тоні, серед авторів яких новоросійські та бессарабські генерал-губернатори Іван Інзов та Михайло Воронцов, херсонський цивільний губернатор Август Комстадіус, радник губернського правління Павло Бужинський.

21 червня 1826 р. указом Олександра I Гречину було нагороджено за ревну службу орденом Святої Анни III ступеню, девізом якого було: "Тим, хто любить правду, благочестя і вірність". Очевидно, окрім інших заслуг такій відзнаці сприяла й та обставина, що Гречина у гарному розумінні слова "засвітився" у Петербурзі своїм проектом перебудови херсонського пам'ятника відомому англійському філантропу Джону Говарду, якою опікувалася Імператорська академія мистецтв [43].

У 1827 р. в Російській імперії було запроваджено нову нагороду – Відзнаку за бездоганну службу, претендувати на яку могли офіцери та чиновники, які прослужили 15, 20, 25 і так далі років у класних чинах. Оскільки 31 грудня 1828 р. минуло п'ятнадцять роки відтоді, як Гречина отримав свій перший класний чин, він подав рапорт Херсонському губернському правлінню з проханням клопотатися перед Капітулом орденів про нагородження його цією відзнакою. Зокрема, він писав: "За відчуттям сумління мого я проходив усю службу ревно і старанно, і тому вважаю себе вправі на отримання відзнаки за бездоганну службу..." [2, арк.30-30зв.].

У формулярному списку, необхідному для подання, він зазначив, що завжди сумлінно виконував обов'язки та вчасно надавав звіти, не був помічений у непристойній поведінці, не мав ні доган, ні скарг, ні арештів; за всі роки лише один раз був у відпустці на 28 днів для поправлення розстроєного здоров'я [2, арк.25зв.-26зв.]. Наразі невідомо, чи отримав Гречина цю відзнаку, але він мав усі шанси, хоча відбір кандидатів на нагородження здійснювався чи не суворіше, ніж відбір майбутніх кавалерів орденів [44, с.200].

Про сім'ю Гречини майже нічого невідомо. Оскільки вищезгаданий формулярний список заповнювався ним за спеціальною формою для представлення до нагороди, то в ньому не передбачено подання відомостей про дружину та дітей. Проте збереглася його записка, датована червнем 1826 р., в якій він пише, що їде у відрядження і доручає своїй дружині Клеоніді Іванівні заплатити майстрам за пам'ятник Говарду [45, арк.24зв.-25]. Саме вона стала непрямою причиною від'їзду Гречини – навесні 1829 р. помер його тесть, поміщик Гдовського повіту Петербурзької губернії, і у травні Гречина попросив відпустку на чотири місяці для влаштування майнових справ, зобов'язавшись повернутися "реверсом". Поки губернське правління питало на це дозволу і чекало на відповідь Межового департаменту Сенату, взяв місячну відпустку херсонський повітовий землемір Федір Соколовський, який мав підмінити Гречину.

А тим часом робота не чекала – як землемірна, так і горезвісна архітекторська. Правда, у травні Гречині вдалося відмовитися від огляду стану казенних будівель Херсона, посилаючись на термінові справи в Тираспольському, Олександрійському і Ольвіопольському повітах [46, арк.4-5зв.]. Але за іронією долі його остання справа на херсонській землі все-таки пов'язана з архітектурою: 21 липня 1829 р. цивільний губернатор Степан Могилевський доручив Гречині спільно з херсонським міським

головою та поліцмейстером обрати місце кінних перегонів поблизу Херсона та підготувати проект і кошторис на спорудження глядацьких трибун. Перегони мали бути проведені того ж року на виконання Височайшого заохочення конезаводів Херсонської губернії [47, арк.27-27зв.]. Гречині, який уже мав бути у відпустці, доводилося постійно ворушити важких на підйом міських очільників, але зрештою у перших числах серпня було обрано рівне місце завдовжки у три версти, праворуч від поштової дороги на Берислав. Починалося воно від херсонських млинів і тяглося вздовж фортечних валів, які Гречина пропонував частково зрити, і то негайно, аби земля встигла утрамбуватися і прибитися дощами (херсонський іподром проіснував трохи менше сорока років, а потім на його місці був розбитий парк, який нині носить ім'я Ленінського комсомолу – *Ю.К.*). Також Гречина склав кошторис на спорудження іподрому, лише не проставив ціни на роботи та будівельні матеріали, оскільки поліція не надала вчасно довідкові ціни. 3 серпня 1829 р. Гречина, вже офіційно будучи в очікуваній відпустці, подав Могилевському свій останній службовий рапорт, у якому просив доручити проставити суми в кошторисі херсонському повітовому землеміру Соколовському, призначеному виконувати обов'язки губернського землеміра [47, арк.33-33зв.,35-35зв.].

На службу в Херсонську губернію Гречина з відпустки так і не повернувся. Соколовський заступав його місце два роки і протягом цього періоду намучився так, що написав кілька рапортів з майже апокаліптичним зображенням робочих буднів губернського землеміра та погрожував зовсім кинути землемірну службу.

Подальша доля губернського чиновника Гречини наразі невідома. Проте й ті свідчення, що відклалися в фондах Державного архіву Херсонської області, достатні для певних вірогідних висновків. Трафаретний образ чиновника, яким їх зображувала "реалістична" російська література XIX ст., або ж, тим більше, історична література радянського періоду, якось не зовсім підтверджується документами. Павло Блажейович Гречина постає нам як добре освічена, сумлінна людина, професіонал у своїй справі. Він виконує величезний обсяг різноманітної роботи і за прямим своїм фахом, і за суміжними дорученнями. Виконує не за страх, а за совість, за порівняно невелику платню і за часом дуже складних умов. Його польське походження при цьому ніяк не простежується, як і якісь ознаки великоросійського патріотизму. Він відданий своїй справі. А справа часто переживає свого творця. Сказане про нього, очевидно, можна перенести і на інших його товаришів по цеху, передусім того, що стосується завдань, умов роботи, взаємин з губернським начальством і місцевим населенням. Але кожна доля неповторна, і кожна – принаймні, в руслі мікроісторії – заслуговує окремого вивчення.

Джерела та література

1. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К.: Критика, 2006. – 632 с.
2. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО), ф.14 Херсонська губернська креслярня, оп.1, спр.1170, арк.24зв.-26зв.
3. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXIX.
4. ДАХО, ф.14, оп.1, спр.784, арк.18зв.-19.
5. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXXVII.
6. ДАХО, ф.14, оп.1, спр.718, арк.9.
7. Там само, спр.887, арк.17-17зв.
8. Там само, спр.891, арк.10.
9. Там само, спр.1081, арк.44.
10. Там само, спр.788, арк.16-16зв.
11. Там само, спр.827, арк.1-83.
12. Там само, спр.752, арк.2-2зв., 5.
13. Там само, спр.906, арк.2, 13-13зв.
14. Там само, спр.1020, арк.2-201зв.

15. Там само, спр.985, арк.2-8зв., 11-13зв., 16, 18-22, 24-25зв., 30-34зв., 36-37зв., 40-40зв., 44-50, 52-55.
16. Там само, спр.1002, арк.12-14зв.
17. Там само, спр.841, арк.2-129.
18. Там само, спр.905, арк.12.
19. Там само, спр.921, арк.2-82зв.
20. Там само, спр.941 а., арк.2-3зв., 5-7зв., 9-9зв.
21. Там само, спр.897, арк.23-25.
22. Там само, спр.969, арк.2-5, 11, 13-16, 24-24зв., 29-32.
23. Там само, спр.1034, арк.10.
24. Там само, спр.908, арк.59-62зв.
25. Там само, спр.911, арк.17-18зв.
26. Там само, спр.926, арк.22-23зв.
27. Там само, спр.953, арк.61-62б.
28. Там само, спр.973, арк.10-10зв.
29. Там само, спр.984, арк.3-6зв.
30. Там само, спр.997, арк.2-5.
31. Там само, спр.960, арк.60-64.
32. Там само, спр.1001, арк.31.
33. Там само, спр.1014, арк.1-45.
34. Там само, спр.1083, арк.30зв.
35. Там само, спр.1063, арк.41зв., 44.
36. Там само, спр.1031, арк.18-19зв.
37. Там само, спр.1082, арк.7-9зв.
38. Там само, спр.1017, арк.2-8зв., 38-44зв.
39. Там само, спр.1029, арк.2-4.
40. Там само, спр.1101, арк.21-23.
41. Там само, спр.1085, арк.32.
42. Там само, спр.962, арк.3-79.
43. КМФ-7, од. зб.6, од. обл. 41, 42.
44. Волков С.В. Русский офицерский корпус. – М.: Воениздат, 1993. – 368 с.
45. ДАХО, ф.14, оп.1, спр.1019, арк.24зв.-25.
46. Там само, спр.1055, арк.4-5зв.
47. Там само, спр.1275, арк.27-27зв.

Анотація

Стаття присвячена особистості херсонського губернського землеміра (1817-1822) і архітектора (1822-1824). Представник старовинного польського дворянського роду, отримав освіту в Волинській гімназії. Працював у Херсонській губернії впродовж 12 років, зробив великий внесок в землемірні та землевпорядкувальні роботи в губернії, а також будівництво громадських споруд в Херсоні.

Summary

The article is devoted to the person who is little-known now and who was the head of land-utilization service in the Kherson region in 1817-1829 and worked as a regional architect in 1822-1824. He belonged to the ancient Polish noble family and got bright education in Volynska gymnasium. He had been working in Kherson region for 12 years and made great contribution into southern lands and towns planning and constructing state buildings.

УДК 93/94:61

Н.А. Кругла, О.П. Безлуцька

ДІЯЛЬНІСТЬ ХЕРСОНСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА ПО ОРГАНІЗАЦІЇ БОРОТЬБИ З ЕПІДЕМІЯМИ У XIX СТОЛІТТІ

Історія медичної науки, відношення людини, суспільства і держави до смерті та хвороб у різні історичні епохи, впливи організації медичної справи на природній рух населення, соціальну роль медицини та лікарів є важливим напрямком сучасних історичних досліджень. На сьогодні можна казати про подальше зростання ролі медицини у сучасному суспільстві. Майбутнє людства багато в чому залежить від досягнень медицини, у зв'язку із гуманістичними тенденціями у суспільстві гостро постає проблема медичного захисту населення усієї планети, незалежно від економічної, політичної, культурної розвиненості та етнічного складу населення будь якого її регіону. Медицина забезпечує підтримку біологічного існування людини, а ступінь розвитку медичної науки та досяжність медичної допомоги для кожної конкретної людини зумовлюють "якість" людського життя. Особливе місце займає епідеміологія – наука про виникнення, шляхи поширення та профілактику гострозаразних хвороб, – адже саме зараз зустрічаються випадки спалаху давно забутих епідемій, а отже використання протиепідемічного досвіду XIX ст. може бути корисним і сьогодні.

Взагалі XIX ст. – це досить складний етап світової та вітчизняної історії. Саме цей історичний період відзначався значною кількістю війн, міжнародних конфліктів. Важкий матеріальний і житловий стан, антисанітарна ситуація, в якій у ті часи змушені були жити народні маси, та низька санітарна культура зумовили високу захворюваність, загальну і дитячу смертність, масову появу епідемій (холера, тиф, малярія), дитячих інфекцій, розповсюдження соціальних хвороб (туберкульоз, сифіліс, трахома).

Вони не оминули і Новоросійське генерал-губернаторство, до якого належала територія сучасної Херсонської області. Місцева адміністрація досягла значних результатів у ліквідації осередків хвороб та їх викоріненні. Саме тому у перші роки радянської влади та в повоєнний період санітарно-протиепідемічна служба Херсонщини вважалася однією з передових в Україні.

Мета цієї статті – дослідження основних аспектів організації адміністрацією та земством на території Новоросійського краю боротьби з епідеміями та надання медичної допомоги населенню у XIX ст.

Означене питання у своїх працях так чи інакше розглядали К.К. Васильєв, С.Р. Верхратський, М.В. Герасименко, С.Н. Ігумнов, П.Т. Петров, Н.Д. Ревенок, Є.І. Яковенко [2; 3; 6; 8; 12; 14; 17].

Херсонська губернія, внаслідок свого географічного положення, була дуже небезпечною щодо розповсюдження різних пошесних хвороб. Внаслідок посушливого клімату, нестачі та низької якості води, поширювалися тиф, холера, кишкові захворювання. Низький рівень медичного обслуговування та розвитку медичної науки залишав на високому рівні покажчики смертності від дитячих інфекційних хвороб (дифтерит, скарлатина, кір) та віспи. Близькість до природних осередків чуми і холери зумовлювала періодичні епідемії цих хвороб. У XIX ст., внаслідок масштабних колонізаційних процесів, розвитку транспорту, економічних та торгівельних зв'язків губернії посилилася загроза розповсюдження цих хвороб.

Якщо у першій половині XIX ст. велику загрозу становили епідемії чуми, що приходили на Україну з Криму (1812, 1823, 1829, 1837 рр.), то у другій половині XIX ст. та на початку XX ст. першість належить холері та сибірці [9, с.58].

В Херсонській губернії до 1887 р. було 5 пандемій 1831, 1548, 1855 1856, 1872 рр. (в інші роки зустрічалися окремі випадки). За ці епідемічні роки померло від

холери 54 тис. чоловік, або 3,37 % населення губернії. В середньому, по повітах Херсонської губернії, захворюваність на холеру становила 16,65 %, померло 16,66 % хворих. Також, страхітливу холерну епідемію губернія пережила у 1892 р. [17].

На той час ще не були досліджені збудники та етіологія холери, розроблені лікувальні заходи (взагалі до винайдення у середині XX ст. антибіотиків не існувало надійних ліків від холери, як і багатьох інших захворювань). Тому населення лікувалося вживанням оцту, цибулі, часнику, полину, м'яти, коріння аїру, листя ялівцю та ін. Поряд з цим активно практикувалися нераціональні заходи. Наприклад, такі "рецепти":

1. Виткати за одну ніч полотно; спалити його до схід сонця за селом; всі мешканці села повинні обкуритись цим димом.
2. Повісити на ікону хрест та влаштувати хресний хід; всі учасники ходу повинні нести ікони та співати церковних пісень.
3. Вдовам та дівчатам вдягти святкове вбрання та колядувати під час епідемії, на зароблені гроші замовити молебень та поставити свічки [1, с.34].

Діяльність земства ставила своєю метою зменшити хворобливість населення, понизити смертність і захистити від спустошливих епідемій. Досягти цієї мети не можна було інакше, як провівши значну роботу у таких напрямках:

1) розвиток гігієнічного напрямку медичної науки, поширення серед широких верств населення гігієнічних знань та санітарно-гігієнічних навиків;
2) розробка оперативних адміністративних та санітарно-профілактичних заходів на випадок загрози епідемії, або її початку;
3) організація щеплень;
4) розвиток медичних знань щодо етіології та лікування інфекційних хвороб [8].

Вже в 1871 р. Херсонське губернське земство, приймаючи на губернський збір витрати по припиненню і запобіганню епідемій, просило повітові земства висловитися про заходи, якими епідемії можуть бути попереджені.

Як один із засобів досягнення попередження епідемій розглядалося ознайомлення народу з основами гігієни. Інформація популярного характеру вміщувалася в багатьох місцевих періодичних виданнях, але внаслідок не писемності широких мас населення, перш за все селянства, такі публікації не досягали своєї мети. Треба відмітити єдину в губернії спеціалізовану «Южно-русскую медицинскую газету» (редактори А.В. Корш, Н.А. Строганов, М.І. Погребинський) – орган та видання Товариства одеських лікарів. Виходила вона щотижня по четвергам в Одесі з 1892 по 1897 рр. [4].

Передбачалося викладання основ гігієни в народних училищах, але все це було можливо лише в майбутньому.

Земськими діячами та громадськістю неодноразово вказувалася також необхідність збільшити медичний персонал у губернії і повітах, але не вистачало необхідних коштів.

У 1879 і 1880 рр. Херсонським повітовим земством були видані обов'язкові санітарні постанови. Правила ці були складені стосовно до вимог статуту медичної і лікарської допомоги. Контроль за їхнім дотриманням передбачалося покласти на земських санітарних попечителів. Очевидно, що діяльність земства в боротьбі з епідемічними захворюваннями виражалася головним чином у тому, щоб забезпечити населення лікарями і фельдшерами, збільшуючи їхнє число під час епідемій, відкривати, де необхідно і де можливо лікарні для заразних хворих, проводити дезінфекцію речей і жител. Пізніше, при епідеміях тифу, особливо у неврожайні роки, влаштовувалися безкоштовні їдальні і надавалися пайки борошна найбіднішим

жителям, а для незаможних хворих відпускалася крупа, чай, цукор, молоко та інше [1, с.47].

На початку 1880-х років гласні Херсонщини першими в Російській імперії забили тривогу стосовно небезпеки, що загрожувала – епідемії холери, яка насувалася на Росію з Індії та Єгипту. Лікарі були зайняті пошуком ефективних методів запобігання епідемій. Ще на IX з'їзді лікарів Херсонської губернії (червень 1883 р., м. Єлисаветград) з цього приводу була зачитана записка лікаря П. Добичина й розроблені деякі протиепідемічні заходи [7, с.27].

З'ясувалося, що без розбудови санітарної частини неможливо, ані гідно протистояти хворобі, ані поліпшувати медичний стан губернії. Зважаючи на цю обставину губернські збори, за клопотанням управи, з 1886 р. запровадили посади санітарних лікарів. Вони були зобов'язані збирати відомості щодо медичного обслуговування та брати участь у припиненні інфекційних хвороб, які постійно супроводжували мешканців краю.

Діяльність санітарних лікарів базувалася на інструкціях земських установ різних рівнів. В середньому передбачався один лікар-епідеміолог на повіт. Звісно, він не міг взяти участь у ліквідації наслідків всіх епідемій у своєму повіті, він обмежувався тільки тими епідеміями, які були визнані на той час надзвичайними. Виїзди санітарних лікарів у місця епідемій носили характер службового відрядження (виплачувались добові – 2 крб. 50 коп.). Лікар-бактеріолог завідував гігієнічно-бактеріологічною лабораторією і виконував дослідження, необхідні для протиепідемічних заходів [10, с.40].

Посада санітарного лікаря передбачала значні адміністративні повноваження, щодо підтримки належного санітарного стану. Так, санітарний лікар міста Херсону С.М. Берлінеблау у 1887 році після відповідного огляду закрив окремі училища, опечатав окремі квартири з наступною дезінфекцією, деякі трактири, вісім квасних, постоялі двори, хлібопекарні, ковбасні цехи, миловарні заводи Юдіна та Герштейна, склади Розумовського та Голубова тощо. Знайдені при санітарних оглядах неякісні продукти харчування було знищено (21 пуд риби, 30 пудів фруктів та інше) [16, с.56].

Діяльність санітарних лікарів невдовзі якісно змінила розвиток медичної справи. Завдяки ґрунтовним медико-санітарним дослідженням, які вони розгорнули, медицина губернії міцно стала на наукові засади. У середині 1890-х років була прийнята єдина система реєстрації інфекційних хвороб та документації, було введено спеціальні епідемічні картки та епідемічні журнали (для кожного селища та кожної епідемії окремо), що дало необхідну статистику щодо розповсюдження та клініки інфекційних хвороб.

Профілактичні протиепідемічні адміністративні заходи та заходи по лінії земств потребували правового оформлення, що і відбулося остаточно наприкінці XIX – на початку XX ст. Губернські та повітові земські зібрання прийняли рішення про видання обов'язкових постанов, які неодмінно, серед іншого, передбачали такі пункти:

1. Про порядок утримання у чистоті площ, вулиць, доріг, стічних труб, ставків, колодязів, канав, природних проток, мостів та гатей. Серед іншого, заборонялося влаштовування кладовищ серед поселень та на їх околицях (не ближче 0,5 версти від житлових будівель), поблизу водоймищ.
2. Про улаштування і порядок утримання в чистоті боєнь, фабричних, заводських та інших промислових установ (обов'язково за поселеннями та нижче по течії рік).
3. Про заходи, щодо дотримання чистоти в приміщеннях для продажу їстівних припасів. (Серед іншого на власників покладався обов'язок слідкувати за тим, щоб робітники не були заразними).
4. Про попереджувальні заходи щодо запобігання псуванню води.

5. Про прибирання та знищення померлих тварин (трупи повинні були бути закопані не менш ніж на 2,5 аршина в глибину у спеціально відведених місцях; якщо тварина померла від заразної хвороби, то потрібно було проколоти шкуру в декількох місцях, засипати пуд вапна у поховальну яму, та спалити чи закопати усі відходи).
6. Про заходи попередження та припинення заразних, повальних та місцевих хвороб. (Вимагалося в усіх випадках негайно інформувати поліцію, земську управу, найближчого дільничного лікаря; ізолювати хворих від здорових; відходи дезінфікувати карболовою кислотою або хлорним вапном, і закопувати глибоко в землю. Від дифтерії та тифу речі хворого обов'язково спалювати, від інших хвороб – по можливості. Трупи загиблих від дифтерії та тифу не обмивати, не переодягати, в церкву не вносити та ховати у зачиненій труні без стікання народу. Трупи у труні та місце поховання засипати вапном; хворих на інфекційні хвороби дітей не вносити у церкву та інші громадські місця [5, с.11].

Поряд із профілактичним, отримав розвиток такий попереджувальний захід, як щеплення проти віспи дифтериту і крупу у людей, проти сибірки та сказу у тварин.

Щеплення гуманізованої віспи емпірично використовувалося населенням України з давніх-давен – матері прив'язували своїй дитині частку віспяної тканини від хворих легкою формою віспи, поки в дитини не починалася лихоманка ("з ручки на ручку"). Хоча і в цьому разі бували летальні випадки, їх вважали за найменше зло, тому що той, хто перехворів тяжкою формою віспи, втрачав зір.

В середині XIX ст. добровольці-вакцинатори робили щеплення вже 50 % дітей. Але спалахи віспи все одно бували майже щорічно. До того ж, віспощеплення проводилося неспеціалістами (тільки наприкінці XIX ст. до цієї справи стали залучати студентів-медиків), бували випадки, коли через віспощеплення могли передати ще якусь хворобу. Тому населення не завжди охоче приймало участь у віспощепленні [11, с. 59].

Що ж стосується організації віспощеплення, то цим було безперервно стурбовано Херсонське повітове земство, прямуючи до того, щоб, не вводячи обов'язкового віспощеплення з неминучими в цьому випадку штрафами і покараннями, що падають на населення, досягти загальності його належною постановкою справи. Віспощеплення провадилося як постійним, так і тимчасовим медичним персоналом. Населення цілком обвикло й охоче приводило дітей для прищеплювання віспи. Хоча деякі сільські товариства і утримували тих, хто проводив вакцинації за свої кошти, закупівля вакцини та, основні щеплення проводилися за рахунок земства. Губернським земством був відкритий у Херсоні віспяний телятник; де приготовлялась лімфа для віспяних щеплень. При перших же відомостях про віспу, земські повітові управи організовували ревакцинацію віспи у навчальних закладах.

У боротьбі з дифтеритом, що спустошував протягом 70-80-х років XIX ст. дитяче населення багатьох містечок і сіл, земство було безсилим, поки на початку 90-х років XIX ст. не була відкрита протидифтерійна сироватка. Херсонське губернське земство, одне з перших, поспішило відкрити разом із містом Одесою бактеріологічну станцію, де готувалась ця сироватка, і звідки постачались нею повіти в необхідній кількості. Одне щеплення від дифтерії обходилося земству у 2 руб. 50 коп. [14, с.45].

В цілому, витрати, здійснені Херсонською земською управою на організацію медичної, санітарної і ветеринарної допомоги все зростали, і в порівнянні 1871 р. із 1875 р., збільшилися на 7,63 % (із 1 100 до 9 500 руб.), а санітарно-медичні заходи в роки прояву епідемій потребували більших витрат, у середньому – 5 000 руб. у рік.

Спочатку гроші на боротьбу з епідеміями виділялися з бюджету губернського земства, а потім – з повітових бюджетів. В бюджет земства закладалася певна сума на боротьбу з епідеміями, але у зв'язку зі спадом захворюваності, ці витрати були віднесені до надзвичайних. На випадок дійсно значних епідемій передбачалося, що губернські та повітові земські управи вповноважені витрачати всі вільні суми [9, с.80].

Безумовно, масштабна організація щеплень поряд із комплексом профілактичних та санітарно-адміністративних заходів є одним із найвищих досягнень земської медицини, яке дозволило значно знизити захворюваність та смертність від багатьох інфекційних хвороб.

Наприкінці XIX ст., у зв'язку із успіхами боротьби з гострими інфекційними хворобами, земська медицина стала розробляти такі профілактичні напрямки як боротьба з "соціальними" хворобами – сифілісом, туберкульозом; гігієну та санітарію праці, утримання шкіл.

Також у Херсонського губернського земства серйозну турботу викликало поширення у Новоросійському краї епізоотій, які наносили велику шкоду не лише економічному розвиткові губернії, але й негативно позначалися на становищі малозахищених верств населення. Що у свою чергу створювало ґрунт для поширення згадуваних вже "соціальних" хвороб. Тож вакцинація худоби, як засіб запобігання проти епізоотій, стала одним із напрямків роботи земства.

Найважливіші відкриття Луї Пастера ще до кінцевого їх затвердження на його батьківщині незмінно знаходили сприятливе підґрунтя для свого розвитку в Російській імперії. Саме ця країна стала другою батьківщиною ідей Пастера. Херсонська губернія була однією з перших губерній, де відкриття Пастера (вакцини проти сибірки і сказу) зразу ж знайшли своє практичне застосування, а також отримали подальший всебічний розвиток [13, с.34].

Перша в Росії пастерівська станція була відкрита в Одесі Н.Ф. Гамалією І.І. Мечніковим в червні 1886 р. на кошти Херсонського губернського земства і Одеського міського управління.

Після створення в Одесі бактеріологічної станції І.І. Мечников почав клопотати, щоб земство Херсонської губернії, на території якої знаходилася Одеса, доручило проведення щеплень всіх місцевих овець Одеській станції з використанням виготовленої нею вакциною. Автором вакцини став Н.Ф. Гамалія, який у 1886 р. отримав в лабораторії Пастера свій оригінальний варіант вакцин сибірки. Ці вакцини також були успішно випробувані на території Херсонської губернії. Однак від їх подальшого застосування довелося відмовитися зразу ж після Каховської (Панкеївської) катастрофи, в результаті якої в серпні 1888 р. загинуло 3 546 овець, привитих вакцинами Н.Ф. Гамалії. Причина катастрофи досі залишилася нез'ясованою [18, с.284].

Вдалими були досліди Н.Ф. Гамалії по застосуванню в Одесі пастерівських вакцин проти сказу.

У 1886 р. Херсонське земство вирішило створити в губернії повну санітарну організацію із затвердженням посади санітарного лікаря в кожному повіті. Ще через два роки (1888 р.) в губернії було засновано ветеринарну організацію. Обидві ці нові організації були кращими в дореволюційній Росії. Успіх їх діяльності багато в чому був зумовлений допомогою Пастера. Саме він сприяв розвитку в губернії бактеріологічного напрямку. Так, у 1892 р. було відкрито першу в Росії земську ветеринарно-бактеріологічну лабораторію [12, с.235].

Заслуги Пастера в розвитку земської медицини були досить високо оцінені і у 1892 році його було обрано почесним членом товариства херсонських лікарів.

Таким чином, Луї Пастер та його послідовник Н.Ф. Гамалія зробили вагомий внесок у боротьбу з епідеміями сибірки і сказу в Новоросійському краї.

Але пастерівська вакцина не вирішила всіх проблем, пов'язаних із епізоотіями у Новоросії.

Ініціативу щеплення тварин підтримували приватні особи – крупні скотарі. Один із них, багатий землевласник і вівцевод, земський діяч Г.Л. Скадовський, втратив у своєму маєтку «Білозерка» (поблизу м. Херсону) більше 1000 овець за першу половину 1882 року, коли спостерігалися численні випадки зараження сибіркою людей від шкіри померлих овець, тож зробив спробу організувати з місцевих вівцевласників товариство для вакцинації. Він звернувся з листом до Пастера, запитавши його про умови щеплення 300 000 – 400 000 овець. Співробітник Пастера Шамберлян, якому було доручено виробництво вакцин, відповів, що вартість вакцинації визначається з розрахунку по 20 коп. з вакцинованої вівці і 2 000 франків оплати командированому з Парижу робітнику. Такі витрати були визнані Г.Л. Скадовським і з'їздом вівцеводів досить високими, так як було відомо, що вакцинація не врятувала від загибелі до 15 % привитих овець, а нерідко падіж при епізоотіях не перевищував цієї цифри. Внаслідок цього товариства не було організовано [15, с.45].

Невдовзі після цього стало відомо про виготовлення у Харкові професором Л.С. Ценковським перших серій вітчизняних вакцин проти сибірки. Для цього була потрібна хороша лабораторія та піддослідні тварини. З цим проханням Л.С. Ценковський звернувся до Харківського земства та вівцеводів. Однак підтримки не отримав. Дізнавшись про це, у 1883 р. Г.Л. Скадовський запропонував йому свою допомогу (в минулому він був учнем Л.С. Ценковського в Новоросійському університеті). У власній садибі Г.Л. Скадовський виділив під бактеріологічну лабораторію чотири кімнати, мікроскоп, сотні овець для експериментів, придбав з цією ж метою і інших дрібних тварин. Маючи відповідну підготовку, Г.Л. Скадовський сам приєднався до дослідницьких робіт. Він неодноразово виступав у місцевій пресі з популярними статтями про сибірку і шляхи боротьби з нею. Будучи впливовим членом Херсонського губернського земства, він зумів зацікавити гласних роботою Л.С. Ценковського [2, с.75].

В цьому ж 1883 р. Херсонське губернське земство запропонувало Л.С. Ценковському провести масовий дослід вакцинації овець і асигнувало на це 500 рублів. Лев Семенович погодився і наступний (1884 р.) він зі своїми помічниками витратив на підготовчі роботи. Дослід повинен був відбутися у Білозерці, куди на літній час приїхав І.М. Садовський (відомий діяч в галузі ветеринарної бактеріології) для ознайомлення з хворобами, що спостерігалися серед місцевих тварин і для організації дослідних робіт. В досить скромній обстановці у 1885 р. їм разом із Г.Л. Скадовським та місцевим земським ветеринарним лікарем Вознесенським щеплено було 1 333 овець, що були призначені для дослідів [3, с.136].

Перевірка результатів цієї вакцинації відбувалася в присутності особливої комісії (5-18 листопада 1885 р.). На цей час у Білозерку прибув губернатор, члени губернської земської управи, ветеринарні і медичні лікарі, викладачі сільськогосподарського училища і місцеві землевласники. Серед них були В.К. Висоκович, В.Ф. Нагорський, Л.М, Поппер, О.П. Калашников, Р.О. Сотничевський, М.С. Уваров. З Одеси запросили професора І.І. Мечникова. Однак він відмовився брати участь в складі даної комісії через свою прихильність до вакцини Л. Пастера (і надалі І.І. Мечников намагався у своїх виступах піддати сумніву позитивні результати вакцинації Л.С. Ценковського). Однак, результати цього публічного досліду виявилися блискучими: з 30 попередньо прищеплених овець жодна не загинула після контрольного зараження, а з 10 не вакцинованих 9 загинули внаслідок інфекції [15, с.85].

В результаті цих блискучих дослідів Херсонське земство асигнувало на подальші роботи Л.С. Ценковського 1 500 руб., а йому особисто постановило разом з

висловленням публічної подяки видати 600 руб. на відшкодування зроблених ним на дослідження витрат.

Нарешті, Департамент землеробства Міністерства державного майна вирішив надати Л.С. Ценковському 5 000 руб. на устрій у Харкові бактеріологічної станції. До цього в нього була лише маленька лабораторія при ботанічному кабінеті з самим простим обладнанням, що розміщувалося в невеликому приміщенні для дослідів над тваринами і прибудовою при навчальній кузні Ветеринарного інституту. Тут його помічником був ветеринарний лікар –вчений коваль" (тобто викладач кування коней і хвороби копит) – І.М. Садовський, а пізніше – молодий ветеринарний лікар А.П. Шалашніков. Однак, Л.С. Ценковський на початку 1887 р. у зв'язку з хворобою вимушений був виїхати на лікування за кордон де і помер [14, с.86].

Влітку 1887 р. Г.Л. Скадовський і А.П. Шалашніков провели вакцинацію ще 8 336 вівцям, а також вперше 89 телятам і 10 коням. Крім того, він енергійно настоював перед Херсонським земством на тому, щоб при боротьбі з сибіркою застосовувалися вакцини Л.С. Ценковського. Згодом Херсонське земство остаточно вирішило використовувати лише вакцини Л.С. Ценковського, а не Л. Пастера та Н.Ф. Гамалія, тому що, по-перше, це російське відкриття; по-друге, тому що складові вакцини Л.С. Ценковського на відміну від пастерівської не трималися в секреті, що дозволяло виробнику утримувати монопольно високі ціни, обмежуючи можливості земства у запобіганні страшній хворобі; по-третє, тому що вони не скомпрометовані жодною невдачею.

Хоча І.І. Мечніков вважав, що після смерті Л.С. Ценковського І.М. Садовський ввів в початкову методику вакцинації зміни, що викликали сумніви в ефективності щеплень, але дослідження вакцинації в присутності спеціальної комісії доводили зворотне. І.І. Мечніков вважав, що ці дослідні щеплення були проведені невірно і не доказово, а запропоноване Л.С. Ценковським використання для щеплень гліцерину не досить відповідає своєму призначенню [13, с.35].

В свою чергу, постраждалий від щеплень Одеської станції поміщик Панкєєв попросив Г.Л. Скадовського вакцинувати 8 000 овець, що в нього залишилися, що і було зроблено досить вдало Скадовським, Шалашніковим і Гордзялковим. Знову було доведено переваги вакцин Л.С. Ценковського. Г.Л. Скадовський намагався показати негативні сторони в роботі Одеської станції і на одному і зібрань представників земства він говорив: "Яка довіра може бути до станції, якщо вона не має пояснення катастрофи, зчиненої власне самою станцією?". Сам Г.Л. Скадовський гаряче агітував за метод свого покійного вчителя і продовжував приймати саму активну участь у проведенні щеплень вівцям інших поміщиків. Його значення в справі поширення вакцинації вірно охарактеризоване відгуком одного з найближчих помічників Ценковського, Шалашніковим: "Я повинен відмітити, що участь пана Скадовського мала велике значення для успіху дослідів професора Ценковського. Він з самого початку надав масу матеріалу для дослідів і, дав можливість робити щеплення в таких великих розмірах, сприяв укріпленню впевненості в методі. Крім того, його ентузіазм і впевненість склали враження і на інших поміщиків і змусили їх провести в себе щеплення також" [18, с.289].

Отже, першою вітчизняною вакциною проти сибірки була вакцина Л.С. Ценковського, яка була досліджена і випробувана саме на території Херсонщини. Значний внесок у розвиток протиепідемічних вакцин зробив Г.Л. Скадовський. Його участь в дослідах Л.С. Ценковського мала велике значення. Він з самого початку надав значну кількість матеріалу для дослідів, і дав можливість робити щеплення в таких великих розмірах. Саме він довів доречність в наших умовах використання вакцин Л.С. Ценковського.

Таким чином, в Новоросійському краї земством активно проводилися адміністративні, санітарно-гігієнічні, профілактичні та освітні протиепідемічні заходи.

Так, було запроваджено посади санітарних лікарів, на повіт передбачався один лікар-епідеміолог. Отже, діяльність земства ставила своєю метою зменшити хворобливість населення, понизити смертність і захистити від спустошливих епідемій. Зокрема зверталася увага на поширення серед широких верств населення гігієнічних знань та санітарно-гігієнічних навичок, розроблялися оперативні адміністративні та санітарно-профілактичні заходи на випадок загрози епідемії, або її початку, організовувалися щеплення. Адміністрація Херсонської губернії вдавалася до ефективних заходів боротьби з епідеміями XIX ст.: організовувала щеплення, карантини, освітньо-профілактичну роботу тощо. Новоросійський край став батьківщиною винайдення, дослідження та випробовування перших вакцин проти багатьох інфекцій.

Джерела та література

1. Василевский Н.П. Земско-медицинская помощь и болезненность населения в Александрийском уезде Херсонской губернии за 1894 г. – Александрия, 1895. – С. 23-106.
2. Васильев К.К. К истории создания санитарной организации в Одессе // Гигиена и санитария. – 1991. – № 2. – С. 75-76.
3. Верхратский С.Р. Первые городские и уездные врачи и первые больницы на Украине // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. – К., 1954. – С. 136-150.
4. Врачебная хроника Херсонской губернии. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1915. – С.4-33.
5. Временная инструкция для земских санитарных врачей Херсонской губернии. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1915. – С. 4-25.
6. Герасименко М.В. Роль земств Херсонської губернії у боротьбі з епідеміями холери в другій половині XIX ст. // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – Вип.27. – С. 38-43.
7. Губернское совещание врачей и представителей земских управ Херсонской губернии: О мероприятиях против холеры /12-18 марта 1893 г./. – Херсон, 1893. – С. 21-43.
8. Деятельность лечебно-продовольственных пунктов для пришлых рабочих в Херсонской губернии. – Херсон: Изд. Херсон. уезд. земской управы, 1897. – С. 2-43.
9. Ігумнов С.Н. Нарис розвитку земської медицини на Україні // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. – К., 1957. – С. 58-81.
10. Корчак-Чепурковский А.В. Отчет о состоянии врачебной помощи и народного здоровья в Херсонской губернии за 1890 г. – Херсон, 1891. – С. 33-148.
11. Левит М.М. Становление общественной медицины в России. – М., 1974.
12. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. – К.: Госмедиздат УССР, 1954. – С. 235, 398.
13. Петров П.Т. К истории русской эпидемиологии // Советская медицина. – 1951. – №2. – С. 33-35.
14. Південна Україна у XVIII – XIX ст.: Записки н.-д. лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя, 1998. – С. 34-94.
15. Ревенок Н.Д. Деятельность Ценковского Л.С. на Херсонщине // Советское здравоохранение. – 1972. – № 9. – С. 85-88.
16. Уваров М.С., Караманенко С.Н. Материалы для истории холерных эпидемий в Херсонской губернии. – Херсон, 1887. – С. 10-69.
17. Херсонська повітова земська управа. 1889-1919 рр. // ДАХО, ф.6, оп.21, спр.8, арк.21.
18. Яковенко Е.И. Воспоминания о развитии медицины и о врачах Херсонского уезда // Очерки истории русской общественной медицины. – М., 1965. – С. 284-291.

Анотація

У роботі досліджено діяльність Херсонського губернського земства по організації боротьби з епідеміями у XIX столітті.

Summary

The work of Kherson province administration in organizing measures against epidemics in the XIX century is analyzed in the article.

УДК 796 (091) (477.7)

О.В. Кульчицька

ФІЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНІ ТОВАРИСТВА ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Історія громадських організацій різних типів демонструє їх роль і призначення в суспільстві. Найменш вивченими серед них залишаються фізкультурно-спортивні товариства. На сучасному етапі окремі аспекти даної проблеми піднімають в своїх розвідках і дослідженнях А. Андреєв [1; 2], Б. Кедровський та С. Степанюк [3], О. Кульчицька [4].

Загальновизнаним фактом є те, що фізкультура і спорт виступають вагомими чинниками всебічного, гармонійного розвитку особистості, пов'язаного з його фізичним та інтелектуальним удосконаленням. У період становлення та розвитку капіталізму на Півдні України виникли громадські об'єднання та гуртки, які спрямовували свою діяльність на фізичне виховання південної громадськості.

Впродовж XIX – XX століть були організовані яхт-клуби в багатьох державах світу. Цей процес не оминув і південні землі України. Будівництво військових вітрильних кораблів підштовхувало морських офіцерів Чорноморського флоту до занять на веслувальних і вітрильних човнах. Перший на півдні яхт-клуб виник в Одесі 12 вересня 1875 р. Його командором було обрано контр-адмірала М.М. Чихачова, який пізніше управляв морським міністерством. До списку членів-засновників входило 30 чоловік, серед яких були такі поважні особи, як Одеський градоначальник М.І. Бухарін, міський голова М.О. Новосельський, відомий громадський діяч і меценат Г.Г. Маразлі, генеральний консул Великобританії Г.Е. Станлей, віце-консул Великобританії В.Г. Гент, предводитель дворянства Херсонської губернії колекціонер і благодійник І.І. Курис [5, с.5]. При відкритті яхт-клубу в його розпорядженні було лише 4 яхти, проте з розвитком його діяльності зростала як кількість членів, так і кількість суден. Так, у 1897 р. товариство нараховувало у своєму середовищі 9 почесних, 75 дійсних і 3 членів-змагальників. Серед суден у цьому ж році було 13 яхт, 1 парове судно, 6 веслових, 10 двійок, гічок і катерів при яхтах. 14 квітня 1895 р. при Чорноморському яхт-клубі почав діяти вітрильний гурток, призначення якого полягало в користуванні невеликими суднами та вдосконаленні їх управління при незначних витратах [6, с.3].

Аналогічний клуб у Миколаєві виник 1888 р., його членами стали понад 50 осіб. Ініціатива створення яхт-клубу належить ад'ютанту головного командора Чорноморського флоту та портів Є.М. Голікову. Згідно зі статутом, яхт-клуб Миколаєва об'єднував навколо себе бажаючих займатися плаванням на веслових, вітрильних і парових суднах, мав сприяти поліпшенню їх будівництва, проводив змагання. Стати членами клубу могли лише представники заможних родин, люди з бездоганною репутацією. Особа, яка прагнула вступити до клубу, повинна була отримати рекомендації двох членів товариства. На найближчому засіданні комітету клубу розглядалися заяви кандидатів і шляхом таємного голосування приймалося відповідне рішення [7, с.3].

Основні зусилля південних яхт-клубів спрямовувалося на проведення перегонів. Перші вітрильні перегони в Миколаєві були проведені 7 травня 1898 р. на

річці Південний Буг, а 17 травня 1904 р. відбулися перші крейсерські перегони Очаків – Миколаїв. З того часу кожний спортивний сезон починався 7 травня і тривав до самих морозів. Спортивні змагання були справжнім святом: глядачі спостерігали за змаганнями яхт, грали духові оркестри, люди танцювали, розважалися, увечері дивилися феєрверк. Подібні перегони між містами проводилися і в наступні роки. Так, 1 червня 1908 р. 4 яхти миколаївського яхт-клубу брали участь в об'єднаних перегонах, влаштованих Чорноморським яхт-клубом, у якій яхта «Міраж» отримала два призи за абсолютну швидкість, а яхта «Адмірал» під керівництвом В. Ковачевича виграла в своєму класі три призи [8, с.17-18].

Відмітимо, що популярність південних яхт-клубів значною мірою залежала від членів товариства та окремих осіб. Так, добробутом Чорноморського яхт-клубу та зростанням його престижності опікувалися командор А.А. Анатра, віце-командор барон В.А. Маас, секретар С.І. Дужан, офіційний обмірювач А.І. Гельвере [9, с.8]. Піднесенню миколаївського яхт-клубу сприяв відомий громадський діяч М.М. Аркас, який з 1907 по 1909 рр. був не тільки членом місцевого яхт-клубу, а й його командором [10, с.10].

Великою популярністю користувався Катеринінський яхт-клуб. Він був заснований у 1897 р. моряками та любителями морського спорту, яких не задовольняв Чорноморський яхт-клуб. Командором цього об'єднання був відставний капітан 2-го рангу І.Ф. Ісаков, а віце-командором – В.Ф. Харламов. Обидва клуби знаходилися в Одесі, культивували розвиток вітрильного та веслового спорту, проводили змагання. Різниця полягала в тому, що Катеринінський яхт-клуб періодично влаштовував збори, на яких читалися доповіді та повідомлення, що стосувалися морських справ, а Чорноморський яхт-клуб таких заходів не проводив.

У 90-х роках XIX ст. в Катеринінському яхт-клубі було 15 вітрильних яхт, 2 катери та 12 шлюпок. Найбільша яхта клубу водотонажністю 127 т мала горду назву «Мігея», другим за величиною був тендер «Нірвана» вагою 60 т, інші судна були від 2 до 20 т. Клуб регулярно проводив вітрильні та веслові перегони. Він відкрив для південної громадськості відомих людей. У свій час на власній яхті під привабливою назвою «Баба Ягурж» у його перегонах брав участь видатний авіатор С.І. Уточкін. Любитель екстриму, він одного разу на великій швидкості перевернувся і потрапив під яхту, за що був на деякий час позбавлений участі в перегонах [11, с.30-43]. Звіти товариства свідчать, що найбільш плідно клуб працював на початку XX ст. Так, впродовж 1908 р. члени цього об'єднання здійснили дальні плавання в Ялту, Севастополь, Миколаїв, Херсон та інші міста. Проводилися змагання на першого весляра. Майже щотижня комітетом Катеринінського яхт-клубу влаштовувалися перегони на значні дистанції. Такі змагання виховували витривалість, доводячи на практиці, наскільки весловий спорт корисний і потрібний для фізичного розвитку. У 1910 р. Катеринінському яхт-клубу належало 66 суден (28 вітрильних і 38 веслових), що дозволяло йому виступати ініціатором перегонів. У цьому ж році клубом було проведено 10 таких змагань [12, с.37-48].

Південні яхт-клуби намагалися крокувати в ногу з часом, розширюючи свої можливості. Зокрема, позитивною роботою Катеринінського яхт-клубу було залучення до веслового спорту жінок і дітей. У 1908 р. його членами стали жінки і діти 7-10 років. Територія яхт-клубу поступово вдосконалювалася. У 1909 р. для учнів збудували приміщення, де вони могли переодягатися в спортивні костюми і відпочивати. Подібною діяльністю займалися і миколаївські яхтсмени. В 1908 р. вони вперше провели перегони серед жінок і учнівської молоді. Змагання мали великий резонанс у місті, зацікавивши публіку всіх верств населення.

Крім того, у 1909 р. при яхт-клубі Миколаєва був відкритий гімнастичний відділ. У його заснуванні взяли участь члени яхт-клубу П.П. Юріцин, Е.Е. Делуа, П.Г. Каракаєв та інші. Викладачем був запрошений спеціаліст "сокольської"

гімнастики І.Ю. Вальят. Заняття з гімнастики проводилися в приміщенні реального училища, бо комітет не мав власного. У 1911 р. гімнастичний відділ відвідувало лише 30 чоловік, оскільки потрібно було сплачувати великі кошти. За весь сезон, що тривав з жовтня по квітень, члени яхт-клубу та їх гості платили по 15 рублів, а жінки та учні – по 10 [13, с.32].

Членство в яхт-клубі Миколаєва не було сталим, що впливало на його розвиток. Так, з 1888 по 1892 рр. кількість яхтсменів зменшилася з 72 до 44 чоловік. Це пояснювалося відсутністю власного приміщення. У 1904 р. таке приміщення було збудовано, і в 1906 р. у товаристві вже нараховувалося 175 осіб [14, с.1]. Отже, зростання кількості членів цих об'єднань свідчило про їх популярність.

Якщо попередні яхт-клуби виникли наприкінці XIX ст., то Херсонський яхт-клуб розпочав свою діяльність тільки з 1907 р. До складу його членів-засновників увійшло 15 осіб, серед яких були відомі та шановані громадяни Херсона: М.Є. Беккер – міський голова, С.Я. Красношапка – нотаріус Херсона, О.В. Калюжний – статський радник, Й.Й. Пасальський – капітан 1-го рангу, Г.Р. Шиц – херсонський купець та інші [15, с.38]. Очолював яхт-клуб начальник Херсонського порту князь О.Д. Максутов. У 1909 р. цей спортклуб нараховував 59 осіб [16, с.82]. Незважаючи на те, що південні яхт-клуби з'явилися в різний час, у цілому вони мали позитивний вплив на мешканців Херсонської губернії, оскільки були улюбленим місцем не тільки для яхтсменів, які проходили там школу майстерності, а й для пересічних громадян, для яких вони асоціювалися з чудовим місцем відпочинку. Яхт-клуби стали зразком і стимулом для розвитку інших спортивних товариств, які пропагували окремі види спорту.

У 1888 р. розпочало свою діяльність «Одеське товариство велосипедистів-любителів». У 90-х роках XIX ст. почесним його головою був Г.Г. Маразлі, головою – М.О. Палаузов, товаришем голови – Д.А. Трояно, скарбничим – А.А. Тиховський, секретарем – Л.М. Мрост (згодом – І.Ф. Квасніков), капітаном – Г.М. Мрозовицький. Кількість членів у 1897 р. сягала 211 [17, с.7]. До складу товариства входили люди, які могли придбати велосипед. Це були лікарі, вчителі, інженери, землевласники та фабриканти. Протягом року вони могли займатися улюбленою справою. З цією метою була збудована літня станція і гоночне коло, на циклодромі якого відбувалися гонки. У холодну пору року велосипедисти зустрічалися в зимовому манежі. Членам «Одеського товариства велосипедистів-любителів», які виявляли бажання взяти участь у гонках, видавалися тренувальні квитки з гоночними правилами. Їх дотримання було обов'язковою умовою. Був відрегульований чіткий механізм підготовки до змагань. Учасники перегонів за 3-4 доби подавали в гоночну комісію заявку на участь у змаганнях з позначенням номера заїзду, а та, у свою чергу, призначала години для тренування [18, с.17-18]. У змаганнях товариства на призи брали участь відомі вітчизняні та іноземні велосипедисти.

Члени товариства, крім виконання правил, зафіксованих у їх квитках, повинні були дотримуватися постанови Одеського градоначальника щодо їзди на велосипедах у межах Одеського градоначальства. У ній зазначався перелік місць для катань, а також місць, де вони заборонялися. Серед загального переліку заслуговують на увагу правила, які сприяли безпеці руху. Наприклад, на мостах їздок повинен був зійти з велосипеда й котити його за руль. При зустрічі з конями, що могли перелякатися, передбачалося також зійти з велосипеда. Увечері на свій засіб пересування велосипедист мав чіпляти засвічений ліхтар [19, с.22-29].

Силами товариства в 1894 р. був збудований перший в Росії асфальтовий трек, що дозволив проводити гонки. Всього протягом весняно-осіннього сезону 1894 р. було влаштовано 22 гонки, у яких брали участь як любителі, так і професіонали. У цьому ж році заявив про свої спортивні можливості славнозвісний С. Уточкін. Учасник 45 заїздів, він 35 разів здобував перемогу, завоювавши звання не тільки першого їздця циклодрому, а й чемпіона Одеси і Півдня України. У зимовий

час товариство влаштовувало каток і навіть проводило змагання ковзанярів. Однак внаслідок відсутності освітлення міська публіка надавала перевагу міським каткам. Тому основними відвідувачами катка товариства велосипедистів-любителів була учнівська молодь [20]. У 1915 р. товариство переживало повний занепад, що, на наш погляд, пов'язувалося з лихоліттями Першої світової війни.

У 1893 р. розпочав свою діяльність Миколаївський гурток велосипедистів-любителів [21, с.4]. Головне завдання даного утворення вбачалося в агітації велосипедного спорту та проведенні змагань. З цією метою був збудований велодром, на якому проводили тренування і змагання миколаївські велосипедисти. Характерною ознакою південних товариств даного напрямку було прагнення до співпраці, яке стимулювало своїх членів не тільки до високих спортивних показників, а й до винаходів. Так, одеський спортсмен А. Цорн 14 жовтня 1895 р. на змаганнях, влаштованих миколаївським товариством, демонстрував саморушний велосипед-бензиномотор, який викликав зацікавленість глядачів [2, с.15].

Традиції велосипедного спорту, закладені з кінця XIX ст., сприяли появі нових яскравих особистостей на початку XX ст. Так, у 1904 р. був проведений перший спортивний чемпіонат Херсона з велосипедних перегонів, на якому абсолютним чемпіоном міста був визнаний херсонець Ватемотс [20]. Проте успіхи й ентузіазм окремих членів даних організацій не були тотожними їх стабільному функціонуванню. Фізкультурно-спортивні утворення, як і товариства інших типів, більшою мірою залежали від фінансування. Через його відсутність громадські організації потрапляли в скрутне становище і припиняли своє існування.

У такій ситуації опинився вже згадуваний миколаївський гурток велосипедистів-любителів. 10 червня 1902 р. колишній голова цієї організації А.А. Вудгаус подав на ім'я Миколаївського градоначальника клопотання про припинення діяльності гуртка. Зокрема, у ньому говорилося таке: "Вважаю своїм обов'язком заявити про припинення справ гуртка велосипедистів. Незважаючи на всі мої зусилля і старання, ніякого капіталу немає, члени гуртка відсутні, нерухоме майно продано за борги, а від рухомого залишився лише мотлох у вигляді зламаних велосипедів". Клопотання було задоволено, і в серпні 1902 р. гурток припинив свою діяльність, а майно, що залишилося від нього, було передано Миколаївському благодійному товариству [22, с.5-6].

Популяризація гімнастики в кінці XIX – на початку XX ст. на Півдні України привела до появи гімнастичних організацій. Наприклад, Гімнастичне товариство в Одесі було засноване у 1880 р. [23, с.104-105]. Для реалізації своєї мети товариство відкривало в Одесі заклади для бажаючих займатися гімнастикою за помірну платню і безкоштовно для осіб бідного стану. Головний контингент Гімнастичного товариства складали німці, які з захопленням віддавалися спорту. Бажаючі могли займатися в гімнастичній залі при реальному училищі св. Павла, куди як глядачі допускалися сторонні люди, що свідчило про демократичний підхід до занять та про поширення гімнастичних ідей серед південної громадськості.

У 1896 р. «Одеське гімнастичне товариство» нараховувало у своїх лавах 313 осіб. У цьому ж році до складу його Ради входили: голова Карл фон Рейм, товариш голови Густав Берндт і члени Е. Кноре, Г. Бюллер, Ф. Тайрер, К. Вільгельм і А. Наатуа [24, с.33-34]. Позитивним моментом у роботі цієї організації був диференційний підхід до гімнастичних занять. Існували окремі відділи для чоловіків, жінок, людей похилого віку та хлопчиків і дівчат.

У Миколаєві юнацький гімнастичний гурток «Сокіл» був організований у 1906 р. Під його керівництвом у місті почали проводитися видовищні заходи, спортивні змагання між училищами, школами і гімназіями. Так, 10 травня 1909 р. у Миколаєві відбулося змагання між гімнастами середніх навчальних закладів, переможцями якого стали гімнасти Першого реального училища [25, с.39].

Отже, аналіз діяльності фізкультурно-спортивних товариств засвідчує, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у межах Херсонської губернії існувала мережа фізкультурно-спортивних організацій, поява та функціонування яких були зумовлені вимогами часу. Вони мали позитивний вплив на мешканців південного регіону, оскільки спрямовувалися на задоволення потреб дорослого населення Херсонської губернії та інтересів дітей і молоді. Товариства даної категорії сприяли зміцненню здоров'я, розвитку морально-вольових, фізичних здібностей його членів. Об'єднуючи в своїх лавах людей, не байдужих до спорту, вони формували у них активну життєву позицію, стимулювали прагнення до здорового способу життя.

Джерела та література

1. Андреев А. Как меценаты заботились о физическом воспитании детей // Херсон маркет плюс. – 2006. – 7 апреля.
2. Андреев А. Первым спортивным чемпионом Херсона был велосипедист // Херсонський вісник. – 2004. – 19 лютого.
3. Кедровський Б., Степанюк С. Історичні аспекти становлення та розвитку дитячо-юнацького спорту на Херсонщині // Педагогічні науки. Зб. наук. праць. – Вип.29. – Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002.
4. Кульчицька О.В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2007.
5. Скачек А. Черноморский яхт-клуб у истоков отечественного яхтинга // Моряк Украины. – 2006. – 31 мая.
6. Устав парусного кружка при Черноморском яхт-клубе. – Одесса: Тип. штаба округа, 1895.
7. Устав речного яхт-клуба г. Николаева. – Николаев: Электро-типолитогр. братьев Л. и И. Белолипских, 1910.
8. Отчет деятельности речного яхт-клуба г. Николаева за 1908 год. – Николаев: Типолитогр. бр. Л. и И. Белолипских, 1909.
9. Отчет комитета Черноморского яхт-клуба за 1907 р. – Одесса: Тип. Акц. Южно-Русского о-ва печатного дела, 1908.
10. История яхт-клубов России и Новороссии (парусный спорт) // Моряк Украины. – 2004. – 23 июня.
11. Отчет Екатерининского яхт-клуба за 1910 г. – Одесса: Т-во писчего и печатного производства братьев Кульберг, 1910.
12. Отчет о деятельности речного яхт-клуба г. Николаева за 1911 г. – Николаев: Типолитогр. бр. Л. и И. Белолипских, 1911.
13. Двадцатилетие состоящего под августейшим покровительством Его императорского высочества Великого князя Александра Михайловича речного яхт-клуба г. Николаева. Краткий исторический очерк / Сост. секретарем яхт-клуба А. Голубевым. – Николаев, 1907.
14. Устав Херсонского яхт-клуба. – Херсон: Типолитогр. М.И. Ковалева, 1907.
15. Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год. – Херсон: Тип. Херсон. губ. правления, 1910.
16. Спортивные общества в г. Одессе // Южно-Русский альманах. 1898. / Под ред. В.М. Дорошевича, А.С. Попандопуло; Изд. Ю. Сандомирского. – Одесса: Тип. А. Шульце, 1898.
17. Гоночные правила Одесского общества велосипедистов-любителей. – Б.г., б.и.
18. Обязательное постановление Одесского градоначальника о езде на велосипедах в пределах Одесского градоначальства // Список членов Одесского общества велосипедистов-любителей. – Одесса: Тип. «Одесских новостей», 1893.
19. Отчет Одесского общества велосипедистов-любителей за время с 1-го сентября 1893 по 1-е января 1894 гг. – Одесса: Тип. Л. Кирхнера, 1895.
20. ДАМО, ф.229, оп.1, спр.332, арк.2.
21. Чунихин В. Эй, корнет, готовься к бою: У истоков спортивной жизни города // Николаевские новости. Спорт. – 2004. – 23 ноября.

22. Устав Ананьевского общества правильной охоты. – Б.м., б.г.
23. Спорт в Одессе // Одесса, ее окрестности и курорты: Ил. путеводитель Г. Каранта. – Одесса: Кн. изд-во Г.Н. Каранта, 1899.
24. Москвич Г. Иллюстрированный практический путеводитель по Одессе с прил.: плана Одессы, исполненного в красках, плана порта, расписания рейсов пароходов. – СПб.: Ред. путеводителей, 1915.
25. Довгань Н.Ю. З історії розвитку фізичного виховання і спорту у Миколаєві у другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці: Наук.-метод. журн. – Т. 8. Іст. науки. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000.

Анотація

Стаття показує специфіку фізкультурно-спортивних організацій Херсонської губернії кінця XIX – початку XX ст. Називаються практичні заходи даних товариств та їх засновники.

Summary

The article demonstrates at the specificity of culture and sports organizations in Kherson province at the end of XIX century and at the beginning of XX century. Are called practical measures and founders of this organizations.

УДК 902:903 М 33

Л.В. Матвієнко

ГОСПОДАРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (НА ПРИКЛАДІ САБАТИНІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ)

Для степової смуги Північного Причорномор'я головним напрямком господарської діяльності в добу пізньої бронзи (мається на увазі Сабатинівська культура) було землеробство та скотарство. Не дивлячись на те, що вказаний регіон за своїми природно-географічними характеристиками більшою мірою пристосований для розвитку скотарства, вважається, що в XV – XIII ст. до н.е. домінуючим в ньому було землеробство [1].

Основою для такого твердження була, головним чином, демографічна ситуація, яка склалася в цей період в Північному Причорномор'ї, де на відміну від східних регіонів, Сабатинівська культура складалася із поселень осілого типу. Висока щільність населення істотно обмежувала можливості кочового скотарства. У цілому кількість поселень в досліджених районах перевищувала, за підрахунками В.М. Клюшинцева, число сучасних сіл [2]. Це визначило успішний розвиток господарства. При осілому способі життя, форма випасу худоби могла бути прихатньою та відгінною [3].

Для характеристики землеробства велике значення має не дуже чисельна, але достатньо визначена група знахідок, яка складається із відбитків зерен на кераміці і самих зерен злаків, знайдених в поселеннях. Крім цього, в поселеннях знайдені ями-сховища для зерна, а також предмети культу, пов'язані із землеробсько-скотарським колом ідеологічних уявлень.

Характер всіх цих джерел свідчить про складну економіку сабатинівського суспільства, яка базувалася на високо розвинутому, як для свого часу, комплексному господарстві із землеробсько-скотарським напрямком, при допоміжній ролі інших форм – полювання та рибальства, а також на високому рівні розвитку ремесла.

Напрямок господарства Сабатинівського населення в значній мірі було зумовлено екологічним становищем регіону, який був західною околицею Євразійських степів. Для них з одного боку, характерні стародавні скотарські традиції

господарства, а з іншої – дякуючи прикордонню з Подунав'ям та Балканами – розвинуті землеробство та металургія.

Основу економіки складало землеробство, яке в районі Північного Причорномор'я мало стародавні традиції [4]. Сабатинівці вирощували просо, ячмінь, пшеницю-двохзеренку, карликову спельту. В умовах степу культивовані сорти повинні були давати непоганий врожай [5]. На врожайність впливала якість обробітку ґрунту. Землеробські знаряддя виробництва виготовлювалися із кісток, каміння, дерева, бронзи [6]. Для рихлення ґрунту в добу пізньої бронзи застосовували бронзові мотики, проте більш ефективними були соха та плуг [7].

Перегноєм удобрювали ґрунт. Урожай збирали 3-4 рази, потім ділянку залишали. Сіяння зернових здійснювалося двома способами: розсівом зерна з наступним боронуванням або садінням в ґрунт колосся [5]. Зібраний врожай у колосках зберігався в спеціальних сховищах. Для збереження зерна використовували ями-зерновища. Вони мали декілька видів, але більш придатними були ями з вузьким горлом, яке розширювалося знизу [8].

Зерно обробляли за допомогою зернотерок. З їх допомогою розтирали зерно на крупу. Це ще раз доводить наявність у сабатинівців розвинутого землеробства.

Дуже мало відомостей про те, як племена обробляли ґрунт. Вчені лише припускають, що для обробітки ґрунту в якості тяглової сили використовувалися воли.

Важливим джерелом харчування було скотарство. Чисельність худоби визначалася необхідністю задоволення не тільки продовольчих потреб, але і виробничих, так як худоба використовувалася в якості тяглової сили. Домашня худоба забезпечувала населення м'ясом та молоком.

Важливе місце в господарстві сабатинівського населення займав кінь. Вченим вдалося визначити породу коней – це тонконогі та напівтонконогі. Коней використовували не тільки як верхових та упряжних, але і в якості худоби для забою, шкіра та кістки яких використовувалися в різних сферах господарства [9].

Полювання на диких тварин: вепра, оленя, тура – не відігравали головної ролі в господарському житті. Частіше сабатинівці полювали задля хутра на зайців, лисиць, бобрів.

Знахідки кісток риб на поселеннях, особливо в поселенні Виноградний Сад на Південному Бузі, свідчить про таку галузь господарства як рибальство. Ловили, головним чином, винищених нині вірозубів, сомів, судаків, лящів, плотву. При риболовлі користувалися кістяними гарпунами. Можливо, що мешканці морського узбережжя займалися морським рибальством, яке носило допоміжний характер [10].

Вагоме місце в господарстві кожного поселення складали заняття по переробці продуктів хліборобства та тваринництва. Серед них виділяють кістянорізне та шкіряне виробництво, представлене великою кількістю кістяних знарядь, предметами збруї та озброєнням.

Про зайняття ткацтвом свідчать керамічні та кістяні пряслиці. В якості сировини використовували шерсть овець та кіз, які були в достатній кількості в господарстві, а також – зерна коноплі. Сабатинівці користувалися бронзовими голками, проколками, знаряддями, призначеними для розтягування швів [11].

Саму численну групу знахідок на поселеннях склала кераміка. Це говорить про широкий розвиток гончарного ремесла. Вся мілка кераміка виготовлена стрічковим способом, що добре помітно на окремо розташованих фрагментах. Керамічна маса складається з листової породи з домішкою піску та шамоту.

При формуванні великих посудин в масу додавалися подрібнена солома чи полова, а іноді товчений вапняк. Поверхня посудин замазувалася всередині та зовні. Посудини добре обпалені, але не всюди рівномірно. Колір поверхні сірий.

Лискованної кераміки на поселеннях зустрічається небагато – від загальної кількості знайдених фрагментів вона складає менше 1%. Вона виготовлена із чистої глини без певних домішок, іноді з додаванням дрібного піску. Зовнішня поверхня ретельно залискована, внутрішня заплетена. Колір поверхні чорний та темно-сірий, зрідка світло-коричневий [12].

За функціональним призначенням кераміка поділяється на три групи: кухонну, столову, тарну. До кухонного посуду відносяться всі види простої кераміки (горщики, банки), до столової – переважно лискована кераміка (миски, черпаки), тарний посуд складають найбільш великі посудини, призначені для збереження припасів. Але в зв'язку з тим, що точно визначити функціональне призначення кожного з видів посуду важко, правильніше класифікувати кераміку за формами.

Простий посуд поділяється на такі види: посудини банкової форми, горщики, миски (Степове, Новорозанівка). Перший тип банок характеризується прямими або дещо випуклими стінками та відігнутим вінцем.

Другий тип банок відрізняється від першого дещо потовщеним заокругленим вінцем та більшими розмірами.

Основним видом простого посуду є горщики, представлені декількома типами. До першого типу відносяться горщики з прямим або відігнутим вінцем, слабко виділеною шийкою. Як правило вони не орнаментовані. Другий тип складають горщики з дещо відігнутим вінцем, слабко виділеною шийкою та випуклою основою. Цей тип горщиків відрізняється великими розмірами. Третій тип горщиків характеризується сильно відігнутим вінцем, високою, добре вираженою шийкою окремим рельєфним уступом від крутих плечиків та випуклою основою. Стінки найчастіше орнаментовані. У четвертого типу округла основа. До п'ятого типу відносяться горщики з різко відігнутим назовні коміровидним вінцем із сильно випуклими боками. Шостий тип складають невеликі вузькогорлі горщики з високою циліндричною шийкою. Такі знахідки були знайдені на поселенні Ташлик I – IV ст.

Банкові посудини та горщики переважають в керамічному комплексі поселень Степове, Новорозанівка, Н. Григоріївка, Дикий Сад. Ці два види посуду складають 9/10 кераміки всіх поселень. Для більшої частини горщиків характерне яскраво виражене профілювання основи. Переважна кількість горщиків та банок орнаментована.

Лискованої кераміки в поселеннях Північного Причорномор'я знайдено не багато, але її склад різноманітний. Вона представлена кубками та чашами. Серед них найбільш численні кубки, які розподіляються на три типи. Перший тип – це кубки з відігнутим вінцем, зігнутою шийкою та слабо випуклою основою. Як правило, вони не орнаментовані. Другий тип складають кубки з високою циліндричною шийкою, округлою основою, відігнутим вінцем. Третій тип – це велика кубковидна посудина з високою циліндричною шийкою з біконічною основою, рівно зрізаним вінцем. Чаші, знайдені на поселеннях, відрізняються від кубків приземистими формами.

Кераміка мала дуже важливе значення для розвитку ремесла. Виробництво глиняного посуду, який постійно використовувався в побуті, носив постійний характер. Сабатинівська кераміка відбиває консервативність традицій та елементи нових впливів на ремесла [13].

Металообробне виробництво, як одне з найбільш важливих для доби бронзи було характерним для сабатинівської культури. Для сабатинівської металообробки характерний перехід на лиття у формах з каменю, що в декілька разів збільшило продуктивність праці, так як в одній матриці можна було створити сотні предметів. Така технологія лиття призвела не тільки до високої кваліфікації майстрів-ливарників, але і до фахового розподілу серед ремісників. Окрім гірників, з'явилися фахівці з видобування та заготівлі сировини для ливарних форм.

Разом з тим, на території сабатинівських поселень відома велика кількість іноземних скарбів, металевих виробів, які свідчать про розвинуту торгівлю з віддаленими металургійними центрами Балкано-Карпатського та Балкано-Дунайського регіонів [14] та про наявність у сабатинівського населення надлишку продукції, яка обмінювалася на привізні знаряддя праці та прикраси.

Успішному розвитку сабатинівської економіки без усякого сумніву сприяли зв'язки з іншими культурами. Так, за останнє десятиліття дослідники не раз зверталися до проблеми зв'язків Північного-Причорномор'я з іншими регіонами.

Стародавні єгипетські письмові джерела донесли до нас згадки про навалу «Народів Моря». В наш час, в європейській літературі це поняття визначається як історичні події у Східному Середземномор'ї 1250-1150 рр. до н.е., які призвели до ослаблення Єгипту, загибелі Хетської держави та Мікенської Греції, значних змін в політичних та етнічних картах світу, в економіці та матеріальній культурі населення.

Особливе місце в історичних дослідженнях цих подій займають питання походження та ідентифікації народів, які брали участь у навалі «Народів Моря». Н.К. Сандрес зібрала та систематизувала історичні та археологічні джерела, частина з яких свідчить про участь в цих подіях племен Центральної та Східної Європи. Знахідки сабатинівської кераміки [15], кістяних шпильок культури Ноа та сабатинівської зброї [16] в Східному Середземномор'ї свідчать про участь в цих подіях представників Причорномор'я. Як наслідок – можна ставити питання про переселення частини цих племен на Балкани та в Малу Азію в XIII – XII ст. до н.е.

Вказані дослідження не тільки розширили наші знання про зв'язки Північного Причорномор'я в II тис. до н.е., але і дозволяють отримати певні уявлення про динаміку та пов'язати окремі знахідки з конкретними історичними подіями. Особливе місце серед знахідок в археологічних пам'ятках Північного Причорномор'я, займають металеві вироби.

В Північному Причорномор'ї знайдено два скарби з металевими виробами середземноморського типу – Козорізівський та Петковський. В Козорізівському скарбі, який знаходиться на території Миколаївської області, була егейська сокира з двома лезами та серп, характерний для дичевських скарбів в Болгарії. Шетковський скарб з Кіровоградської області цілком складався із знарядь егейського типу – сокири з двома лезами та серпів. Аналіз, зроблений К.М. Черних, показав, що метал Шетковського скарбу відноситься до місцевої групи [17]. Всі вироби цього скарбу та необроблені відливки, які ніколи не використовувалися за призначенням, є типовим ливарним браком. Про зв'язок двох регіонів свідчать види зброї. Наконечники та інші залишки стріл, виготовлених сабатинівцями Північного Причорномор'я були знайдені в Греції на о. Родос.

На думку Сандрес, знахідки "північної" зброї в пам'ятках Греції свідчить про використання воїнів із регіонів, як найманців на службі у мікенських правителів. Можливою батьківщиною найманців вона вважає Балкани та Дунайський регіон. Але аналіз показав, що ця зброя має аналоги тільки в пам'ятках культурного кола Кослоджень–Ноа–Сабатинівка, тобто серед них можна виділити найманців – вихідців із Північного Причорномор'я. Вказані матеріали вимальовують дуже складну картину контактів населення Північного Причорномор'я та Східного Середземномор'я. На Єгипетських рельєфах «Народи Моря» зображені з круглими щитами. Подібні щити відомі із захоронення біля с. Борисівка. На іншому рельєфі – із Медінет Хабу – зображено воїна, озброєного коротким мечем з листовидним лезом, котрий нагадує форму меча, характерного для Степового Побужжя [18].

Всі описані вище типи зброї не мають аналогів серед народів Стародавнього Сходу, в той час – вони типові для Північного Причорномор'я доби пізньої бронзи.

Природно, ідентифікація "північних народів", які брали участь у подіях, пов'язаних з політичною історією Східного Середземномор'я другої половини II тис.

до н.е. повинна здійснюватися з обліком широких історичних, лінгвістичних та археологічних джерел, але навіть приведені матеріали відбивають участь племен Північного Причорномор'я в навалі «Народів Моря» на Східне Середземномор'я та на Малу Азію [19].

Встановлення факту участі населення Північного Причорномор'я доби пізньої бронзи в навалі «Народів Моря» на Єгипет на межі XII – XI ст. до н.е. відкриває нові перспективи вивчення давньої історії Європи.

Таким чином, сабатинівські племена, без сумніву, були значним етнічним та культурно-історичним утворенням. Для них був характерним осілий землеробський побут, хоча в окремих поселеннях виявляються риси скотарського господарства. Ці племена істотно вплинули на подальший розвиток степового регіону Північного Причорномор'я та на історію всього стародавнього світу в цілому, так як були учасниками походів «Народів Моря».

Джерела та література

1. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н.э. – К.: Наук. думка, 1985. – С.3-158.
2. Клюшинцев В.Н. Поселения сабатиновского типа в степном Побужье // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. респ. конф. молодых ученых. – К., 1981. – С.45-46.
3. Кушнир В.Г. Формы скотоводческого хозяйства населения Северо-Западного Причерноморья в позднем бронзовом веке. – М., 1985. – С. 16.
4. Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К.: Наук. думка, 1982. – С.1-160.
5. Янушевич З.В. Находки культурных растений из поздненеолитических слоев с. Овчарово. – София, 1983. – С.81.
6. Суботин Л.В. Памятники культуры Гумельница Юго-запада Украины. – К., 1983. – С.67-135.
7. Краснов Ю.А. О системе техники раннего земледелия в лесной Восточной Европе // СА. – 1976. – №1. – С.3-21.
8. Ванчугов В.П., Тощев Г.Н., Черняков И.Т. Землянки позднего бронзового века в Нижнем Подунавье // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1985.
9. Шарафутдинова И.Н. Хозяйство племён сабатиновской культуры // Первобытная археология. Материалы и исследования. – К.: Наук. думка, 1989. – С.21-34.
10. Телегин Д.Я. Вопросы относительно хронологии памятников поздней бронзы Нижнего Поднепровья // Археология. – 1961. – С.20-27.
11. Бочкарев В.С., Лесков А.М. О хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья с Подоньем // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Куйбышев, 1978. – С.23-26.
12. Ванчугов В.П. Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наук. думка, 1991. – С.3-92.
13. 13.Мелюкова А.И. Работы в Поднестровье в 1958 г. // КСИА АН СССР. – 1961. – С.113-124.
14. Новикова Л.А. Западные связи Северопричерноморского очага металлообработки в эпоху поздней бронзы // СА. – 1976. – №3. – С.25-57.
15. Черняков И.Т. Связи сабатиновских племен Северо-Западного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем // Северное Причерноморье (материалы по археологии). – К., 1984. – С.34-42.
16. Клочко В.И. Археологические свидетельства участия населения Северного Причерноморья в нашествии «Народов моря» на Восточное Средиземноморье // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл. VI Республиканской конференции молодых археологов. – К., 1987. – С.69-70.
17. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на юго-западе СССР. – М.: Наука, 1976. – С.106.

18. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н.э. – К.: Наук. думка, 1985. – С.169.

Анотація

В статті розглядається господарський розвиток сабатинівських племен, які, були значним етнічним та культурно-історичним утворенням. Для них був характерним осілий землеробський побут з деякими рисами скотарського господарства. Ці племена істотно вплинули на подальший розвиток степового регіону Північного Причорномор'я та на історію всього стародавнього світу в цілому, так як були учасниками походів «Народів Моря».

Summary

In clause economic development sabatinovskih tribes which, were significant ethnic and cultural-historical formation is considered. For them there was characteristic a settled agricultural life with some features of a cattle breeding facilities. These tribes have significally affected the further development of steppe region of Northern Black Sea Coast and on history of all ancient world as a whole as were participants of campaigns of «People of the Sea».

УДК 94 (477) : 856.8 "16/17"

І.С. Міронова

РОЗВИТОК КОЗАЦЬКОЇ ПОШТИ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII ст.

В країні, яка існувала історично більш як двісті років, в країні, де жили люди, які постійно знаходилися в живих і безперервних відносинах з державними і владними особами Сходу, Заходу, Півночі і Півдня, не могло не бути такої необхідної на шляху розвитку культури установи, як пошта. Серед спеціалістів з історії пошт існують різні думки щодо встановлення їх в Запорозькій Січі. Так, І.П. Козловський відносить їх початок до 1677 р., коли ввели пошту від Севська до Глухова, а остаточне введення – до 1679 р., коли в Києві згадується про постійних поштових коней [4, с.508-510]. Так як Севськ знаходився поза територією Гетьманщини, ми не можемо брати дату І.П. Козловського до відома. Відомо також, що вже у 1667 р. було зроблено розпорядження про влаштування ямів для гоньби в українських містах. Глухівські статті 1669 р. прямо говорили про введення пошти, яка організовувалася із добровільних людей і утримувалась із доходів царської казни.

Сучасна дослідниця теми козацтва в Україні О.М. Апанович характеризує як зразкову систему дипломатичну пошту, що існувала ще при Богдані Хмельницькому, який мав точні свідоцтва про події в Польщі, Криму, Туреччині, Молдовії і Валахії, про положення справ у західноєвропейських країнах – Швеції, Німеччині, Австрії, Італії, Венеції та ін. В період інтенсивного листування з царем Олексієм Михайловичем гінці з листами від Богдана Хмельницького слідували маршрутом Чигирин-Крилов-Черкаси-Переяслав-Баришівка-Ніжин-Путивль [1, с.208].

За даними А. Скальковського, в Запоріжжі існувало дві пошти: Київська і Глухівська, до того ж Глухівська була давнішою. Київська пошта доставляла кожного тижня царські накази, ордери керівників Київської губернії, листи із Москви, Києва, Польщі [6, с.244].

Після акту Переяславської Ради в 1654 р. стала налагоджуватися "швидка гоньба" із Москви в українські міста. Гетьман І. Виговський універсалом від 23 жовтня 1657 р. звільнив київських міщан від загальної "підводної повинності" і встановив норми забезпечення підводами для царських і гетьманських гінців [2, с.5].

6 березня 1669 р. в Глухові відбулося підписання договору з обраним гетьманом Лівобережної України Дем'яном Многогрішним. Три пункти в «Глухівських договірних статтях» були присвячені організації пошти. Гетьману наказувалося влаштувати в малоросійських містах пошту "за московським зразком". Для гоньби пропонувалось найняти місцевих жителів. Жалування поштарям платили за договором: половину за рахунок повинності з малоросійських міст, а іншу цар виплачував із путивльських і севських прибутків. Згідно договору, запорозькому козацтву дозволялося відправляти грамоти царю за допомогою кур'єрів прямо в столицю, обминаючи Путивль. За організацією пошти в Малоросії був встановлений контроль.

17 березня 1674 р. при обранні гетьмана Івана Самойловича і підписанні з ним владного договору, в 19-й статті говорилося про дозвіл прийому листів, які направлялися до царської величності, крім державної кореспонденції, "чолобитних" від приватних осіб, які в малоросійських містах не приймались. 20 серпня 1677 р. цар Федір Олексійович направив князю В.В. Голіцину грамоту про встановлення пошти "для самих швидких справ від Москви по калузькій дорозі до Севська і до малоросійських міст" [2, с.7-8].

Д.І. Яворницький доводив, що поштові гони в Запорожжі виникли в кінці XVII – першій половині XVIII ст. В 1686 р., для відносин польського короля Яна Собеського з Україною і Запоріжжям, був встановлений поштовий пункт в місті Білій Церкві. Звідти гінці відсилалися до Києва, в міста Лівобережної України та до Запоріжжя. Зворотні звістки привозилися знову в Білу Церкву і звідти доставлялися в Дубно, Львів і Заслав [9, с.456].

4 серпня 1686 р. генерал Г.І. Косагон писав государю, що для пересилання листів і будь-яких справ до Москви у нього не вистачає розсильників, а полковники, сотники та урядники не дають підвід. Государ наказав "вчинити пошту по містах України і Слобідським від Переволочної до Кодака і до Запорозької Січі в пристойних містах, проїзд по яким був би безпечним від ворога" [4, с.510-511]. Однак до 1687 р. листи пересилалися тільки від Москви до Охтирська. За порушення строків доставки пошти строго наказували.

В 1687 р. при підписанні договірних статей з гетьманом Іваном Мазепою було записано, що гінців потрібно направляти від гетьмана до імператора в Москву 3-4 рази на рік для самих потрібних військових справ, а "про непотрібні справи і про всякі відомості писати Великому Государю через пошти" [2, с.9].

І все ж таки, не дивлячись на прийняті заходи, в кінці XVII ст. пошта пересилалася повільно, часто втрачалася в дорозі. Це пояснювалося низькою оплатою за працю поштарів, нестачею коней, поганими дорогами. Зовсім був відсутнім контроль за ходом пошти. За повідомленнями М. Шедлінга, дослідника пошт Росії, у середині XVIII ст. гетьман України звітував Сенату, що поштові кур'єри, не дивлячись на заборону, возять із собою кладь, і в таких великих розмірах, що за відсутності місця повинні просити ямщика прив'язувати їх до возу мотузками. Гетьман робив припущення, що ця кладь поступала від монастирів та інших осіб за добру винагороду, але в результаті таких незаконних дій коні знесилювалися і падали. В такому печальному положенні поштова справа продовжувала залишатися і в часи правління Петра III і деякий час при Катерині II [8, с.224].

Для покращення поштових перевезень під час війни з кримськими татарами, 30 березня 1687 р. було влаштована пошта від Москви до Охтирська і до Коломака в 17 містах. 29 травня 1691 р. був виданий наказ, який забороняв передавати листи при перевезенні чужим людям, обмінюватися поштою по дорозі. В Приказному будинку при відправленні пошти на обгортці листів вказувалося число і час прийняття їх до пересилки та ким саме.

В грудні 1703 р. в Україну був направлений піддячий Малоросійського приказу Степан Фролов. Разом з гетьманським канцеляристом Данилом Болотом були приведені в порядок всі стани між Москвою і Києвом, поставлені поштові двори на дорозі до Білої Церкви на відстані 15-30 верст один від одного, в тому числі у Василькові під Києвом.

4 лютого 1707 р. Іван Мазепа направив листа в Малоросійський приказ Г.І. Головкіну про організацію поштової гоньби між Києвом і Жовклою.

Пилип Орлик, обраний гетьманом Війська Запорозького весною 1710 р. у «Правовому укладі і Конституції відносно прав і вольностей Війська запорозького» (5 квітня 1710 р.) в статті 14 відмінив поштову повинність. Для перевезення листів гетьман мав утримувати пошту, за зразком закордонних держав, на кошти військових полків на підвладних йому територіях. Події, однак, розвивалися таким чином, що положення першої української Конституції про організацію державної пошти в Україні в період гетьманування виконано не було.

20 червня 1737 р. була влаштована "особлива пошта" від Москви до Києва для скорішої доставки указів уповноваженим міністрам, які вели переговори з представниками турецької влади. Цей спеціальний маршрут був встановлений паралельно існуючим поштовим. Для його успішного функціонування було наказано на кожній поштовій станції тримати наготові по 6 коней і супроводження кур'єрам із драгунів і солдат [2, с.9-12].

В 1753 р. утримання пошти було знято з населення, – воно тільки вносило потрібні кошти до Генерального Скарбу, а він проводив витрати на утримання пошт [7, с.158].

Війна з Туреччиною заставила поквапитися з влаштуванням пошти в Україні. Однак, при правлінні Єлизавети Петрівни Сенат в 1754 р. постановив: пошти, які були влаштовані в Малоросії в часи Турецької війни "звести", а утримувати тільки одну від Глухова – гетьманської столиці по київському тракту, яким могли користуватися тільки старшини. В 1755-1760 рр. онук гетьмана Івана Мазепи Григорій Карпович Долинський був "директором пошт, влаштованих за контрактом від Глухова до Києва".

На інших напрямках пошту відправляли через різного роду "посольства", так званими нарочними кур'єрами. В Києві для цього при губернській канцелярії утримувалася "рейтарська команда". Державні листи із Генеральної, полкових і сотенних канцелярій відправлялися з нарочними козаками, які утримувалися під іменем "стойчиків" [2, с.12]. Такий спосіб був нерегулярним і обходився дуже дорого.

Помітну роль у поліпшенні функціонування пошти в Україні відіграв граф Петро Олександрович Рум'янцев-Задунайський – відомий полководець, дипломат, державний діяч Росії. Під час війни з Туреччиною ним була влаштована пошта в числі 34 коней, 42 підвід і 42 возів. Вона функціонувала не за допомогою добровільних людей, а в якості повинності. В записці 1781 р. П.О. Рум'янцев доповідав, що в Гетьманщині існувало дві пошти: одна з 1765 р. для відносин з сусідніми державами, інша – для відносин з Москвою. У 1764 р. П.О. Рум'янцева було призначено "головним командиром малоросійських полків", запорозьких козаків і Української дивізії. Одночасно він посів посади генерал-губернатора та президента Другої Малоросійської колегії.

31 травня 1765 р., відповідно до указу Катерини II, П.О. Рум'янцев підписав «Влаштування про кінну пошту в Малій Росії». З Малоросійської колегії розпорядження було розіслане в усі полки із зобов'язанням до негайного і неухильного виконання. Документ, розроблений у вищих інстанціях, безперечно, мав на меті підпорядкувати всю поштову справу в Україні імперським порядкам. Проте, деякі національні риси розпорядження все-таки зберегло. Воно мало 21 пункт

(статті), якими передбачалися основні принципи діяльності станцій на багато років уперед.

1-м пунктом визначалися критерії до поштмейстерів, які мали очолювати кожне відповідне правління. Ці особи не призначалися, а обиралися "за вибором полковим", тобто на демократичних засадах. Таке рішення враховувало той факт, що люди на місцях краще знають своїх представників, їх вади і чесноти. Посаду міг посісти тільки військовий або значковий товариш, який користувався великими довірою та авторитетом, був "сердешним, доброї поведінки, чистого письма і вірного рахунку". Окрім того, щоб мешкав у власному будинку з "покоєм", придатним для поштової контори.

Листонош, яких повинно бути в усіх відділах на тракті по двоє осіб, призначали з місцевих жителів – "осідлих", вірних, тверезого способу життя, які в своєму господарстві утримували не менше двох добрих коней (п.2). До того ж попередніх осіб, які перевозили кореспонденцію, звільнили, окрім "малого числа" ординансів (приватних посланців у старшин). А взагалі наголошувалося на тому, що таких не мають права тримати при собі ні полковники, ні сотники (примітка до п.2).

"Генерально" всі правління та "підстави" підпорядковувалися поштдиректору, а листоноші – поштмейстерам. Вони офіційно звільнялися від виконання будь-яких повинностей, а їх будинки – від постоїв російських військових і чиновників (п.3). 4-й пункт суворо регламентував обслуговування поштами воєнних гарнізонів.

Найпершими обов'язками поштмейстерів було, відповідно до присяги, стежити за нормальним функціонуванням станцій, пильнувати інтереси імператриці й поповнювати поштову казну, а також кожні три місяці звітувати перед директором і давати точні відомості про прибутки та збитки. Вони не мали права більше, ніж на 24 години залишати правління та й то "за законною потребою" і з дозволу керівництва. На цей термін поштмейстери могли призначити замість себе надійних людей, яким особисто довіряли. Кореспонденція мала відправлятися під їх безпосереднім наглядом. Порушення цієї вимоги передбачало покарання – штраф у царську казну в розмірі 10 крб. (п.5,6,7). Листи нумерувалися, на них ставили печатки. Коли кореспонденція пересилалася в межах "Малоросії", на ній зазначалося: сплачено до Києва. Коли ж мала перетнути кордони Гетьманщини, поштмейстери робили напис: сплачено до "Великоросії". При цьому гроші бралися з відправників відповідно до ваги листів або посилок, згідно із затвердженим прейскурантом (п.8). Коли ж надходила кореспонденція, на дверях контори вивішували оголошення з належною інформацією (п.9). Категорично заборонялося заважати обробляти листи, входити до кімнати поштмейстера і т.п. (п.10).

Відправлення пошти відбувалося по мірі її отримання, по черзі. Люди і коні завжди були готові для цього (п.11).

Листоноші зобов'язувалися завжди мати охайний вигляд, чисті мундири. В містах, містечках, селах, перед греблями, мостами і т.п. вони подавали гучні сигнали, щоб їм ніхто не чинив перешкод, не затримував на шляху. Якщо на них хтось напав, побив або пограбував, то місцеві жителі там, де було скоєно злочин, мали захищати листоношу, надавати допомогу, а про випадок записати і куди належить сповістити, зазначивши місце і дату (п.12,13).

Отримавши кореспонденцію, листоноша оформлював і власноручно підписував відповідну "цидулу". Потім пошта вкладалася в спеціальні валізи і відправлялася по етапах. У кожній черговій конторі надходження звірялося зі списком (п.14,15). Листоноша зобов'язувався повідомляти про всі перешкоди на шляху, пропонувати заходи, спрямовані на поліпшення (п.16,17).

Пункт 18 дозволяв і визначав характер пересилання "будь-яких речей і грошей". Це сприяло розвитку торгівлі, тому що дозволяло купцям й іншим особам переправляти товари у необхідні населені пункти з державною гарантією, а самим

залишатися на місці й продовжувати комерційну діяльність. Хоча, об'єми та вага таких посилок була порівняно невеликою (п.19).

У пунктах 20 і 21 йшлося про необхідність мати в кожному правлінні «Табель про платежі» за послуги, надані пошті, та певну незалежність начальників у своїх діях. Тоді ж П.О. Рум'янцев затвердив і «Табель» оплати, виходячи в розцінках з того, як далеко відправлено кореспонденцію та яка її вага [3, с.172-174].

За даними А. Скальковського, поштові установи в Запоріжжі, до впливу на них Російської влади в 1768 і 1770 рр., існували за допомогою гінців. Спочатку роль постійних поштарів виконували люди, які випадково приїхали на Січ, або ж кур'єри. Пізніше випадкових кур'єрів і гінців замінили постійні поштарі [6, с.244]. Щодо поштових гонів, то архівні документи вказують про їх влаштування лише з 1768 р. та пов'язують цю справу з іменами Воєйкова та Ісакова, "командира" Новоросійської і Київської губерній та "управителя" Новоросії.

Щоб краще і якнайшвидше знати про події у Криму, Польщі та Туреччині, Воєйков влаштував в Запоріжжі поштові "станиці". Поштові гони існували у чотирьох пунктах. У кожному було по шестеро коней з провідниками: у Крюкові, слободі Онуфріївці, біля південного краю балки Княжі Байраки та в селі Жовтому, запорожці скористалися наміченим тут трактом і з'єднали Січ зі станцією у селі Жовтому. Козаки возили пошту й різних посланців з оплатою по копійці з версти за одного коня. Однак цей порядок поштових гонів проіснував в Запоріжжі недовго: в той же 1768 р. татари увірвалися із Криму до Запоріжжя, розорили багато сіл і зимівників, знищили велику кількість людей, в тому числі багатьох поштарів з їх будинками і кіньми. Але з 1769 по 1775 рр. запорожці влаштували в себе 8 нових поштових гонів і завели в них взірцевий порядок.

Перший, один із самих довгих поштових гонів, йшов протягом 292 верст, з півдня на північ, від Січі до Протовчанської паланки, звідти через ріку Орель до фортеці Козловської, і складався із 10 поштових пунктів. Другий поштовий гін, який тягнувся протягом 127 верст, йшов тим же напрямком, тільки з невеликими відхиленнями від Січі до Чортомлика. Третій гін йшов від Січі до Старого Кодака і від Кодака через 9 пунктів. Четвертий гін, встановлений в 1771 р. в період першої російсько-турецької війни, йшов також з півдня на північ і з'єднав Запоріжжя з Центральною Росією. Спочатку він мав 4 пункти, потім, з 1772 р., внаслідок наводнення в річці Самарі, був змінений і скорочений до 3 пунктів [9, с.457-458]. В травні 1774 р. була влаштована нова лінія поштових станцій від річки Синюхи, тобто від польського кордону до Микитина і нараховувала 375 верст [6, с.252].

В цьому ж 1774 р. була зроблена ревізія і складений список одружених запорозьких козаків, тобто "тяглих і могутніх хат" в паланках, за яким визначалася поштова повинність на рік. Таких будинків в чотирьох запорозьких паланках було 1 912: в Козацькому відомстві було 184 будинки, які давали на станції 13 поштових козаків; в Самарському – 891 (60 козаків); в Противчанському – 501 (33 козаків); в Орельському – 336 (22 козаків). Отже, 1 912 будинків давали для відбування поштової повинності 128 постових козаків з 256 кіньми. До цієї ревізії не враховувалися будинки неодружених козаків і бурлаків, тобто одинокі (піші) [6, с.250].

Іноді військові обставини були причиною того, що Кіш робив деякі відступи від прийнятих правил. Наприклад, восени 1774 р., одружені козаки настільки були вимотані повинностями, що для підтримання пошти військо визначило, щоб січовики, тобто товариство, готувало сіно для годування поштових коней протягом зими.

Потреби відносин з Україною, а через неї і з Росією російських гарнізонів у фортецях, які відійшли від Туреччини після миру 1775 р., Кінбурні, Таганрозі, Азові, Керчі та Єнікале, змусили запорожців встановити ще чотири поштові гони [5, с.36-37]. Перший гін був встановлений запорозьким Кошем, за розпорядженням П.О. Рум'янцева-Задунайського, для спілкування між Кінбурном і Кременчуком.

Другий гін був встановлений від Січі до Голої Пристані через Олександр-Шанець, вздовж правого берега Дніпра. Третій гін був встановлений по Кизикерменському шляху, яким в 1787 р. поверталася Катерина II із Криму до Росії. Нарешті, останній четвертий гін був встановлений 28 квітня 1775 р. для з'єднання Полтави через Петровську фортецю, поблизу Бердянська.

На будівлю станцій у визначених місцях козакам було дозволено вирубати необхідну кількість лісу і із нього побудувати необхідні помешкання для поштарів.

На всіх поштових станціях восьми перерахованих пунктів запорожцями був заведений взірцевий порядок. Пошту і кур'єрів наказували доставляти від місця до місця "не мешкаючи" та "беззупинно", поштових коней тримати у повному порядку. На станціях були поставлені із військових канцеляристів наглядачі, які заносили до книги пакети та подорожні, які надходили від кур'єрів або посланців [9, с.459].

Важливо зазначити, що на відміну від Росії, в Гетьманщині повинності на пошту досить довго не замінялися на грошовий еквівалент. Адже постійно потрібні були не стільки гроші на утримання станцій, стільки коні, підводи, люди. На середину XVIII ст. утримання станцій фактично перетворилося на "загальнонародну" повинність. До того ж її виконання "натурою" все частіше почало замінятися грошима [3, с.169-171]. Не оминуло це й козацтво. Так, із «Настановлення повітовим скарбничим» 1782 р. видно, що на утримання пошт йшли наступні збори: з будинків – рубльовий оклад, з гетьманських бобровників і стрільців – чиншові гроші, з київського самоврядування – за звільнення від постоїв та ін. Введені на утримання пошти збори не були важкими, так як вона себе в значній мірі окупала – за допомогою сплати прогонних грошей, які не співпадали з проїздними зборами через приватні міста – мостові, погребальні та ін. Був установлений розмір прогонних грошей, за розпорядженням вищої в Гетьманщині російської влади, в інтересах якої пошта, головним чином, і працювала. Натуральна поштова повинність пізніше перейшла в регалію, але не Генерального Скарбу, а російської казни, але це відбулося вже після падіння гетьманату [7, с.158-162].

Отже, досліджуючи історію розвитку козацької пошти, можна зробити висновок, що пошта в Гетьманщині набула яскраво офіційного характеру. Поштові послуги в XVII – XVIII ст. були необхідною справою для населення козацької держави. Надалі, після скасування Гетьманщини, остаточно втративши національні ознаки, українська пошта повністю була підпорядкована загальноімперським порядкам.

Джерела та література

1. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – 374 с.
2. Бизина В.Г. Из истории украинской почты (К 225-летию Киевского почтамта). – К.: [Б.в.], 2000. – 91 с.
3. Гурій О. Пошта Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.6. – К.: Інститут історії України НАН, 2002. – С.167-181.
4. Козловский И.П. Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве. Опыт исследования некоторых вопросов из истории русской культуры во 2-й половине XVII века. – Т.І. – Варшава, 1913. – 536 с.
5. Від гінця до Інтернету. Нарис з історії української пошти / Мухін В., Мороз В., Дюков П., Іванов В., Юрій В. – К., 2002. – 327 с.
6. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского. – Ч.І. – Одесса, 1885. – 303 с.
7. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. – Т.IV. – Харьков, 1925. – 329 с.
8. Шедлинг М. Очерки по истории мировой почты. – Ч.2. – Русская почта с древних времен до начала XIX века. – М., 1926. – 255 с.
9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.1. – К.: Наук. думка, 1990. – 592 с.

Анотація

В статті розглядається історія влаштування й розвитку козацької пошти в Україні в другій половині XVII – XVIII ст. Особлива увага приділяється загальному стану, в якому перебувала пошта на території колишньої Гетьманщини.

Summary

In clause the history of occurrence and development of cossack mail in Ukraine in XVII – XVIII century is considered. The especial attention is given the general position in which there was mail in territory former Getmanshiny.

УДК 94 (477.72)

С.В. Нікітенко

ЗАХОДИ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ ФІЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНОГО РУХУ НА ХЕРСОНЩИНІ (1944-1991 рр.)

Помітним напрямком наукових досліджень сучасної української науки виступає проблематика зародження, становлення і розвитку вітчизняних фізкультури та спорту, як в Україні загалом, так і в окремих її регіонах. Починаючи з 60-х років XX ст. в СРСР активізувалися дослідження в сфері історії спорту, зокрема з'явилися праці з історії розвитку спортивного руху в окремих республіках Радянського Союзу (А.А. Кулінкович, А.В. Сафонов, А.В. Кісіс, Т. Суяркулов та ін.) [1; 2; 3; 4], а також в окремих краях та регіонах СРСР (В.А. Апеков, А.Г. Улангін, Ф.В. Казієв, Е.М Щєлкунова та ін.) [5, с.7]. В останні роки в Україні почалося формування своїх регіональних шкіл – плідно працюють фахівці в Києві, Харкові, Донецьку, Львові, Миколаєві.

Окремі праці, присвячені історії регіонального спорту, виходили у багатьох містах від районного масштабу, як наприклад «Сторінки історії Малинського спорту» В.Студінського (1996), «Горловка спортивная» И.М. Чуканова (1991), до більш серйозніших і ґрунтовніших, зокрема «Физическая культура и спорт на Сумщине (1939-1989)» А.І. Кудренка, «Спорт нашого міста /1900-1965 рр./» Є. Розанова (Донецьк), «Історія фізкультури та спорту на Харківщині» Ю.І. Грота та Ю.В. Александрова.

Загальнодержавна відбудова фізкультурно-масової та спортивної роботи у країні почалася після закінчення Великої Вітчизняної війни. У Херсоні відродження фізкультурно-спортивного руху розпочалося практично зі звільненням від окупації, вже навесні 1944 р. Місцева преса відзначала значення цієї роботи для підготовки захисників Вітчизни, підводила перші підсумки участі херсонських спортсменів у бойових діях: "Кращих своїх спортсменів надіслав до армії Херсон. Володимир Тимошенко, гімнаст, викладач фізкультури і спорту був учасником оборони Одеси і Севастополя, двічі нагороджений урядом. Учасник оборони Сталінграда Григорій Волкінштейн, волейболіст і організатор фізичної підготовки молоді міста, двічі орденоносець. Фізкультурникам Херсона Завадському і Сидоровичу присвоєні звання Героїв Радянського Союзу" [38].

До війни Херсонщина мала непогану спортивну базу, але за часів окупації майже усі спортивні споруди були зруйновані. Організаторами відновлення та розбудови спортивної бази і фізкультурного руху на Херсонщині були Херсонська міська рада та щойно відновлений Комітет у справах фізкультури та спорту. В березні-квітні 1944 р. відбудовуються спортивні споруди, починає функціонувати не зруйнований за часів окупації спортивний зал добровільного спортивного товариства

«Спартак». Практично в усіх навчальних закладах були відремонтовані спортивні майданчики та спортивні зали.

До 1 вересня 1944 р. було частково відремонтовано найстарішу спортивну споруду міста – Херсонський яхт-клуб, і проведені юнацькі змагання з плавання [10, арк.6]. Повністю відновити свою роботу яхт-клуб зміг тільки у 1948 р., а до того часу база використовувалася як рятувальна станція морського порту, де змагання з водних видів спорту проводилися лише інколи. Колектив рятувальної станції власними силами підняв з води потоплений німцями інвентар і відремонтував його. За літній період 1944 р. було відремонтовано 15 плав. одиниць, серед них 2 яхти [11, арк.65-66].

У 1952 р. Херсонський облвиконком прийняв рішення: з метою створення яхт-клубу як центру спортивної роботи з водного спорту передати його обласному комітету по фізичній культурі і спорту і реорганізувати в обласну водноспортивну станцію. Ця реорганізація деякий час себе виправдовувала. Були створені суднобудівні майстерні, придбані гребні, парусні, моторні човни й інше. У цей період на станції було підготовлено чимало чемпіонів республіки і країни з веслування, паруса та водно-моторного спорту [5].

Але в результаті великого руху морських, річкових та риболовецьких суден у цьому районі, щоб запобігти нещасних випадків на воді, портнагляд та судноплавна інспекція заборонили вихід зі станції малих гребних та парусних суден. Саме з цього часу яхт-клуб втратив своє колишнє значення основної водної бази м. Херсона і був примушений припинити роботу, зайнятися тільки будівництвом та ремонтом спортивних гребних та парусних суден [9].

На початку 1945 р. у парку ім. Леніна, на відбудову якого було виділено 60 тис. крб., на місці довоєнної парашутної вежі було збудовано спортивний майданчик [41].

Ці заходи повністю лягли на плечі ентузіастів спорту Н. Салкіндера, М. Тарасова, А. Пузиревського, О. Романова, М. Розінського, саме вони стали головною рушійною силою відбудови фізкультурно-спортивного господарства Херсонщини. Перші після війни публічні збори з питань фізкультури і спорту відбулися 26 липня 1945 р. в приміщенні міського театру, присвячені підтримці обласної спартакіади. На зборах були присутні учасники спартакіади, представники партійних, комсомольських і радянських організацій. Було окреслено основні напрямки роботи новоствореного обласного Комітету у справах фізкультури та спорту і визначені першочергові завдання по відбудові спортивного господарства міста [3].

У доповідях делегатів, що увійшли до резолюції зборів були окреслені основні напрямки розбудови повоєнної фізкультурно-спортивної роботи. Основна роль відводилась добровільним спортивним товариствам, які обласний Комітет у справах фізкультури та спорту почав формувати наприкінці 1944 р. Вже в 1945 р. в області діяло п'ять ДСТ: «Спартак», «Динамо», «Більшовик», «Трудові резерви» і «Водник». У 1947 р. утворюються ще декілька обласних ДСТ – «Колос», «Колгоспник» та «Урожай», які згодом були об'єднанні в одне потужне добровільне сільське спортивне товариство «Колос» [12, арк.32].

У місті окрім низових фізкультурних колективів діяли міські спортивні товариства: «Водник», «Харчовик», «Локомотив», «Урожай», «Авангард», «Літак», пізніше – «Наука». Більшість спортивних товариств комплектувалися робітниками однієї галузі виробництва, що відображено в їх назвах. На багато років передовим спортивним колективом області став ДСТ «Спартак». Голова обласної ради товариства А. Ашпіс прикладав великі зусилля для скорішого відродження спортивного життя міста. Саме за його ініціативою була створена перша у Херсоні дитяча профільна спортивна школа при облраді ДСТ «Спартак» [13, арк.7].

За три повоєнні роки кількість членів спортивних товариств та спортивних колективів збільшилась з 12 876 чоловік у 1944 р. до 38 790 в 1947 р. [13, арк.24]. Під керівництвом Херсонського обласного комітету у справах фізичної культури та спорту, починаючи з 1947 р. відбувалось вироблення системи комплектування збірних команд з різних видів спорту. Спочатку проводилися міські, районні та обласні змагання, переможці яких складали збірну області, що представляла область на республіканському рівні. Збірні команди Херсонської області в 1947 р. брали участь у шести республіканських змаганнях і домоглися непоганих результатів [12, арк.46].

Після реформування спортивного господарства СРСР у 1947-1948 рр. у Херсоні було остаточно врегульовано більшість питань щодо фізкультурно-спортивної роботи. На початку 1950-х років поряд з ветеранами Н.А Салкіндером, П.А. Маркіним, В.В. Островським з'явилось багато молодих спортсменів. Завідувачем культпросвітвідділу став чемпіон УРСР з веслування О. Волошин, головою ДСТ «Урожай» – П. Володін, один із перших майстрів спорту Херсонщини зі стрільби [14, арк.11].

На початку 1950-х років херсонські спортсмени почали брати участь у республіканських, союзних та міжнародних змаганнях. У 1952 р. херсонець Дубіна посів 47 місце у щорічному списку (неофіційному рейтингу) 350 кращих спортсменів-важкоатлетів Європи, до збірних команд УРСР були включені херсонські спортсменки: Л. Абашкіна – чемпіон республіканської першості ДСТ «Авангард» з плавання, і дві молоді гімнастки – Л. Бантиш та майбутня Олімпійська чемпіонка Л. Дирій (Латиніна) [15, арк.35].

В складному становищі знаходилось спортивне будівництво області. У 1947 р. рішенням облвиконкому усі без винятку спортивні споруди Херсонщини остаточно були передані на баланс ДСТ, що значно ускладнювало фінансування. Силами комсомольсько-молодіжного активу Херсона було проведено капітальний ремонт двох стадіонів «Водник» та «Спартак». Причому на стадіоні «Водник» було перенесено кам'яну огорожу довжиною в 400 м і, також без допомоги спеціалістів, проведене нівелювання футбольного поля [12, арк.25].

У 1953 р. мала місце спроба побудови зимового басейну для тренування спортсменів міста. Комітет у справах фізкультури та спорту при Херсонському комітеті охорони здоров'я впродовж року листувався із Чорноморським пароплавством стосовно передачі списаного на металобрухт пароплава «Ленінград» на баланс комітету. У пароплаві, що мав 97 м завдовжки і водотоннажність у 47 тис. т, передбачалось обладнати зимовий плавальний басейн, який міг би використовуватися 15-20 років. Ціна переобладнання не перевищувала 150 тис. крб., що не було великою сумою для комітету [14, арк.14,16].

Міністерство заборонило комітету самотужки купувати пароплав, запропонувавши його ДСТ «Авангард». Але впродовж року Рада товариства відмовлялася від пароплава, хоча наприкінці вересня пароплавство погодилося віддати його безкоштовно, а сам «Авангард» мало чим ризикував, адже завжди міг би продати корабель на металобрухт по 160 крб. за тонну [14, арк.43]. За рішенням Ради Міністрів УРСР від 29 жовтня 1953 р. пароплав «Ленінград» був списаний з балансу Чорноморського пароплавства і відправлений на переплавку [16, арк.60]. Так на десятиліття була похована ідея будівництва зимового басейну, що наклало відбиток на якість підготовки спортсменів-плавців і спричинило практичну відсутність в регіоні міцної школи плавців.

З кінця сорокових років Херсон, завдяки розташуванню та кліматичним умовам, стає основним місцем проведення першості УРСР із водних видів спорту. Звісно, для змагань такого рівня потрібні були великі кошти, обласна та міська рада не мала змоги профінансувати у повній мірі всі заходи, тож на початку 1953 р.

обласний Комітет у справах фізкультури та спорту домігся фінансування змагань республіканського рівня із коштів Ради Міністрів УРСР [16, арк.48]. Впродовж другої половини п'ятидесятих років майже всі ДСТ України (а також Молдавії, Білорусії та РРФСР) проводили змагання з веслування, регати, а пізніше і змагання з водномоторного спорту на базі Херсонського яхт-клубу та Херсонської водноспортивної бази.

Ювілейний для радянської влади 1957 р. позначився різноманітними агітаційними заходами, у яких значне місце займали спортивні змагання. Користуючись слушною нагодою, Комітет у справах фізкультури та спорту і обласний комітет ДТСААФ нарешті домоглися від обкому партії допомоги у будівництві траси для мотокросу. За короткий термін трасу було збудовано на околиці міста в районі нафтопереробного заводу і 22 вересня 1957 р. відбувся мотокрос. Хоча траса була складна, спортсмени були у захваті від новобудови і перші змагання пройшли на високому рівні [17, арк.19].

Яскраве відображення знайшло на Херсонщині і реформування фізкультурного господарства наприкінці 1950-х років. Починаючи з 1957 р. усі товариства (за виключенням ДСТ «Динамо» та «Локомотив») починають згортати роботу під проводом галузевих управлінь і переходять до нового, територіального поділу фізкультурних організацій [8, с.7]. В Херсонській області спортивне товариство «Авангард» об'єднало близько 15 тис. фізкультурників і спортсменів промислових підприємств, установ і навчальних закладів. До нього входили, зокрема, великі колективи фізкультури суднобудівного і комбайнового заводів, текстильного комбінату, нафтопереробного заводу тощо. В райцентрах з метою кращого використання і швидшого будівництва нових спортивних баз, організації тренувань спортсменів і команд, проведення різних заходів створювалися об'єднані колективи [18, арк.34].

У плані заходів, накреслених на 1957 р., спортивне товариство «Авангард» відвело велике місце змаганням з різних видів спорту в колективах фізкультури, адже до цього часу в Херсоні не було чіткого плану спортивних заходів, а були так звані самозобов'язання і директиви з Міністерств усіх рівнів [1, с.3]. Показовим був перший рік після територіального поділу товариств, коли збірні команди окремих підприємств і установ брали участь в обласних, республіканських і всесоюзних змаганнях з багатьох видів спорту [19, арк.45]. Новостворене спорттовариство «Авангард» відчувало і низку труднощів. Наприклад, воно не мало в Херсоні свого стадіону, керівництво розміщувалося в підвальній кімнатці [8, с.34].

Наступний 1958 р. став вирішальним для усього радянського спорту. За рішенням ВЦРПС було остаточно узгоджено всі питання і створено єдині територіальні профспілкові спортивні товариства. З цього періоду херсонські спортсмени виходять на новий рівень, що було пов'язано насамперед із більшою узгодженістю дій спортивних колективів і керівництва Комітету у справах фізкультури та спорту. Починається організаційно і якісно новий період розвитку фізкультурно-спортивного руху.

Громадська форма керівництва (1959-1968 рр.), коли комітети були ліквідовані, а функції спільного керівництва фізичною культурою та спортом в країні були передані Раді спортивних товариств і організацій СРСР виявилася недоцільною [20, с.28-29]. Зокрема, у період з 1964-1965 рр. на Херсонщині, як по всій країні відбувалося скорочення членів ДСТ та спортивних кадрів, спостерігалося зниження кількості спортивних секцій, зменшення фінансування. На зміну спортивним школам впродовж 1957-1966 рр. створюються спортивні громадські організації, які підпорядковувалися напряму обласним федераціям з видів спорту. Спроба повністю перейти на громадський принцип побудови фізкультурного руху призвела до

зниження рівня організаційної роботи, до послаблення уваги до фізкультурно-спортивного руху.

В листі Херсонської обласної ради добровільних товариств і організацій адресованому Раді спортивних товариств і організацій УРСР від 14 вересня 1962 р., вказувалося, що ДСТ Херсонщини, а особливо сільські низові колективи майже повністю залишилися без фінансової свободи і не можуть виконувати свої основні завдання [21, арк.40]. В січні 1963 р. на Херсонщині з ініціативи Облради пройшла велика реорганізація спортивного господарства. На основі рішення Ради Союзу спортивних товариств та організацій УРСР «Про укрупнення керівних органів спортивних організацій», затвердженого наприкінці 1962 р., була проведена реорганізація Ради спортивних організацій та Ради ДССТ «Колгоспник» на базі укрупнення партійних та радянських госпорганів. В області було створено десять укрупнених районних Рад союзу і райрад ДССО «Колгоспник» і два міських у Генічеську та Цюрупінську [22, арк.19].

В цьому ж році ДСТ «Урожай» та «Колос» було об'єднано в одне потужне добровільне сільське спортивне товариство. Фактично ця реорганізація і укрупнення товариства стала першою значною спробою налагодити нормальне функціонування фізкультури та спорту у селах Херсонщини [28].

Головним нововведенням Ради Союзу спортивних товариств та організацій УРСР у справі міських спортивних організацій стало «Положення про громадські ради фізкультури та здоров'я при домових комітетах у державному житловому фонді Української РСР» затверджене 15 серпня 1964 р. спільно з Міністерством житлово-комунального господарства УРСР і за узгодженістю з республіканськими міністерствами охорони здоров'я, освіти, культури та Республіканським комітетом профспілок працівників комунально-побутових підприємств [40, с.33].

Однією з основних направляючих у постанові стала ідея створення нових видів спортивних організацій – спортклубів, та докорінне поліпшення фізичного виховання учнівської молоді.

Першими на Херсонщині були створені спортивні клуби «Петровець» комбайнового заводу ім. Петровського та міський «Спортивний клуб Ровесник», який об'єднував у собі представників учнівської та робітничої молоді. За перші роки свого існування ці два клуби стали лідерами за кількістю їх членів та показали кращі спортивні показники, залишивши позаду солідні ДСТ. Головною відмінністю цих нових об'єднань стала вузька спеціалізація, наприклад керівництво спортклубу «Петровець» основну увагу спрямовувало на виробничу гімнастику та масові ігрові види спорту, тоді як «Ровесник» традиційно відзначався перемогами у одиночних видах спорту і велоспорті (головним тренером з велоспорту довгий час був ветеран херсонського спорту, член правління Обласної ради спортивних товариств та організацій Михайло Розінський) [33, с.4].

Розглянувши досвід діяльності таких клубів в українських містах у грудні 1971 р. колегія Комітету з фізичної культури і спорту при Раді Міністрів УРСР, Міністерства житлово-комунального господарства УРСР, Міністерства освіти УРСР і Секретаріат ЦК ЛКСМУ розглянули і затвердили типове «Положення про фізкультурно-оздоровчий та спортивний клуб на громадських засадах за місцем проживання» [32, с.15]. Цю ініціативу швидко підхопили місцеві органи влади, що позитивно вплинуло на розвиток фізичної культури, насамперед серед міської молоді. Херсонська міська рада доручила Радам спортивних товариств встановити нагляд та організувати консультації для керівників клубів на громадських засадах [4].

У розвитку молодіжного спортивного руху в цей період також сталися значні зміни. З 1964 р. в усіх міських та сільських школах в обов'язковому порядку було введено посаду вчителя фізичної культури. Обласна рада своєю постановою

зобов'язала всі районні та міські комітети партії розпочати будівництво у кожній школі спортивних залів й інших споруд [23, арк.65].

До 1968 р. діяла ця постанова і вона принесла свої позитивні результати. Значно збільшилась кількість молодих спортсменів та покращилися спортивні результати молоді Херсонщини у республіканських та міжнародних змаганнях. Якщо у Спартакіаді учнівської молоді 1964 р. учні змагалися по 12 видах спорту, то в 1968 р. вони демонстрували свої досягнення на обласній і республіканській спартакіадах з 20 видів. Як приклад, можна навести результат учнів Новокаховської дитячої спортивної школи з легкої атлетики Валерія Борзова і Надії Хоменко (тренер Б.І. Войтас), які стали чемпіонами Радянського Союзу з бігу на коротку відстань та штовхання ядра і захищали в Одесі честь радянського спорту на першості Європи серед юніорів [34].

У жовтні 1968 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про покращення керівництва фізичною культурою і спортом в країні» [35, с.78]. Цією постановою замість Ради Союзу спортивних товариств і організацій СРСР було відновлено Комітет з фізичної культури і спорту при Раді Міністрів СРСР.

З метою поліпшення керівництва всіма спортивними організаціями Херсонський обласний комітет з фізичної культури і спорту спільно з тимчасовою депутатською комісією по фізичній культурі та спорту, своєю постановою ухвалили нову структуру керівництва розвитком фізичної культури та спорту.

Основною формою управління фізичною культурою та спортом було обрано районний, відповідно керівним органом низових колективів фізкультури ставали районні Ради депутатів трудящих. При районних та міських Радах народних депутатів створювалися нові організації та громадські відділи: спортивно-масові сектори, рада тренерів, комісія та інспекція з комплексу ГПО, методична рада представників фізвиховання та ін. [37, с.46-47]. В СРСР однак система керівництва в районній ланці в повній мірі сформувалася наприкінці 70-х років XX століття. Тому можна з упевненістю казати про новаторство Херсонського комітету в цій справі.

На Херсонщині, як і в усій республіці, вівся постійний пошук нових форм організації фізкультурно-спортивного руху. Важливі теоретичні та методичні результати були отримані при проектуванні нових об'єктів організації фізичної культури – культурно-спортивних комплексів. Рішення про створення культурно-спортивних комплексів було, на думку П. Галина (1987), своєрідною реакцією на кризу попередніх форм організації масової фізичної культури (колективи фізичної культури, спортклуби за місцем проживання) [7].

У 1981 р. в республіці почалась робота зі створення культурно-спортивних комплексів (далі КСК). Визначалися спільні позиції організацій, що входили до складу комплексу. Було об'єднано зусилля всіх підрозділів, відповідальних за політико-виховну, культурно-масову та фізкультурно-оздоровчу роботу. У Спорткомітеті УРСР вивчили досвід, нагромаджений в областях, і вирішили, що вже визначена модель культурно-спортивного комплексу, яку можна брати за основу і впроваджувати всюди, звичайно, стосовно умов та традицій району, господарства [26, с.12].

На Херсонщині ще в 1978 р. почали з'являться перші КСК, головним чином у Новій Каховці, але називалися вони тоді органи спортивно-масової роботи за місцем проживання. Створювалися ці організації при ЖЕКах та домових комітетах і фінансувалися за рахунок цих організацій але підпорядковувалися вони, у плані спортивної роботи, місцевим комітетам з фізкультури та спорту [31].

Після того, як у травні 1981 р. почали функціонувати КСК в масштабах всієї республіки, у структурі Комітетів у справах фізкультури та спорту з'являється новий керівний орган – Рада культурно-спортивних комплексів. Розпорядженням Херсонської міської ради до складу Ради КСК 22 вересня 1981 р. були введені 12 членів міськспорткомітету, серед яких були представники міському партії і

міського комсомолу, ДТСААФ і військкомату, лікар і викладачі фізкультури [24, арк.24-25].

Реорганізація спортивного руху, що проводилась у 80-і роки, вимагала посилення і покращення керівництва фізкультурним рухом у всіх його ланках, зокрема, у самодіяльно-громадській його формі.

Останніми ініціативами радянських органів влади та управління в організації фізкультурно-спортивного руху були об'єднавчі процеси. В лютому 1987 р. Президія ВЦРПС прийняла постанову «Про заходи по удосконаленню керівництва фізкультурним рухом профспілок» [25, с.8]. Після цього було проведено об'єднаний пленум ДСТ профспілок країни. На ньому прийнято рішення про створення єдиного Всесоюзного добровільного фізкультурно-спортивного товариства профспілок.

Після об'єднання на республіканському пленумі 11 квітня 1987 р. ДСТ «Авангард», «Буревісник», «Водник», «Зеніт», «Локомотив», «Колос» та «Спартак» в одне Всесоюзне добровільне фізкультурно-спортивне товариство профспілок робота у сфері фізичної культури та спорту на Херсонщині дещо активізувалася [32, с.13]. Головними її напрямками на обласному пленумі спортивних товариств та клубів у серпні 1990 р. були визначені розвиток та удосконалення масової (в тому числі виробничої) фізкультури і виконання концепції щодо визначення головних напрямків розвитку фізичної культури і спорту в УРСР, розробленій у тому ж році [36, с.61].

Джерела та література

1. Алексеев Н.М. Организация работы объединенных коллективов физической культуры. – М.: Физкультура и спорт, 1971. – 265 с.
2. Аристова Л.В., Шпилько С.П. Физическая культура: отрасль в новых условиях хозяйствования. – М.: Экономика, 1991. – 144 с.
3. [Без назви] // Наддніпрянська правда (Херсон). – 1945. – 22 серп.
4. Білик П. Досвід є. Повторіть його! // Наддніпрянська правда (Херсон). – 1974. – 7 верес.
5. Васильєв М. Херсонському яхт-клубу 50 років // Наддніпрянська правда (Херсон). – 1957. – 30 лип.
6. Вацеба О.М. Історія фізичної культури та спорту в тематиці дисертаційних досліджень: Покажчик авторефератів дисертацій з історії фізичної культури та спорту. – Львів: Укр. технології, 2003. – 52 с.
7. Галин П. Культурно-спортивные комплексы. – М.: Физкультура и спорт, 1987. – 61 с.
8. Горський Ю.І. Розвиток фізкультури і спорту на Україні. – К.: Дніпро, 1981. – 240 с.
9. Данилюк Л. Яхт-клуб буде відбудовано // Наддніпрянська правда (Херсон). – 1970. – 19 серп.
10. Державний архів Херсонської області. – Ф.Р-2004, оп.1, спр.32.
11. Там само, ф.Р-1005, оп.1, спр.12.
12. Там само, ф.Р-2004, оп.1, спр.47.
13. Там само, спр.45.
14. Там само, спр.58.
15. Там само, спр.49.
16. Там само, спр.64.
17. Там само, оп.2, спр.18.
18. Там само, ф.Р-3876, оп.1, спр.2.
19. Там само, оп.2, спр.5.
20. Там само, оп.1, спр.2.
21. Там само, спр.100.
22. Там само, спр.73.
23. Там само, спр.70.
24. Там само, оп.2, спр.21.
25. Деметр Г.С., Горбунов В.В. 70 лет советского спорта. – М.: Физкультура и спорт, 1987. – 239 с.

26. Диновский Д.Н. Содержание и методика организации физкультурной работы в культурно-спортивном комплексе : Автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.04 / КГИФК. – К., 1988. – 22 с.
27. Кисис А.В. Развитие физической культуры и спорта в Латвийской ССР : Автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.04 / ГДОИФК им. П.Ф. Лесгафта, Латвийский ГИВК. – Л., 1966. – 18 с.
28. Крупіца О. «Колосу» – 30 років // Наддніпрянська правда (Херсон). – 1980. – 26 груд.
29. Кулинкович К.А. Развитие физической культуры и спорта в Белорусской ССР (1945-1970 гг.) : Автореф. дис... д-ра пед. наук : 13.00.04. – М., 1972. – 53 с.
30. Латиніна Л. Сонячна молодість. – К.: Радянська Україна, 1958. – 189 с.
31. Марков Б. Нова Каховка спортивна // Наддніпрянська правда (Херсон). – 1980. – 11 верес.
32. Петровский В.В. Организационная структура советской системы физического воспитания и принципы её деятельности // Организация и управление физкультурным движением: Темат. сб. – К.: КГИФК, 1974. – С. 225.
33. Розинський М. На приз Наддніпрянської правди // Наддніпрянська правда (Херсон). – 1980. – 15 трав.
34. Рудаков Ю. Спорт для всіх // Наддніпрянська правда (Херсон). – 1969. – 23 квіт.
35. Савицкий П.Ф. Массовое физкультурное движение в Украинской ССР. – К.: Здоров'я, 1983. – 120 с.
36. Сафонов А.В. Развитие физической культуры и спорта в Молдавии (1920-1967 гг.) : Автореф. дис... канд. пед. наук. – Кишинев, 1970.
37. Соколов В.А., Ситник В.А. Некоторые особенности управления физической культурой и спортом в районе // Теория и практика физ. культуры. – 1979. – № 1. – С. 45-49.
38. Спортивна хроніка // Наддніпрянська правда (Херсон). – 1944. – 18 лип.
39. Суяркулов Т. Развитие физической культуры и спорта в Таджикской ССР (1917-1965) : Автореф. дис... канд. пед. наук / ГДОИФК им. П.Ф. Лесгафта. – Л., 1966. – 17 с.
40. Уваров В.Н. Правовое положение комитетов по физической культуре и спорту // История, социология, организация и управление физкультурным движением / М-во высш. и средн. спец. образования Казахской ССР ; КазИФК. – Алма-Ата, 1973. – Вып. 1. – С. 28-39.
41. Фізкультура // Наддніпрянська правда (Херсон). – 1949. – 16 верес.

Анотація

У статті на основі широкої джерельної бази досліджується діяльність місцевих органів влади та управління в сфері фізкультури та спорту на Херсонщині. Основну увагу приділено діяльності обласного та районних управлінь у сфері фізичної культури та спорту.

Summary

The article on the basis of broad source base investigated the activities of local authorities and the management of physical education and sport in Kherson region. Emphasis is placed on the activities of the regional and district offices in the sphere of physical culture and sport.

УДК 94 (438)

M. Nita

POWSTANIE I ROZWÓJ EKONOMICZNY TOWARZYSTWA GÓRNICZEGO FRANCUSKO-ROSYJSKIEGO – FRANKO-RUSSKOJE GORNOJE OBSZCZESTWO W DĄBROWIE GÓRNICZEJ KRÓLESTWA POLSKIEGO CESARSTWA ROSYJSKIEGO W LATACH 1891-1914 *

Wstęp

Pod koniec XIX w. władze rosyjskie wydzierżawiają lub sprzedają nieczynne bądź nierentowne rządowe kopalnie galmanu i węgla oraz huty w Zagłębiu Dąbrowskim (Dombrowskim Bassiejnie) leżącym w południowo-zachodniej części Królestwa Polskiego. Między innymi Komitet Ministrów 3.12.1890 r. postanowił oddać w długoletnią dzierżawę w prywatne ręce huty cynku «pod Będzinem» i «Konstanty», «Sławkowską» walcownię cynku, kopalnie galmanu «Anna», «Barbara», «Józef», «Jerzy» i «Ulisses», oraz węgla «Reden» i «Tadeusz». Obszar przeznaczony pod dzierżawę wynosił 4 054 700 sążni^2 [1]. Władze rosyjskie 18.05.1891 r. w «Kieleckich Gubernskich Wiedomostiach» i innych gazetach ukazujących się w Królestwie Polskim i Rosji ogłaszają warunki wydzierżawienia wymienionych zakładów. W podanej informacji zastrzeżono, iż dzierżawcami mogli być tylko obywatele rosyjscy bądź towarzystwa akcyjne rosyjskie. Okres dzierżawy ustalono na 60 lat. Roczna opłata dzierżawna miała wynosić 60 tys. rb. Warunki dzierżawy miał kontrolować wyznaczony przez władze inspektor [2].

Wymienione wyżej kopalnie węgla i galmanu oraz huty wraz z przynależnym terenem 11.12.1891 roku wydzierżawiają od Skarbu Państwa – Ministerstwa Dóbr Państwowych na 60 lat (do 19.11.1951 r.) Rosjanie: podporucznik gwardii Paweł syn Pawła von Derwiz (syn rosyjskiego potentata kolejowego), inżynier dymisjonowany podpułkownik Mikołaj syn Michała Szewcow, zapasowy kapitan artylerii Andrzej syn Aleksandrowa Pomerancew [3]. Powołują oni Towarzystwo Akcyjne «Derwiz, Szewców i Pomerancew» [4]. Wymienione osoby były tylko figurantami chcącymi zarobić na odstąpieniu dzierżawy finansistom i przemysłowcom francuskim. Powierzchnia, na której znajdowały się kopalnie galmanu i nadania na eksploatację (Bobrowniki, Bukowno, Olkusz, Sławków, Strzemieszyce), płuczki, huty cynku (Będzin, Dąbrowa) wynosiła 1 824 278,2 sążni^2. Natomiast obszar nadań na wydobycie węgla w Będzinie i Dąbrowie wynosił 872 606,2 sążni^2. Całkowity obszar terenu wydzierżawionego wynosił 496 mórg i 33 pręty [5]. W ciągu 5 lat na nadanych im polach górniczych dzierżawcy przeprowadzić mieli poszukiwania nowych złóż rud galmanu i węgla; rozwijać produkcję, opracowywać projekty rozbudowy zakładów, doprowadzić do osuszenia złóż w kopalniach galmanu. Ponadto zobowiązani byli płacić przez 5 lat teneutę roczną w wysokości od 40,5 tys. do 50 tys. rb, a później 162,5 tys. rb. Zależało to od ceny i ilości wytopionego cynku (od 10 do 45 kop). Zobligowani zostali do rocznego wytopu cynku w wysokości 4 095 t. Musieli również przez pierwsze 5 lat rocznie wydobywać 49 140 t węgla. Po tym okresie 163 800 t i płacić od ¼ do ½ kopiejki od wydobytego puda [6]. Realizację umowy zabezpieczać miała kaucja w wysokości 50 tys. rb. w państwowych papierach procentowych. Organizatorzy musieli ją złożyć w kasie Departamentu Górnictwa Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych w St. Petersburgu [7]. Od samego początku dzierżawcy niezbyt dawali sobie radę z wchodzącymi do Towarzystwa zakładami przemysłowymi. Brakowało im środków inwestycyjnych na odbudowe nieczynnych od wielu lat i przestarzałych zakładów

* W Archiwum Państwowym w Katowicach w zespole nr 849/0 Francusko-Polskie Towarzystwo Górnicze S.A. [dalej: F-P TG S.A.] w Sosnowcu zachowały się akta Francusko-Rosyjskiego Towarzystwa Górniczego w Dąbrowie Górniczej od jego powstania w 1896 r. do 18.10.1924 r., kiedy to na Nadzwyczajnym Zebraniu Akcjonariuszy zmieniono nazwę i statut spółki, zob. APKat, F-P TG S.A., sygn 2, Pismo do Ministerstwa Przemysłu i Handlu z 30.10.1924 r., k. 219. Zmiana nazwy towarzystwa na Francusko-Polskie nastąpiła 30.06.1925 r., stąd nazwa zespołu Towarzystwo Akcyjne Francusko-Polskie.

oraz zmiany techniczno-technologiczne, które umożliwiłyby obniżenie kosztów produkcji i przysporzyłoby zysków.

Dzierżawcy Derwiz, Pomerancew i Szewcow zgodnie z zawartą umową w 1893 r. podjęli próbę wznowienia wydobycia węgla na kopalni «Reden». W roku tym mimo wielu trudności i włożonego wysiłku udało im się wydobyć tylko 819 t. W następnym roku produkcja wzrosła do 11 285 t, a w 1895 r. spadła do 4 995 t. z powodu braku środków potrzebnych na zakup nowoczesnych maszyn i urządzeń, dużych kosztów eksploatacji kopalnię w 1896 r. zamknięto. Wstrzymano również prace związane z oczyszczeniem sztolni «Czartoryskiej» oraz roboty przygotowawcze w kopalniach galmanu [8].

Do przeprowadzenia innowacyjnych zmian techniczno-technologicznych potrzebne były duże środki pieniężne, takich w Rosji i Królestwie Polskim brakowało. Zapewnić je mogli tylko akcjonariusze zagraniczni, banki, przedsiębiorstwa handlowe i przemysłowe.

Warto przypomnieć, iż region Zagłębia Dąbrowskiego stał się od połowy lat 50. miejscem napływu obcego kapitału, zadecydowało o tym wiele czynników. W pierwszej kolejności na pewno chęć eksploatowania łatwo dostępnych surowców naturalnych, galmanu, węgla, rud żelaza. Wpłynęła na to też polityka władz rosyjskich a zwłaszcza zniesienie w 1851 r. granicy celnej pomiędzy Królestwem Polskim a Rosją. Duże znaczenie miało przeprowadzenie uwłaszczenia chłopów w Rosji w 1861 r. i Królestwie Polskim w 1864 r. Ułatwiło również obowiązujące od 1870 r. prawo górnicze «O poszukiwaniach górniczych i wydzieleniu przestrzeni do górniczego wydobycia ciał kopalnych» wprowadzenie w 1877 r. bardzo korzystnych taryf celnych oraz od 1887 r. ustawa o ograniczeniach przy uzyskiwaniu nieruchomości przez cudzoziemców.

Na teren Zagłębia Dąbrowskiego najwcześniej zaczął napływać kapitał niemiecki-górnośląski [9].

Pierwszym był Chrystian Georg von Kramsta przemysłowiec górnośląski, właściciel hut cynku, kopalń galmanu i węgla. On to w 1863 r. nabył dobra ziemskie bolesławsko-gzichowskie w roku następnym majątek ziemski Klimontów-Zagórze [10]. Tym samym von Kramsta stał się największym właścicielem ziemskim w Zagłębiu Dąbrowskim. Posiadaczem następujących kopalń węgla: «Ignacy», «Mortimer» i «Wilhelm» w Zagórzu, «Zygmunt» w Ostrej Górce, «Edward», «Feliks», «Jerzy» i «Pogonia» w Niwce. Do niego też należały kopalnie galmanu w Bolesławiu, walcownia blachy cynkowej «Emma» i fabryka bieli w Sosnowcu oraz huta «Paulina» w Zagórzu. Po jego śmierci w 1869 r. przedsiębiorstwo przez pewien czas samodzielnie prowadzą spadkobiercy. 18.12.1883 r. cały majątek obejmie utworzone Gwarectwo von Kramsta. To z kolei przejmie w 1891 r. (utworzone w 1890 r. w Katowicach) Towarzystwo Kopalń Węgla i Zakładów Hutniczych Sosnowieckich (Société Anonyme des Charbonnages Mines et Usines de Sosnowice) należące do akcjonariuszy belgijskich i francuskich. Kapitał zakładowy wynosił 4 250 tys. rb. W 1897 r. wzrósł do 9 750 tys. rbzł [11].

Spółka dalej rozwijała się i tak w 1895 r. przejęła Towarzystwo Milowickie. O pozycji tej spółki przed 1914 r. świadczy fakt, iż 28,2% wydobywanego węgla i 39,8% cynku wytwarzanego w Królestwie Polskim pochodziło z należących do niej zakładów [12].

Drugim był szambelan tajny radca dworu – Andreas Maria Renard właściciel dóbr ziemskich i przemysłowiec śląski, który dla syna hrabiego Jan Marii Renarda dyplomaty, posła i prawnika kupił w 1857 r. od Charlotty von Stolberg-Wernigerode dobra Modrzejów-Sielec o powierzchni 2 796 mórg polskich wraz z istniejącymi kopalniami galmanu, gliny rud żelaza i węgla [13]. Po jego śmierci w 1874 r. i śmierci w tym samym roku syna Jana, majątek jego odziedziczyli wdowa Wilhelmina, córka Joanna Maria oraz siostrzeniec hrabia Mortimer von Tschirsky-Renard [14]. Zarządzanie ogromnym majątkiem ziemskim i kilkoma zakładami przemysłowymi było bardzo trudne. Dlatego też w 1884 r. powołano Gwarectwo Hrabia Renard – Gewerkschaft Graf Renard [15].

W rękach kapitalistów niemieckich było 907 akcji. Sytuacja zmieniła się w 1897 r. posiadaczami większości udziałów w tym Towarzystwie zostali finansiści i przemysłowcy

francuscy między innymi L. Basset, J. Bonnardel, G. Hannove, G. Paret, E. Pasteur, E. Verdie. Tak więc pod koniec XIX w. kapitaliści francuscy wyeliminowali wpływy akcjonariuszy niemieckich w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego [16].

Warto zwrócić uwagę, iż przemysł w Zagłębiu Dąbrowskim stał się przedmiotem zainteresowania finansistów i przemysłowców francuskich już od lat 70. XIX w. [17]. Przejmowanie przemysłu zostało zapoczątkowane w 1878 r., kiedy to rząd rosyjski wydzierżawił, a następnie sprzedał Hutę «Bankową». Penetrację kapitału belgijskiego i francuskiego w szczególny sposób ułatwiła ustawa państwowa z 14.03.1887 r., która zabraniała obcokrajowcom zarządzania majątkami, które znajdowały się poza granicami ośrodków miejskich zarówno w charakterze pełnomocników, jak i administratorów. Ten przepis prawny godził głównie we właścicieli niemieckich, a szczególnie w działalność Gwarectwa hr. Renarda i Gwarectwa von Kramsta [18].

Przedsiębiorcy i finansiści belgijscy i francuscy sami nie zakładali nowych spółek akcyjnych, w ich imieniu powoływali je podstawieni obywatele rosyjscy. Wykupywali oni również akcje towarzystw już działających. Na terenie Zagłębia Dąbrowskiego biznesmeni francuscy w ciągu 15 lat utworzyli, bądź podporządkowali sobie wykupując akcje następujące spółki [19]:

1876 r. – Towarzystwo Akcyjne Francusko-Włoskie,
1877 r. – Towarzystwo Akcyjne Huta «Bankowa»,
1880 r. – Towarzystwo Akcyjne «Czeladź»,
1884 r. – Gwarectwo hr. Renard,
1890 r. – Towarzystwo Kopalń i Zakładów Hutniczych Sosnowieckich.

Ostatnią wielką spółką na terenie Zagłębia Dąbrowskiego należącą do kapitalistów francuskich pod koniec XIX w. było utworzone 20.12.1896 r. Towarzystwo Górnicze Francusko-Rosyjskie, nazywane w skrócie «Francorus» Société Miniére Franco-Russe [20].

Od rządu rosyjskiego wydzierżawiło ono ziemie, nadania górnicze, 3 kopalnie węgla kamiennego: «Reden», «Staszic» w Dąbrowie Górniczej, «Tadeusz» w Psarach oraz 2 huty cynku: «Pod Będzinem» w Będzinie i «Konstanty» w Dąbrowie Górniczej i 5 kopalń galmanu: «Anna» w Strzemieszycach, «Barbara» w Żychcicach, «Jerzy» pod Starczynowem, «Józef» pod Olkuszem i «Ulisses» w rejonie Bukowna i «Sławkowska walcownia blachy cynkowej» w Sławkowie [21].

Nowa spółka przejęła zakłady dzierżawione dotychczas przez «Derwiza, Szewcowa i Pomerancewa». Nie jest znana kwota, za którą wymienieni wyżej ją odstąpili, musiała być ona jednak bardzo duża. Oficjalnymi inicjatorami powołania Towarzystwa Górniczego Francusko-Rosyjskiego byli ze strony rosyjskiej A.A. Pomerancew, z francuskiej E.J. Contelier i E. Gollin [22]. Nową spółkę miała obowiązywać umowa dzierżawna z 11.12.1891 r. Przeprowadzone przez Towarzystwo Górnicze Francusko-Rosyjskie w początkach XX w. nakłady inwestycyjne spowodowały, iż 31.05.1911 r. Rada Ministrów przychylając się do wniosku zarządu towarzystwa przedłużyła okres dzierżawy kopalni i hut do 31.05.1986 r. [23].

Kapitał akcyjny w 1896 r. władze określiły na 2 250 tys. rb. Był on podzielony na 12 tys. akcji po 187,5 rb. papierowych (125 rb. w złocie). Postanowieniem Rady Ministrów z dnia 28.04.1913 r., które zatwierdził car Mikołaj II w Carskim Siole, zgodzono się na rozszerzenie kapitału akcyjnego do 4,5 mln rb. na drodze emisji 12 tys. akcji po 187,5 rb. [24]. Do jego powiększenia jednak nie doszło, ponieważ przeszkodził temu wybuch I wojny światowej. Posiadaczami większości akcji były banki: Bank Francusko-Włoski, Bank «Credit Lyonnais», Societe de Credit Industriel et Commercial z Paryża oraz przedsiębiorstwa przemysłowe i ich udziałowcy: Spółka Akcyjna Huty «Bankowej» w Dąbrowie Górniczej (Societe Anonyme des Forges et Acieries d Huta «Bankowa»), Huta «Ferminie» we Francji, Zakłady Budowy Maszyn «Crozet et Co.» S.A. Nie od razu wszystkie akcje nowej spółki zostały sprzedane. Do 1.01.1899 r. udziałowcy wykupili je na

kwotę 121 875 rb. Zainwestowanie pieniędzy w przestarzałe i nierentowne kopalnie i huty było ryzykowne. W sumie z ogólnej puli 12 tys. akcji 8 960 wykupiło T.A. Huta «Bankowa», tym samym zapewniło sobie w pełni pakiet kontrolny.

Prawne podstawy działalności Towarzystwa

Franko-Russkoje Gornoje Obszczestwo (Towarzystwo Górnicze Francusko-Rosyjskie) zostało zorganizowane w oparciu o system koncesyjny. Oznaczało to, iż założyciele musieli przedstawić projekt statutu władzom rosyjskim do zatwierdzenia. Został on podpisany 20.12.1896 r. przez cara Mikołaja II w Carskim Siole pod St. Petersburgiem. W ten sposób została udzielona zgoda na działalność spółki [25]. W pełni Towarzystwo Francusko-Rosyjskie rozpoczęło działalność dopiero w czerwcu 1898 r.

Statut określał wielkość kapitałów, normował zakres uprawnień Walnego Zgromadzenia Zarządu Komisji Rewizyjnej. Zawierał też postanowienia ograniczające dostęp do władz spółki cudzoziemcom, a szczególnie osobom pochodzenia żydowskiego. W swojej działalności spółka zobowiązana była przestrzegać wszelkie ustanowione przepisy dotyczące prawa górniczego [26].

W zachowanym zespole akt zachował się spis akcjonariuszy. Pochodzi on z 1913 r.

Tabela 1.

Wykaz przedstawicieli i akcjonariuszy Towarzystwa Francusko-Rosyjskiego obecnych na zebraniu w dniu 17/30.06.1913 r.

Akcjonariusze	Ilość akcji imiennych i na okaziciela	Ilość głosów
Administracja P.P. von Derwiza	680	28
Anonimowe Towarzystwo Huta «Bankowa»	8 600	52
Iwan Bonardel	200	8
Denis L. Brewe	25	1
Ewgienij F. Werdie	150	6
Bankirskij Dom Wawelberga	200	6
K.G. Garting	150	6
Andriej Garbiński	25	1
Teofil Taward Diuklo	100	4
Naum Glasberg	10	0
Aleksandr Guwi	25	1
Bernard Markusowicz Gollenderski	10	0
Konstantin Drosso	25	1
Aleksandr Domachowski	18	0
Sigizmunt Długołęcki	15	0
Władisław Żukowski	25	1
N.P. Zwoliński	50	2
Iwan Kalinin	75	3
Aleksandr Krassowski	50	2
Genrich Kolberg	10	0
Sam Keim	5	0
I.I. Łukaszin	10	0
Ludwig Mauve	50	2
Kławdi Oliane	50	2
Benedikt Oriol	100	4
Franc Otierol	25	1
Georgij Pare	150	6

Eduard Karłowicz Paster	350	14
Karl Paster	25	1
Wasilij Paspiew	10	0
Gawrił Swiesznikow	25	1
Władimir Temiszew	50	2
Wojciech Falewicz	50	2
Robert Chue	25	1
Gawrił Szanow	350	14
Josif Szanow	25	1
Iwan Szanow	25	1

Źródło: APKat, F-RGP, sygn. 6, Oryginalny tytuł teczki Assenbleé génerale ordinaire 17/30 Juin 1914. Spisok Akcjonierow Franko-Russkogo Gornogo Obszczestwa Priedstawiwszich swoi akcji dla prisudstwowanija na 15 oczeriednom obszczem sobranii 17/30 Ijunia 1913 g.; sygn. 7, Spisok G.G. Akcjonierow Franko-Russkogo Gornogo Obszczestwa Priedstawiwszich swoi akcji dla prisudstwowanija na 16 oczeriednom obszczem sobranii 17/30 Ijunia 1914 g.

W zebraniu wzięło udział 34 akcjonariuszy oraz 3 pełnomocników. Reprezentowali oni 11 748 akcjami i dysponowali 174 głosami.

Z powyższych danych wynika, iż zdecydowana większość akcji, a tym samym głosów należała do udziałowców francuskich, posiadali oni tym samym decydujący głos w towarzystwie.

Bieżąca działalność towarzystwa kierowana była przez zarząd, który był wybierany na Ogólnych Zebraniach Akcjonariuszy. Pierwszym prezesem w 1898 r. był A. Pomerancew. Członkami zarządu N. Iznar, W. Juferow, A. Krasowski, I. Lichutin i K. Podmener. Dyrektorem oddziału J. Antipow. Księgowym w tym czasie był G. Swiesznikow. W 1900 r. prezesem zarządu został W. Jufierob, członkami E. Beling, N. Iznar, A. Krasowski, a dyrektorem oddziału J. Antipow. Dwa lata później na prezesa zarządu wybrano I.T. Szanowa, który od tego momentu aż do wybuchu wojny stał na jego czele. W 1902 r. dyrektorem oddziału został K.G. Garting. Członkami do 1913 r. byli m.in. K.G. Garting, T.T. Gaward-Djuklo, L.L. Mauwe, E.K. Paster, T.J. Porroden, Kniaź W.N. Teniszew i N.P. Zwoliński.

W dniu 17/30.06.1913 r. dyrektorami w zarządzie zostali; Kn.W.N. Teniszew i Eduard Paster, Josif Iwanowicz Szanow, Konstantin Nikołajewicz Drosso, Aleksandr Guwi, Andriej Andriejewicz Garbiński, Karl Eduardowicz Paster. Na kolejnym zwyczajnym zebraniu akcjonariuszy odbytym w Dąbrowie Górniczej 17/30.06.1914 r. na 3 lata dyrektorami zarządu zostali K.G. Gartinga i N.P. Zwolińskiego oraz gen. lejtn. Antona Egorowicza Rosenkampfa i Władysława Leona Żukowskiego. Zastępcą dyrektora ponownie został Stanisław Strzeszewski. Zarząd Towarzystwa Górniczego miał swoją siedzibę w Warszawie przy ul. Foksa pod nr 11 oraz w St. Petersburgu na Placu Teatralnym pod nr 16. Na czele tego ostatniego przez wiele lat stał dyrektor M. Zwoliński. Natomiast w Dąbrowie Górniczej działalnością spółki kierował inż. W.M. Żukowski.

Nadzór nad działalnością towarzystwa sprawowała komisja rewizyjna. W 1898 r. członkami komisji rewizyjnej byli W. Pospiew i B. Jałowiecki. W 1900 r. S. Woronow, W. Pospiew i J. Kalinin. Od 1902 r. A. Pil, J. Szanow i K. Drosso. W następnych latach wśród członków zasiadali A.A. Garbiński, A. Guwi, K.E. Paster, J.U. Szanow. Działalnością finansową w towarzystwie zajmował się buchalter G. Monbuass [27]. W skład ostatniej komisji rewizyjnej wybranej przed I wojną światową wchodzili Konstanty Drosso, Andrzej Garbiński, Aleksander Guwi, Karol Paster i Józef Szanow.

Działalność gospodarcza spółki Górnictwo węgla

Zarząd powstałego towarzystwa niezwykle energicznie przystąpił do działań mających na celu uruchomienie nieczynnych od wielu już lat kopalń węgla. Główne

zainteresowanie skupiono na ponownym otwarciu kopalni «Reden» w Dąbrowie. W 1899 r. wydobyto w niej tylko 1163 t. W roku 1898 rozpoczęto budowę nowego szybu wydobywczego «Reden I», który w następnym roku doszedł do głębokości 79 m. Zainstalowana przy nim maszyna wyciągowa miała moc 500 KM i zdolność wydobywania 100 t węgla z głębokości 200 m na godzinę. W roku 1908 zbudowano z cegły szyb «Reden II» o głębokości 203 m. Kopalnia posiadała zbudowaną z cegły kotłownię z dwoma kominami o wysokości 45 m. Zainstalowane w niej było 10 kotłów systemu Lancarshire firmy «Fitzner i Gampera» z Sosnowca, o powierzchni grzewczej 62 m^2, 6 atm. Na terenie zakładu znajdowała się sortownia i płuczka [28]. Do kopalni doprowadzona była bocznica kolejowa o długości 4 434 m.

Wydobycie węgla w kopalniach należących do Towarzystwa przedstawiało się następująco:

Tabela 2.

Wydobycie węgla w Królestwie Polskim i kopalniach Towarzystwa Akcyjnego Francusko-Rosyjskiego «Reden», «Tadeusz», «Staszic II» w latach 1896-1913 (w tonach)

Data	Wydobycie węgla w Królestwie Polskim	Kopalnia «Reden»	Kopalnia «Staszic II»	Kopalnia «Tadeusz»	Razem wydobycie w kopalnaich
1898	4 092 914				
1899	3 975 213	1 163			
1900	4 109 017	19 690			
1901	4 244 505	79 668	12 192	3 130	94 990
1902	4 321 865	102 188	4 895	13 759	164 897
1903	4 838 785	10 665	13 214	17 332	137 196
1904	4 705 565	114 168	12 309	34 536	161 013
1905	3 588 234	88 200	86 074	20 715	194 589
1906	4 636 357	68 697	2 304	32 485	103 486
1907	5 411 462	102 904		7 553	140 457
1908	5 643 676	168 492		39 691	208 183
1909	5 697 533	212 245		44 472	256 717
1910	5 468 762	194 813		18 325	213 138
1911	5 769 928	210 329			210 329
1912	6 315 430	235 937			235 937
1913	6 819 209	274 032			274 032

Źródło: Sbornik statisticzeskich swiedienij o Gornozawodzkoj Promyszlennosti Rossii, St. Petersburg 1899-1914; «Przegląd Techniczny» lat 1895-1905 i «Przegląd Górniczo-Hutniczy» z lat 1903-1920; J. Jaros, J. Ziemba, M. Ziemba, Kopalnia «Generał Zawadzki» [1785-1985], Katowice 1985, aneks 1, s. 228-229; S. Srokowski, J. Hofman, Przemysł węglowy w Królestwie Polskim, «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1910, t. 7, s. 277-305; L. Jeziorański, Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1904, Warszawa 1904; J. Luksa, Rozwój wydobycia w kopalnia węgla kamiennego w Polsce w latach 1769-1948, Katowice 1959.

Po powstaniu Towarzystwa Francusko-Rosyjskiego wydobycie, jak wynika z zamieszczonych danych, bardzo szybko rosło. Od 1899 r. do 1905 r. powiększyło się

ponad 167 razy. W porównaniu do 1905 r. produkcja w 1906 r. spadła nieomal o połowę. W 1908 r. przekracza po raz pierwszy 200 tys. t. W 1913 r. osiąga 274 032 t. Należy zaznaczyć, iż od roku 1911 produkcja węgla w spółce skupiała się tylko na kopalni «Reden». O znaczeniu tej kopalni świadczy fakt, iż wydobycie węgla na niej stanowiło w 1913 r. 4% ogółu produkcji węgla w Królestwie Polskim. Wydobycie w 2 pozostałych kopalniach «Staszic II» i «Tadeusz» było niewielkie.

Większość z wydobywanego węgla w kopalni «Reden» zbywano na rynku Królestwa Polskiego. Głównymi odbiorcami były składy wzdłuż Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. Niewielką część wysyłano drogą Iwanogrodzko-Dąbrowską do zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego. Pewną część węgla zużywano w należących do spółki hutach cynku.

Górnictwo rud galmanu

Towarzystwo Francusko-Rosyjskie wydzierżawiło kopalnię galmanu «Ulisses» w Krążku. Surowiec był wydobywany szybami «Izydor», «Konstanty», «Wiktor» i «Wojciech». W wieżach nad szybami zainstalowane były kołowroty parowe firmy «Humbolt» o mocy 60 KM i kołowrót o mocy 35 KM produkcji «Finette Chalon». Od szybów odchodziły chodniki, zazwyczaj o przekroju 2 x 2 m i długości od 20 do 2215 m. Transport urobku odbywał się też pochylnią upadową o przekroju 4 x 2,5 m i długości 150 m. W niej zainstalowane były 2 taśmociągi – jeden o długości 110 m i szerokości 1 m, drugi o długości 93 m i szerokości 75 cm. Oświetlenie budynków na powierzchni i głównych chodników było elektryczne. Dynamomaszynę 75 A/225 V produkcji francuskiej «Fabins Henrion» poruszała maszyna parowa o mocy 35 KM.

Natomiast na kopalni «Józef» pod Olkuszem wieża wyciągowa wykonana była z żelaza i miała wysokość 17 m. Do napędzania maszyn wyciągowych, urządzeń płuczki i pomp odwadniających służyła lokomobila firmy «Lanz» z Monachium o mocy 100 KM.

Przy kopalni tej działała płuczka mechaniczna. Transport surowca na terenie kopalni ułatwiała kolejka o długości 1550 m [29]. Towarzystwo posiadało też drugą płuczkę «polową» w Olkuszu.

Tabela 3.

Wydobycie galmanu w Królestwie Polskim i kopalniach Francusko-Rosyjskiego Towarzystwa Górniczego i kopalni «Bolesław» Towarzystwa Kopalń i Zakładów Hutniczych Sosnowieckich w latach 1893-1913

Rok	Wydobycie w Królestwie Polskim	Wydobycie galmanu z błyszczkiem ołowiu*	Kopalnia «Ulisses»	Kopalnia «Józef»	Wydobycie w obu kopalniach	Kopalnia «Bolesław»
1893	49 173,0					
1894	60 050,0					
1895	56 160,0			4 000,0		
1896	46 450,0		3 794,9	4 871,6	8 666,4	
1897	34 722,0		750,9	8 571,7	9 322,6	
1898	62 895,0		7 675,8	13 378,0	21 053,6	
1899	66 690,0		2 232,9	18 750,0	41 078,9	
1900	49 400,1		9 662,6	15 176,5	24 839,1	11 646,6
1901	57 268,0	57 315	32 277,9	16 019,5	48 297,5	5726,8
1902	69 418,0	67 261	41 010,5	17 338,0	58 348,5	11069,4
1903	74 857,0	74 969	38 090,8	21 060,5	59 151,2	
1904	94 840,0	101 588	48 260,7	29 906,9	78 155,6	6798,2
1905	93 857,0	99 437	43 397,7	35 776,8	79 174,4	14683,4

1906	62 357,0	70 211	39 244,0	12 410,9	51 652,9	10700,6
1907	56 365,0	67 204	39 181,9	8 386,9	47 568,8	8795,4
1908	59 742,0	64 721	47 679,6	3 511,8	50 591,1	9150,2
1909	49 586,0	54 773	40 020,1		40 020,1	9566,1
1910	54 082,2	60 086	44 421,0		44 421,0	9661,3
1911	40 058,0	56 083				9114,7
1912	44 049,0	60 849	34 865,5		34 865,5	9203,6
1913	64 106,0	69 117	45 972,7		45 972,7	18088,6

Źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach, Towarzystwo Francusko-Rosyjskie, sygn. 404, k. 53,92 Załącznik statystyczny do pisma z 27.01.1914 r.; sygn. 6, Dokład Prawlenia Franko-Russkago Gornago Obszczestwa 16-mu Oczerednomu Obszczemu Sobraniju G.G. Akcjonierow w dien 17/30 junia 1913 g.; «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1906, 1914; «Przegląd Techniczny» R: 1895-1913.
* Dembicki J. Przemysł cynkowy. Szkic historyczno-gospodarczy, Warszawa 1927, s. 13.
W archiwaliach i publikacjach występuje produkcja w pudach. 1 pud = 16,38 kg. (Obliczenia własne – M.N.)

Z przedstawionych danych w tabeli wynika, iż przez pierwsze 2 lata działalności spółki wydobycie nie przekroczyło 10 tys. t. W roku następnym produkcja podwoiła się. Od 1901 r. aż do 1905 r. wydobycie rosło. Był to najlepszy okres w działalności kopalni przed I wojną światową [30]. Od roku 1906 wydobycie nie przekraczało 50 tys. t. Był to rezultat między innymi zamknięcia w 1909 r. kopalni «Józef». Produkcja w 1899 r. na obu kopalniach stanowiło 61,6% wydobycia w Królestwie Polskim. W 1905 r. udział ten wynosił 82,4%, a w 1913 r. wynosił 71,7%. Pozostałe 28,3% stanowiła produkcja kopalni «Bolesław», która należała do Towarzystwa Sosnowieckiego.

Hutnictwo cynku

Huta cynku «Pod Będzinem» w Ksawerze dzielnicy Będzina, po jej wydzierżawieniu, była czynna, mimo, iż była ona pod względem techniczno-technologicznym bardzo przestarzała. Występujące warunki pracy (ciasnota, brak wentylacji, duże stężenie trujących gazów) zagrażały życiu i zdrowiu hutników. Dużą szkodliwość dla środowiska, szczególnie wodnego stwarzały odpady poprodukcyjne [31].

W hucie w 1891 r. działało 26 pieców z 672 muflami. W roku 1896 liczba piecy zmniejszyła się do 20, wzrosła natomiast liczba mufli do 800, a rok później do 840 mufli. Do 1901 r. liczba piecy i mufli nie zmieniała się. Od tego roku stopniowo zmniejszała się. I tak w 1909 r. w hucie działało już tylko 11 piecy i 360 mufli. W 1913 r. działało tylko 10 piecy i 400 mufli [32]. Pod koniec 1913 r. jak wynika z dokumentacji piece były wygaszone, czyli huta zaprzestała wytopu cynku. Dokładna produkcja cynku przedstawiona jest w tabeli 4. Wynika z niej, iż wytwórczość była w pewnych okresach niestabilna i stopniowo się zmniejszała.

Wymienione wyżej czynniki oraz fakt, iż w hucie «Konstanty» był produkowany lepszy cynk przy niższych kosztach, był argumentem do jej likwidacji. Zarząd i Dyrekcja Towarzystwa Górniczego Francusko-Rosyjskiego wielokrotnie, na co wskazuje zachowana korespondencja, zwracały się do Górniczego Departamentu w St. Petersburgu o podjęcie decyzji dotyczącej jej zamknięcia [33]. Władze bardzo odwlekały tę sprawę. Dopiero w 1914 r. po wydaniu pozytywnej opinii w tej sprawie przez Zachodni Zarząd Górniczy i Departament Górniczy władze zdecydowały o jej zamknięciu [34].

Zarząd powstałego towarzystwa postanowił uruchomić nieczynną od 50 lat hutę cynku «Konstanty» w Dąbrowie. Ponieważ jednak budynki zakładu i piece były kompletnie zrujnowane i nie nadawały się do odbudowy, postanowiono ją rozebrać i zbudować całkiem nową fabrykę. Do budowy przystąpiono w 1898 r. Trwała ona do początków 1901 r. Hutę nazwano «Konstanty». W miejsce starej huty wybudowano bardzo przestronną, widną, zapewniającą dobrą wentylację halę. Została ona zbudowana z kamienia i miała wymiary 185,4 x 26,8 x 5,5 m. Obok tego dużego budynku wybudowano

kotłownię. Siłę napędową wszelkich urządzeń w hucie zapewniały 4 maszyny parowe o mocy 10 KM, 20 KM, 20 KM i 25 KM. Zainstalowane wentylatory mogły usuwać 500 m^3 powietrza na minutę. Potrzebną do produkcji wodę zapewniały 3 pompy o wydajności 6 m^3 na minutę, które były napędzane maszynami parowymi [35]. Wszelkie spaliny były usuwane przez 3 kominy wybudowane z cegły, 2 z nich miały wysokość po 50 m, a trzeci 30 m. Obok głównej hali fabrycznej zbudowano ceglane budynki przeznaczone na suszarnię mufli, płuczkę koksiku, kuźnię, szatnie, kantory i magazyny. W suszarni mufli zainstalowano gniotownik produkcji przedsiębiorstwa F. Krupp, Grusowerk z Magdeburga o zdolności przerobu 500 kg gliny na godzinę, młyn stożkowy do gliny o wydajności do 2,5 t na godzinę oraz mechaniczne mieszadło do tego surowca [36].

Szczegółowe wydatki w latach 1899-1913 na powstanie tego zakładu przedstawiały się następująco: niwelacja terenu i ogrodzenie – 9 114,4 rb, zbudowanie hal – 386 114,6 rb, wykonanie piecy i kanałów – 40 754,3 rb, zainstalowanie generatorów i przewodów gazowych – 2 887,4 rb, wykonanie oświetlenia elektrycznego – 12 252,2 rb, płuczka koksiku – 32 337 rb, instalacja wodna – 7 789,6 rb. Koszt budowy torów kolei normalnotorowej 3 374 m i torów kolejki wąskotorowej wynosił 53 328,4 rb. Z przedstawionych powyżej sum wynika, iż koszt budowy huty wynosił 544 615 rb [37]. Dla porównania wartość starej w dniu wydzierżawienia wynosiła 95 112 rb. W 1901 r. w hali uruchomiono 6 pieców i 240 mufli. Pierwsze kilogramy cynku wytopiono w lutym 1901 r. Od 1901 r. działało 10 pieców i 400 mufli, a od następnego do 1912 r. 11 pieców i 440 mufli. W 1913 r. w hucie czynnych było 12 pieców i 492 mufle. W roku następnym w 9 z nich działało po 40 mufli, a w pozostałych 3 po 52 mufle [38]. Razem więc w hucie istniało 516 mufli. Kierownictwo huty planowało na przyszłość uruchomienie 624 mufli [39].

Wielkość produkcji w Królestwie Polskim w obu hutach oraz hucie «Paulina» należącej do Towarzystwa Kopalń i Zakładów Hutniczych Sosnowieckich przedstawia nam tabela 4:

Tabela 4.

Produkcja cynku w Królestwie Polskim i w hutach Francusko-Rosyjskiego Towarzystwa Górniczego oraz hucie «Paulina» w latach 1896-1913 (w tonach)

Rok	Produkcja cynku w Królestwie Polskim	Huta pod «Będzinem»	Huta «Konstanty»	Produkcja cynku w obu hutach	Huta «Paulina»
1892		2 034,00			
1893		2 318,65			
1894		2 473,93			
1895		2 408,45			
1896	6 257	2 929,27			3 377,5
1897	5 874	2 706,09			3 168,2
1898	5 664	3 182,20			2 481,9
1899	6 333	4 121,78			2 204,9
1900	5 963	3 823,25			2 303,2
1901	6 104	2 715,88	843,02	3 558,9	2 544,8
1902	8 256	2 687,40	1 967,00	4 654,4	3 773,4
1903	9 895	3 350,16	2 469,23	5 819,4	4 074,7
1904	10 604	3 487,54	2 459,80	5 947,3	4 656,7
1905	7 632	2 725,41	1 677,82	4 403,2	3 228,4
1906	9 602	3 528,50	2 349,27	5 877,7	3 724,3
1907	9 728	3 501,90	2 382,47	5 884,3	3 843,8
1908	9 393	2 859,08	2 379,29	5 238,3	3 595,2

1909	8 619	2 311,88	2 483,27	4 795,1	3 144,9
1910	9 259	2 275,82	2 555,47	4 831,2	3 799,4
1911	9 828	2 303,30	2 351,22	4 663,1	5 265,3
1912	8 757	2 045,22	2 546,38	4 591,6	4 165,3
1913	7 602	2 100,18	2 475,36	4 575,5	3 026,3
Razem		52 397,75	28 945,00	81 346	

Źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach, Towarzystwo Francusko-Rosyjskie sygn. 404, k. 53,92 Załącznik statystyczny do pisma z 27.01.1914 r.; k. 85, Tablica dotycząca produkcji cynku w latach 1899-1913; sygn. 6, Dokład Prawlenia Franko-Russkago Gornago Obszczestwa 16-mu Oczerednomu Obszczemu Sobraniju G.G. Akcjonierow w dien 17/30 junia 1913 g.; «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1906, 1914; «Przegląd Techniczny» z lat 1895-1913; Srokowski K. Przemysł cynkowy, «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1904, nr 18, s. 502; tenże, Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim, «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1906, nr 9, s. 258; J.H. Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim, «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1911, s. 319-320; Sbornik statisticzeskich swiedienij o Gornozawodzkoj Promyszlennosti Rossii, St. Petersburg 1891-1914.
W archiwaliach i publikacjach występuje produkcja w pudach. 1 pud = 16,38 kg. (Obliczenia własne – M.N.)

Do początków XX w. produkcja cynku w Królestwie Polskim, jak wynika z zamieszczonych danych, wykazuje stabilizację. Przeszło 60% ówczesnej wytwórczości pochodziło z huty «Pod Będzinem». Wzrost produkcji nastąpił po uruchomieniu w 1901 r. przez Towarzystwo Francusko-Rosyjskie huty «Konstanty». Najwięcej cynku przed I wojną światową wytworzono w 1904 r. Wtedy to produkcja obu hut należących do towarzystwa stanowiła 56% ogółu wytwórczości. Pozostałą część wytwarzano w hucie «Paulina», która należała do Towarzystwa Sosnowieckiego. Po chwilowym spadku w 1905 r. produkcja aż do 1912 r. utrzymuje się na tym samym poziomie. W 1913 r. dosyć znacznie spada, ale i wtedy 60% wytwarzanego w Królestwie Polskim cynku pochodziło z hut omawianego Towarzystwa.

Wytwarzany w wymienionych trzech hutach cynk był przerabiany w walcowaniach na blachę, płyty, pręty. Blacha była produkowana w walcowni «Emma» w Sosnowcu, która należała do Towarzystwa Kopalń i Zakładów Hutniczych Sosnowieckich. W zakładzie tym w latach 1892-1903 wyprodukowano następującą ilość blachy:

Tabela 5.

Produkcja blachy w walcowni «Emma» (w tonach)

Rok	Wielkość produkcji blachy
1892	2 346,6
1893	2 397,0
1894	2 821,1
1895	3 182,2
1896	3 140,8
1897	3 334,2
1898	3 167,3
1899	3 378,9
1900	2 914,6
1901	3 337,6
1902	3 328,9
1903	3 567,4

Źródło: Srokowski K. Przemysł cynkowy, «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1904, nr 18, s. 502; tenże, Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim, «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1906, nr 9, s. 258; Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim, «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1911, s. 319-320; J.H. Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim, «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1912, s. 456.

Drugim tego typu zakładem była «Będzińska Walcownia Blachy Cynkowej». Wybudowali i uruchomili ją Niemiec Ryszard Tillmanns i Żyd Adolf Oppenheim. Walcownia ta była wyposażona w 3 parowe maszyny o mocy 300 KM, 5 kotłów parowych o powierzchni grzewczej 10 380 stóp^2. Do walcowania blachy służyły 2, a następnie 3 pary walców. W zakładzie zainstalowane były też 2 maszyny do dziurkowania blach, 2 pary nożyc mechanicznych do cięcia blachy oraz 2 piece do topienia cynku i 4 wanny. Transport gotowych blach ułatwiała zainstalowana suwnica linowa. Oświetlenie w zakładzie było od samego początku elektryczne. W fabryce głównie walcowano cynk na różnej grubości blachę, którą następnie cięto na arkusze o różnych wymiarach od 1 m x 2 m oraz 42 x 84 cale angielskie. Zajmowano się też jego odlewaniem i przetapianiem. Ilość wyprodukowanej blachy w latach 1900-1913 przedstawiono w tabeli 6:

Tabela 6.

Produkcja blachy w Będzińskiej Walcowni Blachy Cynkowej w latach 1898-1913 (w tonach)

Rok	Wielkość produkcji*
1900	1 957,4
1901	1 916,5
1902	1 888,6
1903	2 208,0
1904	2 886,1
1905	2 637,2
1906	2 629,0
1907	2 706,0
1908	2 643,7
1909	2 784,6
1910	2 882,9
1911	2 959,9
1912	3 162,2

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi, Starszy Inspektor Fabryczny Guberni Piotrkowskiej, sygn. 2112, Tillmanns Ryszard, Oppenheim Adolf Będzińska Walcownia Cynku 1899-1914. Informacja o obiekcie przemysłowym dla SIFGP (pytania i odpowiedzi) z lat 1899-1914.
* W źródłach i opracowaniach występuje wielkość produkcji w pudach (Przeliczono na tony – M.N.); Ihnatowicz I., Biernat A. Vademecum do badań nad historią XIX i XX w., wyd. 2, Warszawa 2003, s. 61, tab. 55 Rosyjskie jednostki miar masy – 1 pud = 16,38 kg

W r. 1913 w porównaniu do 1900 r. jak wynika z danych wytwarzano prawie dwa razy więcej blachy cynkowej. Był to rezultat rozbudowy zakładu związany z dużym zapotrzebowaniem ze strony rynku Królestwa Polskiego i Rosji na blachę.

Finanse spółki

Rok działalności Towarzystwa Górniczego trwał od 19.01 do 19.01 następnego roku. Zarząd za każdy rok działalności spółki sporządzał bardzo dokładne sprawozdanie z działalności rocznej oraz opracowywał plan wydatków na rok następny. Dokumenty te były przedstawiane na Walnym Zgromadzeniu Akcjonariuszy do zatwierdzenia. Nad prawidłowością ich opracowania czuwała trzyosobowa Komisja Rewizyjna. Sprawozdanie i bilans musiały zostać opublikowane w prasie, ponadto w 3 egzemplarzach dostarczone do Ministerstwa Finansów.

Aktywa stan czynny i pasywa stan bierny w bilansach spółki przedstawia nam tabela 7:

Tabela 7.

Bilans spółki za lata 1902-1912

	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Stan czynny											
Budynki, urządzenia, maszyny i mająt. nieruch. wartość, prawa, korzyst. z ziemi, bud. nadań gór. urządzeń.	1750000	1750000	1750000	1750000	1750000	1750000	1750000	1750000	1750000	1750000	1750000
Nowe bud. i urządz. w kop. węgla	371267					855536			1033765	1233057	1544948
Nowe bud. i urz. w kop. galmanu	411696		1781314	1925875	2136654	622659	2252116	2385532	627801	627801	702813
Nowe bud. i urz. w hutach cynku	622489					704624			711550	781361	784205
Razem	**1405452**		**1781314**	**1925875**	**2136654**	**2182619**	**2252116**	**2385532**	**2373116**	**2642219**	**3031971**
Gotówka w kasie	2949	4388	6925	5089	20624	28602	25913	8929	29170	30295	33213
Sumy w bankach	185174	149834	-	166292	141706	183919	257247	407902	564187	687779	1212111
Kaucja u rządu	56036	56036	-	56036	56036	56036	56036	56036	56036	32336	32286
Dłużnicy	451285	277269	386924	263329	452770	545975	314353	348309	468465	367332	323495
Materiały i wyroby	198343	244848	274549	327300	198420	176625	178805	219184	184090	168637	138600
Straty	-	-	-	52664	-	-	-	-	-	-	-
Depozyt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	21182	-
Stan bierny											
Kapitał akcyjny	2250000	2250000	2250000	2250000	2250000	2250000	2250000	2250000	2250000	2250000	2250000
Kapitał zapasowy	20389	31534	45516	60850	60850	63094	77709	89174	105620	162149	225000
Kapitał amortyzacyjny	404199	679959	-	1251890	1251890	1294537	1569092	1789004	-	-	-
Wierzyciele	907487	656502	799822	983843	1148578	802468	705249	650349	623073	404642	730070
Kapitał umorzenia	-	-	907607	-	-	-	-	-	2100705	2448425	2816653
Zysk	223010	239630	346682	-	97555	292302	232420	328934	405607	433205	217650
Dostawcy	-	-	-	-	-	221605	-	67388	-	-	-

Źródło: APKat, Towarzystwo Francusko-Rosyjskie, sygn. 6, Dokład Prawlenia Franko-Russkago Gornago Obszczestwa 16-mu Oczerednomu Obszczemu Sobraniju G.G. Akcjonierow w dien 17/30 junia 1913 g.; Sprawozdanie z działalności spółki było sporządzane też w języku francuskim «Societe Miniere Franco-Russe Rapport Du Conseil de Direction de la Societe Miniere Franco-Russe A! Assemblee Generale Extradinaire des actionnairess en date du 17/30 Juin 1913»; sygn. 136, Franko-Russkoje Gornoje Obszczestwo w Dombrowie. Glawnaja Kniga za Opieracjonnyj God 1913; sygn. 36, Otczet prawlenija Francusko-Russkogo Gornogo Obszczestwa i balans za 1902, 1903, 1905, 1906, 1912, 1913; «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1902-1912; Wiestnik Finansow, Promyszlennosti i Torgowli z lat 1898-1914

Wartość wydzierżawionego gruntu wynosiła 326 402 rb a maszyn, urządzeń, instalacji, surowców i zapasów wynosiła 1 423 598 rb. Razem majątek ruchomy i stały przejęty w dzierżawę przez Towarzystwo Francusko-Rosyjskie w 1896 r. miał wartość 1 750 000 rb. Spółka, co wyraźnie widać w tabeli od samego początku inwestowała w posiadane zakłady. Do roku 1902 wydano niemalże tyle, ile wynosiła wartość majątku przed wydzierżawieniem. W latach następnych nakłady inwestycyjne aż do 1906 r. rosną. Od tej pory aż do 1912 utrzymują się prawieże na tym samym poziomie. W sumie do 1914 r. Francusko-Rosyjskie Towarzystwo Górnicze przeznaczyło na modernizację dzierżawionych zakładów wedle obliczeń w 1923 r. – 4 975 143 rb, a według szacunku z 1942 r. – 5 578 613 rbzł. Z powyższej kwoty najwięcej – 1 161 572 rb wydano na maszyny, 835 526 rb na roboty górnicze w kopalni «Reden», 503 579 rb na prace wykonane w kopalni «Ulisses», 140 247 rb na urządzenia w hucie «Konstanty», 776 076 rb na budynki fabryczne i mieszkalne i 1 784 568 rb na zakupione pola górnicze [40].

Przeznaczanie tak wielkich kwot w dzierżawione zakłady budzi pewne zdziwienie. Wyjaśnić je można tym, iż przejęte kopalnie galmanu, węgla i huty były przestarzałe, nienowoczesne i nie rokowały, gdyby pozostawały w takim stanie, osiągnięcia jakichkolwiek zysków, a z pewnością doszłoby do strat. Z drugiej strony umowa dzierżawna zawarta najpierw na 60 lat (do 1951 r.) a następnie przedłużona o kolejne 35 lat (do 1986 r.) gwarantowała, iż poniesione nakłady w unowocześnienie zakładów po pewnym czasie przyniosą istotne zyski.

Kapitał akcyjny wynoszący 2 250 000 rb pozostawał w tej wysokości do 1913 r. W 1914 r. uzyskano zgodę na jego powiększenie do 4 mln rb, ale na przeszkodzie stanął wybuch wojny. Przez cały okres działalności spółki do wojny rosła wartość pozostałych kapitałów amortyzacyjnego i zapasowego, świadczy to o dobrym zarządzaniu spółką.

Działalność spółki przynosiła określone dochody. Zostały one zebrane w tabeli 8. Główny zarobek, niemalże 100% przynosiła sprzedaż wydobytego węgla i przerobionego galmanu na cynk. Natomiast niewielki zysk dawała dzierżawa ziemi i domów mieszkalnych. W sumie od 1899 r. do 1912 r. dochód wzrósł dwukrotnie.

Tabela 8.

Dochody Francusko-Rosyjskiego Towarzystwa Górniczego w latach 1902-1912

Rok	1898 1.07-31.12	1899	1900	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1912
ze sprzedaży wytworów	395 248	1 154 563	1 025 242	1 258 296	1 609 300	1 841 891	1388 667	1 994 042	2 025 146	2 117 234	2 101 969	2 199 373	2 487 242
z dzierżawy domów i ziem	2633	15 867	4 154	3 433	3 433	3 624	12 570	3 747	3 434	3 684	1 163	1365	1 505
procent od kaucji złożonej w departamencie górnictwa	764	866	2 375	1 234	3 078	2 546	-	-	-	-	-	64	35 903
inne	-	27 069	-	-	-	21 816	3 666	-	-	-	-	-	-
Razem	398647	1212485	1031771	1 262 963	1 615 811	1 869 877	1 404 903	1 997 789	2 028 580	2 120 918	2 103 132	2 200 802	2 524 650

Źródło: APKat, Towarzystwo Francusko-Rosyjskie, sygn. 6, Dokład Prawlenia Franko-Russkago Gornago Obszczestwa 16-mu Oczerednomu Obszczemu Sobraniju G.G. Akcjonierow w dien 17/30 junia 1913 g.; Sprawozdanie z działalności spółki było sporządzane też w języku francuskim «Societe Miniere Franco-Russe Rapport Du Conseil de Direction de la Societe Miniere Franco-Russe A! Assemblee Generale Extradinaire des actionnairess en date du 17/30 Juin 1913»; sygn. 136, Franko-Russkoje Gornoje Obszczestwo w Dombrowie. Gławnaja Kniga za Opieracjonnyj God 1913; sygn. 36, Otczet prawlenija Francusko-Russkogo Gornogo Obszczestwa i balans za 1902, 1903, 1905, 1906, 1912, 1913; Zyski towarzystw akcyjnych węglowych w Zagłębiu Dąbrowskim, «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1908, s. 594-597; «Przegląd Techniczny» R: 1898-1912; Wiestnik Finansow, Promyszlennosti i Torgowli z lat 1898-1914.

Działalność spółki była rentowna i przynosiła najpierw niewielkie, a z czasem dosyć duże zyski, co obrazuje nam tabela 9.

Tabela 9.

Zysk Francusko-Rosyjskiego Towarzystwa Górniczego w latach 1898-1912 i jego podział (w rb)

Rok	Zysk	Na kapitał zapasowy	Na amortyzację	Przeniesienie na rok następny
1898	63 304	1 665	37 164	24 475
1899	359 341	15 520	195 809	148 012
1900	29 964	17 184	225 808	-
1901	36 526	1 702	34 824	-
1902	223 010	11 151	177 338	-
1903	239 630	11 482	228 148	-
1904	346 682	17 334	294 283	35 065
1905	-87 728 (strata)	-	-	-
1906	97 555	-	-	-
1907	292 302	14 615	274 555	3 132
1908	232 420	11 464	219 913	1 043
1909	329 977	16 447	311 701	1 829
1910	405 607	56 529	347 719	1 359
1911	434 564	62 851	368 228	3 485
1912	621 135	30 882	371 673	17 580

Źródło: APKat, Towarzystwo Francusko-Rosyjskie, sygn. 6, Dokład Prawlenia Franko-Russkago Gornago Obszczestwa 16-mu Oczerednomu Obszczemu Sobraniju G.G. Akcjonierow w dien 17/30 junia 1913 g.; sygn. 36, Dokład prawlenija Francusko-Russkogo Gornogo Obszczestwa 16-mu oczieriednomu obszczemu sobraniu GG akcjonierow w dien 17/30 ljunia 1913 g. Zyski towarzystw akcyjnych węglowych w Zagłębiu Dąbrowskim, «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1908, s. 594-597; «Przegląd Techniczny» R: 1898-1912; «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1903, nr 19, s. 539; Wiestnik Finansow Promyszlennosti i Torgowli R: 1903, nr 20.

Jak wynika z tabeli zysk rośnie w latach 1902-1904. W 1905 r. spółka poniosła stratę w wysokości 87 728 rb. Spowodował go pożar na kopalni «Reden» (50 tys. rb) i strajki robotników na kopalniach [41]. Ponownie rośnie on od 1907 r. dochodząc do 621 135 rb w 1912 r. W latach tych powiększył się on przeszło dwukrotnie. Większość funduszy z tytułu zysku przeznaczano na amortyzację od 50% do 94%). W opublikowanych bilansach, sprawozdaniach brak zupełnie informacji o wydzieleniu kwot przeznaczonych na dywidendę dla akcjonariuszy.

W ostatniej tabeli 10 przedstawiono wielkość wydatków ponoszonych przez spółkę w okresie rocznej działalności. Porównując wydatki w roku 1900 i 1912 można stwierdzić, że nastąpił ich dwukrotny wzrost. Na płace dla załogi przeznaczano około 45% wydatków. Na tym samym poziomie utrzymywało się wynagrodzenie rady zarządzającej. W tym samym czasie ośmiokrotnie wzrosły kwoty przeznaczone na pomoc dla urzędników, tyle samo na cele dobroczynne. Ponad 6 razy powiększyły się kwoty wydane na pomoc lekarską. Znacznie wzrosła wysokość ubezpieczenia od ognia.

Tabela 10.

Wydatki Francusko-Rosyjskiego Towarzystwa Górniczego w latach 1902-1912

Rok	1898 1.07-31.12	1899	1900	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1912
płaca robotników i pensje oficjalistów			445 136	534 55	645 621	697 983	629 640	699 153	785 140	881 335	853 133	824 502	815 285
pensje dyrektorów i oficjalistów w biurze zarządu	12 303		50 475	56 515	57 604	66 737	66 470	61 967	58 336	62 840	66 340	62 924	69 788
wynagrodzenie rady zarządzającej				20 503	21 643	21 963	19 645	22 093	22 013	23 992	22 925	23 166	21 281
wsparcia dla oficjalistów			2 704	2 631	6 868	7 649	8 090	8 161	-	10 357	11 764	20 905	21 690
ofiary na cele dobroczynne			2 265	1 117	705	1 940	2 573	707	13 345	878	2 024	2 225	20 098
ubezpieczenie od ognia				43 446	93 330	75 284	83 076	-	192 479	225 095	-	-	178139
pomoc lekarska i wsparcie dla robotników			13 904	15 787	21 361	45 907	67 361	75 526	88 736	63 052	53 518	89 914	84 581
ubezpieczenia, opłaty dzierżawne, surowce i maretiały, koszty transportu, remonty				365 399	529 048	605 732	615 776	1 022 137	585 229	624 081	764 494	773 389	507 103
Razem	335 343	877 619	997 741	1 039 953	1 376 181	1 523 195	1 492 631	1 899 734	1 736 278	1 891 630	1 774 198	1797 025	1 907 000

Źródło: APKat, Towarzystwo Francusko-Rosyjskie, sygn. 6, Dokład Prawlenia Franko-Russkago Gornago Obszczestwa 16-mu Oczerednomu Obszczemu Sobraniju G.G. Akcjonierow w dien 17/30 junia 1913 g.; Sprawozdanie z działalności spółki było sporządzane też w języku francuskim «Societe Miniere Franco-Russe Rapport Du Conseil de Direction de la Societe Miniere Franco-Russe A! Assemblee Generale Extradinaire des actionnairess en date du 17/30 Juin 1913»; sygn. 136, Franko-Russkoje Gornoje Obszczestwo w Dombrowie. Gławnaja Kniga za Opieracjonnyj God 1913 sygn. 36, Otczet prawlenija Francusko-Russkogo Gornogo Obszczestwa i balans za 1902, 1903, 1905, 1906, 1912, 1913; Zyski towarzystw akcyjnych węglowych w Zagłębiu Dąbrowskim, «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1908, s. 594-597; «Przegląd Techniczny» R: 1898-1912; Wiestnik Finansow, Promyszlennosti i Torgowli z lat 1898-1914.

Od 1899 do 1912 r. wydatki powiększyły się dwukrotnie.

Zakończenie

Przed wybuchem I wojny światowej wartość majątku należącego do towarzystwa wynosiła 4 975 143 rb, a według szacunku przeprowadzonego w 1942 r. 5 578 613 rbzł. Do spółki należało 278,1 ha ziemi. Wzrost majątku nastąpił na drodze zainstalowania nowych maszyn i urządzeń oraz przeprowadzonych prac na kopalniach mających na celu udostępnienie złóż. Pod względem wysokości kapitału akcyjnego wśród 9 największych towarzystw akcyjnych działających w Zagłębiu Dąbrowskim omawiana spółka zajmowała 5 miejsce.

Jeśli weźmiemy pod uwagę światową wytwórczość cynku w 1913 r. wynoszącą 1 000 800 t, to produkcja w Królestwie Polskim 7 602 t (hut «Pod Będzinem», «Konstanty» i «Paulina») stanowiła niecałe 0,8%. Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż w ówczesnym Cesarstwie Rosyjskim rud cynku nie wydobywano, ani nie wytwarzano cynku. Dla porównania w tym samym czasie produkcja cynku wynosiła w USA – 314 500 t, w Niemczech – 281 100 t, w Belgii – 204 200 t, we Francji – 64 100 t, w Anglii i koloniach – 59 100 t, w Austro-Węgrzech – 21 700 t [42]. Wytwórczość cynku w Królestwie Polskim w porównaniu do wymienionych państw była niewielka.

Podsumowując należy też stwierdzić, iż utworzenie Towarzystwa Francusko-Rosyjskiego przyczyniło się do zmniejszenia roli kapitalistów górnośląskich (niemieckich) w przemyśle Zagłębia Dąbrowskiego. Był to efekt celowej polityki władz rosyjskich zmierzający do osłabienia pozycji kapitału niemieckiego. Doszło do swoistego zbliżenia gospodarki Cesarstwa Rosyjskiego i Republiki Francuskiej. Wyrazem współpracy między tymi państwami będzie głównie sojusz polityczny, który zaowocuje podczas I wojny światowej.

Pomyślny rozwój Towarzystwa Francusko-Rosyjskiego trwał do końca lipca 1914 r. Po rozpoczęciu działań wojennych część pieców w hutach została wygaszona, natomiast niektóre uległy zniszczeniu. Lata wojny stanowiły dla Towarzystwa Akcyjnego Francusko-Rosyjskiego zupełnie inny okres działalności.

Джерела та література

1. APKat, F-P TG S.A., sygn. 35, Dieło o prijemie ot Kazny raznogo imuszczestwa 1892-1895.
2. APKat, F-P TG S.A., sygn. 35, «Kieleckija Gubernskaja Wiedomosti», nr 20 z 18.05.1891 r.
3. APKat, F-P TG S.A., sygn. 113, Odpis umowy zawartej 11.12.1891 r. pomiędzy Departamentem Górniczym a P.P. von Derwizem, M.M. Szewcowem i A.A. Pomerancewem o przedmiocie wydzierżawienia tym ostatnim na 60 lat państwowych hut cynku, kopalń galmanu i kopalń węgla kamiennego znajdujących się w Okręgu Zachodnim Królestwa Polskiego. Umowę tą wydrukowano w drukarni Stanisława Żeźnika w 1904 r.; sygn. 35, Akt o pieredacze kaziennych ziemielnych uczastkow i otwodnych płoszczadiej bywszego Zapadnogo Gornogo Okruga w Carstwie Polskom z 10 Junia 1892 g., dokument ten podpisali naczelnik państwowych górniczych fabryk W. Choroszewski, przedstawiciel państwowej kontroli A. Polanowski, zarządzający cynkowymi fabrykami A. Rogalewicz, zarządca kopalni galmanu A. Albrecht, główny buchalter zarządu państwowych górniczych fabryk F. Kwiecień.
4. «Przegląd Techniczny» R: 1894, t. 31, s. 84; «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1910, s. 298; Srokowski K. Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim, (w:) Pamiętnik I Zjazdu Polskich Górników w Krakowie w 1906 r., Kraków 1906, s. 82-83.
5. APKat, F-P TG S.A., sygn. 113, Odpis umowy zawartej 11.12.1891 r. pomiędzy Departamentem Górniczym a P.P. von Derwizem, M.M. Szewcowem i A.A. Pomerancewem o przedmiocie wydzierżawienia tym ostatnim na 60 lat państwowych hut cynku, kopalń galmanu i kopalń węgla kamiennego znajdujących się w Okręgu Zachodnim Królestwa Polskiego. Obwieszczenie Departamentu Górniczego z

20.06.1898 r. Nr 1166; sygn. ...., Mieżewoj rieiestr zemel gornogo wiedomsta w bywsziem zapadnom okrugie pieriedawajemych w ariendnoje sobierżanie na osnowani wysoczaszie utwierżdiennogo 10 Nojabria 1891 g. położnia komiteta ministrow.

6. APKat, F-P TG S.A., sygn. 113, Odpis umowy zawartej 11.12.1891 r. pomiędzy Departamentem Górniczym a P.P. von Derwizem, M.M. Szewcowem i A.A. Pomerancewem o przedmiocie wydzierżawienia tym ostatnim na 60 lat państwowych hut cynku, kopalń galmanu i kopalń węgla kamiennego znajdujących się w Okręgu Zachodnim Królestwa Polskiego. Umowę tą wydrukowano w drukarni Stanisława Żeźnika w 1904 r. Umowę podpisał kapitan zapasowy artylerii polowej Dyrektor Departamentu Górniczego radca tajny Konstantyn syn Appolona Skalkowski.
7. APKat, F-P TG S.A., sygn. 113, Umowa dodatkowa Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych Departament Górnictwa 20.06.1898.
8. Przemysł górniczy i hutniczy, cz. IV, s. 7-12.
9. Pietrzak-Pawłowska I. Rozwój stosunków kapitalistycznych w przemyśle Królestwa Polskiego (1870-1900), (w:) Wiek XIX prace ofiarowane S. Kieniwiczowi w 60 rocznicę urodzin, Warszawa 1967, s. 403, ; Długoborski W. Więź ekonomiczna między Zagłębiami Górnośląskim i Dąbrowskim w epoce kapitalizmu (do 1877 r.), Katowice 1973; Brożek Z. Z problematyki kapitału górnośląskiego w górnictwie Zagłebia Dąbrowskiego, «Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Katowicach» R: 1958, nr 4, s. 172 i in.; Jasiczek S. Kapitał niemiecki w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego (1880-1914), «Zeszyty Naukowe SGPiS» R: 1960, nr 19.
10. Sobalski F. Kopalnia galmanu w Bolesławiu koło Olkusza w świetle skarg jej właściciela Gustawa von Kramsty z 1860 roku, (w:) Szczególne problemy człowieka i edukacji u progu XXI wieku, Częstochowa 2002; Rycerski F. O przemyśle górniczo-hutniczym w majątku Gzichów i Zagórze oraz majątku Bolesław powiatu olkuskiego guberni kieleckiej, «Przegląd Techniczny» R: 1890, t. XXVII, s. 290-292.
11. Centralnyj Gosudarstwiennyj Istoriczeskij Archiw w St. Petersburgu, F.37, op.65, d.3400; Brożek Z. Z problematyki kapitału górnośląskiego..., s. 170-171; Frejlich J. Kapitały francusko-belgijskie w naszym przemyśle Wielkim, «Przemysł Krajowy» R: 1913, nr 6, s. 1-4; Pietrzak-Pawłowska I. Rozwój stosunków kapitalistycznych w przemyśle Królestwa Polskiego, (1870-1900), Zagłębia górniczo-hutnicze, (w:) Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kiniwiczowi w 60. rocznicę urodzin, Warszawa 1967, s. 410; Societe anonyme charbonnages mines et usines de Sosnowice. Status Varsowie 1890.
12. Bilans Towarzystwa Kopalń i Zakładów Hutniczych Sosnowieckich. Wiestnik Finansow, Promyszlennosti i Torgowli, g. 1914, nr 11, «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1914, nr 9, s. 445.
13. Monografia Gwarectwa hr. Renard, oprac. Edmund Hausse 1917 (b.m.w.); Ziółkowski J. Sosnowiec. Drogi rozwoju miast przemysłowego, Katowice 1960.
14. Weimarer historisch-genealoges Taschenbuch des gesanten Adels jehudaischen Ursprunges, Monachium 1913, s. 205; Gothaisches genealogisches Taschenbuch der graflichen Hauser auf das Jahr 1870, s. 839-840; 1876, s. 703 i.in.; Pustuła Z. Renard Andreas Maria, Polski Słownik Biograficzny, t. XXXI, Warszawa 1988, s. 103-104.
15. APKat, Gwarectwo Hrabia Renard [dalej: GHR], sygn. 370; Sosnowiec. Zarys rozwoju miasta, pod red. H. Rechowicz, Katowice 1978.
16. APKat, Gwarectwo Hrabia Renard, sygn. 370, Wykaz akcjonariuszy i posiadanych przez nich kuksów.
17. Jasiczek S. Kapitał francuski w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego, «Zeszyty Naukowe SGPiS» R: 1959, z. 15; Freilich J. Kapitały francusko-belgijskie w naszym przemyśle «Wielkim», «Przemysł Krajowy» R: 1913, nr 6, s. 1-4; Pietrzak-Pawłowska I. Zagłębie Dąbrowskie i Okręg Loary. Penetracja kapitałuu francuskiego, «Kwartalnik Historyczny» R: 1965, s. 785-807; Pustuła Z. Kapitały obce w przemyśle ciężkim Królestwa Polskiego 1876-1900, «Kwartalnik Historyczny» R: 1964, z. 4.
18. Pietrzak-Pawłowska I. Królestwo Polskie w okresie imperializmu 1900-1905, Warszawa 1955, s. 221-222.
19. Nita M. Powstanie i rozwój Gwarectwa hr. Renard w Sosnowcu w latach 1884-1914, (w:) Rocznik Sosnowiecki 1998, t. 7, Samorządne społeczeństwo, pod. red. K. Gołosza, Sosnowiec 1999, s. 163-176.

20. APKat, F-P TG S.A., sygn. 35, Akt o pieriedacze ziemielnych uczastkow i otwodnych płoszczadiej bywszago Zapadnogo Gornogo Okruga w Carstwie Polskom 9 Iunia 1892 g., k. 1-3.
21. APKat, F-P TG S.A., sygn. 2; Archiwum Górnicze z Dąbrowy, sygn. 494, 2167, 2216, Łabęcki H. Wiadomość ogólna o górnictwie Rządowem w r. 1840, Biblioteka Warszawska R: 1841, nr 2, s. 219-228; Srokowski K. Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim. Szkic historyczno-statystyczny, «Przegląd Górniczo-Hutniczy» R: 1906, nr 9, s. 255-259.
22. APKat, Francusko Rosyjskie TG S.A., sygn. 417.
23. APKat, F-P TG S.A., sygn. 2, Izłożenie diela Ministerstwo Torgowli i Promyszlennosti ot diel torgowli 19.03.1913 g.
24. APKat, F-P TG S.A., sygn. 2, Pismo od Ministerstwa Targowli i Promyszlennosti do prawlienia Franko-Russkogo Gornogo Obszczestwa z 7 Maja 1913 g., Decyzję opublikowano w «Sobranij uzakonienii i razprożenii prawitielstwa od 15-25 Ijunia 1913 g.» nr 158.
25. APKat, F-P TG S.A., sygn. 2, k. 153-155, Ustaw Franko-Russkogo Obszczestwa (maszynopis); zgodnie z przepisami ustawę opublikowano w «Sobrani Uzakonieni i Rasprożeni Prowitielstwa» g. 1897, no. 7,24.
26. M. Koczanowicz, Prawo górnicze obowiązujące w Królestwie Polskim, Warszawa 1896.
27. APKat, F-P TG S.A., sygn. 36, Otcziet Prawlienia Franko-Russkogo Gornogo Obszczestwa i Bałans 1 julia do 31 diekabria 1898 g.
28. APKat, F-P TG S.A., sygn. 657, Opis i ocena zabudowań kopalni «Reden», k. 12-21; sygn. 110, Maszyny i urządzenia na kopalni «Reden».
29. APKat, F-P TG S.A., sygn. 110, Spis maszyn i urządzeń na kopalni i płuczce «Józef».
30. APKat, F-P TG S.A., sygn. 110, Syby i roboty na kopalni galmanu «Ulisses».
31. APKat, F-P TG S.A., sygn. 404, Pismo do Okružnogo Inspektora Kielecko-Liublinskogo Gornogo Okruga z 1913.
32. APKat, F-P TG S.A., sygn. 404, Załącznik statystyczny z 27.01.1914 r.
33. APKat, F-P TG S.A., sygn. 404, Dodatkowy kontrakt z 31.05.1911 r.
34. APKat, F-P TG S.A., sygn. 404, Pismo z 14.04.1914 r. do dyrektora W. Żukowskiego.
35. APKat, F-P TG S.A., sygn. 110, Huta «Konstanty» opis maszyn i urządzeń.
36. APKat, F-P TG S.A., sygn. 110, Huta «Konstanty» opis maszyn i urządzeń.
37. APKat, F-P TG S.A., sygn. 404, Wiedomost o rozchodach od 1.01.1899 r. do 31.12.1912 r., k. 16.
38. APKat, F-P TG S.A., sygn. 404, Załącznik statystyczny do pisma z 27.01.1914 r., k. 921, 85, Tablica proizwoctwa cynka 1899-1913.
39. APKat, F-P TG S.A., sygn. 404, Pismo do zachodniego górniczego zarządu z 26.12.1913 r., k. 1,2.
40. APKat, F-P TG S.A., sygn. 110, Szacunek końcowy z 19.11.1942 r.
41. APKat, F-P TG S.A., sygn. 36, Dokład prowienija Francusko-Russkogo Gornogo Obszczestwa VIII Oczieriednomu o Obszczemu Sobraniju gg Akcjonierow 24.03/06.04.1906 g.
42. Dembicki J. Przemysł cynkowy..., s. 98, tab. 3.

Анотація

У статті проаналізовано створення та економічний розвиток Франко-російського гірничого товариства в Данброві Польського королівства Російської імперії в 1891-1914 роках.

Summary

In the article were analyzed the creation and developing of French Russian Mining Trust of Dabrow in Polish kingdom in Russian Empire during 1891-1914.

УДК 94 (477) "1917"

М.В. Потапенко

УЧАСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ НАДДНІПРЯНЩИНИ У ВИБОРАХ ДО МІСЬКИХ ДУМ 1917 РОКУ

Муніципальна виборча компанія липня-вересня 1917 року є процесом, що має виключне значення при дослідженні питання ґенези партійної системи Наддніпрянської України в добу революції. На думку Ю. Терещенка ці перші справді демократичні вибори мали неабияке значення для всіх політичних сил тодішнього суспільства. Значення їх полягало не лише в набутті ними досвіду публічної полеміки, своєрідній технічній підготовці партій і суспільства до Установчих зборів, але й в безпосередньому впливі на структурування міжпартійних стосунків. Враховуючи розвиненість і складність партійної структури Наддніпрянської України у 1917 році необхідно звернути особливу увагу на діяльність національних партій, зокрема, польських.

У пропонованій статті ми ставимо перед собою за мету дослідити участь польських політичних сил Наддніпрянщини у виборах до міських дум, з'ясувати специфіку їх виборчої тактики та мотивації. Також плануємо висвітлити, яким чином ця виборча компанія ілюструє міжпартійні відносини польських політичних сил.

Комплексного висвітлення пропонована постановка питання не знайшла ні у вітчизняній, ні в польській історичній науці. Окремі сюжети блокування осередків польських соціалістичних партій Наддніпрянщини з загальноросійськими були використані вперше польською дослідницею В. Найдус в якості свідчення відсутності внутрішньопартійної координації й автономізму партійних осередків в питаннях поточного моменту [20, с.242-243]. Вітчизняні радянські історики теж епізодично використовували факти участі польських політичних сил у виборах до міських дум. У спеціальних дослідженнях Ю. Терещенка, В. Гусєва та В. Крижанівського, що були присвячені виборам до міських дум 1917 року, була висвітлена участь польських соціалістичних політичних сил, але частково й тенденційно, – з позиції поділу їх на революційні (СДКПіЛ) та дрібнобуржуазні (ППС(л.) та ППС) [6; 16]. Поодиноким прикладом системного вивчення хоча б виборчої тактики СДКПіЛ, що тісно співпрацювала з більшовиками, є праця П. Калениченка «Брати по класу – брати по зброї», в якій автор спробував узагальнити факти створення єдиних виборчих списків польськими соціал-демократами та більшовиками [8, с.24-27]. Сьогодні питання виборів до міських дум 1917 року не втратило наукової актуальності. Свідченням цього є цілий ряд новаторських публікацій В. Бойка, в яких між іншим згадується і про випадки утворення міжнаціональних виборчих блоків за участю поляків [2; 3]. Т. Харченко, досліджуючи проблематику участі національних меншин у міському самоврядуванні впродовж 1917-1918 років, виокремила цілий ряд специфічних рис діяльності в міських думах гласних від польських партій, частково висвітлила перебіг їх виборчої кампанії в Києві [17]. В цілому ж слід наголосити, що серед дослідників польської діаспори України, питання участі поляків у муніципальних виборах 1917 року, не стало предметом самостійного дослідження.

Джерельна база пропонованої публікації складається із двох основних блоків: повідомлень інструкторів до організаційного комітету Центральної ради, що зосереджені у архівних справах фонду 1115 Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, а також газетних публікацій 1917 року, що були присвячені підготовці, перебігу та результатам муніципальної виборчої кампанії. Наголосимо, що доступний джерельний комплекс не дає можливості робити остаточні висновки, оскільки не є вичерпним, хоча за роки незалежності України він і був розширений значним чином (Ю. Терещенко, по суті перший дослідник муніципальних виборів 1917 року на Україні, оперував відомостями по 67 містам,

В. Бойко у останніх публікаціях – по 107). Слід наголосити також, що польськомовна періодика України за 1917 рік не збереглась належним чином. Зокрема, найбільш поширена газета – «Dziennik Kijowski» за вказаний період збереглась лише фрагментарно. Суттєвою трудністю є й відсутність точних статистичних обрахунків результатів виборів, висновки дослідників мають іноді суттєві розбіжності. Так, максимальне коливання оцінки загальної кількості виборців в межах одного міста становить почасти 1000 чоловік, розбіжності при вирахуванні пропорції голосів за окремі списки сягають 1%.

В ході здійснення вибірки матеріалів муніципальної виборчої кампанії по близько 80 містах Наддніпрянської України нами було виявлено 34 самостійних або блокових виборчих польських списки у 24 містах Наддніпрянської України (див. Табл. 1). Те, що в аналізованих 30% населених пунктів були зафіксовані списки за участі поляків є свідченням високої активності їх політичного представництва у цій виборчій кампанії. Причинами цього були:

- високий рівень політичної мобілізації польської діаспори навколо питання захисту національних прав;
- наявність в її середовищі великої кількості конкуруючих політичних сил;
- розвиненість національної партійної структури (оформленість сталого поділу на лівих, правих та центристів);
- конкуренція між ендеками (народовими демократами) й консерваторами з одного боку та демократами й соціалістами з іншого навколо питання організації польського національного самоврядування в Україні;
- гостра боротьба польських політичних сил за збереження або розширення власних електоральних полів, що обумовлювалось замкненістю польського населення як етнічної групи та чітким визначенням її меж.

Відносна нечисленність, сталість та замкненість польської діаспори й групи польських біженців впливали на формування виборчої мотивації їх політичних репрезентантів. Польські політичні сили не ставили собі за мету отримати перемогу на виборах, їх ключовим завданням стало гарантоване проведення до міських дум хоча б мізерної кількості гласних, що змогли б представляти інтереси польського населення. Яскравим свідченням цього є довжина польських самостійних виборчих списків, до них в переважній більшості вносилось не більше 10 осіб, в той час як навіть у невеликих містах траплялись виборчі списки з 40-50 осіб.

Цей мінімалізм у цілепокладанні безпосередньо позначився на формуванні виборчих списків. З 34 виявлених лише 14 були самостійними польськими. Інші 20 стали продуктом блокування або єднання з більш сильними гравцями політичної арени, – загальноросійськими та українськими політичними силами. Пропорційна система виборчих списків (відсоток голосів за список визначав відсоток місць в думі) змушувала польські політичні сили реально оцінювати своє електоральне поле. В окремих містечках, де кількість польського населення по відношенню до загальної чисельності жителів була мізерною, єдиним шляхом представити свої інтереси в думі ставав пошук сильного союзника для блокування. У Хмільнику поляки прагнули до утворення блоку з місцевою українською організацією «Рідна хата», проте після зриву переговорів вони не наважились виставити свій окремий список. В цілому ряді випадків нечисленність польського населення в містечках змушувала представників польських політичних сил входити до непольських виборчих списків. Наприклад, у Черкасах та Куп'янську польських самостійних чи блокових списків не було виставлено, але до дум все ж пройшло по 1 поляку [18, арк.22,56,58].

Таблиця 1

Губернія	Місто	Загальна кількість виборчих списків	Польський виборчий список, або за участі поляків	Загальна кількість виборців	Кількість виборців, що голосували	Ті, що підтримали польський список	%	Загальна кількість обраних гласних	Кількість гласних, що обрані за польськими списками	Кількість поляків-гласних у обраних думах
Волинська	Житомир	17	Список Польського комісаріату	–	–	4214	–	98	17	–
	Рівне	11	Спільний список поляків, чехів і гуртка жінок демократок	–	–	–	–	–	1	–
	Здолбунів	–	Спільний українсько-польський список	2793	1520	490	32,2	25	5	не менше 3
	Луцьк	5	Польський демократичний список	8238	4699	87	0,02	42	1	1
	Старокостянтинів	10	Руcько-польський блок	6550	3022	479	15,9	39	6	5
	Новоград Волинський	12	Список поляків жителів з передмістя Суслі	8713	5900	672	11,4	–	5	–
Подільська	Кам'янець-Подільський	–	Список польських виборців	–	–	–	–	–	9	не менше 10
	Вінниця	15	Польський список	–	15540	1129	7,3	59	4	–
			Соціалістичний блок (меншовики, есери, Бунд, ППС)			1978	12,8		8	
	Літин	19	Польський список	–	2506	84	3,4	26	1	–
	Жмеринка	8	Руcько-польський демократичний блок	–	–	–	–	38	4	–
	Проскурів	–	Список ради об'єднаних польських організацій	–	–	–	–	50	8	9
			Список групи осіб польської національності			–	–		1	
			Безпартійний список (руcько-український, єврейський, польський)			–	–		2	
Київська	Київ	18	Соціалістичний блок (меншовики, есери, Бунд, ППС(л.))	307920	178704	64207	36	120	44 (з них 1 представник ППС(л.))	10
			Список польських виборців			8471	4,7		6	
			ППС			1709	1		1	
			Список більшовиків (за участі СДКПіЛ)			9365	5,2		7 (з них 1 представник від СДКПіЛ)	
	Бердичів	14	Список польської групи	–	29433	1442	4,9	89	6	12
	Умань	14	Список поляків-виборців	–	13938	671	4,8	–	3	–

Чернігівська	Чернігів	10	Блок українських есерів, есдеків, безпартійних, поляків-біженців, народних демократів і профсоюзу урядовців	21037	12252	3232	26,4	60	–	4
	Ніжин	19	Список комітету партії народної свободи і групи польських виборців	10365	8145	214	2,6	65	2	не менше 1
	Конотоп	13	Список польсько-литовського виборчого комітету	19000	11442	–	–	42	1	2
	Городня	8	Список блоку української «Просвіти», союзу квартиронаймачів і польських організацій	3371	1768	293	16,6	26	4	1
Полтавська	Кременчук	–	Список есдеків, Бунду та польського «Єднання»	–	–	–	–	–	–	–
Харківська	Харків	19	Об'єднаний соціалістичний список (меншовики, Бунд, ППС(л))	–	–	9945	–	–	13	–
			Список більшовиків (за участі СДКПіЛ)			–	–		11	
			Список польських громадських організацій			989	–		1	
Катеринославська	Катеринослав	–	Соціал-демократичний блок (меншовики, Бунд, ППС (об'єднана), латиська с-д. група)	–	–	–	–	113	14	–
			Польський демократичний клуб			–	–		2	
			Список більшовиків (за участі СДКПіЛ)			–	–		22	
	Луганськ	–	Список більшовиків (за участі Польського соціалістичного об'єднання)	–	–	–	–	–	29	–
	Каменське	–	Список більшовиків (за участі Польського соціалістичного об'єднання)	–	–	–	–	50	24	–
Херсонська	Одеса	–	Есерівський блок (ПСР, ОСЄРП, ППС, «Селянський союз»)	–	–	–	–	–	–	–

В той час, коли на муніципальних виборах в цілому розгорнулась гостра партійно-ідеологічна боротьба, польські політичні партії не наважувались приймати в ній самостійної участі. Зі згаданих 14 суто польських списків лише 1 був партійним (список ППС у Києві), але й той став продуктом конфлікту в середині соціалістичного блоку до якого врешті-решт увійшли РСДРП(м.), ПСР, Бунд, ППС(л.) [10]. Партійний характер інших 13 списків (в переважній більшості вони створювались членами Польського демократичного централу) приховувався за декларованими лозунгами національної консолідації всього польського населення. Наприклад, у Вінниці польська газета «Zycie Polskie», що була створена напередодні виборів, наголошувала, що гласні від польського населення у майбутній міській думі мають представляти інтереси всієї польської громади, а не певної політичної сили [25]. Така загальнонаціональна риторика була зорієнтована на максимальне розширення електорального поля, оскільки не всі польські політичні партії в кожному конкретному місті мали необхідний ресурс для виставлення списку, а отже і їх електорат по суті мав в майбутньому визначатись, – голосувати за непольську, але ідеологічно близьку партію, чи за польську національну. Ця ситуація обумовлювала також особливий підхід до формування виборчих списків та програм польськими силами, що самостійно йшли на вибори. Основним критерієм визначення кандидата до виборчого списку була не його партійність, а авторитет та впливовість серед місцевої польської громади. У Житомирі до списку від польського комісаріату були включені керівники двох впливових національних організацій І. Тифчинський (Демократично-християнський союз польських робітників) та В. Щековська (Союз польських жіночих товариств на Волині) [1, с.381]. У Кам'янці-Подільському та Вінниці списки очолювали колишні голови міських дум А. Шульмінський та Півоцький відповідно (останнього було повторно обрано головою 23 вересня 1917 р. [5]). Поширеною також була практика включення до виборчих списків духовних осіб. Зокрема, у Здолбунові місцевий ксьондз А. Попіль став одним з 3 гласних від поляків [19, арк.154]. Такий підхід до формування персонального складу списків обумовив в подальшому високу активність обраних за ними гласних, що в цілому дисонувало з неготовою до муніципальної діяльності більшістю складу дум. Наприклад, польське коло Київської думи, утворене гласними, що були обрані від списку польських виборців, виявилось найактивнішою і найбільш дисциплінованою фракцією. За обрахунками Т. Харченко до жовтня 1918 року його представники відвідали 73% засідань думи, в той час як представники Бунду – 58%, російські есери – 50%, представники позапартійного російського блоку, ППС та єврейські соціалісти – 38%, представник ППС(л.) – 20%, більшовики – 7% [17, с.51]. Програми самостійних польських виборчих списків теж мали свою специфіку. На тлі гострої міжпартійної боротьби під час виборчої кампанії вони видаються аж занадто аполітичними. В них основний наголос замість партійної ідеології робився на польських національних та муніципальних проблемах. Особливу роль відігравало питання розвитку польської культурно-освітньої сфери. Також не було організовано помітної агітаційної роботи. Наприклад, у Вінниці створений Польський виборчий комітет у складі Л. Клінгера, А. Станєвіча та В. Свідерського (всі представляли Польську міську раду, й одночасно були членами Польського демократичного централу) планував проведення лише декількох зібрань для ознайомлення з передвиборчою програмою. На одному з цих зібрань, 25 липня 1917 року, був затверджений виборчий список, що був оголошений комітетом як результат "...компромісу та порозуміння між польськими політичними партіями, громадськими і професійними організаціями..." [21, с.130; 25]. В переважній більшості подібні списки мали загальноміські масштаби, як виключення можемо назвати лише один районний (територіальний) список, – поляків жителів з передмістя Суслі у Новоград-Волинському, який набрав 11,4% голосів і 5 місць в думі [19, арк.147]. Це може свідчити про виключний випадок компактного проживання поляків в межах міста.

Аналіз результатів голосування засвідчує, що практика виставлення самостійних польських виборчих списків виявилась результативною. Всі вони отримали представництво у міських думах. Абсолютна їх більшість (12 з 14) припадає на міста Правобережної України. Найбільшим їх досягненням стало отримання 17 місць гласних з 98 в Житомирі (17,35%) [19, арк.179зв.], найменшим – 6 зі 120 місць у Київській думі (5%) [10]. Окремо слід наголосити, що декларована національна єдність не відповідала в переважній більшості реальному стану речей. Польські самостійні виборчі списки часто ігнорувались місцевими осередками ППС(л.) та СДКПіЛ. Ці дві партії сповідували ідеї інтернаціоналізму й схилялись до блокування з загальноросійськими соціалістичними партіями. У Проскурові було виставлено два окремі польські самостійні виборчі списки (ради об'єднаних польських організацій та групи осіб польської національності) [19, арк.59-59зв.].

Найбільш поширеною практикою участі польських політичних сил у муніципальних виборах 1917 року стало блокування. Умовно нами всі виборчі блоки за участі польських політичних сил поділяються на дві групи:

- паритетні (укладені в результаті досягнення компромісу між декількома політичними силами в плані визначення пропорції представництва в списку, а також вироблення й спільного погодження програми);
- домінантні (створені в результаті приєднання до виборчого списку та програми певної політичної сили іншої політичної сили, на умовах, що продиктовані першою).

Виборчі блоки першої групи були більш поширеними й мали два типи: міжпартійні та міжнаціональні. Різниця між цими двома типами теж є умовною й визначається почасти наголосами та пріоритетами, що окреслювались програмою.

До міжпартійного паритетного блокування особливо схильними були обидві ППС. Саме вони стали активними учасниками соціалістичних блоків. За їх участі було створено 5 таких блоків (Вінниця, Київ, Харків, Одеса, Катеринослав). На ґрунті соціалістичних ідей, найбільш популярних в тогочасному українському суспільстві, блокувались й інші польські організації непартійного ґатунку. Наприклад, група поляків-біженців у Чернігові приєдналась до блоку українських есерів, есдеків, безпартійних, народних демократів і профсоюзу урядовців. Пройшовши до міської думи її 4 представники заявили, що будуть під час голосувань підтримувати соціалістів [19, арк.139зв.]. В Кременчуці до блоку РСДРП(м.) та Бунду приєдналась польська робітнича організація «Єднання» [12]. Слід підкреслити, що участь поляків у соціалістичних виборчих блоках була зафіксована лише у великих промислових містах де був чисельно представлений польський пролетаріат або біженці.

Активними в процесі утворення міжпартійних блоків були й польські ліберальні сили. Свідченням цього є русько-польські демократичні блоки у Старокостянтинові й Жмеринці, а також блок комітету партії народної свободи та групи польських виборців у Ніжині. Припускаємо, що учасниками цих блоків були переважно представники політичних партій, що входили до Польського демократичного централу. Підставами цього твердження є свідчення про прагнення представників партії народної свободи (кадетів) у пленумі Центральної ради порозумітись з польськими демократами, це цілком могло переноситись і на ситуацію виборів до міських дум [14, с.25-26]. Представництво поляків у цих блоках ліберального ґатунку було відчутним. У Старокостянтинові більшість гласних обраних за згаданим списком були поляками. В списку кадетів та польських виборців Ніжина до першої десятки входило мінімум 3 поляки, очолював його теж поляк Б. Римша [7].

Участь поляків у міжнаціональних виборчих блоках в переважній більшості фіксується у невеличких містечках, де партійне життя було нерозвиненим, а більшість виставлених виборчих списків не мали певного ідеологічного обличчя. Міжнаціональні блоки за участю поляків зафіксовані у Здолбунові, Городні, Рівному,

Проскурові та Конотопі. З цих п'яти блоків два перших заявлені були як українсько-польські (також по одному представлені польсько-чеський, польсько-литовський та безпартійний блок українців, євреїв та поляків). Позиції поляків у цих блоках були якщо не провідними, то паритетними. Принаймні про це свідчить досвід виборів у Городні, де від блоку української «Просвіти», союзу квартиронаймачів і польських організацій до думи пройшло 5 гласних, серед яких не виявилось жодного представника «Просвіти», з ініціативи якої власне і виник блок. Очолював блок безпартійний поляк, вболіваючий ППС, вчитель місцевої гімназії І. Шурек. Це все при тому, що чисельність польського населення, що мала право голосу за переписом 1917 року не перевищувала 230 осіб [19, арк.111-113].

Домінантні виборчі блоки виникали з ініціативи більшовиків за участі СДКПіЛ та частини осередків Польського соціалістичного об'єднання. Умови блокування в односторонньому порядку визначались більшовиками для яких наявність представників інших національностей виступала свідченням інтернаціональності й "класового розбиття" націй. Польські соціал-демократи в першу чергу активно залучались більшовиками до агітаційної роботи [4, с.234]. Мотивами приєднання місцевих груп СДКПіЛ до виборчих списків більшовиків була ідеологічна спорідненість. Переважна більшість польських соціал-демократів опинились на Україні або як кваліфіковані робітники важких галузей промисловості, або через заслання ще за часів самодержавства, або в ході евакуації 1915-1916 років з Королівства Польського. Майже всі вони усвідомлювали тимчасовість свого становища й планували повернутись на батьківщину. Частина їх вважала, що польський соціал-демократичний рух може розвиватись лише на етнічних польських територіях, а його представникам за межами цих територій, на теренах колишньої Російської імперії, слід приєднуватись до більшовиків, не утворюючи окремих партійних груп [20, с.190]. Початково позапартійне Польське соціалістичне об'єднання з червня 1917 року починає розколюватись, з його представників формуються групи обох ППС та СДКПіЛ. Саме прихильники останньої й блокуються з більшовиками. Для них особливо привабливим був проголошуваний останніми лозунг про негайне припинення війни, оскільки переважна більшість членів Польського соціалістичного об'єднання репрезентувала біженців для яких війна була причиною виходу з батьківщини й матеріальної скрути, а також стримуючим поверненням додому чинником. Проте, слід враховувати, що два зафіксовані випадки блокування Польського соціалістичного об'єднання з більшовиками (у Луганську та Каменському) не слід автоматично переносити на всі осередки організації. З приводу виборів до міських дум прийнята ухвала проголошувала блокування з російськими соціал-демократами, але не уточнювала з якими саме (більшовиками чи меншовиками). Остаточний вибір очевидно мали робити первинні осередки, спираючись на розстановку політичних сил на місцях [23, с.157; 24, с.246-249]. Виходячи з цього можемо припускати приєднання частини осередків Польського соціалістичного об'єднання до спільних соціалістичних виборчих списків, провідне місце в яких традиційно відігравали меншовики. Виборчі блоки більшовиків з польськими соціал-демократами зафіксовані у 5 промислових містах, де були як групи польських пролетарів, так і польських біженців (Київ, Харків, Катеринослав, Луганськ і Каменське). Це блокування дало можливість отримати представництво в думах. З наведеного переліку міст, за виключенням Києва, більшовики провели до дум значну кількість гласних, що давало реальні важелі впливу на їх діяльність (наприклад, у Каменській думі більшовики отримали 24 місця з 50, тобто 48%) [6, с.74]. Тому цілком закономірно, що блокування більшовиків і СДКПіЛ було помічене саме у промислово розвинених містах Півдня та Сходу України.

Муніципальна виборча кампанія демонструє також розстановку сил у таборі польських політичних сил. Хід та результати виборчого процесу засвідчили високий

рівень активності демократичних та соціалістичних польських партій. В той же час помітною є пасивність під час виборів до міських дум ендеків, найбільш впливової в середовищі польської діаспори Наддніпрянської України політичної сили. Можемо припускати ендецький характер лише одного виборчого списку – польського комісаріату в Житомирі, оскільки вся структура Польського комісаріату виконавчого на Русі, в тому числі й комісаріати, після розколу на III з'їзді польських громадських організацій (18-24 червня 1917 р.) залишилась під контролем ендеків. Симптоматично, що саме цей список отримав найбільший відсоток голосів з-поміж усіх виявлених польських списків. Причин цього явища можемо виокремити декілька. По-перше, після конфлікту з Центральною радою ендеки проголошують курс на "збирання та збереження" сил для успішної реалізації власної концепції польської внутрішньої автономії на Україні, по-друге, вони заперечують партійний принцип репрезентації інтересів польського населення України в будь-яких владних інституціях [13]. В той же час слід зазначити, що можливість блокування демократів і ендеків теж не слід виключати повністю. Принаймні обидві політичні сили неодноразово заявляли про готовність до співпраці, а її реальність й ефективність наглядно продемонстрували під час бойкоту III Універсалу Центральної ради. Позірна пасивність ендеків могла бути однією з причин абсентеїзму польського населення під час виборів до міських дум. Також це могло обумовлювати явище, коли численні польські виборчі списки насправді не репрезентували інтереси всієї польської людності України. Про це свідчить хоча б той факт, що кількість гласних поляків у значній частині випадків, особливо на Правобережній Україні, перевищувала кількість гласних, що були обрані за польськими самостійними чи блоковими списками. Наприклад, у Києві при встановленні національного складу обраних гласних було виявлено 10 поляків, в той час як по всім спискам за участю поляків пройшло 9 осіб, аналогічною була ситуація і в Кам'янці-Подільському. Ще більш показовим в цьому відношенні є національний склад гласних у міській думі Бердичева: з 12 гласних поляків лише 6 було обрано по польському виборчому списку [18, арк.9,10]. Все це свідчить про наявність значної частини активного польського електорату, який байдуже поставився як до інтернаціональної риторики соціалістів, так і до національної риторики демократів. Перебіг виборчої кампанії засвідчив також, що активність поляків вища у тих містах, де існували оформлені партійні осередки. Особливу активність поляки-виборці демонстрували при наявності декількох конкуруючих польських (або за участі поляків) списків. Такі випадки особливо цікаві в плані з'ясування розвитку електоральних вподобань, оскільки засвідчують більшу популярність польських демократичних партій над всіма соціалістичними разом взятими. Важливою вадою у виборчій тактиці польських соціалістичних партій стало не стільки використання гасел інтернаціоналізму та класової боротьби, скільки підкреслення ідеологічних розбіжностей між собою. Показово, що в ході муніципальної кампанії 1917 року не було зафіксовано жодного виборчого блоку, який би об'єднав всі три польські соціалістичні партії. В умовах автономізму та відсутності координації дій між собою та партійним керівництвом секції обох ППС опинились в ситуації вибору між загальноросійськими та українськими соціалістичними блоками [22, с.133-134]. У переважній більшості вибір робився на користь перших і цілком закономірно, – соціалістичні блоки загальноросійських партій стали одними з переможців цієї виборчої компанії, а отже й підтвердили за собою статус популярних політичних сил в середовищі міського населення Наддніпрянської України. Необхідно вказати і на те, що результати виборів до міських дум в плані виявлення осередків суспільно-політичного життя польського населення українських губерній у 1917 році не слід абсолютизувати. Польські політичні сили, особливо соціалісти, розпочали активний процес формування сітки місцевих організацій фактично з літа 1917 року. Це означає, що

частина з них просто не була готовою до участі у виборах. Саме тому з майже 30 осередків всіх польських соціалістичних партій, що були зафіксовані В. Найдус на території Наддніпрянщини, у виборах взяли участь лише 13. Цей же висновок буде притаманний в рівній мірі й польським правим силам, – ендекам і демократам. Процес утворення їх місцевих осередків активізується лише після згадуваного вже розколу на III з'їзді польських громадських організацій, коли ці політичні сили опиняться в умовах жорсткої конкуренції, зумовленої протиставленням двох концепцій польського національного самоврядування на території України, – внутрішньої та національно-персональної автономії.

Підводячи підсумки слід наголосити на тому, що польські політичні сили прийняли активну участь у виборчій кампанії до міських дум, що тривала на Україні впродовж липня-вересня 1917 року. Практика їх участі у цьому політичному процесі засвідчила наявність в середовищі польського населення гострих політичних розбіжностей, що унеможливили створення національних польських блоків. В умовах етнічної замкненості відносно нечисленної групи польського населення українських губерній, що в свою чергу проектувалась і на електоральне поле польських політичних сил, останні змушені були активно використовувати практику блокування з українськими та загальноросійськими політичними партіями. Більшу схильність до виборчих союзів з загальноросійськими політичними силами слід пояснювати з позиції виборчої мотивації польського політичного представництва. Для нього головним завданням була не перемога чи маніфестація на загал своїх політичних переконань, а проведення гарантованої мінімальної кількості гласних до міських дум як репрезентантів інтересів польського населення. Виходячи з цього слід констатувати, що ця головна мета була досягнута всіма польськими політичними силами. Жоден польський самостійний чи блоковий виборчий список не зазнав поразки й провів своїх представників до дум. Результати виборів також засвідчили виражений регіоналізм політичних вподобань міських польських громад, зменшення популярності ідей соціалізму на користь ідей націоналізму у напрямі зі сходу на захід. Однією з важливих детермінант цієї тенденції стала двоїстість польської спільноти Наддніпрянщини, – наявність старої аграрної патріархальної діаспори Правобережної України та відносно молодої нестабільної та рухливої промислової діаспори Півдня та Сходу України.

Джерела та література

1. Білобровець О. Діяльність польських громадських організацій м. Житомира у 1917 р. // Вісник Київського лінгвістичного університету. – 2001. – Вип. 5.
2. Бойко В. Політична риторика муніципальних виборів 1917 р. як етап становлення демократії // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – 2007. – Вип. 2.
3. Бойко В. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5.
4. Борьба за власть советов на Киевщине (март 1917 г. – февраль 1918 г.): Сб. документов и материалов. – К., 1957.
5. Волынь. – 1917. – № 233. – 24 сентября.
6. Гусев В., Крижановский В. В борьбе за осуществление ленинской тактики. Большевики Украины в массовых избирательных кампаниях 1917 г. – К., 1987.
7. Известия нежинского общественного комитета. – 1917. – № 45.
8. Калениченко П. Брати по класу – брати по зброї. – К., 1976.
9. Киевлянин. – 1917. – № 166. – 18 июля.
10. Киевлянин. – 1917. – № 179. – 27 июля.
11. Народная жизнь. – 1917. – № 129. – 17 августа.
12. Полтавский день. – 1917. – № 177.
13. Последние новости. – 1917. – 4573. – 9 июля.
14. Про Центральну Раду і Раду Народних Міністрів. – К., 1918.

15. Свободный голос. – 1917. – № 141. – 2 сентября.
16. Терещенко Ю. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. – К., 1974.
17. Марченко Т. До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917-1918 роках // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 1999. – Вип. 8.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.1115, оп.1, спр.46.
19. ЦДАВО України, ф.1115, оп.1, спр.48.
20. Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 roku. – Warsz., 1967.
21. Stempowski S. Z pamietnika (Wojna. Pogrom – 1914-1917) // Zeszyty historyczne. – 1973. – № 23.
22. Tych F. PPS-Lewica w latach wojny 1914-1918. – Warsz., 1960.
23. Uziemblo W. Wspomnienia. – Warsz., 1965.
24. Zaremba Z. Wspomnienia. – Krakow-Wroclaw, 1983.
25. Zycie Polskie. – 1917. – № 1. – lipiec.

Анотація

У статті досліджено участь польських політичних сил Наддніпрянської України у виборах до міських дум у 1917 р., специфіка їх виборчої тактики та мотивації. Здійснено спробу показати як виборча компанія ілюструє міжпартійні відносини польських політичних сил.

Summary

In the article analyzed the participation of Polish political force of the Naddniprjanska Ukraine in the Municipal Duma election campaign in 1917 – specificity of their election tactic and motivation. The attempt was made to show how the election campaign demonstrates the interparty relations of Polish political force.

УДК 94 (477) 629.5

Н.О. Рижева

СВІТОВІ НОВАЦІЇ У СУДНОБУДУВАННІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЗМІНИ ТЕХНОЛОГІЙ ВИРОБНИЦТВА КОРАБЛІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.)

У історії світового суднобудування друга половина XIX ст. має виняткове значення. Саме у цей час відбувалися великі технічні перевороти: спочатку вітрильні кораблі замінено паровими, а потім на зміну дерев'яному флоту прийшов панцерний. Накопичений досвід цього періоду, як позитивний, так і негативний, відображено в роботах фахівців-суднобудівників кінця XIX – початку XX ст., а також у працях радянських і російських дослідників другої половини XX – початку XXI ст. [9, с.786-789,1004-1030; 12, с.165-175,230-240; 15, с.23-66]. Проте, все ще вітсутні дослідження, у яких з'ясовується вплив технологічних новацій у суднобудуванні передових морських держав на кораблебудування в Україні.

У період Кримської війни (1853-1856 рр.) практично з'ясувалися переваги парових панцерних суден. Французькі плавучі батареї – «Devastation», «Lave», «Tonnante», що представляли собою гвинтові дерев'яні кораблі, обшиті залізним панцером товщиною 110 мм, зі швидкістю ходу 3-4 вуз., брали участь у бомбардуванні фортеці Кінбурн. Зруйнувавши берегові укріплення фортеці, самі плавучі батареї залишилися неушкодженими [17, с.488-489; 4, с.216; 10, с.353-354].

Цей досвід переконливо продемонстрував, що на зміну вітрильному флоту йшов паровий панцерний. Тривалий час фахівці західноєвропейського

суднобудування перебували в пошуку нового типу корабля. Необхідність скорочення кількості гармат, зменшення швидкості та маневреності за рахунок бронювання були перешкодою для будівництва панцерників. Кораблебудівники не мали бажання поступатися жодною з якостей дерев'яного корабля заради захисту його бронею. Проте швидке збільшення вогневої потужності корабельної та берегової артилерії перетворили дерев'яний флот на беззахисний, особливо перед береговими батареями. Отже, технічний поступ за нового часу зробив бронювання кораблів нагальною потребою.

У 1859 р. у Франції за проектом Дюпюі-де-Лома створено перший панцерний корабель «La Gloire». Його перебудували з дерев'яного вітрильно-гвинтового лінійного корабля типу «Napoleon», обшивши борти панцерними листами (водотоннажність 5630 т, швидкість ходу 12,5 вуз.; бронювання – 120 мм пояс по ватерлінії, – кован залізо). У 1861 р. англійський флот одержав перший залізний гвинтовий панцерник «Warrior» водотоннажністю 9140 т зі швидкістю ходу 13,5 вуз. Він був покритий 114-мм залізним панцером у середній частині корпусу для захисту механізмів і гарматної батареї. Згодом за проектом «Warrior» побудовано кораблі «Black Prince», «Achilles» та ін.).

Французький «La Gloire» та англійський «Warrior» визначили первісний тип кораблів лінійного бою – "батарейних панцерників". Згодом подібні панцерники будувалися в Німеччині, Італії, Австрії, Іспанії та Росії. Усі вони мали броньований надводний борт до верхньої палуби за всією довжиною корпусу чи по більшій його частині й зберігали повне вітрильне оснащення (броня опускалася на 1,5-2 м нижче ватерлінії) [41, v.1, p.965, v.10, p.252; 36, с.112-115; 35, с.30,79].

У березні 1862 р. під час громадянської війни в США відбувся перший в історії бій панцерників. У ньому взяли участь кораблі жителів півдня – «Verginia» (перша назва «Merrimack») і жителів півночі – «Monitor». Кораблі мали потужний панцерний захист і не отримали серйозних ушкоджень. Підсумок бою стає завершенням "суперечки" – дерев'яні чи панцерні кораблі – на користь останніх [39, p.89-95; 40, p.12-13; 41, v.1,p.327, v.2,p.595, v.8,p.258; 38, p.368-369]. Дієво доведено, що "дерев'яні парові судна не можуть конкурувати в бою із панцерниками" [17, с.491-495].

У 60-ті роки XIX ст. в газетах і журналах майже всіх країн світу однією з найбільш актуальних була інформація про панцерники, що сходять зі стапелів. У «Морському збірнику», офіційному журналі Морського міністерства, який вважався на той час одним із найбільш популярних видань [19, №7,с.115; 7, с.55-64], існувала окрема рубрика: «Панцерне суднобудування» або «Панцерні судна». У кожному номері журналу друкувалися матеріали про різноманітні випробовування й експерименти в кораблебудуванні [33, с.49-76; 1, с.80-84; 13, с.309-316; 34, с.54-55; 30, с.25-26; 5, с.12-15]. "Питання про дерев'яні судна вирішено остаточно в найпримітивніших і непередбачливих головах... Отже – панцер, башти й тарани!" [16, с.95; 7, с.42-43]. Таке твердження пролунало в травні 1862 р. у наказі начальника практичної ескадри гвинтових кораблів Балтійського флоту контр-адмірала Г. Бутакова. Певною мірою ці слова слід сприймати і як "панцерний романтизм", і як відображення генерального напряму в розвитку світового суднобудування.

У період формування панцерного флоту чіткої класифікації кораблів не існувало. Судна могли називатися: панцерниками (Англія); моніторами (США); панцерними таранами (Італія); панцерними фрегатами та корветами (Австро-Угорщина, Туреччина) тощо, а в Російській імперії – панцерні кораблі, панцерні батареї, панцерні фрегати та ін.

Однак переходити до парового панцерного суднобудування в Росії не поспішали, зайнявши очікувальну позицію: придивлялися до військового суднобудування на Заході, що можна пояснити як консервативністю морського

начальства, так і відсутністю коштів для спорудження експериментальних панцерників. Морське відомство Росії фактично залишалося осторонь від пошуків нового типу корабля. І лише після Кримської війни формулюються програмні принципи панцерного суднобудування, зокрема: нові кораблі мали будуватися переважно всередині країни без залучення закордонних верфей. Таким чином, постало завдання прискореного створення нової суднобудівної бази, здатної зводити панцерні кораблі [27, с.220-222; 28, с.11,14-15; 26, с.274-276].

Слід відзначити, що в 60-70-х роках XIX ст. панцерне суднобудування Російської імперії сконцентрувалося навколо Санкт-Петербурга. Північні верфі якраз здобували досвід і нарощували свій виробничо-технічний потенціал із метою створення Балтійського панцерного флоту. І хоча розробка та практична реалізація програм панцерного суднобудування для Балтійського флоту безпосередньо не стосується змісту даного дослідження, проте певні вузлові моменти заслуговують на увагу. Промисловість Росії не могла змагатися у будівництві великих панцерників із приватною індустрією морських держав. Тільки в середині 60-х роках XIX ст. (у 1863 р.) у країні починається серійне спорудження залізних кораблів і складаються традиції створення панцерників.

Під час прийняття рішень із питань суднобудування рідко бралися до уваги докази технічної та економічної доцільності. Звідси, як свідчить історія суднобудівної практики верфей Петербурзького регіону, – нескінченні (з примхи начальників) переробки проектів і навіть кораблів, що вже зводилися. "Але якщо в епоху дерев'яного суднобудування, – пише Р. Мельников, – при дешевизні будівельного матеріалу, проектів, технологій і безкоштовній праці кріпаків усе це не призводило до помітного подорожчання кораблів, то в епоху залізного суднобудування наслідки виявлялися іншими. Тепер кожен факт зміни означав вагоме перевищення кошторисної чи контрактної вартості" [15, с.20].

Складність проблеми поглиблювалася й тим, що будь-яке розширення суднобудівної бази передбачало великі капіталовкладення та вирішення значної кількості як технічних питань, так і підготовки кваліфікованої робочої сили. Усе це вимагало системної, науково розробленої кораблебудівної політики, яка принципово відрізнялася б від традицій епохи вітрильників. Практика проектування дерев'яних суден створила уявлення про первинну визначеність проектів та незначну кількість необхідних креслень майбутніх вітрильників (креслення обмежувалося теоретичним, конструктивним – міделъ-шпангоута і загальним досить умовним розташуванням). Під час побудови дерев'яних суден важливу роль відігравали затверджені регламенти, чітко встановлені канони та багаторічний досвід майстрів. Вага гармат, рангоуту, вітрил, баласту була відомою заздалегідь, а непередбачувані перевантаження завжди можна було усунути у процесі будівництва за рахунок зменшення кількості зазначеного оснащення вітрильників. Парове, а потім панцерне суднобудування докорінно змінили традиційні підходи. Парові машини, панцер, башти, нарізні гармати внесли у навантаження корабля велику кількість перемінних величин, нехтування якими одразу відбивалося на перевантаженні. У нових умовах точність проекту безпосередньо залежала від здатності інженера передбачити, якого рівня досягне техніка під час завершення побудови корабля. Саме тому у західноєвропейському суднобудуванні поступово утверджувалася практика завчасного, ще до початку побудови корабля, складання всього комплекту креслень. При цьому збільшувався на всіх передових верф'ях світу штат інженерів та креслярів.

У суднобудуванні Російської імперії такий процес відбувався надзвичайно повільно, а основною вимогою Морського міністерства щодо роботи верфей стає економія коштів. Відбувається відмова від витрат на організаційно-підготовчий період на стадії формування проекту корабля. За дорученнями Морського міністерства

розроблялися проекти переважно "за зразками" кораблів іноземних держав. Невеликий конструкторський досвід супроводжувався прагненням інженерів упровадити все нові й нові західні технічні здобутки у проекти кораблів. На жаль, знання та досвід інженерів-практиків верфей Росії, як правило, не враховувалися. Ситуація погіршувалася небажанням управління керуватися об'єктивними законами економіки та правилами технології, тому на проекти запланованих кораблів переносилися іноземні розрахунки (без перерахування) [25, с.2-33; 17, с.499; 7, с.222; 8, с.263-334; 13, с.309-316]. "Хронічною хворобою" кораблебудування стає будівельне перевантаження, обумовлене постійними змінами, що вносилися у процесі проектування та побудови суден. Кораблі ставали перевантаженими ще на стапелі. Протидіяти такій практиці було нікому, а звичка до нескінченних переробок проектів, які збільшували й терміни будівництва панцерників, швидко переросла у традицію. У 60-70-х роках XIX ст. у суднобудуванні Російської імперії закладається ще й хибна практика безсистемного спорудження різнотипних, а часто й поодиноких кораблів. Морське міністерство виявилося не готовим до дінамічного сприйняття світових новацій, що у подальшому негативно позначилося на суднобудуванні Півдня України.

У галузі практично не велася аналітична робота, не прогнозувався розвиток техніки, випереджувальні рішення не заохочувалися. Так, у 1869 р. в Петербурзі закладається спроектований відомим кораблебудівником А. Поповим морехідний панцерник «Крейсер», у подальшому перейменований на «Петр Великий». Корабель визнано "новим етапом" у російському панцерному суднобудуванні: водотоннажність – 10105 т, довжина – 100,6 м, ширина – 19,3 м, осадка – 7,6 м, дві ПМ – 8258 к.с., 6 подвійних котлів, два гвинти, швидкість – 14,3 вуз. Судно мало гарну остійність завдяки відмові від рангоуту. Одночасно з «Петром Великим», який будувався в Росії, в Англії у 1869 р. закладено однотипний йому «Devastation», що мав такі конструкційно-технічні параметри: водотоннажність – 9330 т, довжина – 93,6 м, ширина – 19 м, осадка – 8 м, дві ПМ – 6637 к.с., 8 котлів; 2 гвинти, швидкість – 13,8 вуз. [18, с.52-53; 35, с.59,134]. Названі кораблі – російський та англійський – визнавалися найбільш досконалими морехідними панцерниками свого часу. «Петр Великий» за деякими показниками (артилерійською потужністю, товщиною панцера та ін.) навіть перевищив «Devastation» [19, №11,с.158; 17, с.540-544; 3, с.61]. Однак, у Росії успіх технічної думки не підкріпився виробничим результатом. Якщо «Devastation» поповнив англійський флот уже в 1873 р., то «Петр Великий» введено до складу флоту тільки в 1877 р. Впродовж 70-х – початку 80-х років в Англії тривало будівництво аналогічних та удосконалених кораблів такого типу, в той же час у Росії «Петр Великий» на довгі роки залишався єдиним, здатним до бою у відкритому морі, кораблем [29, с.42].

Суднобудівні верфі Півдня України у другій половині 50-60-х років XIX ст., відповідно до статей Паризького мирного договору, втратили військово-стратегічне значення, а Чорноморський флот – бойове призначення. На початку 1870-х рр. відбувається зміна концептуальних підходів до суднобудування на Півдні України, що безпосередньо пов'язане з новою політичною кон'юнктурою в Європі. Крах імперії Наполеона III у Франції та орієнтація Німеччини на підтримку Росії дозволили останній оголосити про скасування статей Паризького мирного договору, який забороняв їй мати флот на Чорному морі. На Лондонській конференції у березні 1871 р. західні держави підтвердили право Росії на відновлення Чорноморського флоту.

Етап змін у суднобудуванні на території України збігся зі зміною програмних цілей у діяльності Морського міністерства. Генеральну лінію в суднобудуванні тоді визначав контр-адмірал Андрій Олександрович Попов (із 1872 р. – віце-адмірал). Ця, безумовно, талановита й енергійна людина зуміла, спираючись на підібраних

помічників, реалізувати більшість своїх ідей у галузі кораблебудування. "Разом із тим, – писав Р. Мельников, – діяльність А. Попова – яскравий приклад неминучої творчої кризи, до якої доходить кожен, хто професійну підготовку та широту поглядів намагається підмінити винятковою однобокістю та нетерпимістю до чужої думки" [15, с.75].

Діяльність А. Попова викликає неабиякий інтерес, оскільки реалізація верф'ями України його проекту побудови круглих суден дозволила розпочати панцерне кораблебудування в регіоні. Судна круглої форми не мали аналогів в іноземних флотах і, одержавши назву "поповки", збереглися в історії суднобудування як експеримент "курйозних суден". Щодо визначення місця спорудження майбутніх кораблів у регіоні особливого вибору не було. В Україні ще з часів вітрильного флоту провідним осередками великого суднобудування було казенне адміралтейство в Миколаєві. Отже, міське адміралтейство стало провідним у реалізації проекту А. Попова щодо створення двох панцерних кораблів із круглим корпусом: «Новгород» (спущено на воду 21.05.1873 р.); «Вице-адмирал Попов» (спущено на воду 25.09.1875 р.).

Етапи створення панцерників круглої форми у Миколаївському адміралтействі докладно представлені у літературі та періодичних виданнях кінця XX – початку XXI ст. [11, с.49-51; 2, с.4,8-14; 15, с.85-87; 35, с.132-133; 23, с.232-233]. Тому, за змістовною послідовністю нашого дослідження відтворимо тільки окремі сюжети, пов'язані зі значенням створення цих суден для загального удосконалення технології виробництва.

У спеціальній історичній літературі й досі немає однозначної оцінки цього типу кораблів для технічного поступу суднобудування та флоту [31; 32]. Але безперечним є те, що будівництво на верфі в Миколаєві та дообладнання в Севастополі перших панцерних кораблів, до того ж такої незвичної конструкції, привело до кардинальних змін в організації виробництва. Вдосконалюється технологія обробки металу та можливості його використання. Якщо на початку XIX ст. Чорноморському відомству у середньому на побудову вітрильних суден щорічно постачалося 600 т заліза [14, с.308], то за "нового" часу такі обсяги значно зросли. Так, тільки вага панцерника «Новгород» досягла 2500 т. У Миколаївському адміралтействі під час створення "поповок" обладнання поповнилося новими залізообробними машинами, "північна й південна частини адміралтейства та різні майстерні й склади поєднано залізницею". У 1877 р. на верфі встановлюється закуплений в Англії "плавучий док" вантажопідйомністю 3600 т [24, с.270-271; 17, с.588; 22, с.22-27]. Інженери-кораблебудівники та робітники набули нових знань і досвіду, що працювало вже на перспективу.

70-ті роки XIX ст. стали важливим періодом у розвитку виробничо-технічної бази суднобудування на території України. Перехід до металевого суднобудування перетворив верфі з місць спорудження суден на промислові підприємства. Замість примітивних майстерень з'явилися металообробні, механічні, трубомідницькі цехи, оснащені верстатами з централізованим приводом від парових машин; для освітлення почали використовувати електрику. На стапелях застосовувалися парові крани вантажопідйомністю в кілька тонн (потім їх замінили електричні, вантажопідйомністю 10-30 т). У суднобудування впроваджуються нові технологічні операції: обрізання сталевих листів за допомогою ножиць і пил; продавлювання отворів для заклепок; свердління і розсвердлювання отриманих отворів для надання їм циліндричної форми; зачистка задирок для забезпечення щільного прилягання сполучуванних деталей; нагрів заклепок; розклепування голівок. Разом із тим уся організація побудови суден була запозиченою з часів дерев'яного суднобудування. Технологічними центрами верфей, як і раніше, залишалися стапелі, а необхідні виробничі цехи і склади розміщувалися навколо них. Судна, як і колись, збирали з

деталей (елементів набору, листів обшивки), тільки з'єднувалися вони заклепками, а не цвяхами та болтами. Клепання стає основним технологічним процесом виготовлення корпусу суден, який дозволяв отримати нероз'ємне з'єднування його елементів. На стапель подавали не лише великогабаритні листи зовнішньої обшивки, але й жаровні для нагрівання заклепок, що призводило до задимлення елінгів. Щоправда суднові механізми монтувалися на стапелі тільки частково. Як правило, на воду судна спускали з готовністю 20-30%. Далі на добудовних набережних плавучі крани завантажували деталі надбудов, труби та інші механізми. Важкі механізми, наприклад, парові машини, доводилося не лише монтувати, але і складати безпосередньо на суднах [37, с.316-328; 20, с.60-64; 21, с.49-53]. Оскільки металеві деталі, на відміну від дерев'яних, стало важко підганяти на стапелі на місці, виникла необхідність підвищити точність їх розкрою. З цією метою на верф'ях отримали розвиток плази – приміщення з рівно покрашеною підлогою, де обводи корпусу судна креслилися в натуральну величину. Необхідно відзначити, що плази на верф'ях були і раніше. До переходу на металеве суднобудування вони використовувалися для виготовлення лекал, за якими витесувалися шпангоути, штевні, рибінси. Проте, за нових умов на плазі відпрацьовувалося детальне креслення копусу, що надалі ставало основою для побудови суден. Сучасні миколаївські дослідники історії суднобудування Б. Бугаєнко та А. Галь, розглядаючи особливості технології створення металивих суден пишуть: "за десятиріччя переходу від дерев'яного суднобудування до металевого технологія його змінилася більше, ніж за декілька попередніх сторіч" [6, с.202].

Отже, в історії суднобудування на Півдні України 70-ті роки XIX ст. стали періодом переосмислення змісту виробничого навантаження верфей. Усвідомлюються як особливості панцерного суднобудування, так і відмінності його проектно-нормативної практики від тієї, що була в добу вітрильників.

Джерела та література

1. Американский деревянный монитор Monadnoch // Морской сборник. – 1864. – №6. – (Неофиц. отд. Броненосное судостроение).
2. Андриенко В.Г. Круглые суда адмирала Попова. – СПб.: Гангут, 1994.
3. Арбузов В.В. Броненосцы «Петр Великий» и «Девастейшн» // Судостроение. – 1984. – №7.
4. Белавенец П.И. Нужен ли нам флот и значение его в истории России. – СПб., 1910.
5. Броненосные флоты Европы // Морской сборник.– 1868. – №3. – (Неофиц. отд. Броненосные суда).
6. Бугаенко Б.А., Галь А.Ф. История судостроения: в 3 ч. – Ч.2. Становление парового и металлического судостроения. – Николаев: НУК, 2007.
7. Бурачек П.С. Заметки о флоте. – Ч.1. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1910.
8. Военное кораблестроение в России в 1864 г. // Морской сборник. – 1865. – №10. – (Неофиц. отд.).
9. Дмитриев Н.И., Колпычев В.В. Судостроительные заводы и судостроение в России и за границей. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1909.
10. Доценко В.Д. История военно-морского искусства. – Т.1. Галеры, парусники, броненосцы. – М.: Изд-во «Эксмо»; Terra Fantastica, 2003.
11. Залесский Н.А. Круглые суда адмирала Попова // Судостроение. – 1971. – №12.
12. Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград: Калининградское кн. изд-во, 1990.
13. И.О. Сведения о делопроизводстве по железному судостроению // Морской сборник.– 1865. – №4. – (Неофиц. отд. Броненосное судостроение).
14. История отечественного судостроения: в 5 т. – Т.1: Парусное деревянное судостроение / В.Д. Доценко, И.В. Богатырев, Г.А. Вахарловский, П.А. Кротов, А.Г. Сацкий. – СПб.: Судостроение, 1994.

15. История отечественного судостроения: в 5 т. – Т.2: Паровое и металлическое судостроение во второй половине XIX в. / Р.М. Мельников. Сост. Б.Н. Малахов. – СПб.: Судостроение, 1996.
16. Лурье А., Маринин А. Адмирал Г.И. Бутаков. – М.: Воениздат, 1954.
17. Манн К.А. Обзор деятельности морского управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования Государя Императора Александра Николаевича 1855-1880. – Ч.1. – СПб., 1880.
18. Моисеев С.П. Список кораблей русского парового и броненосного флота. – М.: Воениздат, 1948.
19. Мордовин П. Русское военное судостроение в течении последних 25 лет. 1855-1880 гг. // Морской сборник. – 1881. – №7. №11. – (Неофиц. отд.).
20. Нарусбаев А.А. Становление и развитие металлического судостроения в России // Судостроение. – 1989. – №3.
21. Нарусбаев А.А. Судостроение – XXI век. – Ленинград: Судостроение, 1988.
22. Николаевский плавучий и перемещающийся док // Морской сборник. – 1877. – №2. – (Неофиц. отд.).
23. Николаевцы. Энциклопедический словарь (1789-1999). – Николаев: «Возможности Киммерии», 1999.
24. Обзор деятельности морского управления в России. 1855-1880. – Ч.2. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1880.
25. Отчет Кораблестроительного департамента Морского министерства за 1866 год. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1867. – Отд.1.
26. Отчет о действиях Кораблестроительного департамента Морского министерства за 1860 год. – СПб.: Тип. Императорской академии наук, 1861.
27. Отчет по Морскому ведомству за 1856, 1857 и 1858 годы. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1860.
28. Отчет по Морскому ведомству за 1860 г. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1861.
29. Отчет по Морскому ведомству за 1879-1883 годы. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1885.
30. Проба итальянского фрегата Ancona // Морской сборник. – 1866 – №5. – (Неофиц. отд. Броненосное судостроение)
31. Рижева Н.О. Панцерні кораблі круглої форми // Морська держава. – 2007. – №1. – С. 22-27.
32. Рижева Н.О. Початок панцерного суднобудування в Україні (опис інформаційних першоджерел та аналітичних розвідок) // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчик. – Вип.15. – 2004. – С. 150-162.
33. Рыкачев Д. Французский броненосный флот // Морской сборник.– 1864. – №2. – (Неофиц. отд. Броненосное судостроение).
34. Спуск английского броненосного судна Pallas // Морской сборник. – 1865. – №4. – (Неофиц. отд. Броненосное судостроение).
35. Тарас А. Е. Энциклопедия броненосцев и линкоров. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2002.
36. Шершов А.П. История военного кораблестроения. – М.-Л.: Воениздат, 1940.
37. Шершов А.П. Устройство и теория корабля. – Ленинград: Гострансиздат, 1936.
38. Encyclopaedia Americana. – V.19. – Danbury: Scholastic Library Publishing, Inc., 2004.
39. Koenig William. Epic Sea Battles. – London: Octopus Books Limited, 1975.
40. Rodney P. Carlisle. Where the Fleet Begins. 1898-1998. – Washington: Naval historical centre, 1998.
41. The New Encyclopaedia Britannica: Micropaedia. – Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1994.

Анотація

Відповідно до змін технологій світового суднобудування простежуються новітні тенденції у кораблебудуванні на Півдні України.

Summary

In accordance with the changes in the world shipbuilding new tendencies are observed in the south of Ukraine.

УДК 94(477.7) "19-20"

Г.Ф. Турченко

НАЦІОНАЛЬНІ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПАТРІОТИЗМ (НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ XX ст.)

Дослідження українського національного руху і сьогодні залишається одним з найактуальніших завдань історичної науки. В останні роки в цій проблемі виокремився регіональний напрямок. З'явилася значна кількість досліджень – статей, монографій, кандидатських і докторських дисертацій, присвячених національно-культурній і політичній історії південноукраїнського регіону на початку XX ст. [Див. напр.: 1-5].

Палітра національно-культурного і суспільно-політичного життя Південної України початку XX ст. характеризувалася складним переплетенням різноманітних чинників. Вона була представлена українським національним рухом, рухами національних меншин регіону, загальноімперськими та територіальними (регіональними) тенденціями. Тільки за умови комплексного розгляду усіх складових можливе об'єктивне дослідження суспільно-політичних рухів у регіоні.

В той же час для ряду сучасних наукових розробок характерна певна безсистемність у дослідженні цієї проблеми. З'явилася маса публікацій, у тому числі і дисертаційних досліджень, присвячених аналізу окремих фрагментів чи сюжетів з історії суспільно-політичного життя регіону. Діяльність політичних партій, громадських організацій чи то окремих осіб розглядається у відриві від загальнополітичного контексту, не враховуючи всі складові поняття "суспільно-політичні рухи" та їх взаємовпливи. Дослідники відриваючи окремі фрагменти з загального контексту, не замислюються над їх місцем в системі. Такий підхід є спрощеним. Він не дозволяє визначити справжню роль досліджуваного руху чи організації в системі суспільно-політичних рухів південноукраїнського регіону як певної цілісності.

У даній статті здійснена спроба окреслити можливості наукового аналізу суспільно-політичних рухів та визначити співвідношення національних ідентичностей та територіального патріотизму у південноукраїнському регіоні на початку XX ст.

На специфіку суспільно-політичного життя Півдня безумовно впливав багатонаціональний склад його населення. За даними Всеросійського перепису 1897 р. в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях проживало 6 295,1 тис. жителів. Домінуючий етносом був український [6, с.62-64]. Український географ С. Рудницький результати перепису 1897 р. використав як базу для визначення (з врахуванням природного приросту) чисельності населення України і його національного складу на 1914 р. У наведеній нижче таблиці 1, складеній на підставі його підрахунків, представлені дані, які свідчать, що напередодні війни найчисленнішою етнічною групою Півдня були українці (56,7 %). Другою за чисельністю групою були росіяни, далі йшли євреї, німці, греки, молдавани, татари і турки, поляки, болгари та ін.

Таблиця 1.

Етнічний склад населення Півдня України станом на 1914 р. [7, с.264-265]

Етноси	Губернії Півдня України						Разом на Півдні	
	Катеринославська		Херсонська		Таврійська			
	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%
Українці	2381	68,9	2003	53,5	869	42,2	5253	56,7
Росіяни	594	17,2	790	21,1	574	27,9	1958	21,2
Євреї	162	4,7	442	11,8	78	3,8	682	7,4
Німці	131	3,8	169	4,5	111	5,4	411	4,4
Греки	72	2,1	11	0,3	27	1,3	110	3,5
Татари і турки	41	1,2	4	0,1	284	13,8	329	1,2
Болгари	–	–	34	0,9	6	0,3	40	0,4
Молдавани	14	0,4	202	5,4	4	0,2	220	2,4
Поляки	21	0,6	41	1,1	14	0,7	76	0,8
Інші	40	1,1	49	1,3	92	4,4	181	2,0
Всього	**3456**	**100,0**	**3745**	**100,0**	**2059**	**100,0**	**9260**	**100,0**

За оцінкою С. Рудницького, аналізуючи результати перепису слід враховувати, що насправді кількість українців в Катеринославській губернії становила "щонайменше" 80 %, в Херсонській і Таврійській – до 65 %. Російські офіційні чинники, на думку дослідника, вважали своїм обов'язком зробити кількість корінних "русских" на українських землях якнайбільшою. І робили це, звичайно, за рахунок українського населення.

Отже, південноукраїнський регіон на початку XX ст. залишався багатонаціональним за своїм складом, при чому українці у ньому, абсолютно переважали. Це стало найґрунтовнішою підставою для успішного розгортання на Півдні процесів українського націотворення. Історики прийшли до висновку, що національна свідомість не формується стихійно. Вона є результатом цілеспрямованого виховання засобами національної культури – освіти, художньої літератури, преси, впливу сім'ї, громадсько-політичних об'єднань, партій тощо. Буде виправданим розпочати аналіз поставлених у статті питань з характеристики місця і ролі українського національного руху і відповідно формування національної ідентичності у регіоні.

На початку XX ст. на Півдні України розвивалась національна культура, український театр, «Просвіти» та інші національно-культурні організації. Діяли місцеві осередки українських національних партій.

Інформація про різноманітні прояви українського культурного життя в Катеринославі, Одесі, Олександрівську, Мелітополі та в багатьох інших містах і селах регіону зустрічається в історичних документах досить часто. Його натхненниками були народні вчителі, земські службовці, студенти, письменники, учені, актори, музиканти тощо. Перелік прикладів участі української інтелігенції у формуванні національного культурного середовища на Півдні може зайняти багато сторінок.

Наведемо лише деякі з цих прикладів.

З 1905 р. на Півдні України активно діяли українські «Просвіти». Перші на Наддніпрянщині «Просвіти» виникли саме на Півдні – у Катеринославі. На 1 січня 1907 р. катеринославська «Просвіта» нараховувала 274 чол., а на загальних зборах 17 червня того ж року просвітянами стали ще 117 чоловік [5, с.191]. Працювали бібліотечна, літературна та драматично-співоча секції. В «Просвіті» в різні часи працювали відомі історики Д. Дорошенко, Д. Яворницький, В. Біднов і А. Кащенко, етнограф Г. Залюбовський, фольклорист А. Андрієвський, поет І. Манжура.

Стараннями керівників «Просвіти» в губернії було відкрито 10 філій, у тому числі в місті Олександрівську, селах Гуляй-Поле, Перещепина, Мануйлівка, Діївка, Веселі Терни, Лоцманська Кам'янка, Амур. Із замкненої групки інтелігентів катеринославська «Просвіта» перетворилася на могутній національно-культурний осередок, вплив якого поширювався на всю губернію.

Одеська «Просвіта» була утворена після Маніфесту 25 жовтня завдяки ініціативі відомого бібліографа, етнографа і літературного критика М. Комарова і близьких до нього місцевих українських інтелігентів, у т.ч. С. Шелухіна, І. Луценка, О. Грушевського, І. Бондаренка, М. Слабченка. Через рік після заснування в «Просвіті» нараховувалося вже 400 членів. «Просвіта» проводила лекційну і артистичну діяльність, яка збирала великі аудиторії. Так, на організованому 23 листопада 1905 р. вічі, на якому головували І. Луценко та В. Боровик, з доповіддю про історію України і поточні завдання українства виступив С. Шелухін. На віче було запрошено 1300 осіб, а бажаючих бути присутніми виявилося значно більше [8. – 1 січ.]. Важко навіть уявити, щоб у зрусифікованій Одесі знайшлося стільки палких прихильників української культури. За сприяння М. Комарова при товаристві було відкрито шкільний фонд, який працював над відкриттям української школи у місті [9, с.180]. «Просвіта» планувала налагодити видання популярних українських книжок і відкрити філії у містах і селах Одещини. Про авторитет Одеської «Просвіти» свідчить той факт, що на виборах в Одеську міську думу її гласними було обрано 9 "просвітян" [10, с.55].

В 1907 р. стараннями «Просвіт» регіону були відзначені шевченківські роковини [11, с.262; 12. – 1 берез.; 13, арк.2-3].

Після закриття товариства «Просвіта» в Одесі у 1909 р. на базі драматичної секції «Просвіти» була організована музично-драматична спілка «Українська хата», яка на 1912 р. нараховувала більше 200 членів. Організація проводила різноманітні заходи, в тому числі організовувалися українські вистави, читалися реферати, присвячені видатним культурним та суспільним діячам України [4, с.96]. Українці Одеси у 1910 р. заснували також «Одеський український клуб» на зразок «Англійського клубу». Він фактично продовжив справу Одеської «Просвіти» [9, с.183].

Велика культурно-просвітницька робота проводилася Миколаївською «Просвітою». Організатором і керівником «Просвіти» в Миколаєві, яка об'єднувала 160 осіб, був відомий український історик, композитор і письменник М. Аркас. «Просвіта» організовувала показ вистав, читання лекцій на українську тематику, проводила музичні вечори та концерти [15, арк.4,5зв.]. Її активна діяльність набула великого розголосу в місті. Наприклад, газета «Николаевская жизнь» 24 липня 1910 р. розповіла про організоване просвітянами велике фольклорне свято "Сорочинський ярмарок". Плідно працювали літературно-наукова, артистично-музична, бібліотечна та господарська комісії «Просвіти».

Мелітопольська «Просвіта», що розпочала свою роботу у 1908 р. й об'єднала 80 членів налагодила роботу театральної та лекційної секцій. В активі мелітопольської «Просвіти» – організація літературних вечорів, лекцій, вистав, поширення українських книг.

Південь України став базовим осередком діяльності професійного українського театру [14, с.16]. Значно зріс інтерес і до аматорського театру: любительські театральні гуртки на початку XX ст. існували майже в усіх губернських і повітових містах, в багатьох містечках та великих селах регіону, зокрема у передмістях Катеринослава [12. – 16 січ., 1 лют., 16 лют., 1 берез., 16 берез., 25 грудня]. Провідна роль в роботі драматичної секції катеринославської «Просвіти» належала Н. Дорошенко – професійній акторці та співачці [5, с.191-192].

Результати діяльності перших «Просвіт» на Півдні стали помітними дуже швидко. Вони підносили почуття національної і людської гідності українців,

пробуджували їх інтерес до власної історії, культури. В містах і селах стали з'являтися організовані громади українців, з позицією яких влада змушена була рахуватися. Українська культура, завдяки діяльності «Просвіт», переставала бути справою невеликої групки інтелігентів-патріотів і стала пускати корені в народі. Це було національне виховання, якого українці тривалий час були позбавлені. До певної міри цьому сприяла також робота повітових земств південноукраїнських губерній, зокрема їх сільськогосподарських комітетів, які неодноразово ставили питання про запровадження української мови в початкових школах.

Перелік прикладів участі української інтелігенції у формуванні національного культурного середовища на Півдні можна ще довго продовжувати. Але звернемося до висновку одеського дослідника А. Мисечка, який українському культурно-освітньому руху на Півдні України в 1900-1914 рр. присвятив кандидатську дисертацію: "Південь України мав такі ж поступові тенденції в культурно-освітній сфері, як і решта регіонів України, а подекуди випереджав їх" [16, с.10]. Цей висновок нам здається достатньо вмотивованим.

Подібну оцінку можна дати розмаху на Півдні українського політичного руху, спрямованого на відродження української державності. Але така оцінка не відповідає поширеній в літературі точці зору, що на початку XX ст. на Півдні, у порівнянні з іншими регіонами України, національно-визвольний рух був розвинутий слабо. Однак, вона сприймалася як дещо умоглядна, адже до останнього часу конкретно-історичних досліджень стану українського національно-визвольного руху у південноукраїнському регіоні не проводилося. А тепер, коли стали публікуватися наукові праці, які описують різні прояви українського життя на Півдні в дореволюційний період, виникають підстави скорегувати цю точку зору.

Південноукраїнська інтелігенція проводила активну політичну і культурно-освітню діяльність з формування національної свідомості місцевих українців. Усі українські політичні течії й організації, які існували у другій половині XIX – на початку XX ст., мали свої відгалуження, інколи досить впливові, у південноукраїнському регіоні.

Так, у Катеринославі, Одесі, Севастополі, Єлисаветграді, Херсоні та інших містах діяли громади Загальної безпартійної організації. Пізніше на Півдні працювали місцеві відділи РУП, УСДРП, УДП, УДРП, УНП [17, с.28; 18, с.85; 19, с.108].

Представники місцевих осередків РУП з Катеринослава, Одеси та Севастополя разом з однопартійцями з інших міст України були присутні на відкритті у Полтаві 30-31 серпня 1903 р. пам'ятника І. Котляревському [17, с.44].

З кінця XIX ст. українські есерівські групи виникли в усіх губерніях Півдня, в тому числі в кримських повітах Таврійської губернії. Так у Одесі в 1903-1904 рр. представники міської і сільської інтелігенції, студенти, службовці, працівники земств і селяни склали основу місцевого осередку майбутньої Української партії соціалістів-революціонерів [20, с.75]. В Новоросійському університеті в роки революції діяла українська студентська громада, що включала представників УСДРП, УДРП та українських есерів. У Катеринославі діяла окружна організація «Спілки». Відділ «Спілки» існував і в Одесі. Тут же працювала і типографія цієї організації [21, с.134-136].

У межах Херсонської губернії осередки УДРП діяли в Ананьєві, Єлисаветграді, Одесі та Херсоні. В цих же населених пунктах поряд з громадами УДРП діяли місцеві організації УДП [22, с.166]. Представники губернських комітетів УДРП із Одеси, Катеринослава та деяких інших повітових міст регіону в жовтні 1906 р. брали участь в роботі з'їзду партії, на якому були внесені певні корективи в програму і статут організації [18, с.67].

Поліція констатувала розповсюдження у регіоні «Самостійної України» М. Міхновського та інших пропагандистських видань самостійників, що засвідчило

про присутність тут членів чи симпатиків Української народної партії. Самостійницькі матеріали публікувалися і в катеринославській газеті «Запоріжжє». У першому номері газети було опубліковано статтю «Як вільних українських козаків зроблено кріпаками», в якій здійснено екскурс в історію України XVI – XVIII ст. На думку Ф. Турченка, авторство статті може належати М. Міхновському [23, с.159]. Збереглося багато свідчень про впливову групу самостійників на чолі з І. Липою, І. Луценком та С. Шелухіним в Одесі [10, с.60]. Самостійники Одеси планували вибухи пам'ятників Романовим у своєму місті. Але особа, яка готувала цю акцію несподівано померла, і тому здійснити її не вдалося [23, с.127].

Усі українські партії, що виступали від імені української більшості, бачили майбутнє південного регіону у складі оновленої, суверенної України. Для самостійників майбутнє України розглядалося в руслі незалежної держави, для автономістів – у складі федеративної демократичної Росії.

Говорячи про розмах українського руху в південних губерніях, слід враховувати, що до 1917 р. він не набув масового характеру у жодному регіоні Наддніпрянської України. Однак на політичній арені Півдня український визвольний рух мав сильніших конкурентів, ніж його представники в інших регіонах України. Українське національне середовище регіону формувалося в гострій конкуренції з російськими культурними та політичними впливами.

На початку XX ст. швидкими темпами відбувалася політична самоорганізація не тільки українців, а і представників національних меншин, що населяли південноукраїнський регіон. Російська етнічна спільнота Півдня України взагалі не вважала себе меншиною. Її політичні симпатії розпорошувалися між різними загальноросійськими партіями: від правомонархічних до ліворадикальних, зокрема, анархістських [24, с.10-11; 25, с.77-78; 26, с.4-14; 27, с.3-32; 18, с.74-84].

Росіяни південноукраїнського регіону, як і всі, хто перебував під їхнім впливом, майбутнє Південної України, яка для них залишалася Новоросією, бачили у складі оновленої відповідно до їхніх програмних цілей Російської держави.

У південноукраїнському регіоні було зосереджено понад 50 тис. або близько 45 % від загальноукраїнської кількості членів правомонархічних партій («Союза русского народа», «Союза им. Михаила Архангела» і подібних йому політичних об'єднань) [25, с.77-78]. Найсильніші позиції монархічні відділи мали в Одесі.

У Миколаєві, Одесі, Херсоні, Катеринославі, Олександрівську, Мелітополі та інших містах регіону діяли досить потужні осередки кадетів та октябристів. Підрахунки В. Шелохаєва свідчать, що в Україні у 1907 р. численніші відділення кадетської партії були лише на Київщині [28, с.115-130]. Одеська організація КДП взагалі претендувала на роль провідної на Півдні імперії. Зокрема, у березні 1906 р. вона ініціювала з'їзд представників кадетської партії українських і деяких південних російських губерній імперії. Мова йшла про створення в Одесі обласного південно-російського комітету КДП [24, с.10-11].

Щодо РСДРП, то більшість її членів (як меншовиків, так і більшовиків), що діяли на території України, були зосереджені в Катеринославській губернії, зокрема, в Донбасі. Це не випадково. Південь традиційно відзначався високим рівнем активності робітників у боротьбі за свої класові інтереси.

Досить активно діяли на Півдні України організації російських соціалістів-революціонерів і анархістів. Серед анархістських організацій виділялись «Південноросійський союз робітників анархістів-комуністів» з центром в Катеринославі, «Мелітопольська група анархістів-експропріаторів», Бердянська, Гуляйпільська, Новоспасівська, Миколаївська та інші анархістські групи. Одеса і Катеринослав під час першої російської революції були найбільшими центрами анархізму не тільки в Україні, а й у всій імперії [26; 27].

Особливістю загальноросійських політичних партій було те, що вони прагнули включити до своїх лав представників української більшості та національних меншин, зокрема, євреїв.

Напередодні Першої світової війни набували піднесення також кримськотатарський, єврейський, польський, вірменський, грецький та інші національні рухи. Політичні речники національних меншин Півдня пропонували своїм прихильникам різні варіанти вирішення національного питання: від національно-культурної автономії до політичної незалежності.

Південь був одним з найважливіших в Україні регіонів діяльності різноманітних єврейських політичних партій – СЕРПу, Бунду (за своєю чисельністю вона перевищувала російських меншовиків), Поалей-Ціону, Цейри-Ціону, сіоністів. Останні працювали під началом Катеринославського районного комітету.

Досить активно розбудовували національно-культурні і політичні осередки в південноукраїнському регіоні поляки. Зокрема, в Бердянську поліцією була зафіксована у 1905 р. діяльність групи Польської соціалістичної партії, яка виступала з гаслом незалежності Польщі. На Півдні діяли також члени вірменських національних партій Дашнакцутюн і Гнчак [10, с.64].

Окремо трималася місцева німецькомовна етнічна меншина, яка відкрито не демонструвала свої політичні прагнення. Але це не врятувало її від підозри в нелояльності до імперської Росії. Деякі політичні речники місцевої української більшості, зокрема, С. Шелухін, також з недовірою ставилися до німців, вважаючи, що вони планують створити в регіоні «Чорноморську Німеччину» [29, с.18-21]. Зі свого боку речники німецькомовної етнічної групи відкидали ці звинувачення і демонстрували свій патріотизм та відданість монархії та імперії. Однак, коли в 1918 р. на Півдні України з'явилися німецькі та австро-угорські війська, виявилося, що у регіоні існують досить потужні сили, які розробляли плани по створенню в Таврії та Криму німецького державного анклаву – колонії «Крим-Таврія» [30, с.161-163].

Рівень самоорганізації українців у регіоні значно відставав від темпів та масштабів самоорганізації представників національних меншин. Це було наслідком цілеспрямованої антиукраїнської політики царської влади. В той же час царський уряд з метою послаблення українського національного чинника толерував діяльність російських, єврейських, польських та ін. громадсько-політичних організацій у регіоні. Наприклад, після ліквідації у 1909 р. в Одесі української «Просвіти» там продовжували діяльність три польські і по одному німецькому, італійському, литовському, єврейському, грецькому товариству з аналогічними завданнями [10, с.65].

Однак громадсько-політична палітра південноукраїнського регіону цими силами не вичерпувалася. У регіоні, крім проімперських і національно-визвольних тенденцій, мали місце і суто регіональні, які інколи називають також територіальними. Про ці тенденції вже йшла мова як у дореволюційній літературі [31, с.876; 32, с.24], так і в наших публікаціях [10; 33].

Носіями територіальних настроїв були різні соціальні верстви й національні групи Півдня, зокрема, місцева багатонаціональна (територіальна) буржуазія. Це підприємці різних національностей і різних сфер застосування капіталу, які вклали свої кошти в економіку України і постійно тут проживали. Захищаючи свої прибутки, вони змушені були діяти як місцеві патріоти – критикувати великодержавну економічну політику й навіть боронити права території, що була місцем застосування їх капіталів. Територіальна буржуазія включалася у тарифну боротьбу з центром, який, відгороджуючи Україну від західних виробників, залишав за собою виключне право постачати в Україну готову промислову продукцію. Ставилося питання про покращення умов для вивозу українського хліба на ринки Заходу [34, с.226]. Свої

погляди представники територіальної буржуазії висловлювали на торгово-промислових з'їздах, зібраннях земств, в періодичній пресі тощо.

Такі настрої знаходили відгук також у колах ліберальної інтелігенції та, певною мірою, в інших верствах міського населення південної частини України. Будь-яке рішення центральної влади щодо свого регіону вони сприймали з урахуванням його подальшого впливу на їхнє благополуччя. Захищаючи свої життєві принципи, привілеї і прибутки, ці групи людей змушені були ставати на позиції регіонального (інакше – місцевого, територіального) патріотизму і навіть критикувати політику царизму, якщо вона якимось чином суперечила їхнім інтересам. Під впливом регіональних настроїв до певної міри перебувало місцеве самоврядування і навіть частина чиновників. Міські думи і земства вимагали для себе і, безумовно, для регіону ширших повноважень.

В умовах російської революції 1905 р. і послаблення контролю центру над окраїнами місцевий регіоналізм втілився у проекти створення на Півдні автономної від імперського центру державної одиниці – Південно-Руської або Чорноморської республіки на чолі з популярним в Одесі адвокатом О. Пергаментом [31, с.876; 10, с.70]. Ідею створення на Півдні України демократичної республіки підтримував також відомий революціонер лейтенант П. Шмідт [35, с.137].

Інший приклад. У травні 1905 р. в Катеринославі з ініціативи місцевих земців, громадських діячів та інтелектуалів був запропонований проект перебудови Росії на федеративних засадах. Проект був розроблений проф. Владимировим і представлений на розгляд позачергових губернських земських зборів, на яких головував М. Родзянко. Документ констатував банкрутство державної бюрократії і необхідність залучення до управління різних верств населення. Характерно, що при цьому розробник звертався до історичних традицій, у тому числі і (досить обережно) до традицій Запорозької Січі. Передбачався двопалатний парламент і куріальна система виборів [36. – 5 черв.]. Особливістю цього документа було те, що він не був ініційований українською національною інтелігенцією, вплив якої у 1905 р. в Катеринославі був досить обмеженим, і навіть не місцевим дворянством українського походження. Насправді це було узагальнене формулювання територіальних інтересів аграрної, торговельно-промислової й інтелектуальної еліти, земців, представників міського самоуправління, зацікавлених в децентралізації Російської імперії. Цікаво, що М. Родзянко, який увійшов в історію як послідовний прибічник "єдиної і неділимої" Росії, був серед ініціаторів розробки цього документа [10, с.69].

В історичній літературі немає єдиної точки зору щодо оцінки співвідношення територіальних тенденцій і національних вимог українського народу, хоча дискусія стосовно цього продовжується багато десятиліть. Ще у 1908 р. відомий кооператор М. Стасюк зробив висновок, що територіальні і національні тенденції не можуть злитися, чи, хоча б, взаємосприяти одна одній [37, с.13,31]. Ця точка зору наприкінці 20-х років була підтримана Д. Бованенком [38, с.83-108], а нині її обгрунтовує Б. Кравченко [39, с.56]. Але вважати цю точку зору остаточною немає підстав. У 1912 р. у московському журналі «Украинская жизнь» у статті «Капитализм и русская культура на Украине» М. Гордієнко констатував тісний зв'язок між територіальними й національними суперечностями в Україні і, навіть, прогнозував переростання "обласних антагонізмів в національні" [32, с.24]. З подібною точкою зору виступив у 20-ті роки XX ст. відомий український історик М. Слабченко, який вважав, що історичні прагнення регіональної буржуазії не суперечать інтересам національно-визвольного руху [34, с.226].

Така точка зору особливо актуальна, коли мова йде про Південну Україну. Тут заклики до децентралізації, зміни політичного ладу імперії та встановлення особливого статусу Півдня з вуст місцевих жителів звучали значно частіше, ніж в інших регіонах.

Виникає питання: наскільки подібні регіональні ініціативи в умовах жорсткої бюрократичної централізації, яка панувала в Російській імперії, співпадали з перспективами історичного розвитку українського руху? Чи одержали б українці Півдня відчутні соціальні і національні дивіденди, коли б якийсь із проектів південноукраїнської (новоросійської) автономії був реалізований? Як показує світовий досвід (згадаймо хоча б Південно-Африканську Республіку часів расового апартеїду), цілком суверенну державу можна будувати, повністю ігноруючи інтереси найчисленнішої етнічної групи. На нашу думку, проекти південної автономії не могли задовольнити інтереси українців, хоча й обіцяли їм динамічне життя, прискорену модернізацію та нові умови боротьби за свої національні права, у результаті якої, можливо, і був би встановлений новий, сприятливіший для української більшості баланс відносин з меншістю.

Інше важливе питання, породжене зазначеною вище дискусією: як співвідносилися територіальні тенденції з процесом формування модерної української нації? Це запитання поки ще залишається без однозначної відповіді. Якщо виходити з широкої історичної перспективи, то в її річищі регіональні прагнення, напевне, не суперечили завданням національного визволення, а прийнявши за основу націотворення політичну концепцію, їх навіть можна розглядати як важливий фактор формування модерної української нації. І. Лисяк-Рудницький стверджував, що становлення модерної української нації не зводиться до зусиль одного класу чи однієї етнічної групи – українців. При аналізі цього процесу слід брати до уваги "всілякі інші сили" – усе, що мало відношення до України і прямо чи опосередковано впливало на формування модерної держави [40, с.11-12]. З подібною точкою зору виступав і О. Оглоблин, який закликав вважати все, що створено на Україні силами територіальних і національних діячів, незалежно від їхнього національного походження і мови, належним Україні [41, с.51].

Д. Чорний територіальну ідентичність називає "перехідною сходинкою" до формування нової національної самоідентифікації міської людності [42, с.140]. Але в селі особливої підтримки територіальні прагнення не здобули. Регіональні настрої помітніше проявлялися в південноукраїнських містах, а селянське середовище до них було байдужим. Занадто глибокими і гострими були історичні суперечності між містом і селом. Місто все ще залишалося "чужим" для українського селянства, і чужим здавалося все, що від нього йшло. Можна говорити лише про далеку перспективу соціокультурного зближення міста і села і формування на цій підставі територіальної ідентичності як підґрунтя творення української політичної нації.

Територіальні тенденції, що формували на Півдні України регіональну ідентичність, на початку XX ст. представляли собою неструктуровану течію. Однак під час кризових ситуацій, цей рух демонстрував швидку тенденцію до самоорганізації. Ці територіальні (регіональні) тенденції виявилися настільки стійкими, що досить яскраво проявили себе ще не один раз у історичній перспективі.

Зазначені обставини перетворювали проблему українського національного визволення на Півдні у складнішу, ніж у будь-якому іншому регіоні України. Багато залежало від того, як поставляться до державницьких прагнень українців представники національних меншин, як співвідноситимуться регіональні тенденції та сформовані на їхній основі територіальні ідентичності з українським націотворенням – стоятимуть на заваді формуванню української нації та становленню української державності чи сприятимуть цьому процесові.

Таким чином, тільки комплексний підхід у дослідженні суспільно-політичних рухів південноукраїнського регіону може сформувати цілісне уявлення про питому вагу та взаємовпливи цих головних течій (українського національного руху, рухів національних меншин, загальноімперських та територіальних (регіональних)

тенденцій) та визначити співвідношення національних і територіальних ідентичностей у регіоні.

Джерела та література

1. Вінцковський Т.С. Деякі особливості українського національно-визвольного руху в Херсонській губернії напередодні та після Лютневої революції // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон, 2003. – Вип. 12.
2. Історія «Просвіти» Херсонщини. – Київ; Херсон, 2002. – Т. 1.
3. Кучеренко А.А. Діяльність «Просвіт» Півдня України по розгортанню культурно-освітнього руху на початку XX ст. // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон, 2002. – Вип. 8.
4. Мисечко А.І. «Українська хата в Одесі» // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1998. – Вип. 7.
5. Швидко Г.К. Н.М. Дорошенко і «Просвіти» на Катеринославщині // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ, 2002. – Вип. 10. Історія та археологія.
6. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII – XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 9.
7. Рудницький С. Огляд національної території України // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994.
8. Народное дело (Одесса). – 1906.
9. Мисечко А.І. М.Ф. Комаров і Одеська «Просвіта» // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2000. – Вип. 10.
10. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К., 2003.
11. Мисечко А.І. До традиції святкування шевченкових днів в Одесі // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11.
12. Дніпрові хвилі. Літературний альманах (Катеринослав). – 1913.
13. Державний архів Запорізької області, ф.24, оп.1, спр.506.
14. Кузьменко В.Б. Український культурно-національний рух в 90-х роках XIX ст. (на матеріалах Півдня України) : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1999.
15. Державний архів Миколаївської області, ф.206, оп.1, спр.13.
16. Мисечко А.І. Український культурно-освітній рух на Півдні України (1990-1914 рр.) : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1999.
17. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – Харків, 1996.
18. Донченко С. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). – Дніпродзержинськ, 2004.
19. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок XX ст.) // Політологічні читання. – 1992. – № 2.
20. Павко А. Між романтизмом і реалізмом (З історії Української партії соціалістів-революціонерів) // Пам'ять століть. – 2000.– № 4.
21. Риш А. Очерки по истории «Спилки» // Летопись революции. – 1925. – № 2.
22. Кульчицька О. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : Дис. ... канд. іст. наук. – Миколаїв, 2007.
23. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. – К., 2006.
24. Штерн С. Десятилетие К.Д. в Одессе (Клочки воспоминаний). – Одесса, 1915.
25. Киселёв И.И., Корелин А.В., Шелохаев В.В. Политические партии в России в 1905-1907 гг.: численность, состав, размещение (количественный анализ) // Вопросы истории СССР. – 1990. – № 4.
26. Королев В.И. Бунт на коленях (Политические партии в Таврической губернии. 1905-1907 гг.). – Симферополь, 1993.
27. Королев В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии 1905-1917. – Симферополь, 1993.

28. Шелохаев В.В. Численность и состав кадетской партии // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг.: количественный анализ: Сборник статей. – М., 1987.
29. Павленко С. (Шелухін С.) Чи бути Чорноморській Німеччині? – Золотоноша, 1913.
30. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). – Запоріжжя, 2005.
31. Орлицкий С.С. Южно-Русская республика (Из истории освободительного движения) // Исторический вестник: Историко-литературный журнал. – СПб., 1907. – Т. CVII.
32. Гордиенко М. Капитализм и русская культура на Украине // Украинская жизнь. – 1912. – № 9.
33. Турченко Г.Ф. Національні і територіальні тенденції в Україні напередодні Першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – Вип. XV.
34. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. -- Харків, 1927. – Т. 2.
35. Карнаухов-Краухов В.И. "Красный лейтенант" (Из воспоминаний о лейтенанте П.П. Шмидте и о восстании крейсера 1-го ранга «Очаков» в 1905 г.). – М., 1926.
36. Южные записки (Екатеринослав). – 1905.
37. Стасюк М. Автономія і розвиток продукційних сил на Україні. – СПб., 1908.
38. Бованенко Д. До методології вивчення українського господарства // Прапор марксизму. – 1929. – № 2.
39. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К., 1997.
40. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2.
41. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Студії з історії України: Статті і джерельні дослідження / Українське історичне товариство, Українська Вільна Академія наук у США. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.
42. Чорний Д. Взаємовплив чи асиміляція: українці та росіяни по містах Лівобережжя на початку XX ст. // Пам'ять століть. – 2004. – № 2.

Анотація

У статті здійснена спроба окреслити можливості наукового аналізу суспільно-політичних рухів південноукраїнського регіону як певної цілісності. Автор виділяє чотири напрямки у суспільно-політичному русі регіону: український національний рух, рухи національних меншин, загальноімперські та територіальні (регіональні) тенденції. Автор доводить, що тільки комплексний підхід може сформувати цілісне уявлення про питому вагу та взаємовпливи цих течій та охарактеризувати співвідношення національних та територіальних ідентичностей у регіоні.

Summary

The social and political movement of Southern Ukraine is considered and analyzed as certain territorial integrity. Author marked out four directions in the social and political movement: Ukrainian national movement; all-imperial movements; national minority's movement; territorial (regional) tends. Author proved that only complex approach is appropriate to researching of social and political life of Southern Ukraine region. It's impotent to author's mind to take proper account of interference of those social and political directions (and organizations, which represented them) in social and political movements.

УДК 947.083(У477.23)

Л.О. Цибуленко

СИСТЕМА МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПРИ РОЗБУДОВІ ДЕРЖАВИ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Тема взаємодії місцевого, зокрема міського самоврядування, з органами державної влади є наразі доволі актуальною. Нагальними виступають проблеми розмежування їх повноважень, протистояння між ними на регіональному рівні, рівень етатизму щодо регіонів, а також запровадження та розвиток дієвих механізмів громадського контролю щодо діяльності та законності органів місцевого самоврядування. Тим більше цікавим є повернення до історичної ретроспективи режиму гетьманату, за часів якого були як позитивні, так і негативні тенденції у форматі державно-самоврядних відносин.

З приходом до влади П. Скоропадського розпочався новий етап державотворення в Україні. Перш за все, система місцевого самоврядування підпорядковувалася міністерству внутрішніх справ. Послаблювалися виконавчі структури самоврядування за рахунок перепідпорядкування міліції Міністерству внутрішніх справ, а не органам міського самоврядування як це було за часів Тимчасового уряду та Центральної Ради [1, арк.1].

Система єдиновладдя, встановлена при Гетьманаті, не могла схвально сприйматися самоврядними структурами. Весь період Гетьманату вони прагнули до розширення своєї компетенції, уникнення утисків, яких зазнавали означені структури. Це набувало особливої гостроти за умов загальної політизації місцевих громадських управлінь, які до того ж орієнтувалися на демократичні, а не диктаторські режими.

Та й сам режим досить не толерантно ставився до міського самоврядування. Так, в Одесі в будинку Думи двічі провадився обшук, а міського голову на деякий термін ув'язнили [2, с.1]. Було заборонено вихід газети «Одесские новости», чим порушувалося право на свободу друку. Дума в зв'язку з цим висловила протест і вимагала скасування цієї заборони [3, арк.14]. У травні за розпорядженням комісара Українського уряду було розпущено Думу і звільнено від своїх обов'язків членів управи [4, арк.25; 5, арк.1].

Законом від 30 серпня 1918 р. міністру внутрішніх справ надавалося право призначати склад земських і міських управ замість усунутих [5, арк.58], чим фактично анулювався принцип виборності громадського управління. І хоча роботу Одеського самоврядування згодом відновили, але новий закон від 2 жовтня 1918 р. вніс зміни до чинного положення про громадське управління міст і повноваження гласних та призупиняв дію постанови Тимчасового уряду від 1 травня 1917 р. [6, арк.1].

Діючі міські управи до обрання управ нового складу продовжували виконувати свої обов'язки. На них покладалися функції міських дум, але їх постанови підлягали затвердженню губернським старостою або градоначальником за належністю [7, арк.27]. Міські управи могли доповнюватися до обрання управ нового складу за призначенням міністра внутрішніх справ [8, арк.1]. За новими законодавчими положеннями фактично думи, утворені на засадах загального виборчого права, розпускалися як соціалістичні, а управи, хоча й тимчасово, продовжували діяти. При цьому вони не просто підлягали контролю з боку урядової адміністрації, а діяли безпосередньо за її вказівками, що майже зводило нанівець міське самоврядування.

У цілому за 1918 р. Одеська дума розпускалася урядом Скоропадського двічі [9, арк.4,5; 12, арк.3,7].

Непорозуміння між гетьманським режимом і системою місцевого самоврядування не було суто одеським явищем. Найбільше загострення стосунків пов'язувалося з подіями травня 1918 р. За постановою Тимчасового Уряду «Про зміну діючих положень про громадське управління міст від 8 липня 1917 р.»

зазначалося, що до їх компетенції належить улаштування з'їздів міських діячів з метою координації дій [10, арк.28]. Однак, міністр внутрішніх справ новоутвореної Української Держави Ф. Лизогуб заборонив з'їзд представників міст, що мав пройти в Києві у травні. Заборонявся загальноукраїнський форум, можливо, з огляду на побоювання, що представники місцевого самоврядування об'єднають свої зусилля проти встановленого, в основному далекого від принципів демократії, режиму.

Тільки побоювання того, що конфронтація набула загального характеру, змусили Ф. Лизогуба розіслати губернаторам та повітовим старостам телеграми з вказівками про вжиття надзвичайних заходів тільки у виняткових випадках [2, с.31]. Непорозуміння режиму з місцевим громадським управлінням було глибоким.

До подальших планів Гетьманату входило посилення контролю над громадськими управліннями. Не задовольняючись існуванням департаменту в справах місцевого самоврядування, було розроблено проект закону про запровадження посади інспекторів щодо земських і міських справ, які заміняли фактично чиновників у земських та міських справах присутностей. Міністерство внутрішніх справ уважало за необхідне, щоб інспектори працювали в складі управління губернських старост і робили доповіді губернським старостам та градоначальникам усіх справ щодо нагляду за законністю діяльності органів земського і міського самоврядування. Проведення ревізії органів самоврядування за дорученням губернських старост і градоначальників також передбачалося покласти на інспекторів щодо земських і міських справ [11, арк.1].

Між центральними органами і місцевим самоврядуванням у сфері розуміння зовнішніх відносин теж виникли розбіжності в оцінках та підходах. За часів окупації України австро-німецькими військами органи міського самоврядування виявили значну рішучість. Так, в Одесі дума закликала всю демократію України до протесту проти іноземного зазіхання на права народів України [2, с.1].

Окупаційні органи опікувалися не тільки провідними галузями економіки, а й системами управління. Ускладнювався в'їзд до Одеси, що в свою чергу обмежило торговельну й курортну діяльність міста. Командування також усунуло державну варту з району порту, що унеможливило контроль за однією із найважливіших в житті Одеси структур [12, арк.101-102]. Фактично влада, що запросила іноземні війська, була цими ж військами усунута.

Соціальні і політично-громадські конфлікти за цих умов загострювалися ще більше. На місцях панувало повне безвладдя. Стара влада не визнавала гетьмана, центр уважав міське самоврядування соціалістичним, а його дії антиурядовими. Від селян надходили чисельні скарги. Зростала ворожнеча між населенням та австрійськими військами.

З іншого боку, позитивним у розвитку міського самоврядування на етапі Гетьманату стало відновлення інституту власності. З розпуском земельних комітетів громадські управління відновлювали свої права на відібрані в них землі, води і плавні. Одночасно з цим необхідно було вирішувати проблему масових порубок лісу, причиною чого слугував дефіцит деревини і перебої з паливом [13, арк.26,47]. Ця проблема постала по всій Україні і загрожувала обезлісенням значних регіонів. Рада Міністрів визнала, що самовільне вирубування перетворилося на масові погроми. Разом з пожежами вони загрожували лісам України повним винищенням [14, арк.28; 15, арк.23].

Таким чином, у соціально-економічній сфері відновлювалася приватна власність і свобода підприємництва. З анулюванням соціалізації землі містам повернули права земельних власників. Але самоврядні представницькі структури не мали змоги нормально функціонувати в системі авторитарних і диктаторських режимів. Практика системи призначень складу управ ліквідовувала принцип виборності. Традиційними стали розпуск демократичних дум, арешти гласних.

Вилученням міліції з підпорядкування органів самоврядування послаблювалися їх виконавчі структури. Управи не контролювалися, а діяли за вказівками адміністрації, що представляли міністерство внутрішніх справ. Реалізація розроблюваного проекту, введення інспекторів щодо земських і міських справ компенсувала б відсутність колишніх царськорежимних присутностей. Заборонялися з'їзди представників міст.

Ситуацію ускладнювала орієнтація політичного режиму П. Скоропадського на центральні держави. Присутність іноземних військ, їх втручання в усі справи, зокрема управлінські, підкреслювали слабкість центральної влади в Україні, її неможливість контролювати ситуацію. Тобто влада, що претендувала на збільшення рівня централізації, сама залежала від іноземного втручання. Новоутворені революційні органи, анархісти, різного роду злочинні елементи ще більше дестабілізували становище. У таких умовах позитивні соціально-економічні досягнення зводилися нанівець.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.1064 Рада Міністрів Української Держави, оп.1, спр.78.
2. Копиленко М., Копиленко О. Місцеве самоврядування і місцева адміністрація Української гетьманської держави // Місцеве самоврядування в Україні. Видання Фонду сприяння становленню і розвитку місцевого та регіонального самоврядування. – К, 1994.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.16 Одеська міська управа, оп.123, спр.1378.
4. Там само. – Оп.94, спр.101.
5. ЦДАВО України, ф.1064 Рада Міністрів Української Держави, оп.1, спр.13.
6. ДАОО, ф.16 Одеська міська управа, оп.94, спр.154.
7. ЦДАВО України, ф.1064 Рада Міністрів Української Держави, оп.1, спр.1.
8. Там само. – Спр.117.
9. ДАОО, ф.16 Одеська міська управа, оп.123, спр.1514.
10. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф.4 Херсонська міська управа, оп.2, спр.1.
11. ЦДАВО України, ф.1216 Міністерство внутрішніх справ Української Держави, оп.1, спр.122.
12. ЦДАВО України, ф.1216 Міністерство внутрішніх справ Української Держави, оп.1, спр.74.
13. ЦДАВО України, ф.1061 Міністерство земельних справ Української держави, оп.1, спр.155.
14. Там само. – Спр.162.
15. Там само. – Ф.1064 Рада Міністрів Української Держави, оп.1, спр.13.

Анотація

В статті розглядаються основні тенденції, що визначали стосунки центральної влади та органів міського самоврядування в умовах розбудови державності в Україні, формування муніципалітетами своєї суспільно-громадянської політики та економічної стратегії розвитку регіону.

Summary

The article considers the main tendencies that determine relations between the central government and local organs of reformation of the conditions of reformation of the state system in Ukraine, forming their social-public policy and economical strategy of the development of region by the municipality.

УДК 94 (477.7)

О.В. Черемісін

УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ХЕРСОНА, МИКОЛАЄВА, ОДЕСИ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

В умовах багатоукладної економіки, коли розмаїтість форм і методів організації життєдіяльності настільки велике, що центр вже не встигає відслідковувати виникаючі тут проблеми, частину питань відносять до компетенції місцевого самоврядування і намагаються створювати умови для рішення їх на місцевому рівні, формуючи, крім органів державної влади й органи самоврядування.

"Самоврядування" наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. не припускало владного статусу і повної господарської самостійності у рішенні місцевих проблем і життєдіяльності місця проживання людей; право самостійно приймати рішення по закріпленому колу справ, хоча існувала наявність власного майна, але засоби для її реалізації практично були відсутні. З точки зору механізму формування, цивільні об'єднання, що утворювали "самоврядування", формувалися з волі громадян і дозволу держави, мали гнучкі кордони, довільний набір функцій (ті, заради виконання яких громадяни об'єдналися), тимчасовий характер діяльності. Кордони подібних установ не вирізнялися стабільністю. З погляду юридичного статусу в "органах самоврядування" юридична особа була відсутня [5]. "Органи самоврядування" йшли від індивідуальних інтересів кожного члена цивільного об'єднання, що організовувалося, що не зміцнювалися і не підсилювалися фактом об'єднання. "Органи самоврядування" орієнтувалися в більшій мірі на інтереси окремих груп населення, що об'єдналися для рішення будь-яких часток (локальних) завдань. Не відбивали повним обсягом інтереси публічні [2-3]. Особливість органів місцевого самоврядування в досліджуваний період була трояка: по-перше, хоча місцеве самоврядування мало твердо встановлені рамки (адміністративні кордони, а також права й обов'язки, зафіксовані в законах), визначені повноваження, майно, не вирізнялося надзвичайною деталізацією, конкретикою і прихильністю до даного міста [5]. Тому органи не могли оперативно реагувати на поточні зміни в державі й економіці. По-друге, органи місцевого самоврядування діяли, образно кажучи, "дозволом держави" і "довірою населення". "Дозвіл держави" припускає законодавче визначення компетенції, прав, обов'язків, майна. "Довіра населення" означала тільки вибори місцевої "влади" і підпорядкування населення рішенням, що виноситься органами в межах їхньої компетенції. Нарешті, по-третє, місцеве самоврядування – органи підзаконні, тобто не спроможні були самі реформуватись. Органи місцевого самоврядування складали визначену самостійну форму організації життєдіяльності людей. Вони мали власний зміст, механізм формування, визначені форми пристрою і вирізнялися засобами "узгодження" як з центральними органами державної влади, так і з місцевими адміністраціями. Хоча повним обсягом визначити органи місцевого самоврядування владними структурами неможливо, оскільки не мали статус юридичної особи, не мали повної господарської самостійності в прийнятті рішень, не були деталізовані і конкретизовані правовідносини з місцевими адміністраціями. У силу чого органи місцевого самоврядування розумілися простими виконавцями перед місцевими адміністративними установами [7-8]. Тому, в силу викладеного, органи місцевого самоврядування періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст., на наш погляд, було б неправомірно ототожнювати з поняттям "муніципальна влада" – як влада особливого роду. Органи місцевого самоврядування мали власний зміст (обсяг) – коло "справ", рішення яких пов'язано з організацією діяльності різних суб'єктів у даній громаді [5]. Організація змісту задач органів самоврядування дозволялася шляхом поділу влади. На наш погляд, центральною проблемою

організації влади була проблема оптимального визначення системи місць, у якій не було дотримано два принципи: "однорідності" місць, які виділялись (тобто мистецтва встановити розмір території місця проживання людей так, щоб на ній протікала подібна, однотипна група процесів, які можна було б регулювати за допомогою влади); оптимальності величини місця (тобто мистецтва визначення і встановлення меж місця так, щоб можна було одночасно "побачити" процес, що протікає, охопити його владним впливом, контролювати хід подій і "побачити" результати впливу).

Наприкінці XVIII – першої половини XIX століть у Росії виділення місць і організації місцевого самоврядування було підлегле задачі оптимізації збору податків [1].

Прагнучи врахувати цю специфіку, домогтися оптимального управління власністю й узгодження інтересів усіх місцевих суб'єктів господарської діяльності, держава передала частину функцій і засобів на місця, пересуваючи філії центральних відомств ближче до реального життя. Так з'являються місцева державна власність і місцеве державне господарство. Мешканці, навпаки, змушені поєднувати засоби і майно для створення умов спільного проживання на обмеженій території: вимощення і прибирання вулиць, переробка відходів, створення інженерної інфраструктури, заходи для підтримки санітарних правил і норм суспільного порядку [9-13]. Так з державної власності відокремлюється публічна власність співтовариства і формується публічне господарство. Нас цей період зацікавив з двох причин. По-перше, Російська імперія була єдиною у світі державою, що планомірно і свідомо вибудовувала місцеве самоврядування, слідом за перетворенням економічного ладу. По-друге, цей період містить унікальний досвід самоврядування, що взагалі не одержав у нас серйозного висвітлення й аналізу.

Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., у результаті багатьох перетворень, з'являється специфічний вид господарської діяльності, не приватної і не державної, котрий можна назвати публічним, що спеціалізувався на їхньому задоволенні. Теоретично, господарювання повинне було здійснюватися заради задоволення публічних потреб мешканців. З'явився і спеціальний комплекс умов, які дозволяли мешканцям задовольняти свої публічні потреби, членів самоврядних колективів, що називався благоустроєм.

Міське господарство формувалося зверху, у зв'язку з державним господарством і відбивало специфіку місцевих соціально-економічних відносин. Держава також обумовлювала міру самостійності і дієздатності міського господарства: обсяг і структура компетенції місцевої влади, наявність власного майна і засобів, і ступінь волі розпорядження ними [1-3].

Мету господарської діяльності місцевого самоврядування складали: отримання прибутку, і користь – задоволення нестатків членів місцевого співтовариства (благоустрій – устрій на благо мешканців). Доречно буде сказати, що дореволюційні російські діячі уявляли собі благоустрій приблизно в такий спосіб: основний благоустрій – передбачав діяльність, що забезпечує загальні умови розвитку населених і територіальних місць; благоустрій у вузькому змісті – в основному являє собою вуличний благоустрій; благоустрій у широкому змісті – визначався дореволюційними російськими муніципальними діячами як задоволення соціальних потреб і поділялося на дві категорії справ – матеріальний і духовний благоустрій [9-13].

Продукт муніципального господарства не виходив за межі населеного місця. Об'єктом муніципального господарства були конкретні господарські питання, розв'язання яких належало до компетенції органів місцевого самоврядування.

Основні напрямки місцевого "підприємництва" складали торгівельне, міське сільське і складське господарство. Відмінність муніципального "підприємництва" від приватного і державного подвійне. Перша особливість пов'язана з тим, що органи

самоврядування прагнули не застосовувати галузевий принцип при реалізації "справ", що складають їхню компетенцію. Друга особливість зв'язана з використовуваними методами (засобами) господарської діяльності, що у дореволюційній Росії формулювалися так: керування, регулювання і сприяння. А "регулювання і сприяння" означали політику по формуванню умов відтворення на території місцевого самоврядування [1-3].

Засоби міського господарства не були різноманітні, і можуть бути зведені в дві великі групи. Перша – місцева фінансова політика, яку відбивав фінансовий бюджет. Друга – ведення міського господарства. Відразу ж відзначимо дуже важливу обставину, другий засіб, у більшій мірі, був властивий тільки одному місту, Одесі. Тому що з матеріалів російського державного історичного архіву можна зробити висновок, що приблизно з 1820-х років Миколаївські органи місцевого самоврядування перетворилися у виконавче відділення канцелярії військового губернатора, що спричинило за собою фактичне скасування ведення міського господарства. А в місті Херсоні, ґрунтуючись на даних звітів губернаторів, ведення міського господарства якщо і проводилося, то винятково за розпорядженнями центральних відомств [1-3].

Основу господарювання місцевого самоврядування складали фінансові засоби і майно. Якби їх розумно використовували, то забезпечили б практично необмежене джерело засобів для вирішення місцевих проблем. Тому головною господарською проблемою органів самоврядування була – залучення всіх ресурсів місцевого співтовариства в господарський оборот і їхнє поступове нарощування.

Таким чином, ми можемо зробити наступні висновки:

Самостійність органів місцевого самоврядування була дуже обмежена. По-перше, органи місцевого самоврядування не мали власних законодавчих повноважень і діяли на основі й у рамках законів центра. По-друге, обсяг їхніх повноважень став результатом розмежування компетенції між центром і місцями. По-третє, органи влади місцевого самоврядування не володіли "компетенцією встановлювати свою компетенцію", тобто не могли самостійно визначати коло своїх повноважень, оскільки останні встановлювалися або законами, або вищими органами. Нарешті, по-четверте, місцеве самоврядування не мало суверенітет і тому не могло обмежувати компетенції державної влади.

"Самоврядування" відрізнялося наступними ознаками:

- "публічністю", тобто об'єднанням населення без його бажання, просто самим фактом спільного проживання людей на обмеженій території;
- наявністю кордонів території спільного компактного проживання;
- включенням самоврядування в систему поділу влади в державі на основі особливих законів (цивільного права тощо), а також за допомогою особливої процедури нагляду за самоврядуванням;
- централізовано встановлені обмеження, представлені двома групами: адміністративні кордони, що окреслюють територію місцевого самоврядування; політико-юридичні обмеження (законодавчі норми і правила), що обумовлюють принципи і порядок діяльності самоврядування.
- наявність власної компетенції, тобто власного кола справ, що не збігаються з державними справами і пов'язані, як правило, з організацією місцевого життя співтовариства.
- істотно обмежена господарська самостійність у вирішенні місцевих питань.

У містах Південної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. процес формування системи місцевого самоврядування залишився незавершеним.

Головна задача фінансової політики місцевих органів влади складалася у наповненні місцевого бюджету. Останнє могло бути забезпечене двома шляхами: фіскальним, або муніципальним "підприємництвом".

Міське господарство відрізнялося від державного трьома головними аспектами:

- міське господарство характеризувалося негалузевим підходом, цілісністю (неподільністю), самостійністю в межах границь населеного (територіального) місця;
- міське господарство не використовувало приватногосподарські механізми в організації діяльності, і при цьому здійснювалося публічноправове привласнення їхнього прибутку (присвоєння не на користь колективу підприємства, що одержало прибуток, а на користь усього бюджету);
- при веденні міського господарства, допускалася наявність груп неприбуткових підприємств, витрати яких покривалися за рахунок перерозподілу прибутку від інших видів діяльності.

"Центр", пішовши на реформи, виявився не тільки організаційно, але й ідеологічно, не готовий до активності місць і не зміг організувати планомірної роботи зі створення місцевих органів влади, хоча б, відстежити й усвідомити процеси, що йдуть. У значній мірі це відбулося і тому, що реформи проводилися одночасно на всіх рівнях влади.

Не була забезпечена економічна самостійність місцевих органів влади. Була забезпечена побудова господарства міст за галузевими ознаками, із прив'язкою кожної галузі до центрального відомства. Не завершився процес роздержавлення власності (особливо промислових закладів), причому відбувався він із запізненням передачі самокеруванням засобів і майна, необхідного для реалізації їхньої компетенції, що було ні чим іншим, як державним ослабленням місцевих співтовариств у ході передачі власності. Негативну роль зіграла система адміністративно-територіального розподілу: вона "розривала" нормальні господарські зв'язки між містами, регіонами, стимулювала натурально-господарську замкнутість, і, як наслідок, прагнення одержувати більше, ніж віддано. Одержавлення самоврядування, заснованого на включенні виконавчих органів у державну вертикаль при одночасному дублюванні компетенції органів влади, додали подвійність функціям місцевої влади. Міські Думи, формально позбавлені функцій державної влади, фактично не могли їх здійснювати. Місцева адміністрація виявилася в подвійному стані: представляючи інтереси центра на місцях і будучи ланкою єдиної державно-управлінської вертикалі, вона ж було одною з ланок місцевого самоврядування. Не було завершено розмежування компетенції як по вертикалі, так і по горизонталі. А, отже, не могло бути і господарської самостійності.

Результатом усього перерахованого стала не цілісність міст. Вони грали не самостійну роль і перетворилися в один з елементів адміністративного механізму держави, роль якого була зведена до виконання двох функцій. З одного боку, бути елементом системи єдиного народногосподарської ланки, що означало централізоване планування розвитку, господарської діяльності, складу і структури населення, спеціалізації і розміщення виробництва. З іншого боку, їм приділялася роль "міст при промисловості", що ставило розвиток середовища мешкання городян у залежність від потреб індустріалізації країни і тих ресурсів, що залишаються після задоволення технічних (виробничих) нестатків. Міста не мали самостійного бюджету і обмаль власного майна.

Джерела та література

1. Російський державний історичний архів, Ф.1263-1281: Отчеты губернаторов и обозрения губерний, оп.3-20, спр.165-168, 296, 610, 852, 714, 979, 1045, 1781, 2337, 2552, 2766, 2963: Отчеты губернаторов Херсонской губернии.
2. Державний архів Одеської області, ф.4: Одесская городская дума, оп.4, спр.14-102: Протоколы заседаний Городской Думы.

3. Державний архів Миколаївської області (ДАМО), ф.222: Николаевская городская дума, оп.1, спр.13-775.
4. ДАМО, ф.280: Николаевский городской магистрат, оп.1, спр.16,19,26.
5. Черемісін О.В. Органи місцевого самоврядування міст Новоросії кінця XVIII – першої половини XIX століть: юридичний статус, кордони компетенції, проблеми // Інтелігенція і влада: Громадсько-політ. наук. зб. – Одеса, 2005. – Вип. 5. Сер.: історія. – С. 82-93.
6. Історія Одеси / Коллектив авторів. Гол. ред. В.Н. Станко. – Одесса: Друк, 2002. – 560 с.
7. Одесса 1794-1894. К столетию города. – Одесса, 1895. – С. 65-87.
8. Левченко Л. Взаємовідносини військових губернаторів з місцевим самоврядуванням Миколаєва у XIX ст. // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження III Миколаївської краєзнавчої конференції. – Миколаїв: Атол, 2000. – С. 100-103.
9. Новороссийский календарь на 1836 г. – Одесса,1835. – С. 95-102, 119-123.
10. Новороссийский календарь на 1837 г. – Одесса,1836. – С. 44-53, 67-71, 129-130.
11. Новороссийский календарь на 1846 г. – Одесса, 1845. – С. 352-354.
12. Новороссийский календарь на 1847 г. – Одесса, 1846. – С. 334-338
13. Новороссийский календарь на 1855 г. – Одесса, 1854. – С. 407-408, 192-196.

Анотація

В статті розглядаються умови функціонування органів місцевого самоврядування міст Південної України Херсона, Миколаєва, Одеси в їх правовій та господарській діяльності в кінці XVIII – першої половини XIX століть.

Summary

In the article conditions of functioning of local governments of cities of the South of Ukraine of Kherson, Nikolaev, Odessa in their legal and economic activities to the end XVIII – are considered first half XIX centuries.

УДК 93(477):93(475.5)

Т.Є. Шевчук

ВСТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ НА ХОЛМЩИНІ І ПІДЛЯШШІ (1918-1923 рр.)

"Холмська справа – це одна з найцікавіших сторінок історії національних відносин в Росії взагалі, і польсько-українських відносин зокрема", так писала київська газета «Рада» 18 квітня 1922 р. До актуальних питань української історії відносяться україно-польські стосунки між двома світовими війнами. Цей аспект пояснюється тим, що значна частина українських земель – Західна Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя і ін. – знаходилися у складі II Речі Посполитої. Незважаючи на дослідження цих проблем українськими і польськими істориками, особливо в останні десятиріччя, є чимало нез'ясованих питань і досі. Серед багатьох аспектів функціонування українських земель у складі міжвоєнної Польщі, малодослідженими залишаються питання національного життя українців Холмщини і Підляшшя.

До проблеми дослідження українського життя на Холмщині і Підляшші зверталися автори Володимир Сергійчук [1], Степан Макарчук [2], Валентина Борисенко [3], Григорій Купріянович (Польща) [4], Василь Назарук (Польща) [5], Євген Пастернак (Канада) [6] та ін.

Враховуючи наукову, теоретичну і практичну актуальність теми, метою даного дослідження є: на основі документів, праць українських і польських істориків

прослідкувати як відбувалося становлення польської державності і польського політичного режиму на землях Холмщини і Підляшшя в 1918-1923 роках.

Дата 11 листопада 1918 р вважається першим днем Незалежної Польщі. Саме з цього часу українці, що поверталися на свої землі, з реемігрції ставали громадянами Польської держави, яка тільки формувала і закладала основи політичного ладу.

Вже 18 листопада 1918 р. соціаліст Енджей Морачевський (1870-1944), очолив Тимчасовий Уряд Республіки Польщі. До складу цього уряду ввійшли представники різних політичних партій (соціалісти, людовці) та безпартійні. Ендеки відмовилися взяти участь у "лівому" уряді. Уряд видав низку декретів, спрямованих на вирішення соціальних проблем. Було запроваджено 8-годинний робочий день, демократичні свободи слова, друку, зборів, заборонено працю в неділю і свята, визнано право на страйк, створено соціальні інспекції та соціальне страхування на час хвороби. Незважаючи на спроби Уряду втілити в життя соціалістичну програму, його діяльність викликала невдоволення правих сил, передусім "ендеків".

22 листопада 1918 р. Е. Морачевський подав на затвердження Ю. Пілсудському проект декрету «Про організацію найвищої влади Польської Республіки». Цього ж дня декрет був затверджений Ю. Пілсудським і набрав чинності з 29 листопада цього ж року, увійшовши в історію як перша Конституція відродженої Польської держави [7, s.103].

Цей декрет був першим нормативним актом конституційного характеру про вищу представницьку владу Польської Республіки. Із змісту цього акту випливало, що на перехідний період найвища державна влада аж до скликання Законодавчого Сейму була зосереджена в Руках тимчасового начальника держави. Одночасно Тимчасовий Начальник Держави обіймав пост Верховного головнокомандувача Збройних сил Польщі.

Головним завданням нового уряду Начальник Держави вважав проведення виборів до Законодавчого Сейму. 28 листопада 1918 р. Юзеф Пілсудський видав декрет «Про проведення виборів до Законодавчого Сейму» [8, s.109]. У свідомості поляків Сейм був тісно пов'язаний з поняттям незалежності. Того ж дня було опубліковане положення про вибори. Згідно з положенням, вибори оголошувалися всезагальними, рівними, таємними і прямими, при пропорційному голосуванні. Право обирати депутатів отримав кожний польський громадянин, якому до дня оголошення виборів виповнився 21 рік.

Згідно з декретом, до складу Сейму повинно було входити 526 послів, але внаслідок неможливості провести вибори в окремих округах, в тому числі на територіях Холмщини і Підляшшя до Сейму було обрано 423 посли. В результаті виборів склад Сейму відображав політичну і соціальну диференціацію суспільства. Жодна партія, представники якої були обрані до Сейму, не мала переваг. Під час політичної боротьби внаслідок перегрупування депутатів правоцентристські сили поступово здобули перевагу (69% депутатів). Така структура Сейму була причиною частих змін Кабінету Міністрів і не могла сприяти консолідації суспільства для розбудови тогочасної Польської держави [9, s.306].

На засіданні Законодавчого Сейму 9 лютого 1919 р. Тимчасовий Начальник Держави Ю. Пілсудський передав Сеймові свою верховну владу. Виступаючи перед депутатами Сейму, він сказав: "У великому хаосі і послабленні напруженості, яке охопило після війни всю Центральну і Східну Європу, я хотів зробити з Польщі центр культури, в якому править і панує закон... Незважаючи на всі перепони, мені вдалося досягнути головної мети мого правління і зібрати в Варшаві перший польський Сейм у спокійних умовах. Я вважаю, що після цього моя роль завершилася. Я щасливий, що залишаючись вірним солдатській присязі і своїм переконанням, можу передати в розпорядження Сейму владу, яку до цього часу здійснював в народі" [10, s.90].

Наскільки вражаючою може виявитися еволюція поглядів людини, яка на порозі незалежності доклала всіх зусиль, щоб добровільно відмовитися від влади, а вісім років потому (в 1926 р.) вирішила здійснити державний переворот, щоб захопити її.

Основним завданням цього однопалатного Сейму було встановлення засад державного устрою Польської Республіки і ухвалення основного закону незалежної держави – Конституції. 20 лютого 1919 р. Сейм прийняв ухвалу, яка увійшла в історію як «Мала Конституція». Характерною рисою Малої Конституції є її тимчасовість і неповність, яка полягає в тому, що за її межами залишилися особливості політичного, суспільно-господарського устрою держави, а також права і свободи громадян.

Наступним кроком було міжнародне визнання польської держави. Воно відбувалося шляхом встановлення дипломатичних відносин. Особливе значення мало визнання Польської держави країнами-учасницями розділів (Німеччиною, Австро-Угорщиною та Росією). Дипломатичні відносини з Австрією були встановлені вже 11 листопада 1918 р., з Німеччиною – 21 листопада 1918 р. Радянська Росія 27 листопада 1918 р., керуючись Декларацією прав народів Росії від 16 листопада 1917 р., також запропонувала Польщі обмінятися дипломатичними представництвами. Можливо, не зайвим тут буде наголосити на тому, що ще в серпні 1918 р. Уряд РСФРР прийняв за підписом Леніна декрет, яким оголошено про безповоротну відміну всіх договорів і актів, укладених керівництвом колишньої Російської імперії з урядами Прусії і Австрії щодо розділів Польщі і про визнання за польським народом "прав на самостійність і єдність", про право інших націй в польській державі навіть не йшлося.

Союзні держави, учасниці мирної конференції в Парижі (Версаль) за участю делегацій 26 країн-учасниць воєнних дій на боці переможної Антанти, шляхом винесення висновку визнали Польщу 15 січня 1919 р., допустивши її представників до участі в засіданнях, які розпочалися 18 січня 1919 р. Офіційно Польща була визнана США – 30 січня 1919 р., Францією – 23 лютого 1919 р., Великобританією – 25 лютого 1919 р., Італією – 27 лютого 1919 р. [11, с.441].

Підписання мирних договорів на Паризькій мирній конференції мало особливе значення для розвитку післявоєнної Європи. Договори отримали спільну назву Версальської системи, вони визначали кордони і принципи відносин між державами на наступний період [12, с.446].

Версальська система була надзвичайно суперечливою і втілювала інтереси великих держав – Франції, Великобританії, США, Італії, Японії. Для запобігання конфліктам і залагодження міжнародних відносин, Паризька конференція створила міжнародну організацію – Лігу Націй. Для розв'язання складних проблем було утворено Міжнародний Трибунал у Гаазі і низку інших спеціалізованих міжнародних організацій. Усі нововиниклі держави підписали т.зв. Малий Версальський договір, або Трактат про права національних меншин. Це було викликано фактом значного змішування населення на територіях колишніх імперій, що створювало серйозні труднощі при визначенні кордонів.

Отже, залишалося відкритим питанням кордонів новоствореної Польської держави. Роботи над остаточним визначенням державних кордонів тривала кілька років. Вирішальний голос при обговоренні цих питань належав, звичайно, коаліції країн-переможниць. Головні союзні і об'єднані держави – США, Великобританія, Франція, Італія і Японія – утворили так званий керівний орган Паризької мирної конференції – «Раду чотирьох». З березня 1919 р. європейські проблеми вирішувала саме ця Рада (без участі Японії).

Питання кордонів також розглядалося на Паризькій мирній конференції, де Польща була представлена двома делегатами – Р. Дмовським та І. Падеревським. Польський Національний Комітет провів велику підготовчу роботу і подав численні

матеріали для аргументації своїх територіальних претензій. У складі польської делегації були географи, історики, економісти, політики, що забезпечували наукову і пропагандистську підтримку польських територіальних претензій. Справами Польщі Верховна Рада конференції зайнялася 29 січня 1919 р. З промовою, яка тривала кілька годин, на конференції виступив Р. Дмовський, що вимагав включення до складу відродженої Польщі всієї Галичини і Волині, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Верхньої та Середньої Сілезії, Познаньщини, Помор'я, Вармії і Мазур, Литви, переважної частини Білорусі, територій Полісся і Поділля в Україні [13, s.222].

Ще із часів Центральної Ради в Україні гостро стояло питання територій і кордонів між Польщею і Україною. На думку діячів Центральної Ради до автономної України мали ввійти землі, де українське населення становило більшість, в тому числі Холмщина і Підляшшя. Падіння Тимчасового уряду в жовтні 1917 р. створило для Центральної Ради сприятливу можливість проголосити свої права на ряд повітів, де проживало українство і також Холмщину і Підляшшя [14, арк.18].

Центральна Рада не підтримала Жовтневого постання, тому поступово посилилось протистояння між Україною і більшовицькою Росією. Дальший розвиток подій змусив Центральну Раду шукати підтримки за кордоном і покладати надії на переговори, які розпочалися в Бресті. Йдучи на переговори з Німеччиною та її союзниками, український уряд розраховував не тільки поліпшити своє становище, а й спробувати приєднати українські землі, що знаходилися поза межами УНР. Особлива увага зверталася на приєднання Сх. Галичини, Буковини, Холмщини, Підляшшя, Надсяння.

В підготовці документів для української делегації на Брестській мирній конференції за дорученням голови Центральної Ради Михайла Грушевського, брали участь холмщани Олександр Василенко, Антон Павлюк, Тимофій Олексіюк [6, с.163]. 13 січня 1918 р. на переговорах у Бресті країни Четвертого блоку визнали Україну незалежною державою, яка є правоспроможною вступати в міжнародні відносини. Тепер однією із пекучих проблем, що стояла перед українською делегацією, було визначення кордонів республіки. Українська делегація ставила питання про об'єднання всіх українських земель в складі УНР. Австро-Угорщина заявила, що визнає незалежність України тільки за умови визнання нею старих кордонів між Австро-Угорщиною та Росією. Але напружена внутрішньополітична ситуація в країнах Четвертого блоку, загроза голодних бунтів, воєнного розгрому змусила їх поспішати з укладенням миру і Австро-Угорщина згодилася на поступку Холмщини і Підляшшя Україні [15, с.315]. 9 лютого 1918 р. між УНР, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною був підписаний Брестський договір. Згідно угоди кордони України мали проходити з Австро-Угорщиною по старому кордону Російської імперії. З нововідродженою Польщею – по лінії Тарноград-Білгорай-Щербешин-Красностав-Мельник-Високо-Литовськ-Кам'янець-Литовськ-Пружани-Виговівське озеро [16, арк.2].

Українське населення та інтелігенція краю були переконані, що рішення Брестського мирного договору відповідало нормам міжнародного права, бо його уклали уряди визнаних у світі держав. Але згодом країни Антанти, які недавно визнали УНР, стали на бік Польщі, зневаживши історично справедливі здобутки українців Холмщини і Підляшшя.

Польське суспільство, політичні та наукові кола цієї держави не визнали рішень Брестської мирної угоди. Підтримані рядом європейських держав і більшовицькою Росією польські територіальні претензії безперечно відповідали прагненням та відчуттям польського народу, але ущемлювали споконвічні прагнення українців [17, с.22].

Польські політичні кола виступили проти зазначеної лінії західного кордону України. Вони домагалися, щоб польсько-український кордон був встановлений по

р. Буг, тобто, щоб Холмщина і Підляшшя залишилась за Польщею. Крім того деякі польські політичні сили заявляли претензії на Волинь і Поділля. Під їх тиском 4 березня 1918 р. був підписаний окремий протокол, в якому вказувалося, що "передбачена у другім уступі договірної постанови комісія не зв'язана класти граничну лінію через місцевості Білгорай-Шербешин-Красностав-Пугачів-Радин-Межиріччя-Сарнаки, лише має право на підставі цього мирного договору поправити границю, що виходить з етнографічних відносин і бажань населення також на схід від лінії Білгорай-Шербешин-Красностав-Пугачів-Радин-Межиріччя-Сарнаки. Згадана мішана комісія утвориться із заступників сторін, що заключать договір" [18, с.19]. Таким чином, приєднання Підляшшя і Холмщини до України ставилося під запитання.

Протягом 1918 р. польські політичні кола приклали максимум зусиль, щоб відновити Польщу з максимальними територіальними володіннями. Особливо ускладнилася ситуація із землями Холмщини і Підляшшя з початком українсько-польської війни, приводом до якої було проголошення 13 листопада 1918 р. Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). На результати цієї війни вирішальним чином вплинула конфігурація національних територій (тобто належність більшої частини українських і польських земель Російській імперії, а меншої – Австро-Угорщині), а також ставлення до питання про надання їм державного суверенітету з боку країн, що виявилися переможцями у світовій війні. Принагідно слід зауважити, що Антанта була налаштована вороже щодо української державності в будь-якій формі, тому що мала зобов'язання перед своїм союзником у минулій війні – Росією. За цих умов проголошена 22 січня 1919 р. злука УНР і ЗУНР залишалася тільки декларацією добрих намірів. Галицькі українці зазнали поразки в цій війні, тому що не могли протистояти об'єднаному і підсиленому Францією військовому потенціалу всієї Польщі.

Уряд Ю. Пілсудського всередині липня 1919 р. остаточно розгромив військові сили ЗУНР, завершивши цим українсько-польську війну. Після поразки ЗУНР у липні 1919 р. 40-тисячна Українська Галицька Армія перейшла Збруч і увійшла в підпорядкування до С. Петлюри. Війська, які він очолював, воювали одночасно з червоноармійцями і з білогвардійцями. Директорія УНР контролювала на той час лише невеличку частину земель на північному заході України. На основній її території точилася громадянська війна між червоноармійцями і білогвардійцями.

Чергові поразки на фронті восени 1919 р. змусили С. Петлюру з рештками своїх військ перейти за р. Збруч на контрольовану Польщею територію. Саме в такій ситуації визрів союз С. Петлюри з Ю. Пілсудським, який і досі викликає цілу низку запитань. Очікуючи неминучого удару з боку Росії, Ю. Пілсудський прагнув заручитися підтримкою С. Петлюри. У ніч на 22 квітня 1920 р. міністр закордонних справ України А. Лівицький і Польщі Я. Домбський підписали українсько-польську політичну угоду з дев'яти пунктів. Польща визнала незалежність УНР. Кордони між обома державами проходили по лінії від ріки Дністер повз ріку Збруч, потім по колишньому кордону між Австро-Угорщиною і Росією до Вижгрудки, звідти на північ по Кременецьких горах, потім по лінії, яка проходить на схід від Здолбунова повз східну адміністративну межу колишньої Мінської губернії до перетину її з рікою Прип'ять і далі по Прип'яті до її гирла [19, с.656]. Тобто до Польщі мали відійти українські землі, які раніше належали Австро-Угорщині. Петлюра визнавав питання "Східної Галичини внутрішньою справою польської держави". Обидві сторони зобов'язалися не укладати міжнародних угод, спрямованих проти УНР або Польщі [20, с.20].

24 квітня 1920 р. політична угода була доповнена військовою конвенцією із сімнадцяти статей. Польща зобов'язувалася надавати Директорії УНР військову допомогу. Спільний наступ на контрольовану радянськими військами Україну мав

розпочатися під загальним польським командуванням. Передбачався контроль польських військових над українськими залізницями на весь період воєнної кампанії. Ці укладені угоди отримали узагальнюючу назву Варшавського договору. Як в українському, так і в польському суспільствах він викликав неоднозначну реакцію, адже після укладення Варшавського договору війна з Росією ставала неминучою. Але вийшовши переможцями у війні 1918-1919 рр., поляки ставилися до місцевих українців, як до переможених. Радикальність цих поглядів найбільше відчули українці Холмщини і Підляшшя. Більша частина польського суспільства дивилася на них, як на окрему зросійщену групу, етнічно не пов'язану з українською нацією. Така думка побутує і сьогодні серед частини сучасної польської еліти, в тому числі й польських істориків. Вони безпідставно твердять, що українці Холмщини і Підляшшя добровільно прийняли етнічну назву "руські", а польське суспільство лише автоматично сприйняло цю назву [21, с.35].

25 квітня 1920 р. під командуванням Ю. Пілсудського польські війська розпочали наступ, названий тоді у Польщі "київським походом". Через 262 роки після Гадяцьких угод Ю. Пілсудський розпочав новий період співробітництва Польщі з Україною шляхом союзу двох незалежних держав. Використовуючи революційний хаос, Ю. Пілсудський намагався визволити Україну з-під російської окупації, що тривала кілька століть, створити вільну Україну-союзницю Польщі. Він спирався тільки на власне переконання, що без вільної України не може довго існувати незалежна Польща. Отже, Польща передусім прагнула створити між собою та Росією східноукраїнську буферну державу [22, с.327].

В жовтні 1920 р. польсько-радянська війна завершилася. 18 березня 1921 р. в Ризі було підписано мирний договір між Польщею і трьома радянськими республіками – Росією, Україною та Білорусією. Всі територіальні вимоги Польщі були задоволені: за нею залишилися західнобілоруські землі по річках Двіна і Березина та українські по річках Збруч і Дністер. Польща визнала радянські республіки Україну та Білорусь (ст. 2 договору). Обидві сторони зобов'язувалися гарантувати повну пошану державного суверенітету іншої сторони й утримуватися від усякого втручання у внутрішні справи, створити належні умови для вільного культурно-національного розвитку національних меншин (ст. 5 договору). Росія зобов'язувалася сплатити Польщі 30 млн. крб. за її участь у господарському житті царської Росії і повернути культурні цінності, вивезені з польських земель [23].

Таким чином, Ризький мирний договір для Польщі був вигідний. Він означав збереження її незалежності, піднесення гідності нації, закріпив за нею великі території з непольським населенням в тому числі Холмщину і Підляшшя. Разом з тим, Ризький договір став підставою для клопотання Польщі перед міжнародними організаціями щодо визнання прав Польщі на Холмщину, Підляшшя, Сянщину, Східну Галичину і Волинь – стародавні українські землі, що входили ще до складу Галицько-Волинського князівства. Безсумнівно, Ризький мирний договір був великою поразкою для української дипломатії і узаконив окупацію її територій з боку Польщі проти волі українського народу.

Східні і північні кордони Польщі були визнані Англією, Францією, Італією і Японією, про що було оголошено польським урядом 12 квітня 1923 р.

Внаслідок стабілізації кордонів у 1922-1923 рр. територія Польської Республіки становила 388,6 тис. кв. км (52% території Першої Речі Посполитої). Польща відродилася на основі входження до її складу трьох колишніх окупаційних територій: російської – 260 тис. кв. км, австрійської – 80 тис. кв. км і прусської – 48,6 тис. кв. км. Зона, яка повернулася в оновлену Польщу з-під російської влади, існувала у двох суттєво різних частинах:

1. Конгресувка, створена Віденським конгресом 1815 р., як політичний додаток до Царської імперії з певним ступенем адміністративної автономії, яка утиналася впродовж XIX століття, зі сталою польською людністю;
2. Креси (окраїна), або східне прикордоння, яке після поділу Польщі було адміністративно визначене як інтегрована частина Росії (до кресів входили Холмщина і Підляшшя), і де польський етнічний елемент складався з порівняно тонкої верхньої "шкоринки аристократії" та дрібномаєтного дворянства, який здійснював економічне і культурне "керівництво" соціально й етнічно "недозрілим" білоруським та українським селянством [24, с.45].

Така характеристика українства цих територій є суперечлива і вимагає детального і різностороннього аналізу, але це питання наступних досліджень.

Народжена в такий спосіб II Річ Посполита виявилась крихким і складним державним утворенням Центрально-Східної Європи. Половину її території займали землі, де проживало непольське населення (як було вказано вище. число поляків на Холмщині і Підляшші досягало лише 30 відсотків), яке не вважало новонароджену державу своєю. Це викликало з їхнього боку ставлення до Польщі як до окупанта і не сприяло державній стабільності. Політичний лад II Речі Посполитої, пройшовши певну еволюцію, був типовим для тогочасних європейських держав. У Польщі була республіка, вибори до Сейму і Сенату засвідчили демократичне спрямування державно-політичного розвитку Польщі, але зовсім не демократичним було реальне вирішення національного питання.

Однак на відміну від Галичини, де українська спільнота не сприйняла польську владу, українці Холмщини і Підляшшя, стомлені поневірянням по просторах Російської імперії, повернувшись на рідні землі, лояльно поставились до польської влади і вирішили жити в нових умовах. Вони зуміли організуватися, налагодити своє етнічне буття, і показати яскравий приклад громадянської етнічної єдності, прагнення відстояти свої національні і соціальні інтереси.

Джерела та література

1. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – 439 с.
2. Макарчук С. Доповідь на Світовому Конгресі українців Холмщини і Підляшшя (м. Рівне 19-21 вересня 1997 р.). – Рівне, 1998.
3. Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження / Під ред. В. Борисенко. – К., 1997. – 384 с.
4. Купріянович Г. Український етнос на Холмщині та Підляшші у XIX – XX ст. // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997.
5. Назарук В. Доповідь на Світовому Конгресі українців Холмщини і Підляшшя (м. Рівне 19-21 вересня 1997 р.). – Рівне, 1998.
6. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). – Вінніпег, Торонто, 1989. – 163 с.
7. Dekret Naczelnila Panstwa o najwyzszej wtadzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej z dnia 22 listopada 1918 r. (Driennik Praw Nr17, poz.35,40,41). – 104 s.
8. Dekret o wyborack do Sejmy Ustawodawczego z dn. 28 listopada 1918 r. (Dz.Pr. Nr18, poz.47). – 119 s.
9. Kallas M. Historia ustoju Polski X – XX w. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. – 564 s.
10. Nalecz Daria, Naiecz Tomasz. Jozef Pilsudski leggendy i fakty. – Warszawa, 1987. – 320 s.
11. Бардак Ю., Леснодорский М. История государства и права Польши. – М., 1980. – 558 с.
12. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часі до наших днів. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
13. Pobog-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski 1864-1945. – Londyn, 1956. – T.2. cz.2. – 258 s.

14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ). Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, ф.1063, оп.3, спр.5, 20арк.
15. Дорошенко Д. Історія України 1917-1918. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – Т.1. – 460 с.
16. ЦДАВОВУ, ф.1115, оп.1, спр.9, арк.2-6.
17. Бухало Г. Холмський край наш український. – Рівне, 1994. – 46 с.
18. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – 168 с.
19. Документы и материалы по истории советско-польських отношений. – М., 1964. – Т.III. – 658 с.
20. Україна і Польща у Східно-Центральній Європі. Спадок і майбуття : Матеріали конференції під патронатом Прем'єр-Міністрів України і Польщі (Київ, 25-27 червня 1999 р.). – К., 1999. – 331 с.
21. Брицький П. Україна в поглядах західноєвропейських політиків та істориків: ретроспективний аналіз // Європа: Ідеї та процеси. – Чернівці, 1998. – 63 с.
22. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – 391 с.
23. Мировий договір між Україною й Росією з одної сторони й Польщею з другої. – Рига, березня 18 дня 1921 року. – 33 с.
24. Ротшильд Джозеф. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. – К., 2001. – 496 с.

Анотація

На основі джерельних матеріалів, праць українських і польських істориків у статті прослідковується становлення польського політичного режиму на землях Холмщини і Підляшшя в 1918-1923 рр.

Summary

On the basis of source materials of Ukrainian and Polish historins the formation of polititical regime on the land of Khomschyna and Pidliashia in 1918-1923 in this article is underlined.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

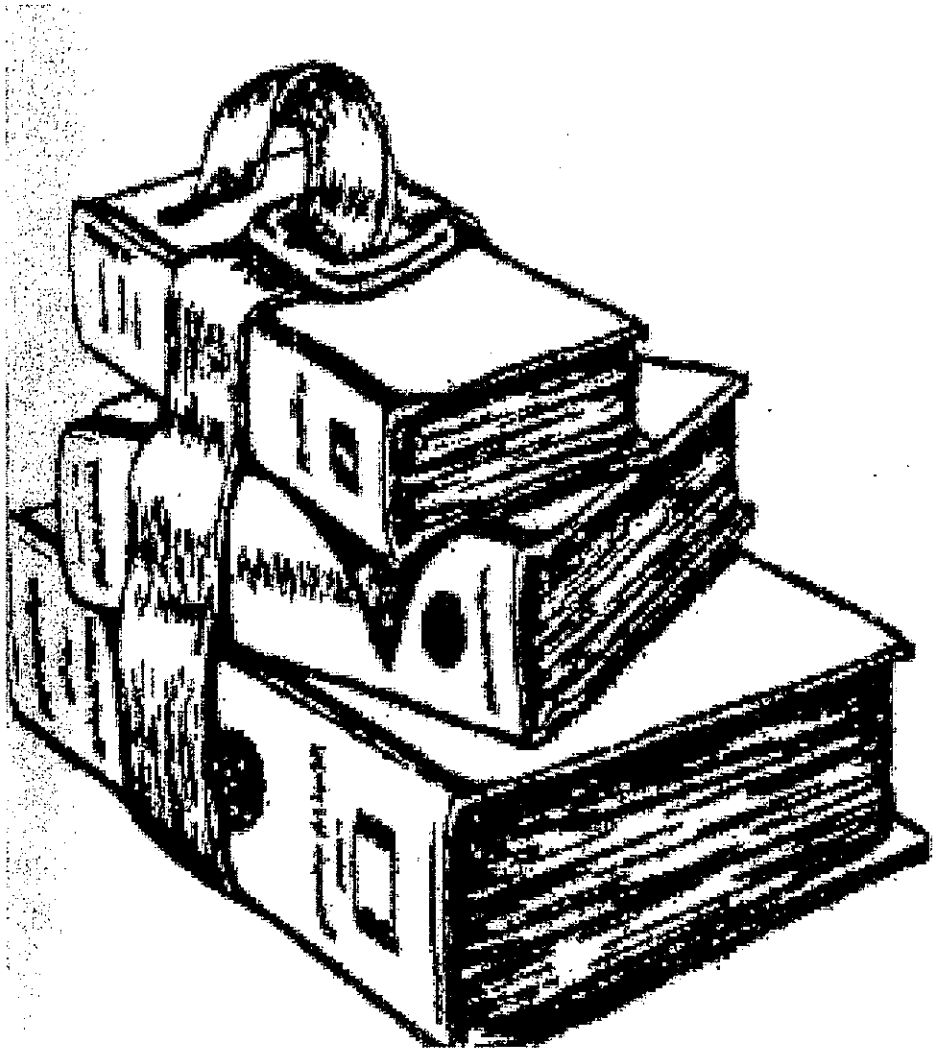

УДК 930.22

В.В. Бездрабко

ПРОБЛЕМА ФАЛЬШУВАННЯ ДОКУМЕНТІВ У ТВОРЧОСТІ О.О. ЖИЖИЛЕНКА ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ЇЇ РОЗРОБЛЕННЯ НА ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ЗАСАДАХ

Волею історії судилося, щоб XIX ст. стало часом становлення джерелознавства як спеціальної історичної науки, формування комплексного вивчення джерел інформації. На тлі стрімкого розвитку наукової історії було актуалізовано проблематику проведення історичного дослідження. Питання класифікації джерел (зокрема, документів), їх жанрово-видової специфіки, а особливо – наукової критики, стали для багатьох дослідників надважливими, оскільки розв'язання більшості із них диктували обставини еволюції науки.

Дискусія, порушена Л. фон Ранке, щодо міри довіри різним видам історичних документів, хоча й була не новою, утім позначилася на розвитку дипломатики, сфрагістики, палеографії та інших галузей історичного наукового знання, опертих на документ (чи його складові) як центральну ланку об'єктної сфери студіювання, а встановлення автентичності, оригінальності документа проголошувалося одним із основних напрямів їх вивчення. Найбільшою мірою достовірності, на думку класика джерелознавства Л. фон Ранке, володіли ті, що називалися "офіційними", або такими, що до них прирівнювалися. Полеміка "великого майстра історичної науки" із колегами-інакодумцями цілком слушно привернула увагу до проблеми фальшування документів, так як "офіційні" із них, як і решта, виявилися невільними від підробок, переслідувань зацікавлених осіб у трансформаціях форми, змісту, подачі інформації. А відтак, *фальшування*, *підробка документів* стали особливо значущою темою не тільки для істориків-критиків документів, джерелознавців, але й тих, для кого подібні діяння є прецедентом порушення правової відповідальності.

Пізніше загальні міркування фахівців про інформаційні переваги письмових джерел різних типів і видів супроводжуються заувагами про об'єктивність фіксації й інтерпретації даних. Полеміка щодо достовірності документальних матеріалів, яка розгорілася в другій половині XIX ст., привела до відмови від проголошеного Л. фон Ранке принципу беззастережної довіри "документальним пам'яткам", "вихідцям канцелярій". Натомість приходить усвідомлення *відносної достовірності* не лише нарративних джерел, але й офіційних документів [5, с.5]. Прийняття до уваги цього твердження сприяло перегляду теоретичних основ критики, загальних методичних засад їх неупередженого аналізу і, що не менш важливо, встановленню значеннєвої прозорості термінів "оригінальність" і "достовірність" документа. Тонкі, хоча й значущі відмінності між цими поняттями, на думку С.М. Каштанова, полягають у походженні документа і часом (послідовністю) появи у світі [3, с.24-41].

Термінологічні пошуки відповідей на питання, так притаманні західноєвропейській дипломатиці XIX – XX ст., привели до розвою цікавих ідей, пов'язаних із окресленням сутнісного сприйняття близьких і кардинально відмінних термінів: *authenticite diplomatique* (дипломатична автентичність), *sincerite* (оригінальність), *copie informe* (неформальна копія), *copie libre* (вільна копія), *veracite* (достовірність), *authenticite historique* (історична автентичність), *un acte faux*, *un faux* (документ, що немає ознак дипломатичної автентичності), *acte falsifie* (фальшований акт), *forgerie* (підробка), *acte recrit ou acte refait* (перероблений, заново написаний акт), *acte subreptice* (акт, одержаний згідно з хибним представленням справи), *un faux de chancellerie* (канцелярська підробка), *un faux d'erudition* ("учена" підробка, вигаданий документ, залучений до наукового твору), *acte douteux* (акт підозрілий), *acte suspect* (акт сумнівний), *original du faux* (оригінал фальшивого документа), *lettres supposes* (удавана грамота) тощо.

Поява кожного згаданого вище терміну має власну цікаву історію, етимологію і семантику, а час і послідовність їх входження до наукового обігу демонструють еволюцію питань захисту інформації й просопографії. Термінологічне різноманіття забезпечують активні дослідження дипломатарію, базовані на значущій практиці, передусім історико-правову. Завдяки прискіпливій увазі до *означників* – автентичний, фальшований, достовірний, *означуваного* – оригінал, копія, наукові розвідки вказаного відтинку часу породжують перспективні розгалуження на царині вивчення документа як акту доказу, історичного, філологічного й історіографічного факту. Зрештою, це уможливило конституювання основних наукових засад експертизи достовірності зовнішньої і внутрішньої форми документа, значеннєві пунктири якої знаходять відбиття на рівні модерних студій [8].

До XX ст. головним підходом у термінологічних роз'ясненнях документа і його сприйнятті залишався правовий. Тому цілком закономірним виглядає поява у межах правової (у т.ч. й історико-правової) науки розвідок, присвячених історії, теорії документа як письмового свідчення, доказу. Остання обставина передбачала уважне ставлення до питання фальшування документів, яке від найдавнішої практики роботи з документами залишалося одним із основних напрямів їх досліджень, проваджених спочатку на емпіричному, емпірично-теоретичному рівнях, а згодом і теоретичному.

Якщо оцінювати західноєвропейські джерелознавчу і правову науки у руслі нашого питання, то найпомітнішими були успіхи вчених німецьких наукових шкіл. Спочатку Л. фон Ранке із послідовниками висунули тезу про перевагу правових актів над оповідними джерелами, примусивши колег критично осмислити наявний досвід джерелознавчої практики, а К.-Ф. Савіньї, К.-Ф. Ейхгорн, Б.-Г. Нібур проголосили актуальним і правильним такий підхід до документа, за якого з'ясовуються його історія, "походження, ті запозичення, що в ньому є, шляхи торування цих запозичень" [4, с.319]. Їх зразки інтерпретації текстів, правових формул, незважаючи на окремі методологічні хиби, стали гідним досягненням критики джерел, зокрема установлення їх оригінальності. Вивчення історіографії питання переконує нас у тому, що найяскравіші вітчизняні досягнення досліджуваного проміжку часу у галузі історико-правової науки так чи інакше були пов'язані з німецькою історико-правовою школою, практикуванням зарубіжного досвіду.

Безперечно, оригінальною і високовартісною для науки кінця XIX – початку XX ст. була творчість відомого російського вченого, одного із основоположників кримінального права – Олександра Олександровича Жижиленка (1873-1937 (?)). Справжній фахівець, обдарований блискучим літературним і полемічним талантом, О.О. Жижиленко заслуговує на порівняння його з найвідомішими представниками російської юридичної науки, такими як А.Ф. Коні чи М.А. Корф. Вихованець петербурзької, берлінської юридичних шкіл, професор Санкт-Петербурзького університету, інших навчальних закладів, автор фундаментальних досліджень у галузі кримінального права, судочинства [2], видатний організатор правової науки, галузевих музеїв, міжнародних і вітчизняних спеціалізованих товариств, гуртків, часописів, адміністратор пенітенціарних закладів, і навіть службовець Управління центральним архівом при ВЦВК РФРСР, науковий співробітник Публічної бібліотеки у Ленінграді – це далеко невичерпаний перелік занять і посад, які наповнили життя непересічного діяча науки [2; 6, с.44]. Його ім'я нерозривно пов'язано з історією Харківського університету. Саме тут, у 1915 р., О.О. Жижиленко здобув ступінь доктора наук, а подана ним до захисту робота була удостоєна академічної Ахматовської премії [9].

Окрім усіх інших творчих здобутків, О.О. Жижиленко лунко заявив про себе, як дослідник системи доказів у судовій практиці, особливим видом яких є документ. Невід'ємною складовою основної лінії студій є вдалий історико-порівняльний аналіз особливостей різних форм доказів. Такий підхід дозволив науковцю розкрити

переваги документа порівняно з іншими доказами, довести те, що письмове свідчення (а не усне, як, наприклад, показання свідків) є об'єктивнішим гарантом достовірності правових відносин. Йому належить фундаментальне дослідження феномена фальшування документів у суспільно-інституційному (зовнішньому) і концепційному (внутрішньому) вимірах. У цьому руслі найважливішим досягненням науковця стала монографія «*Подлог документов: Историко-догматическое исследование*» («*Підробка документів. Історико-догматичне дослідження*» (1900), яка у повній мірі віддзеркалила існуючий на тоді історичний, правовий досвід вивчення проблеми. Дотримуючись розповсюдженої у XIX ст. диференціації документів на публічні і приватні, автор сконцентровує увагу на правовому відгуку на виклик фальшування цих видів актів.

Фундаментальне положення у студіях займає висновок про природу документа та його фальшування як "зазіхання на письмову форму засвідчення життєвих моментів юридичних відносин і подій, що мають правове значення" [1, с.212-213]. Головним чинником появи документів дослідник називає суспільний розвиток, на певному рівні якого "усвідомлюється необхідність особливих способів такого засвідчення в інтересах усього правопорядку, і коли охорона цих засвідчувальних засобів, представляється досить суттєвою, оскільки зумовлює твердість і міцність усього правопорядку" [1, с.213]. Мотивуючи появу документів розвитком правовідносин, науковець робить аргументований висновок про залежність між досконалістю законодавства і механізмом його реалізації та рівнем розповсюдження фальшованих документів.

На думку О.О. Жижиленка, *sine qua non* (необхідною умовою) всебічного розроблення досліджуваного питання є ретроспективне "занурення в тему", що розкриває ґенезу документа як особливого об'єкта правової практики. Тому відомий науковець із особливим шануванням ставився завжди до історії права, зокрема римського, нормативно-правових актів, що порушували різні аспекти обставин послуговування письмовим документом як доказом. Не виходячи за межі римського права, автор стверджує, що першим випадком уваги до фальшування документів на рівні правого акту є *Lex Cornelia de falsis* (*Закон Корнелія* [*Сулли*] *про підробку*) (80 р. до н.е.), поява якого спричинена "тими діяннями, які завдяки ... невлаштованості у римському житті, почали особливо гучно про себе заявляти" [1, с.25]. Дискутуючи з німецькими колегами – Т. Моммзеном, Е. Матеусом, К. Кохом та ін., О.О. Жижиленко стверджує, що спочатку підробка документів розглядалася як складова загального кримінального порушення – *crimen falsi* (*кримінальна підробка*) і стосувалася лише духовних заповітів. Пізніше, жанрово-видовий коло документів, що фігурували як найпопулярніші серед фальшувальників, розшириться. Це знаходить у О.О. Жижиленка раціонально вмотивоване пояснення, ґрунтоване на висновку про ускладнення суспільних правових відносин і абсолютно природному процесі видового урізноманітнення правових актів. Оригінальним і справедливим є зауваження професора про те, що серед фальшувальників часто зустрічалися справжні знавці палеографії, дипломатики, сфрагістики, для яких документ (чи його складові) не представляв наукової значущості як об'єкт дослідження, а цікавив як гарант, знак достовірності того чи іншого факту, події [1, с.46]. Утім, незважаючи на це, протистояння фальшувальників і поборників їхньої достовірності документів плідно впливало на складання засад їх наукової критики.

Історичне дослідження підробки документів О.О. Жижиленко проводить також через конструкції "теоретично правильного" канонічного права. Прогресивним є висновок фахівця про суттєву відмінність канонічного права від римського, що полягає в розгляді фальшування документів окремим правопорушенням, яке характеризується "моментом спотворення оригінальності документів, як знаків засвідчення подій, котрі мають правове значення" [1, с.84]. Пошуки історичного

досвіду переслідування і визначення міри покарання за фальшовані документи, їх ознаки і правила критики спровокували дослідника на глибоку ретроспекцію питання. Це призвело до детального аналізу прикладів переслідування фальшування документів германським (переважно баварським) (наприклад, Баварське уложення 1751 р., Прусський ландрехт 1794 р., Баварське уложення 1813 р., Австрійське уложення 1803 р. та ін.), французьким (Ордоннанс 1532 р., Едикт 1680 р., кодекси законів 1791 р., 1810 р. (Code pénal, Code pénal belge), англійським (закони Генріха I, Консолідований статут 1861 р.) законодавствами епохи середньовіччя, нового і новітнього часу.

Кожного разу, розгортання міркувань відбувається на тлі детального аналізу загальних умов функціонування держави, особливостей побутування суспільства. Оперуючи широкою тематичною джерельною базою, дослідник не просто вивчає еволюцію законодавства і правових норм, перетікання запозичень між ними, але й розкриває результати таких освоєнь. Так, завважуючи про наслідування французького права германським, О.О. Жижиленко вказує й на специфічні відмінності. Наприклад, прогресивність германського права, порівняно з іншими європейськими законодавствами, виявилася у більш виваженому сутнісному окресленню змісту поняття "підробка документів" та кваліфікації протиправності дій навіть на момент укладання фальшованого акту, а не користування ним. Солідності проведеному дослідженню надає прагнення представити досягнення європейського (фінське (1889), угорське (1878), голландське (1881), норвезьке (проект, 1885), італійське (1889) та ін.) законодавства 1880-1890-х років. з огляду на тривалість правових традицій і нововведень, зміцнених теорією права і суспільною практикою.

Чільне місце у монографії займає розгляд руського і російського права. Слідуючи вивіреному прийому – хронологічній послідовності, науковець належно поцінував роль Литовських статутів (1566, 1588) у поширенні на схід західноєвропейських принципів розгляду у правових актах фальшування документів (наприклад, Уложення Олексія Михайловича 1649 р.), детально проаналізував постановку питання про їх підробку за часів Івана IV Рюриковича (Судебник 1550 р.), Петра I (Воєнні артикули 1716 р., Статут морський 1720 р.), Єлизавети (проекти спеціальних комісій 1754-1766 рр.), Олександра I (проекти кримінальних кодексів проф. Харківського університету Якоба 1811 р., Уряду 1813 р.) Миколи I (Звід законів 1832 р., т. XV) із династії Романових та ін., що забезпечило аргументованість зробленим автором висновків. Дотримуючись засад формальної логіки при висвітленні еволюції законодавства Російської імперії, автор вважає за необхідне акцентувати увагу на змінності розуміння поняття "підробка документів" (термінологічний аспект), урізноманітненні з часом видів фальшування і фальшованих письмових свідчень, зростанні кількості учасників правопорушення (соціально-політичний, економічний, психологічний аспекти), ускладненні процедури виявлення підробки оригінальних актів (експертиза документів), кваліфікуванні протиправних дій, зміцненні значення документа у суспільстві (правовий аспект). Безперечно, такий підхід забезпечив усебічність аналізу теми, продемонструвавши його вивчення у контексті досягнень класичної гуманітарної і, зокрема правової, науки XIX ст.

Дослідження широкої джерельної бази дозволило встановити час входження у вітчизняне законодавство "вчення про фальшування документів". Каналом трансляції було визнано Литовський статут 1588 р., який містив розлогі коментарі щодо видів "документарного спотворення свідчень", а саме: "*1) підробка королівських документів і печаток, зокрема підробка грамот, привілей, здійснених шляхом підробки підпису короля і вищих чиновників держави; 2) вирізання й зберігання у себе справжніх королівських печаток і печаток державних закладів (урядів наших), так само, як і користування ними; 3) недостовірна зміна оригінальних документів*

різного роду, що не мають загальнодержавного значення, але мають значення у сфері правового обігу взагалі; ... зміна судових печаток і зняття печаток із одних паперів і прикладання до інших; 4) користування спадкоємцем наперед відомо фальшивими документами, що дісталися йому у спадок" [1, с.231-232]. Окремі історики права, вважають, що детальний аналіз Литовського статуту 1588 р. і Уложення 1649 р. дозволив О.О. Жижиленку виграти дискусію другої половини XIX ст., підтримувану М.В. Владимирським-Будановим, щодо першості появи у вітчизняному законодавстві ґрунтовних викладок стосовно видів фальшування документів. Утім, зауважмо, що визнання справедливості, зробленого О.О. Жижиленком висновку, залежить від значеннєвих меж поняття "вітчизняне законодавство".

Помітне місце у роздумах О.О. Жижиленка відводиться вченню про фальшування документів і аналіз складу цього злочину у руслі кримінального права [1, с.343-368]. Очевидним є високе поцінування тематичних доктрин Л.А. Фейєрбаха, К.Л.В. фон Грольмана, К.Й.А. Міттермайера, Т. Марецолля та інших правників, присвячених осмисленню природи обману й адекватному реагуванню права на його види, залежно від ступеню тяжкості, з'ясуванню суб'єктивного й об'єктивного, зовнішнього й внутрішнього у їх походженні, обставин визнання актів підробними [1, с.415-524].

Наскрізна, потенційно присутня думка про документальну форму фіксації інформації як соціальне явище, зрештою піднімається на "поверхню" і "виливається" у вагомі коментарі у стосунку документа об'єкта злочину. Термінологічні пошуки найприйнятнішого пояснення змісту документа, призводять до посилань на авторитетне видання – «Словарь русского языка, составленный Вторым отделением Академии наук» (СПб., 1895), керуючись яким, стверджується значення документа як письмового акту. На відміну від германського права, в якому для означення документа існувало два терміни – *Urkunde* (у розумінні будь-якого матеріального об'єкта, який може бути свідченням) і *Schrift* (у розумінні письмового акту), що створювало не тільки термінологічну плутанину, але й правові колізії, російське законодавство оперувало визначенням документа лише як письмового свідчення. Щоправда, існували зауваження щодо способу фіксації інформації. Під "письмовим" розуміли документ, створений ручним і механічним способами, який складається з "письмен, тобто букв, що утворюють слова і речення ... Матеріал, на якому документ написаний, для загального його розуміння немає значення, так само, як і вартість його сама по собі, окрім відомих видів документів (кредитні папери), з огляду на особливі властивості, що вирізняють [їх] із-поміж інших документів, які слугують предметом фальшування" [1, с.541]. Таким чином, О.О. Жижиленко робить акцент на тому, що цінність документа полягає у документній інформації. Документ *свідчить*, *засвідчує* і *доводить*. У цьому, як уважав знаний учений, полягає сутність і основна властивість акту [1, с.542].

Емпірично й аморфно-сумативно балансуючи між різними, прийнятими у германському праві визначеннями документа як об'єкта, що "здатний [від початку] слугувати доказом відомих подій, а не призначатися для цього" (Р. Гарро), "матеріальний, неодухотворений предмет, якому властиве свідчення на користь відомих обставин і уможливлення завдяки власним формі й існуванню висновків про відомі обставини" (З. Меркель), "має значення акту як доказу" (К. Біндінг), "належить чуттєвому світу і виготовлений із метою, щоб довести правове значення обставин шляхом умовиводів, а не завдяки своєму побутуванню" (Ф. Ліст), "опредмечена для тривалого розпізнання думка" (Т. Моммзен), "всякий речовий виріб, що здатний доводити факти згідно своєму, виготовленому людською рукою, змісту" (А.Б. Рідель), "заява, зроблена у письмовій формі" (К. Бродманн), "предмет, який через владну волю отримує призначення слугувати доказом відомого факту" (Г. Мейер) та ін.,

врахувавши відбиття практичних інтенцій у змісті поняття, О.О. Жижиленко "вивів" і спробував довести справедливість тлумачення документа як письмового акту, "складеного згідно з формою і призначеного посвідчувати відомі правові відносини і події правового значення" [1, с.543–563].

Відмічаючи видове різноманіття документації у правовому обігові наприкінці XIX – на початку XX ст., О.О. Жижиленко запропонував оригінальну схему класифікації документів за матеріальною й інформаційною складовими. *Форма, походження, функційне призначення, зміст, способи викладу інформації й посвідчення, значення* були обрані критеріями диференціації документів. Цікавими є пояснення кожного з них, які містять не лише переліки класів документів, але й зауваження стосовно відносності статусу будь-якого запису інформації як акту засвідчення, підтвердження певного факту чи обставин дії. У якості ілюстрації, науковець проводить порівняння між метричним свідоцтвом і приватним листом, що містить зізнання особи у власному боргу. У першому випадку, документ спеціально створювався з метою засвідчення факту, а в іншому – мав інше призначення. Якщо метричне свідоцтво є документом поза будь-якими обставинами, то лист відіграє роль документа "винятково процесуального" [1, с.543].

Неодноразово О.О. Жижиленко порушував питання достовірності новітніх видів документів, а саме: фотографії і телеграми. Як активний учасник Юридичного товариства при Петербурзькому університеті (1877), виступив автором декількох доповідей для слухачів, присвячених питанню використання новітніх носіїв інформації для судової практики у системі доказів [7]. Коло інтересів дослідника охоплювало і тему юридичної сили оригіналу та копії документа, інших важливих для юридичної практики аспектів розгляду правових актів.

Без перебільшення, дослідження відомого правника на тривалий час стало якраз визначальним у вивченні фальшування документів, окреслило розбіжності у методологічних підходах різних європейських академічних кіл, університетських професорсько-викладацьких корпорацій, представників практичної роботи з документами. Народжений О.О. Жижиленком діалог сприяв не тільки утвердженню системи поглядів на документ як акт письмового свідчення чи доказу у правовій практиці, але й накопиченню спеціальних знань загалом, і зокрема в джерелознавстві й інших історичних дисциплінах. Його ідеї започаткували цікаві дискурси, які розгорталися і доповнювалися впродовж XX ст., вивчення котрих стане у нагоді серйозним історіографічним студіям із документознавства.

Джерела та література

1. Жижиленко А.А. Подлог документов: историко-догматическое исследование. – СПб.: Невская типография, 1900. – 746 с.
2. Іванов П.О., Ильина Л.К. Пути и судьбы отечественной криминологии. – М., 1991. – 356 с.
3. Каштанов С.М. О подлинности и достоверности актовых источников // О подлинности и достоверности исторического источника: Сб. статей. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1991. – С. 24-41.
4. Косминский Е.А. Историография средних веков. V в. – XIX в.: Лекции. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1963. – 324 с.
5. Установ М.А. Некоторые вопросы источниковедческой критики документальных памятников // О подлинности и достоверности исторического источника: Сб. статей. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1991. – С. 5-23.
6. Юбилей А.А. Жижиленко // Право и жизнь. – 1925. – № 4-5. – С. 43-45.
7. Юридическое общество при Императорском Санкт-Петербургском университете за двадцать пять лет (1877-1902). – СПб.: Сенатская типография, 1902. – 164 с.
8. Vocabulaire international de la diplomatique // Folia Caesaraugustana. – Zaragoza, 1984. – Vol.I. – P.121. – Art.57; P.126. – Art.99,100; P.126-127. – Art.105,106,114.
9. http: www.nlr.ru/ar/staff/jiji.htm [текст]

Анотація

У статті здійснюється деконструкція концепту фальшування документів як актів письмового доказу, свідчення. Аналізується генезис поглядів О.О. Жижиленка у контексті впливів німецької історико-правової наукової школи, юридичної науки. Здійснено спробу довести важливість для документознавства розроблення проблеми з урахуванням досягнень правової науки.

Summary

In the article the deconstruction of the concept of documents falsification as acts of literal proof, evidence has been given. The genesis of O.O. Zhyzhylenko views is analyzed within the context of the German historical and legislative school of thought, legislative science. The attempt to prove the importance of the matter developed has been made with taking into consideration legal science achievements.

УДК 796 (091) (477.7)

В.А. Вербицький

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ І СПОРТ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Протягом останнього десятиліття спостерігається посилена зацікавленість учених до дореволюційного минулого нашої країни. Завдяки цьому сучасна українська наука впевнено веде нові напрями досліджень, до числа яких відноситься історія фізичної культури та спорту.

Цей напрям історичної науки, який ще донедавна входив до сфери зацікавленості учених з інших галузей знань, за останній період помітно збагатився новими науковими дослідженнями. Проте, незважаючи на значні успіхи в дослідженні цієї теми, слід зазначити, що спортивна тематика залишається найменш вивченою складовою культурного життя України.

Як у дореволюційній, радянській, так і в сучасній історичній літературі налічується незначна кількість праць, які безпосередньо присвячені розвитку фізичної культури і спорту в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Ще менше робіт, у яких би розглядалися питання організації фізичного виховання молоді в освітніх закладах. Разом з тим, у спортивно-історичній, науково-публіцистичній літературі існує велика кількість праць, які тією чи іншою мірою торкаються цієї проблематики. Виходячи з цього, автор ставить за мету розглянути здобутки у висвітленні цієї проблеми в історичній науці, проаналізувати позитивні зрушення в даному напрямі, окреслити подальші завдання та перспективи.

Висвітлюючи проблему дореволюційної спортивної історіографії, доцільно було б виділити три основних періоди: дореволюційний, радянський та сучасний.

Праці дослідників дореволюційного періоду нечисленні. В основному вони мають описовий характер. Винятком є стаття невідомого автора «З питання про ведення гімнастики у військово-учбових закладах» [1]. Це, можна сказати, одна з перших праць з історії гімнастики у військово-навчальних закладах Росії. У статті міститься солідний фактичний матеріал, характеризуються основні етапи розвитку гімнастики, проведено аналіз проблем, розкрито причини недоліків у системі військової фізичної освіти.

Цікавою і достатньо цінною, на нашу думку, можна вважати статтю Я. Мора [2], надруковану в «Журнале Министерства народного образования». Автор, на прикладі конкретних урядових документів, простежив історію викладання фізичних вправ у

навчальних закладах Росії та провідних європейських держав – Німеччини, Швеції, Бельгії. Це дало йому можливість провести порівняльну характеристику рівня шкільного фізичного виховання в названих країнах, розкрити недоліки в російській системі фізичної освіти.

Важливе місце в дореволюційній історіографії займає праця Е.А. Покровського [3]. У своїй монографії автор представив багатющий історико-етнографічний матеріал про ігри і фізичне виховання в Росії, вперше у вітчизняній науці здійснив комплексний підхід до вивчення фізичних ігор, дав їм історичну, педагогічну, етнографічну і фізіологічну характеристику.

Певний інтерес для нашого дослідження являє журнал «Вестник воспитания». На сторінках цього періодичного видання було опубліковано величезну кількість робіт, що розкривають різні аспекти фізичного виховання молоді. Зокрема, викладанню гімнастики з найдавніших часів до початку XX ст. присвячується праця А. Нейфельда [4]. Історичний нарис охоплює різні історичні етапи еволюції системи фізичного виховання різних народів.

Організація фізичного виховання у навчальних закладах провідних держав Європи, її історичний аспект стали предметом вивчення К. Тиандера та Е. Лозинского [5].

Питанням військово-патріотичного виховання молоді і, зокрема, історії створення "потішних" загонів у Росії, Франції, Швейцарії, Німеччині, Австрії присвячена стаття Е. Лозинського «"Потішна" педагогіка і "школи світу" на Заході» [6].

Підбиваючи підсумки дореволюційної історіографії, слід констатувати, що узагальнюючих праць у цей період не написано. Разом з тим зазначимо, що видані публікації хоча й містять у собі цікаві відомості, але все таки носять швидше публіцистичний характер. Таким чином, можна зробити висновок, що дореволюційний період став часом первинного накопичення та осмислення фактичного матеріалу, зародження певних елементів історії фізичної культури в Російській імперії. Але, на жаль, питання розвитку фізичної культури і спорту в Україні, а тим більше на півдні країни, абсолютно не висвітлені.

Після жовтневої революції 1917 р. аж до другої половини 1930-х років вагомих праць з історії розвитку спортивного руху не видано.

Винятком є дослідження Г.О. Дюперрона [7], в якому автор уперше спробував проаналізувати особливості зародження й розвитку різних видів спорту в Росії з часів Петра I до початку 20-х років XX ст. У своїй праці автор особливу увагу приділив олімпійському руху, відзначив позитивні успіхи російських спортсменів на міжнародних змаганнях, високо оцінив значення Російських Олімпіад 1913 р. (м. Київ) і 1914 р. (м. Рига). Цінним для нас у цій праці є те, що в контексті поданої інформації зустрічаються відомості про розвиток спорту в Україні (Києві, Одесі) і про успіхи українських спортсменів (І. Піддубний, В. Питлясинський – боротьба, С. Уточкін – велоспорт), яких досягнуто на міжнародних змаганнях.

У передвоєнні роки інтерес до вивчення історії фізичної культури дореволюційного періоду помітно зростає. У цей період з'явилися перші вагомі наукові дослідження. Найцікавішою стала праця Є.Ю. Зеліксона [8]. Використовуючи різну базу першоджерел, автор проаналізував питання зародження й розвитку спорту в Росії, стан фізичної підготовки в армії, в цивільних навчальних закладах, спортивно-гімнастичних товариствах. У монографії наголошується, що зародження спорту в Росії відбувалося під впливом західноєвропейського досвіду, де на той час уже були позитивні напрацювання в спортивного русі.

У повоєнний період (1940-1950 рр.) інтерес до спортивної тематики істотно зріс. Це знайшло відображення в дисертаційних дослідженнях та історико-спортивній літературі тих років. Основну увагу вчені присвятили історії розвитку і досягненням радянського спорту, спортивно-масового фізкультурного руху в СРСР. Проте слід

зазначити, що ідеологічна заангажованість радянської науки стала причиною того, що в цих дослідженнях автори свідомо занижували роль західних держав у зародженні деяких видів спорту. Наприклад, у своїй дисертації Я.Б. Браун [9], заперечує лідерство англійців у зародженні сучасного боксу, а И.А. Мещерягин [10] стверджував, що баскетбол винайшли не американці, як це було прийнято, а його прототипом є російські ігри з м'ячем. Основною метою, яку ставили перед собою вчені, було довести лідируючі позиції Росії в зародженні окремих видів спорту.

У 50-х роках виходять перші навчальні посібники з історії фізичної культури і спорту. До числа таких наукових досягнень з упевненістю можна віднести праці, що вийшли за редакціями авторитетних фахівців у сфері історії фізичного виховання Ф.И. Самоукова та С.Д. Синицина [11].

Особливо хотілося б відзначити здобуток авторського колективу за загальною редакцією С.Д. Синицина. Ця праця стала, по суті, першою спробою систематичного викладу історії фізичної культури народів СРСР з давнини до революції 1917 р. Окремі розділи книги присвячені найдавнішим періодам історії фізичного виховання українського народу і стародавніх слов'ян.

Говорячи про історію розвитку спорту, не можна не згадати про довідкову літературу. У довіднику «Спорт на Украине» серед фактичного матеріалу про досягнення спортсменів республіки, наведено стислі дані з історії окремих видів спорту, що набули поширення на території України [12].

Найпродуктивнішим у радянській історіографії є період 1960-1980 рр. Саме в цей час помітно активізувалися історико-педагогічні пошуки учених, наслідком чого стала величезна кількість наукових праць з проблем розвитку фізичної культури і спорту в СРСР.

Разом з тим, на фоні ідеологічних наукових праць, що знайомили з досягненнями радянського спорту, посилюється інтерес до історії фізичної культури дореволюційного періоду. В науці утверджується більш об'єктивний підхід до аналізу дореволюційної історичної спадщини. Дослідження радянських учених охоплювали різні аспекти дореволюційної історії фізичної культури: зародження і розвиток гімнастики (В.Д. Волков, А.В. Шушпанов, А.Є. Григорьєв [13]), фізичне виховання і спорт (К.В. Цуркан, Н.Н. Власова [14]), фізичне виховання в навчальних закладах (Р.А. Геворкян [15]), розвиток науково-методичних основ фізичної освіти (Н.А. Карпушко [16]). Більшість цих праць були виконані з позицій класового і партійного підходів, а значить, відрізняються неповнотою, замовчуванням, недооцінкою дореволюційного спортивного минулого й нерідко перекрученням фактів.

У різні роки з друку виходить цілий ряд науково-публіцистичної літератури, присвяченої спортивній тематиці. Серед монографій, навчальних посібників, виданих у радянський період, відзначимо спільну працю Ф.И. Самоукова, Н.И. Торопова, Г.Д. Харабуги, И.Г. Чудинова, праці Л. Куна, Ф.И. Самоукова, Н.Ф. Кулинко [17]. В основному ці книги мають схематичний характер.

Показовим щодо цього є навчальний посібник В.В. Столбова та И.Г. Чудинова [18]. Центральне місце в підручнику відводиться успіхам у спорті, досягнутим у радянський період. Разом з тим, окремі розділи книги присвячені виникненню й розвитку фізичної культури у другій половині XIX – початку XX ст. Незважаючи на цікавий фактичний матеріал, автори побіжно торкнулися питань фізичного виховання у цивільних навчальних закладах, присвятивши їм лише декілька сторінок.

Що стосується історії фізичної культури в Україні, то окремо необхідно виділити працю Б.Є. Трофим'яка «Фізична культура і спорт в Українській РСР» [19]. У монографії автор уперше в українській радянській історіографії висвітлює становлення й розвиток фізичної культури і спорту на Західній Україні як соціально-політичне явище; крім того, розглядаються питання створення та діяльності

спортивно-гімнастичних і військово-цивільних спортивних клубів і товариств дореволюційного періоду. Ідеологічна спрямованість радянської науки дозволила авторові стверджувати, що всіма спортивними організаціями Галичини керували представники буржуазної інтелігенції, які, виходячи зі своїх класових позицій, спрямовували їхню діяльність буржуазно-націоналістичним шляхом.

Безперечний інтерес викликають наукові статті, що вийшли на сторінках періодичних видань. Основна тематика цих праць присвячена одному з найважливіших питань в історії спорту – дореволюційному олімпійському руху в Росії. До числа таких досліджень відносяться статті М.І. Такера, Д. Крадмана, Є. Павелка, О. Суніка [20].

Питання підготовки фахівців з фізичного виховання для російської армії знайшли своє відбиття в публікаціях А.Е. Скворцова [21].

Серед праць, присвячених олімпійській тематиці, вирізняється публікація В.І. Кізченко [22]. Стаття присвячена історії розвитку спорту в Україні, відомим українським спортсменам, створенню спортивних товариств, проведеним змаганням і спортивним досягненням.

Історія розвитку спорту на Півдні України стала предметом вивчення Б. Галинського [23]. На сторінках газет виходять дві його статті, присвячені розвитку спорту в Одесі, спортсменам, які стояли біля витоків одеського дореволюційного спорту.

Окрім узагальнюючих праць, у 1982 р. побачила світ невелика брошура А.В. Шабунина [24]. Книга присвячена видатному спортивному діячеві XIX – XX ст., одному із засновників вітчизняної національної системи фізичного виховання П.Ф. Лесгафту.

Підбиваючи підсумки радянської історіографії, зазначимо, що практично всі наукові дослідження виконані з позицій комуністичної ідеології й відповідно мають характерні риси: ідеологічну спрямованість, схематичність, негативізм, догматизм, недооцінку минулого, перекручування або замовчування фактів. Разом з тим, слід зазначити, що, незважаючи на згадані недоліки, ці праці наповнені великою кількістю фактичного матеріалу, завдяки якому вітчизняна наука збагатилася цікавими науковими фактами зі спортивного минулого країни. Що стосується питання українського дореволюційного спортивного руху, зауважимо: за радянських часів ця тема розглядалася в контексті тих процесів, що відбувалися на теренах Російської імперії. Окремо автори не досліджували процеси розвитку спортивно-масового руху, шкільного фізичного виховання в Україні і тим паче не торкалися її південних областей.

Після проголошення Україною незалежності в суспільстві виникла потреба переосмислити події і факти, що відбувалися в спортивному житті нашої країни. Враховуючи цю тенденцію, за період незалежності українськими дослідниками були написані книги, монографії, брошури; захищено ряд дисертацій які висвітлювали етапи розвитку вітчизняного й російського спорту, олімпійського руху тощо.

Основну увагу в цих працях дослідники звернули на розвиток спортивно-гімнастичного руху на території Західної України. Цій тематиці присвячені дисертаційні дослідження О.М. Вацеби [25], О.Т. Винничук [26], які згодом лягли в основу їхніх монографій [27; 28].

Окремо треба сказати про працю О.М. Вацеби. На основі значної кількості документів та літератури автор широко вивчила питання зародження й розвитку спортивного руху на західноукраїнських землях. У монографії наведено ряд цікавих науково цінних фактів щодо діяльності спортивних товариств, досліджено динаміку створення січових та сокольських організацій у різних регіонах Західної України.

Окремі аспекти теорії і практики фізичного виховання учнівської молоді в другій половині XIX – на початку XX ст. висвітлено у працях Я.Б. Боднар, А.С. Бондар, Е.Ю. Дорошенка, А.М. Окопного [29].

Найбільш наближеною до нашої тематики, цікавою, як нам здається, є наукове дослідження А.С. Бондар. Дисертацію присвячено розгляду історико-педагогічних засад формування системи фізичного виховання гімназистів Слобожанщини у другій половині XIX – на початку XX ст. Використовуючи різнобічну базу джерел, науковець уперше ґрунтовно розкрила специфіку формування системи організації та змісту фізичного виховання в середніх навчальних закладах Слобожанщини, виявила умови реалізації завдань, що стояли перед фізичним вихованням і безпосередньо були пов'язані з нестачею кваліфікованих кадрів для викладання гімнастики, матеріально-технічного, методичного, медичного забезпечення, фінансування тощо. Позитивною стороною праці стало те, що автор зробила спробу цілісного аналізу стану фізичного виховання в гімназіях Слобожанщини, завдяки чому до наукового обігу було введено значну кількість нових фактів, які збагатили відомості про офіційну політику в галузі фізичного виховання учнів у другій половині XIX – на початку XX ст.

Проблему фізичного виховання особистості дореволюційного періоду вивчав у своєму дослідженні Г.І. Приходько [30].

Багатий фактичний матеріал міститься в дисертаційному дослідженні російського науковця Д.Г. Єфімова [31]. У ньому автор дослідив становлення й розвиток фізичної культури і спорту в державних установах Росії другої половини XIX – початку XX ст., розглянув зміни у сфері фізичної підготовки військ, з'ясував роль державних установ та членів імператорської родини в розвитку спортивних товариств та окремих видів спорту.

Значний внесок у розвиток сучасної вітчизняної історіографії зробили навчальні посібники: українських авторів Е.Ю. Дорошенка, Л.В. Потапової, С.М. Філя, О.М. Худолія, Г.В. Малка [32], російських авторів Г.С. Деметра, Б.Р. Голощапова [33]. У їхніх працях значно більше уваги приділяється питанням організації шкільного фізичного виховання. Наприклад, підручник, Е.Ю. Дорошенка та Л.В. Потапової, повністю присвячено питанням з історії фізичної культури в Україні. Авторами наголошено на ролі сім'ї, школи, дитячо-юнацьких товариств та об'єднань в організації фізичного виховання молоді в період другої половини XIX – початку XX століть. Безперечно, праця містить вагомий фактичний матеріал, однак, на нашу думку, у ній є певні недоліки. Підручник написано спеціалістами в галузі педагогіки, що наклало на дослідженні свій відбиток. Головну увагу у праці звернуто на педагогічні, теоретико-методичні основи фізичного виховання молоді, причини ж розвитку фізичної культури та спорту в державі не знайшли належного відображення. До того ж у своїй роботі автори користувалися вузькою базою джерел, що значно скоротило їхні можливості в більш повному висвітленні цієї теми. Як результат, – у підручнику мало цікавих історичних фактів зі спортивного життя школярів, а також щодо проведення змагань, організації позаурочних форм фізичного виховання, не розглядаються регіональні особливості розвитку фізкультурного руху в Україні.

Особливої уваги заслуговує фундаментальна праця російського науковця – доктора педагогічних наук О.Б. Суніка [34]. Ця праця стала результатом багаторічних досліджень автора над питаннями історії розвитку російського спорту в другій половині XIX – початку XX ст. та його взаємозв'язків із сучасним олімпійським рухом та Олімпійськими іграми. У книзі друкуються унікальні матеріали, які раніше ніде не публікувалися: про становлення та розвиток російського спорту, про людей, що стояли біля його витоків та прославили його. Чимало сторінок книги пов'язано з Україною. Автор у своїх дослідженнях дійшов висновку, що біля колиски сучасного олімпійського руху стояли разом і Росія, й Україна.

Питання історії розвитку дореволюційного спорту порушуються і в сучасній російській періодичній пресі. До числа відомих публікацій, що вийшли за радянських часів, слід додати праці сьогочасних російських дослідників І. Борисова [35], С. Пономарьова [36], які традиційно висвітлюють питання російського олімпійського руху та військово-патріотичного виховання молоді.

Новим напрямом досліджень стало вивчення ролі російських меценатів у розвитку спорту. Це питання вивчав у своїй публікації В. Смирнов [37].

Важливе місце в сучасній історіографії посідають праці краєзнавчого характеру. В них автори висвітлюють особливості розвитку спортивного руху в різних регіонах України. До числа цих досліджень слід віднести монографії Н.А. Олійника та Ю.І. Грота [38].

До загальної картини розвитку історіографії українського спорту слід додати окремі напрацювання, присвячені історії спорту та спортивно-масового руху на Півдні України.

Головна увага цих робіт присвячена різним аспектам, а саме: історії яхт-клубів (А.Ф. Кисельов, М.П. Бондаренко, І.А. Чеботарьов, І.А. Титаренко, М.В. Терновський, А.П. Севастьянов [39], розвитку окремих видів спорту А.Ф. Кисельов, М.Б. Козир, Л.П. Сергієнко, С.М. Главатий [40], спортивно-гімнастичного руху А. Андрєєв [41].

Вагомий внесок у дослідження, пов'язані з розвитком спорту на Півдні України, зробили наукові статті І.Г. Бондаренко [42], Н.Ю. Довгань [43]. У своїх публікаціях автори зробили спробу показати, як відбувалося становлення фізичного виховання у навчальних закладах Миколаївщини наприкінці XIX – початку XX ст. На основі нових джерел історична наука поповнилася новими цікавими фактами зі спортивного життя молоді. Зокрема, чимало рядків у статтях присвячено введенню до навчальної практики водних видів спорту, проведенню змагань з веслування, участі учнів миколаївських шкіл у військових парадах. Однак ці праці мають певні неточності й не повністю розкривають тему. Поза увагою дослідників залишилася тема військово-спортивної підготовки учнівської молоді в роки Першої світової війни, зовсім не розглядаються питання організації позаурочних форм фізичного виховання (влаштування екскурсій, літніх колоній), ролі високопосадових осіб у розвитку фізичної освіти тощо.

Певний внесок у вивчення досліджуваної теми здійснив і автор цієї статті [44; 45]. У своїх публікаціях на підставі нових документальних джерел він, на прикладі Миколаївського вчительського інституту, розглянув стан системи фізичної підготовки молоді в Російській імперії, висвітлив зв'язок національних традицій у системі фізичної підготовки запорозьких козаків із системою фізичного виховання в навчальних закладах Півдня України.

Таким чином, підбиваючи в цілому підсумки історіографічного аналізу, зазначимо, що історія розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні, особливо її регіональний аспект, є недостатньо вивченою. Огляд дореволюційної літератури показав, що досвід фізичного виховання в навчальних закладах Південної України, яка до 1917 р. входила до складу Російської імперії, дотепер спеціально не розглядався. Основна кількість праць, що вийшли в той період, носили швидше публіцистичний характер і торкалися окремих питань розвитку фізичної освіти. Разом з тим, відзначимо, що публікації тих років увібрали в себе значну кількість науково цінного фактичного і статистичного матеріалу, використання якого у сучасних дослідженнях надасть можливість створити більш об'єктивну картину розвитку фізичного виховання в навчальних закладах Півдня України.

Дещо вагоміший внесок у вивчення спортивного руху другої половини XIX – початку XX ст. зробила радянська педагогічна та історична науки. Увівши до наукового обігу нові джерела, вона значно розширила наші уявлення про спортивно-гімнастичний рух Росії дореволюційного періоду. Але, незважаючи на деякі успіхи у

вивченні окремих аспектів теми (зародження певних видів спорту, становлення вітчизняної теоретико-методологічної основи фізичного виховання, олімпійської тематики, військово-патріотичного виховання молоді тощо), слід констатувати, що багато цих праць характеризуються неповнотою, замовчуванням, нерідко викривленням історичних фактів.

Що стосується сучасного етапу розвитку спортивної історіографії, то тут слід зазначити, що на тлі значної кількості праць, котрі вийшли останнім часом, питання становлення фізичного виховання в навчальних закладах України, як загалом, так і регіонально, залишається в колі малодосліджених проблем. Скромно виглядає і краєзнавча література, що здебільшого носить публіцистичний характер, і в ній бракує фактичних матеріалів.

Отже, праць, що містять відомості з історії розвитку шкільного спорту південного регіону, буквально одиниці. А відтак ми поки що не маємо цілісної картини всього фізкультурно-спортивного руху як України, так і Півдня зокрема. У зв'язку з цим перед науковцями постає новий напрям у вивченні історичного спортивного минулого нашої країни, який потребує подальших ретельних, об'єктивних, зважених наукових досліджень.

Джерела та література

1. По вопросу о ведении гимнастики в военно-учебных заведениях с кратким историческим очерком обозрения развития того дела // Педагогический сборник. – 1887. – № 4-5 – С. 336-358, 414-426.
2. Мор Я. О современной постановке школьной гимнастики и некоторых других физических упражнений // Журнал Министерства народного просвещения, 1903. – Январь. – С. 80-93; Февраль. – С. 145-166; Март. – С. 30-43; Апрель. – С. 75-89.
3. Покровский Е.А. Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной) – Москва: Тип. А.А. Карцева, 1887. – 368 с.
4. Нейфельд А. Преподавание гимнастики до начала нынешнего столетия. Оригинальные и переводные статьи // Вестник воспитания. – 1899. – № 3. – Март. – С. 138-170.
5. Тиандер К. Гимнастика в финляндских школах // Вестник воспитания. – 1910. – № 8. – Ноябрь. – С. 207-215; Лозинский Е. О физическом возрождении французской нации // Вестник воспитания. – 1899. – № 6. – Октябрь. – С. 65-95.
6. Лозинский Е. "Потешная" педагогика и "школы мира" на Западе // Вестник воспитания. – 1911. – № 5. – Август. – С. 118-139.
7. Дюперрон Г.А. Краткий курс истории физических упражнений. Читан в Ленинградской школе физического образования Комсостава Красной Армии и Флота / Изд. Ленинградской школы физического образования Комсостава К.А. и Ф. – Ленинград, 1924. – 71 с.
8. Зеликсон Е.Ю. Очерки по истории физической культуры в СССР: От отмены крепостного права и развития промышленного капитализма в России до Великой Октябрьской социалистической революции (1861-1917 гг.). – М.; Л.: Физкультура и спорт, 1940. – 176 с.
9. Браун Я.Б. Бокс в СССР в годы 1917-1952 и некоторые задачи его совершенствования : дисс. ... канд. пед. наук / ГЦОЛИФК. – М., 1953. – 416 с.
10. Мещерягин И.А. Развитие техники и тактики игры в баскетбол в СССР : Дисс. ... канд. пед. наук / ГДОИФК им. П.Ф. Лесгафта. – Л., 1951. – 209 с.
11. История физической культуры : Учеб. пособие для техникумов физ. культуры / Под ред. Ф.И. Самоукова. – М.: Физкультура и спорт, 1956. – 208 с.; Новоселов Н.П., Синицын С.Д., Харабуга Г.Д. История физической культуры народов СССР / Общ. ред. С.Д. Синицына. – Ч. 1. – М.: Физкультура и спорт, 1953. – 160 с.
12. Спорт на Україні : Довідник. – К.: Молодь, 1958. – 176 с.
13. Волков В.Д. Развитие спортивной гимнастики в Петербурге – Ленинграде (1860-1970 гг.) : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / ГДОИФК им. П.Ф. Лесгафта. – Л., 1978. – 19 с.; Шушпанов А.В. Спортивно-гимнастическое движение в России в годы нового революционного подъема (1910-1914 гг.) : автореф. дисс. ... канд. пед.

наук : 13.00.04 / ГЦОЛИФК. – М., 1975. – 19 с.; Григорьев А.Е. Развитие гимнастики в России с середины 19 века до Великой Октябрьской социалистической революции : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / ГДОИФК им. П.Ф. Лесгафта. – Л., 1966.
14. Цуркан К.В. Физическое воспитание и спорт в Москве во второй половине XIX – начале XX вв. (исторический очерк) : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / ГЦОЛИФК. – М., 1966; Власова Н.Н. История велосипеда и велосипедного спорта в России (1800-1917 гг.) : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / ГЦОЛИФК. – М., 1969. – 18 с.
15. Геворкян Р.А. Физическое воспитание в средней школе России в период развития капитализма (с 80-х годов XIX до 1917 г.) : автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ГДОИФК им. П.Ф. Лесгафта. – Л., 1975. – 21 с.
16. Карпушко Н.А. Развитие научно-методических основ физического воспитания в дореволюционной России : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / ГЦОЛИФК. – М., 1984. – 25 с.
17. История физической культуры : Учеб. пособие для ин-тов физ. культуры / Ред. коллегия Ф.И. Самоуков, Н.И. Торопов, Г.Д. Харабуга, И.Г. Чудинов. – М.: Физкультура и спорт, 1964. – 384 с.; Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта : пер. с венг. / Под общ. ред. В.В. Столбова. – М.: Радуга, 1982. – 399 с.; История физической культуры : Учеб. пособие для техникумов физ. культуры / Под ред. Ф.И. Самоукова. – М.: Физкультура и спорт, 1956. – 208 с.; Кулинко Н.Ф. История и организация физической культуры : Учеб. пособие для учащихся пед. уч-щ по спец. № 1910 "Физ. воспитание". – М.: Просвещение, 1982. – 223 с.
18. Столбов В.В., Чудинов И.Г. История физической культуры : Учеб. пособие для средн. физкульт. учеб. завед. – М.: Физкультура и спорт, 1962. – 208 с.
19. Трофим'як Б.Є. Фізична культура і спорт в Українській РСР. – Львів: Вища школа; Вид-во при ЛДУ, 1987. – 157 с.
20. Такер М.И. Первые Российские Олимпиады // Теория и практика физической культуры. – 1964. – № 10. – С. 14-16; Такер М. Первая Российская // Радуга. – 1968. – № 9. – С. 175-178; Крадман Д. Первые Российские Олимпиады // Спортивная жизнь России. – 1979. – № 7. – С. 24-25; Павелко Е. Семьдесят лет назад // Олимпийская панорама. – 1983. – № 1. – С. 61-62; Суник А. Первый член МОК для России // Олимпийская панорама. – 1984. – № 2. – С. 38-40.
21. Скворцов А.Е. Обучение кадров по физической подготовке для русской армии накануне Первой Мировой войны // Теория и практика физической культуры. – 1975. – № 2. – С. 51-52; Скворцов А.Е. О начальных этапах возникновения физкультурного образования в России // Теория и практика физической культуры. – 1978. – № 4. – С. 45-48.
22. Кізченко В.І. З історії розвитку спорту на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1980. – № 7. – Липень. – С. 94-102.
23. Галинский Б. Они были первыми // Вечерняя Одесса. – 1973. – 13 декабря, 20 декабря.
24. Шабунин А.В. П.Ф. Лесгафт (1837-1909). – М.: Медицина, 1982. – 77 с.
25. Вацеба О.М. Спортивно-гімнастичний рух в Західній Україні (кінець XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / УДУФВіС – К., 1992. – 23 с.
26. Винничук О.Т. Педагогічна діяльність січових товариств на західноукраїнських землях (1899-1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 1997. – 21 с.
27. Вацеба О.М. Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 1997. – 232 с.
28. Винничук О.Т Історико-педагогічні аспекти розвитку фізичної культури. – Тернопіль: Астон, 2001. – 404 с.
29. Боднар Я.Б. Теоретичні та методичні засади фізичного виховання молоді Галичини кінця XIX – початку XX століття (до 1939 р.) : автореф. дис. ... канд. наук фізич. вих. : 24.00.02 / Львівський держ. ін-т фізич. культури. – Львів, 2002. – 18 с.; Бондар А.С. Теорія і практика фізичного виховання гімназистів на Слобожанщині у другій половині XIX – на початку XX століття : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вихов. і спорту : 24.00.02 / ЛДУФК – Львів, 2006. – 22 с.; Дорошенко Е.Ю. Теорія і практика

фізичного виховання молоді у вітчизняній педагогіці другої половини XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Луганський держ. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2001. – 17 с.; Окопний А.М. Фізичне виховання в спадщині українських педагогів (друга пол. XIX – перша пол. XX століття) : автореф. дис. ... канд. наук фіз. вихов. і спорту: 24.00.02 / Львівський держ. ін-т фіз. культури. – Львів, 2001. – 16 с.
30. Приходько Г.І. Проблема фізичного виховання особистості у вітчизняній педагогічній журналістиці (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / ХДПУ ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2002. – 18 с.
31. Ефимов Д.Г. Становление и развитие физической культуры и спорта в государственных учреждениях России : автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Санкт-Петербург, 2000. – 38 с.
32. Дорошенко Е.Ю., Потапова Л.В. Розвиток фізичної культури в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : Навч. посібник для студ. вузів. – Запоріжжя: ЗДУ, 2003. – 104 с.; Історія фізичної культури : Навч. посібник / С.М. Філь, О.М. Худолій, Г.В. Малка; за ред. С.М. Філя. – Х.: ОВС, 2003. – 157 с.
33. Деметр Г.С. Очерки по истории отечественной физической культуры и олимпийского движения. – М.: Сов. спорт, 2005. – 322 с; Голощапов Б.Р. История физической культуры и спорта : Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издат. центр "Академия", 2002. – 312 с.
34. Суник А.Б. Российский спорт и олимпийское движение на рубеже XIX-XX веков. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Сов. спорт, 2004. – 764 с.
35. Борисов И. Вторая Российская Олимпиада // Спортивная жизнь России. – 1995. – № 5-6. – С. 41-43.
36. Пономарев С. Где трудно дышится, где горе слышится // Спортивная жизнь России. – 1995. – № 7. – С. 4-6.
37. Смирнов В. С истинно русским размахом вкладывали в спорт рубли наши предки // Спортивная жизнь России. – 1992. – № 3. – С. 41-43.
38. Олейник Н.А., Грот Ю.И. История физической культуры и спорта на Харьковщине (Люди. Годы. Факты. 1874-1950 гг.) : Монография. – Т.1 – Харьков: ХДАФК, 2002. – 376 с.
39. Кисельов А.Ф., Бондаренко М.П., Чеботарьов І.А., Титаренко І.А. Миколаївський обласний яхт-клуб (1887-2002 рр.). Події, факти, особи : Монографія. – Миколаїв: МДУ, 2004. – 112 с; Терновский М.В. Истории Николаевского яхт-клуба. – Николаев: Атолл, 2005. – 226 с.; Севаст'янов А.П. Яхт-клуб: роки і люди // Південна правда. – 1992. – № 143-149; 1993. – № 1-4.
40. Кисельов А.Ф., Козир М.Б. Від масовості – до майстерності у фізичній культурі та спорті (1789-2001 рр.) : Монографія / Держком. України з питань фіз. культури і спорту, Управління з питань фіз. культури, спорту та туризму Микол. облдержадмін., Миколаїв. держ. пед. ун-т. – Миколаїв: МДПУ, 2003. – 90 с.; Сергієчко Л.П. Про зародження фізкультури і спорту на Миколаївщині // IV Республіканська конференція з історичного краєзнавства : Тези доп. і повідомлень. – К., 1989. – С. 606-607; Сергієчко Л.П., Главатий С.М. Світ здоров'я. – Одеса: Маяк, 1992. – 160 с.
41. Андреев А. 120 лет назад херсонцы активно занимались гимнастикой // Субботний выпуск. – 2006. – 14 июля. – № 29. – С. 15.
42. Бондаренко І.Г. Розвиток веслування на шлюпках на Миколаївщині (кінець XIX – початок XX ст.) // Слобожанський наук.-спорт. вісн. / ХДАФК. – Харків, 2005. – № 8. – С. 322-325.
43. Довгань Н.Ю. Фізичне виховання і спорт у початкових і середніх закладах Миколаєва у кінці XIX – на початку XX ст. // Розвиток освіти і культури України в XVII – XIX ст. : матеріали наук.-практ. конф. (22-23 листопада 1999 р.). – Глухів: ГДПІ, 1999. – С. 3-6; Довгань Н.Ю. З історії розвитку фізичного виховання і спорту у Миколаєві в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наук. праці: Зб. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2000. – Т. 8: Іст. науки. – С. 37-45.

44. Вербицький В.А. Фізичне виховання і спорт у Миколаївському вчительському інституті 1913-1917 рр. // Наук. праці: Наук.-метод. журн. – Т. 74. – Вип. 61: Іст. науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 172 с.
45. Вербицький В.А. Національні традиції в системі фізичного виховання навчальних закладів Півдня України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Ольвійський форум 2007: Стратегії України в геополітичному просторі : Міжнародна наук.-практ. конф. та круглий стіл на тему: «Молодь Півдня України про НАТО: Історія та сучасність» / Тези доповідей та повідомлень. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – С. 19-21.

Анотація

У статті аналізуються здобутки різних галузей науки в дослідженні питання історії становлення й розвитку дореволюційного шкільного фізичного виховання і спорту південних областей України, які на той час входили до складу Російської імперії. Автор, на підставі вивчення значної кількості робіт, доходить висновку, що історіографічні напрацювання цієї теми ще незначні й потребують подальшого об'єктивного вивчення із залученням нових документальних джерел.

Summary

The article is aimed at analyzing the gains of different science fields in researching the school education and sports issues during the pre-revolution years. The material the article is based on is taken from the official data concerning the southern regions in Ukraine that at the time mentioned were considered as a part of the former Russian Empire. Having studied numerous works on the topic, the author comes to a conclusion that the historiography contribution in studying this issue is not considerable and it requires further objective research applying new reliable official sources.

УДК [930:908](477)+[930:908](477.82) **Л.Р. Качковська**

КУЛЬТУРНО-ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М. БІЛЯШІВСЬКОГО ЯК СПІВЗАСНОВНИКА КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА

Одним із важливих завдань сучасних досліджень в царині національної історії є повернення із забуття імен видатних осіб, які впливали на становлення і розвиток українського громадського руху, науки та культури, пам'яткознавчої діяльності зокрема [8, с.3-4]. Серед плеяди вітчизняних учених другої половини XIX – початку XX ст. – таких, як В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій, О. Левицький, М. Петров, Д. Яворницький та інші, які заклали підвалини українського краєзнавства і пам'яткознавства – чільне місце по праву належить одному з перших академіків Української Академії наук, лідерові пам'яткоохоронного руху, співзасновнику Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (КТОПСІМ) Миколі Федоровичу Біляшівському (1867-1926) [2]. Впродовж свого життя дослідник проявляв невтомну турботу про збирання, вивчення і збереження пам'яток минувшини українського народу. Між тим його діяльність у пам'яткознавчій сфері на сьогодні є недостатньо вивченою: наявні праці Л. Баженова, С. Заремби, С. Гаврилюк, О. Нагірняка, Л. Дідух, О. Сторчай, Т. Григор'євої, Г. Денисенко та інших дослідників лише у загальних рисах змальовують його сферу зацікавлення. Поза увагою науковців поки що залишаються досліджувані М. Біляшівським, як співзасновника Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, питання пам'яткоохоронного характеру на теренах Правобережної України, методи

його діяльності, внесок у формування законодавчої бази пам'яткоохоронної роботи Російської імперії. Вивчення цих та інших аспектів діяльності М. Біляшівського дає можливість відтворити мало досліджувані сторінки історії української науки та культури, роботу окремих громадських організацій і установ, зокрема й Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, тим самим означивши еволюцію наукової інтелігенції в даний історичний період [7, с.4].

Враховуючи актуальність теми, мета статті полягає у показі діяльності М. Біляшівського, у тому числі як співзасновника КТОПСІМ, щодо пошуку і збереження культурної спадщини правобережних українських земель. Відповідно до поставленої мети виділено завдання охарактеризувати його діяльність та зусилля щодо збереження культурних цінностей, окремі з яких були задокументовані, віднайдення нових об'єктів матеріальної та духовної культури українського народу, національних меншин, що проживали на теренах України, оприлюднення результатів пошуку у пам'яткознавчій сфері.

Народився М. Біляшівський в сім'ї священика. У 1885 р. закінчив 2-у Київську гімназію. Вищу освіту здобув на юридичному факультеті Київського та Новоросійського університетів. Під керівництвом В. Антоновича ще в студентські роки брав участь в археологічних експедиціях. Так, у 1890 р. він провадив розкопки на городищі Княжа гора біля Канева.

Після закінчення юридичного факультету (1891 р.) та півріччної роботи в суді М. Біляшівський відмовився від кар'єри, пов'язаної з правоохоронною діяльністю, і повністю присвятив себе науковій та пам'яткознавчій роботі. Цьому сприяли його світоглядні засади, становлення яких припало на час національного піднесення кінця XIX – початку XX ст., а також бурхливий розвиток науки. Значний вплив на громадську позицію М. Біляшівського мав В. Антонович, який звернув його увагу на проблеми українства, а також громадсько-політична позиція членів гуртка, що зосередився навколо редакції «Киевской старины».

Як вільний слухач, М. Біляшівський вступив на природничий факультет Московського університету (з 1892 р.), де потрапив до числа осіб, які гуртувалися навколо професора Д. Анучіна. Він брав активну участь у науковому житті Москви: став учасником XI Міжнародного конгресу з доісторичної археології, антропології і зоології, долучився до роботи декількох наукових товариств тощо. Окрім наукової і дослідницької роботи, працював в архіві Міністерства юстиції під керівництвом відомого російського історика права, археолога та архівіста Д. Самоквасова як його власний секретар.

У 1894-1898 рр. М. Біляшівський працював завідувачем архіву колишнього фінансового управління Царства Польського при Варшавській казенній палаті. Тут він займався впорядкуванням документальних колекцій, а також планував друк джерел з історії України. Тоді ж він познайомився з М. Грушевським і допомагав йому у підготовці до випуску перших двох томів люстраційних описів королівщин з фундаментальної серії «Жерела до історії України-Руси» [8, с.11].

Повернувшись до Києва, працював бібліотекарем в Політехнічному інституті. У 1902 р. став директором Київського міського художньо-промислового і наукового музею (пізніше Державного музею, згодом – Центрального історичного музею). На цій посаді залишався до 1923 р.

М. Біляшівський був із когорти науковців, які стояли біля витоків музейної справи, як вагомої складової системи охорони пам'яток старовини й мистецтв в Україні. Зокрема, в 1896 р. в Городку, що біля Рівного, разом з Ф. Штейнгелем він створив перший історично-етнографічний музей Волині. Він став першим приватним краєзнавчим музеєм світського спрямування в регіоні, експозиція якого висвітлювала минувшину краю і була розрахована на масового відвідувача. Завдяки багатогранній діяльності музей став справжньою науковою установою. М. Біляшівський склав

програму облаштування і організації музею, детально розробив план поточної роботи в цілому й за допомогою співробітників В. Мошкова та А. Бикова – програму роботи окремих відділів: природознавчого, географічного, антропологічного, археологічного, етнографічного та бібліотеки. Вчений брав активну участь у роботі із поповнення музейних колекцій: цьому сприяли археологічні розкопки, наукові історико-краєзнавчі експедиції із обстеження Волинської губернії та збору старожитностей. До переїзду в Київ у 1898 р., він керував роботою музею, фактично виконуючи функції його директора. Окрім цього, він активно співпрацював з музейними закладами й товариствами Волині, зокрема, Товариством дослідників Волині, Волинським церковно-археологічним товариством, Волинським єпархіальним давньосховищем, Володимир-Волинським давньосховищем, Церковно-археологічним музеєм Холмського Святобогородицького братства [4; 3; 5].

Місцевим музейним закладам історико-краєзнавчого спрямування через їх безпосередню близькість до минувшини своїх регіонів дослідник відводив особливе місце у вивченні і збереженні історичних пам'яток. Тому не випадково – з огляду на величезну наявність об'єктів культурної спадщини в регіонах – предметом його уваги була діяльність музеїв Волині, Холмщини і Підляшшя [5, с.244]. На початку 1900-х рр. за участю М. Біляшівського було створено низку інших музейних закладів України. Багато сил він віддавав Київському міському художньо-промисловому і науковому музеєві, де під його керівництвом не припинявся процес збирання, комплектування й вивчення експонатів, проводилися виставки народних промислів (1906, 1911, 1912, 1923) [8, с.14]. На посаді директора Київського міського музею з 1902 р. М. Біляшівський склав та опублікував програму музею, де передбачалося організувати відділи антропології, археології, історії, етнографії, художній і художньо-промисловий, а також бібліотеку та археологічний архів. Всі відділи музею мали бути між собою тематично пов'язані, а матеріали висвітлювали історію і культуру України від найдавніших часів до кінця XIX ст. Ця програма передбачала експозиційне розміщення матеріалу лише за науковою системою, що давало змогу простежити пені генетичні зв'язки між групами предметів, спільність їхнього походження тощо. Також в роботі відзначалася його організаційна діяльність із налагодження фінансування музею та укомплектування штату співробітників, збирання колекцій через широку мережу постійних кореспондентів та розширення основних і заснування нових музейних відділів.

Київський міський музей завдяки плідній праці його директора та нечисленних співробітників перетворився на значний науковий і культурний осередок, де працювали вчені, читалися лекції, проходили засідання і конференції, а також відбувалося чимало різноманітних виставок, зокрема кустарних, художніх та ін. [8].

М. Біляшівський не обмежувався інтересами лише свого музею. Він дбав про розвиток усієї музейної справи України. Вчений консультував та листувався з музеями Москви, Петербурга, Харкова, Херсона, Катеринослава, брав безпосередню участь в організації Полтавського природничо-історичного музею і Чернігівського музею українських старожитностей імені В. Тарновського. Аналізуючи стан музейництва в Російській імперії загалом, М. Біляшівський спробував визначити у цій системі роль саме місцевих музеїв та окреслив перелік їх основних проблем, що мали бути вирішені централізовано [4; 5; 13; 8].

Така активна робота М. Біляшівського створювала можливості широко орієнтуватися в проблемах діяльності музеїв щодо виявлення, збору, опрацювання, збереження пам'яток старовини. Це давало ученому змогу порушувати злободенні питання пам'яткознавчої роботи музейних закладів на сторінках періодичної преси [5, с.253].

Виступаючи тут активним дописувачем, М. Біляшівський систематично подавав детальну інформацію про археологічні розкопки та експедиції з обстеження

реліквій і пам'яток. Ці обстеження проводилися з ініціативи й за участю музейних закладів, сприяли поповненню їх фондів, підвищували роль колекцій музеїв і окремих експонатів у підготовці та проведенні численних виставок, наукових читань, з'їздів та ін. [5, с.244].

У 1910 р. М. Біляшівський активно працював на ниві збереження культурних та історичних реліквій як співзасновник Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва [4]. Під час Першої світової війни з метою охорони пам'яток культури дослідник був направлений Російською академією наук до Галичини та Буковини. У травні 1917 р. М. Біляшівський очолив спеціальну структуру – Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва (ЦКОПСІМ). В жовтні 1917 р. М. Біляшівського було призначено головою відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва при Головному управлінні мистецтв та національної культури. На цій посаді протягом 1917-1918 рр. він розробив плани вивчення та розвитку народних промислів, проект закону про охорону історико-культурної спадщини України. Ним також були розроблені заходи з реставрації Андріївської церкви та Софійського собору, що постраждали під час обстрілу Києва військом М. Муравйова в січні 1918 р. [4]. М. Біляшівський вперше в Україні запровадив реєстрацію всіх наявних архітектурних пам'яток. У 1918 р. очолюваний ним відділ охорони пам'яток старовини й мистецтва організував ряд наукових експедицій для огляду та фотографування історичних пам'яток у Глухівському, Канівському повітах, на Полтавщині, а також в київських церквах та монастирях, що на Подолі. Весною 1918 р. відділ створив комісію з охорони архівів ліквідованих інституцій. В 1918 р. М. Біляшівський входив до складу Культурної комісії при український мирній делегації на мирних переговорах України з Росією. Він також займався підготовкою основної статті договору між Україною та РСФРР про передачу культурних цінностей Україні. Учений підготував цикл лекцій «Музеї та їх науково-просвітнє значення», а в 1918 р. видав брошуру «Наші національні скарби» [4].

Не менш яскравою була політична кар'єра М. Біляшівського. На виборах до І Державної думи (1906 р.) він одержав мандат від Київщини. Увійшовши до української фракції в І Державній думі, М. Біляшівський був обраний членом президії фракції разом із І. Шрагом, В. Шеметом, П. Чижевським. У 1914 р. М. Біляшівський став членом комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту. На Всеукраїнському національному конгресі (6-8 (19-21) квітня 1917 р.) М. Біляшівського було обрано членом Української Центральної Ради від Київської губернії.

М. Біляшівський був одним із фундаторів Українського національного театру, Українського етнографічного товариства, входив до складу організаційного комітету для створення Української академії мистецтв (з 1918 р. – її почесний член). Був співзасновником Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, членом Історичного товариства Нестора-літописця, Московського археологічного та нумізматичного товариства, Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Українського наукового товариства в Києві, Української академії наук. Учений очолював в академії кафедру археології у історико-філологічному відділі та Комісію для складання археологічної карти України. Науковий доробок М. Біляшівського обіймає близько 70 наукових розвідок і 300 повідомлень, рецензій, заміток тощо [4; 5; 6; 7; 8; 13].

Сфери наукової роботи та досліджень вченого відзначалися постійним і невтомним служінням рідному народові. Зокрема, вагомим був внесок М. Біляшівського у розвиток нумізматики як спеціальної історичної дисципліни. Його нумізматична праця «Монетні скарби Київської губернії» (К., 1889) стала певним довідником-збіркою матеріалів про монетні скарби означеної місцевості на кінець XIX ст. з посиланнями на писемні джерела та літературу [13; 8]. Усвідомивши важливе значення для історичної науки монетних знахідок як додаткових неписемних

джерел, вчений активно приєднався до збирання відомостей про монетні скарби, що його проводило Московське нумізматичне товариство. Разом із П. Зибіним він підготував спеціальні анкетні картки «Про топографічний опис монетних скарбів, знайдених в Росії» (Москва, 1893), які б нотували знахідки монетних скарбів. У нумізматичних студіях вчений провів паралелі між плином української історії та знахідками монетних скарбів. Він показав, що за допомогою такого матеріалу можна з'ясувати значні теоретичні питання: вогнища розселення на певній території, час існування деяких народів, їхні торгівельно-промислові та культурно-цивілізаційні зв'язки тощо.

У сфері археологічних досліджень М. Біляшівський увійшов до плеяди представників київської історико-археологічної школи В. Антоновича, яка вважала археологічні старожитності одними з найважливіших джерел (поряд з писемними) для пізнання культури минулого. Нові риси в археологічну роботу вченого внесли ідеї школи Д. Анучіна, де обґрунтовувався тісний зв'язок археології з етнографією і антропологією. Займаючись головним чином доісторичною археологією, М. Біляшівський у своїх дослідженнях використовував етнологічний підхід до матеріалу [4].

Він проводив розкопки пам'яток неоліту, трипільської культури, ранньослов'янського та княжого часів. Найвагомішим з них стало систематичне дослідження у 1891-1893 рр. Княжої гори біля Канева – давньоруського археологічного комплексу пам'яток. Вчений перший довів існування на цьому місці літописного міста Родень, згадуваного під 980 р. та окреслив його розміщення і планування [4; 8]. Він брав активну участь у роботі IX – XIV загальноросійських археологічних з'їздів, де висвітлював результати своїх досліджень. М. Біляшівський також працював в організаційних комітетах з підготовки цих з'їздів і розповідав про їхню роботу на сторінках наукових видань.

Під редакцією М. Біляшівського та фактично на його кошти протягом 1899-1905 рр. виходив спеціалізований науковий періодичний орган – часопис «Археологическая летопись Южной России». Зміст журналу було присвячено всім видам старовини з доісторичних часів і до XIX ст. Навколо журналу редактор об'єднав професійних науковців і краєзнавців-аматорів. На його сторінках неодноразово велися активні дебати. Особливу наукову вартість мали щорічні огляди археологічних досліджень та розкопок в Україні. На думку Л. Дідух такі огляди фактично допомагали реконструювати поступальний розвиток вітчизняної археологічної науки. Результатом узагальнень цих матеріалів була програмна стаття М. Біляшівського «Найближчі завдання археології Півдня Росії», в якій вчений висловив цікаві думки про методологію досліджень з археології, про наближення вітчизняної науки до стандартів прогресивних західноєвропейських досліджень, а також чітко окреслив основні завдання археологічного обстеження регіонів України на найближчі роки [8, с.11-14].

Робота М. Біляшівського із дослідження українського мистецтва, народного побуту та етнографії відбувалася у контексті всебічного зацікавлення вітчизняних наукових кіл і громадськості загалом матеріальною старовиною. В ній вони вбачали акумульований культурний досвід минулих поколінь, що потребувала реальної охорони від знищення. Активна участь ученого у пам'яткоохоронних заходах різних наукових осередків та робота над розбудовою нових, зокрема, художніх відділів у очоленому ним Київському міському музеї скерували наукові пошуки М. Біляшівського в бік ґрунтовних наукових досліджень матеріальної культури народу, зокрема його побуту й мистецтва [8; 6].

М. Біляшівський розгорнув велику роботу із збирання пам'яток мистецтва і побуту, особливо зразків українського народного мистецтва, та експонування цих колекцій на художніх виставках у Київському міському музеї. Опрацювання зібраного

матеріалу дозволило йому зробити певні теоретичні узагальнення в галузі мистецтвознавства та показати роль українського народного мистецтва у світовій духовній культурі [7, 15; 6; 8].

Як стверджують дослідники, М. Біляшівський став піонером у вивченні окремих галузей вітчизняної історичної науки, розширюючи її джерельну базу здобутками матеріальної та духовної культури українського народу. У науковій діяльності вченим завжди рухав громадський інтерес: збереження культурно-історичних пам'яток, пізнання народного життя і зацікавлення результатами студій широкого кола науковців [8].

Цим засадам учений прагнув підпорядкувати й діяльність численних наукових товариств, членом яких він був, зокрема й Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Воно було створено як спеціальна пам'яткоохоронна організація за ініціативою Історичного товариства Нестора-літописця. За дорученням Товариства його голова Ю. Кулаківський звернувся за допомогою до генерал-губернатора Київської, Подільської і Волинської губерній Ф. Трєпова. Останній підтримав ініціативу вчених, організував і провів ряд засідань науковців Києва, що займалися дослідженням вітчизняної історії, та представників наукових товариств. На цих нарадах було визнано за доцільне створити нове товариство, яке вело б пошук та охорону пам'яток старовини і мистецтва переважно на території, що входила до складу Київської Русі IX – XII ст. [6].

Офіційною датою створення КТОПСІМ вважається 11 березня 1910 р., коли було затверджено Статут товариства. Означений науково-громадський осередок ставив собі за мету займатися пошуком та охороною різноманітних об'єктів культурної спадщини на зазначеній території. Для досягнення цієї мети планувалось проводити наукові дослідження, археологічні розкопки, виявляти і реєструвати місцеві пам'ятки старовини, архівні документи тощо. Багато уваги приділялось науковій співпраці з товариствами та організаціями, відомими вченими, державними діячами, робота яких тією чи іншою мірою була пов'язана з цими проблемами. З метою поширення серед широкого загалу відомостей про пам'ятки планувалося проводити громадські читання та лекції, публікувати наукові праці, доповіді; організовувати виставки предметів старовини; створити музей та наукову бібліотеку [15; 6].

Згідно Статуту передбачалося організовувати філії товариства на території, де поширювалася його діяльність. Це Київська, Подільська, Волинська, Полтавська, Херсонська, Катеринославська, Гродненська і Бессарабська губернії – територія не тільки України, а частково землі Білорусії, Молдавії та Польщі, що входили на той час до складу Російської імперії [15].

Як один з його співзасновників М. Біляшівський брав участь у експедиціях по окремих повітах Київської, Чернігівської та Полтавської губерній, про результати яких з детальним і ґрунтовним описом всіх зареєстрованих ним пам'яток звітував на засіданнях Товариства та сторінках тодішньої наукової і популярної періодики [7; 5; 8; 15; 13].

Громадський діяч, археолог, мистецтвознавець, співзасновник Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, член Всеукраїнського археологічного комітету, член Центральної Ради, голова комітету охорони пам'яток старовини Генерального секретарства освіти УНР, голова відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва Головного управління мистецтв та національної культури при Українській Державі, дійсний член ВУАН, М. Біляшівський відіграв помітну роль у формуванні суспільно-історичної та культурної свідомості української нації. Він був тією неординарною особистістю, завдяки якій на початку XX ст. в Україні розгорталася пам'яткознавча та пам'яткоохоронна робота з участю наукових історичних осередків.

Джерела та література

1. Бухальська М. Документи про життя та діяльність академіка Миколи Петрова в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського // Студії з архівної справи та документознавства / Редкол.: Матяш І.Б., Христова Н.М., Боряк Г.В. та ін. / http://www.archives.gov.ua/Publicat/Studii/Studii_2004.12_13.php# Buhalska.
2. Баженов Л.В. Академік М. Петров – визначний дослідник регіональної історії Правобережної України / http:www.tovtru.Km.ua/en/history/statti/postati/petrov.htm
3. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. С высочайшего соизволения издано при Министерстве внутренних дел П.Н. Батюшковым. С 2 хромолит. и 69 гравюрами. – СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1888. – 414 с. / репринт.
4. Втрачені пам'ятки України / www.pamiatky.org.ua/index.php?no=Biliasivsky&page=person
5. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.) : Монографія. – Луцьк: Вежа, 2002. – 530 с.
6. Григор'єва Т., Денисюк Г. З історії збереження історико-культурної спадщини України: Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва / www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV3_1998_histiri/15_grigorieva_t.pdf
7. Деятельность Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К.: Тип. Окружного штаба, 1912. – 24 с.
8. Дідух Л.В. Академік М.Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець XIX – перша чверть XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. ун-т «Києво-Могил. акад.» – К., 2005. – 17 с.
9. Кадомська М. З маленьких сюжетів великого Міста // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. – К.: АртЕк, 2003. – С. 80-88.
10. Новакович Р. Про що розповіли Звіринецькі печери / http://kiev-orthodox.org/site/pilgrimage/560/
11. Охорона та реставрація пам'яток містобудування та архітектури / http://www.refineua.com.ru/pageid-37-1.html1
12. Панасенко В.В. Український історик-архівіст І.М. Каманін // Укр. іст. журн. – 1971. – №5. – С. 161-169.
13. Сторчай О. Діяльність київських мистецтвознавців 1907-1920 рр. у справі збереження художніх колекцій та збірок старовини (за архівними документами та літературними матеріалами) / http://mau-nau.org.ua/ukr/ukr.html
14. Толочко П. Таємниці Київських підземель: Китаєвські сховища / spelenesto.nn.ru/lib.php?book=kiev&ch=7.
15. Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К.: Тип. Окружного штаба, 1910. – 17 с.

Анотація

У статті висвітлено культурно-громадську діяльність М. Біляшівського як співзасновника Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Проаналізовано пам'яткоохоронний аспект його плідної роботи на Правобережній Україні.

Summary

In this article the culturallysocial activity of M. Bilyashivskiy as the cofounder of Kyiv Association for Protection of Monuments to the Past and Monuments of Art is revealed the aspect of his work in protection of monuments in Pravoberezhna Ukraine is analyzed.

УДК 94-051 (477) "19"

А.І. Король

НАУКОВІ СТУДІЇ В.Г. САРБЕЯ В «УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ ЖУРНАЛІ»

Чималою є кількість дописувачів «Українського історичного журналу», серед них і прізвище відомого українського історика, дослідника проблем історії України XIX – початку XX ст., історіографа, джерелознавця, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Віталія Григоровича Сарбея. З 1988 р. він входив до редколегії «Українського історичного журналу» [1, с.99], а також був автором майже 150 публікацій у цьому виданні, що становить більше 14 %, від загальної кількості друкованих праць В. Сарбея, список яких сягає близько 1 000 позицій [1]. Перша стаття В. Сарбея в «Українському історичному журналі» з'явилася п'ятдесят років тому, в 1957 р. [2], на самому початку його роботи в Інституті історії, й щорічно, крім 1958 р., виходили публікації історика в цьому виданні. Остання була надрукована в журналі вже після смерті Віталія Григоровича [3].

Всі статті В. Сарбея в «Українському історичному журналі» можна розділити на декілька груп: пов'язані із вивченням проблем історії, історіографії, джерелознавства України XIX – початку XX ст., біоісторіографічні роботи, праці спрямовані на вивчення історіографічного процесу в Україні за часів існування СРСР, рецензії, повідомлення, некрологи. Значна більшість публікацій присвячувались викладу результатів досліджень історії. Разом із тим, він був автором багатьох рецензій (біля 30) на монографії, колективні праці, збірки творів [4], бібліографічні покажчики [5; 6], фотоальбоми [7], хрестоматії [8] тощо. Як активний учасник конференцій, сесій, нарад, обговорень та інших заходів, В. Сарбей повідомляв про їх проведення в рубриці «Хроніка та інформація». Був й автором декількох некрологів, присвячених К. Гуслистому [9], М. Ткаченку [10], О. Парасунько [11], А. Санцевичу [12], Б. Кругляку [13].

Частина публікацій В.Г. Сарбея вийшли у співавторстві з іншими науковцями. Серед них є прізвища таких відомих українських істориків як П. Тронько [14], Ф. Шевченко [15-17], Ф. Лось [18], А. Санцевич [19-22], С. Кульчицький [23]. Ряд статей були підготовлені разом з аспірантами та здобувачами, котрі працювали під керівництвом вченого – О. Машкін [24], Л. Москвич [25; 26], С. Шевченко [27], А. Алізаде [28], О. Полухіна [29; 30], А. Крюков [31]. Дев'ятнадцять публікацій вийшло під псевдонімами – В.С. – 8 [16; 32-38], В.Г. Григоренко – 8 [20; 21; 39-44], В.Г. Григорович – 1 [45], В.Г. Бойко – 1 [46], В.Г. Федоренко – 1 [19], й п'ять робіт – без підпису [9-13]. Сам В. Сарбей використання псевдонімів пояснював такими обставинами: по-перше, традиціями редакцій, вміщуючи в одному номері дві публікації одного автора, не повторювати його прізвище двічі; по-друге, "узвичаєним у радянську епоху остракізмом, ... щодо авторів, яких піддали публічній критиці за ідеологічні збочення" [1, с.7].

У статтях В. Сарбея, опублікованих в «Українському історичному журналі», повністю відображався весь спектр його наукових зацікавлень. Так, одна з перших надрукованих у цьому журналі робіт була присвячена постаті О. Лазаревського [47], вивченням історичних поглядів котрого Віталій Григорович займався під час написання кандидатської дисертації. Набагато ширше на сторінках журналу була представлена тематика докторської праці «Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України». Від початку 1960-х рр. й впродовж тривалого часу В. Сарбей зосередив увагу на вивченні проблем історіографії України XIX – початку XX ст. Майже всі структурні частини дисертації були відображені в різноманітних публікаціях, частина їх була надрукована в «Українському історичному журналі» й повторювала назви розділів та підрозділів [48-54], ще в деяких

розглядалися проблеми, які перегукувались з окремими питаннями докторського дослідження [55-58]. Щоправда, положення ряду робіт В. Сарбея, пов'язаних із вивченням історіографії цього періоду, в контексті спадку К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, на сьогодні втратили свою актуальність, були заідеологізовані. Втім, використання праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, зокрема ідеї останнього, що з кожної національної культури необхідно взяти лише її демократичні та соціалістичні елементи і підкреслення багатовікової дружби російського та українського народів дало можливість В. Сарбею, хоч і не в повному обсязі, дослідити праці М. Костомарова, М. Драгоманова, О. Єфименко, О. Лазаревського, О. Левицького, М. Зібера, С. Подолинського, М. Павлика, М. Максимовича, І. Лучицького та інших видатних діячів української історії. Найбільше в публікаціях «Українського історичного журналу» В. Сарбеєм згадувалися прізвища М. Драгоманова [49; 50; 52], М. Костомарова [54], М. Зібера [48; 49]. Проте, й посилання на "основоположників", висвітлення проблем у межах дозволеного, не убезпечувало істориків-дослідників цього періоду від критики, вони знаходились у постійній небезпеці зазнати звинувачень за "не вірні", "не правильні" оцінки, судження. Так, різні недоречності знаходили рецензенти та опоненти докторської дисертації В. Сарбея, наприклад, його звинувачували у тому, що він надмірну увагу приділяв та не критично відносився до ряду представників української інтелігенції [59, с.147] тощо.

В докторській дисертації в багатьох підрозділах, у межах розглянутих проблем, В. Сарбей зупинявся на критиці "буржуазно-націоналістичної концепції історії України" в минулому і в сучасні йому часи. Взагалі, історіографія критики зарубіжних буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історичного минулого і сьогодення СРСР виділялася в окремий дослідницький напрям [60, с.132]. До речі, розробкою цієї тематики займався і науковий керівник В. Сарбея – М. Рубач, інші достатньо авторитетні вчені. Критика буржуазної історіографії була обов'язковою і мала здійснюватися стосовно кожного періоду. Така ситуація була зумовлена рядом причин – постійна боротьба ідеологій, в контексті якої пропагандистській роботі в СРСР надавалася велика увага, надмірна політизація, показ історії людства як постійної боротьби. Також, для українських радянських істориків існувала постійна загроза звинувачення в прихильності до "українського буржуазного націоналізму", тому вони змушені були демонструвати необхідну лояльність щодо марксистської ідеології, в них сформувалось почуття підвищеної внутрішньої "самоцензури", надмірної "ідеологічної рефлексії" [61, с.13], виробилась "репресивна орієнтація думки, що знайшло відображення в абсолютизації класового підходу, критиці "буржуазних фальсифікацій" історії, викриванні проявів "буржуазного націоналізму". До "фальсифікаторів української радянської історіографії" відносили – М. Грушевського, П. Христюка, Д. Донцова, М. Яворського, О. Оглоблина, Н. Полонську-Василенко, Я. Пеленського, С. Горака, О. Пріцака, Д. Решетара та ін. У публікаціях В. Сарбея в «Українському історичному журналі», з даної популярної та актуальної тоді проблеми, увага переважно зосереджувалася на критиці Д. Дорошенка [62], О. Оглоблина [62; 63], Л. Юркевича, Д. Донцова, М. Порша (за ідею, що стрижнем історичного процесу на Україні була боротьба національно-однорідного, безкласового українського народу за національне визволення і створення соборної національної держави) [60, с.53], М. Грушевського, П. Христюка в контексті подій 1905-1907 рр. [64, с.31]. Він наголошував, що всі "фальсифікаторські вигадки" ґрунтуються на історичній концепції М. Грушевського [60, с.132].

Від початку становлення В. Сарбея як науковця, його увагу привертали проблеми історіографії та джерелознавства історії України. До речі, В. Сарбей був одним із перших хто спробував систематизувати праці з історіографії вітчизняної і всесвітньої історії, що виходили на Україні за радянської влади [60]. Крім вже названої тематики історіографічних праць в «Українському історичному журналі», він

торкався багатьох інших питань [17; 65-68], з поміж яких в окрему групу можна виділити роботи присвячені українському історіографічному процесу радянського періоду [15; 18; 60; 69]. Є праці, що створювалися й у співавторстві з відомими дослідниками – Ф. Шевченком, Ф. Лосем, А. Санцевичем.

В. Сарбей вважав, що від рівня розробки та застосування історіографії, джерелознавства залежить глибоке проникнення в суть історичного процесу. Обстоював думку, що історична наука, може виконувати покладені на неї завдання лише за умови, що всі її напрями розроблятимуться належним чином, інакше посилена увага до однієї проблеми чи періоду, призведе до перетворення наукової системи у набір не зв'язаних фактів [17, с.134]. Та й розвиток самої історичної науки, вказував В. Сарбей, залежить від стану розроблення історіографії. Так, він підкреслював значення історіографії у збереженні зв'язку між усіма етапами розвитку історичної науки [60, с.122]. Подання історіографічного процесу на Україні будувалося на протиставленні ідей, теорій, концепцій діаспорних та радянських істориків, при цьому саме точка зору останніх визнавалася прогресивною і розвиненою. Намагаючись проаналізувати надбання історії, історіографії в Україні від 1917 р., В. Сарбей виділяв періоди та етапи їх розвитку й викладав основні особливості, досягнення, закономірності кожного [18; 60; 69]. Найбільш негативним явищем для радянської історичної науки науковець вважав культ особи Й. Сталіна, що на його думку мав надзвичайні наслідки, хоча поряд називав ряд недоліків, котрі були характерні й достатньо широко розповсюджені пізніше, в часи сучасні науковцю [15, с.6].

Чимала частина публікацій В. Сарбея були джерелознавчими. Переважна їх більшість вийшла друком в 1960-х – 1980-х рр. [25; 69-79]. Роботу науковця в цьому напрямку підсумувала монографія «Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі» [80], опублікована в 1986 р. Можна відмітити певну однобічність – В. Сарбей розглядав лише більшовицьку пресу дожовтневого періоду, хоча це є зрозумілим, якщо зважити на час створення монографії, суспільно-політичну ситуацію в країні. На сторінках «Українського історичного журналу» були опубліковані результати вивчення подій історії України на основі залучення таких газет як «Правда» [71], «Киевское слово» [72; 75], «Южный рабочий» [77], «Одесский рабочий» [78], «Іскра» в 1900-1903 рр. [74], журналу «Заря» [73]. Крім цього займаючись дослідженням періодичних видань В. Сарбей спрямовував свою увагу на газету «Колокол» [76] та журнал «Современник» [25], у контексті відображення ними проблем історії України.

Розглядаючи історіографічні та джерелознавчі публікації В. Сарбея, необхідно відмітити, що з другої половини 1960-х рр. помітно збільшується його інтерес до проблем особи в історії, біоісторіографії. В «Українському історичному журналі» було надруковано більше 25 статей В. Сарбея даної тематики. Так, до кінця першої половини 1960-х рр. науковець, окрім О. Лазаревського, вивчення історичних поглядів якого було темою кандидатської дисертації В.Г. Сарбея, досить традиційно звертав увагу лише на постаті Б. Хмельницького, Т. Шевченка, Лесі Українки, окремих діячів, що були пов'язані з революційним рухом, наприклад А. Іванова, М. Ольмінського, А. Бебеля. Зокрема, в «Українському історичному журналі» за його авторством вийшли публікації про О. Лазаревського [47], Лесю Українку [81], Т. Шевченка [70] та О. Оглоблина, в контексті критики його творчості, діяльності [63]. В подальшому цей список значно розширився, інтерес до названих особистостей зберігся [82-84], але поряд з'явилися прізвища багатьох інших. В «Українському історичному журналі» публікувалися статті В. Сарбея, присвячені В. Яковенку [85], М. Драгоманову [52, 86], В. Іконнікову [87], А. Кримському [88], В. Тарновському [89], М. Костомарову [54], Г. Сковороді [90], І. Франку [27], І. Гуржію [19], Д. Багалію [91], І. Срезневському [31], М. Грушевському [92], О. Левицькому [26; 93], М. Аркасу [94], М. Зіберу [95], Я. Марковичу [3; 96]. Всі ці праці мали різний характер, в одних

В. Сарбей розглядав історичні погляди конкретної особи [27; 86; 90; 95], в інших – творчий спадок чи окремі їх праці [3; 84; 85; 92-94; 96], сторінки біографії [26; 82], ряд публікацій були приурочені до дат з дня народження істориків [19; 31; 83; 89; 91].

В низці праць історик розглянув проблеми історії окремих регіонів, наприклад Києва [97; 98], Донбасу [99; 100], науково-педагогічні та методичні питання [101; 102] тощо [103-107]. Втім, звертаючись до його творчої спадщини необхідно відмітити постійне існування переважаючого інтересу до історії України XIX – початку XX ст., що добре відображалося в його публікаціях в «Українському історичному журналі». Крім вже розглянутих тем, ряд статей присвячувалися суто питанням розвитку історичного процесу на Україні в XIX – на початку XX ст. Всі ці праці, в залежності від часу створення, можна умовно поділити на дві групи: до кінця 1980-х рр. та від початку 1990-х рр. Публікації В. Сарбея 1960-х – 1980-х рр. відображали проблеми історії України в контексті ленінської концепції загальноросійської визвольної боротьби, особлива увага приділялася популярним тоді темам – революційним подіям 1905-1907 рр. [24; 99; 108-110], боротьбі робітництва й селянства [23; 29; 99; 111], підіймалися й деякі інші проблеми [97; 112]. Історія України XIX – початку XX ст. розглядалася на тлі Російської імперії, процес визвольної боротьби мав доволі стрункуструктуру викладу. Але фактично з поля зору зникли риси характерні українським землям цього періоду, відбувалося нівелювання особливостей національного розвитку. Обмежений доволі жорсткими ідеологічними рамками, історик мусив слідувати офіційній радянській історіографії. Характерною рисою часу була нетерпимість до альтернативних думок, їх доволі жорстка критика. В кінці 1980-х – у 1990-х рр., у зв'язку із процесами, які охопили суспільство, відбувся певний перегляд позицій історика, в цей час сформувалася його концепція українського національного відродження, яке він загалом сприймав, як комплекс подій в історії України кінця XVIII – початку XX ст., пов'язаних, насамперед, із поширенням масової етнонаціональної самосвідомості, пожвавленням і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців [113, с.357]. До речі, на думку ряду дослідників, і зокрема О. Реєнта, монографія «Національне відродження України» [114] з серії «Україна крізь віки» символізує у вітчизняних студіях новий відлік часу з історії України XIX ст. [115, с.6]. Проблемам українського національного відродження, становлення і консолідації української нації, формуванню національної самосвідомості присвячено чимало публікацій В. Сарбея, деякі з них вийшли в «Українському історичному журналі» [113; 116; 117]. Й, до того ж на основі розгляду сформульованої ним концепції "українського XIX ст.", як зазначає І. Колесник, можна прослідити специфіку і динаміку розвитку поглядів історика [115, с.14]. Проте не лише в дослідженнях завершального періоду життя, які були написані в набагато сприятливіших умовах, міститься цікавий і корисний матеріал, роботи В. Сарбея 1960-х – 1980-х рр. присвячені історії України XIX – початку XX ст. висвітлюють ряд подій, явищ, закономірностей розвитку і крім того демонструють світоглядні орієнтири цілої епохи.

Окремо необхідно зазначити про діяльність В. Сарбея, як рецензента наукових монографій, праць колективів авторів, публіцистичних творів тощо. Робота цього виду займала досить велике місце в його творчому спадку, загальна кількість друкованих рецензій перевищувала сотню. Починаючи з 1958 р. публікації такого виду стали невід'ємною складовою в списку праць історика й за виключенням 1985, 1986, 1989 та 1990-х рр., виходили кожного року. Найбільш плідним став 1970 р., коли В. Сарбей опублікував вісім рецензій, 1975 р. – дев'ять, 1976 р. – сім. В «Українському історичному журналі» за авторством Віталія Григоровича їх було опубліковано біля 30. Серед авторів рецензованих ним робіт були відомі науковці – М. Нечкіна [28], Г. Сергієнко [136], В. Спицький [137], М. Алпатов [138], Є. Шабліовський [139], А. Шапіро [140], Л. Таран [141], Г. Головченко [142],

В. Солдатенков [143]. Переважна більшість рецензій стосувалась праць з історії України XIX – початку XX ст., значна їх частина, була опублікована в радянські часи й присвячувалась популярним та найбільш розробленим тоді темам – декабризму, народництву, діяльності соціал-демократичних організацій, відміни кріпацтва, формування робітничого класу, революції 1905-1907 рр. Так, В. Сарбей розглядав роботи, в яких підіймалися проблеми суспільно-політичного руху після повстання декабристів [136], руху кінця 1950-х – початку 1860-х рр. [28;144], подій 1961 р. [14], революційної кризи 1901-1904 рр. [137], 1905-1907 рр. [145], розвитку робітничого класу [30]. Він рецензував й чимало суто історіографічних робіт [138; 140; 146-149]. Поряд із питаннями, що входили в коло інтересів В. Сарбея на сторінках «Українського історичного журналу» він звертався до праць про конкретних діячів української історії, а саме Є. Тарлє [150], С. Подолинського [4], М. Грушевського [151], з історії філософії [152], релігієзнавства [153], проблем науково-дослідної роботи [154], статистики народного господарства та культури [5], української літератури [139], історії Донбасу [22]. В 1990-х рр. В. Сарбей виступив автором рецензій на праці Л. Таран [141], Г. Головченка [142], В. Солдатенка [143], в котрих по новому розглядалися проблеми, пов'язані з історією України початку XX ст., подіями 1917-1920 рр., підіймалися питання історіографії. Зазвичай у рецензіях В. Сарбей викладав позитивні враження від роботи, звертав увагу на актуальність теми, дискусійні питання, що в ній підіймалися, перспективи майбутніх досліджень у цьому напрямку, а наприкінці висловлював побажання, зауваження. Втім, були в нього й цілком негативні рецензії [155].

В. Сарбей був активним учасником різноманітних конференцій, сесій, нарад, обговорень й ряд публікацій в «Українському історичному журналі» були присвячені саме цьому. До речі, й найперша його стаття в журналі повідомляла про зустріч-нараду співробітників Інституту історії АН УРСР з істориками м. Харкова [2]. Проведення подібних заходів було досить популярним в ті часи. Наради проводилися українською регіональною секцією Наукової Ради з проблеми «Історія історичної науки» [32; 35], створеної в 1977 р., Науковою Радою з історії історичної науки при Відділі історичних наук АН СРСР, де розглядалися актуальні проблеми історіографії [14; 33]. В. Сарбей, будучи членом цих Рад, регулярно відвідував їх засідання [34; 40], пленуми [21; 119], сесії [120; 121] та інформував про них. Приймав участь й в історіографічних конференціях у Калініні [122], Калінінграді [123], Ризі [41], Москві [124], Томську [125]. В своїх публікаціях в «Українському історичному журналі» В. Сарбей звертав увагу на конференції та інші заходи присвячені декабризму [16], подіям 1905-1907 рр. [126; 127] та жовтня 1917 р. [45], конкретним персоналіям – М. Костомарову [37], Г. Сковороді [128], Т. Шевченку [36], Т. Грабовському [129], М. Нечкіній [130], В. Леніну [20; 131], Берестецькій битві [132] тощо [133]. При цьому намагався зосередитись на дискусійних питаннях, найбільш важливих на його думку проблемах. В 1990-х рр. В. Сарбей на сторінках «Українського історичного журналу» зауважував про проведення конференцій присвячених національному питанню [134], профспілковому руху, українському національному відродженню [135], державотворенню [98] й іншим проблемам історії XIX ст. [43].

Досить об'ємний спадок В. Сарбея, добре відображений в «Українському історичному журналі», практично всі проблеми, що цікавили науковця підіймалися ним на сторінках цього відомого і серйозного видання. Підчас перегляду його публікацій у журналі, викреслюється коло наукових інтересів, простежуються певні зміни, еволюція історичних поглядів, складається загальне уявлення про наукову діяльність вченого. Зрозуміло, що в зв'язку із тим, що В. Сарбей формувався як історик, працював більшу частину свого життя в умовах існування України у складі СРСР, ряд його науково-історичних висновків, оцінок різних історичних подій і явищ є неоднозначними. Втім, неупереджений аналіз історичної спадщини науковця

допоможе осягнути й зрозуміти його внесок у розвиток історичної науки України, як і вивчення доробку багатьох інших авторів, чиї публікації вийшли на сторінках «Українського історичного журналу». Кожен із них, займаючись дослідженням різноманітних проблем історії, мав та має свої наукові вподобання та інтереси, всі вони закладали фундамент історичної науки сучасної України, зумовлювали перспективи її розвитку, майбутнє становище. Саме тому важливо узагальнити та осягнути спадщину попередників, накопичений ними досвід збагачує сучасну науку, розширює знання про минуле, допомагає ширше зрозуміти їх погляди на дійсність і в свою чергу простежити закономірності та тенденції розвитку української історичної науки.

Джерела та література

1. Сарбей Віталій Григорович (1928-1999): Бібліографічний покажчик / Під ред. Смолія В.А. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 104 с.
2. Сарбей В.Г. Зустріч-нарада співробітників Інституту історії АН УРСР з істориками м. Харкова // Український історичний журнал (Далі – УІЖ). – 1957. – № 3. – С.155-156.
3. Сарбей В.Г. Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» // УІЖ. – 1999. – № 2. – С.15-27.
4. Сарбей В.Г. Рец.: Сергій Подолинський. Вибрані твори / Упорядкування матеріалів та бібліографія Романа Сербіна. – Монреаль (Канада), 1990. – 208 с.; Злупко С.М. Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. – Львів, 1990. – 192 // УІЖ. – 1992. – № 2. – С.153-156.
5. Бевзо О.А., Сарбей В.Г. Рец.: Статистика народного господарства і культури Української РСР (Бібліографічний покажчик). – К., 1968. – 291 с. // УІЖ. – 1969. – № 9. – С.144-146.
6. Сарбей В.Г. Рец.: Ленинские декреты. 1917-1922: Библиография. – М., 1974. – 662 с. // УІЖ. – 1975. – № 4. – С.136-137.
7. Сарбей В.Г. Їх надихав великий Ленін. Рец.: Соратники Ленина на Украине (Фотоальбом). – К.: Политиздат Украины, 1983 // УІЖ. – 1984. – № 4. – С.143-144.
8. Сарбей В.Г. Рец.: Хрестоматия по истории русской книги. 1564-1917. – М., 1965 // УІЖ. – 1965. – № 10.
9. Гуслистий Кость Григорович // УІЖ. – 1973. – № 4. – С.158.
10. Ткаченко Микола Михайлович (некролог) // УІЖ. – 1965. – № 11.
11. Парасунько Онуфрій Арсенович // УІЖ. – 1992. – № 10-11. – С.134.
12. Санцевич Анатолій Васильович // УІЖ. – 1996 – № 3. – С.156.
13. Кругляк Борис Абрамович // УІЖ. – 1996. – № 3. – С.157.
14. Сарбей В.Г., Тронько П.Т. Рец.: Новикова Н.Н., Клосс Б.М. Н.Г. Чернышевский во главе революционеров 1861 года: Некоторые итоги и перспективы исследования. – М.: Наука, 1981. – 318 с. // УІЖ. – 1983. – № 2. – С.146-147.
15. Шевченко Ф.П., Сарбей В.Г. Радянська історична наука на службі будівництва комунізму // УІЖ. – 1965. – № 1. – С.3-15.
16. В.С. (В. Г. Сарбей), Ф.Ш. (Ф.П. Шевченко). Відзначення 150-річчя повстання декабристів // УІЖ. – 1976. – № 3. – С.151-152.
17. Сарбей В.Г., Шевченко Ф.П. Історіографічні та джерелознавчі видання Дніпропетровського державного університету // УІЖ. – 1978. – №2. – С.134-137.
18. Лось Ф.С., Сарбей В.Г. Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні // УІЖ. – 1968. – № 1. – С.14-24.
19. Санцевич А.В., Федоренко В.Г. (В.Г. Сарбей) 60-річчя з дня народження О.І. Гуржія // УІЖ. – 1975. – № 8. – С.123-127.
20. Санцевич А.В., Григоренко В.Г. Науково-теоретична конференція в Саратові // УІЖ. – 1980. – №7. – С.146-147.
21. Григоренко В.Г. (Сарбей В.Г.), Чивець А.В. (Санцевич А.В.) Розширений пленум Наукової ради «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР // УІЖ. – 1981. – № 8. – С.155-156.

22. Санцевич А.В., Сарбей В.Г. Рец.: Новые страницы истории Донбасса: статьи. – Донецк: Донбасс, 1992. – Кн.1. – 115 с., Кн. 2. – 138 с. // УІЖ. – 1994. – № 1. – С.144-150.
23. Кульчицький С.В., Сарбей В.Г. Проблеми історії робітничого класу // УІЖ. – 1986. – № 7. – С.17-25.
24. Сарбей В.Г., Машкін О.М. З історії революційної творчості робітничого класу України (1905-1907 рр.) // УІЖ. – 1990. – № 12. – С.82-89.
25. Москвич Л.Г., Сарбей В.Г. Проблеми історії України в працях М.Г. Чернишевського на сторінках «Современника» // УІЖ. – 1978. – № 11. – С.80-88.
26. Сарбей В.Г., Москвич Л.Г. О.І. Левицький – президент Української Академії наук // УІЖ. – 1989. – № 5. – С.97-102.
27. Сарбей В.Г., Шевченко С.М. Про деякі аспекти історичних поглядів І.Я. Франка // УІЖ. – 1981. – № 8. – С.75-82.
28. Сарбей В.Г., Ализаде А.Ф. Рец.: Академик М.В. Нечкина. Встреча двух поколений. Из истории русского революционного движения конца 50-х – начала 60-х годов XIX века: Сб. статей. – М.: Наука, 1980. – 566 с. // УІЖ. – 1981. – № 7. – С.152-154.
29. Сарбей В.Г., Полухіна О.М. Зародження і розвиток інтернаціоналістських традицій у класовій боротьбі пролетаріату України (70-і роки XIX ст. – 1903 р.) // УІЖ. – 1983. – № 7. – С.71-81.
30. Сарбей В.Г., Лавров Ю.П., Полухіна О.М. Рец.: Рабочий класс в первой российской революции 1905-1907 гг. – М.: Наука, 1981. – 432 с.; Рабочий класс России, 1907 – февраль 1917 г. – М.: Наука, 1982. – 464 с.; Рабочий класс России от зарождения до начала XX в. – М.: Наука, 1983. – 575 с. // УІЖ. – 1984. – № 1. – С.145-148.
31. Сарбей В.Г., Крюков А.В. І.І. Срезневський як історик України // УІЖ. – 1987. – № 6. – С.138-144.
32. В.С. Республіканська нарада з питань історіографії // УІЖ. – 1977. – № 11. – С.155-156.
33. В.С. Нарада історіографів у Москві // УІЖ. – 1970. – № 5. – С.150-151.
34. В.С. (Сарбей В.Г.) Засідання Наукової Ради з проблеми "Історія історичної науки" // УІЖ. - 1977. - № 8. – С.153-155.
35. В.С. (Сарбей В.Г.) Створення на Україні науково-координаційного історіографічного центру // УІЖ. – 1978. – № 1. – С.158-159.
36. В.С. (Сарбей В.Г.) XIX наукова шевченківська конференція // УІЖ. – 1970. – № 9. – С.146-147.
37. В.С. (Сарбей В.Г.) Обговорення в Москві доповіді про М.І. Костомарова // УІЖ. – 1967. – № 2. – С.156-159.
38. В.С. (Сарбей В.Г.) Обговорення у Львові праці Інституту слов'янознавства та балканістики // УІЖ. – 1976. – № 8. – С.158-159.
39. Григоренко В.Г. (Сарбей В.Г.), Кондрацький А.А., Слабеєв І.С. Творчі пошуки юних істориків-краєзнавців // УІЖ. – 1975. – № 8. – С.105-109.
40. Григоренко В.Г. (Сарбей В.Г.) Засідання бюро Відділення історії АН СРСР // УІЖ. – 1978. – № 6. – С.153-154.
41. Григоренко В.Г. (Сарбей В.Г.) Всесоюзна історіографічна конференція // УІЖ. – 1979. – № 12. – С.142-143.
42. Григоренко В.Г. (Сарбей В.Г.) Науково-практична конференція «Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії та сучасності» // УІЖ. – 1996. – № 2. – С.144.
43. Григоренко В.Г. (Сарбей В.Г.) Міжнародна наукова конференція «Економічна історія Росії XIX – XX ст.: сучасний погляд» // УІЖ. – 1998. – № 2. – С.150-153.
44. Григоренко В.Г. (Сарбей В.Г.) Українознавчий осередок у Москві // УІЖ. – 1999. – № 1. – С.149-151.
45. Григорович В.Г. (Сарбей В.Г.) Всесоюзна наукова конференція «Історія Великого Жовтня: нові підходи» // УІЖ. – 1989. – № 3. – С.153-154.
46. Бойко В.Г. (Сарбей В.Г.) Рец.: Гуржий І. Фрідріх Енгельс про Україну. – К., 1970 // УІЖ. – 1971. – № 3.
47. Сарбей В.Г. Невідомі праці О.М. Лазаревського // УІЖ. – 1958. – № 5. – С.170-174.

48. Сарбей В.Г. Матеріалістичне розуміння історії – наукове відкриття К. Маркса // УІЖ. – 1968. – № 4. – С.3-11.
49. Сарбей В.Г. Початок засвоєння марксистських ідей українською історіографією // УІЖ. – 1971. – № 11. – С.12-20.
50. Сарбей В.Г. Ідеї Паризької Комуни у поглядах української прогресивної еміграції 70-років XIX ст. // УІЖ. – 1971. – № 3. – С.23-26.
51. Сарбей В.Г. Публікації О.І. Герцена в бібліотеках К. Маркса і Ф. Енгельса // УІЖ. – 1983. – № 5. – С.49-53.
52. Сарбей В.Г. Антицаристська публіцистика М.П. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму // УІЖ. – 1966. – № 9. – С.23-35.
53. Сарбей В.Г. Про принципи наукового дослідницького методу В.І. Леніна // УІЖ. – 1970. – № 4. – С.59-65.
54. Сарбей В.Г. Знайомство В.І. Леніна з творами М.І. Костомарова // УІЖ. – 1967. – № 5. – С.72.
55. Сарбей В.Г. Сторінки історії соціальної й національно-визвольної боротьби українського народу в працях Ф. Енгельса // УІЖ. – 1970. – № 11. – С.13-19.
56. Сарбей В.Г. Критика В.І. Леніним буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення // УІЖ. – 1966. – №3. – С.53-59.
57. Сарбей В.Г. Праця В.І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» – теоретична основа досліджень з історії України періоду капіталізму // УІЖ. – 1969. – № 12. – С.22-30.
58. Сарбей В.Г. Питання історії нашої Батьківщини в працях Ф. Енгельса // УІЖ. – 1963. – № 6.
59. Шморгун П.М. В.Г. Сарбей. В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України // УІЖ. – 1973. – № 3. – С.147-148.
60. Сарбей В.Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років радянської влади // УІЖ. – 1987. – № 12. – С.122-134.
61. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
62. Сарбей В.Г. Місце творчої спадщини прогресивних істориків XIX ст. у викритті буржуазно-націоналістичної концепції історії України // УІЖ. – 1974. – № 11. – С.35-41.
63. Сарбей В.Г. Пан Оглоблін в ролі фальсифікатора української історіографії // УІЖ. – 1960. – № 5. – С.150-152.
64. Сарбей В.Г. Неспроможність буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій революції 1905-1907 років // УІЖ. – 1980. – № 3. – С.27-33.
65. Сарбей В.Г. Істпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні // УІЖ. – 1967. – № 1. – С.3-10.
66. Сарбей В.Г. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України (До 100-річчя заснування і початку діяльності) // УІЖ. – 1977. – № 12. – С.99-103.
67. Сарбей В.Г. З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків // УІЖ. – 1960. – № 4. – С.140-144.
68. Сарбей В.Г. Актуальна проблема історіографії // УІЖ. – 1965. – № 10.
69. Сарбей В.Г., Санцевич А.В. Історична наука в системі Академії наук УРСР // УІЖ. – 1969. – № 2. – С.38-44.
70. Сарбей В.Г. Дожовтнева більшовицька преса про великого революціонера-демократа // УІЖ. – 1964. – № 1. – С.28-35.
71. Сарбей В.Г. Висвітлення робітничого руху на Україні в «Правде» (1912-1914 рр.) // УІЖ. – 1962. – № 2. – С.35-45.
72. Сарбей В.Г. Більшовицька публіцистика Людвіга Кнунянця на сторінках «Киевского слова» в 1905 р. // УІЖ. – 1967. – № 8. – С.61-66.
73. Сарбей В.Г. Питання історії на сторінках першого ленінського науково-політичного журналу «Заря» (до 70-річчя виходу першого номеру) // УІЖ. – 1971. – № 4. – С.121-124.
74. Сарбей В.Г. Історична проблематика в іскрівській соціал-демократичній пресі на Україні напередодні II з'їзду РСДРП // УІЖ. – 1973. – № 7. – С.143-147.

75. Сарбей В.Г. Праця В.І. Леніна в газеті «Киевское слово» 1905 р. // УІЖ. – 1977. – № 4. – С.57-61.
76. Сарбей В.Г. «Колокол» і Україна // УІЖ. – 1972. – № 8. – С.105-108.
77. Сарбей В.Г. До питання про історіографічну оцінку газети «Южный рабочий» // УІЖ. – 1988. – № 4. – С.56-63.
78. Сарбей В.Г. Послідовний пропагандист марксистсько-ленінських ідей на Україні (До 70-річчя більшовицької газети «Одесский рабочий») // УІЖ. – 1978. – № 3. – С.117-119.
79. Сарбей В.Г. Місце часопису «Кур'єр Кривбасу» у сучасному всеукраїнському краєзнавчому русі // УІЖ. – 1997. – № 2. – С.84-91.
80. Сарбей В.Г. Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі. – К.: Наук. думка, 1986. – 182 с.
81. Сарбей В.Г. Провісник свободи і братерства народів (До 50-річчя з дня смерті Лесі Українки) // УІЖ. – 1963. – № 4. – С.120-124.
82. Сарбей В.Г. Т.Г. Шевченко і О.М. Лазаревський // УІЖ. – 1989. – № 3. – С.26-34.
83. Сарбей В.Г. Вшанування пам'яті О.М. Лазаревського // УІЖ. – 1995. – № 1. – С.154-156.
84. Захарова І.В., Сарбей В.Г. Перший український підручник із стародавнього сходознавства // УІЖ. – 1991. – № 2. – С.38-44.
85. Сарбей В.Г. Просвітитель-демократ В.І. Яковенко // УІЖ. – 1965. – № 3. – С.119-121.
86. Сарбей В.Г. До поглядів М.П. Драгоманова на національне питання // УІЖ. – 1991. – № 9. – С.61-70.
87. Сарбей В.Г. Один з перших істориків-академіків АН УРСР (до 125-річчя з дня народження В.С. Іконнікова) // УІЖ. – 1966. – № 12. – С.130-132.
88. Сарбей В.Г. А.Ю. Кримський і О.С. Хананашвілі // УІЖ. – 1967. – № 3.
89. Сарбей В.Г. До 130-річчя з дня народження В.В. Тарновського // УІЖ. – 1967. – № 4. – С.118-121.
90. Сарбей В.Г. Історичні погляди Г.С. Сковороди (До 250-річчя від дня народження) // УІЖ. – 1972. – № 11. – С.54-62.
91. Сарбей В.Г., Кравченко В.В. Академік АН УРСР Д.І. Багалій (До 125 річчя з дня народження) // УІЖ. – 1982. – № 11. – С.154-158.
92. Сарбей В.Г. До питання про наукову спадщину академіка М.С. Грушевського // УІЖ. – 1989. – № 10. – С.114-126.
93. Сарбей В.Г. Богдан Хмельницький у науково-творчій спадщині академіка О.І. Левицького // УІЖ. – 1997. – № 3. – С.49-57.
94. Сарбей В.Г. М.М. Аркас і його «Історія України-Русі» // УІЖ. – 1990. – № 7. – С.100-113.
95. Сарбей В.Г. Микола Зібер у контексті своєї і нинішньої епохи // УІЖ. – 1995. – № 6. – С.79-81.
96. Сарбей В.Г. Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» // УІЖ. – 1999. – № 1. – С.56-68.
97. Сарбей В.Г. Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. // УІЖ. – 1982. – № 3. – С.67-76.
98. Сарбей В.Г. Науково-практична конференція «Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти» // УІЖ. – 1996. – № 4. – С.156-157.
99. Максимов О.М., Сарбей В.Г. Революційна боротьба пролетаріату Донбасу в 1905 р. // УІЖ. – 1980. – № 12. – С.63-70.
100. Сарбей В.Г. Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації // УІЖ. – 1992. – № 6. – С.40-46.
101. Сарбей В.Г., Кондрацький А.А. Історичні знання – молоді // УІЖ. – 1976. – № 11. – С.159-160.
102. Сарбей В.Г., Шарапа В.Ф. Дипломні роботи – важливий засіб підготовки спеціалістів-істориків // УІЖ. – 1980. – № 7.
103. Сарбей В.Г. До 60-річчя «Декларації прав народів Росії» // УІЖ. – 1977. – № 10. – С.118-121.

104. Сарбей В.Г. Метро і 300-річчя царського дому Романових (Чому в царській Росії було відхилено проект метрополітену) // УІЖ. – 1966. – № 2. – С.105-106.
105. Сарбей В.Г. Робота В.І. Леніна над літературними джерелами з історії // УІЖ. – 1981. – № 4.
106. Сарбей В.Г. Розвиток у творах В.І. Леніна, документах і матеріалах Комуністичної партії й Радянської держави ідей К. Маркса про «Республіку Праці» // УІЖ. – 1984. – № 9.
107. Сарбей В.Г. Питання взаємозв'язку художніх історичних творів з науковою літературою // УІЖ. – 1989. – № 5. – С.40-44.
108. Сарбей В.Г. Місце революції 1905-1907 рр. в історії загальноросійського революційно-визвольного руху // УІЖ. – 1985. – № 12. – С.14-25.
109. Сарбей В.Г. В.І. Ленін про історію революції 1905-1907 рр. // УІЖ. – 1985. – № 4. – С.84-95.
110. Сарбей В.Г. Морозовський страйк у працях В.І. Леніна // УІЖ. – 1986. – № 4. – С.117-124.
111. Сарбей В.Г. Монографічна розробка історії класової боротьби робітників і селян України в період імперіалізму // УІЖ. – 1974. – № 6. – С.51-57.
112. Сарбей В.Г. Людський фактор в історії революційно-визвольного руху на Україні // УІЖ. – 1988. – № 8.
113. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // УІЖ. – 1993. – № 7-8.
114. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
115. Сарбеївські читання. Перше засідання всеукраїнського "круглого столу" 30 січня 2003 року. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 121 с.
116. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // УІЖ. – 1991. – № 5. – С.3-16.
117. Сарбей В.Г. "Українське питання" в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття // УІЖ. – 1996. – № 2. – С.35-45.
118. Сарбей В.Г. Нарада з питань радянської історіографії // УІЖ. – 1964. – № 4. – С.152-153.
119. Сарбей В.Г. Розширений Пленум Наукової Ради з проблеми «Історія історичної науки» // УІЖ. – 1984. – № 8. – С.157-158.
120. Сарбей В.Г. Всесоюзна наукова сесія з проблем історіографії // УІЖ. – 1967. – № 10. – С.152-154.
121. Комаренко Н.В., Сарбей В.Г. Всесоюзна історіографічна сесія «В.І. Ленін – основоположник радянської історичної науки» // УІЖ. – 1970. – № 4. – С.153-154.
122. Сарбей В.Г. Всесоюзна історіографічна конференція // УІЖ. – 1976. – № 12. – С.146-148.
123. Сарбей В.Г. Історіографічна конференція в Калінінграді // УІЖ. – 1979. – № 8. – С.155.
124. Сарбей В.Г. Всесоюзна історіографічна конференція // УІЖ. – 1983. – № 4.
125. Сарбей В.Г. Регіональна конференція з питань методології історії, історіографії та джерелознавства // УІЖ. – 1979. – № 4. – С.124-125.
126. Сарбей В.Г. Всесоюзна наукова конференція, присвячена 75-річчю першої російської революції 1905-1907 рр. // УІЖ. – 1981. – № 3.
127. Сарбей В.Г., Заплатников Л.Т. Конференція з проблем історії революції 1905-1907 рр. // УІЖ. – 1991. – № 4. – С.154-156.
128. Сарбей В.Г. Республіканська наукова конференція, присвячена Г.С. Сковороді // УІЖ. – 1973. – № 1. – С.155-156.
129. Сарбей В.Г. Наукова конференція, присвячена 175-річчю Т.М. Грановського // УІЖ. – 1988. – № 7. – С.158.
130. Сарбей В.Г. Перші "Нечкінські" читання // УІЖ. – 1991. – № 7. – С.153-155.
131. Сарбей В.Г. Всесоюзна конференція проблемної ради «В.І.Ленін і місцеві партійні організації» // УІЖ. – 1986. – № 2. – С.158.
132. Сарбей В.Г. Наукова конференція з історії Берестецької битви 1651 р. // УІЖ. – 1990. – № 10. – С.159-160.
133. Сарбей В.Г. Всесоюзний "круглий стіл" // УІЖ. – 1990. – № 3. – С.152-155.

134. Сарбей В.Г. Міжнародна наукова конференція «Робітничий рух і національне питання» // УІЖ. – 1992. – № 4. – С.154-156.
135. Сарбей В.Г. Наукова конференція «Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження» // УІЖ. – 1998. – № 5. – С.153-154
136. Буцик А.К., Сарбей В.Г. Рец..: Сергієчко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів 1826-1850. – К.: Наук. думка, 1971. – 229 с. // УІЖ. – 1972. – № 2. – С.145-147.
137. Сарбей В.Г. Рец.: Спицький В.Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901-1904 рр. – К.: Вища школа, 1978. – 125 с. // УІЖ. – 1980. – № 1. – С.151.
138. Сарбей В.Г. Рец.: Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1963. – Т.3. – 832 с. // УІЖ. – 1964. – № 6. – С.137-140.
139. Сарбей В.Г. Рец.: Шабліовський Є.С. В.І. Ленін і українська література. – К.: Знання, 1969 // УІЖ. – 1970. – № 3.
140. Сарбей В.Г. Рец.: Советская историография классовой борьбы и революционного движення в России. – Л., 1967. – Ч.1,2. // УІЖ. – 1969. – № 1. – С.148-150.
141. Сарбей В.Г. Рец.: Л.В. Таран Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX – 40-е годы XX вв. // УІЖ. – 1997. – № 2. – С.139-142.
142. Сарбей В.Г. Рец.: Головченко В. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – Харків: Майдан, 1996. – 190 с. // УІЖ. – 1998. – № 2. – С.138-142.
143. Сарбей В.Г. Рец: В.Ф. Солдатенко. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – 416 с. // УІЖ. – 1998. – № 3. – С.145-149.
144. Сарбей В.Г., Франко О.О. Рец.: Революционная ситуация в России в середине XIX века. Коллективная монография. – М., 1978 // УІЖ. – 1979. – № 10.
145. Сарбей В.Г., Федьков О.М. Рец.: Якименко М.А. Сорочинська трагедія. – К.: Політвидав України, 1990. – 126 с. // УІЖ. – 1991. – № 3. – С.149-151.
146. Сарбей В.Г. Рец.: Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1961 // УІЖ. – 1963. – № 2.
147. Сарбей В.Г., Сидоренко В.П. Рец.: М.В. Резницкая. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926-1937). Очерк историографии проблемы. – К.: Вища школа, 1977. – 168 с. // УІЖ. – 1977. – № 9. – С.138-139.
148. Сарбей В.Г., Котов В.Н., Казмірчук Г.Д. Рец.: Иллерицкий В.Е. Революционная историческая мысль в России (домарксистский период). – М., 1974. – 350 с. // УІЖ. – 1976. – № 5. – С.150-152.
149. Сарбей В.Г. Рец..: Конюшая Р.П. Карл Маркс и революционная Россия. – М., Госполитиздат. – М., 1975. – 439 с. // УІЖ. – 1976. – № 9. – С.137-138.
150. Сарбей В.Г. Рец.: Чапкевич Е.И. Евгений Викторович Тарле. – М.: Наука, 1977. – 126 с. // УІЖ. – 1979. – № 1. – С.114-116.
151. Сарбей В.Г. Рец.: Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. Упорядкування і підготовка текстів та фотоматеріалів, коментарі та примітки А.П. Демиденка. – К.: Веселка, 1992. – 551 с. // УІЖ. – 1993. – № 10. – С.138-142.
152. Сарбей В.Г., Шморгун П.М. Рец.: Нарис історії філософії на Україні. – К.: Наукова думка, 1966. // УІЖ. – 1966. – № 8. – С.146-151.
153. Сарбей В.Г. Нова праця про походження релігії Рец.: Лобовик Б. Про походження релігії. – К., 1961, – 154 с. // УІЖ. – 1961. – № 5. – С.144-145.
154. Сарбей В.Г. Рец.: Стрельский В.И. Основы научно-исследовательской работы студентов. – К.: Вища школа, 1981. – 150 с. // УІЖ. – 1982. – № 2. – С.150-151.
155. Сарбей В.Г. У полоні відкинутих неспроможних концепцій. Рец.: Нестеров Ф. Связь времен. Опыт исторической публицистики. 3-е изд. – М.: Молодая гвардия, 1987. – 239 с. // УІЖ. – 1988. – № 9. – С.145-148.

Анотація

Стаття присвячена науковим студіям В. Сарбея в «Українському історичному журналі». Розглядаються різні за тематикою, змістом та характером групи публікацій

історика (з питань української історії, історіографії XIX та XX ст., рецензії, повідомлення, некрологи), а також зміни в проблематиці, що відбувалися у залежності від суспільно-політичної ситуації в Україні.

Summary

The article show and analyze main points of works of V. Sarbey the «Ukrainian historical journal».

УДК 930.1: 303.446.4

Ю.Ю. Куценко

ОБРАЗ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА В ДІАСПОРНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Одним з наслідків історичних подій в українських землях другої половини XIX – початку XX ст., що зумовили інтенсивні міграційні процеси в українському соціумі, була поява досить міцної української діаспори. Як результат – розподіл української науки на суто українську та діаспорну. При чому, це стосувалося всіх галузей науки, в тому числі й історичної. Ізольовано розвиваючись на різному ідеологічному та науковому підґрунті, вони набувають в процесі свого розвитку специфічних рис, які відображаються на сутності наукового дослідження. Не дивлячись на методологічні та ідеологічні розбіжності, вітчизняна та діаспорна історіографії мають деякі спільні риси: надмірний ступінь ідеологізації, неабиякий інтерес до певних подій та деяких визначних постатей української історії.

Серед таких постатей є Михайло Петрович Драгоманов, відомий український історик, фольклорист, політичний теоретик та суспільний діяч. Широкий спектр наукових зацікавлень, активна соціальна позиція та велика спадщина забезпечили вченому сталу дослідницьку увагу. Втім, не дивлячись на значний масив "драгоманознавчих" студій, особа та діяльність М. Драгоманова постають в них доволі однозначними. Сучасні політичні події сприяли новому сплеску розвитку так званого "драгоманознавства", але поставили перед істориками завдання як максимального охоплення аналізом творчості М. Драгоманова, так і спроби реконструкції об'єктивного образу цієї непересічної особистості.

З цієї точки зору діаспорні дослідження могли б стати основою для подібної реконструкції, тому що були звільнені від тотального засилля марксистської методології та відкриті на новітні тенденції розвитку зарубіжної історіографії. Проте, тривалий час діаспорні історіографічні студії фактично не використовувалися у вітчизняних драгоманознавчих дослідах. Здобуття Україною державної незалежності відкрило більші можливості для активного залучення здобутків діаспорного "драгоманознавства" у вітчизняних студіях. Втім, історіографічний образ Михайла Драгоманова залишається необ'єктивним та однобоким. Це визначає актуальність проблеми окремого вивчення образу вченого, створеного діаспорними дослідниками, для подальшого залучення його результатів в процесі реконструкції цілісного історіографічного образу М.П. Драгоманова.

На сьогодні не існує жодного окремого дослідження, присвяченого висвітленню та узагальненню здобутків "драгоманознавства" в українській історіографії в діаспорі. Загальний їх аналіз присутній або в межах історіографічних оглядів "драгоманознавчої" тематики, або в межах з'ясування більш широкої проблеми [13; 15].

Специфіка вивчення історіографічного образу М.П. Драгоманова, створеного діаспорною історичною наукою, дозволяє виділити чотири групи джерел:

- основний масив складають безпосередньо драгоманознавчі розвідки діаспорних істориків, в яких висвітлюються різні аспекти життєвого та творчого шляху вченого;
- наукові та публіцистичні роботи самого Михайла Драгоманова, що використовуються діаспорними дослідниками. На жаль, представники діаспорної історіографії, як і вітчизняні історики, посилаються на усталене коло робіт Драгоманова, що сприяє посиленню ступеню міфологізації його постаті. Так із наукових робіт піддаються аналізу магістерська дисертація «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит» (1869), стаття «Положение и задачи науки древней истории» (1874), невелика розвідка «Пропащий час: Українці під Московським царством (1654-1876)» (1876). В колі публіцистичних розвідок найчастіше фігурують «Восточная политика Германіи и обрусеніе» (1872), «Историческая Польша и великорусская демократия» (1881-1882), «Нарис української соціальної програми» та «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1878);
- автобіографія та епістолярна спадщина Михайла Петровича, що активно застосовуються в історіографічних дослідах при висвітленні найбільш спірних питань драгоманознавчої проблематики;
- драгоманознавчі студії Михайла Павлика та Івана Франка, які вважаються в історіографії учнями Михайла Петровича, й стали засновниками основних історіографічних традицій, що побутують при висвітленні особистості та діяльності М. Драгоманова.

Діаспорна історіографія не створила оригінальної концепції вивчення "драгоманознавчої" тематики. Всі, без винятку, дослідження вписуються в основні існуючі в "драгоманознавстві" традиції висвітлення життєвого та творчого шляху вченого. Таких традицій дві – позитивна та негативна, й виникають вони практично одночасно. Як зазначалося вище, їх фундатори – Михайло Павлик та Іван Франко.

Започаткувавши збирання наукової та публіцистичної спадщини Михайла Петровича, його епістолярію, М. Павлик не тільки видавав його твори і популяризував його погляди на суспільно-політичні проблеми тогочасної Російської імперії, але й намагався захищати його від критики. Про це яскраво свідчить зміст таких творів М. Павлика: «М. Драгоманов, "високий рівень українства" та "нова ера"», «М. Драгоманов і єго роля в розвою України», «М. Драгоманов як політик», «Памяти М. Драгоманова». Вже назви цих робіт свідчать про оцінку автором особи та діяльності М. Драгоманова. Змістом цих робіт є лише роздуми про велич постаті М. Драгоманова, вкрай загальний огляд його "політичної філософії", що не дає можливості скласти об'єктивне та цілісне уявлення про особу історика та сутність його наукової спадщини [28-31].

Засновником негативної традиції в "драгоманознавстві" І. Франко став, напевно, досить випадково. Складність їх особистих взаємовідносин завжди викликала увагу дослідників, проявлялася в їх листуванні та критичних висловлюваннях М. Павлика, й фактично була основою для негативної історіографічної традицій [7]. Зроблена І. Франком спроба висвітлення суспільно-політичних поглядів М. Драгоманова, хоча й переслідувала мету лише їх об'єктивного аналізу, стала основою для подальшої їх нищівної критики в діаспорній історичній науці [37]. До того ж, на звичайне несприйняття поглядів історика, в історіографії накладалася пляма від кривди, що наніс Іванові Франку Михайло Петрович. Про неї він згадував в передмові до видання їх переписки, але сутність її так, в принципі і не зрозуміла [7, с.8-9,20-21]. А що є найбільш показовим для діаспорних студій, дослідників не цікавить [25].

Рухаючись в межах цих двох традицій, історіографічне вивчення життя, діяльності та спадщини М.П. Драгоманова в діаспорі вкладається в рамки загальних

етапів розвитку "драгоманознавства". Загальний статистичний аналіз джерельної бази "драгоманознавства" дозволяє виділити шість етапів його розвитку як окремого напрямку в українській історіографії:

І. середина 1860-х – 1895 рр. (від початку діяльності М. Драгоманова до його смерті): він характеризується процесом активного суспільно-політичного та наукового життя в українських землях, в якому вчений приймав діяльну участь. Втім, сама специфіка і хронологічні межі формування української діаспори обумовила відсутність історіографічних робіт щодо його особи та творчості.

ІІ. 1896-1924 рр. (початок збирання творчої спадщини історика його послідовником Михайлом Павликом, перше осмислення її вартості та значення, закладання історіографічних традицій у висвітленні постаті вченого та основ сучасного "драгоманознавства"): Історичні перипетії в Україні першої третини XX ст. (І світова війна, розпад Російської та Австро-Угорської імперій, відтворення української державності в 1917-1920 рр. та входження частини українських земель до складу СРСР у 1922 р.) зумовили активізацію драгоманознавчих студій. На цьому етапі загальна кількість джерел становить 77. З них 11 відносяться до мемуарної літератури. В 1896 р. в ювілейній збірці було вперше надруковано його автобіографію, яку перевидано 1906 р. Перевага, звичайно, надається аналізу проблем так званої "політичної філософії" М. Драгоманова – 50 джерел мають саме таке спрямування, але різного характеру. Досить активно видаються твори Михайла Петровича (загальна кількість видань – 7, як збірок, так і окремих робіт) та його листування (також 7 публікацій). Окремо потрібно відзначити видану М. Павликом ювілейну збірку на честь 30-річчя діяльності вченого, що одночасно стала своєрідним некрологом на його смерть. Власне, це є період формування вищезазначених традицій.

ІІІ. 1924 – середина 1950-х рр. (формування методологічних засад нової радянської історіографії, чітке виокремлення української історіографії в західноукраїнських землях та діаспорі, що зумовлює еволюцію "драгоманознавства". Пріоритетною в цьому процесі стає не просто політична, але й партійна кон'юнктура): серед засадничих характеристик періоду – поступове оформлення історичної науки в діаспорі. Як наслідок – 16 джерел різного спрямування можна віднести до діаспорної історіографії. Характерна риса цього періоду – перевага емоцій над науковим аналізом стає специфічною ознакою саме діаспорних "драгоманознавчих" студій. Серед апологетів М. Драгоманова – О. Лотоцький, М. Шаповал. Намагаючись зберегти нейтральність, але наближаючись до апологетики працювали В. Дорошенко та Д. Дорошенко, С. Томашівський, В. Заїкін, В. Пачовський, Ф. Слюсаренко. Різко негативну позицію займають Р. Деснянченко та М. Мухін. Переважно розглядаються питання сутності суспільно-політичної концепції М. Драгоманова, але є спроби аналізу лише наукової вартості його робіт та їх значення в історичній науці. Особливо цікавим є неопублікований реферат Ф. Слюсаренка щодо антикознавчих студій історика в Київському університеті [11; 35].

Після певного затишшя в 30-х – 40-х рр., коли дослідження життя і творчості М. Драгоманова, як в СРСР так і діаспорі, були, в принципі, поодинокими (всього 6 робіт в діаспорі) відбувається новий сплеск інтересу до вивчення постаті та спадку історика.

IV. середина 1950-х – середина 1980-х рр. (смерть Й. Сталіна та зміни в суспільно-політичному житті СРСР, пов'язані з загальною лібералізацією та активізацією історичних студій): в 1950-х рр. в діаспорі починається процес відродження "драгоманознавства", поступове розширення його територіальних меж, кола наукових проблем, що в ньому розглядається. З 79 джерел – 23 діаспорних. Найбільш плідний етап в діаспорному "драгоманознавстві". На цьому етапі оформленими стають традиції, співвіднесення розвідок з якими стає більш чітким. До

апологетів можна віднести таких істориків, як: І. Лисяк-Рудницький, С. Ріпецький, Б. Рубчак, М. Білецький. До критичної традиції відносяться роботи таких відомих діаспорних істориків, як: М. Мухін, К. Подолянин, Д. Донцов. Підкреслену нейтральність зберігають статті В. Міяковського. В рамках широкої проблеми розвитку суспільно-політичного руху в українських землях XIX ст. розглядають діяльність М. Драгоманова Ю. Охримович та Б. Рубчак. Окремо виділяються студії І. Лисяка-Рудницького, в яких спостерігаються всі необхідні елементи наукового дослідження, що відриває їх від специфіки діаспорного "драгоманознавства". Цікавою є спроба створення психологічного портрету Михайла Петровича в роботах М. Мухіна та В. Міяковського. Втім, якщо В. Міяковський робить це на основі документальних джерел офіційного характеру, аналізуючи історію з навчанням М. Драгоманова в полтавській гімназії та київському університеті, то М. Мухін обмежується, передусім, своїми емоціями з приводу особи та діяльності історика [21; 22].

V. середина 1980-х – 1991 рр. (початок "перебудови" в СРСР, глобальні зміни в суспільно-політичній сфері країни, початок процесу розпаду, прийняття декларації про державний суверенітет України): цікавим аспектом, який виокремлює цей етап в розвитку драгоманознавчих студій, є їх певна "стагнація". При чому при всій активності політичного життя в світі, подібна ситуація складається як у вітчизняній, так і в діаспорній історіографії. Кількість джерел цього періоду – 15, з них в діаспорі 1 стаття науково-публіцистичного характеру та перевидання «Автобіографії» Михайла Петровича. В своїй статті В. Климишин знову звертається до однієї з найбільш цікавих ля діаспорної історіографії тем – порівняння Т. Шевченка та М. Драгоманова, й негативний вплив останнього на події української революції 1917-1920-х рр. [12].

VI. 1991-2008 рр. (здобуття Україною державної незалежності, поступове її оформлення): на цьому етапі відбувається справжній розквіт цього напрямку української історіографії. Він проходить в контексті процесу переосмислення української історії, зміни парадигмальних основ української історичної науки та поступово повертає із забуття багатогранну творчість цього безсумнівно неординарного українського вченого. Проте, з комплексу зі 109 джерел, в діаспорі лише 1 невелика загальна розвідка, що стосувалася викладацької діяльності М. Драгоманова в Київському університеті в контексті історії університету, яка не торкається спірних питань цієї діяльності, а обмежується лише фактами без аналізу [10].

Загальний розгляд праць діаспорних дослідників на перший погляд показує, що як вчений, мислитель М. Драгоманов привертав до себе всю їх увагу. Проте, таке враження було б дуже поверховим. Заідеологізованість української історіографії має своїм наслідком вивчення переважно національних проблем та сутності так званої "політичної філософії" Михайла Петровича. В цьому контексті висвітлюються питання його суспільно-політичної діяльності в еміграції, в якій виокремлюються видавнича діяльність М. Драгоманова в Женеві, робота в часописах «Громада» і «Вільне Слово», конфлікти із Київською Старою Громадою. Практично відсутніми в драгоманознавчих студіях є київський період життя, психологічний портрет вченого та його наукова робота.

Узагальнюючи проблеми, висвітлені діаспорною історіографією, потрібно виділити наступне:

1. Представники діаспорної історіографії виділяють серед наукових зацікавлень М. Драгоманова наступні: антична історія, етнографія України, історія України, політична теорія. Перші два елементи переважають в доеміграційний період й стали основою для аналізу його світогляду та історіософської системи, інші –

з'являються в основному після еміграції і є предметом в основному його політичної публіцистики.

2. Реконструюванням наукового світогляду М. Драгоманова в діаспорній історіографії займався переважно І. Лисяк-Рудницький, в інших розвідках ця реконструкція повинна була лише підкреслити основний предмет їх розгляду.

Як вже зазначалося, повторюючи І. Франка, при розгляді психологічного портрету М. Драгоманова в діаспорі виділяють два фактори формування його світогляду: по-перше, це інтелігентна родина, збереження в ній пам'яті свого народу і одночасно прагнення нового ("Хотячи зрозуміти склад ума і напрям ідей Драгоманова, конче треба уявити собі ту сферу, серед якої він родився та виховався і той час, у якім формувалися його ідеї. Та сфера, то була українська, в значній мірі помосковлена інтелігенція лівобережної України" [23; 37, с.226-227]).

По-друге, тривале перебування за кордоном на початку 1870-х років. Пізніше те, що було закладене в цей період лише поглибиться і буде розвиватися, що дозволить оцінювати М. Драгоманова як його сучасниками, і особливо сучасними дослідниками як неодмінно вченого та мислителя європейського рівня: "Отся мішанина двох ідейних кругів, не злучених в одну вишу, органічну цілість – круга поступових європейських ідей і круга спеціяльно-російського хлопофільства, – се на мою думку головний ключ до зрозуміння сьвітогляду й діяльності Драгоманова" [37, с.228].

Це дає можливість стверджувати, що основу світогляду М. Драгоманова, "типового ліберала і прогресиста своєї доби", лежить віра в те, що європейські ідеали – наукового поступу, громадської та особистої свободи, справедливості і є об'єктивно добрими й абсолютно обов'язковими для всіх [17, с.289].

Основна роль тут належить саме науковому прогресу, бо наука для М. Драгоманова – критерій істинності та об'єктивності. В поєднанні з безкомпромісністю слідування цьому критерію з однобічністю суджень, різкістю у висловлюваннях, що особливо проявлялося в його публіцистичній полеміці (як відображення його психологічних особливостей), це приводило до нехтування в дослідженнях цього моменту, бо в політиці цей критерій не є визначним.

На жаль, відсутність в спадщині М. Драгоманова окремої праці, в яких вчений виклав би вихідні теоретичні принципи своїх філософських поглядів, приводить до того, що його світогляд реконструюється в основному на основі його досліджень з античної історії, а саме магістерської дисертації «Історичне значення Римської імперії і Тацит» (1869), які він пізніше розвиває в політичній публіцистиці. В результаті, це, на думку діаспорних істориків, приводило до фактичного ототожнення в світогляді М. Драгоманова як суто філософських, так і політологічних, понять.

Діаспорні дослідники, як апологети, так і критики, виділяють такі елементи світогляду М. Драгоманова:

- раціоналізм і позитивізм;
- матеріалізм;
- своєрідний погляд на значення релігії для історичного прогресу, який іноді ототожнюють з атеїзмом;
- прогресивізм;
- лібералізм;
- космополітизм та своєрідний так званий "громадівський соціалізм".

Раціоналізм та позитивізм М. Драгоманова дещо умовні. Тим більше, що підґрунтям світогляду стає саме платонівський ідеалізм: розумом людина здатна дійти до осягнення ідеї справедливості, тому треба шляхом просвіти впровадити такі моделі поведінки, аби люди керувалися цією ідеєю (це він реалізує пізніше під час роботи в недільній школі). Але людина повинна робити цей вибір свідомо, керуючись внутрішнім веліннням (вплив кантіанства?, і тверде переконання самого

М. Драгоманова, якого він завжди дотримувався – знову вияв його натури, бажання завжди доводити свою точку зору), бо саме це свідчить про усвідомлення своєї справжньої сутності та свого земного призначення, напевно згадуючи настанови свого вчителя історії М. Строніна: "– Нічого такого, але Ви говорите звичайні фрази дуже молодих людей, – це кров у Вас говорить, а не мозок. Прохолоне кров, вилетять і фрази. – А чого треба ж, щоб не вилетіли? – Треба доброго філософічно-політичного виховання, а до нього Ви навіть приступити не можете, коли не будете знати по крайній мірі двох, а то й трьох європейських мов..." [6, с.594]. Проте, одночасно М. Драгоманов заперечує потреби людської душі мати зв'язок із трансцендентним світом, вважаючи це містикою, ідеалізмом: "Містика і фантастика здавалися йому коли не просто дурницею, то принаймні продуктом ненормальності й темності думки" [32, с.54].

Звідси, його своєрідне бачення значення релігії й прийняття релігійності. Тому, іноді, як зазначають дослідники, це заводить М. Драгоманова майже до нігілізму, вплив якого не покривається елементами платонівської етики.

Всі інші риси світогляду М. Драгоманова знайшли своє відображення в основному в його політичних творах, тому стали основою своєрідної історіософії та "політичної" філософії.

Висвітленням історіософських засад М. Драгоманова в контексті реконструкції політичної системи вченого займався в діаспорній історіографії переважно І. Лисяк-Рудницький. Не дивлячись на те, що його історіософія міститься в його античних студіях жоден з діаспорних дослідників не аналізує антикознавчі дослідження Михайла Петровича, будуючи свою реконструкцію через аналіз політичної публіцистики, згадуючи історіософію опосередковано. Хоча як зазначав сам М. Драгоманов: "Філософія історії завжди знаходиться у тісній залежності не тільки від самих ідеалів, які визнавав даний час, але і від поняття, від ступеня здійснюваності, від розуміння цих ідеалів у часі і просторі" [16, с.37]. Втім, внаслідок неуваги дослідників до цих його більше теоретичних робіт, це розуміння при аналізі втрачається.

Основу історіософії М. Драгоманова, за діаспорними дослідженнями, складають ідеї прогресивізму та еволюціонізму. Прогрес за М. Драгомановим здійснюється поступово, хронологічні етапи змінюються не фаталістично, а органічно і логічно випливають одна з одної, якщо якійсь зовнішні умови не переривають розвиток цивілізації. Прогрес, в свою чергу, обумовлюється силою людської свідомості, в її науковому. політичному та моральному проявах, а рушійною силою, що стоїть за цим позитивним розвитком, є прогрес ідей та об'єктивного знання (як відображення безсумнівного потягу М. Драгоманова до знань й оригінальних концепцій) [36, с.6]. Задовольняючись аналізом І. Франка, діаспорні історики часто наводять таку цитату: "Властивим плодючим елементом у тій еволюції вважав людське індівідуум, його душу, волю...суми тих індівідуальних імпульсів творять масові течії...і змагання мас. Впливаючи доступними нам (!) способами на погляди індівідуів ми безпосередньо впливаємо також на психольогію мас. Чим інтензивнїйший імпульс вийде від одного осібника, чим більший круг індівідуів обійме і порушить, тим більший буде наш вплив у тій сумі матеріяльних та ідеальних сил, що порушують суспільність її розвою" [37, с.234].

Поєднання матеріалізму та еволюціонізму в історіософії М. Драгоманова іноді приводило до трактування її у вітчизняній історіографії як марксистської [19, с.6]. Проте, на думку І. Лисяка-Рудницького, його не можна вважати попередником, а радше він був противником марксизму, бо на думку самого М. Драгоманова не можна історичну дійсність зводити лише до економіки, й на цій основі не досліджувати історію, а конструювати фантастичні політичні фігури [17, с.320-321]. Ця еволюційна теорія стає підґрунтям для тверджень про мінливість, непостійність історичного

процесу, відсутність в ньому сталих, нерухомих форм і конструкцій, які постійно знаходяться в динаміці, створюючи багатоманітність цих форм не тільки в політичному, господарському, а, передусім, в соціальному та національному житті. Вся практика людства повинна бути спрямована на розуміння й можливості передбачення напрямку світового руху, його закони, інакше рух піде проти людства, і воно загине [6, с.558]. Людський прогрес – процес універсальний, однаковий для всіх народів по своїй суті і неоднаковий лише у формах вияву [9, с.53-61].

В залежності від драгоманівського розуміння сутності історичного процесу, діаспорні історики аналізують репрезентовану в його історико-методологічній роботі «Положение и задачи науки древней истории» (1874). Враховуючи зміни завдань історичної науки, співвідношення суспільних та історичних наук, вони відмічають, що М. Драгоманов пропонував відмовитися від повіствувально-синхроністичного методу вивчення і викладу історії, що був прийнятий в античній історіографії. А в основу нових історичних досліджень покласти три метода:

- логічний (при систематизації історичних фактів та з'ясуванні їх сутності);
- порівняльний (як при висвітленні окремих однорідних явищ і процесів, так і певних історичних періодів шляхом їх паралельного розгляду та порівняння, що дасть можливість більш повного й глибокого їх аналізу);
- соціологічний (чи не найважливіший в методології М. Драгоманова), особливо для вивчення явищ внутрішньої історії народу, тим більше для тих випадків, коли не існує даних для перевірки ніби відомих фактів про відоме явище. А так як М. Драгоманов визначає мету історичної науки – об'єктивно точні висновки через бажання відшукати такі є об'єктивно точні начала для пояснення історичних явищ, то прагнення створення науки про суспільство, або, соціології, в яку повинна увійти більшість з суспільних наук, то метод цієї науки повинен стати пріоритетним [6, с.77-81; 38, с.35]. Взагалі, М. Драгоманов зводить все до принципу історизму, культурності й освіти, який передбачає "міряти часи і особистості міркою відносної досконалості, власне історичної", і в результаті створення науки "щоб вона і давала факти і ширила розум, т.є. науку чисту, позитивну, без "страха іудейського", без несмілого утилітаризму" [8, с.256].

В цілому, щодо історіософії М. Драгоманова в діаспорній історіографії, то можна зазначити, що, на думку діаспорних істориків, його історіософська система є дещо хаотичною, не зовсім конкретною, і знаходить своє практичне втілення не стільки в наукових роботах, скільки в політичній публіцистиці вченого.

Найбільш репрезентованими в діаспорній історіографії є дослідження, що аналізують так звану "політичну філософію" М. Драгоманова, по аналогії і у тісному взаємозв'язку з його історіософією (І. Лисяк-Рудницький, Д. Дорошенко). М. Драгоманов, один з найвідоміших політичних теоретиків України XIX – XX ст., розробляючи свою політичну доктрину, основними її поняттями робить поняття "лібералізму", "космополітизму", "атеїзму", що, як вже зазначалося складають одні з основних елементів його світогляду.

Наслідуючи І. Франка, думку якого він наводить, І. Лисяк-Рудницький вважає, що лібералізм в "політичній філософії" М. Драгоманова є центральною точкою й визначальним фактором всієї його концепції, яка об'єднує демократичні, соціалістичні, патріотичні, космополітичні, слов'янофільські та західницькі елементи. Лібералізм його тісно пов'язаний передусім з особою, її свободою та правами. Свобода особистості полягає у недоторканості її прав та в можливості якомога більше розширити волю та право окремої особи на вільне висловлювання, працю. Втім, ця недоторканість й непорушність торкається не тільки індивіда, але й всіх природних суспільних об'єднань (громад, економічних груп, націй (або національностей)) та полягають переважно у політичному та соціальному

плюралізмі. Свобода будь-якої групи (асоціації) повинна бути упорядкована, вона не передбачає реалізацію індивідом чи певною групою своїх власних примх, прикриваючись недоторканістю своїх прав [37, с.232-233].

Тісно пов'язаним з лібералізмом є поняття "анархії". Проте "анархія" М. Драгоманова відрізняється від трактування її Бакуніним і означає, що "анархія" – скоріше ідеал, зразок, якого потрібно прагнути, чим найближча мета, що її можна реалізувати [6, с.115].

Розглядаючи проблему анархізму, М. Драгоманов не міг обминути й питання форми державного устрою майбутнього політичного утворення. Найбільш прийнятною формою державного устрою для нього є федералізм. Його формула: "...основою нашої політики можуть бути тільки: в культурі – раціоналізм, в політиці – федералізм, в питаннях соціяльних – демократизм" [5, с.128-129], є найвідомішою частиною його "політичної філософії". Проте, федералізм не стає, згідно з цією формулою, суто національним, а залишається універсальним принципом. Не порушуючи природних прав особи та асоціації, що єдині можуть бути справді вільними, федералізм повністю підтверджує тезу впорядкованої свободи: "...федералізм, до якого на практиці Прудон зводив свою анархію, не включає дисципліну, а ...є найзручнішою для людей формою організації, з неодмінною дисципліною". Також, І. Лисяк-Рудницький відмічає, що для вченого форма державного правління є другорядною, бо серед означених ним держав були і республіки і різного типу монархії [17, с.302-303]. Втім, одночасно дослідники відмічають, що поняття "анархізму" і "федералізму" не були чітко сформульовані М. Драгомановим ні разу, що приводило до постійних протиріч в його творах між ними в значеннях "безначальства" й "бездержавності" драгоманівського толкування.

Переплітається з ідеями лібералізму, анархії, федералізму в "політичній філософії" мислителя поняття "космополітизму". Для діаспорної історіографії воно є найболючішим, бо зачіпає безпосередньо національне питання. Саме проти нього була спрямована вся критика М. Драгоманова Д. Донцовим, М. Мухіним, К. Подолянином, Р. Десняченко. Як згадував М. Драгоманов в своїй «Автобіографії»: "...мене й декотрих моїх однодумців українці прозвали космополітами, слово, котре ми приймали за похвалу" [5, с.119]. І хоча ця проблема має кілька аспектів, але окрім Д. Донцова, всіх інших вони зовсім не цікавили, саме за це він дістав від них визначення як український Мефістофель, адвокат диявола [24, с.268].

Національне питання розглядалося М. Драгомановим в кількох рівнях:

- з'ясування поняття "нація", її суттєвого значення в історичному та хронологічному аспектах;
- визначення ролі української нації, її самобутності, саме тут він обґрунтовує своє бачення української літератури, "розправляючись" з Т.Г. Шевченком;
- співвіднесення релігійного і національного факторів в національному розвитку.

Космополітизм як одна із засад ідеї прогресу внутрішньої історії різних народів, означає поєднання національного і загальнолюдського елементів. По своїй суті, за М. Драгомановим, ідеї космополітизму і національності зовсім не суперечать одна одній, він лише вкладає в них інший зміст. Вільні спілки (асоціації), які складуть майбутню федерацію, найлегше матимуть для подальшого прогресу спільну основу, яку зараз називають національною: мову, психічну схожість, сусідство. Цей поступ не тільки не вимагає нівеляції та асиміляції цих ознак, а, навпаки, їх подальшої розбудови [32, с.102-104]. Проте, М. Драгоманов заперечує таку милу серцю майже кожного представника діаспори теорію провіденціоналізму, тезу про місії народів (в даному випадку – українського). Тому що, вважає особливо важкою тут визначення з критеріями та метою відбору Провидінням тих чи інших народів. Посилання на досить абстрактний "дух народів" є невиправданим, бо відразу спрощується сутність

історичного процесу, зведення його до якогось одного фактору. Тому, проповідуване діаспорними істориками те, що його називає М. Драгоманов теорією "національних святощів" – захопленням національною формою без жодного змістовного навантаження, його критика постійного перекладання українськими патріотами вини за українські біди на всіх підряд, окрім самих українців, а особливо улюблене гасло його: "Нам треба засіяти наукою і ділами, щоби весь світ зглянувся на нас" [32, с.98], викликало на нього шквал негативних оцінок й звинувачень у зрадництві свого народу, моральному тлінні, вишукуванні тільки помилок і недоречностей в його думках [3, с.64-71].

Найбільшого обурення у них викликають такі уривки: "Завше з молебнів, та ще з молебнів після смерті святого, мало буває користи, а багато шкоди людям. А вже нікому так не шкодять молебни, як нам, полуварварам на Зході Европи. Пора вже, щоб хто небудь справив...службу й українському письменству з Шевченком, і тим більш пора, ...з цього величання справа українська...не дуже то посувається...Так то мало вирятував самий «Кобзар» українство в Росії й так мало послужили «Кобзар» і молебни йому, щоб посіяти справжнє поступовство й народовство в Галичині...«Кобзар» є вже річ пережита...тепер вже мало на віщо й годиться...хиби (Шевченка): нестача широкої науки про світ та людей та недостача впорядкованої спілки...по всій Україні,...нестача сміливого, вільного вчинку (ініціятиви) й сили продержати свою дорогу...і всяпричина невеликої ваги їх і для свого часу, й для нашого, – причина, що вони не мали такої сили, яку мали російські європейці..." [6, с.162-167]. Як пише М. Климишин: "Захоплений великими здобутками Драгоманів не може простити Шевченкові того, що Шевченко каже: "Якби ви вчились так, як треба, то й мудрість була би своя" (досить доречно щодо М. Драгоманова, який постійно називаючи українську культуру і науку мужицькою, а надто нездатною піднятися на вищий щабель розвитку), з чужини вони приносять лише "великих слів велику силу й більше нічого", принесли з чужини безбожництво... ненависті до москалів і поляків..." [12, с.1457]. Цим він підтверджує тезу І. Франка, що: "Шевченко...закритий й для Драгоманова аж до кінця життя" [37, с.227].

Щодо поняття "атеїзм", то чи насправді "атеїзм" М. Драгоманова був атеїзмом в значенні заперечення Бога? Аналіз його публіцистичних робіт («Віра й громадські справи», «Оповідання про заздрих Богів», «Рай і поступ» та ін.) в діаспорній історіографії, що присвячені даній проблематиці дає дослідникам можливість стверджувати, що він не відкидає можливості наявності Бога, й об'єктивне існування віри сприймається ним філософськи. Як історик, що займався вивченням античності й середньовіччя, він розумів тісний зв'язок між релігійними уявленнями та ідентифікацією ними сутності державних і громадських порядків. Нація – це результат дії природних й історичних обставин життя кожного народу, це постійний мінливий процес його буття, й має певні суттєві характеристики: національне в індивіді мова, звичаї); природне об'єднання-асоціації-нації. Проте, не визнаючи ототожнення національного і релігійного (росіяни – православ'я, італійці – католицизм й т.ін.), він не визнає релігію як ознаку національного. Для нього релігія як форма суспільної свідомості є комплексом думок, який не сприяє поступу, бо втрачає рівність як підґрунтя свободи через приниження в одних людях шани до себе і возвеличення інших. Тому, прагнучи відділення церкви від держави для зменшення негативного її впливу [20, с.89], він критикує всі ті гілки християнства, що є найбільш розповсюдженими в Україні. Православ'я поховало надії на історичний прогрес ще в XVI ст. разом з козаччиною, звівши нанівець всі позитивні здобутки цього часу (діяльність братств, проникнення реформаційних течій). Уніатство критикує за протидію навіть тій національній роботі, яку провадило для збереження мови, традицій, звичаїв, за клерикальну пропаганду. Православ'я, уніатство, католицизм разом – за догматичність, есхатологічність, консервативність, ієрархічно-

бюрократичну структуру, які не узгоджуються з принципами прогресу, свободи, й затримують й, іноді, зупиняють формування української нації, її самосвідомості в значенні вільної спілки, асоціації людей.

Втім, на противагу цим течіям християнства, М. Драгоманов, по свідченням І. Новодворського та І. Лисяка-Рудницького, в своїх працях приділяє пильну увагу протестантським впливам і конфесіям в Україні, досліджуючи єретичні впливи, від маніхейства до сучасних йому сект, які існували в українській історії. М. Драгоманов пише: "В той час, як більш енергійна меншість серед українського простолюду навпомацькі прагне попасти на дорогу релігійної реформації, на яку почала була виходити Україна в XVI ст. ...і з якої вона була збита унією і політичними чварами XVII ст., маса українська...зітхає за старовинними церковними порядками, за церквою менш панською і чиновницькою, більш дешевою, громадською церквою з виборним духовенством, тією церквою, ідеал якої поставлений був на Україні братствами...Але справа в тому, що такої дешевої громадської церкви не може дати масам ні православ'я, ні унія, ні католицизм...Скоріше всього громадську церкву міг би дати українцям протестантизм" [36, с.92]. А внаслідок того, що українцям непритаманна глибока релігійність, і в принципі їм все рівно у що вірити, то протестантизм сприяє звільненню й від пут офіційної церковної догматики й від церкви взагалі, і звільняє шлях наріжним ідеям драгоманівської доктрини: прогресу, лібералізму, свободі, анархії, федералізму. А якщо згадати ту психологічну характеристику, яку М. Драгоманову дав І. Лисяк-Рудницький, порівнюючи його з протестантськими лідерами і реформаторами, то його атеїзм, можливо, не є безбожністю, підтримуючи зв'язок з представниками англіканської церкви, він, напевно, пройшов значний шлях від індиферентності (проповідуваної ним в «Автобіографії» [5, с.118]) до віри. А тим більше, якщо згадати заповітне бажання його життя – бути Символом, то складена ним програма української протестантської церкви в Галичині, також могла сприяти його здійсненню:

"1. Віруємо в Бога, створителя світу і людей.

2. Припускаємо посланців Божих, котрі як Ісус Христос навчали людей любити одні одних, як самого себе.

3. Шануємо всяку віру з усяким обрядом, коли вони ведуть людей до любові, а не до противного.

4. Обіцяємо жити поміж себе як брати і сестри, і тим приміром, а також словом навертати людей усяких вір до нашого братства.

5. Три братчики, зібравшись до купи, можуть уложити собі громаду, котра має рішати про всякі свої справи і змовлятись у тих справах з другими громадами.

6. Всі громади братчиків з руською мовою вмовляються про справи свого руського братства" [26, с.15].

Як бачимо ця програма стала концентрованим уставом, в якому відобразилися всі вихідні принципи "політичної філософії" М. Драгоманова, які розглядаються діаспорною історіографією, й яка визначає, що вона стала підґрунтям для програм політичних партій в період української революції 1917-1920-х рр. Він не став першим, за словами дослідників, у розробці цих понять, але їх різноманітність, об'єм праць, їм присвячених, вирізняє його з кола українських політичних теоретиків. Скрупульозне вивчення спадщини М. Драгоманова, яке повинно відрізнити справді актуальні сьогодні ідеї від мертвого пласту, й повинно виявнити його дійсну вагу в політичній історії України другої половини XIX – XX століть [18, с.115].

Суспільно-політичну діяльність М. Драгоманова розглядається в діаспорних драгоманознавчих студіях також в трьох аспектах:

- просвітницька робота в недільних школах в студентські роки;
- просвітницька й політична діяльність в Галичині;
- видавнича діяльність в еміграції.

Перший аспект діаспорних істориків не цікавить зовсім, вони вдовольняються тими відомостями, які він подає в «Автобіографії», просто їх переказуючи. Ось другий і третій аспект, дослідженням яких в основному займалися І. Лисяк-Рудницький, М. Антонович, М. Лозинський, М. Мухін, К. Подолянин, оцінені переважно, окрім М. Лозинського та порівняно стримано І. Лисяком-Рудницьким, ними негативно. Причина називається всіма ними одна – те, чим явно пишався в «Автобіографії» М. Драгоманов: "Сміло можу сказати, що ні один московський слов'янофіл не поширив в Австрії (себто Галичині) стільки "московських" (російських) книжок, як я, український "сепаратист"" [5, с.127]. Ідеологія діаспорних вчених не могла припустити таке нехтування національним духом, відкрите проповідування російської культури й літератури. Тому, особливо досліджуючи видавничу діяльність його в еміграції, вони, передусім на основі австрійських документів доводили, що основне завдання М. Драгоманова у видавництві – видання часопису «Громада» (із-за якого у нього вийшов конфлікт і розрив з Київською Старою Громадою, хоча ніхто не примушує себе уточнити з яких причин це сталося, хоча це розкрито в їх переписці [1]), він не виконав, почавши видавати «Вільне Слово» на замовлення російських спецслужб, тим самим зрадивши свій народ.

Подібна однобічність драгоманознавчих студій в діаспорній історіографії посилює аспект міфологізації особи та життєвого шляху Михайла Драгоманова. В принципі, життя кожної видатної історичної особи, якій присвячуються історіографічні дослідження, в результаті може набути окремих ознак міфологізованості. Це певною мірою є результатом суб'єктивізму дослідників, що залишається поки що неподоланим. Трактування мотивів поведінки, сутності її діяльності та тієї спадщини, яка залишається нащадкам, нерідко без уваги до психологічних особливостей цієї людини, а іноді навіть ігнорування її людської природи, часто викликають серйозні сумніви щодо їх правдивості й зауваження к тим оцінкам, а частіше "діагнозам", які виставляються. Тому, історіографічний образ стає первинним й надалі майбутні покоління стикаються не з людьми, які зробили щось в суспільстві, а з "нерукотворними" пам'ятниками, що позбавлені життя й притаманної їм людськості. Тоді ж виникає проблема відокремлення міфу від реальності, розв'язати яку досить непросто.

Михайла Петровича Драгоманова можна віднести до категорії тих історичних постатей, ступінь міфологізації яких є одним з найвищих. Особливістю міфу М. Драгоманова є:

по-перше, відбір та усталена кількість творів М. Драгоманова для публікацій (особливо сучасних) – складні для розуміння, насичені абстрактними формулюваннями, читання й сприймання яких хочеться покинути вже на другому абзаці;

по-друге, перевага емоцій дослідника над завданнями наукової критики та аналізу;

по-третє, епітетами, якими його нагороджують дослідники.

Якщо розібрати ці пункти окремо, то щодо першого пункту, то можна сказати, що не дивлячись на розмаїття тематики й величезну кількість робіт (біля 2 тисяч), з них відомими на сьогодні залишаються біля 2 десятків, які зрідка перевидаються, ніби закриваючи хід іншим його працям, які, можливо, могли б створити умови для більш яскравого й точного висвітлення образу М. Драгоманова. Втім, наведена вітчизняним дослідником А. Круглашовим загальна кількість цих робіт не підтверджена сучасною бібліографією, що викликає певні сумніви щодо цієї цифри [14, с.29].

Щодо другого пункту, то дослідники в основному не претендують на об'єктивність, тому що вивчаються не факти, а створюється образ або зміцняється вже існуючий. Тільки один дослідник з когорти "драгоманознавців" чи навколо

"драгоманознавців", І. Лисяк-Рудницький, пише, що: "Виступаючи сьогодні з аналізою драгоманівської програми, я не хотів би стягнути на себе закид у несумлінності. Я об'єктивно передав основні ідеї «Передового слова» й буду намагатися зберегти об'єктивність по змозі теж у подальших критичних зауваженнях" [18, с.101]. Це з його боку є певним лукавством, так як обрана ним тема дослідження – політична "філософія" вченого й розгляд ним біографії та діяльності його сухий, вкрай загальний, створює враження бажання щось приховати, десь недосказати для того, щоб підтвердити в результаті позитивні оцінки.

Всі інші діаспорні історики спадщини М. Драгоманова не уточнюють своєї об'єктивності, напевно розуміючи, що коли мова йде про історію та політику, згадка про об'єктивність буде викликати якщо не сміх, то подив й недовіру. Сила емоційності викладу їх думок не залежить від приналежності до якоїсь з історіографічних традицій – апологетики або критики. Всі дослідження засновані на занадто сильній емоційності, що спричиняє величезну кількість закликів, риторичних питань, апелювань до вищих авторитетів: Бога, історії, Т. Шевченка, абстрактного народу, й приводить іноді до зведення серйозних наукових робіт до рівня популярної публіцистики, що може не бути сприйнята читачами й іншими дослідниками серйозно.

Найбільш показовою є третя група елементів "міфу" М. Драгоманова, яка складається з тих епітетів, визначень, що ними нагороджують його. І позитивні і негативні відгуки є досить своєрідними, але досить точно передають відтінок саме того значення, яке в нього закладав дослідник.

Незвичними для серйозної науки є негативні відгуки, й іноді вони вражають своєю ледь не ненавистю. Так свою монографію, присвячену з'ясуванню національних поглядів М. Драгоманова, діаспорний дослідник Р. Десняченко називає «Покійник, якому не дають вмерти», закликаючи на 71 сторінках: "Поховайте М. Драгоманова, який несе з собою загибель українській справі", "саме "драгоманівство" тих політиків, що творили нашу політику в ті неповторні роки" (1917-1920-ті) "й було тим найважливішим чинником, що привів до поразки" [3, с.64]; або "постать (політична) Драгоманова, мов зловісна тінь, простерлася над цілим періодом українського життя і відіграла величезну ролю, хоча про ту ролю не говорилось назагал так, як слід було б говорити" й "таким чином, Драгоманів всебічно використаний і мусить піти в архів" [3, с.69-70].

До того ж закликає інший діаспорний історик М. Климишин: "Оце речення з програми українського соціялізму Драгоманова мало катастрофальний вплив на події в Україні, головно на початку 1918 року в часі наступу большевиків на Україну... В історії записано, що по упадку Крут большевики здобули Київ і вимордували біля п'ять тисяч українських старшин у самому Києві...Це одна з найсумніших сторінок визвольної боротьби України. Хто за це відповідає?...Такі були наслідки того, що в уряді України в тому часі були в переважаючій більшості визнавці ідеї Драгоманова, які приглушили клич Шевченка: "Вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте!" Дуже важно, щоб ми в цю пору все це собі пригадали, щоб знову не поблудили, як покійний проф. Грушевський з Українською Центральною Радою" [12, с.1463].

Один з найбільш відомих діаспорних дослідників життя та діяльності вченого професор Михайло Мухін теж не відстає по оригінальності порівнянь М. Драгоманова, називаючи розвідки про нього – «В путах шайтана», де він послідовно прослідковує тлетворний вплив ідей М. Драгоманова як на його сучасників так і на нащадків, що в кінцевому випадку призводить до тління українства. В іншій статті «Іван Франко як критик Драгоманова», він знов приводить це порівняння; заперечуючи нібито відоме всім визначальне значення М. Драгоманова для становлення Івана Франка як українського суспільного діяча:

"...він (Франко), врешті, був вільний від реалістичного та раціонального диктату женевсько-софійського Мефісто" [25, № 8, с.885].

Подібною є оцінка М. Драгоманова у К. Подолянина: "...Але М. Бучинський з Навроцьким дуже швидко доглянули гострі московські чортячі роги понад українською маскою, яку натягнув на себе "етнограф" Драгоманов (червоний Мефісто або космополіт з Женеви й Гадючого)..." [33, с.69]. В іншому місці, дослідник порівнює М. Драгоманова з І. Сусаніним, але не з боку геройства його при рятуванні Батьківщини, що є переважаючим акцентом легенди про Івана, а з боку того, що його неприйнятні ідеї заведуть Україну колись в такі хащі, з яких повороту вже не буде ніколи: "...Чи не варто було б справді щоб якесь видавництво нарешті видало книгу про діяльність автора «Чудацьких думок», возвеличуваного Косачем, С. Драгомановим і Б. Крупницьким, з назвою «М. Драгоманов або ж тінь Сусаніна над Україною»?" [33, с.83]. Прихильників М. Драгоманова, які розповсюджують його ідеї, агітують за втілення їх в життя, він називає "мафією Драгоманова", як по формі, так і по сутності й методах [33, с.70-74].

Найбільш відомий критик М. Драгоманова, Дмитро Донцов, називаючи його зударем, пише, що: "Це (Шевченко і Драгоманов) були два антиподи. Це були два джерела, з яких протекли дві течії нашої духовності: – одна Шевченкова, животворча, терпка й гаряча, і друга Драгоманівська – млява, літепла, отруйна для всякої живої думки і живого почуття, і відважного чину. Це були два представники двох різних каст: панської, героїчної володарської (козацько-лицарської) і – касти духових плебеїв, які в тяжчу перерву нашої історії – уявили собі, що мають право зайняти місце першої...Претензії, з якими треба раз на все скінчити" [4, с.37].

Противники М. Драгоманова перетворили його на "злого генія" України й, таким чином, зробили міф про "українського Мефістофеля", якому продав душу український Фауст (українська інтелігенція, політична еліта початку XX ст.), хоча з тією різницею, що наш Фауст, на відміну від Фауста Гете, ніколи не шкодував про це, що для цих дослідників було свідченням моральної й національної деградації.

Проте, їх голоси перестають бути чутними в тому хвалебному хорі, прославляючому псалмі, що возносять на престол, "цілий ряд часописів можна тепер без перебільшення назвати храмами слави М.П. Драгоманова, де невсипущі жерці кадять перед своїм ідолом..." [33, с.22].

Більш-менш нейтральні порівняння представлені в тих дослідженнях, що в основному присвячені розгляду суспільно-політичних ідей М. Драгоманова, але намагаються торкатися такого слизького питання, як національне, лише мимохідь.

Для С. Ріпецького: "...факт посьогодні діючого антидрагоманівства є тільки доказом великої непроминаючої сили визвольних ідей М. Драгоманова, які діють та довго ще будуть діяти серед українського народу та сповняти свою виховну і політичну творчу роботу" [34, с.3].

Ю. Охримович: "Людиною, що для розвитку української громадської думки мала першорядне значіння і надала українському рухові зовсім новий напрямок, був професор Київського університету, а опісля політичний емігрант, Михайло Драгоманов" [27, с.88].

І. Новодворський: "Ще нині "Драгоманівщина" є так дуже актуальною і ще довгі-довгі роки буде живою, доказом чого є теперішні напасти на Драгоманова і заливання його величних думок повінню фальши і облуди" [26, с.23].

Перехід до апологетики можна спостерігати у М. Лозинського: "Як далеко сягає пам'ять людскости, серед народних мас усе жила ідея справедливости, ровности, свободи і братерства. І сила її була така велика, що вона притягала до себе найліпших людий навіть їз тих кругів, які свого добра, свого щастя не вміють здобувати йнакше, як тільки на народнім горю. До людей із тих кругів належав і

Михайло Драгоманов...він прорубав їм (галичанам) вікно в Європу...Читайте твори Драгоманова! Читайте і старайте ся зрозуміти..." [20, с.401-405].

А М. Білецький стверджує, що: "Тільки деякі сторонні сучасники вміли оцінювати постать Драгоманова в маштабах історичної перспективи. Для них він був "надзвичайно талановита людина і рідкий ерудит" (А. Тіхоміров), "збирач розсіяних членів народу великого Шевченка" (А. Рамбо), "один з найславетніших і найщиріших синів українського народу" (А. Карнуа), "людина найбільш авторитетна в Україні і в Західній Європі" (Е. Реклю). І світлий ум поета І. Франка проречисто передбачив, що значення Драгоманова, який "не щадив ні себе ні своїх сил на те, щоб спрямувати нас, виросли х в рабських традиціях провінціалізму, на кращий і ясніший шлях, зростатиме в поколіннях...саме Драгоманов пов'язує минуле і сучасне нашого народу в нерозривний процес творення і здійснення його національних і соціальних ідеалів" [2, с.2,5]. В. Дорошенко: "Що б там не говорили різні зоїли, Драгоманів належить до тих діячів, що на них спирається все наше новітнє відродження. Без Драгоманова не було б і на усіх разом із нашими новітніми ідеями, Хоч які круті і зигзагуваті були шляхи нашого політичного розвитку, все ж таки годі забувати, що виросли ми на ґрунті зораним і засіяним нашими попередниками, із них же найбільшим був саме Драгоманів. Забувати про це – значить бути свого роду національним безбатьченком і анархістом" [34, с.29].

Ці оцінки є досить сірими, невиразними на фоні тих, які звикли давати М. Драгоманову, в основному його сучасники, учні і послідовники, тому, що в них реалізується мета всього життя його: бути першим, найзначнішим символом, Символом з великої літери. Цьому з самого початку служить також і діаспорна історіографія, справно друкуючи йому хвалебні панегірики.

Всі ці оцінки будувалися й будуються на тій роботі, яку проводив свого часу на цій ниві найближчий учень і друг М. Драгоманова, М. Павлик. Саме його старанням належить той образ, що твориться в історіографії. Найкраще проілюструвати це можна уривками з його статті «Смерть і похорони М.П. Драгоманова»:

"Невимовно страшний удар постиг нас...: умер МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ!

Не стало того, хто збудив Русинів-Українців до нового життя...керманича руско-українского народу, його розуму й совісті...творця усего живого і здорового на нашій Україні...батька, учителя...великої душі і великого серця, – ...ідеального громадянина і ідеальної людини, – ...найбільшого Русина-Українця...

Прощай же мій великий учителю і незабутній, незамінний товаришу, друже, брате! Нехай дух Твій живе завше в мені, і веде й піддержує мене так, як Ти мене піддержував за життя. Дай мені зостатися назавше достойним Тебе...Ти не вмер і не умреш. – Твої діла, Твій світлий примір сиятимуть вічно" [20, с.297,301]. Останній абзац найхарактерніший, нагадує молитву, й тому постійна сакралізація образу М. Драгоманова, намагання зробити з нього ікону для поклоніння в майбутньому, не є дивною.

Деякі проникненні духом діаспорної історіографії, як М. Шаповал, тільки після еміграції починали сповідувати цю чудернацьку язичницьку релігію: "Драгоманов став чимсь так великим в історії українського відродження, що значіння його прирівнюють до значення Шевченка і вважають справедливо батьком модерного визвольного руху...коротче – ідеологом Нової України" [38, с.31-32].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що висвітлення образу М. Драгоманова в діаспорній історіографії є недостатнім. Продовжує діяти кліше, започатковані фундаторами історіографічних традицій – М. Павликом та І. Франком. Він виступає в якості історіософа та політичного мислителя зі своєю оригінальною історіософською системою й політичною концепцією. Водночас їх аналіз, окрім досліджень І. Лисяка-Рудницького, є досить поверховим й для них його ідеї це справді подія в суспільно-

політичному житті України не тільки XIX, але передусім XX століття, як відображення новітніх політичних доктрин, які і сьогодні є основою сучасної європейської політики.

Так ми бачимо здійснилася ця заповітна мрія М. Драгоманова – його поставили не просто на п'єдестал поряд з Кобзарем. Його ім'я набуває метафізичного значення. Спадщина М. Драгоманова, як і його постать взагалі як якійсь феномен розглядається як абсолют позачасового, позапросторового, позаідеологічного, безсумнівного впливу і його прихильниками і його противниками. Це є аксіома, що з точки зору представників обох історіографічних традицій не потребує доведення. В результаті ще раз можна підкреслити, що внаслідок своєї заідеологізованості діаспорна історіографія створила навіть не один, а два, конкуруючі міфи – «М. Драгоманов – Месія» і «М. Драгоманов – Люцифер», які поки що залишаються без достатньо міцного підґрунтя, як то міфам і належить. Хоча сам І. Франко застерігав, що: "Нам, безпосереднім потомкам і спадкоємцям його духового надбання не менше важно бачити хиби і прогалини в його ідеалах, як і їх позитивні та тривкі прикмети. Ті "драгоманівці", що з його імені та його творів роблять якогось фетиша, якого при всякій нагоді вільно тільки хвалити, а ніяк не вільно критикувати, роблять тим дуже лиху прислугу не лише нашому національному розвоєви, але також репутації "драгоманівської школи"" [37, с.240].

Джерела та література

1. Архів М. Драгоманова / Ред. Р. Смаль-Стоцький. – Варшава, 1938. – 258 с.
2. Білецький М. М. Драгоманов – з нами // За синім океаном. – 1960. – лют.-берез. – С.2-4.
3. Десняченко Р. Покійник, якому не дають вмерти. – Культура, 1946. – 71 с.
4. Донцов Д. Шевченко і Драгоманов // Слово і час. – 1992. – №6. – С.28-37.
5. Драгоманов М. Автобіографія // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX-го ст. / Ред. Ю. Луцького. – Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. – С.115-145.
6. Драгоманов М. Вибране. – К.: Либідь,1991. – 688с.
7. Драгоманов М. Листи до І. Франка і інших 1881-1895. – Львів, 1906. – 271 с.
8. Драгоманов М. Переписка. Т.1. / Зібрав і зладив М. Павлик. – Львів, 1901. – 184 с.
9. Драгоманов М. Рай і поступ / Партія українських соціал-революціонерів. – Б.м.: Наклад і друк партійної друкарні, 1915. – 72 с.
10. Дюк Н. М. Драгоманов у Київському університеті // 125 років Київської української академічної традиції. Збірник. – Нью-Йорк, 1993. – С.121-132.
11. Заїкін В. М. Драгоманов як історик // Наш світ. – 1924. – ч.10-12. – С.5-6; ч.13-14. – С.6-8; ч.15-16. – С.14-16.
12. Климишин М. Шевченко і Драгоманів і їхній вплив на подій в Україні в 1917-1920 роках // Визвольний шлях. – 1989. – №12. – С.1451-1463.
13. Костенко Г.В. Світогляд та суспільно-політична діяльність М. Драгоманова: історіографія проблеми : Дис. – Дніпропетровськ, 2000. – 226 с.
14. Круглашов А. Небезпечний україноф1л? Русифікатор? Сепаратист? // Трибуна. – 1991. – №9. – С.29-31.
15. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. – Чернівці, 2000. – 488 с.
16. Крук О.А. Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М.П. Драгоманова : Дис. – К.,1996. – 189 с.
17. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. – Т.1. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – С.281-403.
18. Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і його місія // Сучасність. – 1979. – ч.3 (219). – С.91-115.
19. Лукеренко В.Л. Філософські погляди М.П. Драгоманова : Дис. – К.,1963. – 235 с.
20. М.П. Драгоманов: 1841-1895: Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик. – Львів: Коштом українців, 1896. – 476 с.

21. Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету. – Б.м. і р. – С.90-96.
22. Міяковський В. Надруковане й забуте: громадянські рухи XIX ст. – Т.1. – Нью-Йорк, 1984. – 509 с.
23. Мухін М. Більше світла! // Визвольний шлях. – 1959. – №10. – С.1181-1188.
24. Мухін М. Драгоманов без маски // Визвольний шлях. – 1962. – №3. – С.268-273.
25. Мухін М. Іван Франко як критик Драгоманова // Визвольний шлях. – 1956. – №4. – С.431-437; №5. – С.527-537; №6. – С.666-675; №7. – С.803-808; №8. – С.883-890.
26. Новодворський І. Драгоманів і наші клєрикали. Вияснення клєрикальних напастей проти Драгоманова. – Львів, 1936. – 23 с. Цит. за: Свєнціцький І. Драгоманов і Галичане. – Львів, 1922. – С.15.
27. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (від поч. XIX ст. до М. Драгоманова). – Нью-Йорк, 1965. – 120 с.
28. Павлик М. М. Драгоманов і єго роля в розвою України. – Львів: з «Друкарні Уділової», 1907. – 91 с.
29. Павлик М. М. Драгоманов як політик. – Львів, 1911. – 60с.
30. Павлик М. М. Драгоманов, "високий рівень українства" та "нова ера". – Львів, 1906. – 44 с.
31. Павлик М. Памяти М. Драгоманова. – Чернівці, 1902. – 44 с.
32. Пам'яті М. Драгоманова. 1895-1920. Сбірник. – Х.: Поюр, 1920. – 112 с.
33. Подолянин К. З минулих літ. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1954. – 101 с.
34. Ріпецький С. М. Драгоманов в опінії визначних українських громадян. – Нью-Йорк; Дітройт, 1967. – 43 с.
35. Слюсаренко Х. Студії М. Драгоманова з історії Риму. – Б.м. і б.р. – С.243-257.
36. Соціально-філософські ідеї М. Драгоманова: Зб. наук. праць. – К., 1995. – 118 с.
37. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXV. – кн. 8. – С.226-240.
38. Шаповал М. М. Драгоманов як ідеолог нової України // М. Драгоманов. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками / Під заг. ред. П. Богацького. – Прага; Нью-Йорк, 1937. – С.31-55.

Анотація

Стаття присвячена висвітленню історіографічного образу видатного українського історика, політолога другої половини XIX ст. – Михайла Драгоманова в українській історіографії в діаспорі.

Summary

The article is devoted to the historiografical image of the famous Ukrainian historian of the second half of XIX century – Michail Drahomanov that are in ukrainian historical science in the foreign diaspora's ukrainian historiography.

УДК 94: 311.314 (477.72)

О.А. Макієнко

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ У ПРАЦЯХ СЛУЖБОВЦІВ-СТАТИСТИКІВ ХЕРСОНСЬКОГО ЗЕМСТВА

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в результаті наполегливих зусиль представників вітчизняної інтелігенції вдалося витворити оригінальний напрям статистичної думки в Російській імперії – земську статистику. Формування її теоретичних і методологічних засад відбувалося у процесі критичного аналізу та засвоєння наукової спадщини вітчизняних і зарубіжних статистиків, економістів, соціологів, а також практичної апробації програмно-методичних розробок земських

спеціалістів. Нова галузь статистики, за визнанням відомого російського економіста і статистика О. Кауфмана, при всіх її недоліках і помилках "зробила для статистичної методології більше, ніж уся російська академічна статистика" [1, с.217].

Становлення теорії і практики земської статистики відображає складний та суперечливий процес інтелектуальних шукань у середовищі вітчизняних вчених та спеціалістів-практиків другої половини XIX – початку XX ст., які працювали над вивченням різноманітних проявів соціального життя, намагаючись виявити тенденції й закономірності суспільного розвитку. Сприятливі умови для наукового пошуку забезпечила діяльність органів земського самоврядування в регіонах Російської імперії. На земському ґрунті розгорталася наукова кар'єра фундаторів та визначних діячів земської статистики – О. Русова, П. Червинського, О. Шликевича, В. Варзара, М. Каблукова, Ф. Щербини та ін. Спираючись на створену земствами розгалужену статистичну інфраструктуру, вони започаткували досі небачені в регіонах масштабні статистичні дослідження різних сфер життя місцевого населення. У процесі роботи земські статистики виробляли нові підходи до розуміння теоретико-методологічних засад статистики, її методичного інструментарію. Свій внесок у розбудову теорії і практики земської статистики здійснили й службовці-статистики земських установ Херсонської губернії.

Досвід статистичних досліджень Херсонського земства отримав наукову оцінку в численних працях вітчизняних істориків, статистиків, економістів кінця XIX – початку XXI ст. Їх зміст та результати привернули спеціальну увагу вже сучасників (праці І. Гороновича, О. Русова, Л. Падалки, П. Фірсова та ін.), які наголошували на виразних інтелектуальних новаціях херсонських статистиків. У радянську добу практичні здобутки окремих галузей земської статистики на Херсонщині – оціночно-економічної, санітарної, шкільної та ін. – було відображено в роботах вчених-істориків (О. Рябінін-Скляревський, А. Зубко), економістів і статистиків (М. Свавицький, О. Гозулов, Є. Шаблій та ін.), демографів (А. Перковський), дослідників історії медицини і санітарії (Х. Ідельчик, С. Каган, Л. Карпов, О. Гриніна, А. Кохан та ін.).

Наприкінці XX – на початку XXI ст. історія земської статистики залишається досить популярним напрямом історичних досліджень. Науковці доклали помітних зусиль для з'ясування загальних рис земсько-статистичних досліджень у Російській імперії, їх специфіки в окремих регіонах. Перші кроки зроблено в напрямі історіографічного осмислення дискусій щодо спрямованості, змісту та значення статистичних досліджень земських установ в Україні (праці О. Бакуменко, І. Миколаєнко). Вивчення досвіду діяльності земських статистиків в українських регіонах, у тому числі й на Херсонщині, вийшло на рівень дисертаційних узагальнень (роботи О. Петрова, В. Бобкова, О. Макієнка). Водночас спостерігаються намагання нівелювати багатоманіття проявів статистичної творчості на українських землях, звівши їх до прямого наслідування "канонічних" типів земської статистики – московського або чернігівського. Так, київська дослідниця Л. Мекшун, аналізуючи в своїй дисертації особливості земської статистики в Україні, дійшла досить дискусійного висновку, що її методологія базувалась переважно на роботах статистичної служби Чернігівського земства [2, с.60]. Сумнівність подібних тверджень випливає на основі прискіпливого аналізу творчої спадщини земських статистиків інших українських регіонів. На окрему увагу заслуговують теоретичні й методологічні напрацювання службовців-статистиків земських установ Херсонської губернії.

Статистична служба Херсонського земства виникла на початку 1870-х рр. як результат тривалих пошуків раціональної форми інформаційного забезпечення земської діяльності. Її становлення відбувалося під значним теоретичним і методичним впливом російської адміністративної статистики. Саме в межах адміністративної статистики на той час апробовувалися інтелектуальні новації

вітчизняної і зарубіжної статистичної думки, накопичувався практичний досвід статистичних робіт.

Логічним наслідком подібних залежностей стала ідейна орієнтація перших херсонських статистиків, членів статистичного бюро Херсонської губернської земської управи (1873-1876), на постулати вчення видатного бельгійського статистика Адольфа Кетле (1796-1874), яке користувалося великою популярністю в наукових колах європейських країн. А. Кетле вважається справжнім засновником теорії статистики, якому вдалося синтезувати обидва попередні напрями розвитку статистичної думки – політичну арифметику й державознавство. До першорядних заслуг А. Кетле дослідники відносять загальне визначення предмету статистики, розкриття характеру та завдань статистичного пізнання, з'ясування сутності статистичних методів, накреслення шляхів їх застосування.

Прямуючи в руслі позитивістських ідей, бельгійський вчений розглядав статистику (або "соціальну фізику") як науку, що вивчає об'єктивні закономірності розвитку суспільства. Він наполягав на наявності притаманних соціальним явищам стійких закономірностей, які складаються під спільною дією незалежних одна від одної загальних (постійних) та індивідуальних (випадкових) причин. Сутність статистичного пізнання А. Кетле вбачалася у погашенні випадковостей, викликаних дією індивідуальних причин, які заважають виявляти й аналізувати соціальні закономірності, обумовлені загальними причинами. Застосовуючи поняття "середньої величини" не лише як метод математичних розрахунків, але й як категорію об'єктивної дійсності, вчений намагався обґрунтувати вчення про "середню людину", своєрідний соціальний тип, який уніфікує різнорідні людські риси. Статистика мала займатися пошуком істинних властивостей соціальних типів, виділяючи стійкі закономірності в людській поведінці. Звідси запорукою успішного статистичного аналізу мала стати масовість досліджуваних даних, а основними методами статистичного пізнання – масове спостереження, вимірювання й узагальнюючі показники, що забезпечували б погашення випадковостей. Основою наукового пізнання соціальних явищ А. Кетле вважав теорію ймовірностей, яка, розкриваючи дію загальних і випадкових причин, допомагає оцінити надійність узагальнюючих статистичних показників [3, с.39-40].

Ідеї А. Кетле, засновані на міцному підґрунті позитивістської методології, завдяки його численним учням і послідовникам у другій половині XIX ст. оформилися в потужний соціологічний напрям – кетлеанство. Досягнення теорії статистики були широко використані в різних областях практичної статистики західних країн.

У Російській державі найбільшим впливом вчення А. Кетле користувалося наприкінці 1840-х – на початку 1870-х рр. Багатьма представниками російської статистики кетлеанство розглядалося як реальна альтернатива описовим традиціям російського державознавства. Їх наукові праці сприяли поширенню ідей бельгійського статистика. Завдяки діяльності представників російської школи кетлеанства – Д. Мілютина, О. Рославського, Е. Вредена, І. Вернадського та ін. – його постулати увійшли до університетських курсів статистики, здобули підтримку в середовищі діячів адміністративної статистики. Тож не випадковим виглядає звернення до вчення А. Кетле перших земських статистиків, які орієнтувалися передусім на здобутки західноєвропейської статистичної науки. Свою роль у цьому, очевидно, відіграли настанови 8-ої сесії Міжнародного статистичного конгресу в Санкт-Петербурзі (1872) – останнього міжнародного форуму статистиків, ініціатором і натхненником якого виступив видатний бельгійський статистик. Торжество статистичної методології як засобу осмислення закономірностей суспільного розвитку стимулювало її широке застосування представниками наукової громадськості та земської інтелігенції при з'ясуванні особливостей соціально-економічного й культурного розвитку регіонів Російської імперії.

У 1870-х рр. творчий доробок земських статистиків Херсонської губернії формувався під помітним впливом вчення А. Кетле про середні величини та способи їх наукового виведення. Херсонські земці-ліберали, наполягаючи на невідкладному статистичному дослідженні регіону, покладали великі надії на пізнавальні можливості статистичного методу. Цілком в дусі кетлеанства член губернської земської управи П. Фатуровський, якому в 1873-1876 рр. довелося керувати роботою статистичного бюро, переконував критиків земської статистики, що вона "не має математичної точності й ніхто зі статистиків не мріє про неї, але статистика може дати приблизно точні дані, на підставі яких можна вивести приблизно вірні закони, що вкажуть шлях, яким повинно слідувати суспільство для того, щоб сприяти своєму добробуту" [4, с.84]. На його переконання, головне завдання статистики, яке переслідували усі діючі статистичні установи, полягало у застосуванні теорії ймовірностей до якомога більшої маси даних для виведення відповідних законів суспільного розвитку [5, с.459]. Під впливом подібних керівних настанов члени статистичного бюро тривалий час не наважувалися відступити від постулатів кетлеанської теорії.

Втім застосування методологічного інструментарію кетлеанства для потреб земської статистики виявилося проблематичним. Виведення лише середніх показників для оцінки ефективності земського господарювання не могло цілком задовольнити самих земців. До того ж їх вірогідність суттєво знижувалася через ігнорування місцевим населенням статистичних ініціатив земських установ. Упродовж 1874-1876 рр. спостерігалася негативна динаміка надходження від респондентів розісланих губернським земством статистичних анкет. Так, кількість отриманих від волосних правлінь і селянських громад більш-менш заповнених бланків скоротилася з 84,3 до 68,4%, а від приватних землевласників – з 27,7% до 11,5% [6, с.5; 7, с.39]. Розсилкою анкет земські статистики не змогли вирішити проблему формування надійної джерельної бази статистичних досліджень.

За відсутності достовірних даних недоліки анкетної методики збирання статистичної інформації певною мірою мали компенсувати математичні розрахунки. Про методи статистичного аналізу, що застосовувалися херсонськими статистиками при обробці зібраної інформації, свідчать вступні положення до фактично єдиної завершеної ними в 1870-х рр. статистичної праці, присвяченої визначенню рівня добробуту селянських громад Херсонської губернії. За основу аналізу вони прийняли поняття "середнього господаря" як узагальненої категорії вимірювання селянського добробуту. Звідси розробка статистичних даних полягала у підбитті підсумків по окремих поселеннях, віднесенні їх до визначених типових груп, підрахунках середніх чисел й інших відношень по обраних групах та аналізі співставлених даних через порівняння середніх чисел і середніх відношень з їх відхиленнями [8, с.36-37]. Базуючись на подібних процедурах, статистики вирахували приблизні середні показники добробуту селян-общинників кількох повітів Херсонської губернії. Ще більш хиткими виглядали результати розрахунків показників добробуту приватних землевласників. Застосовані прийоми через свою науково-пізнавальну недосконалість з часом отримали справедливу критику з боку вчених-антикетлеанців.

Твердження про неадекватність методу статистичного дослідження стало одним з найбільш серйозних зауважень до методологічних засад діяльності статистичного бюро Херсонського губернського земства [9, с.236]. Вже під час його створення опоненти із земського середовища доводили хибність багатьох запропонованих у проекті положень. Зокрема, гласний І. Білоусович наполягав на безглуздості використання статистики для визначення показників середньої врожайності сільськогосподарських культур з огляду на їх непридатність для цілей земського господарства [4, с.80-81]. На засіданнях губернського зібрання чергової сесії 1875 р. в ході дискусії про предмет і методи земської статистики окремі земці

зауважували на неможливості використання теорії ймовірностей для висновків по земських справах, вимагаючи максимальної точності й достовірності статистичних даних [5, с.457-458,461]. Мова, фактично, йшла про вироблення особливої земсько-статистичної методології, керованої іншими ніж адміністративна статистика завданнями.

Подібні заяви були відлунням гострих теоретичних дискусій у російській статистичній науці 1870-х рр. між кетлеанцями й антикетлеанцями. До числа найавторитетніших діячів вітчизняної статистики, які змогли уникнути теоретичного диктату кетлеанства, відносилися такі представники соціологічної школи в російській академічній статистиці як Ю. Янсон, О. Чупров, М. Каблуков, О. Кауфман. Їх наукові розробки були тісно пов'язані із практичними здобутками земської статистики. Ю. Янсон – найвідоміший російський антикетлеанець – цінував А. Кетле як статистика-практика, організатора статистичної роботи, але його наукові погляди не поділяв. Він розкритикував ідею про "середню людину", визнаючи фіктивний характер цього поняття, наполягав на непридатності теорії ймовірностей і закону великих чисел для описування явищ суспільного життя [1, с.219-220]. Звідси обґрунтовувався самостійний характер статистики як суспільної науки, незалежної від математики. Її головну мету він вбачав у розкритті причинно-наслідкових зв'язків між соціальними явищами і процесами засобами описової статистики. Заперечуючи проти математичної оцінки дійсності, вчений акцентував увагу на якості первинних статистичних даних. Праці Ю. Янсона відіграли помітну роль у розробці теорії і методики статистичного спостереження й групування. Його роботу в даному напрямі продовжили О. Чупров, М. Каблуков і О. Кауфман [1, с.224-235].

Методологічну обмеженість вчення А. Кетле зрештою констатували й перші херсонські земські статистики. Підрахунки середніх показників економічного добробуту селянства Херсонщини засвідчили неможливість за наявних підходів врахувати вплив багатьох природно-географічних, соціально-економічних та етнокультурних факторів. Висновок про недостатність середніх величин по окремих поселеннях, за якими зникають відмінності у рівні матеріальної забезпеченості конкретних селянських господарств, зумовив необхідність їх подвірної реєстрації і застосування більш досконалого групування даних [8, с.39-40]. Але через нестачу людських і фінансових ресурсів статистичне бюро Херсонської губернської земської управи обмежилося лише описом кількох типових поселень регіону. Отже, хоча б на теоретичному рівні херсонські статистики 1870-х рр. виявили готовність до продукування і впровадження новацій у галузі статистичної методології.

Подальші теоретичні й методологічні напрацювання земських статистиків на Херсонщині були пов'язані з діяльністю видатного представника української статистики Олександра Олександровича Русова (1847-1915), його численних учнів і послідовників. У другій половині 1870-х рр. О. Русов став одним з активних учасників статистичного опису Чернігівської губернії, який заклав фундамент особливого чернігівського типу земської статистики. Важливо відзначити, що свою наукову позицію чернігівські статистики сформулювали на основі критичного осмислення досвіду земських статистичних робіт у Херсонській губернії. У поясненні до тексту «Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии» (1876) наголошувалося на принциповій непридатності ідей А. Кетле для практичних цілей земської статистики. Автори стверджували, що "середні цифри, цінні для абстрактної науки, не становлять майже ніякого інтересу для людей, що бажають знати становище даної окремої місцевості в даний час у тому чи іншому відношенні" [9, с.221]. Апелюючи до авторитета Георга Майра, одного з яскравих представників німецької школи описової статистики, чернігівці пропонували у земській статистиці застосовувати передусім географічний (описовий) метод, – більш важливий для з'ясування специфіки місцевого життя, ніж метод математичний. Адже, на їх думку,

"для практика є обов'язковими факти з життя видів, підвидів, навіть, якщо можливо, індивідуумів, які він не має права підтягувати під наукові "середні цифри", а повинен залишати їх у всій їх недоторканності, яким би не був дисонанс, породжуваний ними в загальній гармонії "середніх цифр науки" [9, с.237]. При розробці концептуальних засад земської статистики чернігівці активно використовували теоретичні розробки представників статистичної науки політекономічного напряму (Д. Журавського, М. Зібера, М. Бунге та ін.), практичний досвід своїх попередників у статистичному дослідженні регіонів – військових топографів, учасників кадастрових загонів, статистиків-практиків 1840-1860-х рр. Спираючись на їх наукові здобутки, чернігівські статистики долучилися до розробки територіального (земельного) підходу в російському державознавстві, який відкривав широкі можливості для синтезу історичних, географічних, етнографічних і статистико-економічних знань. Чернігівський тип земської статистики передбачав комплексне вивчення культурно-господарського розвитку регіону у просторово-часовому вимірі. Першим результатом роботи чернігівських статистиків стало видання 15-томної праці «Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе» (1877-1887). Важливу роль у підготовці перших томів видання відіграв О. Русов. Його працю «Нежинский уезд: Статистико-экономическое описание» Російське географічне товариство відзначило золотою медаллю [10, с.15]. Вже на Чернігівщині О. Русов зарекомендував себе як талановитий учений-статистик.

При всій своїй продуктивності науковий підхід чернігівських земських статистиків не справив визначального впливу на становлення земської статистики в інших українських регіонах. У 1880-х рр. новостворені земські статистичні служби більшості українських губерній сприйняли зразки більш соціологічного за характером московського типу земської статистики. Запозичені ними статистичні програми орієнтувалися переважно на з'ясування економічного добробуту селянства, головним інструментом їх реалізації були подвірна картка і поселищний бланк, основним типом спостереження виступав подвірний перепис, а при зведенні статистичних даних домінували форми групових таблиць. Наукова продукція місцевих дослідників навіть за формальними ознаками нагадувала праці московських статистиків. Так, за аналогією до «Сборника статистических сведений по Московской губернии» (1877-1892) катеринославські статистики видавали «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии» (1884-1886), таврійські статистики – «Сборник статистических сведений по Таврической губернии» (1885-1889), а полтавські статистики – «Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии» (1882-1893) [11, с.32,51-52,89,132]. Серед земських статистиків українських губерній практичними здобутками чернігівців скористалися лише херсонські й частково харківські дослідники.

На Херсонщині, куди О. Русов у 1882 р. був запрошений губернською земською управою в якості спеціаліста-статистика, він отримав можливість продовжити розробку теоретичних і методологічних засад земської статистики, здійснити практичну апробацію своїх наукових концепцій. У працях херсонської доби (1882-1889) О. Русов сформулював й обґрунтував ідею "обласної" статистики, покликаної до життя місцевими інтересами [12, с.104-105]. Вона відображала теоретичні настанови концепції "обласництва" (земельного підходу) в російському державознавстві, обстоюваної вітчизняними українознавцями другої половини XIX ст. У своїй статті «Областное начало в земской статистике» (1886) О. Русов наполягав, що справжня сила земської статистики як засобу соціального пізнання полягала у "місцевому ґрунті, відданості працюючих місцевим інтересам", а реалізація закликів окремих науковців "покласти край свавіллю земців", створивши однорідну й обов'язкову для всіх земських губерній статистичну програму, була б рівнозначною

знищенню земської статистики [13, с.370-371,390]. Це була своєрідна відповідь на стрімке поширення уніфікаційних процесів у практиці земсько-статистичних досліджень у регіонах Російської імперії. Головний закид О. Русова адресувався земським шанувальникам московського типу статистики, які практично без змін запозичували відповідне програмно-методичне забезпечення, а "праць своїх не одухотворили допитливістю дослідника" [13, с.382]. Не відкидаючи позитивного досвіду співробітництва між статистиками окремих регіонів, дослідник наголошував на потребі самостійного існування обласної статистики для кількох споріднених в історико-географічному відношенні губерній [13, с.391]. Характерна регіональна спрямованість земської статистики відрізняла її від статистики адміністративної (державної). Отже, земська статистика, орієнтуючись на місцеві потреби, претендувала на окреме об'єктно-предметне поле, власну організацію й специфічну методологію.

О. Русов і його херсонські учні-статистики виявилися найбільш послідовними прихильниками чернігівського типу земської статистики на українських землях, сприяючи утвердженню та популяризації його наукових здобутків. Під їх впливом земські установи Херсонщини, на відміну від земств сусідніх Катеринославської і Таврійської губерній, у процесі організації земського оціночно-статистичного опису 1880-х рр. орієнтувалися на теоретичні розробки і практичний досвід саме чернігівських статистиків, а шеститомна праця херсонських статистиків «Материалы для оценки земель Херсонской губернии» (1883-1890) була виконана в кращих традиціях чернігівських досліджень.

Попри цілком прагматичне доручення встановити цінність і прибутковість земельних угідь в регіоні, над яким працювали в 1880-х рр. земські статистики під керівництвом О. Русова, значення проведеної ними роботи важко обмежити задоволенням утилітарних потреб земського господарювання. Херсонські статистики продемонстрували здатність до продукування і запровадження новацій у галузі теорії і практики земської статистики, долучившись до розробки нового програмного забезпечення, удосконалення методики статистичного спостереження, групування та аналізу. Так, «Земледельческая программа» чернігівських статистиків, прийнята в лютому 1882 р. губернською статистичною комісією за основу для проведення оціночно-статистичного опису Херсонської губернії, незабаром зазнала кардинальних змін і доповнень [14, с.12-29; 15, с.37-70]. Її зміст було адаптовано до природно-географічних, соціально-економічних і культурних умов Півдня України. Наприклад, довелося враховувати специфіку організації систем господарювання – наявність великих поміщицьких маєтків і господарств поселян-десятинників, залежність способів експлуатації земельних ресурсів від етнокультурних факторів, вагому економічну роль інтенсивних форм виноградарства, садівництва та городництва в регіоні тощо. Творчий підхід херсонські статистики виявили й при розробці програмного забезпечення для вивчення неземлеробських промислів місцевого населення [16, с.8].

В оціночно-статистичному дослідженні Херсонської губернії послідовно витримувався принцип територіального (географічного) опису регіону на основі експедиційної методики обстеження. Практичні переваги подібної методологічної орієнтації були переконливо обґрунтовані О. Русовим під час дискусії про доцільність подвірно-господарської або оціночної статистики на засіданні Херсонської губернської статистичної комісії 12 лютого 1884 р., на якому окрім постійних учасників від місцевих земських установ брали участь земці Харківської, Полтавської і Таврійської губерній, представники інших земських статистичних служб, наукових установ. На думку вченого, впроваджений чернігівськими та херсонськими дослідниками тип оціночної статистики з його описово-аналітичним підходом найбільше відповідав практичним вимогам земського життя. Поширюваний за

ініціативою московських статистиків тип подвірно-господарської статистики був орієнтованої на з'ясування соціально-економічного становища селянства через застосування статистико-математичних прийомів зведення та аналізу статистичних даних. Він виявлявся неспроможним розкрити цілий ряд важливих для земства проблем: впливу природно-географічних факторів на продуктивність землеробства, залежності існуючих систем господарювання та експлуатації природних ресурсів від етнокультурних й етносоціальних умов регіону, визначення локальних особливостей розподілу трудових ресурсів тощо. Соціологічна за характером подвірна статистика тяжіла до традицій урядових переписів. Тоді як О. Русов послідовно наполягав на самостійності об'єктно-предметного поля, завдань і методів земської статистики, яка не повинна змішуватися з урядово-адміністративною статистикою [16, с.20]. Для херсонських статистиків подвірні переписи стали лише допоміжним засобом для проведення статистико-економічного опису губернії за територіальним принципом. Вони мали виявити показники чисельності та складу населення, забезпеченості окремих господарств землею, худобою і сільськогосподарським реманентом, себто важливих для земських оціночних робіт статистичних даних, якими місцеві органи адміністративної статистики були нездатні забезпечити земських статистиків [15, с.32-34]. Звідси зрозумілою стає приуроченість видання «Результатов подворной переписи» по Єлисаветградському, Олександрійському та Ананьївському повітах до відповідних томів фундаментальної праці «Материалы для оценки земель Херсонской губернии». Підпорядкованість подвірних переписів оціночним завданням обумовила реєстрацію не лише господарств селян, а й решти категорій місцевого населення, а з їх програми було вилучено неважливі для майнової оцінки показники. Загалом, порівняно з іншими українськими губерніями, де земства, орієнтуючись на московські зразки, неодноразово вдавалися до подвірних переписів господарств (у п'ятнадцяти повітах Полтавської губернії тричі, в шести повітах Таврійської і двох повітах Катеринославської губернії двічі) [17, с.75], на Херсонщині вони не набули значного поширення.

Базові принципи територіального оціночно-статистичного дослідження, розроблені чернігівськими й удосконалені херсонськими статистиками, згодом отримали урядову санкцію через оціночні закони 1890-х рр.

За формою викладу статистичної інформації «Материалы для оценки земель Херсонской губернии» відповідали описовим традиціям чернігівського напряму. Міркуючи над перевагами описово-аналітичного або статистико-математичного (цифрового) підходів при зведенні отриманих даних, статистики виходили з положення, що "чистий опис, який має на увазі якісні дані, не підкріплені цифровими викладками, може виявитися настільки ж абстрактним, як і міркування та висновки, засновані на одних лише цифрах, якщо дані, до яких відносяться цифри, будуть представлені, так би мовити, без кольорів, – без найголовніших відмінностей підрахованих арифметично предметів" [15, с.21]. Звідси вони прагнули комбінувати обидва підходи. Головне місце було відведено описово-аналітичному викладу, для якого систематизовані в табличній формі цифрові дані слугували своєрідною ілюстрацією. Цим праці херсонських дослідників кардинально відрізнялися від статистичних видань московського типу (зокрема, «Сборников статистических сведений» по сусідніх Катеринославській і Таврійській губерніях).

Надзвичайно цінними для продуктивного розвитку земської статистики виявилися спроби організації бюджетних обстежень господарств на Херсонщині. Складені О. Русовим програми вивчення бюджетів, що базувалися на його практичному досвіді чернігівської доби, були орієнтовані на з'ясування економічних характеристик різних типів господарств окремих станових груп у конкретній місцевості – "багатих", "заможних", "середніх", "недостатніх" і "бідних" [16, с.7-8]. Реалізація цих програм у процесі подвірного перепису повітів Херсонської губернії

дозволила здійснити розробку економічних показників, які визначали добробут господарств різних станів і станових груп. Відомий економіст-народник В. Постніков у своїй праці «Южно-русское крестьянское хозяйство» (1891) досить критично оцінив намагання херсонських статистиків подати загальностанову статистику економічного добробуту, відзначивши, що "напруженість сільськогосподарської діяльності може бути врахованою тільки для осіб, що напружуються" [18, с.XXVIII]. Однак, попри подібні зауваження, досвід херсонських всестанових бюджетів варто визнати у значній мірі новаторським, адже головну увагу теоретиків земських бюджетних досліджень 1880-1890-х рр. привертали переважно розрахунки економічного балансу селянських господарств.

Одним із найвагоміших здобутків херсонських статистиків, що відразу ж привернув увагу теоретиків і практиків земсько-статистичних досліджень, стало запровадження з 1887 р. оригінальної організації поточної соціально-економічної статистики в земствах Херсонської губернії. О. Русов – розробник "херсонського" децентралізованого типу поточної статистики – зміг втілити у його проекті фундаментальні засади пропагованого ним розуміння завдань земської статистики. Функціонування інституту повітових статистиків як складової загальногубернської статистичної служби гарантувало тісний зв'язок земсько-статистичної практики з реальними проблемами місцевого життя. Лише подібний живий контакт міг убезпечити земську статистику від загрози ураження канцеляризмом, характерним для діяльності органів адміністративної статистики, посприяти постійному оновленню її теоретичного арсеналу, збагатити методологію статистичних досліджень. Виступаючи на захист нової організації, О. Русов вказував, що "для виконавця земських статистичних робіт, який постійно стикається з місцевими явищами життя й з представниками тих або інших прагнень у сфері цього місцевого життя, неможливо ухилятися від цих нагальних інтересів в область безплідних вишукувань, які мають значення лише для служителя абстрактної науки" [19, с.122]. Апробований на Херсонщині варіант організації статистичної служби отримав поширення у цілому ряді земських губерній Російської імперії, а згодом був втілений у життя в загальнодержавному масштабі при формуванні системи радянської статистики.

Під науковим впливом О. Русова виховувалася плеяда визначних херсонських статистиків – А. Бориневич, М. Борисов, Ф. Василевський, Л. Падалка та ін. Наприкінці XIX – на початку XX ст. їх зусиллями вдалося збагатити не тільки теоретико-методологічне підґрунтя земської статистики, але й поповнити здобутки історичної, економічної і соціологічної наук. Херсонські учні О. Русова були постійними учасниками регіональних і загальнодержавних статистичних з'їздів і нарад. Делегації від Херсонської губернії традиційно відзначалися представницьким характером. Так, у роботі підсекції статистики IX з'їзду російських природознавців і лікарів у Москві (3-11 січня 1894 р.) брали участь 8 представників від Херсонщини (шоста за кількістю осіб група серед делегацій від 16 губерній), а на X з'їзді у Києві (21-30 серпня 1898 р.) – вже 17 делегатів (третя за кількістю осіб група серед делегацій від 34 губерній) [20, с.2; 21, с.XII]. Свідченням наукового авторитету діячів земської статистики Херсонської губернії слугує факт їх регулярного обрання почесними головами та секретарями на засіданнях зазначених з'їздів і нарад (зокрема, Ф. Василевського, А. Бориневича, М. Борисова та ін.).

Херсонські статистики активно залучались до обговорення й вирішення актуальних проблем розвитку земської статистики. Так, на засіданнях підсекції статистики IX з'їзду російських природознавців і лікарів одеський міський статистик А. Бориневич, презентуючи результати перепису населення м. Одеси 1 грудня 1892 р., акцентував увагу присутніх на нових технічних прийомах розробки карткового матеріалу, покликаних раціоналізувати роботу рахівників при проведенні подібних робіт [20, с.179-180], а завідувач оціночно-статистичної служби

Херсонського земства А. Леонтьєв звернув увагу колег на цінний методичний досвід херсонських статистиків у постановці оціночних досліджень за законом 8 червня 1893 р. [20, с.179-180]. Важливе науково-теоретичне і практичне значення мали положення доповіді губернського статистика Ф. Василевського «О способах исследования экономического значения грунтовых дорог», у якій він поділився з учасниками підсекції статистики X з'їзду російських природознавців і лікарів програмно-методичними розробками херсонців [21, с.379-391]. На специфіці організації поточного статистики в Херсонському земстві, аналізі місцевих статистичних програм і видань Ф. Василевський зупинився у своїй доповіді на засіданні статистичної наради при Імператорському Вільному економічному товаристві у Санкт-Петербурзі (1900) [22, с.21-26]. Значною активністю відзначалися херсонські дослідники й під час дебатів за доповідями інших статистиків.

Помітний внесок у теорію і практику земської статистики зробили не лише херсонські учні й послідовники О. Русова, які розвивали описові традиції чернігівської статистики. На противагу їм Володимир Федорович Арнольд (1872-1918), який у 1896-1899 рр. обіймав посаду завідувача сільськогосподарського бюро Херсонської повітової земської управи, представляв математичний напрям у земській статистиці. Будучи прихильником застосування вищого математичного аналізу до вивчення статистичних закономірностей, він стверджував, що "людська логіка, яка не користується математичними символами, часто заплутується у словесних визначеннях і робить, внаслідок цього, помилкові висновки, – й виявити цю помилку за музикою слів іноді коштує величезної праці та нескінченних, часто безплідних суперечок" [23, с.III]. Подібні міркування знайшли практичне відображення у його ґрунтовних статистико-економічних дослідженнях селянського господарства на Херсонщині. Професор О. Кауфман, оцінюючи заслуги В. Арнольда перед статистичною наукою, визнав його пріоритет у розробці багатьох питань математичної статистики і зазначив, що він у Російській імперії "був ледве не єдиним серед земських статистиків, який намагався застосувати ці [математичні. – *О.М.*] методи до чисто наукового аналізу явищ, які входять до кола інтересів земської статистики, – саме статистики селянського господарства" [24, с.92].

Молодий статистик став ініціатором проведення земством масштабних бюджетних досліджень на Херсонщині. Результати організованих ним у 1897-1898 рр. вибіркових обстежень селянських господарств Херсонського повіту дозволили учасникам статистичної наради 17-20 березня 1899 р. визнати необхідність періодичних бюджетних обстежень різних типів господарств для з'ясування еволюції їх економічного становища як передумови надання адекватної агротехнічної допомоги [25, с.34-35,59-63]. При розробці матеріалів селянських бюджетів В. Арнольд спирався передусім на досвід засновника земської бюджетної статистики Ф. Щербини. Але, творчо інтерпретуючи здобутки попередників, вчений використав власну оригінальну методику аналізу статистичних показників.

В. Арнольд вважав недостатнім при вивченні економічних явищ застосування кількісних співвідношень через традиційні форми групування статистичних даних. Розробляючи дані селянських бюджетів, він досліджував залежності між окремими ознаками селянського господарства за допомогою формул аналітичної геометрії. Пізніше у доповіді «Опыт применения элементарных начал аналитической геометрии к исследованию статистических зависимостей» на засіданні підсекції статистики XI з'їзду російських природознавців і лікарів у Санкт-Петербурзі (20-30 грудня 1901 р.) В. Арнольд так обґрунтовував свої міркування: "Першопочатковим завданням статистичного дослідження, як і дослідження будь-якої індуктивної науки, є встановлення постійного (закономірного) зв'язку між двома чи більше факторами, даними чи явищами суспільного життя. Метод, який найчастіше використовується для пошуку такого зв'язку, є метод співставлення двох рядків цифр, із якого один є

кількісним вираженням одного фактору для даних груп досліджуваних об'єктів, а другий – кількісним вираженням другого фактору. Щоб зрозуміти міру впливу величини наділу на кількість худоби, треба знайти середні величини наділу на одне господарство. Маючи два рядки цифр, де кожна виражає середню на одне господарство даної групи кількість того чи іншого фактору, ми можемо легко використовувати методи аналітичної геометрії при співставленні цих факторів" [26, с.2]. Для аналізу взаємозв'язку між посівною площею, кількістю худоби та реманенту В. Арнольд використав найбільш вживаний метод аналітичної геометрії – метод прямокутних координат. Застосовуючи формулу лінійного рівняння, він будував криві, які виражали відношення між факторами економічного добробуту селянського господарства. За його переконанням, подібні методи при вивченні матеріалів подвірних переписів могли б дати не менш значні результати, ніж у природничих науках. Наприклад, "повну можливість конструювати головні типи селянських господарств у повіті, маючи про них тільки мінімальну кількість відомостей", а в перспективі й слугувати об'єднанню статистичних даних по різних регіонах [26, с.13]. Свої погляди на виведення математичними методами закономірностей суспільного життя вчений розвинув у ряді наступних публікацій («Закони співвідношення головних елементів господарських бюджетів», «Політико-економічні етюди»).

Отже, у процесі розвитку земської статистики на Херсонщині отримали поширення різні наукові підходи до розуміння сутності статистичного методу, функцій і завдань земської статистики, її пізнавальних можливостей. Місцеві дослідники активно сприймали західноєвропейський і вітчизняний досвід статистичних досліджень, намагаючись застосувати його до розв'язання практичних завдань вивчення культурно-господарського розвитку регіону. Найбільший вплив на формування наукових позицій херсонських статистиків справили традиції чернігівського типу земської статистики, адаптовані до місцевих особливостей Півдня України. Зусиллями фундатора земської статистики на Херсонщині О. Русова і його учнів (А. Бориневича, М. Борисова, Ф. Василевського, Л. Падалки та ін.) вдалося не лише побудувати ефективну систему статистичного вивчення регіону, але й розширити теоретичну та методологічну базу земської статистики. У роботах херсонських статистиків знайшли відображення і подальший розвиток концептуальні ідеї кетлеанства, описові традиції державознавства, наукові розробки представників політекономічного напряму, соціологічної і стохастичної (математичної) шкіл у вітчизняній статистичній науці. Ряд діячів статистичної служби Херсонського земства завдяки своїм новаторським підходам до вирішення методологічних проблем земської статистики увійшли до кола визначних представників статистичної науки.

Джерела та література

1. Гозулов А.И. Очерки истории отечественной статистики. – М., 1972. – 312 с.
2. Мекшун Л.М. Особливості земської статистики в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. (історико-економічний аспект) : дис. ... канд. екон. наук : 08.01.04 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 154 с.
3. Плошко Б.Г., Елисеева И.И. История статистики. – М., 1990. – 295 с.
4. Херсонское губернское земское собрание. Сессия четырнадцатая (1-11 ноября 1873 г.). – Херсон, 1874. – 846 с.
5. Херсонское губернское земское собрание. Сессия шестнадцатая (22-30 октября 1875 г.). – Херсон, 1876. – 670 с.
6. Материалы по земской статистике Херсонской губернии. – Херсон, 1875. – 190 с.
7. Доклады статистического бюро, оставшиеся недоложенными V статистическому съезду // Сборник Херсонского земства. – 1876. – № 11-12. – С. 1-54.
8. Труды статистического бюро // Сборник Херсонского земства. – 1876. – № 8-9. – С. 1-103.

9. Горонович И.И. Два земских статистических учреждения: Херсонское бюро и Черниговское отделение при губернских управах // Отечественные записки. – 1879. – № 7. – С. 207-242.
10. А.А. Русов // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 43. – С. 15-16.
11. Караваев В.Ф. Издания земств 34-х губерний по общей экономической и оценочной статистике, вышедшие за время с 1864 г. по 1 января 1911 г. – Спб., 1911. – 179 с.
12. Макієнко О.А. Концепція «обласництва» у статистичних дослідженнях Херсонського земства // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. XXI. – С. 103-107.
13. Русов А.А. Областное начало в земской статистике // Степ: Херсонськый беллетристычный сбирнык. – СПб., 1886. – С. 351-391.
14. Протоколы Херсонской губернской статистической комиссии (4-8 февраля 1882 г.) // Сборник Херсонского земства. – 1882. – № 1. – С. 7-29.
15. Протоколы Херсонской губернской статистической комиссии. – Одесса, 1883. – 70 с.
16. Протоколы Херсонской губернской статистической комиссии // Сборник Херсонского земства. – 1884. – № 3. – С. 1-53.
17. Зубко А.М. Значення матеріалів земських подвірних переписів для дослідження історії України періоду капіталізму // Вісник Київського університету. Історичні науки. – К., 1986. – Вип. 28. – С. 73-79.
18. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891. – XXXII+392 с.
19. Руссов А.А. О желательной организации земской статистики // Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей (Москва, 3-11 января 1894 года). – Чернигов, 1894. – С. 110-123.
20. Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей (Москва, 3-11 января 1894 года). – Чернигов, 1894. – 300 с.
21. Труды подсекции статистики X съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Киеве 21-30 августа 1898 года. – Чернигов, 1900. – XXIII+457 с.
22. Труды комиссии по вопросам земской статистики при Императорском Вольном Экономическом Обществе. – СПб., 1901. – 153+53 с.
23. Арнольд В.Ф. Политико-экономические этюды. – Одесса, 1904. – III+136 с.
24. Кауфман А.А. Статистическая наука в России: Теория и методология (1806-1917): Историко-критический очерк. – М., 1922. – 218 с.
25. Совещание представителей уездных и Одесской городской управ и агрономических смотрителей (17-20 марта 1899 г.) // Сборник Херсонского земства. – 1899. – № 5. – С. 1-96.
26. Арнольд В.Ф. Опыт применения элементарных начал аналитической геометрии к исследованию статистических зависимостей // Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей 20-30 декабря 1901 года. – СПб., 1902. – С. 1-16.

Анотація

Стаття присвячена визначенню ролі статистиків Херсонського земства у розробці теоретичних і методологічних проблем земської статистики в другій половині XIX – на початку XX ст. У контексті розвитку теорії і практики земської статистики розглядаються конкретні інтелектуальні новації місцевих дослідників, їх вплив на еволюцію вітчизняної статистичної думки.

Summary

The article is devoted to definition of role statisticians Kherson's zemstvo in working up of theoretical and methodological problems zemstvo's statistics in second half of XIX – beginning XX century. In the context of development theory and practice of zemstvo's statistics consider concrete intellectual novations of local investigators, there's influence on evolution of home statistical thought.

УДК 930.1:303.446.4

Г.М. Михайленко

БІОГРАФІЧНІ НАРИСИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ОЛЕКСАНДРА ЛОТОЦЬКОГО

Якщо відзначати провідні сфери втілення життєвого потенціалу О. Лотоцького, то, насамперед, його можна презентувати як громадського діяча, публіциста, державного діяча – це ті вектори реалізації особистості, які завжди перебували для Олександра Гнатовича в силу життєвих обставин, власних уподобань, інтересів, переконань на перших місцях. Через переважання саме цих напрямків діяльності довгий час дещо поза межами основної діяльності знаходилися наукові студії. Вони завжди були присутні у сфері зацікавлень дослідника, проте життєві умови не завжди сприяли тому, щоб цілком присвятити себе улюбленій темі наукових досліджень – історії церкви. Тому, мабуть, і сучасні дослідники протягом останніх 10-15 років насамперед висвітлюють саме сторінки громадсько-політичної діяльності вченого. Це стосується і довідникових видань, і статей, і монографій, присвячених як самому О. Лотоцькому, так і питанням автокефалії Української православної церкви [1].

Тож, хоча, О. Лотоцького скоріше можна віднести до так званих істориків другого плану, проте, його наукові здобутки також досить значні. І якщо говорити про нього як про науковця, то в першу чергу він, звичайно, історик церкви і церковного права. Саме ці вектори наукових досліджень протягом усього життя були незмінними в творчих студіях вченого. Однак, увага приділялася й іншим темам. Зокрема, можна говорити про те, що в його доробку присутній й історіографічний аспект наукової діяльності. І, насамперед, це – біографічні нариси, які починаючи з перших спроб науково-дослідницької роботи були присутні у матеріалах вченого. І це не дивно, зважаючи на те, що наукову біографію можна сприймати як особливий жанр самоаналізу науки який через життєпис "видатного" науковця чи культурного діяча описує й унормовує науковий процес, а також формує певні тяглості в межах науки як суспільно феномену [2, с.31]. Тому в даній статті було визначено завдання висвітити здобутки О. Лотоцького у сфері біографічних досліджень.

Роботи О. Лотоцького, присвячені дослідженню життя і творчості українських істориків, політичних та громадських діячів, письменників, з`являлися у формі монографій, статей, некрологів, рецензій на історичні видання. Ці роботи почали виходити ще за студентських років О. Лотоцького і хронологічно охоплюють майже все творче життя історика, що вказує на його безперервне зацікавлення біографічною проблематикою, хоча історіографічні дослідження і не були провідною сферою наукових зацікавлень вченого. Мабуть, зважаючи на це, характер цих праць не завжди науковий, а скоріше інформативно-популярний, публіцистичний, насичений власними емоційними характеристиками, схильний до ідеалізації багатьох персоналій, про які говорить дослідник. Активна участь в громадському та політичному житті української громади в Петербурзі, власна причетність до української історичної науки, особисте знайомство з багатьма українськими істориками зумовили спрямованість біографічних нарисів О. Лотоцького. Крім того, персонологічний (біографічний) підхід присутній і в розвідках, присвячених історії церкви та церковного права. Отже, для глибшого розуміння творчості науковця, еволюції його зацікавлень та поглядів, зв'язків його наукової праці з громадсько-політичним життям доречним є знайомство з цією ланкою наукової спадщини Олександра Лотоцького.

Перш ніж говорити про матеріали О. Лотоцького, присвячені історичним особистостям – М. Грушевському, С. Петлюрі, Т. Шевченко – слід відмітити, що в його доробку міститься досить багато рецензій. Вже протягом 90-х років XIX ст. вийшло чимало рецензій О. Лотоцького на праці з церковної тематики: це відгуки на

роботи, присвячені церковним братствам, видані музейні описи, нариси життя церковних діячів, огляди матеріалів, надрукованих у періодичних виданнях. Рецензії вченого, як правило, досить чіткі, логічно побудовані, містять як критичні зауваження, так і зазначення позитивних сторін рецензованої праці. Наприклад, даючи оцінку працям О. Петрова, який висвітлював життєдіяльність слов`янських просвітителів Кирила та Мефодія, дослідник висловлював здивування заявами автора, що дана тема малодосліджена, а також його припущеннями щодо окремих моментів життя святих, які можна вважати лише нічим не підтвердженою гіпотезою. Загалом, роботи цього автора представлялися вченим в більшій мірі як популярні матеріали, а не наукові розвідки [3, с.7-8]. В інших рецензіях містилися зауваження з приводу того, що історичні умови висвітлювалися в роботах в занадто загальних рисах, наводилося дуже багато зовсім непотрібних фактів, наявна велика кількість гіпотетичних заяв [4, с.3-4], увага звернена виключно на зручні для автора моменти дослідження, праці мають компілятивний характер, не містять жодних нових даних [5, с.2-4]. Є і відгуки, які містять виключно позитивну характеристику. Такою є, наприклад, рецензія О. Лотоцького на видання Д. Дорошенко, присвячене українській літературі. Схвальні відгуки містяться насамперед з того приводу, що Д. Дорошенко подав огляд саме української художньої літератури, що автор прагнув скорегувати уподобання читача, відмітити ті здобутки, які українська література все ж мала на початок XX ст. незважаючи на всі утиски з боку царської влади [6, с.22-25].

У цей же період, тобто, наприкінці XIX – на початку XX ст., стали з`являтися і перші власне біографічні нариси О. Лотоцького, присвячені діячам української культури та мистецтва, історикам, громадським та державним діячам. Іноді презентувалися короткі життєписи зовсім невідомих широкій громадськості людей, які зацікавили науковця. Зокрема, подібною роботою є стаття, присвячена поетичній творчості простого священика з с. Вишеньок на Чернігівщині. Зацікавлення його творчістю сам вчений пояснював тим, що "вірші Некрашевича можуть бути характерним зразком такого дуже розповсюдженого побутового уживання віршів серед українського духовенства" [7, с.3]. Тож, мета таких біографічних екскурсів традиційна для наукових студій О. Лотоцького у рамках його сфери наукових інтересів – різнобічна характеристика побутового життя, рівня освіченості духовенства на українських землях.

Впродовж наступних років серед наукового доробку дослідника постійно з`являлися життєписі, характеристики творчої діяльності, аналізи громадянської позиції українських діячів, які були представниками різноманітних сфер діяльності. Серед них варто згадати нариси, присвячені В. Гречулевичу, Г. Квітці-Основ`яненко, О. Олесю, С. Руданському, М. Лисенко, І. Тобілевичу, М. Кропивницькому, В. Біднову, П. Стебницькому, П. Чижевському, С. Смаль-Стоцькому, В. Антоновичу, В. Симиренко, Є. Лукасевичу, Я.Н. Бодуену де Куртене, С. Єфремову, В. Доманицькому. Серед біографічних нарисів Олександр Гнатович майже не має матеріалів, присвячених представникам світової культури чи політики, проте, в його записнику містяться прізвища Островського, Гьоте, Пушкіна, Толстого, Шекспіра, Лермонтова, Достоєвського, Тургенєва як свідчення зацікавленості світовою, насамперед, російською літературою [8, арк.33-37].

Тож, як бачимо, біографічні дослідження присвячувалися як добре знаним українським діячам, так і особистостям, які не дуже широко відомі громадськості, наприклад, священику з Поділля Василю Гречулевичу. Зважаючи на той слід, який ця людина залишала в житті громади на Поділлі, О. Лотоцький вважав необхідним згадати основні моменти його життя, віддати шану пам`яті цій людині, хоча він і мало кому був відомий поза межами своєї колишньої парафії. Дослідник відмічав сприятливе середовище, в якому зростав В. Гречулевич, його навчання, перші кроки на ниві священства, адміністративні здібності, відмічені численними нагородами;

участь у житті місцевої громади, допомога якій викликала шанобливі відгуки і після смерті священика. Особливо вчений наголошував на значенні проповідницької діяльності В. Гречулевича, адже останній вважав, що релігійно-проповідницька діяльність має проводитися виключно народною мовою, тому всі його проповіді проголошувалися і друкувалися виключно "на малороссийском языке" [9, с.282]. Звичайно, така позиція отримувала тільки схвальні відгуки з боку О. Лотоцького, який сам був прихильником використання і в навчанні, і в просвітительській діяльності української мови. Тому, мабуть, найбільше уваги при характеристиці життєвого шляху В. Гречулевича приділяється його позицій стосовно використання української мови під час релігійно-просвітительської діяльності.

Цікавою є розвідка, присвячена літературній спадщині С. Руданського. Вона не містить огляд віх життя українського поета (1834-1873 рр.), його навчанню чи то в Кам`янець-Подільській семінарії, чи то в Медико-хірургічній академії в Петербурзі. Мова не йде також про професійні досягнення на посаді лікаря міської лікарні в Ялті чи про вже відомі широкій громадськості його твори. Увага звертається на те, що в ситуації, коли досить багато втрачено з творчої спадщини поета, слід враховувати всі можливі джерела, що можуть хоч трохи розширити коло відомих праць, повернути втрачене. Тож, саме це і намагався зробити О. Лотоцький, аналізуючи рукописний альбом з віршами, що потрапив до нього. Після порівняння не підписаних віршів з тими, що безсумнівно належать С. Руданському, він приходить до висновку, що певну частку з того, що вміщено в альбомі, можна зарахувати до спадщини поета [10, с.148-155].

Найчастіше в своїх біографічних нарисах О. Лотоцький звертався до постатей трьох українських діячів: М. Грушевського, Т. Шевченка та С. Петлюри.

Знайомство і співпраця О. Лотоцького з М. Грушевським розпочалися ще під час навчання Олександра Гнатовича у Київській духовній академії (1892-1896 рр.) і протягом наступних років їх шляхи ще неодноразово перетиналися. Навчаючись у Київській семінарії, Олександр був членом студентської громади, а значний вплив на її учасників мав також і М. Грушевський [11, с.50-65].

У стінах академії була розпочата робота над біографічним словником діячів, що зробили внесок до української справи. Керував роботою професор В. Антонович при допомозі М. Грушевського. О. Лотоцький очолював групу, яка опрацьовувала біографії церковних діячів. Праця була здійснена до літери «О», але через від'їзд Михайла Сергійовича до Львова затяглася і врешті так і не була надрукована. М. Грушевський допомагав Олександру та іншим студентам складати плани самоосвіти, давав поради щодо тем рефератів і пошуку джерел, заохочував до літературної співпраці у газетах та популярних виданнях [11, с.174-176].

Пізніше у своїх статтях та спогадах О. Лотоцький неодноразово звертався до постаті М. Грушевського. Ще у 1916 р. у статті «На общественном посту», що була надрукована у газеті «Украинская жизнь», О. Лотоцький підкреслював, що ім`я М. Грушевського вже стояло в одному ряду з найвидатнішими особистостями нашої історії. Подаючи короткий нарис життєвого шляху М. Грушевського, О. Лотоцький відзначав його ідейне натхнення, енергію та цілеспрямованість у досягненні поставленої мети. Наголошувалося на сприятливій родинній обстановці, ранній зацікавленості українською історією та літературою, наполегливості у досягненні поставленої мети Михайлом Сергійовичем. Проявлення в повній мірі організаторських здібностей М. Грушевського дослідник відносив до часу роботи вченого у Львові. О. Лотоцький зазначав, що в умовах обставин, що склалися на час приїзду у Львів М. Грушевського, останній став єдиним представником української науки в Галичині. Що стосується керівництва Науковим товариством ім. Шевченка, особливо видання «Записок», то, на думку Олександра Гнатовича Лотоцького, ця

справа потребувала визначної особистої ініціативи, особистого керівництва. І саме це, за його словами, і привніс у наукове життя Галичини М. Грушевський [12, с.17-21].

Олександр Гнатович висвітлював діяльність М. Грушевського не лише як науковця, а й як громадського та політичного діяча. Їх шляхи неодноразово перетиналися, тому не дивно, що у своїй праці мемуарного характеру «Сторінки минулого» О. Лотоцький велику увагу приділив особистості Михайла Сергійовича: "М.С. Грушевський з своєї вдачі – найперше учений. Проте сильний темперамент громадського діяча не тільки надав особливий життєвий інтерес його науковій праці, але й потягнув його на ширший шлях громадської діяльності [13, с.150]". О. Лотоцький відмічав, що вчений надавав першорядного значення освіті широких мас, був ініціатором та учасником багатьох літературних організацій, товариств, знаходив час для популярно-наукової праці, займався справами рідного мистецтва [13, с.150-153]. В описі О. Лотоцького Михайло Сергійович постав як надзвичайно активна, цілеспрямована, багатогранна людина з невичерпним джерелом ініціативи і енергії.

На думку О. Лотоцького, М. Грушевський за своїм внутрішнім станом був переважно науковцем, але різнобічність у зацікавленнях, енергійність призвели до того, що він став й активним громадським, а пізніше й політичним діячем. Для прикладу згадувалася участь М. Грушевського в боротьбі галицької громади за свій університет, просвітницьку роботу професора, публіцистичну діяльність (зокрема, на початку XX ст. відбувалася його співпраця з такими виданнями: «Український вісник», «Українське життя», «Речь», «Русские ведомости» тощо). У своїх спогадах «Сторінки минулого» О. Лотоцький значну увагу приділяв проблемам проживання в Петербурзі української громади, особливо студентства. Відзначав, що на початку XX ст. поступово вироблявся "той тип молодого українського громадянина", який через декілька років буде відігравати провідну роль в українському політичному житті. І помітний вплив на українське студентство, у тому числі і Петербурга, за словами О. Лотоцького, мав саме М. Грушевський, який під час своїх приїздів приділяв багато уваги спілкуванню з молоддю [13, с.155-156].

Що стосується відносин із супротивниками, в тому числі і політичними, то, на думку О. Лотоцького, головною причиною їх ненависті були незалежність та високий авторитет вченого. Олександр Гнатович був переконаний, що вчений представляв собою в українському русі дуже значну особистість, що його заслуги у вираженні українських національних прагнень дуже великі, тому неможливо було пройти повз нього, як супротивникам, так і опонентам [12, с.28].

Незважаючи на прихильне ставлення до М. Грушевського, О. Лотоцький все ж не ідеалізував його, відзначав автократичні риси у характері вченого, пояснюючи це тим, що М. Грушевський звик спілкуватися зі своїми студентами і цей стиль спілкування зберігався і тоді, коли колишні студенти ставали визнаними особистостями і переносився й на інші сфери. А це врешті-решт призводило до певних конфліктів, як, наприклад, загострення відносин з його учнями І. Джиджорою та С. Томашівським. Однак, О. Лотоцький наголошував на тому, що всі вади і недоліки вдачі М. Грушевського переважував його внесок у розвиток українського громадянства, української історичної науки.

Також, О. Лотоцький віддавав данину і особистій науковій діяльності М. Грушевського, його різнобічності і працездатності. Серед науково-популярних праць М. Грушевського, які призначалися для широкого загалу, О. Лотоцький розглядав насамперед наступні: «Про старі часи на Україні», «Ілюстрована історія України», «Козацький батько – Б. Хмельницький», «Про українську мову і школу».

Як найбільш "капітальну самостійну працю" проф. М. Грушевського визначав О. Лотоцький «Історію України-Руси». На його думку, наукова праця мала для українства ще й важливе суспільне значення, адже вона складала надзвичайно

помітний етап в історії українського самопізнання, продовжуючи культурницьку роботу ще одного визначного українського діяча – М. Драгоманова.

О. Лотоцький надавав належне тому, що праця представляла величезний науковий доробок, повну і детальну історію України, підкреслював, що, не дивлячись на науковий характер видання «Історії України-Руси», виклад матеріалу легко сприймався і широкими колами громадськості, які не були спеціалістами в історичній галузі. Необхідності додатково рекомендувати цю працю, на думку О. Лотоцького, не було, адже від цього звільняв науковий авторитет самого автора «Історії України-Руси» [14, с.195].

Постійну увагу в своїх нарисах, присвячених окремим персоналіям української історії, приділяв О. Лотоцький постаті Т. Шевченка. Ще з часів навчання в Київській духовній семінарії з`являлися перші його матеріали про українського поета. Зокрема, члени студентської громади проводили святкування шевченкових роковин, на одному з яких О. Лотоцький читав реферат «Політично-суспільні ідеали Т. Шевченка», що пізніше був надрукований у «Правді» [11, с.62]. Надалі творчий доробок О. Лотоцького постійно поповнювався статтями про Т. Шевченка. Так, одними з перших були матеріали, надруковані у виданнях «Новости», «С. Петербургские ведомости», «Наша газета». Для О. Лотоцького характерне повне визнання як Т. Шевченка-поета, так і громадянського та політичного значення його творчості. "Великий поетичний талант", "дорогоцінний самоцвіт української літератури", "геніальна постать поета", "син народу і геніальний співець його долі" – такі вирази використовував дослідник для змалювання постаті українського поета [15, с.1]. Великого значення надавав вчений не тільки самій постаті Т. Шевченка, його творчості, а й навіть святкуванням його роковин, вшануванню його пам`яті. Адже заходи, що влаштовувалися на честь поета, на думку дослідника, сприяли підтримці національної самосвідомості, а для представників української громади поза межами України – підтримці відчуття реального зв`язку з рідною землею [16, с.1].

Піднесення значення діяльності Т. Шевченко з роками лише посилювалося у О. Лотоцького. Він постійно його презентував виключно як національного поета України [17, с.3]. Постать Т. Шевченка ніби стала для вченого втіленням його переконання, що Україна мала бути незалежною. А в умовах емігрантського життя це відчуття тільки посилювалося. Шевченкові роковини сприймалися як національне свято, дні великого піднесення; творча спадщина поета – як концентрація української душі, українських потреб; життя Т. Шевченка – як повторення історичної долі України. В рядках поета О. Лотоцький вбачав вказівку щодо устрою незалежної України: "в своїй хаті своя правда і сила, і воля", вважав, що "своїм пророчим оком" в своїх віршованих рядках він навіть передбачив те, що українські землі потраплять у вир революційних подій. І значення Т. Шевченка він бачив не тільки в його творчій спадщині, а й в тому, що зберігалася його роль в історичній долі народу. Завдання для майбутнього – "вшанування нашого генія по його заслузі", ширше висвітлення його творчості [18, с.2-4]. Власне не просто творчості, поетичному таланту, а насамперед політично-громадським ідеям поета надавав великого значення О. Лотоцький. Дослідник вважав, що світогляд Т.Шевченко і як людини, і як громадянина змінювався, проте головна ідея залишалася незмінною – ідея національної свободи, державної незалежності. З метою донесення саме цієї ідею, на думку вченого, використовувалися поетом й історичні образи, і саме з цієї вихідної ідеї давалися ним оцінки історичних подій та осіб, у тому числі й відносин українського народу з польським та російським народами. Зважаючи на опис численних утисків як з боку Польщі, так і з боку Росії, які містяться в творах Т. Шевченка, для О. Лотоцького видавалася дивною думка, що поет закликав до українсько-російського єднання. Пояснення такого припущення вчений вбачав у незнанні і нерозумінні творів або у свідомому їх використанні в політичних цілях

[19, с.18-22]. Взагалі, при ознайомленні з аналізом шевченкових ідей, висновків, які робить О. Лотоцький, відчувається, що дослідником вкладалося досить багато власних думок, зумовлених власними переконаннями щодо долі українських земель. Оспівування та аналіз постаті Т. Шевченка стали для О. Лотоцького дуже вдалим засобом для висловлення власних ідей, власної переконаності в необхідності державної незалежності України. І особливо це помітно в матеріалах, що виходили вже в емігрантську добу життя вченого, у 20-30-х років XX ст. Адже саме тоді це переконання зумовлювало вже і напрямок наукової діяльності – основи автокефалії православних церков і зокрема, історичні підстави автокефалії Української православної церкви, адже в незалежній державі за переконанням О. Лотоцького, мала бути і незалежна церква. Аналіз творчості Т. Шевченка став ще одним засобом поширення ідеї української державної незалежності для дослідника. "Він натурально має бути лише патріотом-самостійником, прихильником власної незалежної держави" [19, с.24] – це той висновок, до якого приходить О. Лотоцький, аналізуючи втілення громадянських та політичних ідеалів Т. Шевченка в його творчості, а поширення і засвоєння творів поета мало сприяти усталенню серед українського народу ідеї державної незалежності України.

Як "провідника" української визвольної боротьби позиціонував О. Лотоцький і Симона Петлюру, і виключно належність до цієї справи сприймав як причину загибелі останнього [20, с.9-10]. І якщо Т. Шевченко сприймався ним як дух незалежної України, то Симон Петлюра – як живий символ державної незалежності України. Власне весь життєвий шлях С. Петлюри, "хресний шлях", представлявся О. Лотоцьким виключно як служіння українській державній справі, метою якої був добробут всього народу. Пам`ять про "Петлюру-Мученика", який "душу свою оддав за Україну" мала об`єднати всіх прихильників ідеї незалежної України, незважаючи не всі розбіжності. Пояснював вчений це тим, що в еміграції не існувало підґрунтя для створення нових державних концепцій, тож необхідно було зберігати вже складені традиції, виразником яких і був для нього С. Петлюра [21, с.6-12]. Сприйняття С. Петлюри як головного провідника в боротьбі за українську незалежність пояснювалося ще й тим, що в переломні, революційні моменти життя народу вся його потенційна сила зосереджується в якійсь одній особі, що стає виразником його інтересів. Саме такою особистістю представляв О. Лотоцький Симона Петлюру. На підтвердження тверджень, що для останнього головною ідеєю державної діяльності була ідея української незалежності, дослідник наводить цитати виступів діяча, його думки, що ілюструють і розкривають цю тезу [22, с.11-19]. За подібним принципом побудована і окремо видана робота О. Лотоцького присвячена Симону Петлюрі. Тобто, подані в ній характеристики, висновки про основні напрямки діяльності, плани та переконання С. Петлюри дослідник доповнив витягами з виступів, листів, статей діяча. Тож, власне цю роботу О. Лотоцького слід розглядати не як монографію, присвячену освітленню життєвого шляху особистості, а як підборку матеріалів С. Петлюри, яку зробив вчений. Основні ідеї, що О. Лотоцький намагався розкрити через цитування С. Петлюри, наступні: формування С. Петлюри як громадянина-патріота відбувалося з ранньої юності, у його вдачі сполучилися і хист до письменництва, і до публічних виступів, і організаторські здібності [23, с.9-10], беззаперечна віра в українську державність, яка забезпечила йому популярність серед широких мас населення [23, с.14-15], віра в те, що поразка в національно-визвольних змаганнях 1917-1920 рр. – це лише перехідний етап [23, с.19-20], впевненість в тому, що "орієнтації на власні сили" не достатньо, необхідно використовувати допомогу великих держав, для того щоб здобути незалежність [23, с.23-25], план на найближче майбутнє – створення блоку держав балтійсько-чорноморського басейну [23, с.26-27], необхідність вирішити питання оборони кордонів української держави [23, с.34], матеріально-технічна підготовка

(заздалегідь) до продовження боротьби за українську незалежність [23, с.35-36], важливість церковного питання для держави, обов`язковість скасування залежності Української православної церкви від Московського патріархату [23, с.41-49], уряд УНР мав продовжувати свою діяльність і поза межами України аби не зупинялась боротьба за незалежність [23, с.51-52], головна запорука перемоги – солідарність як в думках, так і в діях [23, с.54-55].

Усі три частини праці О. Лотоцького мемуарного характеру «Сторінки минулого» насичені невеликими біографічними нарисами громадських та політичних діячів, діячів культури, з якими довелося зустрітися автору мемуарів. У цій автобіографічній праці життя вченого в значній мірі представлено не просто як ланцюг подій, а як опис людей, які входили в життя науковця і в тій чи іншій мірі впливали не її перебіг. І це постаті не лише відомих діячів. Звичайно, в першу чергу спогади торкнулися родинного оточення, студентів, викладачів. Що стосується колишніх однокурсників як по семінарії, так і по академії, то характеризувалися переважно їх моральні якості, погляди на громадського-політичне життя, їх подальші життєві досягнення [11, с.54-55, 106-107]. Говорячи про викладачів, окрім політичних уподобань та моральних якостей відзначав О.Лотоцький ще і володіння своїм предметом. А з найбільшою пошаною відзивався про тих, хто переймався долею українського народу, як, наприклад, професор М.І. Петров, росіянин, який проживаючи на українських землях переймався долею українського народу [11, с.29,114-122]. Окремий розділ першої частини спогадів О. Лотоцького, що охоплює перші 30 років його життя, присвячений відомим постатям українського громадського, наукового, культурного життя 90-х років XIX ст.: В.Б. Антонович [11, с.168-174], О.Я. Конисський [11, с.175-180], М.С. Грушевський [11, с.181-185], І.С. Левицький [11, с.186-188], М.В. Лисенко [11, с.189-192], М.П. Старицький [11, с.193-196], М.Р. Рильський [11, с.200], В.Н. Вовк-Карачевський [11, с.204], В.М. Доманицький [11, с.215-223], Ф.П. Матушевський [11, с.235-237]. Ці короткі біографічні нариси містять вибрані відомості про життєвий шлях цих діячів, характеристику їх громадської, культурної діяльності, їх внеску у відродження українського національного життя.

Презентація петербурзького періоду в житті О.Г. Лотоцького також насичена біографічними матеріалами. Друга частина спогадів містить відомості про представників української громади в Петербурзі на початку XX ст., не тільки добре відомих широкому загалу, а й менш знаних (Є. Грибішов, О. Бородай, О. Шишкевич, М. Корчинський, М. Кушнір тощо) [24, с.55-71]. Більш розлогі характеристики присвячені відомим українським діячам та тим, хто з розумінням ставився до потреб українства: П.Я. Стебницькому, Д.Л. Мордовцю, О.О. Русову, Ф.К. Вовку, Ф.Є. Коршу, О.О. Шахматову. Головний мотив цих нарисів – це їх внесок у розвиток українського національного руху, української культури, їх громадянсько-політична позиція. Зокрема, П.Я. Стебницький презентувався як "лицар громадської праці", "незамінний товариш в роботі чи порадник" [24, с.33-41]; О.О. Русов – як діяч, що зробив значний внесок у розвиток українського громадського руху [24, с.41-45], Ф.К. Вовк – як людина, що могла дати набагато більше, насамперед в науці, ніж встигла дати [24, с.45-51]. У характеристиці Д.Л. Мордовця відзначався його літературний талант, постійна наявність українських настроїв в його працях [24, с.19-32]; Ф.Є. Корш характеризувався як "оригінальна й видатна особа серед російського громадянства", яка з розумінням ставилася до вимог та національних потреб українського народу [24, с.328-348]. Звичайно, будучи активним громадсько-політичним діячем, О. Лотоцький не міг обійти своєю увагою й членів Державної думи, нариси про яких презентовані в третій частині спогадів науковця. Насамперед, він представив постаті членів І Думи (А. Вязлов, М. Біляшевський, І. Присецький, А. Грабовецький) [25, с.41-51] та III Думи (К. Волков, В. Солуха, О. Трегубов, І. Лучицький) [25, с.56-63].

Цікавим є те, що походячи з родини священика, займаючись церковною історією О. Лотоцький майже не присвячував свої біографічні матеріали церковним діячам. Зокрема, у «Сторінках минулого» відмічається тільки те, що серед духовних осіб найбільше запам`яталася постать єпископа новгородського Арсенія, який за походженням був українцем. Автор спогадів з пошаною відзивався про цю людину, про його розум, енергійність, організаторські здібності. Проте, жаль викликало те, що ця людина проживала за межам українських земель, її здібності пропадали для нашого народу. І тому постать єпископа Арсенія подавалася як приклад "марнування нашої національної сили" [25, с.222-227].

Тож, зацікавленість О. Лотоцького постаттю того чи іншого діяча зумовлювалася насамперед його причетністю до українського національного руху. Його біографічні нариси представляли здебільшого не розгляд основних віх життєвого шляху від народження і до смерті, а презентацію громадянських, політичних та наукових уподобань діячів. А головним критерієм позитивної оцінки у роботах вченого було вірне і сумлінне служіння українській національній справі.

Джерела та література

1. Підкова І.З., Шуст Р.М. Довідник з історії України: в 3 т. – К.: Ґенеза. – 1995. – Т.2. – 435 с.; Швидкий В.П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890-1930-ті рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 366 с.; Лотоцький О. Духа унинія не дай мені! (чи маємо підстави для політичного песимізму?) // Історія України. – 2001. – №2. – С. 8-10; Воронин О.О. Автокефалія Української Православної Церкви. – Кенсінгтон, США: Вид-во "Воскресіння", 1990. – 64 с.
2. Мінаков М. Жанр наукової біографії: переплетення науки, політики та ідеології в Україні // Український гуманітарний огляд. – Вип. 11. – К.: Критика. – 2005. – С. 30-45.
3. Лобанський О. Петров А.Н. Пятидесятилетие научной разработки славянских источников для биографии Кирилла и Мефодия (1843-1893), Москва, 1894 р.; Спорные вопросы миссионерской деятельности св. Кирилла філософа на Востоке, Одеса, 1894 р.; Апокрифическое пророчество царя Соломона о Христе, находящееся в пространном житие св. Константина філософа, по списку XIII в., СПб, 1894 // Записки НТШ. – 1895. – Кн.І. – Т.V. – С.7-8.
4. О.Л. Гавриил Пясецкий. О св. Кукне как просветителе орловського края, историческое исследование, Орел,1894 р. // Записки НТШ. – 1896. – Кн.І. – Т.IX. – С.3-4.
5. О.Л. і С.Л. Труды Киевской духовной академии // Записки НТШ. – 1895. – Кн.3. – Т.VII. – С.2-4.
6. Лотоцький А. Д. Дорошенко. Народная украинская литература. Сборник отзывов на народне украинские издания, СПб, 1904 р. // Вестник воспитания. – 1905. – №1. – С.22-25.
7. Лотоцький О. Кілька віршів Івана Некрашевича // Записки НТШ. – 1897. – Кн.VI. – Т.XX. – С.1-10
8. Записные книжки. – ЦДІА у м.Києві. – Ф.1225, оп.1, спр.38, арк.1-37.
9. Лотоцький А. Памяти протоієрея В.Я. Гречулевича (по поводу тридцатилетия со дня его смерти) // Киевская старина. – 1900. – №6. – С.279-287.
10. Лотоцький А. Крохи литературного наследия С.В. Руданського // Киевская старина. – 1902. – №12. – С.147-155.
11. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава. – (Праці / Укр. наук. ін-т; т.6; Сер.: Мемуари; кн.1), ч.1. – 1932. – 286 с.
12. Білоусенко А. На общественом посту. М.С. Грушевский как общественный деятель // Украинская жизнь. – 1916. – №12. – С.17-29
13. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава. – (Праці / Укр. наук. Ін-т; т.12; Сер.: Мемуари; кн.3). – Ч.2. – 1932. – 490 с.
14. Лотоцький О. М. Грушевський. Історія України-Руси // Украинский вестник. – 1906. – №1. – С.195.
15. Білоусенко О. Шевченків день // Рада. – 1909. – №52. – С.1.
16. Білоусенко О. Шевченкові роковини // Рада. – 1909. – №53. – С.1.

17. Chevtchenko – poete national de l'Ukraine // France-Ukraine. – 1926. – №3-4. – С.3-4.
18. Лотоцький О. Шевченкові роковини // Тризуб. – 1927. – 13 березня. – №11 (69). – С.2-4.
19. Лотоцький О. Ідея державної незалежності України в творах Т. Шевченка // Тризуб. – 1928. – 22 липня. – №28-29. – С.18-25.
20. Лотоцький О. Справжні пружини // Тризуб. – 1927. – 13 листопада. – №42 (100). – С.9-12.
21. Лотоцький О. Заповіт Симона Петлюри // Тризуб. – 1926. – 6 червня. – №34. – С.6-12.
22. Лотоцький О. Державний провід Симона Петлюри. – Париж, 1930. – 23 с.
23. Лотоцький О. Симон Петлюра, як політик і держ. муж. – 3-є скорочене вид. – Париж, Лондон, 1951. –76 с.
24. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава. – (Праці / Укр. наук. ін-т; т.12; Сер.: Мемуари; кн.3). – Ч.2. – 1932. – 490 с.
25. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава (Праці / Укр. наук. ін-т; т.21; Сер.: Мемуари; кн.4), 1934. – Ч.3. – 396 с.

Анотація

Стаття присвячена висвітленню малодослідженої у науковій літературі темі наукової спадщини О. Лотоцького. Аналізуються біографічні нариси вченого, присвячені українським науковцям, громадським та політичним діячам.

Summary

The article devotes to scantily investigated in scientific literature theme of O. Lototsky scientific heritage. The author analyzed Lototsky's researches concerning Ukrainian scientists, public and political figures.

УДК 629.76/.78 (09)

И.В. Федоренко

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ПРИЗНАКИ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ШКОЛ

XX век был веком бурного научно-технического развития. По существу все основные промышленные направления были сформированы в это время (энергетика в т.ч. атомная, авиастроение, радиотехника, ракетостроение и т.д.). Эти направления развивались под давлением потребностей общества. Одной из важнейших таких потребностей было укрепление обороноспособности стран. Считается, что именно оборонные отрасли были локомотивом научно-технического прогресса.

Создание образцов военной техники требовало мощного научного сопровождения. Это в свою очередь обуславливало формирование научных направлений, которые развивались как научные школы.

Понятие "научная школа" в его современном толковании связано с процессом роста роли личности руководителей научных коллективов. Этот процесс все более четко начал проявляться в начале XX века, когда начали создаваться научные коллективы, которые объединяли в одной лаборатории несколько ученых. В этих коллективах, наряду с функциями сбора и систематизации информации, разделения сфер труда и управления, возникла и новая – педагогическая функция руководителя, который в этих условиях выступал уже не только как ученый, но и как ментор – воспитатель нового научного направления.

На протяжении ряда лет Центр исследований потенциала и истории науки им. Г.М. Доброва НАН Украины во главе с доктором физико-математических наук Ю.О. Храмовым осуществляет исследование истории науки Украины через призму

школ. Ю.О. Храмовым разработана модель современной научной школы. Согласно этой модели, последняя определяется как "*неформальное творческое сообщество исследователей разных поколений высокой научной квалификации во главе с научным лидером в рамках определенного направления науки, объединенных единством подходов к решению проблем, стилем работы и мышления, оригинальностью и новизной идей и методов реализации своей исследовательской программы, которая получила значительные научные результаты, завоевала авторитет и общественное признание в данной отрасли знания*".

Ю.О. Храмовым также введены в историческую науку понятия научно-технической и научно-конструкторской школы [3]. Наличие таких понятий диктуется объективной реальностью. Научные школы в основном развивают фундаментальную науку. А реализация научных достижений требует приближения научных достижений к практике. Это дает толчок для развития прикладной науки, которая и определяет, в конечном счете, появление новых технических решений. Требование жизни предопределяет появление научно-технических школ.

Научно-техническая школа вбирает в себя основные черты научной школы, но имеет (по Ю.О. Храмову) свои отличительные особенности. Ими являются:

- четкая научно-техническая ориентация исследований, которые проводятся в школе;
- доведение полученных результатов до практической реализации;
- тесное сотрудничество работников науки, техники и производства, направленное на решение конкретных заданий, связанных с развитием научно-технического прогресса в данных отраслях;
- выраженный экономический эффект и экономическая эффективность научно-технических исследований и разработок.

Как видим, научно-техническая школа, нацеленная на создание конкретного изделия, уже не является неформальным объединением, поскольку ее составные элементы – (фундаментальные исследования, прикладные научные исследования, проектно-конструкторская разработка и подготовка кадров) должны быть объединены в единую систему, подчиняющуюся известным законам системного управления [1].

Такими являются:

1. Принцип системности (целостности).

"*Системный объект (но не суммативное образование типа кучи камней) обладает такими свойствами, которых нет у его частей, элементов. Такая интегративность (неаддитивность) свойств системы обусловлена ее структурой, то есть способом взаимодействия, связи элементов в системе – что позволяет, обеспечивает сохранение системой своей качественной определенности*".

Из принципа системности следует такие важные выводы, которые необходимо учитывать при формировании научно-технических коллективов:

- система должна иметь единственную целевую функцию, которая должна быть четко определена и обоснована;
- качественная определенность системы всегда результат ее структуры и способа взаимодействия частей. Взаимодействие частей системы важнее, чем функционирование ее частей.
- взаимодействие частей в системе обеспечивается через передачу информации, а эффективность этого взаимодействия зависит от способности к переработке информации. В конечном счете, интеллектуальный уровень определяется количеством информации, которая циркулирует в системе и скоростью ее переработки.

– в системе большие последствия в результатах деятельности можно получить путем малых воздействий в узловых точках взаимодействия частей.

2. Принцип выбора решения на основе отбора и переработки информации.

В основе управления лежит выбор, который может быть произведен лишь при обработке соответствующего, то есть необходимого и достаточно разнообразного количества информации.

Эффективность любой системы предопределена этим принципом кибернетики. Таким образом, главное ограничение разумности поведения любой системы обусловлено способностью к восприятию информации и возможности по ее хранению и переработке.

Требования этого основополагающего принципа кибернетики предопределяет направленность эволюции любых систем. Явления, связанные с понятием прогресс, измеряются количеством информации, содержащимся в системе и возможностями ее переработки.

Одним из самых главных выводов из понимания этого принципа для руководителей любого ранга, состоит в том, что "дело связи" является главной обязанностью руководителя. Без связи не может быть управления системой. Это как раз тот самый главный узловой момент управления, когда малые воздействия приводят к грандиозным последствиям.

3. Принцип обязательности информации обратной связи.

Обратная связь – воздействие результатов функционирования какой-либо системы (объекта) на характер этого функционирования. Основная идея обратной связи заключается в том, чтобы использовать сами отклонения системы (объекта) от определенного состояния для формирования управляющего воздействия в нужном направлении.

4. Принцип двухканального управления.

Оптимизация способа получения системой информации о состоянии среды с неизбежностью приводит к использованию двух специализированных каналов информации. Один канал информации передает в систему связанную информацию, то есть информацию из прошлого, которая накоплена системой. Другой канал передает информацию об изменениях в настоящей среде, необходимую для выживания системы в изменившейся среде.

Принцип двухканального управления обусловлен тем, что среда в динамике развития предъявляет системе жесткие требования на выживаемость. С одной стороны, система должна сохранить свою стабильность, а с другой изменения среды требуют не случайной перестройки, обусловленной случайными факторами среды, но только такими, которые важны для выживания системы в целом.

В наибольшей мере принцип двухканального управления должен соблюдаться в научно-технических коллективах. В их структуре функциональные подразделения, обеспечивающие стабильную часть жизнедеятельности коллектива, хранят и используют информацию из прошлого, а тематические подразделения, и их руководители, через которых проходят требования среды, осуществляют синтез информации из настоящего и обеспечивают разработку проектов, в наибольшей мере соответствующих потребностям времени.

Сформированные принципы позволяют составить типовую структуру научно-технической школы. Она должна включать следующие звенья:

– производственно-исследовательское звено, обеспечивающее на основе проводимых прикладных исследований создание методик проектирования и собственно проектирование изделия;
– академическое звено, обеспечивающее первое звено фундаментальными исследованиями по специальным техническим заданиям;

- образовательное звено, обеспечивающее подготовку кадров для двух предыдущих звеньев на уровне последних достижений науки и поддерживающее этот уровень за счет участия в разной форме в деятельности предыдущих звеньев;
- координирующий орган, обеспечивающий совместное обсуждение научных проблем и выдающий рекомендации для практической реализации. При этом лидер (основатель школы) непосредственно руководит, как правило, производственно-исследовательским звеном, поскольку он, в конечном счете, отвечает за результат.

Рассмотрим с этих позиций структуру научно-технической школы теории полета ракет (включает баллистику, динамику и управление), созданную в середине прошлого столетия в Днепропетровске член-корреспондентом АН УССР, Лауреатом Ленинской и Государственной премий СССР, Героем Социалистического труда профессором Николаем Федоровичем Герасютой (рис. 1)

Как видим, лидер Н.Ф. Герасюта руководит всеми звеньями структуры. Благодаря этому структура обеспечивает:

- целостность школы;
- хорошо работающую двухстороннюю обратную связь (производство ↔ обучение ↔ производство; фундаментальная наука ↔ прикладная наука);
- нахождение оптимальных решений за счет постоянного обмена и совместного обсуждения научно-технической информации на секции научно-технического совета;
- живучесть системы за счет двух канального управления структурой. Одни части структуры хранят информацию из прошлого (это отделы КБ «Южное», обобщающие опыт предыдущих разработок), другие – обновляют эту информацию новыми достижениями науки (это университетское и академическое звенья).

Именно такая структура обеспечила высокоэффективную деятельность школы Н.Ф. Герасюты. Это выразилось в баллистико-динамическом обеспечении на высочайшем уровне разработки четырех поколений боевых баллистических ракет, которые составили основную мощь ракетно-ядерного щита СССР, среди них непревзойденная до настоящего времени по своим боевым качествам ракета SS-18 «Сатана», и ряда космических ракет-носителей, среди которых непревзойденный по своим характеристикам в своем классе ракета-носитель «Зенит» – основа выдающегося международного проекта «Морской старт».

Для исследования эволюции научно-технических школ применим методологию пассионарной теории этногенеза из исторической науки об этносах – этнологии; которая предложена Л.Н. Гумилевым [2]. Такой подход, на наш взгляд, правомерен. Научно-технический коллектив – это микрообщество. И хотя он по своим размерам несравним с этносом, объективные законы создания и развития его во многом схожи.

Пассионарность – это признак, возникающий вследствие пассионарного толчка и образующий внутри популяции некоторое количество людей, обладающих тягой к действию. Назовём их пассионариями. Это социально активные люди, обладающие врожденной способностью организма абсорбировать энергию внешней среды и выдавать ее в виде работы.

Пассионарии стремятся изменить окружающее и способны на это. Это лидеры.

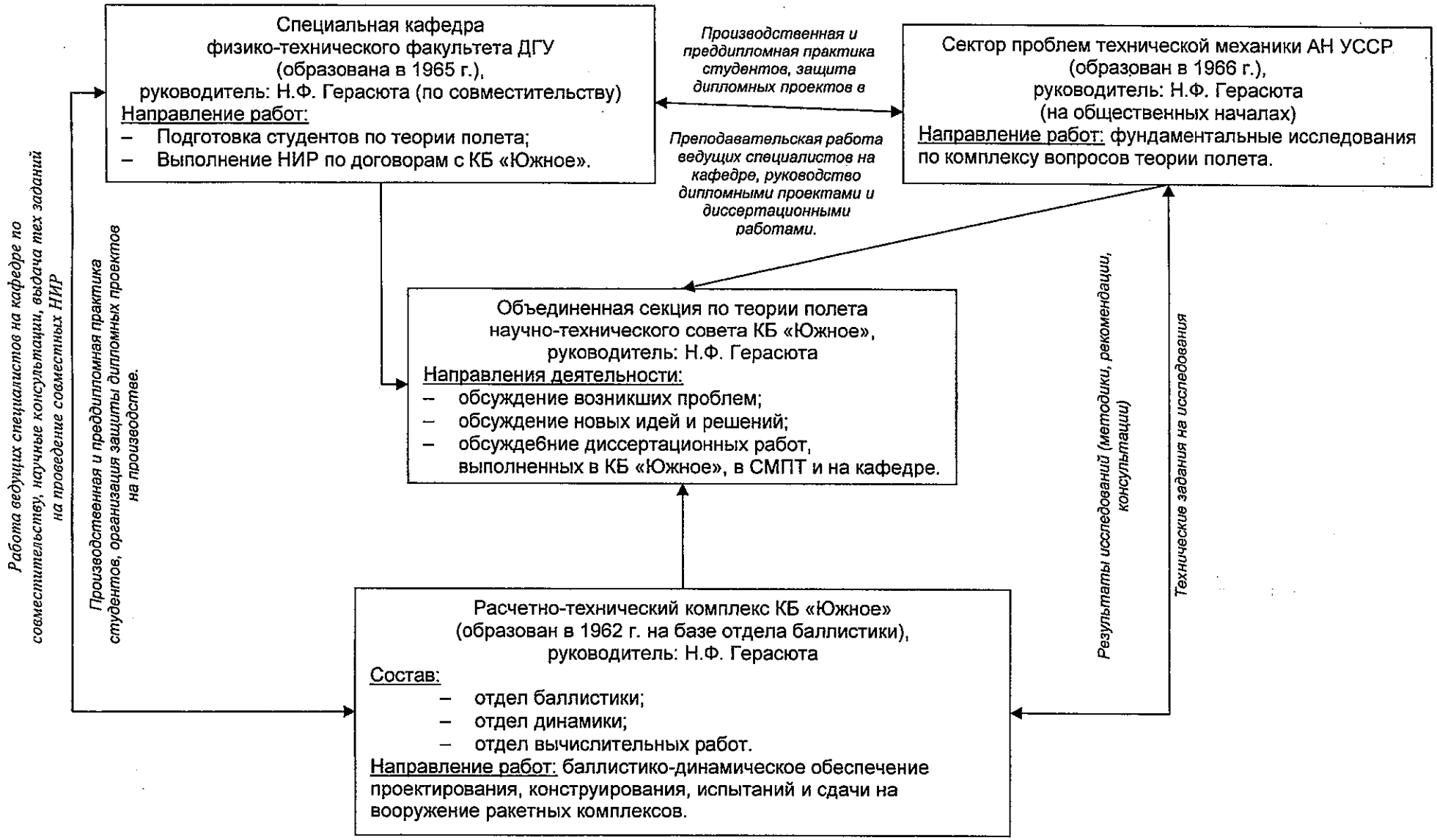

Рис. 1 Структурная схема научно-технической школы Н.Ф. Герасюты

При этом пассионарии выступают не только как непосредственные исполнители, но и как организаторы. Вкладывая свою избыточную энергию в организацию и управление соплеменниками на всех уровнях социальной иерархии, ш, хотя и с трудом, вырабатывают новые стереотипы поведения, навязывают их остальным и создают, таким образом, новую этническую систему, новый этнос, видимый для истории.

Но уровень пассионарности в этносе не остаётся неизменным. Этнос, возникнув, проходит ряд закономерных фаз развития, которые можно уподобить различным возрастам человека.

Первая фаза – фаза пассионарного подъёма этноса, вызванная пассионарным толчком.

Вторая фаза – акматическая (от гр. acme – вершина) – это наибольший подъем пассионарности.

Третья фаза – фаза надлома.

Четвёртая фаза – инерционная.

Наступает пятая фаза – фаза обскурации (от лат. obscurantis – затемняющий) – при которой процессы распада в этносоциальной системе становятся необратимыми.

Доктор биологических наук Ю.И. Оноприенко предложил системно-информационную интерпретацию положений теории Л.Н. Гумилева [4]. Им даны определения понятий концепции этногенеза в терминах системно-информационного подхода. Он вкладывает в термины Л.Н. Гумилева новый смысл.

Этнос – *открытая* самообразующаяся и саморазвивающаяся нелинейная динамическая система, в основе которой лежит *замкнутая информационная система* (т.е. стереотип).

Этногенез – формирование открытой информационной системы, объединяющей принципиально (информационно) близкие субэтносы по принципу кооперации с дальнейшим перерастанием кооперации в реальную систему в процессе оптимизации при переходе открытой информационной системы в стереотип.

Пассионарии – носители новой разнообразной, но созвучной, нестереотипической информации, служащей источником формирования открытой информационной системы.

Суперэтнос – совокупность открытых этнических информационных систем, связанных общими организационными принципами.

Фазы этногенеза. Состоянию открытой информационной системы соответствует фаза подъема + акматическая фаза.

Фаза надлома – является следствием несоответствия количества циркулирующей в этносе разнообразной информации (различных организационных идей) энергетическим возможностям ее реализации без опасности конфликта различных организационных форм. Означает начало процесса информационно-энергетической оптимизации.

Инерционная фаза. Определение основополагающих организационных принципов и формирование информационного стереотипа вместе с фондом сопряженной информации, не противоречащей, но дополняющей (уточняющей) стереотипическую.

Фаза обскурации – процесс распада информационного стереотипа, при достижении порогового значения фонда информации (идей, достижимых плодотворных целей, нравственных, культурных и этнических ценностей и идеалов).

Возникает один вопрос – каким же образом в концепции этногенеза может быть применен закон сохранения информации. Все очень просто – этносы не возникают "с нуля" и на пустом месте. В основе их формирования, так или иначе,

используется потенциальная информация, отвечающая эволюции социальных систем. Именно эту информацию (организационные принципы) и используют пассионарии. Эти принципы и представляют возможность возникновения новой этнической организационной сущности, впоследствии превращающейся в замкнутую информационную систему. Такое толкование терминов позволяют составить таблицу соответствия содержания уровней пассионарной напряженности в этносе и научно-технической школе (таблица).

Таблица 1

Уровни пассионарной напряженности

№ уровня	В этносе (по Л.Н. Гумилеву)	В научно-технической школе
P_0	Жизнь тихого обывателя	Формирование необходимого научно-технического уровня лидера и его ответственности перед обществом
P_1	Стремление к благоустройству без риска для жизни	Стремление к решению поставленной задачи известными способами
P_2	Поиск удачи с риском для жизни	Поиск новых технических решений, приводящих к количественно новым характеристикам разработок
P_3	Стремление к идеалу знания и красоты	Стремление обобщить накопленные знания и создать долговременные усилия для функционирования системы
P_4	Стремление к идеалу успеха	Стремление оформить достигнутые успехи в виде организационных структур системы (школы)
P_5	Стремление к идеалу победы	Стремление обеспечить решение любых сложных технических задач на уровне мировых достижений науки и техники
P_6	Жертвенность	Стремление к всеобщему признанию (триумфу) и сохранению достигнутого научно-технического уровня в течение длительного времени

Переход на следующий уровень пассионарной направленности согласно закону диалектики о переходе количества в качество обуславливается накоплением в системе информации до критического уровня, при котором и происходит скачок. При этом носителями информации становятся субпассионарии – ближайшие соратники и ученики лидера (пассионария). Обычно период становления школы (от первого пассионарного толчка до уровня "вершины" занимает 15-20 лет).

При исследовании истории различных научно-технических школ для понимания их качественного развития необходимо выявить периоды накопления информации и последующие ключевые события в хронологической последовательности, а так же ключевые фигуры (субпассионарии) этих событий. Например, в отношении научно-технической школы Н.Ф. Герасюты таковыми являются [5]:

- 1945-1951 гг. Формирование лидера изучение трофейного ракетного оружия в Германии; работа в отделе динамики полета в Конструкторском бюро С.П. Королева; обучение в заочной аспирантуре; защита кандидатской диссертации.
- 1951-1954 гг. Начало работы лидера в Днепропетровском ракетном конструкторском бюро (впоследствии – КБ «Южное») в качестве

начальника сектора баллистики, затем начальника проектного отдела; создание первых методических материалов по баллистики; начало преподавательской работы на вновь созданном специальном физико-техническом факультете Днепропетровского госуниверситета. Происходит осознание необычайной важности порученного дела в области укрепления обороноспособности страны, рост личной ответственности и соответственно активности в работе. Появляются первые сподвижники, с которыми создается прообраз нового стратегического оружия – ракеты средней дальности на высоко кипящих компонентах топлива. Происходит пассионарный толчок, обеспечивающий переход на первый уровень пассионарной напряженности. Этот толчок обеспечивается двумя пассионариями – В.С. Будником и Н.Ф. Герасютой.

- 1954-1960гг. Баллистико-динамическое проектирование при создании первого поколения ракет на высоко кипящих компонентах топлива, ставшие основой созданных в СССР ракетных войск стратегического назначения (ракеты 8К63, 8К65), в том числе первой межконтинентальной ракеты 8К64. Решение новых сложных задач по устойчивости полета. Воспитание первых учеников – А.А. Красовского, П.Н. Лебедева, Г.М. Макарова, Г.Л. Мадатова, И.В. Алексахина. Указанные соратники заражаются идеями лидера и под влиянием его воли и активности увеличивают "команду" пассионариев. Их количественный рост обеспечивает переход системы на второй уровень напряженности.
- 1960-1965 гг. Решение впервые в истории ракетной техники ряда сложных задач, по шахтному пуску ракет, создание первых ракет-носителей для космоса (63С1, 63С5), обобщение научных результатов в работах учеников. Защита докторской диссертации Н.Ф. Герасютой и кандидатских диссертаций А.А. Красовским, П.Н. Лебедевым, Г.М. Макаровом, И.В. Алексахиным. Создание специальной кафедры автоматики. Привлечение к преподаванию на кафедре ряда квалифицированных специалистов из КБ «Южное», чем обеспечивается "обратная связь" – от производства к обучению. Создается "команда" пассионариев на кафедре (Ю.Д. Шептун, В.А. Ларин, М.А. Якушкин). Достижения Н.Ф. Герасюты получают признание. Ему присваивается звание Героя Социалистического труда.
- 1965-1970 гг. Решаются новые задачи, связанные с созданием ракет второго поколения. Создается новое направление в школе – разработка методов и средств преодоления противоракетной обороны вероятного противника. Впервые создаются методики оценки "кучности стрельбы" и анализа различных факторов на "кучность". Коллектив Н.Ф. Герасюты начинает приобретать качественные признаки научно-технической школы. Защищают докторские диссертации А.А. Красовский, И.М. Игдалов, кандидатские Ю.Д. Шептун, В.В. Брикер, А.И. Баулин, Е.А. Серый, В.Т. Гиленко, А.Д. Шептун, Э.П. Компаниец, Ю.П. Панкратов. Для обеспечения разработок фундаментальными исследованиями создается сектор проблем технической механики АН УССР. Его организует и на начальном этапе возглавляет на общественных началах Н.Ф. Герасюта. Достижения школы Н.Ф. Герасюты получают признание в научных кругах СССР и Украины. В 1967 г. он избирается членом-корреспондентом АН УССР. Госпремия присуждается Н.Ф. Герасюте и А.А. Красовскому. У воспитанников Н.Ф. Герасюты появляются свои ученики, начинается рост школы, образующий "генеалогическое" дерево. Система переходит на уровень напряженности P_4.

- 1970-1975 гг. Завершаются работы по созданию ракет второго поколения 8К67, 8К69, 8К67П, обладающие качественно новыми свойствами по точности стрельбе, способности преодолевать ПРО, минимальному времени боеготовности. Новые характеристики были достигнуты благодаря высокому уровню баллистического и динамического обеспечения разработок. Школа Н.Ф. Герасюты пополняется доктором технических наук Н.И. Урьевым. Общее число воспитанных в школе кандидатов наук превышает 30 человек. Существенный вклад в научное обеспечение вносит академическое звено школы (Г.Л. Мадатов, Е.А. Серый, В.Н. Горбунцов и др.) Н.Ф. Герасюте присуждается Ленинская премия на разработку орбитальной ракеты 8К69. Существенно возрастает уровень преподавания на кафедре и качество исследований. Это позволяет Н.Ф. Герасюте создать при кафедре проблемную исследовательскую лабораторию по управлению. Опыт работы обобщается в фундаментальном труде Н.Ф. Герасюты «Баллистика ракет» и более чем в тридцати методических пособий. Уровень пассионарной напряженности в школе достигает школы P_5.
- 1975-1991 гг. Разворачиваются работы по созданию боевых ракет третьего поколения (15А14, 15А18, 15А15, 15А16) и четвертого поколения (15А18М, 15Ж60, 15ЖЫ), и ракеты-носителя нового поколения «Зенит». Работы завершаются триумфальной сдачей изделий на вооружение. Продолжается рост числа научных работников, их количество достигает 70 человек. Работникам И.М. Игдалову, Э.П. Компанийцу, Ю.И. Козинченко, А.М. Подолинному, В.М. Морозову, В.В. Брикеру, Л.Т. Гриппу, В.Т. Гиленко присуждаются Государственные премии.

Для школы Н.Ф. Герасюты наступает высшая стадия развития – академическая (acme – вершина).

Нобелевский лауреат Г. Кребс представляет научную школу подобно дереву, которое он назвал "генеалогическим". В узловых точках этого дерева находятся ключевые фигуры (субпассионарии), которые дают толчок для возникновения новых ветвей дерева в виде учеников и направлений научных исследований. Поэтому при исследовании истории научно-технических школ важно построить такое дерево. При этом в качестве определяющего признака можно взять принцип научного руководства диссертационными работами. Такое дерево весьма наглядно иллюстрирует масштабность и направленность исследований, экспериментов и проектных разработок, проводимых в школе. Применительно к школе Н.Ф. Герасюты, такими ключевыми фигурами являются профессора, д.т.н. А.А. Красовский, И.М. Игдалов, Н.И. Урьев, А.П. Алпатов.

Заключение. При исследовании истории научно-технических школ возникающих под руководством лидера необходимо выделять:

а) структуру школы со связями ее элементов;

б) периоды развития, при которых происходит накопление информации, приводящие к качественному скачку на новый уровень развития;

в) ключевые фигуры школы, являющиеся источниками возникновения новых ветвей "генеалогического" дерева школы. Структура, четкие периоды развития и наличие ключевых фигур школы и их последователей ("дерева" школы) являются отличительными признаками любой исследуемой научно-технической школы.

Источники и литература

1. Алексахин И.В. Управление развитием интеллекта / И.В. Алексахин, А.В. Ткаченко и др. – Д., 2004.
2. Гумилев Л.Н. Этногенезис и биосфера Земли. – СПб, 2001.

3. Копыл О.А. Историко-научный анализ формирования и развития научно-конструкторской школы М.К. Ягеля : Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1998.
4. Оноприенко Ю.И. Системно-информационный подход концепции этногенезиса Л.Н. Гумилева // Стратегія розвитку України : Наук. журн. – Вип. 5 (спецвипуск). – К., 2006.
5. Призваны временем – от противостояния к международному сотрудничеству (к 50-летию КБ «Южное») / Под ред. С.Н. Конюхова. – Д., 2004.

Анотація

У статті розглядаються сучасні моделі наукових, науково-конструкторських і науково-технічних шкіл, умови їх створення та їх особливі ознаки. Проблема створення та особливі ознаки науково-технічних шкіл розглядається на прикладі науково-технічної школи Н.Ф. Герасюти – школи балістики й динаміки польоту ракет. Для дослідження цього питання вперше застосовується термінологія пассіонарної теорії етногенезу – етнології.

Summary

The paper deals with contemporary models of scientific, research-and-development and scientific-and-technical schools, conditions of their formation and their characters. The issue of origination and formation of scientific-and-technical schools is considered on the example of scientific-and-technical school of N.F. Gerasjuta, namely, school of ballistics and dynamics of rocket flight. For investigation of this problem, terminology of passionary theory of ethnogeny from the historical science about ethnoses (ethnology) is used for the first time.

УДК 930.1:303.446.4

Н.М. Чермошенцева

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ С.Я. БОРОВОГО

У науковій спадщині С.Я. Борового значне місце займають дослідження з історії Південної України. Для більшості з них характерним є міждисциплінарний підхід, адже Саул Якович майже завжди працював на межі кількох наук: історія, економіка, джерелознавство, літературознавство, історіографія тощо. Утім, використовуючи тематичний принцип, праці вченого, що присвячені південноукраїнському регіону, можна поділити на три великі умовні групи: 1) студії з соціально-економічній історії регіону; 2) соціокультурні дослідження вченого; 3) історіографічні та джерелознавчі студії.

В статті подається огляд результатів досліджень історика, присвячених соціокультурній історії Південної України та окреслюються перспективи для їх подальшого використання.

Поняття соціокультурної історії охоплює надзвичайно широке коло людської діяльності і вміщує в себе господарчу діяльність, торгівлю, культурне життя, мистецтво, науку, архітектуру, політику тощо. В дослідженні минулого не може бути різких вододілів та будь-який поділ в даному випадку буде умовним. Втім, може змінюватись фокус дослідження. В своїх працях С.Я. Боровий приділяв увагу суспільно-політичній, етнічній історії регіону, його культурному та соціальному життю, досліджував історію книги та бібліотечній справі тощо.

Головним об'єктом соціокультурних досліджень Саула Яковича була Одеса XIX – початку XX ст. В цей час місто грало помітну роль в культурному та суспільно-політичному житті Росії та України. Одеса була центром Південноукраїнського

регіону і в ній було сконцентровано все специфічне і нове, що було характерним для Південної України тих часів: "новий тип" економіки (використання найманої праці, розвиток капіталізму), "новий тип" культури (багатонаціональний склад населення, ліберальність, толерантність) та "новий тип" людини – громадянина Півдня, людини вільної в багатьох значеннях [1, с.195; 2, с.168].

Говорячи про Південну Україну в соціокультурному контексті вважаємо, що для С.Я. Борового важливою характеристикою був волелюбний образ цього регіону. Вчений вважав, що Південна Україна це своєрідна зона свободи, свободи не тільки від кріпацтва, а й свободи думки та поглядів. Активне, прогресивне суспільне життя він пояснював особливостями соціально-економічного розвитку регіону: швидкі темпи зростання населення, посилення тенденцій розвитку фермерських господарств, розвиток капіталізму, використання найманої праці, намагання покріпачених селян знайти волю на цих територіях тощо.

Окрему роль дослідник відводив багатонаціональному складу населення, що надавало регіону культурної яскравості та "галасливості" [3, с.43].

Важливою характеристикою, що також створювало образ Одеси та Південної України, з точки зору С.Я. Борового, був зв'язок з Європою (своєрідна "європейськість" регіону). Але, із зрозумілих причин, ця думка науковця спостерігається в його роботах у прихованій формі (вченого звинувачували в космополітизмі, а порівняння з Європою або зазначення її впливів могло коштувати не лише кар'єри, але й життя). Утім, весь його виклад історії розвитку міста свідчить про існування таких зв'язків та впливів. Так, будучи знаним пушкіністом, Саул Якович часто вдавався до "хитрощів" і використовував цитати відомого (визнаного владою) поета, підтверджуючи ними свої думки: "Там всё Европой дышит, веет. / Всё блещет Югом и пестреет» [3] та «Одесса город европейский, вот почему здесь русских книг не водиться» [3, с.43; 4, с.146].

Підтвердженням того, що багато людей знаходились під впливом передових ідей свого часу, вчений вважав, наприклад, популярність друкованого органу революційної демократії «Современник». Одеса та Херсонська губернія посідали перше місце у Росії по кількості осіб, що виписували це періодичне видання, поступаючись тільки столицям імперії – Санкт-Петербургу та Москві [1, с.197; 4, с.157].

У більшості своїх праць, присвячених Одесі, вчений підкреслює репутацію міста як "демократичної республіки", "міста карбонаріїв". Для царської влади Одеса була одним із головних центрів змовників. Джерело такого образу науковець вбачав у великому відсотку в місті біглих кріпаків, існування таємних гуртків, зібрань "волелюбців". Також важливим був вплив учасників декабристських організацій, які часто відвідували Одесу, серед яких були П. Пестель, М. Орлов, Сергій та Матвій Муравйови-Апостоли, П. Пущин та багато інших. С.Я. Боровий вважав, що вони не могли ідеологічно не вплинути на тих, з ким спілкувались в Одесі. Переважну роль в цьому Саул Якович безперечно віддавав О.С. Пушкіну, чиї твори переписувались та розходились по Одесі ще до його приїзду в місто [5; 6, с.432-435].

Досліджуючи суспільно-культурне життя міста С.Я. Боровий виділяв офіційну Одесу, що була представлена чиновниками, поміщиками, купцями і т.п. та Одесу прогресивну. Вченого безперечно цікавила остання.

У своїй роботі «Колокол» и общественно-политическая жизнь Одессы в годы первой революционной ситуации» (1974) вільний дух міста вчений розглядав через призму аналізу «Одеського вісника» та його опонента «Journal d'Odessa». Дослідник зупинив свою увагу на діяльності «Одеського вісника» під керівництвом М. Пірогова (1858-1859). Зробивши огляд статей, які свідчили про демократичний дух видання, С. Боровий вважав, воно було одним з найпередовіших легальних часописів Росії. Так дослідник підкреслює, що на сторінках «Одеського вісника» обговорювалися та

дискутувалися питання які торкалися багатьох злободенних проблем свого часу: жіночого виховання, охорони здоров'я, жалюгідного бюджету простого робітника та пишності балів заможних станів населення і т.ін. Протилежні погляди транслювалися газетою «Journal d`Odessa». На думку вченого, це був своєрідний рупор консервативної частини населення. Саул Якович першим проаналізував полеміку цих газет і вважав її характерним явищем суспільно-політичної боротьби другої половини XIX ст. [1, с.196-199].

Крім, того у цій розвідці вчений розглянув роль Герцена та Огарьова у створенні "шумної" Новоросії та Одеси. На основі архівних матеріалів та мемуарів сучасників подій С.Я. Боровий прослідкував шлях «Колокола» в регіоні та місті, від жорсткої цензури до майже вільного стану. Вчений навів данні, що це лондонське видання продавалося навіть в м. Каховка Херсонської губернії. Одночасно вчений подав аналіз досить ліберального відношення адміністрації до цього видання, зокрема, новоросійського генерал-губернатора графа О.Г. Строганова, що ніяк не пов'язувалось із його негативною характеристикою в радянській науковій літературі [1, с.202-204]. Так, отримавши докази причетності І. Міницького до таємної діяльності «Колокола» в Одесі, генерал-губернатор не вдається до рішучих дій, що на думку вченого свідчить не тільки про особливу позицію графа, а й про загальну кризу в керівництві країни [1, с.202-206].

На відміну від більшості робіт з суспільно-політичної історії тих часів, що акцентували переважно на класовій боротьбі, статті С. Борового відрізняються намаганням висвітлити історичне тло, "вжитися" у події, проникнути в дух часу на основі дослідження розповсюджених ідей та поглядів. Саме тому героями його досліджень часто стають не тільки відомі постаті епохи, а й прості люди, які це тло створюють: студенти, викладачі, редактори газет, суспільні діячі та ін. В результаті, ми маємо можливість побачити те інтелектуальне коло в якому народжуються, розповсюджуються, трансформуються та розвиваються ідеї, обговорюються актуальні питання життя: відміна кріпосного права, положення робочих, проекти реформування місцевого управління тощо.

Так, у розвідці «Миницкий и Вегелин», С.Я. Боровий знайомить нас із двома громадськими діячами Одеси середини XIX ст., таємними кореспондентами О. Герцена. Іван Федорович Міницький був старшим викладачем гімназії при Ришельєвському ліцеї. Саме він був одним з найбільш активних співробітників «Одеського вісника» [1, с.199]. Вчений аналізує його суспільну діяльність та творчість, одночасно пов'язуючи її із загальною ситуацією у світі одеської преси. Особливу увагу він приділяє аналізу ідей викладених у пропагандистських статтях діяча в «Одеському віснику».

Окремо С. Боровий зупинився на діяльності та суспільній позиції О.І. Вегеліна, який також був одним із таємних кореспондентів О. Герцена. Таким чином, вчений, так би мовити, вводить в науковий обіг нову постать. Адже в найбільш ґрунтовній та відомій в 1960-70-ті роки монографії Н.Я. Ейдельмана «Тайные корреспонденты «Полярной звезды» ім'я О. Вегеліна зовсім не згадується.

Олександр Іванович Вегелін був помічником завідувача «Компанії Одеського закладу штучних мінеральних вод». Вчений характеризує його як людину ліберальну, відомого в Одесі філантропа, одного із організаторів інтелектуальних зустрічей місцевої світської публіки. Також вчений наводить документальні підтвердження зв'язків Вегеліна з Герценим [7, с.197-200]. Дослідник, аналізуючи діяльність цих двох діячів, показав приклад суспільного життя одеських інтелектуалів "другого плану", діяльність яких часто прихована за визначними історичними постатями та подіями.

Важливою складовою у волелюбному образі Одеси, що репрезентував С. Боровий, був розвиток тут декабристського руху. Чимало представників прогресивної інтелігенції Одеси 20-х років XIX ст. були охоплені світом

декабристських ідей та прагнень. У своєму дослідженні вчений показав, що саме з цими людьми був пов'язаний відомий польський поет А. Міцкевич під час свого перебування в Одесі в 1825 р.

Працю С.Я. Борового «Мицкевич накануне восстания декабристов. Одесский период жизни А. Мицкевича (февраль-ноябрь 1825 г.)» можна вважати своєрідною невеликою монографією. Ще в 1948 р. С.Я. Боровий закінчив роботу, але друком ця праця вийшла лише у 1956 р. на сторінках «Литературного наследства» (т.60).

Структура роботи складається із вступу, шести розділів, висновків, додатків та приміток. Основними джерелами, що використовував автор були матеріали Одеського обласного архіву, листи, мемуари, офіційні документи. Деякі з архівних матеріалів публікувались вперше. Окрему увагу слід приділити приміткам, що являють собою не просто список використаних джерел та літератури, а є окремим бібліографічним дослідженням, що характерно для багатьох робіт вченого.

С.Я. Боровий не змінює своїй традиції використання джерел іноземними мовами, в першу чергу польською. Він подає ґрунтовний огляд польської історіографії стосовно питання одеського періоду життя Міцкевича.

Працю написано у зрозумілому, приємному для читання стилі, що загалом притаманний роботам вченого. Стаття насичена цікавими художніми образами: портретами А.Міцкевича у різні роки життя, автографами його листів, титульними сторінками його книг з пам'ятними написами, різними видами Одеси 20-30-х років XIX ст.

Одним із головних завдань, що ставив перед собою С.Я. Боровий, було дослідити не особисту, приватну біографію поета в одеський період його життя, як це робилося раніше, а привернути увагу читачів до історичних обставин життя поета в Одесі через розкриття його суспільних зв'язків із представниками російських та польських течій [6, с.411-415].

Хронологічно вчений розпочав дослідження з 23 жовтня 1823 р., коли Адама Міцкевича було заарештовано в Вільно по звинуваченню в організації таємного патріотичного гуртка філоматів. Звільнившись через рік Міцкевич міг обирати місце свого подальшого перебування, але лише за межами польських губерній. Поет обрав Одесу. Однією з причин такого вибору С. Боровий вважав відому репутацію Одеси як міста із дуже жвавим культурним життям, одного з центрів опозиційних настроїв. Важливим також було наявність учбового закладу (Ришельєвського ліцею) попечителем якого був граф Іван Осипович Вітт, поляк за походженням.

С.Я. Боровий розглянув історичну ситуацію в Одесі під час перебування поета в місті. Окремий розділ він присвятив опису життя одеського ліцею. На основі документів, споминів, листів розкрив погляди викладачів та ліцеїстів. Автор навів цікаві та цінні факти про історію закладу, його організацію, керівництво та навіть про зовнішній вигляд самої будівлі [6, с.423-432].

Через призму одеського оточення А. Міцкевича вчений подав характеристику міста як одного з центрів змовників, чим воно привертало увагу Олександра I та Миколи I. Свідченням росту опозиційних настроїв в Одесі вчений вважав розповсюдження "політичних дебатів" в масонських ложах. Існування таємних гуртків, розвиток ліберальної преси ще раз підтверджували "гомінливу" репутацію міста. Свої висновки щодо волелюбного образу Одеси С.Я. Боровий повторював та розвивав у своїх подальших роботах присвячених суспільно-політичній та культурній історії міста [1; 5; 4].

Але Одеса мала не тільки прогресивне обличчя. В розділі «А. Мицкевич под политическим надзором» С.Я. Боровий проаналізував діяльність осіб та установ які слідкували за поетом та були прикладом офіційної, чиновницької Одеси. Тут з'являються постаті виконуючого обов'язки директора Ришельєвського ліцею

Дудровича, виконуючого обов'язки градоначальника Могилевського, поштмейстера Македонського, генерала Вітта [6, с.445-454].

С.Я. Боровий дослідив одеський епізод біографії А. Міцкевича не сам по собі або у зв'язку з приватним життям поета, як це робилось раніше, а через зв'язки з представниками російської інтелігенції та невеликого гуртка польської інтелігенції в Одесі, де були поширені прогресивні думки [6, с.438-445]. Все це вчений відобразив на цікавому історичному фоні перед повстанням декабристів. До того ж Саул Якович подав аналіз впливу декабристських ідей не тільки на А. Міцкевича, а й на новоросійську інтелігенцію, чим розширив уявлення про тогочасний світ ідей в Одесі та Новоросії.

З ранньої юності, життя Саула Яковича було пов'язано з архівами, бібліотеками та книгою, як такою. Це був світ який вчений знав досконально. Отже, не дивно, що згодом постала низка робіт пов'язаних з дослідженням бібліотечної справи, з історією періодичних видань і, врешті-решт, з історією книги. Роботи вченого з цієї тематики мали різний характер: інформаційний, популяризаторський (статті в газетах), бібліографічний, джерелознавчий тощо. Прикладом останнього може слугувати стаття С.Я. Борового «Армянская газета в Одессе. К истории издания «Вестник Армении» (1919-1920 гг.)». В ній вчений привертав увагу читачів до одного періодичного видання, яке на його думку може виступати в якості джерела з історії вірменського народу в СРСР у роки громадянської війни. Дослідник не тільки розглянув історію газети, а й зобразив історичну ситуацію в якій виходила газета: це і антантівська інтервенція, і радянська влада, і денікінці. Отже, вихід газети у такий складний час вже сам по собі факт неординарний. Вчений подав аналіз та еволюцію змісту видання (всього 27 номерів). Так, у газеті висвітлювалась політична ситуація в країні та зв'язок з вірменським питанням. В той же час приділялася увага культурному та суспільному життю вірменів в Одесі (наприклад, діяльність одеського вірменського комісаріату) [8, с.294-298].

С.Я. Борового можна з легкістю віднести до типу "вченого-ерудиту". Це достатньо поширений тип серед учених для якого характерні великий запас знань у своїй галузі, знання іноземних мов, чудова пам'ять, здатність до узагальнень та ін. [9, с.291].

Утім, Саулу Яковичу була притаманна і "наукова інтуїція". Можна робити узагальнення, складні порівняння, використовуючи всі свої знання, але залишатись на рівні характеристики та простої констатації. С.Я. Боровий же, навпаки, завжди уникав простої констатації. Він не просто характеризував матеріал, а чітко окреслював проблеми дослідження тої чи іншої теми, розкривав перспективи подальшого дослідження, вказував основні напрямки та визначав шляхи розв'язання проблеми.

Так, справжнім відкриттям було ознайомлення читачів з "книжковою історією" міста. Вчений вважав, що написання повної систематизованої "книжкової історії" ще в майбутньому. С. Боровий зазначав, що це обов'язково повинно статись, адже історія книги та книжкової справи є важливою складовою культурної та суспільно-політичної минувшини. Саме такі дослідження допоможуть побачити особливі яскраві риси минувшини в багатьох аспектах та кольорах, що неможливо прослідкувати через інші джерела. Але на той час (кінець 1960-х) подібних спеціальних досліджень не проводилося.

У 1967 р. у збірнику «Книга. Исследования и материалы» вийшла стаття С.Я. Борового «Книга в Одессе в первой половине XIX ст.». В цій роботі вчений поставив перед собою не тільки дослідницькі, а й методологічні задачі. Історик запропонував можливі складові дослідження "книжкової історії" будь-якого міста. По-перше, це дослідження створення, оформлення та розповсюдження рукописної та друкованої книги міста. По-друге – аналіз складу місцевої книжковою продукції.

Важливою складовою подібних досліджень, на думку історика, є аналіз ролі книги в суспільному, політичному ідеологічному та інтелектуальному житті міста [4, с.145].

Умовно працю можна поділити на дві основні частини. Перша – присвячена дотипографській історії книги. Вчений зазначив, що для цього періоду було характерно розповсюдження книжкової торгівлі, в основному іноземними та неросійськомовними виданнями, зокрема єврейськими. Також для цього часу було притаманно створення в Одесі бібліотек та інших центрів збирання книг, найціннішими з яких були особисті зібрання. В другій частині С.Я. Боровий безпосередньо дослідив історію одеської типографської книги, адже перетворення Одеси в значний культурний центр робило неминучим створення умов для регулярного друку книг. Автор висвітлив появу типографій, подав аналіз складу книжкової продукції Одеси. В цьому контексті автор звернув увагу й на історію зародження одеських газет. Подав аналіз їх змісту та ролі у суспільному житті міста [4, с.151-157].

Утім, вчений не тільки подав історію розвитку книжкової справи в Одесі у хронологічному порядку, він простежив зв'язок з загальною політичною та суспільною ситуацією в Російській імперії. Найяскравішим прикладом тут може слугувати складна доля єврейського книгодрукарства. Так, в дусі та рамках загальноросійського єврейського законодавства, царський уряд встановив так звану єврейську типографську монополію. Протягом двадцяти п'яти років, починаючи з 1863 р., єврейські книги дозволялося друкувати тільки двом типографіям в імперії: у Вільно і в Житомирі [4, с.158].

Але у своїй роботі науковець простежив і зворотній зв'язок: вплив розвитку книжкової справи та ідей, що транслювались через популярні книги на суспільство, а зокрема на інтелігенцію. Так, він висвітлив широке розповсюдження в Одесі революційних творів Пушкіна та Радищева, що таємно передавались у рукописному вигляді. До того ж, на кінець 20-х років XIX ст. бібліотеки не могли задовольнити попит на книгу, і при книжкових магазинах створюються "кабінети читання" або "бібліотеки читання". В роботі С. Боровий подав аналіз каталогів цих бібліотек. Окрему увагу вчений приділив "бібліотеці читання" при книжковому магазині Н. Клочкова. В каталог цієї бібліотеки, через п'ять років після повстання декабристів, були включені декілька книг, авторами яких були письменники-декабристи. Вчений доводить, що ці видання спеціально були включені у каталог, адже на них був великий попит, про що свідчить висока залогова ціна на ці книжки. Також С.Я. Боровий вперше показав зв'язок "кабінету читання" з представниками інтелектуальної прогресивної Одеси [4, с.148-151].

Зображуючи суспільно-культурне життя Одеси, вчений ніколи не забував про бібліотеки. Саме ці установи він вважав не тільки одними з важливих культурних центрів, а й активним фактором формування інтелектуального та суспільного життя.

У двадцятирічному віці С.Я. Боровий поступив на службу в Єврейську Академічну бібліотеку ім. Менделе Мойхер-Сфоріма, де займав посади старшого бібліотекаря (1922-1923), завідуючого науковим відділом (1924-1926) і певний час виконував обов'язки завідувача бібліотеки. Згодом Саул Якович став першим істориком цієї установи [10], реконструювавши історію її створення у статті «Одеська академічна бібліотека ім. Менделе-Мойхер-Сфорима (С. Абрамовича)» (1926) На той час Академічна бібліотека була визнана центральним єврейським книгосховищем (після ленінградського). Вчений дослідив історію бібліотеки, подав цікаву інформацію про книжкові зібрання з яких складався бібліотечний фонд. Відзначив значення закладу для України, адже тут вповні було представлено продукцію старих єврейських типографій України, в тому числі і бібліографічні раритети [11]. В статті відчувається велика зацікавленість та повага вченого до книги, до бібліотеки.

Науковець з любов'ю описує діяльність щодо збирання та систематизування книжкових зібрань, створення каталогів тощо.

Знайомство з бібліотечним світом та відображення його у своїх роботах, продовжувалося і в Одеський центральній науковій бібліотеці, куди Саул Якович був прийнятий на посаду асистента, а закінчивши аспірантуру при бібліотеці, залишився тут працювати. Так Я. Боровий став одним із хранителів традицій бібліотеки, неодноразово виступав в якості співавтора видань присвячених історії цього закладу, писав та видавав окремі статті. Крім того вчений створив теоретичну працю «Наукова бібліотека в сучасних умовах» і до Великої вітчизняної війни був єдиною людиною на Україні, що мала наукову ступінь по книгознавству. В дисертаційній роботі С.Я. Борового, присвяченій розвитку бібліотечної справи в СРСР, дослідник розглянув шлях бібліотеки *(узагальнююча назва – Н.Ч.)* "від пасивного книгосховища до активно – працюючої наукової установи" [12, с.63]. В праці вчений навів співставлення розвитку бібліотечної справи в Україні та у деяких зарубіжних країнах. Одним з головних завдань бібліотек вчений вважав, відповідати вимогам часу і брати активну участь в суспільному житті. "Бібліотеку, що концентрує на своїх полицях матеріалізоване знання та досвід людства, покликано до активної діяльності", – ця думка проходить через всі статті вченого, що присвячені бібліотечній справі.

Часто в працях С.Я. Борового піднімається питання щодо провінційності Одеси, а скоріше бажання довести, що Одеса – це не провінція, особливо в культурному та науковому відношенні. На думку вченого, Одеса перестала бути провінцією, з біліотечно-книжкової точки зору, після отримання такої преференції як "обов'язковий екземпляр" для Одеської державної наукової бібліотеки. Отже, тепер один примірник книг та журналів, що виходили в Радянському союзі, надсилалися до бібліотеки для поповнення фондів. Це було важливою подією не тільки для розвитку закладу, а й для всього культурного життя міста [3, с.95-96].

Для дослідження інтелектуальної минувшини будь-якого регіону або міста дуже важливим є дослідження, так би мовити, інтелектуальних центрів. Часто такими центрами стають вищі навчальні заклади. Але не завжди, бо історія та атмосфера навчальних установ також може досить різнитись.

На початку 1920-х років в Радянській системі освіти існувала практика навчання студентів в декількох вузах одночасно. У своїх споминах вчений пригадував своє навчання в Одеському інституті народного господарства та в Археологічному інституті. Останній він згадував з теплотою та присвятив історії його створення та діяльності окрему статтю «К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения» (1979). Появу статті пов'язуємо з впливом навчання на духовний розвиток вченого, дружба з одним із засновників інституту Ю.Г. Оксманом та ін. В той же час, цією розвідкою вчений заповнював певну прогалину в історії історичних установ України, адже в найсучаснішій на той час спеціальній праці про установи історичної науки, відомості про інститут були відсутні [13].

Отже, на основі архівних матеріалів С.Я. Боровий реконструював історію закладу на фоні господарської руїни та водночас культурного піднесення 1920-х рр. Багато епізодів автор відтворив використовуючи власні спомини, адже деякі відомості не збереглися в архівах, наприклад, список викладацького складу інституту, повний список студентів тощо. Тим більше, що лише за архівними справами важко розгледіти атмосферу не лише закладу, а й епохи взагалі. Навчання в інституті дуже захоплювало молодого дослідника. Також слухачами були у майбутньому відомі вчені: літературознавці М.П. Алєксєєв та С.М. Брейтбург, історики І.М. Троцький, Є.В. Сказін, Н.Л. Рубінштейн та інші. Дослідник довів, що не дивлячись на короткий термін існування цього закладу, він зробив свій внесок у розвиток археології та археографії [14, с.96-101].

Вважаємо, що одним із надбань С.Я. Борового у соціокультурних дослідженнях є створення образу Одеси та Південної України, як регіону, в якому розповсюджені прогресивні та ліберальні ідеї, для якого характерний волелюбний дух. У своїх роботах вчений висвітлив причини цього явища: економічні (розвиток капіталістичних відносин), суспільні (вплив декабристських ідей на інтелігенцію), культурні (зв'язок з Європою, мультікультурність) та ін. Важливою складовою в цих дослідженнях були роботи присвячені визначним персоналіям, чиї імена були пов'язані з Одесою. Серед них: А. Міцкевич, О. Пушкін, О. Герцен та ін. Але не тільки значні постаті цікавили вченого. Вчений намагався відобразити інтелектуальне тло епохи та людей, що його створювали: студентів, викладачів, редакторів газет, суспільних діячів. В своїх дослідженнях вчений приділяв увагу історії інтелектуальних та культурних центрів, зокрема, бібліотек та навчальних закладів. Втім, вчений не просто констатував хід подій та описував тогочасну дійсність. Його роботи, присвячені соціокультурній історії Півдня, є актуальними з огляду на розвиток інтелектуальної історії або "нової культурно-інтелектуальної історії". Предметом інтелектуальної історії є не тільки історія досягнень людського інтелекту (результатів інтелектуальної та творчої діяльності), але історія цієї діяльності, те культурне середовище в якому вона відбувається, історія розповсюдження та сприйняття нових знань [15, с.106].

В цьому контексті актуальними є вивчення вченим історії ідей, що рухали людьми минулого, зокрема прогресивних, ліберальних та "проєвропейських", які набули популярності на Півдні України в XIX ст. Також вчений приділяв свою увагу процесу формування громадської думки південноукраїнської інтелігенції, в якому не останню роль грали громадські діячі другого плану. Актуальним залишається й вивчення розвитку інтелектуальної сфери, що знайшло своє відображення в статтях С. Борового присвячений дослідженню історії книги, навчальних закладів, бібліотек тощо.

З огляду на зростаючий інтерес і розуміння важливості вивчення історії регіонів України, як джерела для побудови загальноукраїнської історії та інтеграції її у всесвітню, праці С.Я. Борового стають у нагоді, не тільки як приклад певної історіографічної традиції, а й як джерело перспективних напрямків дослідження (зокрема, інтелектуальна історія) у різних сферах регіоналістики.

Джерела та література

1. Боровой С.Я. «Колокол» и общественно-политическая жизнь Одессы в годы первой революционной ситуации // Революционная ситуация в России. 1859-1861 гг. – М.: Наука, 1974. – С. 194-206.
2. Шушляннікова Н.В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII – початку XX ст. за наративною літературою : дис. ... канд. іст. наук. – Херсон, 2002. – 213 с.
3. Боровой С.Я. Одесса: К 150-летию со дня основания // Исторический вестник. – 1944. – №5-6. – С. 41-49.
4. Боровой С.Я. Книга в Одессе в первой половине XIX в. // Книга. Исследования и материалы. – 1967. – Т. 14. – С. 145-159.
5. Боровий С.Я. З історії суспільно-політичного життя в Одесі в першій чверті XIX ст. // Чорноморська комуна. – 1953. – 21 червня – С. 3.
6. Боровой С.Я. Мицкевич накануне восстания декабристов. Одесский период жизни А. Мицкевича (февраль-ноябрь 1825 г.) // Литературное наследство. – Т.60. – Кн.1. – 1956. – С. 411-474.
7. Боровой С.Я. Миницкий и Вегелин // Вопросы истории. – 1971. – №8. – С. 197-200.
8. Боровой С.Я. Армянская газета в Одессе. К истории издания «Вестник Армении» (1919-1920 гг.) // Историко-филологический журнал. – 1966. – №3. – С. 294-298.
9. Історіографічний словник: навч. посібник для студ. іст. фак. ун-тів / Посохов С.І., Куделко С.М., Зайцева Ю.Л. та ін.; За ред. Посохова С.І. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 320 с.

10. Соколянский М.Г. Долго и счастливо // Боровой С.Я. Воспоминания. – М., Иерусалим: Гешарим, 1993. – С. 5-17.
11. Боровой С.Я. Одеська академічна бібліотека ім. Менделе-Мойхер-Сфорима (С. Абрамовича) // Бібліологічні вісті. – 1926. – №4. – С. 96-99.
12. Боровой С.Я. Наукова бібліотека в сучасних умовах. – К., 1930. – 67 с.
13. Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській СРСР (1917-1937 рр.). – К.: Наук. думка, 1973. – 171 с.
14. Боровой С.Я. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения // Археографический ежегодник за 1978 год. – М., 1979. – С. 85-101.
15. Репіна Л. Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Голов. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 89-106.

Анотація

В статті подається огляд результатів досліджень історика, присвячених соціокультурній історії Південної України та окреслюються перспективи їх подальшого використання.

Summary

The subject of the article is S.Y.Borovoy's regional studies. Author covers scientist's researchers concerning cultural and public history of the South of Ukraine. Also in the article turn attention to the perspectives of Borovoy's regional studies in modern history of Ukraine.

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

УДК 261.7

К.О. Бережко

СТАВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ДО СВІДКІВ ЄГОВИ ПІД ЧАС КЕРІВНИЦТВА ГЕНСЕКА М. ХРУЩОВА (ДРУГА ПОЛОВИНА 1950-х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-х РОКІВ)

Ще з давніх часів так повелося, що інакомислення викликало у людей негативну реакцію та активну протидію. В деяких країнах лише належність до певної нації, релігії чи раси було підставою для переслідування з боку держави. Небажання зрозуміти переконання людей панівними верствами держави призводило до агресії та насильства до т.зв. інакомислячих". Мільйони людей були репресовані комуністичною владою за свої політичні і релігійні переконання. Це були люди різних конфесій та угрупувань. Свідки Єгови були однією з тих конфесій, що постраждали за свої переконання. Розгляд церковно-державних відносин в часи т.зв. "Відлиги" є цікавим для історичної науки в тому плані, що наочно показує обмеженість політики десталінізації та незавершений характер демократичних реформ М. Хрущова в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х років.

Мета цієї статті – проаналізувати ставлення радянського уряду в період "Відлиги" до релігійної конфесії Свідків Єгови; на прикладі цієї громади показати характер діяльності та методи боротьби внутрішніх служб із нетрадиційними конфесіями.

Головним джерелом дослідження ставлення комуністичної партії до Свідків Єгови за часів М. Хрущова можна вважати антирелігійні публікації "антиєговістського" спрямування, з яких можна дізнатися відгуки членів опозиції, що вийшли з рядів конфесії, мемуарну і релігійну літературу, а також газетні статті радянського часу.

Після смерті радянського вождя Йосифа Сталіна, ставлення влади до Свідків дещо поліпшилося. У 1953 р. в СРСР вийшла амністія, і деяких віруючих було звільнено. Згодом утворилася урядова комісія, яка переглядала справи і винесені у них вироки. Внаслідок цього чимало Свідків Єгови випустили на волю, а іншим скоротили термін ув'язнення. Багатьом засудженим зменшили строк ув'язнення з 25 до 10 років. Після XX з'їзду КПРС (1956 р.), що поклав початок боротьбі з культом особистості Сталіна багато що змінилося. З місць ув'язнення та висилки вернулися сотні й тисячі віруючих і служителів культу. Серед них і основна маса Свідків, що перебували до того у в'язницях.

Однак в наступні роки демократичні реформи та процес реабілітації пішов на спад: з 1963 по 1966 р. реабілітовано було трохи більше 80 тис. осіб. М. Хрущов і його оточення не наважилися на рішучий перегляд політичних процесів, сфабрикованих у 20-30-х роках. Не піддавалися сумніву депортації, виселення населення з західних областей. Примусове виселення кримських татар, німців та інших етнічних груп з південних районів України визнали незаконним, але їх повернення на землю батьків не дозволялося. Пізніше низка післяз'їздівських акцій засвідчила водночас й обмеженість, консерватизм "верхів", їх прагнення загальмувати процес десталінізації.

У зв'язку з цим багато Свідків Єгови невдовзі після звільнення були знову заарештовані й отримали довгі терміни покарання. Наприклад, Марія Томілко з Дніпропетровська відбула тільки 8 років з 25-річного терміну ув'язнення і була звільнена за амністією в березні 1955 р. Проте вже через три роки її знову засудили на десять років ув'язнення і п'ять років заслання. Причина була вказана у судовому вироку, винесеному в її справі: " [Вона] зберігала й читала літературу та рукописи... єговістського змісту ... проводила активну роботу, поширюючи антирадянське єговістське віровчення серед свого оточення". Через сім років її звільнили за інвалідністю [1, с.176].

Потрібно зазначити, що Свідки Єгови були охарактеризовані радянською владою, як організація яскраво "антирадянський характеру". Найкраще ілюструє таке ставлення до даної конфесії один із звітів уповноваженого по Іркутській області І.Т. Житова: "Єговісти своєю діяльністю пропагують презирство до Батьківщини, Радянській Армії, Державної влади, до членів КПРС, комсомолу, працівників радянських і громадських організацій культивують космополітизм, необхідний імперіалістам у їхній агресивній політиці... Єговізм, як релігія, претендує на надзвичайний стан серед інших релігій. Він ставить своїм завданням витиснення всіх релігій, і бути єдиною світовою релігією. За спиною цієї релігії, що прагне на світове панування, стоїть імперіалізм, що направляє свої стопи до світового панування".

Не послідовність та частковий характер демократичних реформ радянської влади часів "Відлиги" відчувалася і в релігійній політиці. Так, партійна верхівка перейшла до більш жорсткої та дієвішої політики щодо діяльності конфесії.

По-перше, були репресовані майже усі активні адепти цієї конфесії. Відносно керівників і активістів, як і раніше, застосовувалися жорсткі заходи: стеження, обшуки, арешти, висилка, судові процеси, що закінчувалися іноді винесенням вищої міри покарання. Можна привести приклад з Н.В. Дубовинським – керівником Свідків Єгови в СРСР у ті роки. В 1957 р. Він був засуджений Верховним Судом УРСР до розстрілу як "учасник секти Свідків Єгови". Лише в самий останній момент вирок замінили двадцятип'ятилітнім строком ув'язнення.

Репресії проти Свідків Єгови різнилися в залежно від активності та впливовості членів конфесії. Досить багато залежало і від територіального розташування, оскільки географічно ця релігія розподілилася на території України нерівномірно [2]. Наприклад, у Закарпатській області, судячи із "доповідної записки" начальнику управління КДБ (комітет державної безпеки) та іншим посадовим особам, Свідки Єгови вважалися однією з найбільших "сектантських" груп у регіоні. В інших частинах країни – центральній, східній та південній Україні кількість груп та віруючих не була такою великою. Хоча вони, таки існували і, в розумінні проповідницької роботи, продуктивно діяли [3, с.179].

По-друге, органи влади та органи безпеки вдалися до штучного розділення керівництва конфесії. Як згадано раніше у 1950-х роках Свідків нещадно переслідували. Органи влади постійно проводили обшуки, намагаючись знайти місця, де друкувалася література. Відповідальних членів громади заарештовували. Внаслідок цього деколи навіть через кожних кілька місяців керівництво на себе брали інші люди. Побачивши, що Свідків Єгови неможливо примусити замовкнути, застосовуючи до них такі види покарання, як заслання, ув'язнення, фізичну наругу чи тортури, органи держбезпеки почали вдаватися до нових методів боротьби. Вони докладали зусиль, щоб розколоти організацію зсередини, сіючи підозри серед Свідків Єгови. В одному з документів так і говориться: "Нами ведётся работа компрометации иеговистов-главарей перед единоверцами, создание в их среде обстановки недоверия, с целью усиления удавшегося раскола в секте" [4, с.105].

У середині 1950-х органи держбезпеки припинили масові арешти активних і відповідальних Свідків. Однак почали за ними шпигувати. Таких чоловіків регулярно викликали в установи держбезпеки, їм обіцяли гроші й блискучу кар'єру, якщо вони погодяться співпрацювати з органами. Коли людина відмовлялася від співпраці, її чекало ув'язнення та приниження. Кілька осіб, пішли на компроміс. Вони залишалися в громаді і інформували органи держбезпеки про діяльність Свідків Єгови. Також вони виконували їхні вказівки, виставляючи певних людей зрадниками в очах інших Свідків. Усе це призвело до того, що серед Свідків Єгови запанувала атмосфера підозр.

Через великі відстані і неослабне переслідування Свідкам Єгови було важко підтримувати зв'язок та регулярно зустрічатися. З часом поширилися чутки і плітки

про Зятека та інших членів Комітету. Говорилося, ніби Зятек, керівник організації в СРСР ("слуга краю") співпрацює з органами держбезпеки, побудував собі великий будинок на гроші громади і немов би його бачили у військовій формі. Такі звинувачення висувалися і до інших керівників. Наприклад, такі ж наклепи приводив і В.Ф. Доброжанський в своїй книжці «Бруклінська школа лицемірства» повідомляв, що ніби "проповідуючи Армагеддон, Василь Карп'юк, один із місцевих керівників, не забував про особисті справи, невтомно створював квітуче життя на землі. Спорудив гарний будинок, ревно дбав про достаток у ньому" [5].

Зрештою в березні 1959 р. деякі районні наглядачі в Сибіру перестали надсилати звіти про служіння в Комітет країни. Ті, хто відділився, зробили це, не порадившись із всесвітнім центром. Також вони не виконували вказівок місцевих чоловіків, призначених здійснювати нагляд. Це призвело до розколу Свідків Єгови в СРСР, який тривав кілька років.

Однак, попри всі намагання контролювати, розкладати з середини "єговістське підпілля", дезорганізувати керівництво рядових віруючих, протиставити одних іншим, насаджувати паралельні організаційні структури в цьому підпіллі, посварити між собою східний (сибірський) і західний (український), незважаючи на постійні арешти і судові процеси, – Свідки Єгови залишилися за висловом одного вченого "твердим горішком" для тоталітарного режиму [6, с.412].

Починаючи з 1963 р., відповідальні чоловіки з Комітету країни вже могли регулярно надсилати звіти про служіння в Бруклін. Також стало можливим отримувати публікації на мікрофільмах. У той час в цілому СРСР існувало 14 районів, і 4 з них були на території України. Оскільки Свідки Єгови зростали числом, то невдовзі в Україні було сформовано сім областей. Задля безпеки кожна область називалася жіночим іменем. Область у Східній Україні називалася Алла, Волинь – Устина, Галичина – Люба, на Закарпатті були області, які називалися Катя, Христина й Маша.

Ці та інші методи гоніння відносно Свідків обурили громадськість за межами Радянського Союзу. В 1956-1957 р. у багатьох країнах пройшли масові збори Свідків Єгови, на якій була прийнята резолюція, звернення до радянської влади із проханням припинити переслідування віруючих. Всі вони направлялися на адресу голови СМ СРСР Н.А. Булганіна. У журналі «Пробудись!» від 22 квітня 1957 р. про одну з таких заяв говорилося: "У ній виражається прохання про проведення об'єктивного урядового розслідування, а також про те, щоб Свідкам була надана свобода й право організувати свою діяльність подібно тому, як вони роблять це в інших країнах. Крім того, щоб Свідкам у Росії дозволили встановити нормальні стосунки з їхньою керівною корпорацією в Сполучених Штатах Америки, друкувати та ввозити в країну біблійну літературу, необхідну для їхнього служіння" [7].

Однак партійна ідеологія визначила адміністративний натиск на релігійні об'єднання. Він був особливо жорстким у період з 1961 по 1966 р., про що свідчать дані про релігійні об'єднання, що діяли в СРСР. Так, наприклад станом на 1961 р. Свідків Єгови за державними даними було 607 громад, а в 1966 р. – 468 [8].

Отже, після смерті радянського вождя Йосифа Сталіна, ставлення влади до Свідків дещо поліпшилося. Після звільнення чимало Свідків Єгови змогли повернутися додому. Проте низка післяз'їздівських акцій засвідчила водночас й обмеженість, консерватизм "верхів", їх прагнення загальмувати процес десталінізації. Свідки Єгови були охарактеризовані радянською владою, як організація яскраво "антирадянський характеру". Внаслідок чого партійна верхівка перейшла до більш жорсткої та дієвішої політики щодо діяльності конфесії. По-перше, були репресовані майже усі активні адепти цієї конфесії. По-друге, органи влади та органи безпеки вдалися до штучного розділення керівництва конфесії. Кілька осіб, пішли на компроміс, вони залишалися в громаді і інформували органи держбезпеки про

діяльність Свідків Єгови. Усе це призвело до того, що серед Свідків Єгови запанувала атмосфера підозр. Починаючи з 1963 р., відповідальні чоловіки з Комітету країни вже могли регулярно надсилати звіти про служіння в Бруклін. Зрештою більшість Свідків Єгови, що відокремилися, повернулися до організації.

Також, на прикладі цієї конфесії можна проаналізувати характер діяльності та методи боротьби внутрішніх служб із нетрадиційними конфесіями. Зокрема, як можна було побачити вище, влада застосувала до релігійних організацій "антирадянського характеру" як прямі методи тиску, а саме: арешт, стеження, висилка, судові процеси тощо, так і не прямі – розділення та зародження в середині громади атмосфери недовіри до керівників і активістів.

Джерела та література

1. Щорічник Свідків Єгови 2002. Розділ Україна. – Зельтерс: Т-во Вартової Башти, Біблії і брошур. 2002. – 255 с.
2. Государственный архив Российской Федерации, ф.Р-6991, оп.3, д.1124, л.56-58.
3. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953-1991. Аннотированный каталог / Под. ред. В.А. Козлова, С.В. Мироненко; сост. О.В. Эдельман. – М.: Международный фонд «Демократия», 1999. – 944 с. (Россия. XX век. Документы).
4. Державний архів Житомирської області, ф.Р-3437, оп.1, спр.260, арк.89.
5. Доброжанський В. Бруклінська школа лицемірства. – Ужгород: Карпати, 1986. – 103 с.
6. Яроцький П.Л. Релігієзнавство: Навч. посібник. – К.: Кондор, 2004. – 308 с.
7. Бережко К. Історія Свідків Єгови на Житомирщині. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. – 182 с.: іл.
8. Одинцов М.И. Совет Министров СССР постановляет: "выселить навечно!" : Сб. документов и материалов о Свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951-1985 гг.). – М.: Объединение исследователей религии, Арт-Бизнес-Центр, 2002. – 240 с.

Анотація

Автор публікації робить спробу проаналізувати релігійну політику комуністичної партії в часи "Відлиги" на прикладі релігійної конфесії Свідків Єгови. Зазначається, що на рубежі 60-х років держава різко міняла свій курс у церковній політиці, позбувалась від якого-небудь "лібералізму" і орієнтувалась винятково на жорсткі заходи.

Summary

The author of the publication does attempt to analyse the religious policy of communist party in days of "Thawing weather" on an example of religious faith of Jehovah's Witnesses. It is marked, that on a boundary of 60th years the state sharply changed the rate in the church policy, has got rid of any "liberalism" and guided exclusively by strict measures.

УДК 282(477.7) "18/19" (045) Г19

В.П. Ганзуленко

РИМО-КАТОЛИЦЬКІ ГРОМАДИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.): СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Релігійна громада католиків Півдня України займає окрему, досить неоднозначну позицію в історії Української держави. Сьогодні, коли набувають актуальності взаємовідносини держави та церкви, зацікавлення історією Римо-

католицької церкви (РКЦ) є закономірним явищем та пояснюється поступовим відродженням духовності України.

Проблема діяльності РКЦ набула популярності та стала відкритою для широкого загалу. Їй присвячена значна кількість дослідницьких робіт, як вітчизняних так і закордонних авторів. Вітчизняними дослідниками ретельно вивчалося становлення та поширення римо-католицизму в Україні, і в першу чергу в західному її регіоні, досліджувалися особливості взаємодії РКЦ та державних структур. Вагоме місце проблемі взаємин РКЦ та держави відводять у своїх дослідженнях вітчизняні історики Л. Гентош, Н. Рубльова, В. Ульяновський та інші [1-3].

З кінця XX ст. у дослідженнях проблеми діяльності РКЦ намітилася тенденція до вивчення особливостей формування етноконфесійних діаспор (німецької, польської, чеської, литовської та ін.) в історії церкви. Так науковці Т. Єременко, І. Лісевич, Г. Стронський та інші, досліджуючи історію польської нацменшини в України, торкаються у своїх працях і релігійного чинника, звертаючи свою увагу на життєдіяльність польської католицької громади [4-6]. Проблема релігійного життя німців-католиків розглядається в дослідженнях Б. Чирко та В. Євтух, В. Ченцова, К. Лях та інших, присвячених історії німецької спільноти в Україні [7-9].

Однак, залишаються недостатньо вивченими такий аспект історії римо-католицької спільноти як соціальна діяльність (перш за все її культурно-просвітницька та благодійна функції), особливо на території Південної України, де в останню чверть XIX – на початку XX ст. римо-католицизм отримав досить міцні позиції, а діяльність католицької громади набула яскраво вираженого регіонального характеру.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на підставі вивчення історичних джерел висвітлити особливості соціальної діяльності римо-католицької спільноти Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст.

Доброчинна діяльність католицьких громад включала відкриття притулків для сиріт та літніх людей, організацію благодійних товариств тощо.

Так, в Одесі на 1900 р. діяв притулок для сиріт, в якому виховувалися діти католицького віросповідання, переважно поляки та німці за походженням. Історія цього притулку починається з 1857 р., коли настоятель церкви канонік Г. Розутович із синдиками: статським радником Сеченевським, титулярним радником А. Киршнером й іншими – подали прохання на ім'я Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора А. Строганова, у якому виражалася стурбованість у зв'язку із значною кількістю бідних дітей, як чоловічої так і жіночої статі, які не мають змоги одержати релігійне виховання через безтурботність або вбогість батьків. Громада вирішила організувати збір пожертвувань із метою відкрити при церкві невеликий притулок для хлопчиків та дівчат католицького віросповідання. У клопотанні викладався зразковий статут притулку, згідно якого планувалося приймати дітей з двох та не більше семирічного віку. Хлопчиків планувалося виховувати й утримувати до 12-13 років, після чого влаштовувати "до чесних ремісників для вивчення ремесла, до якого кожний виявиться найбільш здатним" [10, арк.3]. Дівчата повинні були залишатися в закладі без вікового обмеження доти, поки їх не вдасться влаштувати "у чесних сімействах як швачок, куховарок, покоївок тощо" [10, арк.3]. На початку XX ст. у ньому виховувалося 39 дівчат й 34 хлопчика різних національностей (німці, поляки, австрійці, французи, італійці) [10, арк.4].

Також діяла богадільня, яка була побудована у 1888 р. при настоятелі Р.Н. Рейхерті у дворі католицької церкви. На початку XX ст. у ній перебувало 48 чол. від 20 до 85 років, з них німців було 8 чол., поляків 36 чол., італійців 3 чол. та 1 француз [11, арк.60-65].

Доброчинна діяльність громади не обмежувалася організацією притулків для сиріт та людей похилого віку. Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує діяльність парафіяльних благодійних товариства Одеси та Миколаєва.

Одеське парафіяльне благодійне товариство було створено у 1882 р. за сприяння польських меценатів Костянтина Володковича та Юліуша Лаврінського. Почесним головою товариства став ксьондз Рейхерт. Метою товариства була допомога бідним: надання одноразових та місячних грошових виплат, матеріальної допомоги – хлібом, одягом, вугіллям, видачею гарячої їжі, оплата за навчання у різних навчальних закладах Одеси, доплата за ліки згідно договорів в аптеці Гаєвського [12, с.124].

Благодійне товариство успішно функціонувало до революції 1917 р. За цей час правлінням товариства було зроблено багато кроків для покращення матеріального стану католиків міста Одеси. З самих значних можна визначити наступні:

- відкриття ремісничого училища 1 серпня 1888 р. для дітей-сиріт та дітей з багатодітних сімей [13, с.3];
- відкриття дитячої їдальні 15 листопада 1892 р., піклувальницею якої стала Марія-Карла Држевецька [14, арк.3];
- отримання дозволу на будівництво інтернату для дівчат на 40 чоловік у 1897 р. [15, с.4];
- у 1907 р. відкрилось третє парафіяльне ремісниче училище, а також збільшилася кількість дітей в інтернаті [16, с.15].

Дитяча їдальня, що діяла при товаристві, забезпечувала денним харчуванням дітей бідних членів громади, якими опікувалося благодійне товариство. Їдальня працювала щодня, включаючи недільні й святкові дні, з 6 год. ранку до заходу сонця. Діти забезпечувалися триразовим харчуванням. Не спроможні платити харчувалися безкоштовно. Для їдальні наймалася прислуга, що готовила їжу й виконувала чорну роботу. Діти в приміщенні їдальні або під час прогулянок постійно перебували під спостереженням наглядачки, що повинна була постійно жити в приміщенні їдальні. Їдальня спочатку розміщалася в найманому приміщенні, потім для неї був вибудувано спеціальний будинок.

В 1903 р. при дитячій їдальні був побудований притулок-інтернат для хлопчиків [17, с.2-4]. І проект притулку, і нагляд за його будівництвом як пожертвування були виконані інженером-архітектором Л. Влодським [17, с.7].

В 1894 р. на хуторі, подарованому М. Дуржинським, було засноване відділення чоловічого католицького парафіяльного училища для навчання дітей бідних парафіян ремеслам: столярному, ковальському й шевському. При училищі були 3 майстерні для кожного ремесла. Воно проіснувало 10 років, перетворившись просто в ремісничий заклад, тому що загальноосвітні предмети не викладалися. Через великі збитки, нанесені безгосподарним керуванням, училище було закрито [18, с.220].

У 1902 р. почесним членом товариства стала Сербська королева Наталія, наслідком чого зросла популярність організації.

В цілому діяльність товариства можна вважати успішною виходячи з наступних даних: у 1882 р. – на момент створення товариство надало допомоги 384 чол. на суму 6 713, 81 крб., а на 1913 р. – допомогу отримали 2 113 чол. на суму 63 456 крб.

Подібним до благодійного католицького товариства в Одесі було Парафіяльне Людинолюбне товариство при Римо-католицькій церкві в м. Миколаєві.

Товариство було створено з ініціативи каноніка Никодима Яковича Черняховича, настоятеля римо-католицької церкви Миколаєва. Офіційно воно почало свою діяльність 17 березня 1896 р., проте реальна діяльність товариства була розпочата раніше.

Основною метою діяльності товариства згідно статуту визначалася допомога бідним та знедоленим: забезпечення одягом, продовольством, в особливих випадках надання грошової допомоги, надання сиротам місць в притулках, організація для дітей "елементарної освіти і коли дозволять на те фінансові можливості також оплата науки в ремісничих школах" [19, с.113].

Членами товариства могли бути парафіяни незалежно від статі, матеріального статку та національної приналежності (серед членів товариства були німці, поляки, французи, італійці та інші), окрім тих, хто навчався в школах, виконував військову або юнкерську службу, а також ті, що мають обмежені судовим вироком громадянські права. Члени товариства поділялися на дійсних, таких, що платили щорічно внески в розмірі мінімум 6 крб., а також почесних, що мали заслуги перед католицькою громадою або платили до каси товариства одноразово мінімум 100 крб. [19, с.114].

Окрім членських внесків доходи товариства включали плату за навчання в парафіяльних школах, одержану від учнів із заможних родин, проведення лотереї серед парафіян, артистичних подань і танцювальних вечорів, а також відсотки по банківським рахунках.

Переважна більшість коштів товариства була направлена на опікування 2 парафіяльними школами, надання матеріальної допомоги бідним парафіянам та організація притулків для калік та людей похилого віку. Так на утримання парафіяльних шкіл було виділено в 1900 р. – 1 502 крб. (2/3 від річного доходу товариства), а в 1903 р. – 1 818 крб. Проте, треба зазначити, що порівняно з одеським парафіяльним товариством, фінансова (грошова) допомога, що надавалася безпосередньо бідним католикам Миколаєва, була значно меншою: в 1900 р. – 120 крб., в 1903 р. – 128 крб., в 1906 р. – 212 крб. [19, с.117].

В цілому, незважаючи на досить невисокі фінансові можливості Парафіяльного Людинолюбного товариства, воно відігравало значну роль в житті римо-католицької громади Миколаєва.

Зростання чисельності католицької громади на початку XX ст. вимагало збільшення числа храмів, які б могли задовольнити релігійні потреби католиків. Тому саме на пожертвування парафіян будувалася значна частина церков на території Півдня України.

Треба зазначити, незважаючи на те, що Одеса мала найчисленнішу католицькою громаду на 1900 р. в місті діяла лише одна католицька церква. Лише в 1903 р. почалося будівництво нової церкви, коли була зібрана достатня кількість пожертвувань [19, с.113]. Повідомлення про будівництво публікувалися в місцевій пресі. У серпні 1906 р. церква, розрахована на 1,5 тис. осіб, була побудована й освячена спеціально прибулим з Рима в Одесу римсько-католицьким архієпископом Симоном. На освяченні була присутня адміністрація міста, а також безліч представників польської, німецької та французької колоній. Церква одержала назву собору св. Климента, а її настоятелем став канонік Й. Нойгум [18, с.222].

Через 7 років, в 1913 році, на кошти французької частини громади була побудована ще одна католицька церква. Її освятив прибулий у місто Тираспольський єпископ Й. Кесслер.

Активністю у будівництві храмів та благодійній діяльності визначалася й католицька громада Миколаївщини. Проте на відміну від Одеси католики Миколаєва не представляли чисельної групи, але були найбільш заможним станом.

Перша католицька церква у Миколаєві була побудована ще в 1794 р. на власні кошти парафіян. Це була невелика церква, яка з часом вже не відповідала вимогам парафіян та до того ж вимагала капітального ремонту. У зв'язку з цим за рішенням релігійної громади, почався збір коштів на будівництво нового храму, і в дні святкування 100-річчя Миколаєва 18 вересня 1890 р. відбулося закладання

фундаменту нової церкви поряд з існуючою. Ініціатором і організатором будівництва нового храму був канонік, настоятель церкви Н.Я. Черняхович [20, арк.1-8].

Урочисте відкриття та освячення нової церкви відбулося 15 вересня 1896 р. Ще за 2-3 дні до освячення почали прибувати богомольці з околиць Миколаєва, а також з Херсонської та інших губерній [20, арк.1-6]. Для здійснення акту освячення нової церкви прибув до Миколаєва Тираспольський римсько-католицький єпископ А. Церр, а також римо-католицьке духовенство з Херсону, Одеси та інших міст.

Освячення нової Римсько-католицької церкви стало великим святом у духовному житті Миколаєва. Єпископ А. Церр зазначив, що нова церква є найкращою у Тираспольській дієцезії. Церква діяла до 1934 р., коли за рішенням міськвиконкому будівля була передана краєзнавчому музею й в ньому розмістився художній музей.

Гострою залишалася проблема реалізації релігійних потреб католиків та будівництва костьолів у провінціальних містах й у сільській місцевості. Яскравим прикладом таких складнощів може слугувати релігійне життя католицької громади невеликого провінційного міста Олександрівська Катеринославської губернії.

Так на початку XX ст. в Олександрівську та його околицях не було жодного католицького храму. За всіма духовними требами жителі католицького віросповідання були змушені їздити в Катеринослав або Харків. Таке дороге задоволення було доступно далеко не всім і не завжди. Лише періодично в Олександрівськ для проведення служби приїжджав священик. Тому католицька громада вирішила побудувати в Олександрівську невелику церковну каплицю. 22 травня 1902 р. представники громади звернулися до Олександрівської міської управи про дозвіл на будівництво такої каплиці [21, арк.10]. Через три роки у 1906 р. католицька молитовня була побудована і прийняла перших парафіян. З розвитком Олександрівська й ростом населення до 1910 р. помітно збільшилося й чисельність осіб католицького віросповідання. Молитовня не в змозі була умістити всіх парафіян.

Крім того, хоча в місті розвивалася мережа середніх навчальних закладів, діти з католицьких родин не мали змоги вивчати Закон Божий. Щоб виправити цей недогляд, у січні 1910 р. католицька громада прийняла рішення про призначення в місто Олександрівськ постійного священика-законовчителя й про дозвіл побудувати хоча б невеликий храм [21, арк.12].

За сприяння Олександрівської міської думи, яка надавала допомогу католикам міста було закладено нову католицьку церкву. Згідно «Адреси-календаря Катеринославської губернії» за 1917 р., на чолі Олександрівського римсько-католицького костьолу був ксьондз Вікентій Антонович Сквирецький. Католицький храм існував в Олександрівську (з 1921 р. Запоріжжя) до середини 30-х років XX ст.

Важливою складовою соціальної діяльності католицької громади Півдня України була культурно-просвітника робота.

Однією з найболючіших проблем католиків була проблема освіти, оскільки завжди на Півдні України відчувалася недостатність навчальних закладів для громадян католицького віросповідання.

Серед закладів освіти окрім парафіяльних ремісничих училищ діяли й парафіяльні школи, викладання предметів в яких проводилося мовами тих національних меншин, до яких належали парафіяни (переважно польською або німецькою мовами).

Так в Одесі на початку XX ст. діяли декілька німецьких та польська (найбільша) парафіяльні школи. Парафіяльна школа для польських дітей була заснована спільними зусиллями священиків та прочан польської католицької громади ще в першій половині XIX ст. В школі було запроваджено трьохрічне навчання, існували як чоловічі, так і жіночі класи. Плата за навчання становила 5 крб. за рік, що свідчило про незначну доступність малозабезпечених верств населення до

освіти. У школі здійснювалось викладання навчальних дисциплін: російська та польська мови, арифметика, каліграфія, праця та церковні співи [22, с.157].

У Миколаєві парафіяльна школа діяла ще з 1794 р. від заснування римо-католицького костьолу у місті. Однак до кінця 80-х років XIX ст. не мала власного приміщення, а навчання проводилося в житлі священика або органіста. В 1887 р. завдяки старанням каноніка Н.Черняховича та на пожертви парафіян біля костьолу було зведено будівлю, в якій містилася не лише школа але й притулок. В школі викладалася "елементарна програма навчання", розширена уроками малювання, ремесла для хлопців та шиття для дівчат, а також гімнастичні заняття [19, с.113].

15 вересня 1900 р. була відкрита друга парафіяльна школа переважно для польського населення, яка розташовувалася в передмісті Миколаєва, так званій "Польській слобідці". На початку XX ст. обидві школи нараховували до 200 учнів, головним чином з ремісничих та робочих родин [19, с.115]. Більшість дітей відвідували школу при костьолі, навчання в якій відбувалося в трьох відділеннях, окремо для молодших, середніх і старших учнів. В "польській" школі діяв лише один клас. Викладачами в школах були священики, навчання відбувалося польською та російською мовами.

У перше десятиліття XX ст. активізувала свою діяльність німецька частина католицької громади Півдня України. Німці-католики заснували в Одесі кілька товариств: дамське благодійне товариство «Марія-Гільф», Товариство службовців (Beamtenverein), Товариство св. Климента, Південноросійське католицьке товариство освіти. Всі вони повинні були сприяти поліпшенню матеріальних й духовних умов життя, сприяти культурному та моральному розвитку, підвищенню рівня освіти міських та сільських жителів.

Так у 1907 р. за ініціативи римо-католицького єпископа із Саратова до Одеси було переведено товариство «Клеменс», сфера діяльності якого поширювалася на всю Тираспольську дієцезію. Засновниками товариства в Одесі виступили священики І. Вольф та А. Келлер, вчителі А. Таубергер й І. Франк, а також відставний штабс-капітан Я. Гергардт.

У Статуті товариства, затвердженому в 1908 р. помічником одеського градоначальника Набокова, у параграфі 3 про цілі й завдання товариства зазначалося: "...сприяти культурному й моральному розвитку німців-католиків шляхом усного й друкованого слова в дусі відданості основам державних Законів і протидії соціалістичним і протизаконним державним псевдовченням" [23, арк.2].

Для досягнення цілей товариство планувало видавати книги, брошури, журнали, газети; відкривати бібліотеки, читальні, книжкові склади; влаштовувати публічні лекції, читання, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти, виставки. Першим головою товариства був обраний один з його засновників Я. Гергардт. Всі інші виборні посади в переважній більшості займали священики. Назва товариства, особистість ініціатора його створення, склад членів й виборних органів говорить про те, що основним знаряддям боротьби як із протизаконними антидержавними ідеями, так і за культурний і моральний розвиток німців-католиків організатори обрали посилення впливу релігійного впливу на парафіян католицьких колоністських громад.

Для пропаганди діяльності товариства з метою збільшення його кількісного складу серед німецького католицького населення були обрані спеціальні агенти по кожному регіону: Таврії, Бессарабії, Катеринославу, повітам і містам Херсонської губернії. Це також були священики, активні члени релігійних громад, представники сільських та міських адміністрацій. Участь у справах товариства, на думку його організаторів й активістів, повинна була сприйматися католиками як моральний обов'язок [24, с.3-4].

З метою підвищення рівня розвитку й освіченості парафіян вікарний священик І. Вольф заснував при церкві для німців-католиків парафіяльну бібліотеку. В 1907 р. в

ній налічувалося 1450 томів, в 1908 р. – 2488, читачів відповідно 91 й 219. Кошти на придбання літератури жертвували члени громади [24, с.4].

Проте Товариство св. Климента не змогло об'єднати католицьку частину німецького населення, хоча й дало поштовх до виникнення інших товариств.

В 1907 р. було відкрите дамське товариство допомоги бідним німцям-католикам «Марія-Гільф», яке носило суто благодійний характер щодо сприяння "поліпшенню матеріальних, моральних та духовних умов життя" [25, арк.3].

У 1908 р. було засновано «Південноросійське католицьке німецьке товариство освіти». Метою цього товариства було підняття духовного й матеріального розвитку німців-селян. Вона повинна бути досягнута через відкриття нових шкіл, освітніх курсів для вчителів і кістерів, відкриття бібліотек і читалень, організацій лекцій, концертів, сценічних спектаклів і виставок, видання газет і журналів. Товариство брало на себе зобов'язання сприяти справному відвідуванню сільських шкіл, поліпшувати матеріальне становище всіх своїх членів [26, арк.1].

Яскравим відображення життя німців-католиків на Півдні України стала газета «Deutsche Rundschau» («Німецький огляд»), яка була друкованим органом німців-католиків і видавалася з 1907 р. (перші випуски газети виходили у Саратові, з 1908 р. – в Одесі).

В газеті висвітлювалися проблеми в німецьких католицьких колоніях та загальні проблеми католицької церкви в Росії та Німеччині. У деяких з них виражалася заклопотаність різним рівнем освіченості й розвитку в католиків і лютеран, про їхній різний внесок у науку й культуру. Відставання католиків у цих питаннях газета доводила до відома читачів та виступала за державну підтримку сільської школи в німецьких колоніях, тому що сільським громадам утримувати її було важко [18, с.223].

Редактором «Deutsche Rundschau» до її закриття в 1914 р. став вікарний священик для німецьких націй, випускник С.-Петербурзької духовної академії, магістр філософії й теології Михайло Гільфер. Газета прагнула до найбільш повного висвітлення подій повсякденного життя німців-католиків та обговорювала на своїх сторінках також проблеми шкільної освіти, долю рідної мови, жіночу освіту, національне питання тощо.

«Deutsche Rundschau» поширювалася не тільки в Одесі, але й серед німецьких поселенців Херсонської, Таврійської, Бессарабської, Катеринославської, Самарської, Саратовської та Тамбовської губерній. Її тираж в 1914 р. становив 2,5 тис. Примірників [27].

Початок Першої світової війни визначив долю газети. 17 серпня 1914 р. за розпорядженням генерал-губернатора Ебєлова газета була закрита. Відновилося видання в січня 1918 р під назвою «Odessaer Rundschau» та виходило, наскільки відомо, до квітня 1919 р. [28, с.147-148]

Католицька церква відігравала знакову роль й у формуванні ідеології польської громади, а саме: становлення польської національної ідеї, що проявлялася у відродженні польської державності (правда, це був лише один із факторів напрацювання національної ідеї). Треба зазначити, що національною ознакою поляків є релігійність. Нерідко на запитання щодо національності поляки відповідали – "католик".

На початку XX ст. поляки починають створювати культурно-просвітницькі організації та товариства. Так в Одесі були створені «Ognisko», «Lira», «Dom Polski w Odesi», а в Миколаєві почав діяльність Польський клуб [12, с.125].

Проте, на відміну від німецьких католицьких товариств, польські організації не визначалися яскраво вираженою релігійністю. Ці товариства були об'єднаннями поляків, постійних або тимчасових мешканців міст, незважаючи на їх віросповідання,

соціальний стан та політичні погляди, однак значну кількість учасників цих товариств складали поляки-католики.

Переважно членами товариств були представники місцевої польської інтелігенції: викладачі шкіл, училищ, університету, студенти, а також деякі службовці. В цілому польські товариства проводило значну роботу у сфері культури та освіти, але не всі поляки мали доступ до організацій через досить високі членські внески, що могли дозволити собі лише заможні люди.

Треба зазначити, що полінаціональний та особливо соціально диференційований склад католицької громади значно зашкоджували розвитку діяльності католицької церкви на землях Півдня України, оскільки майже не існувало тісної взаємодії як в середині кожної спільноти, так і між етнічними групами взагалі.

Отже, незважаючи на обмеженість фінансування, відсутність порозуміння в середині католицької спільноти та постійні утиски з боку влади, Римо-католицька церква на Півдні Україні на початку XX ст. залишалася самодостатнім явищем на ниві духовної культури та активним учасником соціокультурних процесів. Феномен римо-католицизму південних регіонів України сформувався внаслідок глибокого взаємовпливу світоглядних ідей та національного відродження етнічних спільнот католицької церкви. Ця ключова риса етноконфесійності РКЦ знайшла своє відображення у ідейних та моральних засадах віровчення церкви, культовій практиці та формах соціальної діяльності.

Джерела та література

1. Гентош Л. Католицька церква та становлення української державності (1917-1923 рр.) // Другий Міжнародний конгрес україністів : Доповіді і повідомлення. Історія. Ч.2. – Львів, 1994. – С.19-22.
2. Рублева Н.С. Особенности существования немецкой католической общности в УССР (1920-1930-е гг.) // Немцы России и СССР: 1901-1941 : Материалы международной научной конференции. – М., 2000. – С.344.
3. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр.: Доба Української Центральної Ради : Навч. посібник. – К., 1997. – 197 с.; *його ж* Церква в Українській Державі 1917-1920 рр.: Доба Гетьманату Павла Скоропадського : Навч. посібник. – К., 1997. – 317 с.
4. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. XX ст. – К., 1994. – 74 с.
5. Лісевич І.Т. Духовно спраглі: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр. – К., 1997. – 240 с.
6. Сторонський Г. Приречена на мовчання: РКЦ на Україні в 20-30-ті рр. // Людина і світ. – 1994. – № 3-4. – С.17-20.
7. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні. 1920-1990. – К., 1994. – 183 с.
8. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930 гг. – М.: Готика, 1998. – 208 с.
9. Лях К.С. Етно-конфесійний склад німецьких колоністів Півдня України // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность : Материалы международной научной конференции. – Донецк, 2003. – С.97-107.
10. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.1, оп.195, спр.821, арк.3-4.
11. ДАОО, ф.2, оп.8, спр.1794, арк.60-65.
12. Зінько С. Польські громадські організації міста Одеси кінця XIX – початку XX ст. // Поляки на Півдні України : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Одеса, 2006. – С. 124.
13. Отчет о деятельности правления приходского благотворительного Общества при Римско-Католической церкви в Одессе и о приходе и расходе сумм этого общества за время 1.08.1882 по 1.08.1883 гг. – Одесса. 1883. – С.3.
14. ДАОО, ф.2, оп.1, спр.193, арк.3.
15. Отчет приходского благотворительного Общества при Римско-Католической церкви в Одессе за 1897 г. – Одесса, 1898. – С.4.

16. Отчет правления приходского благотворительного Общества при Римско-Католической церкви в Одессе за 1907 г. – Одесса, 1908. – С.15.
17. Отчет правления приходского благотворительного общества при римско-католической церкви в Одессе за 1904 г. – Одесса, 1905. – С.2-4.
18. Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1803-1920. – Одесса: изд-во «ТЭС», 1999.
19. Ciesielski T. Polacy, parafia i stowarzyszenia katolickie w Mikołajowie XIX – poczatek XX w // Поляки на Півдні України : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Одеса, 2007.
20. Державний архів Миколаївської області, ф.231, оп.1, спр.213, арк.1-8.
21. Державний архів Запорізької області, ф.Р-316, оп.1, спр.131, арк.10.
22. Лісевич І.Т. Духовно спраглі: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр. – К., 1997. – С.157.
23. ДАОО, ф.2, оп.7, спр.253, арк.2.
24. Loran L. In Sachen des Klemensvereins // Deutsche Rundschau. – 1909. – №1. – С.3-4.
25. ДАОО, ф.2, оп.7, спр.166, арк.3.
26. ДАОО, ф.2, оп.7, спр.245, арк.1.
27. К закрытию немецкого Общества св. Климента // Одесские новости. – 1914. – № 9446, 19 августа.
28. Одеська періодична преса років революції та громадянської війни. – Одеса, 1929. – С.147-148.

Анотація

Автором статті розглядаються загальні проблеми та особливості соціальної діяльності Римо-католицької церкви на Півдні України останньої чверті XIX – початку XX ст. Автор характеризує риси культурно-освітнього життя та релігійного виховання католиків, аналізує благодійне функціонування римо-католицької громади, а також розкриває вплив національного та соціально-економічного чинників на характер та форми соціальної діяльності.

Summary

The author of the article examines the general problems and peculiarities of social activity of Roman-Catholic church on the South of Ukraine of the last quarter of the XIX – the beginning of XX century. The, author characterizes the features of Catholics' cultural – educational life and religious up bringing, analyses charitable function of Roman-Catholic Community and also reveals the influence of national and social-economic factors on character and forms of social activity.

УДК 94 (477)

Д.І. Єлісєєв

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМИН ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» І ЦЕРКВИ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В УКРАЇНІ (1941-1943 рр.)

У період німецької окупації на Україні товариство «Просвіта» виступило консолідуючим центром культурного розвитку, охопило своєю діяльністю не тільки культурно-мистецьку, а й безліч інших сфер суспільного життя, серед яких можна назвати соціальну, церковну, а також політичну. Ця наукова публікація ґрунтується на аналізі релігійної діяльності культурного товариства «Просвіта», що сприяла розвиткові національно-релігійного життя та збереженню духовності народу. Досліджувана проблема має важливе наукове значення, оскільки дає можливість з'ясувати особливості функціонування товариства «Просвіта» через призму її релігійної активності в досліджуваному періоді. Розгляд цього питання є актуальним, становить наукову цінність, має пізнавальне й практичне значення для сучасного

процесу національного відродження, тому потребує глибокого аналізу для обґрунтування особливостей розвитку культурного процесу діяльності товариства і церкви в період німецької окупації на Україні.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає в тому, що в публікації комплексно та всебічно розглянуто відносини товариства «Просвіта» із православною церквою. Об'єктом наукового дослідження виступає діяльність товариства «Просвіта» на території Україні в період німецької окупації. Предметом дослідження – взаємини товариства «Просвіта» із православною церквою в роки німецької окупації (1941-1943 рр.).

Хронологічні межі дослідження визначені його тематикою та охоплюють роки німецької окупації України, що відзначились неоднозначністю та неоднорідністю ставлення окупантів до національно-культурного розвитку українського народу.

Мета статті полягає у висвітленні тісного взаємозв'язку релігійного життя в Україні із діяльністю культурного товариства «Просвіта», їх спільної роботи в напрямку підтримки та розвитку національної самосвідомості українського народу, збереженню духовного потенціалу. Метою дослідження продиктовані його завдання: висвітлити умови, в яких знаходилась культурна та духовна сфери за німецького панування; визначити специфіку релігійної діяльності товариства «Просвіта»; проаналізувати особливості взаємовпливів товариства «Просвіта» із православною церквою.

Проблемі діяльності товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні в XX ст. присвячено дослідження Л. Бадєєвої. Розробкою проблеми релігійної ситуації на Україні в період німецької окупації займались Ю. Волошин, О. Лисенко, О. Сурмач, В. Косик, М. Коваль та інші вчені, які в першу чергу аналізують церковну діяльність, поверхово зачіпаючи питання взаємозв'язку церкви та товариства «Просвіта». Однак, в цих працях відсутній узагальнюючий матеріал стосовно співпраці «Просвіти» із православною церквою [4;9;10;11;13;17].

У важку добу нацистського панування на території України питання збереження національної самобутності та духовної ідентичності набуло особливої гостроти. Тому природнім наслідком стає тісна взаємодія трьох сфер українських сил інтелігенції: політичної, освітньо-культурної та релігійної. У повідомленні начальника поліції безпеки і СД до берлінського керівництва від 23 жовтня 1942 р. про «Український рух опору» зазначалося: "робляться спроби проникнення прихильників Бандери в культурні, наукові та інші неполітичні організації з метою спрямування їх діяльності у націоналістичному дусі. Особливу увагу приділяє бандерівський рух українському культурному об'єднанню «Просвіта»" [24, арк.17]. Про тісний зв'язок між ОУН-Б та харківською «Просвітою» свідчить й харківське відділення поліції та безпеки СД [9, с.38].

У німецькому повідомленні, датованому 20 жовтня 1942 р., про ситуацію в Україні зазначалось, що "культурна і освітницька діяльність більше не наштовхується на стільки багато перешкод, як за часів більшовиків або Польщі. Майже в кожному районному містечку є товариство народної освіти «Просвіта». Воно має свої філіали і бібліотеки в навколишніх селах та місцевостях. Ентузіазм у цих культурних осередках, незважаючи на розчарування німецькою політикою стосовно України, є дуже великим" [19, с.284]. Архівні матеріали підтверджують існування товариства «Просвіта» в Сенчанському районі Полтавської області [25, арк.25]. А місцева преса повідомляла про заснування «Просвіт» у Кременчуці. Зокрема, окружний часопис «Дніпрова хвиля» від 16 листопада 1941 р. повідомляв, що близько 100 українців стали фундаторами цього товариства [7]. Про заснування товариства «Просвіта» в Сумах повідомляла місцева газета періоду німецької окупації «Сумський вісник».

Активне відновлення мережі осередків та філій товариства «Просвіта» сприяло відродженню усіх сфер культурницького життя краю. У кожній організації

«Просвіти» окрім таких секцій, як шкільна, жіноча, друку, агрономічна, чільне місце посідала церковна секція, членам якої неодноразово випадало займатися організацією релігійних свят [4, с.4]. Зокрема, у грудні 1941 р. Кременецька «Просвіта» повністю узяла на себе проведення традиційної колядки по містечках та селах округи [8]. Дуже часто під час колядувань проводились благодійницькі збори пожертв. Наприклад, просвітяни села Берестовець зібрали 1012 крб. 60 коп., з яких більшу частину в 700 крб. передали на допомогу [14]. «Просвіта» села Тростянці Стидитьського району поставила під час свят п'єсу «Україна в крові», а хор ходив з колядою. Було зібрано суму в 1900 крб., з якої 1000 крб. призначено на «Просвіту», 500 крб. на Зимову Допомогу, а 400 крб. на Червоний Хрест. У той же час колядники від читальні «Просвіта» села Голубине Березенецького району заколядували 1034 крб. З цієї суми 500 крб. виділено на місцеву церкву, 300 карбованців на допомогу, і лише 234 крб. на потреби товариства [18].

З перших днів окупації релігійне питання посіло одне з основних місць в політиці нацистів. Передусім було зроблено усе для того, щоб не дати церкві стати центром політичного, національного та культурного відродження українського народу. 1 червня 1942 р. Е. Кох видав розпорядження про правові відносини релігійних організацій, згідно з яким всі релігійні об'єднання упродовж місяця з часу публікації документу повинні зареєструватися у комісара генерального округу, де вони перебувають. У параграфі №4 наголошувалося, що релігійне об'єднання та його місцеві й немісцеві органи й функціонери мають обмежитися виконанням релігійних завдань. Протидія вказівкам цього розпорядження особливо перевищення компетенції релігійних об'єднань матиме за наслідок їхній розпуск, або грошові штрафи [20]. На практиці було втілено принцип "розділяй та володарюй". Аби не створювати опозиційних настроїв у тилу вермахту, вони дозволили діяльність релігійних організацій, жорстко регламентуючи їхню діяльність та висуваючи в якості головної умови політичну індиферентність.

Використовуючи поліконфесійну ситуацію в Україні, окупанти намагалися підтримати такий баланс між Автономною й Автокефальною церквами, який би забезпечував їм повний контроль над їх життєдіяльністю [13, с.4-5]. В інструкції, підписаній 10 травня 1942 р. керівником Головного штабу від імені головнокомандувача армії зони «Південь», зазначалося: "За суперечкою між церквами потрібно спостерігати дуже пильно. Необхідно мати довірених осіб також і в церквах, щоб перевірити, чи проводиться антинімецька, сепаратистська або націоналістична пропаганда в церквах або назовні" [10, с.562]. Для того, щоб мати змогу контролювати церковний розкол у його проявах, була запроваджена перевірка духовних осіб айнзацкомандами (спеціальні німецькі угруповання для ліквідації опозиційних елементів – *Д.Є.*), поліцією безпеки і СД [11, с.76]. Отже, релігійне питання посідало чільне місце і в діяльності військової адміністрації. Таким чином, в церковно-релігійній сфері склалася ситуація, що кардинальним чином відрізнялася від міжвоєнної та довоєнної. Німецька адміністрація підтримувала міжцерковну боротьбу, оскільки не бажала утворення єдиної Української Церкви як важливого чинника українського національно-державного творення. Переважно здійснювалась антиукраїнська церковна програма [17, с.1-2].

Якщо в перші дні окупації ще дехто з духовенства вірив у зміни на краще, то вже упродовж року це ставлення змінилось. З цього приводу в документах органів служби безпеки наголошувалось: "Аналіз усіх наявних у другому відділі агентурних і офіційних даних показує, що до половини 1942 р. ставлення А. Шептицького до німців почало поступово змінюватись, і дух германофільства до 1943 р. сходить нінащо. Послання А. Шептицького до кінця 1942 р. починають набирати націоналістичного змісту, закликають українське населення до єдності і збереження внутрішнього спокою" [21].

Про надзвичайну роль церкви та «Просвіти» в суспільному житті українства говорить той незаперечний факт, що для проголошення Акту відновлення Української Держави було обрано відомий у Львові будинок «Просвіти». Перед зборами, як зазначав Ярослав Стецько, "я пішов до митрополита графа Андрея Шептицького, щоб скласти привіт найвищому українському авторитетові того часу від Проводу ОУН, з'ясувати йому нашу ситуацію і наші пляни дій" [5, с.8; 16, с.184]. Після з'ясування намірів ОУН митрополит відповів: "Честь України вимагає робити те, що ви задумали сьогодні. Робіть в ім'я Боже, я благословляю" [5, с.8; 16, с.186]. 30 червня 1941 р. було проголошено Акт відновлення Української Держави.

Діячі греко-католицької церкви провели велику роботу у відновленні «Просвіти» та інших громадських організацій, що раніше діяли у краї [1]. Очолювали ці осередки у різний час греко-католицькі священики, наприклад, в Олеському районі – о. В. Пришляк [2], «Просвіту» у с. Збоїска Львівського району – о. В. Фіголь. На одному із засідань 14 лютого 1943 р. останній закликав облишити будь-які чвари, що перешкоджають ідеї визволення і незалежності. Для цього потрібно насамперед досягнути злагоди і порозуміння в суспільстві. Про це зібрання повідомляла газета «Львівські вісті» у статті «В одній сім'ї» [3]. Співпраця священиків та товариства «Просвіта» сприяла розвиткові національно-релігійного життя, збереженню духовності народу, утвердженню християнських моральних засад у суспільстві [17, с.2].

У цій ситуації товариство «Просвіта» не могло обмежитись співпрацею лише з одним церковним напрямком, цим самим підтримуючи німецьку політику. Скрутне становище церкви вимагало тісної взаємодії як із греко-католицькою, так і з православною церквами. Стосовно останньої, то тут простежується велике коло процесів, які не обмежувались духовно-культурницькою сферою і часто переходили в політичну площину.

Ще в перший рік німецької окупації надзвичайно актуальним постало питання створення загальнонаціональної православної церкви. Відповідно поставала проблема обрання глави УАПЦ. Претендентів на дану посаду було троє: архієпископ Холмський і Підляський Іларіон (І. Огієнко), архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп (П. Сікорський) та митрополит Харківський і Полтавський Феофіл (Ф. Булдовський). За кандидатуру архієпископа Іларіона висловилась церковно-богословська комісія при Харківському осередку товариства «Просвіта» на чолі зі священиком М. Васьківським [23, арк.40]. Архієпископа підтримувала більша частина громадськості і він мав найбільші шанси стати головою УАПЦ. Однак, він був поза межами України, а німецьке командування заборонило йому покидати територію Польщі. Тому на початку 1942 р. головою УАПЦ став архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп (П. Сікорський) [6, с.46].

Найбільш активною, як в культурних, так і в релігійних справах на Лівобережній Україні була «Просвіта» міста Харкова, передусім завдяки значній підтримці громадського комітету на чолі з В. Доленком. При комітеті було створено церковну комісію, до якої входили проф. О. Попов, Г. Гармаш та інші. Першим кроком релігійного відділу стала організація обліку та реєстрація служителів культу й храмів.

Оцінюючи роль громадського комітету як керівного штабу суспільно-політичного життя Харкова, необхідно відзначити, що багато своїх заходів він проводив через легально існуюче товариство «Просвіта» і організований ним «Будинок національної культури» [15, с.38; 23, арк.28]. Ініціатором відновлення товариства «Просвіта» став В. Дубровський [4, с.5].

Уперше харківська «Просвіта» проявила себе як впливова громадсько-політична організація на свято Різдва 7-8 січня 1942 р. У членів «Просвіти» були організовані урочисті збори, святкова ялинка, колядування та обід. Стіни Будинку національної культури прикрашали портрети Т. Шевченка, І. Мазепи, С. Петлюри,

А. Мельника. Всі присутні були одягнені в українські костюми. З промовами виступили: проф. В. Дубровський – голова ради «Просвіти», проф. Соловей – секретар, редактор газети «Нова Україна» П. Сагайдачний, обербургомістр міста проф. О. Крамаренко. Всі виступи носили яскраво виявлений націоналістичний характер [23, арк.30].

При «Просвіті» було організовано наступні тематичні комісії: шкільна, фінансово-господарська, видавнича, науково-філософська, історична, правова, церковно-богословська, кооперативна, соціального забезпечення, промислово-індустріальна, мистецька, а також церковно-богословська [23, арк.33-34]. Головою останньої був священик В. Васьківський, секретарем – А. Червінський, членами – В. Потієнко, О. Попов, Г. Гармаш, І. Лебединський (котрий з часу окупації м. Харкова був одночасно завідувачем релігійним відділом міської управи) та інші [23, арк.35]. Напрямки роботи цієї комісії визначалися постановою церковної комісії при громадському комітеті від 20 листопада 1941 р., яку В. Доленко сформулював таким чином: "...На відміну від 1922-1924 рр., тепер на Україні повинна існувати єдина церква – автокефальна, виходячи з принципу не територіально-національного, а територіально-державного. Україна – держава, в якій церква є українська, автокефальна, незалежно від того, на якій мові здійснюються богослужіння. Не слід допускати церковного розподілу, антагонізму і внутрішньо-церковної боротьби. Церковну владу та ініціативу потрібно взяти в свої руки". Основною метою було поставлено пов'язати роботу єпархіального управління з «Просвітою» [15, с.40-42; 22].

Організацією церковного життя на Харківщині за дорученням німецької влади займався митрополит Феофіл (Ф. Булдовський). Із доповідної записки народного комісара внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка до першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова про церковників міста Харкова та Лівобережної України відомо, що у листопаді-грудні 1941 р. митрополит Феофіл сформував під своєю владою єпархіальне управління, до складу якого увійшов поп А. Кривомаз, а також як представники "громадських організацій" (від «Просвіти» м. Харкова) Лебединський і Потієнко. У повну силу єпархіальне управління почало працювати із січня 1942 р.

Згодом І. Лебединський був виключений зі складу єпархіального управління, а на його місце від «Просвіти» було направлено попа М. Васьківського (голова церковно-богословської комісії при «Просвіті») [22, арк.9-34]. З цього моменту товариство «Просвіта» намагається розширити свій вплив на громадське життя краю. В одному з повідомлень поліції безпеки і СД відзначалося: "Як в минулому, «Просвіта» намагається розширити свій вплив на громадське життя. При цьому дедалі більше визначається її прагнення усунути сторонній вплив, у тому числі німецький, і продовжувати роботу за створення "самостійної України" [4, с.147; 24, арк.18]. Для виконання даного завдання товариство намагається усіма силами впливати на митрополита Феофіла.

Про глибину цих впливів та форми свідчать документальні твердження з доповіді начальника поліції безпеки та охоронної служби при СС та поліцай-фюрері м. Харкова від 25 серпня 1942 р.:

"Посилюються, як відомо, спроби українських націоналістів («Просвіта» – Доленко) схилити на свій бік посередніми і безпосередніми заходами вже немолодого митрополита Феофіла, це означає, або безпосереднім шляхом добитись впливу на нього, або вести підготовчі роботи з метою захоплення в свої руки впливу в автокефальній церкві після його смерті або нездатності виконувати службові обов'язки, чого потрібно незабаром чекати.

Спроби бувають у різних формах – у вигляді всебічної підтримки всіх його прагнень і здійснення різноманітних бажань, а також конкретно пропонують йому

посаду безпосередньо в «Просвіті» (Керівника філософського відділення)" [24, арк.22-24].

Для досягнення цієї мети церковно-богословська комісія при «Просвіті» починає обмежувати будь-який вплив на митрополита Феофіла (в першу чергу зі сторони німецького командування), а також намагається підпорядкувати його своїй церковно-релігійній політиці шляхом матеріальної підтримки та популяризації серед населення кандидатури митрополита. Відповідно цій тактиці було урочисто відзначено річницю хіротонії, коли владику відвідала делегація у складі заступника голови міської управи, голови «Просвіти» В. Дубровського та професора О. Попова. Після урочистого богослужіння члени делегації вітали Владику як "духовного керівника українського народу", порівнювали його з митрополитом Петром Могилою. Наступним кроком було відзначення дня народження митрополита, коли за ініціативою та кошти товариства «Просвіта» було надруковано 2000 екземплярів брошур із фотографією та біографією митрополита. І цими заходами було досягнуто певних результатів, зокрема визнання митрополитом Феофілом автокефалії української церкви [22].

5 травня 1943 р. сталася подія, що кардинальним чином змінила становище православної церкви в німецькій окупаційній політиці. У цей день був убитий голова Автономної церкви митрополит Олексій. В коло підозрюваних потрапили як німецьке керівництво, так і українські партизани. Саме з цього моменту нацисти починають проводити планомірну та цілеспрямовану політику репресій проти автокефального духовенства. Обшук із ревізією було проведено навіть на квартирі архієпископа Полікарпа [6, с.30]. Цікавим є документ, який стосується цієї події та разом з тим свідчить про співпрацю архієпископа Полікарпа із товариством «Просвіта». Мова йде про донос єпископа УАПЦ Мануїла (М. Тарнавського) у м. Володимирі-Волинському від 5 серпня 1943 р.: "В Володимирі-Волинському працюють дві ворожі для німецького уряду українські організації, а саме: «Просвіта» і Церковна Рада. Під прикриттям релігії і освітньої діяльності ведуть вони інтенсивну агітаційну роботу за вказівками відомого українського шовініста Архієпископа Луцька Полікарпа в напрямку здобуття повної незалежності України... За вказівкою головного керівника тайної організації, архієпископа Полікарпа, який при помочі невинної культурної діяльності є добре прикритий і не підозрілий, мусять члени вище згаданої організації («Просвіта» і Церковна Рада) дбати про бойову готовність до боротьби "проти німецьких окупантів". Безпосередню співпрацю архієпископ Полікарп вів через священика Бориса Яковлевича – керівника товариства «Просвіта», та Олексія Комаровича – секретаря товариства «Просвіта» в місті Володимирі" [22, арк.15].

В таких умовах національно-культурного терору нацистів боролася свідома українська інтелігенція за свою свободу, і церкві, на жаль, не раз випало відслужити панахиду за кращими представниками нашого народу. Так, 1 лютого 1941 р. о 12 годині в місцевій церкві м. Костополя була відправлена панахида українською мовою, під час якої голова «Просвіти» виголосив палку патріотичну проповідь, у якій зазначив, що нашим святим обов'язком є молитися за спокій душ героїв з-під Крут, які загинули за свій рідний край [12, с.3]. 7 грудня 1943 р. у Преображенському соборі Львова о. Г. Костельник здійснив відправу за померлих і помордованих просвітян. У ній взяли участь представники Українського Центрального Комітету, Українського Комітету у Львові, члени головного відділу і працівники товариства «Просвіта» у Львові разом з найстаршим заступником голови професором О. Терлецьким, всі керівники львівських установ і громадських організацій про що повідомляє місцева газета періоду німецької окупації «Голос Підкарпаття» від 19 грудня 1943 р. [4, с.3].

Таким чином, період німецької окупації є найтрагічнішим у діяльності «Просвіти» і церкви. У воєнні роки культурно-освітнє товариство «Просвіта» проводило не лише культурно-освітні заходи, а й займалось релігійною та суспільно-

активною діяльністю, допомагаючи українцям вижити в ті тяжкі роки. У «Просвіті» з'являється поміж іншими церковно-богословська комісія, що веде безпосередню політичну активність. Товариство підтримувало тісний зв'язок із трьома основними представниками УАПЦ: архієпископом Холмським і Підляським Іларіоном (І. Огієнком), архієпископом Луцьким і Ковельським Полікарпом (П. Сікорським) та митрополитом Харківським і Полтавським Феофілом (Ф. Булдовським). У її роботі брали активну участь представники греко-католицької церкви на чолі з митрополитом А.Шептицьким. Досвід церковно-релігійної діяльності товариства «Просвіта» в роки гітлерівського панування на Україні (1941-1943 рр.) є надзвичайно цінним здобутком, що втілює в собі як практично-наукове, так і національно-духовне значення.

Джерела та література

1. Архів УСБУ у Львівській області (Кримінальні справи). – П-32693 Васильев Степан Максимович. – 163 арк.
2. Там само. – П-31104 Пришляк Василь Петрович. – 164 арк.
3. Там само. – П-33867 Фіголь Володимир Іванович. – 165 арк.
4. Фадєєва Л.І. Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні в XX ст. : дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 / Національний університет внутрішніх справ МВС України. – Х., 2004. – 219 арк.
5. Відновлення Української держави в 1941 р. Нові документи і матеріали / З. Нагірняк (ред.) ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Укр. Видавнича Спілка, 2001. – 198 с.
6. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.). – Полтава, 1997. – 126 с.
7. Дніпрова хвиля: Кременчуцький округовий часопис. – Кременчук, 1941-1942.
8. З життя Крем'янецької «Просвіти» // Крем'янецький вісник. – 1941.– 11 грудня.
9. Коваль М.В. «Просвіта» в умовах "нового порядку" (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С.37-42.
10. Косик В. Україна і Німеччина в другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів: Атлас, 1993. – 530 с.
11. Косик В. Україна в другій світовій війні: У документах. – Львів: Місіонер, 1998. – Т.2. – 383 с.
12. Костопіль – Крутянським Героям // Костопільські вісті. – 1942. – 8 лютого.
13. Лисенко О.Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946 рр. : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 1999. – 480 арк.
14. Праця дає свої наслідки // Костопільські вісті. – 1942. – 13 січня.
15. Семенко Ю. Пам'яті Доленка. – Мюнхен, 1975. – 415 с.
16. Стецько Я. 30 червня 1941 р: Проголошення відновлення державності України. – Онтаріо та ін.: Накл. Ліги визволення України, 1967. – 465 с.
17. Сурмач О.І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941-1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. Ів.Франка. – Л., 2001. – 187 с.
18. Сучасна молодь та її роль в житті села // Костопільські вісті. – 1942.– 1 лютого.
19. Україна в другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів / Упоряд. і передм. В. Косика: у 3 т. – Т.3. – Львів, 1997. – 384 с.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.3206, оп.1, спр.45, арк.20-21.
21. Там само, ф.3206, оп.1, спр.71, арк.17.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.23, спр.90, арк.9-34.
23. Там само, ф.1, оп.23, спр.523, 192 арк.
24. Там само, ф.1, оп.23, спр.534, 41 арк.
25. Державний архів Полтавської області, ф.Р-2835, оп.1, спр.2, 35 арк.

Анотація

У статті розкрито особливості взаємин товариства «Просвіта» і церкви в період німецької окупації на Україні (1941-1943 рр.). Визначено характерні сфери

взаємовпливів та подано аналіз співпраці товариства «Просвіта» із православною церквою.

Summary

The article tells about the cooperation of «Prosvita» with church in the period of german occupation in Ukraine (1941-1943). The analisys of the mutual influence of «Prosvita» and Orthodox church is given.

УДК 281.9 (083.94)

І.В. Жердєва

ВИДАВНИЧІ ПРОЕКТИ ПРАВОСЛАВНИХ КОНФЕСІЙ УКРАЇНИ У 20-ті – 80-ті РОКИ XX ст. ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ ТРАДИЦІЇ

На сучасному історичному етапі одночасно із соціально-економічними та політичними перетвореннями відбуваються процеси духовного відродження українців. Зміна парадигми суспільного життя у духовній сфері супроводжується процесами активізації релігійного життя, відновлення інтересу до церковної історії, православних традицій та православної преси. Для більш повного розуміння тенденцій, які спостерігаються у релігійному середовищі незалежної України, особливостей формування сучасної православної традиції зробимо короткий огляд видавничих проектів 20-х – 80-х років XX ст. у контексті розвитку українського суспільства, що допоможе усвідомити набутий досвід та його вплив на сучасне духовне життя. Серед джерел, без яких неможливо всебічне вивчення церковного минулого, осмислення ситуації, яка складається нині у православних конфесіях, необхідно назвати періодичні видання – журнали і газети, які видавалися православною церквою протягом періоду, що досліджується. Проблему розвитку релігійної преси православної церкви частково розкривають у своїх працях вітчизняні науковці А. Бойко [2], А. Стародуб [12], Н. Романенко [11] та ін. В цілому ж дослідження православної періодики у контексті її впливу на формування сучасних православних традицій та міжконфесійних відносин потребує подальшого вивчення і аналізу.

Українська православна періодика має глибокі історичні коріння. Створена вона була ще у першій половині XIX ст. за ініціативою офіційних церковних кіл Російської імперії. У каталозі православних періодичних видань XIX – початку XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, який систематизувала та склала Л. Дениско, релігійні православні видання досліджено з кінця XIX ст. до останніх років існування – 1917-1920 рр. Вони включають майже 60 найменувань періодики, що видавалася на Україні. Друкувалися газети та журнали російською мовою в духовних академіях і семінаріях, консисторіях, монастирях, церквах і приходах, у деяких випадках безпосередньо духовними особами за свої кошти. До офіційних видань церковної преси належали єпархіальні відомості. В якості авторів виступали і єпископи, і професура світських і духовних академій, і просто миряни. Стосовно тематики цих видань, то крім офіційної інформації, як зазначає дослідниця, "журнали вміщували статті з історії єпархій, церков, про місцевих церковних діячів, з етнографії ... церковні періодичні видання, надруковані в Україні, висвітлювали українські православні традиції" [5]. У своїй монографії, присвяченій системному дослідженню преси православної церкви 1900-1917 рр., А. Бойко наголошує, що "мережа періодичних видань російської православної церкви охоплювала не тільки східну частину нашої країни, яка на той

час була у складі Російської імперії, а й регіони Австро-Угорської імперії". Загалом же серед великої кількості православних видань "більше вісімдесяти з них виходили в межах України" [2, с.24]. На вимоги часу і суспільства в цей період з`являються нові періодичні видання ліберально-демократичного спрямування, що відображали настрої православної ліберальної інтелігенції і деяких кіл прогресивного духовенства. Як зазначав науковець Г. Надтока ідейна монолітність церковної преси почала руйнуватись, коли від неї "відбрунькувалася молода ліберально-церковна преса. Саме їй належить заслуга поширення в Україні реформаторської церковної ідеології з перенесенням її у заповідну сферу національного устрою і традицій української та інших етноцерковних громад Російської імперії" [10, с.15-16]. Таким чином, на початку XX ст. була досить розвинена система періодичних видань православної церкви, поширення яких серед різних верств населення значно впливало на формування громадської думки.

Революційні події негативно вплинули на розвиток релігійного життя. Рішучий наступ нової влади на церкву почався з другої половини грудня 1917 р. Православ`я як складова частина офіційної ідеології російської монархії – "православ`я, самодержавство, народність" сприймалась більшовицькою владою як небезпечна для суспільства ідеологічна сила. Політика щодо церкви була визначена В. Леніним однозначно: "Ми повинні боротися з релігією. Це – азбука всього матеріалізму, і отже марксизму" [8, с.418]. Хоча влада декларувала тезу про невтручання у внутрішнє життя церкви, але по суті її дії були спрямовані на знищення цієї організації. Постійний тиск на духовенство, проведення конфіскаційної політики вкрай обмежило діяльність православної церкви, підірвало її матеріальну базу, в результаті чого церква практично була витіснена із життя суспільства. Подібні процеси на початку 20-х років XX ст. відбувалися у церковному житті в Україні, хоча вона в певній мірі була ізольована від дії руйнівних сил. На фоні бурхливого розвитку політичних подій, складних соціально-економічних протиріч, активізується церковне життя, посилюється національний рух українського духовенства. У цей період православні конфесії приділяли увагу розвитку видавничої справи. Проте, з причини революційних і воєнних потрясінь видавничі можливості церковних організацій православної орієнтації були дуже обмежені.

Проаналізуємо видавничу діяльність таких основних православних течій, що діяли в Україні: Український екзархат Російської Православної Церкви, Українська Автокефальна Православна Церква, Синодально-обновленська Церква, Діяльно-Христова Церква. Негативним наслідком рішучого наступу радянської влади на церкву стало припинення друкування чисельних видавничих проектів найбільшої на Україні церковної організації, яка підпорядковувалася РПЦ. У першу чергу це пояснюється ліквідацією державного фінансування, що було економічною основою діяльності церкви. Декретом від 23 січня 1918 р. проголошувалось відділення церкви від держави і ряд інших норм, що обмежували права церкви. Синодальна та єпархіальні типографії були передані до органів державної влади. Руйнівна політика більшовицької влади по відношенню до церкви призвела до загострення відносин між ними, в результаті чого стан церкви становився критичним. У таких умовах видавнича сфера церкви практично не розвивалась. Протягом 1917-1918 рр. було припинено понад 30 видавничих проектів церкви, решта періодики припинила своє існування ще раніше. Отже, РПЦ в Україні, через тривалу економічну залежність від держави та нездатність швидко змінити принципи свого існування, у перші роки радянської влади не вдалося реалізувати спроби по виданню і поширенню релігійної преси.

На відміну від зазначеної конфесії попри усі труднощі більшого успіху у видавничій сфері досягла автокефальна церква, яка оформилася в Україні в 1921 р. Перебіг подій в Україні у революційні часи довів визначальну роль національних

урядів у активізації українського церковного руху, незважаючи на короткі терміни їх діяльності. Позитивно це позначилось і на розвитку церковної видавничої справи. Радянська влада, яка не визнавала державної автономії України, проголошеної Центральною Радою України 23 липня 1917 р., пішла на повний розрив з національною українською владою. З цього часу почалася боротьба за державну незалежність України. В уряді М. Грушевського, який спочатку зневажливо поставився до церкви, згодом для співпраці з церквами переважно у матеріально-майновій сфері було створено Департамент ісповідань. Ця структура контролювала духовне відомство і з самого початку була зорієнтована на підтримку національних рухів у церкві. Представники київського духовенства, спираючись на підтримку уряду, у листопаді 1917 р. на основі раніше діючого організаційного комітету створили орган національної церковної боротьби – Всеукраїнську Православну Церковну Раду (ВПЦР), яка згодом відмовилась від влади ієрархії РПЦ і тимчасово здійснювала управління православною церквою на Україні. Отже, разом з політичною боротьбою вперше постає питання щодо утворення автокефальної церкви на Україні. Гетьманат і Директорія УНР стояли на позиції відокремлення церковних організацій від РПЦ і створення незалежної церкви. Але ця позиція з церковного питання через обмеження в часі дії урядів не була реалізована в повній мірі. До заслуги гетьманату у церковних справах можна віднести те, що православній церкві було надано державну підтримку та підвищено статус органу по співпраці з церковними організаціями шляхом створення Міністерства ісповідань. Проте міністру ісповідань В. Зінківському та його наступнику О. Лотоцькому так і не вдалося реалізувати ідею автокефалії в Україні. Директорія УНР і особисто її голова Симон Петлюра, намагаючись утвердити національну ідею, велику увагу приділяв справі організації української церкви активно виступав за створення незалежної церкви на Україні і фактично був першим українським політичним теоретиком, який обґрунтував вимоги патріархату для Києва. Ця позиція закріпилася у проголошенні автокефалії Української Церкви декретом Директорії УНР від 1 січня 1919 р. Так, в умовах збройної боротьби та реальної небезпеки знищення церкви світська влада дала початок національній церкві. Міністерство ісповідань УНР збирало і узагальнювало всю інформацію щодо церковного життя, у тому числі відомості щодо православної періодики. На кінець 1918 р. воно отримувало практично всі періодичні видання – понад шістдесят видань, які виходили в Україні й поза її межами. Серед них були такі церковні газети і часописи: «Ера та держава», «Православная Волынь», «Киевский православный вестник», «Церковный вестник Запорожья» [1, с.38-41].

Нажаль, С. Петлюрі не вдалося практично реалізувати своє бачення щодо організації української церкви. З еміграції у своїх листах до міністра ісповідань професора І. Огієнка, написаних у кінці 1921 р., він підтримував його дії, направлені на визнання автокефалії Вселенським Патріархом, вважав незаперечною провідну роль церкви у становленні української державності, у зв`язку з чим наголошував, що "українська автокефальна Церква головою своїм повинна мати власного патріарха як цілком логічне завершення її ієрархічної архітектоніки і еволюції нашої національної думки, нашої національно-церковної ідеології" [4, с.8]. Спроба "соборноправного" управління автокефальною церквою була здійснена на Всеукраїнському церковному соборі, що був скликаний ВПЦР у жовтні 1921 р., на якому митрополитом Київським було обрано Василя Липківського. Закладаючи основи богослужіння національною мовою, за досить короткий десятирічний термін своєї діяльності УАПЦ досягла позитивних результатів у видавничій сфері. Стимулюючим фактором була необхідність формування у громадськості релігійної національної ідеології, якій як уряд УНР так і керівний орган церкви ВПЦР надавали великого значення. Для впровадження служби українською вимовою виникла потреба в українських перекладах богослужбових книжок, друку періодичних газет і журналів. Аналізуючи

видавничу діяльність православних конфесій України протягом 20–30-х років XX ст., науковець О. Ігнатуша показує, що успіх у цій сфері забезпечували відповідні структури, створені при ВПЦР, – перекладна комісія, богослужбовий відділ, видавничий відділ та книжкова комора. Вагомі здобутки характеризує наклад виданої українською мовою богослужбової літератури, який, починаючи з 1925 до початку 1929 р. склав 53,5 тис. прим. [6, с.278]. Необхідно зазначити, що на першому етапі діяльності радянська влада підтримувала УАПЦ, як церкву альтернативну традиційній ворожій РПЦ, що була представлена в Україні своїм екзархатом. Це дало змогу легалізувати правовий стан шляхом реєстрації статуту УАПЦ у грудні 1926 р.

На початку 1927 р. церква нарешті одержала можливість випускати періодичний журнал «Церква й життя», який виходив протягом 1927-1928 рр. За цей період було надруковано сім чисел журналу (5 в 1927 р. і 2 в 1928 р.), але подальші спроби відновити випуск журналу гальмувались владою [9, с.416]. Редколегію до червня 1927 р. очолював митрополит В. Липківський. Хоча на вимогу влади журнал позиціонувався як аполітичне видання, але він допомагав читачеві орієнтуватись у бурхливому потоці подій, надаючи їм оцінку з позицій християнства. Звертаючись до освіченої, інтелектуальної аудиторії журнал подавав матеріали про діяльність УАПЦ, висвітлював богословські і культурологічні проблеми, багато публікацій було присвячено гострій проблемі походження ієрархії УАПЦ, становленню організаційних засад церкви. Серед них необхідно виділити досить унікальну розвідку «Походження Єпископату в зв`язку з питанням про благодатність ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви», яка була розміщена у першому номері часопису за 1927 р. Автором цієї розвідки був священик П. Табінський, хоча подана вона була під псевдонімом Волинський. На випади Московського єпископату проти української автокефальної ієрархії і закиди у "самосвятстві" і "самочинності" автор думками й аргументами доводить канонічність ієрархії УАПЦ. Аналізуючи внутрішнє становище української церкви у 1920 р., що діяла в умовах урядової боротьби з релігією, морального занепаду, підсиленого офіційною політикою московського православ`я, автор підкреслює, що серед тих подій "глибоко-релігійна народна маса враз з українською інтелігенцією знайшла в собі ще досить внутрішньої сили, щоб відокремитися від тих розкладових впливів, заложивши свою Автокефальну Церкву – Христову громаду» [14, с.91]. Додатком до журналу в 1927 р. щомісяця виходила газета «Церковні вісті», яка в основному розміщала офіційну хроніку та інформацію щодо релігійного життя [6, с.275-278].

Окремо необхідно згадати про ще одне періодичне видання УАПЦ того часу – духовний журнал українською мовою «Релігійно-науковий вісник». Перший номер цього видання вийшов із друку 30 вересня 1921 р. на території Західної України, що знаходилась під польською владою. Сміліва думка щодо випуску цього духовного журналу належала еміграційному українству, яке опинилось на польській території після листопада 1920 р. Редакційний комітет складався із православних братств 4-ї і 6-ї стрілецьких дивізій армії УНР, військових духовних осіб, редактором був священик П. Білон. Перший номер журналу вийшов тиражем 300 прим., а вже з 3-4 номера обсяг його збільшився до 1 000 прим. Розповсюджувався журнал у всіх кооперативних книгарнях на Волині, через свого представника його отримував митрополит В. Липківський. Надавав матеріальну підтримку і був постійним дописувачем журналу С. Петлюра. Також подавав до журналу статті на релігійну тематику, в яких, зокрема знайшли позитивний відгук події щодо встановлення української ієрархії на Церковному Соборі 1921 р. Останній номер журналу побачив світ у жовтні 1923 р., коли табори інтернованих українців самоліквідувалися, а члени редакційного комітету роз`їхались по інших країнах [3, с.51].

Оцінюючи видавничу діяльність автокефальної церкви, з огляду на політичну нестабільність того часу, контроль з боку радянської влади, обмежені фінансові

можливості, необхідно визнати її досить позитивною. Але досягнутий ефект був короткочасним через те, що вже у 1930 р. церква припинила свою діяльність.

Перший етап відкритої війни більшовиків з церквою, через протистояння віруючих, у подальшому був замінено на тактику запалювання ворожнечі всередині самої церковної організації. Особлива роль у цьому належала органам ДПУ. Для розколу церкви було використано обновленський рух, в який у 1922 р. об`єдналося декілька угрупувань, серед яких діячі московської групи «Живая церковь». В Україні обновленський рух був представлений Синодально-обновленською церквою, яка існувала у 1922-1937 рр. У 1925 р. вона затвердила статутну назву «Всеукраїнська спілка релігійних громад православної автокефальної синодальної церкви».

Синодальна церква організувала видавничу справу, яка була сконцентрована у Харкові. У 1925 р. вона видала свій друкований орган «Голос православной Украины». З середини наступного року журнал було перейменовано, виходив він до кінця 1928 р. під назвою «Український православний благовісник». Публікації журналу, які розміщувались переважно російською мовою, стосувалися загальноцерковної тематики, актуальних питань єпархіального життя та обновленського руху. Священний Синод обновленської церкви протягом 1925-1928 рр. видавав у Харкові «Православний календар», який призначався в основному для кліриків церкви. Крім богословських публікацій, в хронології видатних подій цього календаря розміщалися матеріали з актуальних проблем церковного життя інших конфесій. Зокрема у виданні за 1927 р. повідомлялось про те, що автокефальна церква на своє звернення до Константинопольського Патріарха щодо благословення одержала відмову від митрополита Дорофея [16, с.38]. У січні 1927 р. вийшов перший номер ще одного журналу «Рідна церква». Цей журнал на відміну від попередніх видань обновленської церкви розміщав матеріали українською мовою, обсяг його складав один друкований аркуш. Розміщались тут як офіційна церковна інформація так і статті церковно-суспільного характеру. В другій половині 1922 р. активізується обновленський рух на півдні країни. В цей час за фінансової підтримки губкому в Одесі виходить два номери журналу «Церковное обновление», редагування якого здійснювалося представником ДПУ [15, с.12].

Для періодичних видань Синодальної церкви так як і преси УАПЦ характерна ідейна схожість у висвітленні національно-релігійних проблем, церковно-просвітницької тематики. Особливістю обновленської періодики було те, що значна частина публікацій в ній була спрямована на розширення кола прихильників Синодальної церкви серед демократичних верств віруючих. Розміщались матеріали, що звинувачували прибічників московського патріархату в антирадянських настроях, завдяки чому церква отримувала лояльне відношення влади і підтримку у видавничій діяльності.

У 1924 р. колишній голова ВПЦР М. Мороз вийшов з церкви В. Липківського і організував Діяльно-Христову Церкву (ДХЦ), що призвело до розколу в УАПЦ. Ця структура всебічно підтримувалась органами ДПУ, які встановили контроль над парафіями УАПЦ, й існувала до 1927 р. За сприяння державної влади ДХЦ організовує видавничу справу і у 1925 р. видає журнал «Церковне життя», який друкувався в Харкові. Сприяючись на принципи автокефалії щодо українізації церкви журнал розміщав релігійно-полемічні та історичні матеріали. Одночасно він публікував критичні статті на адресу УАПЦ. На початку 1927 р., коли державна влада вже не мала потреби в ДХЦ, вона вливається в УАПЦ [6, с.278-279].

Таким чином, у 20-ті роки XX ст. більш впевненого поступу на шляху розвитку видавничої справи досягли УАПЦ і Синодально-обновленська церква. Через об`єктивні і суб`єктивні чинники не мав позитивних зрушень у видавництві періодики український екзархат РПЦ. Церковне життя на Україні у наступні 30-ті роки характеризується тим, що майже усі конкуруючи православні течії внаслідок тиску

влади припинили свою діяльність. Український екзархат РПЦ, незважаючи на послаблення позицій, ще продовжував мати своє значення, але діяв у складних умовах політичних репресій. У період становлення нового суспільного ладу радянська влада чітко дотримувалася концептуальної установки щодо ворожості церкви як одного із інститутів старого ладу, що слугувало моральною підставою масового закриття церков. Культові будови підривали, зносили, в кращому стані використовували переважно як складські приміщення. В багатьох областях України продовжували функціонувати лише окремі православні церкви, зокрема діючими залишались переважно церкви при цвинтарях. Такі церкви тривалий час діяли у Житомирі, Вінниці. В Одесі така єдина церква діяла завдяки тому, що нею опікувався всесвітньо відомий вчений – окуліст В. Філатов. У Київській єпархії з 1 710 парафій, що існували до 1917 р., залишилось дві, по одній православній общині діяло у Ворошиловградській, Полтавській, Харківській областях. Після 1937 р. по всій Україні нараховувалось біля ста священиків, які підпільно вели богослужіння та хрещення дітей [16, с.45-46]. Безперечно в таких умовах, коли стан церкви знаходився на критичній межі повного знищення, реалізація видавничих проектів була неможлива.

В цей час здійснювала спроби випускати свій друкований орган Московська патріархія. У 1931 р. почав виходити офіційний орган церкви «Журнал Московской Патриархии» як єдине на той час джерело інформації про події церковного життя. Друкувався він несистематично, мав 8-10 сторінок і значно відрізнявся від дореволюційних видань як за змістом так і за обсягом. Через невеликий тираж журнал був недоступний для простих віруючих, тим більше на Україні. У 1935 р. його випуск було припинено.

Загалом напередодні Другої світової війни на землях України, що входили до складу СРСР, діяло трохи більше десятка православних громад. У більш вигідному стані знаходилась православна церква на території Західної України, яка перебувала у юрисдикції автокефальної православної церкви в Польщі. Німецький окупаційний уряд намагався активно використовувати релігійний чинник для зміцнення "нового порядку". Як виклик Сталіну в ідеологічній боротьбі, Гітлер робив ставку на допущені радянською владою прорахунки по відношенню до церкви. Окупаційна влада лояльно ставилась до створення релігійних рад, не перешкоджала відкриттю храмів. Відповідало інтересам окупаційної влади також те, що в православній церкві пройшов перерозподіл зон впливу і поділ на автокефальну і автономну, що підпорядковувалась Московському патріархату.Організаційне оформлення УАПЦ у західних областях завершилось у першій половині 1942 р. Провідну роль у цьому процесі відігравали діячі українського автокефального руху, які під час сталінських репресій емігрували за кордон. Активну участь у відродженні церковного життя брав архієпископ Полікарп (Сікорський), якого на окупованих землях митрополит Варшавський Діонісій (Валединський) призначив адміністратором автокефальної церкви. Були створені чотири нові автокефальні єпархії: Поліська, Крем`янецька, Луцька і Житомирська. У східній Україні найбільш активно автокефальні громади утворювались на Полтавщині і Харківщині. За короткий термін на окупованій території відкрилось чимало парафій цієї церкви. У 1942 р. на Київщині діяло 513 парафій, у Дніпропетровській і Полтавській єпархіях – по 150 парафій. У Києві в цей період відновилася робота ВПЦР. Одночасно розвивалася й автономна церква, що підпорядковувалась Московській патріархії, очолював її митрополит Олексій (Громадський). Найбільшого поширення ця церква набула у Харкові. Хоча автокефальна і автономна гілки православ`я ставилися вороже одна до одної, все ж у пошуках компромісу здійснювалися спроби до об`єднання церков. Однак консолідації так і не відбулося. Вже на початку 1943 р. окупаційна влада різко змінила своє ставлення до церков. Найбільше вона була не зацікавлена в зростанні авторитета автокефальної церкви, яку пов`язувала із становленням української

державності. Один із сучасних ієрархів УАПЦ, архієпископ Харківський і Полтавський Ігор (Ісіченко), характеризуючи автокефальну церкву, створену в 1942 р., наголошує, що вона "мала чимало відмінностей і не зберігала спадкоємності свячень із церквою митрополита Василя Липківського. Ця церква зуміла використати неабиякий богословський потенціал, що зосередився у міжвоєнний період у Польщі, а опісля – на Заході" [7, с.3]. Нам невідомі будь-які заходи автокефальної церкви щодо випуску періодичних видань у роки Другої світової війни. Проте досить результативною виявилася робота автокефального духовенства, яке емігрувало в Європу і Америку, у розвитку видавничої справи у післявоєнні роки.

Після Другої світової війни православна церква в Україні цілком знаходилась в юрисдикції Московського патріархату. Невизначеність статусу Українського екзархату давали змогу патріархії запровадити жорстку централізовану модель адміністративно-церковного устрою РПЦ. На початок 1948 р. в Україні діяло 16 єпархій. Православна церква в Україні докладала зусиль для організації видавничої справи. У Львові в 1946 р. починає видаватись «Єпархіальний вісник» на українській мові як орган Львівсько-Тернопільської єпархії. З 1948 р. у Києві виходить журнал «Православний вісник», який в умовах адміністративного контролю за церковно-видавничою діяльністю за змістом і тематикою публікацій копіював друковане видання РПЦ «Журнал Московской Патриархии». Редакційна колегія «Православного вісника» інформувала клір і паству про рішення Св. синоду, важливі події єпархіального церковного життя, миротворчу діяльність церкви. Протягом багатьох років цей журнал був єдиним голосом православної церкви в Україні.

В кінці 50-х – початку 60-х років характер державно-церковних відносин знову докорінно змінюється. У період так званої "хрущовської відлиги" становище церкви знову ускладнюється. Узявши курс на побудову комунізму до 1980 р. партійне і державне керівництво почало проводити в життя нову кампанію масового закриття церков. Здійснювалась вона під гаслами "наукового атеїзму". Партійний лідер М. Хрущов заявляв, що він сподівається побачити на власному віку "останнього попа по телебаченню". На Україні протягом цієї кампанії було закрито 46 відсотків діючих тут раніше православних церков. Безпристрасну оцінку щодо минулого православної церкви знаходимо у газеті «Український Православний вісник» за 1990 рік, де зазначалося, що на ліквідацію церкви "були спрямовані відверті гоніння, що почалися в складні революційні роки і продовжувались у 20-30-ті, в кінці 50-х і на початку 60-х років. В інші роки її вплив на народ припинявся шляхом прихованих утисків і компрометації через організовану пропаганду" [13, с.1]. Антирелігійна кампанія у 50-60-х рр., яка була спрямована на витіснення релігії із суспільного життя, не обминула й православну пресу. Протягом тривалого періоду в Україні виходив лише один друкований орган українського екзархату РПЦ – журнал «Православний вісник», видання якого здійснювалося з перервою у 1962-1968 рр. [9, с.20].

У 80-х рр. закриття церков вже не було таким масовим, а остаточний перелом у державно-церковних відносинах відбувся у 1988 р. Демократичні зміни у суспільному житті сприяли позитивним зрушенням в державній політиці по відношенню до церкви. Почався рух за третє відродження Української Автокефальної Православної Церкви, що активно підтримувався митрополитом Мстиславом (Скрипником), який був організатором православних українців діаспори і очолював УПЦ в США. Пізніше у 1990 р. після утворення УАПЦ його було обрано Патріархом цієї церкви. Автокефальна церква, надаючи великого значення друкованому слову, вже 1 вересня 1989 р. заснувала газету «Православ'я – наша віра». У 1991 р. після реєстрації назва газети змінюється на «Наша віра». Засновником і видавцем газети виступає колектив редакції газети, тираж складає 3 000 примірників, обсяг 16 сторінок, друкується українською мовою. Редакційну колегію газети, досить потужну в інтелектуальному плані, очолює головний редактор Сверстюк Євген

Олександрович – відомий український письменник, доктор філософії, лауреат Шевченківської премії та Міжнародної премії ЮНЕСКО, Президент Українського ПЕН-Клубу. Членом редколегії та постійним автором видання є архієпископ Харківський і Полтавський Ігор (Ісіченко) – філолог за світською освітою, кандидат філологічних наук. Газета відрізняється оригінальністю статей і має самобутній характер, на її сторінках переважають публікації національно-патріотичної та духовної спрямованості.

Процеси демократизації суспільства наприкінці 80-х рр. створили перспективу для позитивних зрушень у видавничій сфері й Української Православної Церкви, яка знаходиться у єдності з Московським Патріархатом (далі – УПЦ МП). Вже за короткий період стали помітними вагомі здобутки у реалізації видавничих проектів православними конфесіями – УПЦ МП і УАПЦ. У 1991 році УПЦ МП мала більше десяти періодичних видань, більшість з яких складала єпархіальна періодика. Офіційні друковані органи церкви – журнал «Православний вісник» і газета «Український православний вісник» видавалися українською і російською мовами у Києві. УАПЦ мала п`ять періодичних видань, а саме: «Наша Ера», «Успенська вежа», «Благовіст», «Рідна церква», «Україна православна». Внаслідок складних церковних процесів в Україні з 1993 р. утвердилась у своєму церковному статусі Українська Православна Церква Київського Патріархату (далі – УПЦ КП). Усі три православні конфесії – УПЦ МП, УПЦ КП і УАПЦ отримали широкі можливості для розвитку видавничої сфери. Вже у 1995 р. вони мали різноманітні й численні друковані органи, які мали широке регіональне представництво. Загалом видавалось п'ять загальноцерковних періодичних видань і понад 30 єпархіальних газет і журналів. УПЦ МП належала більшість періодики, яка включала два всеукраїнських видання (часопис «Православний вісник» і «Церковна газета») і 15 єпархіальних. Преса УАПЦ у зазначений період складалася з десяти періодичних видань, які друкувались в основному в центральних і західних регіонах країни. УПЦ КП видавала офіційний всеукраїнський журнал «Православний вісник» і п`ять єпархіальних видань: «Рідне джерело», «Полісся православнее», «Голос церкви», «Світло православ`я», «Полтавські єпархіальні відомості» [11, с.216-217].

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що майже всі православні церкви протягом 20-х – 80-х років XX ст. надавали великого значення розвитку видавничої справи, зокрема виданню православної церковної періодики. Періодика православних конфесій, яка виходила в Україні у 20-х роках XX ст., була зорієнтована на нові виклики життя і віддзеркалювала богословську позицію своїх духовних лідерів в умовах складних і суперечливих процесів, що відбувалися у суспільстві. Більшого успіху у видавничій сфері досягли УАПЦ і Синодально-обновленська церква на відміну від українського екзархату РПЦ, який майже не видавав друковану продукцію. Започаткування випуску Всеукраїнської православної газети «Наша віра» УАПЦ у 1989 р. дозволило здійснити значний внесок у справу становлення національної релігійної думки. На новому історичному етапі відбудови і відродження української духовності матеріали православної церковної періодики, яка інтенсивно розвивається, мають велике значення не лише у історико-церковному аспекті, але й викликають широкий науковий і суспільний інтерес до національних надбань і православних традицій.

Джерела та література

1. Андрусишин Б. Церква в українській державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР) : Навч. посібник для студ. вищ. закл. освіти. – К., 1997.
2. Бойко А. Преса православної церкви в Україні 1900-1917 рр. Культура. Суспільство. Мораль. – Дніпропетровськ, 2002.
3. Губар А., Денисенко А. Перший духовний журнал українською мовою // Православний вісник. – К., 1996. – № 1-2.

4. Голос Православ'я. – К., 2006. – № 19 (187).
5. Дениско Л. Релігійні православні періодичні видання XIX – початку XX століття у фондах Національної бібліотеки ім. Вернадського. Каталог НБУВ. – К., 2001.
6. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004.
7. Ігор (Ісіченко), архієп. Роль православ'я у долі українства // Успенська вежа. – Львів, 2006. – № 11(173).
8. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – М., 1956. – Т. 17.
9. Мартирологія українських церков. Українська православна церква. – Торонто, 1987. – Т. 1.
10. Надтока Г. Православна церква в Україні 1900-1917 років. – К., 1998.
11. Романенко Н. Мережа періодичних видань православних церков незалежної України в 90-і роки XX ст. // Наука. Релігія. Суспільство. – К., 2004. – № 1.
12. Стародуб А. Православна періодика в Україні: тенденції розвитку // Людина і світ. – К.: Преса України, 2001. – № 4. – С. 28-31.
13. Український православний вісник. – К., 1990. – № 3.
14. Український православний церковний календар. Українська Автокефальна Православна Церква. – К., 2006.
15. Ульяновський В. Церква в українській державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної ради) : Навч. посібник для студ. вищ. закл. освіти. – К., 1997.
16. Филарет (Денисенко), митр. К вопросу об истории Киевской Митрополии // Православный вестник. – К., 1991. – № 3.

Анотація

У статті здійснюється аналіз періодичних видань православних конфесій України 20–80-х років XX ст. Досліджується їх вплив на формування світогляду українського суспільства.

Summary

The analysis of the periodical issues of the Orthodox confessions of the Ukraine 20-80 XX is made in the article. The influence of them on the formation of world view of the Ukrainian society are being investigated.

УДК 94 (477) "1920"

О.М. Ігнатуша

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ НА ЗАПОРІЖЖІ (ДО ПРИЧИН НЕЗНАЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО АВТОКЕФАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 20-х РОКАХ XX ст.)

Питання про причини незначного розвитку автокефального руху на Півдні України, яке епізодично порушувалось в науковій літературі, вимагає окремого наголосу. Сформовані стереотипи про багатоконфесійність, російськомовність або навіть, "неукраїнськість" цього регіону слугують відправними точками оманливих відповідей на поставлене запитання. Тим самим формується хибна картина суперечностей процесу національно-визвольного руху і національного відродження постреволюційної доби 1920-х рр. на Півдні України.

Хоча ми вже попередньо торкалися висвітлення цього питання [8, с.45-49], наша точка зору знайшла підтвердження інших дослідників українського церковного руху на півдні України, зокрема О.Ю. Балягузової [1, с.93].

Спробуємо кількома епізодами історії церкви на Запоріжжі подати більш чіткі відповіді на це питання. Зокрема, артикулюємо тезу, що одну з головних ролей у

дезактуалізації національної церковної проблеми і гальмуванні розвитку УАПЦ на Півдні України відіграла державна влада.

Її протидія українській автокефальній церкві була принциповою, постійною, ідейно односпрямованою, змінною лише у тактичних моментах.

Першим етапом цієї протидії, яка проявилася на хвилі широкомасштабного народного лиха – голоду, стала кампанія вилучення церковних цінностей, спрямована на економічне ослаблення й духовне обезкровлення церковних організацій.

Влада з одного боку намагалася спровокувати церковні організації до протидії державним формам боротьби з голодом, адже ці форми, як відомо, передбачали створення лише державних та псевдогромадських одержавлених організацій для допомоги голодуючим. Заборонялася церковна благодійність та діяльність суто церковних організацій допомоги голодуючим.

З іншого боку, вона прагнула підтримати керовані опозиційні сили, які поглиблювали в церковному середовищі конфлікт та настрої розколу – так званих обновленців. Заради збільшення числа громад обновленської церкви, дискримінувалися їх головні конкуренти – "тиховнівці" (прихильники патріарха Московського Тихона) і "автокефалісти" (прихильники автокефалії української церкви та члени УАПЦ). Влада створювала "свою опозицію" "тихонівцям", що були найбільшою релігійною організацією, і, водночас прагнула зруйнувати її народного конкурента – УАПЦ. Для цього в хід ішли надумані звинувачення, а особливо – політичні, на які, на погляд влади, нічим було заперечити.

Прикладів, що переконують в цьому, достатньо. Ось лише кілька, що замикають логічний ланцюг. "Запорізьке окрвідділення ДПУ повідомляє, що всі зазначені у відношенні особи – фундатори автокефальної релігійної громади – фігурують за матеріалами окрвідділення ДПУ, як петлюрівці", – так 14 травня 1923 р. характеризувався склад громади уповноважених м. Запоріжжя, які намагалися зареєструвати парафію УАПЦ [2, арк.83]. Тоді ж Запорізьке окружне відділення ДПУ відправило "цілком таємного" листа до відділу управління окрвиконкому: "Запорізьке окрвідділення ДПУ вважає за необхідне поставити Вам до відому для орієнтування, що затвердження автокефальних релігійних громад та їх статутів вкрай небажане з політичних міркувань".

Такі оцінки й підходи влади до УАПЦ були стратегічними і стосувалися не тільки Запорізького краю. В цьому переконує приклад іншої частини південного регіону – Одещини.

16 квітня 1924 р. адміністративний відділ Одеського губвиконкому розіслав таємний циркуляр до завідуючих усіх підпорядкованих адміністративних відділів з позначкою "оголошенню не підлягає". У ньому давалася настанова триматися безкомпромісної антиавтокефалістської лінії: "На місцях як і раніше (підкреслення наше – *О.І.*) повинна бути жорстка лінія по відношенню до українських автокефалістів, і де тільки можливо, окрадмінвідділи під благовидними приводами повинні прагнути до знищення автокефалії, передаючи церкви слов'янам-обновленцям" [7, арк.30]. Цього листа після отримання в Одеському окрадмінвідділі було передано до ліквідкому з позначкою: "до відома та керівництва" [7, арк.30].

Подібна політична лінія трималася й надалі. У 1925 р. послідовники української автокефалії так само не мали змоги легального створення місцевої управлінської структури. "Поскільки питання про реєстрацію їх вирішено в негативному розумінні, оформлювати їх місцеві об'єднання (благочинницькі, округові та районові ради) не слід", – наставляв циркуляр НКВС від 26 жовтня 1925 р., розісланий як відповідь на запит адміністративного відділу Мелітопольського окрвиконкому. Тож його копію, направлену в усі окружні центри, було отримано і в Запоріжжі [3, арк.76].

Отож, політично негативна заданість підходу радянської влади до УАПЦ визначила уповільнення її організаційної діяльності на Півдні і в Запоріжжі, зокрема, та унеможливила формування її конфесійної мережі аж до середини 20-х рр.

З середини 20-х рр. в Україні почався новий етап переслідувань національного руху. Першочергово його відчула саме УАПЦ. Проявом цієї хвилі стали зміни в керівництві церквою, усунення з ключової посади Всеукраїнського архієпископа митрополита Василя Липківського.

Нечисленна організаційна мережа запорізьких парафій УАПЦ, зазнаючи руйнації з боку влади, перестає існувати. Дві громади цієї церкви, що домоглися реєстрації, на території Запорізької адміністративної округи, були з часом знищені. Приводи для цього мали очевидний політичний характер і свідчили про грубе втручання держави у внутрішні справи церкви, декларативність конституційних гарантій УСРР.

Пилипівську церкву м. Запоріжжя, при якій діяла громада УАПЦ, передали групі обновленців. Губернська, а слідом за нею – й окружна ліквідаційні комісії по відокремленню церкви від держави прийняли ухвалу: "... враховуючи в той же час посилення автокефального руху, завдяки чому з політичної точки зору вкрай невигідно в даний час посилювати автокефальну групу передачею їй церкви, Пилипівську церкву передати групі обновленців".

Заключним актом драматичної історії цієї громади став епізод, що здатен був зняти будь-які сумніви щодо її політичного обличчя. Про нього нам повідомляє доповідна записка секретаря Запорізького окрліквідкому Кадніченка. Під час ревізії Пилипівської церкви, яка передувала передачі храму обновленцям (23 і 24 грудня 1923 р.), в одній із шаф було виявлено прапор "чисто петлюрівського характеру" – "зшитий з двох шматків блакитного та жовтого кольорів". В доповідній записці констатувалось: "Яким чином прапор попав в церкву, ніхто з присутніх не міг, чи вірніше, не хотів пояснювати, так як при передачі майна в 1922 р. його, безумовно, не було і покладений він міг бути лише особами, які мали вільний доступ в церкву тобто: членами ради, священиками чи сторожами, так як шафа, в якій він знаходився, була заперта". Прапор було здано до ДПУ [4, арк.423].

Вже такого матеріалу для представників місцевої влади могло бути достатньо для вирішення питання про позбавлення автокефальної громади права користуватися церковним приміщенням і майном назавжди.

Доля іншої – Великомихайлівської – громади УАПЦ Запорізької округи була ще драматичнішою. Громада прихильників УАПЦ в цьому населеному пункті, яка прагнула зареєструвати статут парафії, не отримала такого права. Подані реєстраційні документи було визнано складеними з порушеннями. У відповіді громаді зазначалося, що матеріал "представлений не в достатній кількості" [2, арк.61]. Отримати право на легальне існування так і не вдалося.

Нелегкі для церкви умови існування в більшовицькій державі ускладнювалися згортанням НЕПу та посиленням авторитарних тенденцій в партійно-державному управлінні у другій половині 20-х рр. XX ст.

Поворот у сфері національної та релігійної політики держави та централістичний курс митрополита Сергія (Страгородського) принесли нові проблеми парафіям УАПЦ. Оцінки цієї церкви з боку державної влади передвіщали наближення політичних репресій проти духовенства та віруючих.

Архівні документи відкривають численні приклади більшовицьких гонінь проти автокефальної церкви і дають їм яскраву характеристику.

Надзвичайно швидко нових державних впливів зазнали парафії УАПЦ Південного регіону України. Вони стали об'єктом масованої розробки спецслужб у зв'язку з фабрикацією політичної справи «Спілки визволення України». Єдина уціліла на той час парафія УАПЦ в Запорізькій окрузі, не дивлячись на свою незначну

чисельність і віддаленість від адміністративних центрів, потрапила в центр подібної розробки. Чи випадковим міг бути цей факт?!

Парафія про яку йдеться, діяла на хуторі Коломійці Покровського району.

Влада спробувала діяти масовано. Використовуючи окружну партійно-радянську пресу, віруючим навіювали думку про "занепад віри" та "погане відвідування церкви" в Коломійцях. Та цього було явно недостатньо для припинення існування релігійної громади. Газетні публікації могли бути лише "обхідним маневром", "гласом мас".

Громаду взяли в агентурну розробку ДПУ. В неї впровадили інформаторів, які, виконуючи директиви агента карного розшуку Покровської районної міліції, ретельно нотували і доносили про стан і настрій членів "неблагонадійної" релігійної громади.

Історія зберегла імена антигероїв, які ревно служили системі – інформатора за кличкою «Гордон» та агента карного розшуку – Шаповалова. Документи не пояснюють, якими саме мотивами керувалися ці люди. Найвірогідніше, їх мотиви зводилися до типових: політичної заангажованості, службової дисципліни, страху, користолюбства. Не виключено, що за спогадами земляків ще можна відтворити психологічний портрет цих діячів. Хоча, зрозуміло, що це справа окремої розвідки.

Завдяки збереженості листування між адміністративним відділом Покровського райвиконкому та окружним відділом ДПУ за 1929 р., дізнаємося про фабрикацію справи щодо "антирадянської діяльності попа-автокефаліста с. Коломійці Котляра". Повідомлення агента та інформаторів свідчать, що їхні дії у фабрикуванні даної справи не були плодом власної ініціативи. Виконавців спонукали "зверху". Це доводять рядки листа з районного центру до окружного відділу ДПУ, а саме: "згідно директиви Вашої...". Далі називається її номер і дата: "від 8-го серпня цього року за № 112124". Таким чином, операцію здійснювало окружне керівництво ДПУ. Даний висновок підтверджується двома листами.

Листування з окружним керівництвом йшло таємною спішною поштою. На копіях обох листів першим словом значилось: "Терміново". Тож, "викриття" церковної опозиції вважалося політично невідкладною справою.

У чому ж полягала "антирадянська діяльність" (саме таке звинувачення фігурує в листуванні) священика УАПЦ?

Виявляється, що він читав сам і давав для читання членам релігійної громади книжки старих українських видань. Саме ця національно-патріотична й національно-культурна обставина виводила з рівноваги ортодоксів ВКП(б). Засліплені класовими гаслами, вони воліли бачити всіх за читанням комуністичної літератури.

Інформатор конкретизував, які саме книжки дає читати священик: "Мені він дав книжку видану в Черкасах в 1917 році видавництвом «Сіяч», автор Грицько Коваленко; назва – «Людина і громада. (Думка про добро і правду)»". Для більшого переконання в шкідливості цієї книжки інформатор наводив її зміст, у якому містилися формулювання некомуністичного ґатунку: «Релігія як одна з форм громадського життя», «Природна мораль», «Громада і право». У іншому повідомленні інформатор наводив приклад популяризації священиком «Історії України» Михайла Грушевського, підкреслюючи, що ця книга належала самому священикові.

В "антирадянську справу" поряд зі священиком вплутували тих людей, яким він давав літературу. Тож маємо ще два прізвища: Безродний Опанас Федорович і Голуб Іван Кузьмович.

У донесеннях ситуація подавалася таким чином, ніби саме під впливом щойно прочитаної літератури, яку давав селянам священик, вони перетворювалися з цілковито лояльних до радянської влади людей у радикальних націоналістів. Зокрема, інформатор писав про І.К. Голуба: мовляв, не знаю, яку саме книжку він прочитав, "знаю тільки, що цей громадянин тепер шовіністично

налаштований" [5, арк.30]. Свідчив він і проти О.Ф. Безродного: "взимку цього року становив собою просту людину, пасивну, яка не цікавиться ніякими політичними питаннями. У сучасний же час громадянин Безродний часто сперечається відкрито з громадянами і з політичних питань, переважно ж з питань "самостійності України".

Таким чином, інформатори та районний агент свідомо спотворено тлумачили ситуацію. Вони начебто не помічали, що сам факт створення парафії УАПЦ в с. Коломійці шестирічної давності (ще 1923 р.) свідчив про раніше сформований високий рівень національної свідомості значної частини віруючих, їхній осмислений вибір церковної юрисдикції. Але таке визнання було б не на користь фабрикації "справи про контрреволюцію попа Котляра". Тому організатори й виконавці агентурної розробки керувалися логікою службового та партійного завдання, невідступного слідування вказівкам.

В основу цієї логіки закладалися не загальнолюдські цінності, а примат "класової природи" – солідарності й ненависті, який переломлював і спотворював мотиви та поведінку людей, ігнорував етичні начала, роль традицій і національних рис.

Тому не дивно, що "обґрунтування" антирадянської позиції громадянина Безродного здійснювали посиланням на його соціальний і майновий стан. Він не був "пролетарським". В одному із зведень інформатора йшлося: "Безродний – за соціальним майновим станом – середняк, має кобилу, одну корову, одну бричку, одну віялку, один плуг, землі має 8,90 дес., сім'ї 6 чоловік, служив у Червоній Армії". Відтак за формальною ознакою – "за анкетними даними" – Опанас Безродний був "підходящим" для "класового перевиховання". Саме тому поряд із "попом Котлярем" він став одним із фігурантів цієї справи.

Керівництво ДПУ прореагувало на матеріал, зібраний інформаторами, так, нібито у поле зору потрапила глибоко законспірована потужна протидержавна організація. "Антидержавний" і "антинародний" характер міфічної організації "не підлягав сумніву". У цьому переконували як агент, так і інформатори. Свідчення цьому – фігурування у зведеннях інформатора не тільки прізвищ дійових осіб, а й грізного словосполучення: "група (підкреслення наше – *О.І.*) попа Котляра"!

Діяльність священика оцінювалася крупномасштабно й політично нетерпимо. У завданні, поставленому інформатору, значилось: "1. Встановити, кого Котляр обробляє. 2. Яку ще літературу має Котляр. 3. Встановити програму (!!! – *О.І.*) Котляра"!!!

Формулювання останньої фрази приголомшує! Воно свідчить, що для комуністичних керманичів поняття "українська книжка" і "антирадянська організація" були тотожними. Воно показує, що священика одразу поставили в центр антирадянської змови, звалили на нього всі можливі "націоналістичні гріхи". Національне виставили "націоналістичним", надаючи вкрай негативного відтінку. Продукувалися гіпертрофовані, класово однобокі оцінки. Миттєво перекидався логічний місток між поняттями "українство" і "контрреволюція".

Трагічну розв'язку "антирадянської справи попа Котляра" збагнути неважко. Особливо якщо згадати, що саме 1929 р. радянські спецслужби розгорнули подібний погром церковних організацій УАПЦ по всій Україні, пов'язавши їх у справу міфічної всеукраїнської змови – так званої «Спілки визволення України».

Подібні тенета органи ДПУ плели у сусідньому з Покровським – Новомиколаївському районі Запорізької округи. У справу "місцевої організації" СВУ вплутали аж 15 осіб. Всіх їх, як повідомляли документи чекістів, "знешкодили" [6, арк.7].

Саме такий "матеріал" для репресій надавали практично всі релігійні громади УАПЦ, актив яких було репресовано першочергово.

Влада боялася суспільних зв'язків автокефальної церкви, а надто – з українським селянством. Комуністичні ідеї не стали тотально популярними у цьому середовищі, яке було осердям українського консерватизму й традиціоналізму. Прояви політичної лояльності до комуністичного режиму, які демонстрували і церква і селянство, не були ознакою їхньої відмови від традиційних уявлень та зміни світоглядних пріоритетів. Неоднорідна за соціальною природою національна суміш в українському селі – селянства, духовенства, інтелігенції – тамувала вибухову небезпеку в атмосфері посилення комуністичного тоталітаризму. Саме тому найактивніші суспільні групи з цих соціальних верств ставали мішенню диктатури партії. Для партії не мала принципового значення та обставина, що інакомислення проявлялося здебільшого в м'яких формах і невеликих суспільних групах, навіть – на повсякденному, побутовому рівні, невиразному в ідейно-теоретичному плані. Достатньо було самої потенційної загрози аби з "науковим" провидінням виявити її "класово шкідливу природу".

На прикладі висвітлених вище епізодів з історії парафій УАПЦ Запорізької округи, парафій яких було лічене число, ми яскраво бачимо, що утвердженню УАПЦ в південному регіоні України послідовно перешкоджала більшовицька влада. Саме вона, а не якісь інші чинники (консервативна релігійна психологія населення, недовіра до канонічних ініціатив УАПЦ тощо) була основним чинником того, що ці громади не мали змоги належно налагодити свою діяльність. Саме вона "виправляла свої помилки", які полягали в попередньому допущенні до існування окремих громад. Ці громади, врешті, були закриті. Саме більшовицька влада розгортала пропагандистське й репресивне цькування членів автокефальних парафій, створюючи негативний імідж цієї конфесії серед населення. Водночас вона репресувала її актив, викорінювала саму можливість продовження існування осередків цієї церкви в інших місцях. Політичні ярлики "петлюрівців" ставали вагомими й достатніми аргументами для недопущення існування автокефальних парафій, показуючи, водночас, больову точку псевдоінтернаціональної радянської влади. Вона боялася, передусім, національної свідомості, національної опозиції, почуваючись, таким чином, в Україні, як на окупованій території. Масовість соціального середовища, яке продукувало прихильників впливу УАПЦ, а на думку влади – потенційних противників радянської влади, спонукало її до тоталітарних методів боротьби з національним церковним рухом. Відсутність політичної опозиції в країні, реальної демократії, політичне безправ'я селянства, робітників, інтелігенції відкривали більшовикам шлях до маніпулювання голосом народу.

Таким чином, переконуємося, що провідну роль у дезактуалізації національної церковної проблеми і гальмуванні розвитку УАПЦ на Півдні України, зокрема у Запорізькому регіоні, відіграла державна влада.

Джерела та література

1. Балягузова О.Ю. Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр. (на матеріалах Півдня України) : дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01. – Миколаїв, 2005.
2. Державний архів Запорізької області, ф.Р-1, оп.4, спр.125.
3. Там само, ф.Р-316, оп.3, спр.31.
4. Там само, спр.32.
5. Там само, спр.137.
6. Там само, ф.Р-1397, оп.1, спр.14.
7. Державний архів Одеської області, ф.Р-3865, оп.1, спр.12.
8. Ігнатуша О.М.Національний церковний рух в православному середовищі на Запоріжжі в 20-30-х рр. XX ст. // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – Вип. 8. – С. 40-49.

Анотація

Автор охарактеризував репресивну політику більшовицької влади проти парафій Української автокефальної православної церкви на Запоріжжі і розкрив її вплив на стримування розвитку українського автокефального руху на Півдні України.

Summary

The author has characterized the repressive policy Bolsheviks authorities against parishes Ukrainian Autokefalian churches in Zaporizhya and has discovered its influence on deduction of development of the Ukrainian Autokefalian movements on the south of Ukraine.

УДК 141.7+172.12+316

Н.С. Кудрявцева

СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР ЯК СОЦІАЛЬНЕ ВТІЛЕННЯ ОДНІЄЇ З ГОЛОВНИХ ІДЕЙ ХРИСТИЯНСТВА

У період докорінних політичних змін та соціальних зрушень, притаманних сучасній Україні, проблеми регулювання суспільних взаємовідносин набувають особливого значення. Розвиток ринкової економіки, процеси активних соціальних перетворень, що супроводжуються зростанням ролі релігійних організацій, а також поглибленням конфлікту між суспільством та державою стають джерелом політико-філософських дискусій, які все частіше зачіпають питання соціальної справедливості. У той же час поступове "відмирання" рудиментів радянської ідеології не тільки звільняє в свідомості українського суспільства місце для нових, більш адекватних світовим соціальним процесам політичних ідей та концепцій, а також створює нагоду звернутися до головних релігійних цінностей.

Реалії конкурентного ринку, що призводять до піднесення економічної сфери суспільного буття, та світові тенденції демократизації, які в свою чергу вимагають рівної можливості реалізації основних політичних прав та свобод, яка визнається незалежною від індивідуального економічного статусу, потребують певного узгодження та регулювання. Забезпечення відповідного балансу між економічною нерівністю та рівністю основних політичних свобод становить одну з функцій держави. А оскільки популярність тих чи інших політичних програм та заходів з боку держави або окремих політиків до певної міри залежить і від їх "узгодженості" з основними релігійними принципами, які домінують на даній території (в нашому випадку принципами православного християнства), проблема побудови в Україні дієвої демократичної форми правління в умовах сучасної ринкової системи не може розглядатися окремо від вивчення її (побудови) співвідношення з основними принципами християнської морально-етичної парадигми.

Сутність демократичного регулювання полягає в тому, що права та обов'язки громадян і держави повинні не тільки мати обопільний характер, а й бути *добровільно* прийнятими. Добровільно прийняті обопільні політичні зобов'язання завжди мають договірну природу, а визнання цієї обопільності становить відношення, що аналогічно можна назвати *суспільним договором*. Теоретична модель суспільного договору уособлює відносини громадянського суспільства і держави, протиріччя, які виникають між ними, а також спосіб вирішення цих протиріч. Саме тому стан найповнішого розвитку означеної доктрини припадає на епоху Нового часу, яка надала можливість здійснення докорінної соціальної трансформації, що сприяло виникненню нового суспільства. Отож, згідно з думкою Медушевського, можна визнати класичну доктрину суспільного договору в її раціоналістичній просвітницькій

трактовці в тій чи іншій мірі джерелом всіх значних політичних теорій XIX – XX ст., які ставили своїм завданням не тільки пояснити, а й змінити існуючий світ [3, с.22-23]. Етична передумова суспільного буття, внесена до концепції суспільного договору Кантом, стала фундаментом перебудови суспільства на засадах лібералізму та демократії.

Сучасні версії суспільного договору, розвинуті в другій половині XX ст. в аналітичній філософії[1] під назвою теорій соціальної справедливості, були розроблені з метою перегляду ключових положень американського лібералізму та зміцнення його догматів, ґрунтуючи їх на більш цілісній системі демократичних, правових та етичних принципів. Засноване на принципах свободи та рівності поняття суспільного договору, в сучасній інтерпретації постає втіленням основних демократичних цінностей, так само як і характер самого договору, підґрунтям якого є згода, що передбачає відсутність підкорення однієї людини іншою, повною мірою відповідає умовам демократичного регулювання. Тому, якщо розглядати сучасні договірні теорії як такі, що виступають однією з передумов розвитку новочасної теорії демократії[2], закономірним видається поставити питання про те, як саме означені версії суспільного договору співвідносяться з основними морально-етичними принципами християнства.

На відміну від їх класичних попередників, сучасні теорії суспільного договору лише нещодавно почали привертати до себе увагу українських і російських дослідників. В українській філософській науці об'єктом найактивнішого вивчення стала в першу чергу теорія соціальної справедливості Дж. Ролза, детальний аналіз якої надається в дослідженнях М. Тура, О. Коломійця, В. Малахова, Л. Верецької та С. Мисика. Нового висвітлення набувають і класичні теорії суспільного договору в роботах О. Слободянюка та Н. Спасенко. Вдалу спробу порівняльного аналізу класичних і сучасних теорій суспільного договору на прикладах теорій Т. Гоббса, Дж. Локка та Дж. Ролза робить Л. Ситніченко. Т. Бутченко досліджує еволюцію договірних теорій і здійснює їх класифікацію за часовими проміжками.

Серед досліджень теорій суспільного договору, проведених на терені російської політико-філософської думки, вирізняється монографія Т. Алексєєвої, присвячена детальному аналізу теорії справедливості Дж. Ролза, розвідка Б. Кашнікова, у якій розглянуто теорію суспільного договору Д. Готьє, а також публікації Р. Апресяна та Б. Капустіна, що висвітлюють поняття "суспільної моралі" в контексті сучасних варіантів контрактаріанізму[3].

---

[1] Як відомо, те, що поєднує представників аналітичної філософської традиції не являє собою чіткої сукупності ідей або тверджень, які б поділялися ними усіма. В цілому такою з'єднувальною ланкою слугує певний спосіб постановки та дослідження філософських проблем, який спирається на філософський аналіз мови, активне використання засобів сучасної логіки, а також високі вимоги до виразності і чіткості аргументації. Таким чином, можна стверджувати, що дослідження в сфері аналітичної філософії охоплюють практично всі традиційні галузі філософської науки, в т.ч. і політичну філософію. А сучасні теорії суспільного договору слугують яскравими прикладами намагання їх авторів чітко сформулювати та логічним чином аргументувати кожне подане твердження. (Докладніше з цього приводу див. статтю Я.В. Шрамка «Очерк истории возникновения и развития аналитической философии» // Логос (Москва). – 2005. – №2 (47). – С. 4-12.

[2] Звичайно, всебічне дослідження теорії демократії не обмежується вивченням теорій суспільного договору. Проте, існує думка, що найвагоміший внесок в її розвиток зробили саме теоретики суспільного договору. Так, згідно з переконанням Ноулза, можна справедливо стверджувати, що велика кількість положень сучасної демократичної теорії являє собою лише низку приміток до теорії демократії Ж.-Ж. Руссо. (Докладніше див. D. Knowles. Political Philosophy. – London: Routledge. Taylor & Frances Group, 2001. – P. 301-302.)

[3] Термін "контрактаріанізм" (contractarianism) є широко розповсюдженим в англомовній філософській літературі, де він вживається для позначення всієї традиції суспільного договору від її засновків в античності й до новітніх розробок, здійснених в аналітичній філософії.

Щодо іноземних дослідників суспільно-договірної проблематики, слід відзначити таких представників англо-американської філософської спільноти, як Д. Боучер, П. Келлі та Б. Беррі, які систематизують усі теорії суспільного договору і визначають напрямки їх розвитку. Ретельний аналіз сучасних версій договірної доктрини проведено в дослідженнях Т. Скенлона, Р. Мартіна, Р. Вольфа, М. Мур, Т. Нагеля, Р. Сагдена. Проблеми дистрибутивної справедливості та свободи і рівності, що становлять проблемне поле сучасних варіантів контрактаріанізму, набувають широкого висвітлення в дослідженнях Дж. Вольфа, А. Уіла, У. Кімліки, Д. Ноулза, Н. Деніелса, Г. Харта та П. Ленінга. Р. Гудін аналізує контрактаріанську спробу раціонального обґрунтування моралі з позицій економічної теорії. К. Бінмор критикує раціональні засоби та побудову контрактаріанської аргументації, спираючись на постулати теорії ігор.

Серед сучасних теорій суспільного договору провідне місце посідає концепція справедливості сформульована Джоном Ролзом. Концепція Ролза вважається домінуючою в царині сучасної політичної філософії саме в тому сенсі, що майже всі наступні теоретики будували власні вчення, протиставляючи свої аргументи висновкам Ролза. Таким чином його теоретична побудова являє собою не тільки оригінальну концепцію, що набула певного історичного значення в якості альтернативного інтуїтивізму та утилітаризму етичного вчення, вона також визнається осередком усіх сучасних дискусій про справедливість так само, як і джерелом ідей, розроблених в переважній більшості подальших версій суспільного договору. В той час як договірна теорія Ролза є найяскравішим прикладом ліберального напрямку в розвитку традиції суспільного договору, концепція Девіда Готьє втілює основні риси так званих теорій взаємної користі[4] [8, с.50-94] і являє собою протилежний Ролзовому погляд на цілі та характер суспільного договору. Тому пошук спільних для сучасного контрактаріанізму і християнства ідей та принципів, який становить мету нашого дослідження, провадитиметься із залученням саме цих версій договірної доктрини.

Провідною ідеєю сучасного контрактаріанізму є твердження про те, що справедливе суспільство ґрунтується на одностайній згоді його членів, а їх обов'язки мають взаємний характер. Побудова такого суспільства становить мету укладання суспільного договору, сторонами якого виступають раціональні "взаємонезацікавлені"[5] індивіди. Ключовою рисою як теорії Ролза, так і концепції Готьє, є зображення означених індивідів у так званій "вихідній позиції", в умовах якої і відбувається процедура укладання договору, а також вибір принципів соціальної справедливості, що регулюватимуть майбутнє суспільство. Аби такі принципи могли бути прийняті, необхідною вимогою проголошується одностайність їх ухвалення, що уможливлюється відсутністю в договірній традиції будь-якого визначення поняття "справедливого суспільства". Зображуючи суспільство у вигляді системи співробітництва, теорії суспільного договору уникають з'ясування питання про те, що складає його благо в абсолютному сенсі. Адже, навіть якщо індивіди не можуть дійти згоди стосовно спільних цілей, вони завжди здатні на співробітництво заради

---

[4] В англомовній філософській традиції існують й інші варіанти класифікації сучасних теорій суспільного договору. Згідно з термінологією Б. Беррі, маємо справу з неупередженими теоріями (Дж. Ролз та ін.) і теоріями взаємної користі (Д. Готьє та ін.), а Д. Боучер та П. Келлі виокремлюють моральний (Д. Готьє та ін.), конституціональний (М. Кузанський та ін.), а також громадянський (Ролз та ін.) напрями в розвитку договірних теорій. (Докладніше див. Barry B. Theories of Justice. – Berkley: University of California Press, 1989; Boucher D., Kelly P. The Social Contract and Its Critics: An Overview. // The Social Contract from Hobbes to Rawls / Edited by David Boucher and Paul Kelly. – London and New York: Routledge, 1994. – P. 1-34.)

[5] Згідно з думкою Ролза, індивіди у вихідній позиції мають бути зображені як раціональні егоїсти, зацікавлені в просуванні лише своїх власних інтересів. Його термін "mutually disinterested", на наш погляд, найкраще за все передає слово "взаємонезацікавлені".

взаємної вигоди. Таким чином, суспільство набуває вигляду звичайного механізму, який спільно використовується індивідами для досягнення різних цілей. Головною характеристикою принципів, що становлять предмет суспільного договору, є те, що вони передбачають обмеження вимог суспільства по відношенню до індивіда, а також вимог індивідів по відношенню одне до одного. Це складає контрактаріанське правило взаємності, згідно з яким кожний індивід має рівні права вимагати від іншого відповідного внеску в справу здійснювану заради обопільної вигоди, що виключає взаємодію з так званими "паразитами". В той же час це правило забороняє випадки, коли вигода більшості досягається за рахунок завдання шкоди будь-кому з членів суспільства. Подібні випадки завдання шкоди можуть бути виправдані, тільки якщо потерпілими виявляються одночасно всі члени суспільства без винятку, і коли це становить єдину умову досягнення ще більшої вигоди для всіх [9, с.5]. Ролз стверджує цей принцип, зазначаючи, що кожна особа володіє недоторканністю, заснованою на справедливості, яку не може переважити навіть добробут цілого суспільства [4, с.27]. Готьє в свою чергу говорить про моральний пріоритет індивіда по відношенню до суспільства та його інститутів [7, с.222].

Очевидно, що перелічені специфічні риси сучасних теорій суспільного договору спираються на спільну для них усіх засадничу ідею, яка не лише обумовлює природу обраних принципів справедливості, визначає характер укладеного договору і структурує вихідну позицію, а й наповнює саме поняття суспільного договору необхідним теоретичним змістом і уможливлює виникнення в його межах засновків демократичної теорії. Такою ідеєю виявляється *ідея про рівність людських індивідів*. Так, в теорії Ролза характеристика рівності не тільки приписується індивідам у вихідній позиції, а й надалі закріплюється визначенням пріоритету його першого принципу справедливості, який стверджує рівність політичних прав та свобод, перед другим, який дозволяє нерівність в розподілі матеріальних благ [4, с.346]. В концепції Ролза індивідам не лише гарантується рівність в політичній сфері суспільства, вони також визнаються носіями рівного морального статусу в умовах вихідної позиції, що свідчить про таку їхню рівність, яка передує будь-якій природній та економічній нерівності.

В той час як концепція Ролза походить з ідеї рівності, договірна теорія Готьє позбавляє індивідів будь-якої моральної рівності у вихідній позиції, таким чином взагалі заперечуючи існування моралі в її умовах. Намагаючись відтворити виникнення певної системи соціальної справедливості з передумов чистої раціональності внаслідок укладення суспільного договору, Готьє воліє звільнити вихідну позицію (яка і становить раціональні засновки його побудови) від будь-яких моральних концептів. Однак, розуміючи необхідність введення до власної концепції ідеї рівності задля можливості функціонування механізму суспільного договору, він приписує своїм індивідам характеристику так званої "рівної раціональності"[6]. Визнання індивідів "розумово" рівними свідчить, на нашу думку, про спробу до певної міри уподібнити індивідів одне до одного, що знову ж таки призводить до залучення ідеї рівності й до теорії суспільного договору Готьє.

Отже, так само, як для християнства провідною є ідея про рівність усіх і кожного перед Богом незалежно від природних та економічних переваг та недоліків людей, так і для традиції суспільного договору основоположною виявляється ідея про рівність людських індивідів. Більше того ідея рівності не тільки являє собою базис побудування сучасних договірних концепцій, а й, на думку Мюррея Форсайта, становить теоретичну передумову виникнення власне поняття суспільного договору.

---

[6] Характеристика "рівної раціональності" (equal rationality) є власним винаходом Д. Готьє і становить неортодоксальну інтерпретацію теорії ігор, яка використовується як раціональна передумова виведення системи принципів соціальної справедливості в сучасних теоріях суспільного договору. (Докладніше див. Gauthier D. Morals by Agreement. – Oxford: Clarendon Press, 1986. – P. 15)

Ідея про рівність людських індивідів, яка, з'явившись набагато раніше, отримує необхідний поштовх для поширення саме за часів протестантської Реформації (всі класики суспільного договору були протестантами) [6, с.37]. Ідея людської рівності являє собою основу виділеної ще Аристотелем "зрівняльної" справедливості. Однак, якщо в античному світогляді рівними могли вважатися лише вільні громадяни грецьких полісів, саме за часів зростання та остаточного утвердження християнства ідея рівності виходить на новий рівень свого розвитку. Проголосивши рівність усіх людей як створінь Божих, а також рівність вірних во Христі, апологети християнського вчення звели необхідний фундамент для визнання рівності індивідів в політичній сфері суспільного життя [2, с.199].

Стосовно основоположної ідеї контрактаріанізму подібного ж висновку доходить і М. Тур, аналізуючи проте не поняття суспільного договору, а власне категорію соціальної справедливості, яка на сучасному етапі розвитку договірних теорій являє собою предмет здійснюваного їх авторами аналізу. Як зазначає Тур, "осереддя" ідеї справедливості складає рівність, яка може бути охарактеризована як своєрідний "архетип" природно-історичного становлення людини. Тур також наводить власну інтерпретацію структури рівності, яка складається з двох шарів: природного, що уособлює суще, яке охоплює природну нерівність людини, та соціального, що становить належне і виявляється в моральній свідомості та психічній уяві як прагненнях до фактичної рівності. Природна нерівність, за його твердженням, виступає в якості об'єктивної даності і має дескриптивний характер, проте, будучи інтерпретованою як соціальний факт, може, так само як і соціальна нерівність, набувати нормативного характеру. Соціальний шар в свою чергу структурується за трьома рівнями: рівність вихідних соціальних умов, рівність соціальних шансів та рівність результатів як міри отриманих соціальних благ [5, с.38-9].

Тур розрізняє в Ролзових принципах справедливості три рівні, на яких закладено підвалини рівності: рівень управління інституціями, репрезентований сферою публічних правил, на якому рівність виявляє себе у вигляді справедливості як правильності; інституційний рівень суспільства, рівність на якому забезпечують самі принципи справедливості; рівень статусу моральної особистості, який надає право на рівну справедливість [5, с.43-4].

Л. Верецька та С. Мисик також розглядають концепцію Ролза в контексті вивчення категорії справедливості, співвідносячи її з основними принципами християнської морально-етичної парадигми. Вони намагаються дослідити означену категорію шляхом розуміння її як блага. Розрізняючи суспільне та особистісне тлумачення блага соціалізованого індивіда, науковці відмічають сприйняття справедливості на засадах раціональності, що в свою чергу призводить до розуміння блага як діяння (на противагу його розумінню як наміру). Підвалини блага, на їхню думку, складають позитивна оцінка раціональних дій людини іншими членами спільноти, а також правда, зв'язок з якою уособлює зв'язок із загальнолюдським благом. Ролзове поняття "раціонального плану життя" використовується Верецькою та Мисиком як шлях реалізації дарованій людині свободи вибору, яка змушує її безперервно балансувати на межі справедливості та несправедливості [1, с.132].

Таким чином, приходимо до висновку, що основними рисами, які складають специфіку теорій суспільного договору на сучасному етапі їх розвитку, є відмова від наслідування конкретної концепції "хорошого" життя, одностайність, взаємність та раціональне продукування моральних норм. Зумовлена означеними рисами природа сучасної договірної доктрини свідчить про наявність певної спільної для всіх її версій засадничої ідеї. Такою ідеєю виступає ідея про рівність людських індивідів, що підтверджується авторами концепцій, які являють собою найяскравіші приклади двох магістральних напрямків розвитку сучасних договірних теорій, – Джоном Ролзом і Девідом Готьє. Ролзова моральна рівність та рівна раціональність Готьє,

приписувана індивідам у вихідній позиції, слугують свідченням того, що ідея рівності людських індивідів становить необхідний базис функціонування всієї конструкції суспільного договору. Означена ідея виявляється співзвучною одному з головних постулатів християнства, який стверджує рівність усіх перед Богом незалежно від їх природних, економічних та інших відмінностей.

Розгляд категорії соціальної справедливості, яка втілює предмет аналізу авторів сучасних договірних теорій, здійснений в дослідженнях М. Тура, Л. Верецької та С. Мисика, також доводить спільність основоположних ідей контрактаріанізму з основними принципами християнської морально-етичної парадигми. Беручи до уваги той факт, що означені теоретики суспільного договору ставлять за мету виведення відстоюваної ними системи соціальної справедливості із суто раціональних передумов, залишаючи поза межами власних концепцій будь-які релігійні переконання, особливої цікавості набуває дослідження питання про те, як саме вимоги чистої раціональності узгоджуватимуться з іншими моральними принципами християнства, і чи є взагалі можливим говорити про спільність джерела раціоналістичного та релігійного світоглядів.

Джерела та література

1. Венецька Л., Мисик С. Розуміння справедливості в християнській морально-етичній парадигмі // Філософська думка. – 2002. – № 3. – С. 120-133.
2. Малахів В.А. Етика: Курс лекцій: Навч. посібник. – 3-є вид. – К.: Либідь, 2001. – 384 с. – Бібліогр.: с.367-374.
3. Медушевский А.Н. Демократия и тирания в новое и новейшее время // Вопросы философии. – 1993. – № 10. – С. 3-23.
4. Ролз Дж. Теорія справедливості / Пер. з англ. О. Мокровольського. – К.: «Основи», 2001. – 822 с.
5. Тур М.Г. Ідеї справедливості: імплікації легітимації // Філософська думка. – 2005. – № 4. – С. 33-58.
6. Forsyth M. Hobbes's Contractarianism: A Comparative Analysis // The Social Contract from Hobbes to Rawls / Edited by David Boucher and Paul Kelly. – London and New York: Routledge, 1994. – P. 35-50.
7. Gauthier D. Morals by Agreement. – Oxford: Clarendon Press, 1986. – 367 p.
8. Kymlicka W. Contemporary Political Philosophy. – Oxford: Oxford Clarendon Press, 1995. – 319 p.
9. Sugden R. The Contractarian Enterprise // Rationality, Justice and the Social Contract. Themes from 'Morals by Agreement' / Edited by D. Gauthier and R. Sugden. – The University of Michigan Press, 1993. – P. 1-23.

Анотація

В статті здійснюється пошук спільної для сучасних теорії суспільного договору та православного християнства провідної ідеї. Аналіз специфічних рис сучасних версій договірної доктрини призводить до висновку, що такою ідеєю виявляється ідея про рівність людських індивідів, що в свою чергу порушує питання про можливість існування спільного джерела раціоналістичного та релігійного світоглядів.

Summary

In the article we look for a common basic idea of contemporary social contract theories and orthodox Christianity. After analysing special features typical of the modern social contract, we find that the idea in question is the idea of equality of human individuals which corresponds to the Christian postulate about all people being equal before the Lord. This provokes a further question of a common source of rationalistic and religious Weltanschauung.

УДК 2-184.2:316

А.М. Лещенко

ЗНАЧЕННЯ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» ДЛЯ ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОВІДЧУТТЯ

Досить довго, в нашій науковій літературі, проблеми релігійної віри, релігійності, релігійної особистості розглядалися з точки зору радянської ідеології. Духовне відродження України, створило умови для переосмислення багатьох питань та проблем, які пов'язані з релігійною тематикою, створило умови для нової інтерпретації феномену релігійної особистості. Перегляд тоталітарно-атеїстичної спадщини дає можливість під іншим кутом зору розглянути процес становлення і розвитку релігійної особистості, а також значення світовідчуття, проаналізувати його особливості, основні ознаки і виявити вплив на почуття особистості. З цієї точки зору необхідно звернути увагу на питання «Я-концепції» релігійної людини, яка і допомагає в процесі формування світовідчуття, що в подальшому відображається на її діяльності та взаємодіях у суспільстві.

Проблема «Я-концепції» релігійної людини є досить актуальною, так як, саме вона дає можливість, проаналізувати формування психологічних особливостей сучасної релігійної особистості, які обумовлюються як кардинально новими зовнішніми факторами, так і зміною внутрішніх ціннісних орієнтирів сучасної людини. Крім того, проблема саме релігійної «Я-концепції» майже не піднімається в науковій літературі, а вона сьогодні відіграє досить важливу роль не тільки у становленні окремої релігійної особистості, але і у формуванні ментальносних особливостей цілих релігійних общин, що в свою чергу має значний вплив на суспільство в цілому. Розуміння основних критеріїв «Я-концепції» релігійної людини надасть можливість сформувати відповідні механізми взаємодії у суспільстві та її включення у суспільну діяльність.

Першим хто звернувся до поняття «Я-концепції», був американський філософ і психолог У. Джемс, який розглядав згадану концепцію у контексті самопізнання. Він стверджував, що глобальне «Я» складається з двох компонентів: Я – як те, що пізнається та Я – як об'єкт. Провести межу між ними можна суто теоретично, так як вони завжди існують разом. Я – як об'єкт передбачає цілий ряд складових:

- Я – матеріальне (сім'я, дім і т.і.);
- Я – фізичне (тіло);
- Я – соціальне (визнання людини мікро- чи макрогрупою, егорепутація);
- Я – духовне ("мислячий" суб'єкт).[2, с.124]

На початку XX ст. до «Я-концепції» почали звертатися з точки зору соціології: Ч. Кулі та Дж. Мід (так званий "соціальний інтеракціонізм"). Вони розробляють теорію "дзеркального Я" і наголошують на тому, що саме суспільство визначає розвиток і зміст «Я-концепції» будь-якого суб'єкта. У такому ж ракурсі працювали М. Кун, Леві-Стросс та інші. Прихильниками ідеї внутрішнього фактору становлення та розвитку «Я-концепції» були Д. Сьюпер, Р. Еквайєр та інші.

Відомий психолог Е. Еріксон звертається до «Я-концепції» спираючись на погляди З. Фройда і розглядає її через призму его-ідентичності. Его-ідентичність обумовлюється, на думку Е. Еріксона, особливостями культурної дійсності, в якій знаходиться людина [5, с.45.]. Фактично людина просто сприймає ті ролі, які їй пропонує суспільство, вона обирає найбільш прийнятні і особистісно значимі для неї. Ідентичність можна співставити з самоактуалізацією, яка постійно розвивається та змінюється в залежності від цілої системи зовнішніх та внутрішніх факторів. Самоактуалізація, в свою чергу, самоусвідомлення та самопізнання особистості.

Важливе значення у висвітлені цього питання мають ідеї Р. Бернса, який спирається на теорії Е. Еріксона, Дж. Міда, К. Роджерса. Р. Бернс розглядає «Я-

концепцію» у взаємозв'язку з самооцінкою, як сукупністю установок "на себе" і таким чином є загальною сумою всіх уявлень індивіда про самого себе.

Означену концепцію можна використовувати і при розгляді питання психологічних особливостей релігійної людини. Але надавати перевагу тій чи іншій концепції буде неоправданим, так як доречнішим є комплексний підхід до розгляду цього питання, адже можна визначити як вплив соціуму, так і внутрішні механізми формування «Я-концепції»; в своєму взаємозв'язку вони і дають повноцінну картину розвитку, функціонування та значення «Я-концепції» для віруючої людини, її місця в процесі становлення та утвердження релігійної віри та виникнення і переживання релігійних почуттів.

Зрозумілим є той факт, що формування релігійної людини відбувається під впливом зовнішніх факторів (тут повністю можна погодитися з поглядами Ч. Кулі та Дж. Міда): релігійна родина, діяльність проповідників і т.і., всі ці чинники в комплексі і формують "внутрішні умови" релігійності. Таким чином, створюється своєрідний внутрішній світ, який буде сприймати об'єктивність і змінювати її відповідно до своїх потреб та стандартів.

«Я-концепція» – це відносно стійка, майже повністю усвідомлена система уявлень індивіда самого про себе, на її основі людина будує свої взаємодії з іншими людьми і відноситься до себе; вона виступає, як регулятор взаємовідносин та взаємовпливів особистості та зовнішності, так як особистість в таких умовах, усвідомлює саму себе відносно зовнішніх умов існування. Російський психолог Д.С. Крюков пише: "Я-концепція – необхідний елемент становлення і розвитку самоусвідомлення особистості віруючого" [3, с.86.].

Р. Бернс виділяє в цій концепції три компоненти: когнітивний, аксіологічний та поведінковий. Когнітивний компонент відповідає за конкретні уявлення віруючого про самого себе, однак значимість складових самоопису та їх ієрархія може змінюватися в залежності від контексту, досвіду та умов. Р. Бернс назвав його "образ Я" (самоусвідомлення). Аксіологічна складова формує емоційне відношення до уявлень про самого себе (самооцінка), таким чином, "Я-концепція – це не тільки констатація, опис рис своєї особистості, але і вся сукупність їх оціночних характеристик і пов'язаних з ними переживань" [1, с.3.]. Поведінковий елемент виступає як активність особистості, крім того він може фігурувати як у внутрішньому світі, так і в зовнішній діяльності та поведінці релігійної людини. Досить часто пряме вираження установки в поведінці модифікується або стримується у зв'язку з релігійною невідповідністю, моральними сумнівами індивіда або ж його страху перед можливими наслідками. Таким чином, фактично Я-концепція є не що інше, як відчуття релігійною людиною самої себе.

Яким же чином «Я-концепція» впливає на формування світовідчуття. Що є основним регулятором в процесі формування цієї категорії?

Домінуюче значення має релігійна діяльність, адже саме завдяки їй відбувається формування відносин, зв'язків та взаємопроникнень пізнавального, емоційного та дієвого характеру. Всі вони будуються співвідносячись з явищами та об'єктами релігійного життя.

Світовідчуття носить емоційно-когнітивний характер. Існування людини у цьому світі обмежується невідповідністю реального та ідеального, коли будь-яка втеча від реальності не може бути повною, а життя у цьому світі, в такому яким він є, вимагає компромісу. Найяскравіше елементи світовідчуття реалізується в процесі релігійної практики. Світовідчуття включає цілий комплекс явищ, ситуацій і т.і., "...що характеризується певним відношенням до реалізації потреб суб'єкта. А саме смисловими зв'язками" [4. с.119].

Якщо заглибитися в суть визначення смислових зв'язків відомого російського психолога Д.О. Леонтьєва, то треба зазначити, що змістовними зв'язками будуть виступати саме релігійні потреби та необхідність їх рішення.

Д.О. Леонтьєв виокремлює три основні компоненти розуміння сенсу для людини: онтологічний, феноменологічний та діяльнісний. Онтологічний компонент ілюструє взаємовідносини релігійної людини з матеріальним світом, тобто основні елементи їх зв'язків та взаємопроникнень. Розкривається сутність існування у людському житті елементів реальності та сакральності, можливості їх взаємодоповнення та певна конкуренція на пріоритетне становище. Феноменологічний аспект відображає всю палітру емоційних відносин віруючого до значимих явищ релігійного світу, що в свою чергу створює основу для формування когнітивного і поведінкового аспектів. І останній компонент, поведінковий, пов'язаний із створенням внутрішнього механізму регуляції життєдіяльності. Така регуляція повністю опирається на релігійні канони та норми і повністю керується ними. Найвищою є змістовна регуляція, що базується на цінностях віруючого, які, в свою чергу, і є змістовною базою для формування будь-яких інших структур. Релігійні цінності стають свого роду зв'язуючою ланкою між реальним життям і внутрішнім самовідчуттям людини, а формування світовідчуття не можливе без усвідомленого самовідношення. Відповідно, самовідношення не може формуватися за межами світовідчуття: людина відображає свої відносини із зовнішнім світом і тим самим робить себе об'єктом пізнання, тобто створює основні елементи самовідношення, які, в свою чергу, є спробою відповідати основним принципам світорозуміння. Отже, сенс займає одне із пріоритетних місць в процесі формування релігійної особистості. Звернемося до визначення ряду особливостей сенсу, які виділив Д.О. Леонтьєв [4, с.103-104.]:

- сенс породжується реальними відносинами, які пов'язують суб'єкт з об'єктивною дійсністю (наприклад, пошук емоційної розрядки, який задовольняє релігійна спільнота);
- безпосереднім джерелом сенсоутворення є потреби та мотиви особистості (мотиви у релігійної людини мають широкий спектр: від найпростіших, пов'язаних з буденними потребами, до найвищих духовних цілей);
- сенс володіє дієвістю, тобто виконується функція регуляції практичної діяльності (діяльність людини обумовлюється певними умовами: якщо я буду виконувати релігійні вимоги, тоді отримаю певну очікувану нагороду, найбільш розповсюдженіший приклад);
- сенсові утворення не існують ізольовано, а створюють єдину систему, в середині якої можливі конфліктні відносини, але всі вони пов'язані однією сенсовою структурою, в нашому випадку – це структура, яка має релігійний характер;
- сенси породжуються та змінюються в процесі діяльності (релігійна людина може змінити свої погляди під впливом певної релігійної діяльності і це може кардинально вплинути на зміну самого сенсу).

Таким чином, «Я-концепція» включає в себе певні образи людини і її місця у світі, що представлені її поведінкою та діяльністю. Такі образи обов'язково співвідносяться з тими, що репрезентовані в тій релігії, прихильником якої є дана особа, вони повністю орієнтуються на них. Отже, «Я-концепція» базується на основних догматах певної релігії, виконує її вимоги, підкорюється ідеалам, виступає, як спосіб орієнтації людини у зовнішньому світі та має забезпечувати внутрішню узгодженість особистості. «Я-концепція» виступає як своєрідний формуючий та стабілізуючий принцип, певна самоустановка світовідчуття релігійної людини.

Р. Бернс виділяє три основні модальні самоустановки [1, с.22-23], які є корисними і для розуміння релігійної особистості:

1. Реальне Я – це сприйняття людиною своїх здібностей, ролі, свого статусу, тобто уявлення людини про те, якою вона є насправді. Релігійна людина обумовлює дане розуміння через призму релігійних вимог, вірувальних установок, що присутні в тій релігійній спільноті до якої вона належить; оцінка положення, яке вона займає у даній спільноті, тобто фактичне розуміння себе та свого місця, яке їй належить.
2. Дзеркальне (соціальне) Я – установки, пов'язані з уявленнями індивіда про те, як його бачать інші. В релігійній спільноті думка про кожного теж обумовлюється через певні релігійні норми, які є загально визнаними, тому інколи можна передбачити які вчинки матимуть позитивну оцінку з боку віруючих, а які негативну, тобто дзеркальне Я має повністю відповідати стереотипам, які панують у цій спільноті.
3. Ідеальне Я – установки, які пов'язані з уявленнями індивіда про те, яким він би хотів стати. В кожній релігійній системі вже існують історично складені норми, яким має відповідати людина. Шляхом переконання та навіювання, які досить широко використовуються релігійними організаціями та проповідниками, досить швидко у свідомості людини створюється певний ідеал, до якого вона і намагається прирівнятися. Особистість намагається відповідати ідеальному Я, яке сформувалося у неї завдяки релігії, і робить спробу узгодити реальне Я та соціальне Я, інакше може розпочатися дезадаптація особистості. К. Роджерс говорив, що "дезадаптацію слід розуміти як результат спроб відмежувати «Я-концепцію», що склалася від загрози зіткнутися з таким досвідом, який з нею не узгоджується" [1, с.19.]. Крім того, така неузгодженість та невідповідність може привести до депресії, яка буде руйнувати релігійні почуття особистості. Саме у цьому випадку, релігійна віра бере на себе функцію компенсації ідеального, шляхом різноманітних норм викладає цілий ряд умов, за яких особистість зможе досягти ідеального Я.

Формування «Я-концепції» релігійної людини обумовлюється, існуванням образу Я, тобто уявлень індивіда про себе, які визначаються тими релігійними почуттями, що супроводжують людину в процесі самоусвідомлення, які в свою чергу і виступають частиною «Я-концепції». В цьому плані під Я-образом, розуміється опис людиною своїх релігійних почуттів на рівні елементарного логіко-мовленевого мислення. Людина робить спробу дати собі оцінку, оцінити відповідно до існуючих релігійних норм. Фактично самооцінка тут буде виступати судженням про причино-наслідкові зв'язки появи релігійних почуттів, які і будуть впливати на тенденції поведінки релігійної людини.

Отже, «Я-концепція» в своїй основі опирається на найважливіших принципах тієї чи іншої релігії, орієнтується на її вимоги, є своєрідним способом, який орієнтує людину у навколишній дійсності та має забезпечувати внутрішню узгодженість особистості. Я-концепція є певним каталізатором формування самоустановки світовідчуття релігійної людини. Вона повністю відображає всі головні модальні самоустановки: Я реальне, дзеркальне та ідеальне, які фактично обумовлюють існування релігійної особистості та визначають її принципи саморозуміння. Цей процес обов'язково опосередкований через релігійні почуття, які формують самооцінку, що буде виступати як судження про причино-наслідкові зв'язки виникнення, утворення та функціонування релігійних почуттів. Останні, в свою чергу, будуть впливати на особливості поведінки та діяльності релігійної людини, а значить і на сам процес світовідчуття.

Джерела та література

1. Бернс Р. Что такое Я-концепция // http// www.djerelo.com
2. Джемс У. Психология. – М., 1991.

3. Крюков Д.А. Я-концепция религиозной личности // Вестник Московского университета. Философия. – 2006. – №6. – С.73-87.
4. Леонтьев Д.О. Психология смысла. – М.,1999.
5. Эриксон Э. Идентичность, юность и кризис. – М.,1996.

Анотація

«Я-концепція» релігійної особистості формується на основних принципах релігійного віровчення. Вона виступає певним каталізатором формування самоустановки, а значить і світовідчуття релігійної людини. «Я-концепція» відображає модальні самоустановки: Я реальне, дзеркальне та ідеальне, які обумовлюють існування релігійної особистості та визначають принципи її самоусвідомлення. «Я-концепція» релігійної особистості – є складним, багатогранним та маловивченим явищем, котре вимагає докладного та всебічного аналізу.

Summary

I-conception of a religions is formed on the main principles of religions dogma. It represents a certain accelerator in formation of self-motivation, world outlook and perception of a religions person. I-conception reflects modal self-motivation: I-real, I-reflected and I-ideal, which stipulates existence of a religions person and certain principles of its self-consciousness.

I-conception of a religions person presents a complicated, complex and insufficiently known phenomenon, which requires deep and thorough analysis.

УДК 94 (477)

В.Г. Меша

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ 1875-1900 РОКІВ

У XIX ст., вперше в історії Російської православної церкви на землях давньої Русі, тема матеріального забезпечення духовенства стала предметом широкого суспільного обговорення. Обговорення відбувалося з характерною для інтелігенції того часу зверхністю та жорсткістю. Такі центральні періодичні видання як журнали «Слово», «Русская Речь» на початку 1880-х рр. відкрито писали про експлуатацію духовенством селянства, називаючи священиків "жерцями православного капища, які принижено дзвенять гаманцем й обирають пироги". Видання «Вестник Европы» та «Русский вестник» наголошували на падінні благочестя в середовищі духовенства [1; 2].

Дійсно, проблема сутяжництва існувала і її визнавали самі священно-церковнослужителі. Але належить відзначити, що суми або усталені розміри винагороди за требовідправлення в останній чверті XIX ст. були помірними. Саме так можна сприймати дані єпархіальних друкованих органів щодо традиційної винагороди за хрещення (зазвичай 3 коп.), причастя хворих на дому (3 коп.), єлеосвячення (1 руб. на причт), шлюб (1 руб. на причт), освячення ікони (3 коп.), поховання дорослих (30 коп.), молебень у церкві (10 коп.) [2]. Беручи до уваги основний набір необхідних треб, зокрема сповідь, освячення ікони, паски на Великдень, освячення полів, колодязя та саду, молебень у церкві, панахиду, виходить, що середні витрати на це парафіянина сільської місцевості складали не більше 50 коп. на рік. У разі надзвичайних обставин ці витрати зростали до 1,5 руб., і то лише внаслідок здійснення таїнства шлюбу або єлеосвячення. Поховання ж небіжчика, вірніше сам церковний ритуал при похованні, коштував родичам від

10 коп. (за відспівування дитини) до 30 коп. (за дорослого) [2]. При цьому середня місячна заробітна плата найманого селянина під час сівби, сінокосу та жнив, наприклад на Волині наприкінці 1870-х рр., складала від 5 до 9 руб. [3, арк.71-74]. Отже, можемо стверджувати, що вищенаведені витрати були посильними для трудящого селянина.

Ще меншими були витрати селянина-парафіянина на потреби церкви. Так, у Київській єпархії в 1878 р. сукупний дохід церков складав 535 тис. 114 руб. 75 коп. Враховуючи, що за винятком оброчних статей та відсотків з капіталів церков у банках, пожертвування від парафіян складали 500 тис. 258 руб. 70 коп., а також беручи до уваги кількість православного населення (1 975 000 душ), отримуємо суму відповідних витрат у розмірі 25 коп. на рік [4, с.237-238].

Тим не менше, проблема існувала і вона лежала у двох площинах – моральній та матеріальній. У другій половині XIX ст. вже було загальновизнано, що стягнення за треби завдавало удару суспільному авторитету духовенства, а відмова від доходів за требовідправлення зобов'язувала до перегляду державної політики щодо фінансування духовенства у бік його суттєвого збільшення. Волинський губернатор О. Дунін-Борковський у своєму звіті імператору за 1900 р. відзначав, що приниженість православного духовенства значною мірою визначається матеріальною незабезпеченістю та необхідністю годуватися від пастви і, внаслідок цього, залежати від неї. Казенного утримання священики отримували дуже мало і недостачу поповнювали або сільським господарством, яке давало дуже скромний заробіток та віднімало багато часу, або зборами за треби, які, подеколи, виявлялись близькими до сутяжництва. За три роки (1898-1900 рр.) до канцелярії губернатора надійшло більше 20 прохань від парафіян щодо сприяння в переведенні своїх парафіяльних священиків на інші парафії. Основні причини – сутяжництво, неналежне ставлення до своїх обов'язків та парафіян [5, арк.3зв.-4]. З огляду на вищеозначене волинський губернатор наголошував на невідкладному завданні – забезпечити духовенство достатнім жалуванням та заборонити священно-церковнослужителям годуватися з парафій [5, арк.4].

Можливість вирішення проблеми забезпечення причтів парафіяльних церков обговорювалась і в пресі. В 1884 р. «СПб. Ведомости» опублікували спеціальну аналітичну статтю з цього приводу – «По вопросу об обеспечении духовенства», яка оприлюднила приблизні розрахунки – скільки коштуватиме державі переведення всього парафіяльного духовенства на постійне жалування. Виходячи із середньої кількості членів родини священика або причетника (4 чол.) та визначаючи мінімально необхідні кошти для цієї родини в 200 руб. (по 50 руб. на кожного члена родини – сума річного заробітку звичайного робітника), утримання церковних причтів на постійному жалуванні обійшлося б державі в суму понад 18 млн. руб. (загальна кількість священно-церковнослужителів на той час складала 93 866 чол.). Тобто держава мусила б одразу втричі збільшити свої витрати на утримання духовенства порівняно з 6 млн. руб. станом на 1880 рр. Такі витрати не під силу ані земствам, ані державі – наголошувалось у пресі [6, с.647-648].

Після секуляризації заселених церковних маєтностей (1764 р.) встановився порядок, за яким архієрейські дома, монастирі та церкви обов'язково забезпечувались земельними володіннями. Для парафіяльних церков цей наділ мав складати від 33 до 99 десятин (десятина дорівнювала 1,1 га). Церковні землі не обкладалися податками, в тому числі земськими зборами, і поділялися на присадибні та польові (оранка та покоси). Обробляли землю кожен священик або причетник по-своєму – засобами власного господарства, або орендаторів. У разі передання землі в оренду спільно цілим причтом, орендна плата ділилась пропорційно, у відповідних долях. Наприклад, причетник, за традицією, мав право на четверту частину земельного наділу або прибутку з землі. Орендні кошти вносились до кружки

прибутків причту і видавалися кожному члену причта помісячно або кожної третини року. Прибуток від однієї десятини землі в останній чверті XIX ст. складав близько 5 руб. на рік [7].

Найбільші маєтності серед церковних володінь в Україні належали Київській митрополичій кафедрі, які перебували у віданні економії Києво-Софіївського митрополичого дому. Їх площа складала 1 247 десятин. Маєтності включали: декілька торгових лавок біля Києво-Софіївського собору; город на Кудрявці (3 дес.); Паньківську дачу (93 дес.); Гнилетчинську дачу (268 дес.); Совську дачу (288 дес.); Теремську дачу (578 дес.); урочище Лящівка (7 дес.); у місті Білогородці 2 млина та 10 дес.; декілька торгових лавок біля Києво-Софіївського собору та двір для постою на Солом'янці. Прибуток від цих маєтностей станом на початок 1880-х рр. складав до 4 500 руб. на рік [4, с.4-5].

Наділи парафіяльних церков у сільській місцевості України складали в середньому 30-35 десятин орної землі та сінокосів (без урахування присадибної ділянки, яка, при цьому, забезпечувала родини священно-церковнослужителів городиною, фруктами). Це ми бачимо на прикладі правобережних і центрально-східних єпархій. Зокрема, у Київській єпархії у користуванні духовенства перебувало 55 476 десятин орної та сінокосної землі [8].

При цьому сільське духовенство, з огляду на нерівномірний розподіл державних коштів на жалування священно-церковнослужителям, нерідко вважало прибутки від землі як основні [8].

Найбільше жалування у духовному відомстві отримував обер-прокурор. Так, обер-прокурор Св. Синоду, статс-секретар, член Державної ради та Комітету міністрів, сенатор, дійсний таємний радник К.П. Побєдоносцев мав оклад в розмірі 16 тис. руб. на рік, а також додаткових виплат до жалування – 2 тис. та 4 тис. орендних. Його заступник – товариш обер-прокурора Св. Синоду, сенатор, таємний радник В.К. Саблєр отримував 10 тис. руб. жалування та 2 тис. руб. за орендними статтями Св. Синоду [9, с.3].

До тієї категорії духовенства, яка пріоритетно забезпечувалась грошовим утриманням, належали єпархіальні преосвященні та вікарні єпископи. Жалування правлячого єпископа складало від 4 до 5,5 тис. руб., а вікарного – понад 2 тис. руб. При цьому найбільші прибутки серед архієреїв України мав Київський митрополит. Від скарбниці на утримання митрополита асигнувалося 4 000 руб. та на утримання митрополичого дому і хору 5 175 руб. Крім цього Київська митрополича кафедра отримувала прибутки від власних маєтностей в розмірі 4 тис. 500 руб. на рік та мала 49 000 руб. капіталів у відсоткових паперах [4, с.4-5]. На утримання першого вікарного єпископа Київської єпархії – єпископа Чигиринського, настоятеля Золотоверхо-Михайлівського монастиря держава асигнувала зі скарбниці 2 124 руб [4, с.10]. Водночас вікарні єпископи інших єпархіальних центрів отримували значно менше жалування. Наприклад оклад вікарного єпископа Полтавської єпархії – єпископа Прилуцького, складав 1 000 руб. (крім тих коштів, які він отримував як настоятель Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря) [10, с.100]. За потреби держава забезпечувала додаткове фінансування єпархіальних центрів [11, арк.17-17зв.,23].

Фінансування представників білого духовенства в єпархіях України мало свої особливості. У зв'язку з загрозою посилення католицького прозелітизму в західних губерніях Російської імперії до сфери пріоритетного фінансування потрапили Київська, Волинська та Подільська губернії. Жалування священиків та причетників у відповідних єпархіях було найбільшим в Україні та перевищувало середні показники в імперії. Згідно встановлених окладів, затверджених імператором 1 січня 1868 р., двочленні причти сільських церков Київської, Подільської та Волинської єпархій отримували по 350 руб. на рік. Священику припадало 300 руб. та псаломщику –

50 руб [12, арк.3зв.]. Загальна картина грошового забезпечення духовенства з урахуванням ієрархії та місця служіння, наприклад у Київській єпархії, виглядала наступним чином: при київському кафедральному соборі протоієрей мав оклад у розмірі 1 200 руб., ключар – 800 руб., два священики – по 600 руб., два диякони – по 500 руб., два іподиякони – по 400 руб., два псаломщики – по 300 рублів [4, с.240].

У східних та південних єпархіях України матеріальне забезпечення було відносно гіршим. Жалування причту полтавського кафедрального собору складало: кафедрального протоієрея – 400 руб., ключаря – 300 руб., двох священиків та протодиякона – по 250 руб., диякона та іподіакона – 180 руб., двох псаломщиків – по 140 руб. Крім жалування, причт користувався відсотком з капіталу 4 479 руб. та землею – понад 9 десятин. Для проживання причт мав на кінець XIX ст. три будинки та був закладений ще один кам'яний двоповерховий [13, арк.1-1зв.; 10, с.137].

Сільські батюшки отримували жалування в середньому від 120 до 160 руб., а псаломщики від 30 до 40 руб. Причти сільських церков мали в середньому по 30 десятин землі та причтовий капітал від 300 до 1 000 руб., з якого священик та причетник отримували певний відсоток прибутків. У містах ієреї та протоієреї отримували жалування від 150 до 500 руб., диякони – від 150 до 200 руб., а псаломщики – від 60 до 150 руб. [10, с.147-157]. При цьому з 9 парафіяльних церков у Полтаві священно-церковнослужителі п'яти парафій зовсім не отримували жалування і мали при цьому лише по три десятини землі на причт (міські парафіяльні церкви зазвичай мали значно менші земельні наділи ніж сільські церкви) [10, с.147-157].

Частка причтів, які зовсім не отримували жалування у містах була більшою, аніж у сільській місцевості. В селах Полтавської єпархії понад 95 % причтів отримували грошове забезпечення від скарбниці, у містах – не більше 80 % [10, с.147-157].

Священно-церковнослужителі причтів парафіяльних церков України значно краще фінансувалися державою, аніж духовенство більшості великоруських єпархій. Так, у 1876 р. загалом в імперії фінансувалося 58 % парафіяльних церков. В Україні – 96 % [14].

Факт майже 100-відсоткового охоплення парафіяльних церков єпархій України системою державного фінансування пояснюється й намаганням держави знайти мотивацію для пастирського співробітництва з владою та асиміляційною політикою Російської імперії [15, с.8].

Враховуючи, що середній розмір прибутку православного причту за требовідправлення (третя стаття доходів) в останній чверті XIX ст. складав трохи більше 200 руб. [16], можемо стверджувати, що сукупний річний прибуток священно-церковнослужителів однієї парафії складав від 600 руб. на сході та півдні до 800 руб. у правобережних єпархіях України. Ця сума доходів видається соціально прийнятною [17, арк.1-1зв.,10-10зв.,11,18зв.; 18, арк.1-1зв.,6-7зв.,10зв.-11зв.]. Це при тому, що священно-церковнослужителі змушені були сплачувати значні кошти за навчання дітей (близько 90 руб. на рік за перебування сина або доньки у духовному училищі) [19], та мали проблеми із житлом [17, арк.1-11; 18, арк.11].

Одним із важливих аспектів організації матеріального забезпечення представників духовного стану було надання пенсій священно-церковнослужителям та членам їхніх родин у разі смерті батька родини. Це була найслабша ланка соціального захисту духовенства. До прийняття в червні 1902 р. нового пенсійного статуту, пенсії священиків складали 130 руб. на рік, для їхніх вдів – від 65 (якщо не мали дітей, або лише дорослих дітей) до 90 руб. (якщо мали малолітніх дітей) [20].

Пенсійний фонд формувався за рахунок двовідсоткових відрахувань із жалування духовенства та частини державних коштів; отже представники духовенства мали повне право на отримання пенсії ще й як вкладники. Але

традиційні бюрократичні зволікання і недбалість чиновників призводили подеколи до того, що навіть, заслуживши пенсію після 35 років служіння, ієреї єпархіального відомства могли більше року чекати на початок пенсійних виплат, залишившись без засобів до існування. З огляду на цю проблему в 1887 р. Св. Синод вийшов із поданням до Державної ради про виплати пенсій священнослужителям за єпархіальну службу та їхнім родинам за рахунок загального пенсійного кредиту департаменту державного казначейства, що й було затверджено імператором 2 червня 1887 р. [21, с.205].

Для допомоги духовенству, яке не вислужило 35-річного строку, існував невеликий капітал, заснований за затвердженою імператором пропозицією Державної ради у вересні 1865 р. та який складався із внесків парафіяльного духовенства, що не отримувало казенне жалування. За 1878 р. таку допомогу було виплачено 1 002 особам і середня сума допомоги складала 45 руб. (витрачено понад 45 тис. руб.) [20; 21, с.206].

Після затвердження імператором нового статуту (1902), пенсійне забезпечення значно зросло й охопило різні прошарки духовенства, відповідно до звань та терміну служіння в духовному відомстві. Єпископи, після того як ішли на спокій, отримували пенсію в розмірі 1 000 руб. від державної скарбниці або губернського чи, навіть, повітового бюджету [9, с.214-237]. Священнослужителі та псаломщики, які прослужили від 20 до 30 років, отримували пенсію в розмірі третини окладу, ті, що прослужили від 30 до 35 років – дві третини окладу, хто мав стаж 35 років і більше – отримували пенсію в розмірі повного окладу. Представники духовенства, які виходили за штат внаслідок втрати здоров'я або захворівши на невиліковну хворобу отримували пенсію: ті, що прослужили від 10 до 20 років – третину окладу; від 20 до 30 років – дві третини; 30 років та більше – повний оклад. Удовам священнослужителів і псаломщиків призначалася пенсія в розмірі половини пенсії чоловіка. Вдовам та дітям, які мали право на пенсію (до 21 року), додавалася до половини пенсії третина другої половини на кожного сина або доньку. Ті, хто мав трьох малолітніх дітей отримували повну пенсію чоловіка. Сам же пенсійний оклад призначався в розмірі, який у більшості відповідав жалуванню священно-церковнослужителів західних єпархій Російської імперії. Так, кафедральні протоієреї (настоятелі кафедральних соборів) отримували 500 руб., ключарі кафедральних соборів та штатні протоієреї – 400 руб., нештатні протоієреї, священики міських і сільських церков та протодиякони кафедральних соборів – 300 руб., диякони на псаломщицьких вакансіях і штатні псаломщики міських та сільських церков – 100 руб. [22].

Питання матеріального забезпечення духовенства, зокрема виплати одноразової допомоги та надбавок до пенсій вирішувались і на місцевих рівнях. Уже в 1890-х рр. в кожній єпархії України існували товариства взаємної допомоги, емеритально-допоміжні або взаємно-допоміжні каси [21, с.206; 23, арк.4-10; 24, с.82-86].

Утворені організації матеріальної взаємодопомоги діяли досить ефективно. Опрацьовуючи протоколи єпархіального з'їзду депутатів духовенства Подільської єпархії за 1896 р. можна встановити, що місцева єпархіальна каса взаємної допомоги володіла сумою в розмірі 590 тис. 710 руб [24, с.83]. Вкладники каси були поділені на категорії в залежності від їхніх можливостей щодо відрахувань до загального допоміжного фонду [25; 24, с.83].

Статутні документи товариств взаємної допомоги також засвідчують досить високий рівень організаційної підготовки кооперативної фінансової діяльності. Так, засноване 1893 р. Київське товариство взаємної допомоги було зорієнтоване на використання грошових внесків для видачі пенсій вдовам та сиротам духовенства Київської єпархії, самим священно-церковнослужителям після виходу їх за штат, а

також особам, які мають відношення до духовного відомства і бажають брати участь у формуванні каси товариства. Капітал мав приростати не лише за рахунок вкладів майбутніх користувачів каси взаємної допомоги, а й через отримання відсотків з банківських вкладів та придбаних цінних паперів [23, арк.4,6-7,9-9зв.].

Отже, означений період основними джерелами прибутків православного духовенства були земельні наділи, жалування та плата за треби. Загальний річний прибуток священно-церковнослужителів однієї парафії в Україні складав від 600 руб. на сході та півдні до 800 руб. у правобережних українських єпархіях. З урахуванням того, що духовенство, незважаючи на пільги, змушене було сплачувати значні кошти за навчання дітей та залишалася невирішеною проблема забезпечення священно-церковнослужителів окремим житлом, можемо говорити про посереднє матеріальне забезпечення духовенства в Україні. При цьому загальний рівень цього забезпечення був, нерідко, вищим за відповідні показники в інших регіонах Російської імперії. У зв'язку з явною загрозою посилення католицького прозелітизму в західних губерніях до регіону пріоритетного фінансування потрапили Київська, Волинська та Подільська губернії. Жалування священиків та причетників у відповідних єпархіях було найбільшим в Україні та перевищувало середні показники в імперії. У майже 100-відсотковому охопленні парафіяльних церков єпархій України системою державного фінансування можна вбачати також елемент асиміляційної політики Російської імперії.

Джерела та література

1. В чем обвиняют духовенство и справедливы ли эти обвинения // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 38. – Ч. неоф. – С. 1-4.
2. Свящ. И. Жаловский. Заметки сельского священника // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 32-33. –Ч. неоф. – С. 9-11.
3. ЦДІАК. – Ф. 442, оп. 532, спр. 181.
4. Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства... – К., 1882.
5. РГИА. – Ф. 1282, оп. 3, д. 459.
6. Див. дет.: По вопросу об обеспечении духовенства // Вера и разум. Листок для Харьковской епархии. – 1884. – № 21.
7. Завьялов А. Земли церковные // Православная Богословская энциклопедия / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1904. – Т. V. – С. 688-689; Братский совет новорукоположенному в сельский приход священнику (Опыт практического руководства для пастырей) священника Афанасия Недельського. – К.: Типогр. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Вып. 1.
8. Свящ. Жаловский. Сколько церковной земли в Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – Ч. неоф. – № 39. – С. 6.
9. Состав Св. Прав. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1901 г. – Б.М., Б.Г.
10. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. Историко-статистический опыт. – Полтава: Типо-литография М.Л. Старожицкого, 1901.
11. РГИА. – Ф. 797, оп. 29, II отд., 2 стол, д. 181.
12. РГИА. – Ф. 796, оп. 169, II отд., 2 стол, д. 1127.
13. РГИА. – Ф. 796, оп. 169, II отд., 2 стол, д. 976.
14. Підраховано за: Извлечение из Всепод. отчета Обер-прокурора Св. Синода... за 1876 г. – СПб., 1877. – Прил. – С. 102-103; Всепод. отчет Обер-прокурора Св. Синода... за 1892-1893 гг. – СПб., 1898. – Прил. – С. 10-17.
15. Миллер А. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении. – СПб., 2000.
16. Див. дет.: Жаловский И. Заметки сельского священника // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 32-33. – С. 9.
17. ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1011, спр. 383.
18. ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1011, спр. 390.

19. От правления Лубенского духовного училища // Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – № 19. – Ч. оф. – С. 518-519; К сведению духовенства Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости . – 1899. – № 19. – Ч. оф. – С. 516.
20. Извлечение из Всепод. отчета обер-прокурора Св. Синода... за 1878 г. – СПб., 1879. – С. 271-272.
21. Извлечение из Всепод. отчета обер-прокурора Св. Синода за 1887 г. // Церковные Ведомости. – 1891. – № 20.
22. Марков Н. Духовенство // Православная богословская энциклопедия или Богословский энциклопедический словарь / Под ред проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1904. – Т. V. – С. 120-122.
23. РГИА. – Ф. 796, оп. 174, II отд., 3 стол, д. 937.
24. Протоколы Епархиального Съезда депутатов духовенства Подольской епархии 1896 г. // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – Прил. к № 32.
25. Ведомость о церквах и белом духовенстве за 1893 г. // Всепод. Отчет обер-прокурора... за 1894-1895 гг. – Прил. – СПб., 1898. – С. 14-17.

Анотація

У представленій статті проаналізована одна із важливих складових суспільного статусу духовенства – його матеріальний стан. Автор відзначає, що неоднозначна оцінка джерел фінансування духовенства з боку громадськості в Україні останньої чверті XIX століття крилася в протиріччі між одержавленим статусом православної церкви і неспроможністю держави цілковито забезпечити його матеріальне утримання.

Summary

The article gives the analysis of Orthodox clergy welfare standards in 1875-1900 on the Ukrainian territory.

УДК 322:281.93 (477) "19"

О.А. Чиркова

ПРАВОСЛАВНІ МОНАСТИРІ ТА СТАНОВИЩЕ ЧЕРНЕЦТВА У КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ XIX СТОЛІТТЯ

Необхідність неупередженого та зваженого вивчення історії та тенденцій розвитку діючих на території України конфесій актуалізується і подіями сучасного життя. Адже останнім часом спостерігається посилення впливу релігії на розвиток соціальних і культурних процесів в Україні та участь релігійних об'єднань у суспільно-політичному житті. Тому дослідження історичного минулого Церкви в Україні в цілому та розвитку та становища православних монастирів, зокрема, є актуальним для з'ясування витоків тих розбіжностей у поглядах, традиціях та діяльності, які існують на сьогодні у різних релігійних конфесій. Тому основною метою даного дослідження є визначення матеріального та юридичного становища монастирів та чернецтва Київської митрополії, беручи за основу джерельну базу Київських єпархіальних відомостей, які видавалися у другій половині XIX ст.

Перші монастирі почали з'являтися на території України невдовзі після прийняття християнства. Їхня кількість постійно змінювалась і XIX ст. не є у цьому відношенні виключенням. Після введення штатного розкладу для монастирів у 1786 р., у штаті Київської митрополії на державному утриманні було сім чоловічих монастирів, Києво-Печерська Успінська Лавра та чотири жіночі монастирі [18, с.54].

На сторінках «Епархиальных ведомостей» приділено багато уваги питанням заснування, оглядам історії окремих монастирів та їх матеріального забезпечення. Цим проблемам присвячені статті М. Маліженовського, П. Лебединцева,

О. Єфимова, архієпископа Філарета Гумілевського, П. Мазанова, В. Пархоменка, К. Олійникова. Коливанню кількості монастирів у XIX ст. сприяло, з одного боку, переведення монастирів з одного класу в інший, а приписних у самостійні, а з іншого боку, поява і влаштування нових монастирів. Відповідно до наказу Синоду від 25 квітня 1865 р. для відкриття нового монастиря було потрібно: а) щоб з метою монастирського життя поєднувалися цілі благодійницькі та виховні, б) щоб монастирське життя базувалося на засадах спільного життя [9, с.89].

Монастирі поділялися на три типи: неспільножитні, спільножитні та єдиновірські. З 60-х років XIX ст. законодавство починає остаточно розрізняти монастирі із спільножитнім та неспільножитнім устроєм. Причому, у першому типі монастирів братія усе їй потрібне отримувала від монастиря, за розпорядженням настоятеля, а свою працю надавала на користь монастирю. У монастирях неспільножитніх братія мала лише спільну трапезу, все ж інше вона могла придбати для себе власними зусиллями при допомозі від казни, від прибутків з монастирських орендних статей та пожертв [9, с.117]. Також ченці мали право на продаж власного рукоділля, хоча і з дозволу настоятеля та за посередництвом вибраних представників братії похилого віку. Настоятелів спільножитніх монастирів обирали з ченців цієї ж обителі або при потребі, з іншого спільножитнього монастиря. Обрання проходило у присутності благочинного над монастирями і здійснювалось таємним голосуванням. Настоятелі інших монастирів обиралися місцевою духовною владою і затверджувалися Синодом.

Настоятель обов'язково мав помічника, який допомагав йому в управлінні та охороні майна та заступав настоятеля під час його відсутності. Якщо монастир мав якісь особливі давні права, привілеї та звичаї, то їх описували та пропонували на затвердження єпархіальному архієрею [23, с.81-92].

Єдиновірські монастирі з'явилися у XIX ст. У 1800 р. Московський митрополит Платон подав до Синоду правила, на яких мало базуватися єдиновірство, з тим, щоб розкольники-старообрядці, які б побажали прийняти ці правила, могли називатися єдиновірцями. Для них були висвячені священнослужителі, які мали право проводити богослужіння за книгами, які з'явилися до розколу у правління патріарха Никона, їм дозволялося причащатися Св. Таїн Православної Церкви [7, с.255]. Священики поставлялися єпархіальним архієреєм, якому вони підлягали у духовних справах. У такий спосіб намагалися вирішити проблему розкольників, які бажали повернутися у лоно офіційної Православної Церкви.

Після реформи 1786 р. у Київській митрополії у штаті перебували Пустинно-Миколаївський, Золотоверхо-Михайлівський, Грецько-Катеринінський, Лубенський Преображенський, Переяславський Вознесенський, Києво-Видубицький, Козелецький Георгіївський чоловічі та Києво-Флорівський, Києво-Богословський, Козелецький Богословський та Золотоніський Благовіщенський жіночі [24, с.212].

Впродовж XIX ст. кількість чоловічих монастирів Київської митрополії поступово змінювалася. У 1835 р. нараховувалося п'ять штатних монастирів, не враховуючи Києво-Печерської Лаври, у Києві: Києво-Братський Училищний Богоявленський, Видубицький Михайлівський, Катеринінський Грецький, Золотоверхо-Михайлівський, Пустинно-Миколаївський. Поза межами Києва у повітах були розташовані позаштатні монастирі: Богуславський Миколаївський Успінський, Виноградський Ірдинський Успінський, Беліловський Георгіївський, Лебединський Георгіївський, Жаботинський Онуфріївський Пустинний, Корсунський Гуляницький Онуфріївський, Матронинський Свято-Троїцький, Мошногорський Вознесенський, Медведівський Миколаївський Пустинний, Ржищевський Преображенський – всього десять [1, с.19]. У 1840 р. було закрито Беліловський Георгіївський монастир, а у 1845 р. – Лебединський Георгіївський. Ржищевський Преображенський монастир у 1852 р. став жіночим [8, с.20]. У 1866 р. був відкритий Київський Троїцький монастир.

У 1884 р. Київський митрополит Платон подав клопотання до Св. Синоду про відновлення Межигірського чоловічого монастиря і про відкриття при ньому ремісничого училища для дітей духовенства. 16 червня 1884 р. було видано наказ про передачу будівель та землі фаянсової фабрики (фабрика була розташована на території монастиря з часу його закриття у 1786 р.) під опікунство єпархіального керівництва для обладнання монастиря [20, с.20]. Через два роки 11 січня 1886 р. Синод видав наказ «Про відновлення Києво-Межигірського монастиря»: а) відновити з назвою Києво-Межигірський Спасо-Преображенський першокласний спільножитній; б) приписати до нього Києво-Троїцький монастир з усіма землями і грошовими капіталами; в) призначити ігумена Іону з Троїцького монастиря архімандритом відновленого [22, с.194] . Проте, у 1894 р. Троїцький монастир було відокремлено як самостійний, а Межигірський, за наказом Синоду, був перетворений на жіночий і переданий у завідування ігумені Калісфені Києво-Покровського монастиря [20, с.22].

У більшості випадків монастирі очолювали архімандрити або ігумени. Проте, Києво-Печерської Лаври священноархімандритом був митрополит Київський і Галицький, який мав тут свого намісника. Впродовж століть Києво-Печерська Лавра була одним з найбільших центрів церковного життя в Україні й взірцем чернечого подвигу. Ближні печери (Антонієви) складали особливий монастир, котрий перебував під управлінням власного керівника, який, як і настоятель дальніх (Феодосієвих) печер монастиря, був залежним від лаврського архімандрита та її Собору [2, с.93].

Вікарні єпископи також могли очолювати монастирі. Так, перший вікарій Київської митрополії єпископ Чигиринський керував Золотоверхо-Михайлівським монастирем, мав намісника і отримував окрему платню на себе і свій штат – по 4125 руб. на рік (за штатним розкладом 1842 р.) [13, с.26]. Коли з'явився другий вікарій, під його владу віддали Братський Богоявленський монастир [16, с.5]. З 1884 р. другий вікарій єпископ Уманський керував Київським Пустинно-Миколаївським монастирем [21, с.13].

Кількість жіночих монастирів у Київській митрополії впродовж XIX ст. змінювалось від трьох до п'яти. У 1803 р. у відомості про особистий склад монастирів Київської єпархії вказується: Київський Флорівський Вознесенський дівочий монастир, Лебединський Миколаївський та Святотроїцький Чигиринський монастирі [1, арк.6,36,92]. В аналогічній відомості за 1815 р. відзначено, що Чигиринський та Лебединський монастирі є позаштатними [1, арк.12-13]. Те ж саме підтверджено і у 1835 р. [1, арк.19]. У 1852 р. колишній чоловічий Ржищевський Преображенський монастир був перетворений на жіночий.

У 1842 р. був виданий новий штатний розклад для монастирів. За ним Лебединський Миколаївський монастир був записаний до штату і возведений у другий клас. Таким чином, до 1889 р. у Київській єпархії було два штатних та два позаштатних жіночих монастиря. У 1889 р. був заснований Київський Покровський спільножитній жіночий монастир. У 1894 р. до них приєднався перетворений на жіночий Києво-Межигірський Спасо-Преображенський монастир.

За штатами визначалися джерела поповнення монастирського кошторису. Прибутки монастирів можна розподілити на 5 видів: перший – від уряду у вигляді доходів з земельних угідь; другий – у вигляді грошової допомоги, також від уряду; третій – пожертви і приношення від богомольців; четвертий – гроші, які отримувались від здачі в оренду будинків, які належали монастирям; п'ятий – відсотки з капіталів в банківських установах [17, с.69-70].

Відповідно до штатного розкладу 1842 р. чоловічі монастирі першого класу отримували з державної скарбниці 3185 руб., жіночі – 2765 руб.; чоловічі другого класу – 2220 руб., жіночі – 2155 руб.; чоловічі третього класу – 1546 руб., жіночі – 1455 руб. на рік [19, с.1]. Але кошторис кожного монастиря визначався окремо, відповідно до його становища.

В середині XIX ст. в Київській митрополії монастирів третього класу не було. Відповідно до даних 1864 р. монастирі єпархії мали отримувати такі кошти: Києво-Печерська Лавра – 5309 руб. 88 коп., Михайлівський Золотоверхий – 3186 руб., Братський Богоявленський – 3165 руб. 47 коп., Миколаївський Пустинний і Видубицький – по 2220 руб. на рік; жіночі – Флорівський Вознесенський – 2756 руб., Лебединський Миколаївський – 2155 руб. на рік.

У 1871 р. штатні оклади монастирів зросли, тому і на єпархію почали виділяти більше коштів – 27252 руб. 47 коп. Зокрема, Києво-Печерська Лавра отримувала 8643 руб. 88 коп. (з 1865 р. Лаврі було даровано додаткові 4000 руб., з відрахуванням на духовну консисторію 660 руб. [17, с.90]), Києво-Михайлівський – 3845 руб., Братський – 3928 руб. 19 коп., Пустинно-Миколаївський – 2720 руб. 40 коп., Видубицький – 2692 руб., Флорівський – 3150 руб., Лебединський – 2273 руб. [4, с.64-65].

Кожен монастир користувався також відсотками з внесків на користь монастирів, а штатні оклади час від часу змінювались. До того ж, монастирі володіли землею, лісами, озерами, а подекуди, й млинами. Так Миколаївський Пустинний монастир мав 211 дес. землі, 9 дес. дубового лісу та озеро [21, с.28]. Михайлівський Золотоверхий монастир мав 90 дес. землі, садибу на р. Либідь, млин та хутір з 11 дес. землі [13, с.26]. Флорівський Вознесенський дівочий монастир користувався 267 дес. землі, пасікою та трьома млинами [95, с.597]. Богуславському Свято-Миколаївському належали: хутір, 53 дес. землі і до 6000 руб. відсотків з капіталів, які були внесені на його користь [10, с.385]. Виноградському Успінському Ірдинському монастирю належали 50 дес. землі [12, с.536]. Медведівський Миколаївський монастир мав 963 дес. землі, два водяні млини та рибну ловлю [14, с.47-48], Корсунський Онуфріївський – 39 дес. землі, хутір з млином та 5 невеличких озер [11, с.362]. Чигиринський Свято-Троїцький монастир отримував з казни грошову допомогу у 89 руб. 79 коп., прибуток з капіталів до 7500 руб. на рік., до того ж, з 1846 р. монастир почав користуватись майном закритого Георгіївського Лебединського монастиря: хутір, водяний млин, сади та 111.5 дес. землі [25, с.506-507].

Таким чином, можна зазначити, що монастирі поділялися на три типи за своїми статутами та умовами функціонування; були штатними або позаштатними, що відбивалося на їхньому фінансуванні. Частина монастирів знаходилася під керуванням вікарних єпископів, іншими керували архімандрити чи ігумени й дуже рідко настоятелем монастиря міг стати ієроченець.

У першій половині XIX ст. за правління Олександра I, архієрейським домам та монастирям було надано право придбання нерухомої власності, за умов отримання Височайшого дозволу і тільки незаселеної землі [18, с.1078]. Міські будинки звільнялися від військового постою, поземельного збору та інших міських повинностей, крім зборів за бруківку та ліхтарі. Від поземельних податків звільнялися землі, ліси та угіддя [18, с.649-695], які були надані монастирю чи архієрейському дому урядом.

Можемо зазначити, що монастирі були також звільнені від оціночного збору за нерухоме майно, яке знаходилося у містах, але не приносило ніякого прибутку; від державного квартирного податку; від податку на утримання установ для друку та продажу книжок; для виробництва та продажу предметів, які потрібні для богослужінь; від сплати мита з капіталів, які заповідались на користь монастирів [9, с.117].

У 1835 р. було підтверджено розпорядження про передачу із казни усім архієрейським домам та монастирям окрім землі, ще й млинів та рибних ловель. На практиці уряд іноді надавав архієрейським домам замість визначених 60 дес. землі –

200-300 дес., а замість тих, яких було недостатньо, видавали грошову допомогу, як ми вже зазначили, розглядаючи окремі монастирі [6, с.132-133].

Як відомо, перед тим як стати ченцем, треба було пройти певний "випробувальний" термін послушенства. До 1832 р., постриг послушників здійснювався з дозволу Св. Синоду. Проте, згідно наказу того ж Синоду від 31 серпня 1832 р. синодальним конторам (консисторіям) було надано право самостійно дозволяти постриг послушників [9, с.28]. У 1834 р. настоятелі монастирів отримали право звільняти за штат ченців старших 60-літнього віку, а також хворих, які не здатні були займати монастирські посади, а на їхні місця приймати інших. Звільнені мали право залишатися у своєму монастирі й користуватися усім необхідним для життя [9, с.42].

У 1865 р. єпархіальні архієреї отримали право самостійно дозволяти постриг у чернецтво, дотримуючись встановлених правил, без особливого дозволу Синоду. Прийом у штатні монастирі та Архієрейські Дому допускався за наявності вакансій. У позаштатні монастирі дозволялося приймати стільки братії, скільки була в змозі утримувати та чи інша обитель [5, с.19-20].

У XIX ст. було видано кілька наказів, що стосувалися ченців, які добровільно складали з себе чернечу обітницю чи були виключені з нього за провини, після розгляду духовного керівництва. У 1823 р. ченці, які самі розстриглися, отримали дозвіл користуватися тими правами, які вони мали при народженні, але їм не повертали ані чини, ані нагороди, ані майно [18, с.902-903]. У 1832 р. були видані правила, щодо ченців, які залишили чернече життя або були виключені з нього. Колишні ченці переводилися у світський стан, проте не могли бути прийняті на службу у світське відомство. Вони не мали права жити або бути приписані до будь-якого товариства в тій губернії, де були ченцями, та в обох столицях впродовж 7 років [3, с.182].

Таким чином, можна зробити певні висновки. Більшість єпархіальних архієреїв цього періоду, на відміну від попередніх століть, були великоросами, що повністю відповідало інтересам російського самодержавства. Вони намагалися поліпшити стан своїх єпархій, але не сприяли відновленню особливих українських прав та привілеїв. Насамперед, кожен з них приділяв увагу покращенню матеріального становища парафіяльного духовенства шляхом виділення ружних земель, а там, де це було неможливим, замінювали ругу додатковими грішми або продуктами.

За часів митрополитства Серапіона Александровського, Євгенія Болховітінова відкривалися духовні училища для дітей священно- і церковнослужителей. Ними були засновані стипендії для учнів із бідних сімей.

Кількість монастирів єпархій впродовж XIX ст. дещо змінювалась, завдяки возведенню деяких з них у вищий клас та відкриттю нових. Всі монастирі поділялися на три типи: спільножитні, неспільножитні та єдиновірські. Першим з середини XIX ст. царський уряд та верховна духовна влада почали надавати перевагу перед іншими при заснуванні нових монастирів. Єдиновірські монастирі з'явилися на початку XIX ст., як спроба вирішити проблему розкольників-старообрядців.

З часів реформи 1786 р. монастирі поділяються на штатні, з державним фінансуванням, та позаштатні, які існують на власні кошти, іноді отримуючи певні гроші з єпархіального бюджету. Монастирі мали у своєму користуванні земельні ділянки, ліси, озера, подекуди хутори з млинами. Відмінною рисою положення монастирів у XIX ст. стало використання ними відсотків з внесків у банківських установах, які були зроблені на користь монастирів, а також пожертвами богомольців.

Землі і міські будинки архієрейських домів та монастирів були звільнені від більшої частини державних та поліційних податків. Їм було надано право придбання

нерухомої власності. Подекуди нестаток землі компенсувався грошовою допомогою, яка надавалася щорічно.

У продовження розвитку даної теми, можна запропонувати розгляд місіонерської та соціальної діяльності окремих монастирів, більш ретельно розглянути економіко-правові засади здійснення соціальної діяльності монастирських громад.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів в м. Києві, ф.127, оп.1024, спр.3663, 4068, 4697, 5220.
2. Берлинский М. История города Киева // Киевская старина. – 1992. – № 1. – С.82-115.
3. Васютинский М. Гражданское состояние лиц духовного звания по сложении сана и исключении из духовного звания // Черниговские епархиальные известия. – 1873. – № 8. – С. 140-148; № 10. – С.181-184.
4. Ведомость о суммах, ассигнованных к отпуску из казны на штатное содержание по Киевской епархии на 1871 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1871. – Ч.Оф. – № 9. – С.63-67.
5. Высочайшие повеления и постановления Св. Синода // ЧЕИ. – 1866. – Ч.Оф. – № 2. – С.19-20.
6. Доброклонский А. Руководство по истории русской церкви. – М.: «Учебный комитет при Св. Синоде», 1893. – Вып.4. – 441 с.
7. Св. Добронравин К. Очерк истории русской церкви от начала христианства в России до настоящего времени (1860 г.). – СПб., 1863. – 438 с.
8. Зверинский В.В. Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи с библиографическим указателем: в 3 т. – СПб.: «Синодальная тип.», 1890. – Т.1. – 294 с.; 1892. – Т.2. – 462 с.
9. Ивановский В. Русское законодательство XVIII и XIX вв. в своих постановлениях относительно монашествующих лиц и монастырей. (Опыт историко-канонического исследования). – Харьков: тип. Губернского Правления, 1905. – 174 с.
10. Исторические сведения о Богуславском Свято-Николаевском заштатном монастыре // КЕВ. – 1867. – № 12. – С. 372-385.
11. Корсунь-Онуфриевский монастырь // КЕВ. – 1867. – № 11. – С. 351-362.
12. Лебединцев П. Ирдынский Успенский монастырь //КЕВ. – 1861. – № 18. – С. 527-538.
13. Лебединцев П. Киево-Михайловский Златоверхий монастырь в его прошедшем и настоящем состоянии. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1885. – 35 с.
14. Лебединцев П. Медведовский Николаевский монастырь // КЕВ. – 1870. – №2. – С. 38-48.
15. Малиженовский Н. Киевский женский Флоровский /Вознесенский/ монастырь // КЕВ. – 1895. – № 13. – С.583-598.
16. Малышевский И. Киевская епархия в 1878 г. // КЕВ. – 1879. – № 1. – С.3-9; № 2. – С.3-8.
17. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. – СПб.: тип Морского Министерства, 1876. – 396с.
18. Полное собрание законов Российской империи. Собр. I-е, в 45 т. – СПб.: тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – Т.1, 3, 38, 44.
19. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е, в 55 т. – СПб.: Гос. тип., 1826-1884. – Т. 2.
20. Св. Стрижевский Н. Киево-Межигорский Спасо-Преображенский общежительный женский монастырь (его прошлое и настоящее). – К.: тип. И.И. Чоколова, 1899. – 32 с.
21. Титов С.Ф. Историческое описание Киевского Пустынно-Никольского монастыря. – К.: тип. И.И. Горбунова, 1902. – 32 с.
22. Указы и определения Св. Синода // КЕВ. – 1886. – № 5. – Ч.оф. – С.193-194.
23. Указ Святейшего Синода от 20.09.1862 №785 по вопросу о порядке избрания настоятелей и настоятельниц в общежительные монастыри // КЕВ. – 1862. – №9. – Ч.оф. – С.81-92.
24. Ульяновський В.І., Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн.3. – 335 с.

25. Чигиринский Свято-Троицкий женский монастырь // КЕВ. – 1870. – №16. – С.497-507.

Анотація

Стаття присвячена розгляду матеріального та юридичного становища монастирів та чернецтва Київської митрополії у XIX столітті. Відзначаються майнові права, грошове утримання, статус ченців та керівників монастирів та їх зміни протягом століття.

Summary

The Article is dedicated to consideration material and legal position of the priories and monkhood Kiev in XIX age. Stand out the rights of property, money contents, status monk and leaders of the priories and their change on length of the age.

МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ»

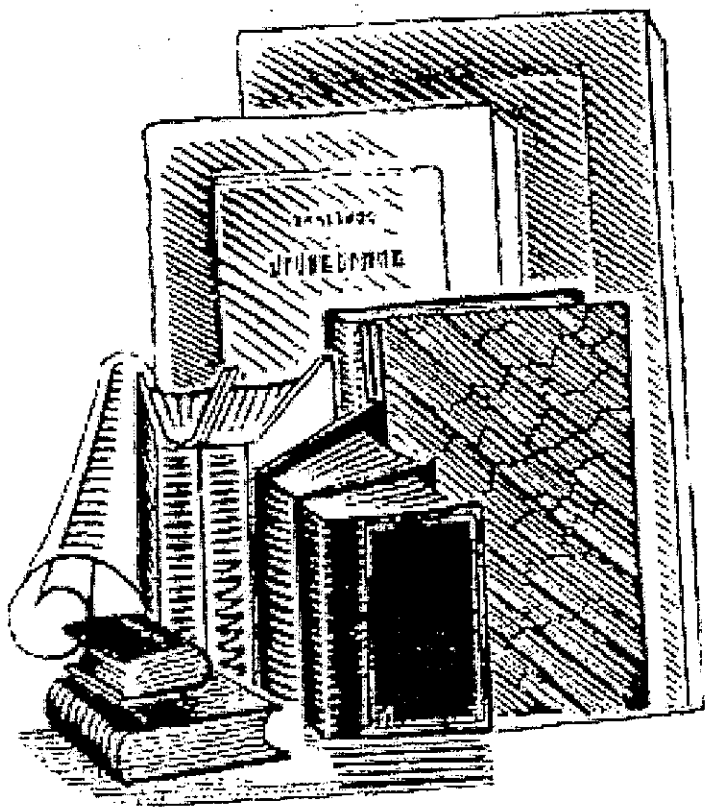

УДК 94 (100)

С.С. Андрєєва

ВАРФОЛОМІЇВСЬКА НІЧ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ, НАВЧАЛЬНІЙ І НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ОБРАЗІВ

Весілля Маргарити Валуа і Генріха Наваррського, представників протиборствуючих таборів, було задумано як акт примирення, красивий символічний кінець релігійним війнам. Але розправа католиків над гугенотами 24 серпня 1572 р. напередодні дня Св. Варфоломія при явному попустительстві королівської влади, стала національною трагедією. Ця подія знаменувала не тільки початок другого етапу релігійних війн, поглиблення конфесійного розколу, а й призвела до порушення територіальної цілісності Франції – створення сепаратистської гугенотської держави на півдні.

Гугенотам вдалося швидко і логічно "вписати" Варфоломіївську ніч в свою історичну і політичну концепцію, яка перекочувала в масову історичну свідомість та наукові твори. Варфоломіївська ніч залишалася реальністю і для католиків, які боялися помсти з одного боку, а з другого шукали і не знаходили відповіді на питання, чому "чудо" Варфоломіївської ночі так і не призвело до релігійного миру. Багато хто з них побачили причину в духовній недосконалості людини і перенесли релігійну боротьбу всередину своєї душі, відкривши нові перспективи європейської культури. В свою чергу, корона опинилася в заручниках у власних помилок, що віротерпімість може бути предметом політичного торгу і тиску, що її можна народу нав'язати указами чи пишними урочистостями. Ця "гра смислами" надалі не дала королівській стороні обґрунтування своєї позиції в очах французів і світу і призвела до падіння династії Валуа.

Ця історична подія стала знаковою, тому що вплинула на подальшій хід історії, мається на увазі не лише подальший перебіг подій, а саме зміни в свідомості людей, що його дослідники назвали "розколдування світу" (рос. – "расколдование мира"), бо суспільство вступило в фазу активних незворотних змін [1]. Достатньо сказати, що нічого подібного до Варфоломіївської ночі у Франції більше не повторилося.

Для сучасної західної свідомості ця подія виходить за межі ординарних, є важливою віхою в становленні новоєвропейської цивілізації. Саме в ранній новий час сформувалася така ознака сучасної Західної, безумовно християнської в своїй основі, цивілізації – "цивілізаційна гетерогенність". Жорстко імперативним для народів європейської культури є принцип виживання в технократичній реальності капіталістичної організації виробництва – через вироблення ефективних механізмів вирішення конфліктів і політичної толерантності. Поштовхом для вироблення універсальних принципів згоди стали Реформація, та пов'язані з нею соціальні катаклізми і війни. В вироблення таких понять як "мораль і право в історії", "пацифізм", "толерантність" заклали основу французькі мислителі часів Гугенотських війн [2, с.33-34].

Аналіз перебігу подій Варфоломіївської ночі доводить неминучість цієї трагедії на тлі загальноєвропейської конфесійної революції XVI ст., але оцінки дослідників розбіжні щодо причин і витоків події, ініціаторів і винуватців. Інститут загальної історії Російської Академії Наук виступив ініціатором проведення колоквіуму «Подія, пам'ять і історія. Спори навколо Варфоломіївської ночі», який відбувся 19-21 травня 1997 р. в Москві. Учасники мали змогу безпосередньо висловити свої різноманітні, почасти протилежні точки зору і вступити в пряму дискусію на обмеженому полі конкретної історії. За результатами конференції видано наукову збірку [3], до якої ввійшли статті російських авторів – П. Уварова, О. Дмітрієвої, І. Ельфонда, Н. Іванової, М. Бобкової та ін., а також європейських, американських дослідників, які носять новаторський та контроверсійний характер – Р. Кнехта, М. Холта, Б. Дифендорф, Р. Десимона.

На основі класифікаційної схеми, запропонованої П. Уваровим – інтерпретації подій Варфоломіївської ночі поділяються на три групи "традиційні" ("класичні"), за якими основна провина за трагедію покладена на королівський дім Валуа і персонально Катерину Медичі, "ревізіоністські", які намагаються переоцінити роль корони і перекласти провину на католицький табір (клан ультра католиків Гізів, іспанців, папу римського, парижан тощо) та новітні концепції, засновані на методологічному підході вивчення процесів "великої тривалості" (рос. – "большой длительности") [3, с.14-18].

В своєму крайньому виразі "класична" версія була викладена ще в гугенотських памфлетах. Королеві приписувалося давнє бажання знищити гугенотську знать і взагалі всіх аристократів. Її мета – встановити тиранію на зразок турецької чи московської. Вона є ученицею безпринципного італійця Макіавеллі. Ця теорія була оживлена в працях французького історика XVI ст. Жюля Мішлє. В різному ступені до популяризації цього стереотипу доклали руку такі талановиті люди як Бальзак, Дюма, Меріме, Г. Манн. Зараз цей образ відтворюється в історичних екранізаціях та популярних виданнях, зустрічається і в підручниках. Сьогодні класична версія існує в більш-менш пом'якшеному варіанті. Певною мірою Катерину Медичі реабілітовано, адже масове знищення гугенотів, розпалювання релігійного фанатизму ніяк не в'яжуться з попередньою політикою королеви на приборкання протистояння між кланами, а також наступні події. Дійсно, якби уряд задумав масову бійню, він би до неї краще підготувався. В дійсності нічого не було вчасно зроблено для роззброєння гугенотських гарнізонів. До речі, на ці обставини вказував ще у XIX ст. український історик І. Лучицький [4]. В осучасненому викладі "класична" версія представлена в монографії російського історика С. Плєшкової [3]. Катерину звинувачують в намаганні позбавитися наближеного до державних справ лідера гугенотів адмірала Коліньї, який мав значний вплив на її сина, а також упередити розв'язання війни з Іспанією. Не виключають також, що Катерина хотіла одним ударом покінчити з двома ворогами – не тільки розправитися з гугенотською аристократією, а й перекласти відповідальність на Гізів і підставити їх. Невдача спутала карти королеви – і тоді вона і уряд вирішили нанести упереджуючий удар і уникнути помсти, віддавши наказ про знищення лідерів гугенотів. Таким чином, "чорна легенда" Катерини Медичі виявилася живучою.

Для істориків, які дотримуються цієї традиційної версії, напрямком дослідження є уточнення деяких деталей. Наприклад, точне підрахування кількості жертв. Традиційна цифра 30 тисяч загиблих має своїм витоком гугенотські памфлети і на сьогодні вже остаточно спростована. Адже памфлети – художньо-публіцистичний твір, який відображає в біблійних та інших образах перипетії релігійної полеміки і не є надійним історичним джерелом. На основі офіційних записів магістратів цифра загиблих встановлена досить точно – 2 тисячі в Парижі і в цілому по країні не більше 5 тисяч. Також історики довели, що на домах жертв-гугенотів в Парижі не проставлялися білі хрести, тому що у погромників-католиків та чиновників державної служби були на руках необхідні списки – гості-гугеноти перебували на весіллі на забезпеченні Лувра. Образ хрестів виник в гугенотських описах подій пізніше як ремінісценція із Біблії – вони ототожнювали себе з єврейськими немовлятами, вирізаними в Єгипті фараоном [3, с.8].

Так звана "ревізіоністська" версія запропонована Жаном Луї Буржоном. Він вважає, що ревності королеви до адмірала, який підпорядкував своїй волі молодого короля, є лише результатом захоплення психоаналізом. В знищенні Коліньї були зацікавлені саме Гізи. Вони підтримували незадоволення парижан великими податками і втратою середньовічних міських вольностей. За визначенням Буржона, 23-24 серпня 1572 р. в Парижі піднялося феодально-бюргерський повстання проти абсолютизму, в якому жорстокість натовпу поєднувалася з продуманим планом дій

його закулісних керівників. Король і Катерина Медичі намагалися зупинити розправу, але виявилися безсилими, і без того слабкий державний апарат вийшов із-під влади короля, паралізований діями феодальних угруповань. І уряд вирішив предстати перед підданцями радше віроломним і жорстоким, ніж слабким, а тому вже заднім числом взяв відповідальність на себе. Таким чином, не залучаючи нових джерел, а по-новому трактуючи наявні, Буржон пропонує перекласти відповідальність з корони і уряду на народ. Катерина Медичі винна в тому, що не передбачила масштабів загрози. А головними винними є іспанська агентура, папство і, ширше, католицька церква, паризький народ, буржуазна міліція, муніципалітет і Парламент [3, с.15-16].

Представники третього напрямку переносять проблему в іншу площину, наполягають на розширенні кола джерел і виході за рамки проблеми. Їх об'єднує намагання пояснити події, подивившись на події очима учасників. Для цього в якості предмета дослідження беруться тривалі процеси. Представники цього напрямку в певній мірі ідентифікують себе з школою Дені Ріше, який впродовж кількох десятиліть разом із своїми учнями вивчав соціальні структури Парижа XVI ст. [3, с.9].

Для Р. Десімона події 1572 р., як і вся історія релігійних війн, укорінені в глобальних соціальних змінах. Варфоломіївська ніч викликана відчайдушним супротивом традиційної міської системи новій логіці абсолютизму, яка змінювала саму сутність індивіда і суспільства. Десимон визначає суть події як відображення в зовнішній, ритуальній стороні значних структурних змін в міському середовищі, перебудову корпоративного католицизму та міського общинного порядку періоду формування основ соціальної структури капіталістичного суспільства та її ідеологічного оформлення. Таким чином, участь населення Парижу в Варфоломіївській ночі є крайні міри та крайні прояви в намаганні городянами зберегти свою "самість", онови свого кількасотлітнього життя в умовах виклику нових часів [3, с.176].

Багато в чому близька до Десимона і точка зору Б. Діфендорф. Вона досліджувала умонастрої парижан напередодні Варфоломіївської ночі. На її думку, спонтанна антигугенотська реакція викликана не проісками іноземної агентури і не випадковим збігом обставин, а випливає із самої суті соціальних і культурних процесів в Парижі, із намагання католиків упередити неминучий розпад соціуму в результаті релігійного розколу [3, с.86-102].

В будь-якому разі масове знищення людей в Парижі відбулося в умовах втрати владою контролю над міською міліцією, тому причину трагедії полягає не стільки у власне міській міліції, а в слабкості системи влади в умовах перебудови станової монархії на абсолютну. М. Холт продемонстрував слабкість вертикалі влади в Парижі на прикладі іншого міста – Діжона, де ситуація була аналогічною, але міський магістрат мав достатні владні важелі і в цьому місті не було кривавих подій [3, с.72-86].

Але найбільш відомим спеціалістом по проблемам Варфоломіївської ночі за останні роки став Дені Крузе [3, с.102-138]. Його цікавлять як факти, так і їх сприйняття, ідеї, колективні уявлення. Наприклад, "гугенотського заколоту" і загрози для Валуа могло і не бути, але він існував як "віртуальна реальність" в головах парижан, в донесеннях іноземних послів, в побоюваннях уряду.

Для Крузе Варфоломіївська ніч є породження конфлікту як мінімум трьох концепцій: 1) ренесансна гуманістична монархія; 2) тираноборська традиція, відповідно до якої король лише тоді король, коли він справедливий і по-заслугам карає винних; 3) концепція короля як глави общини вірних, відповідального перед церквою і Богом за спасіння душ своїх підданих. Роковий збіг обставин визвав, за думкою Крузе, зіткненням цих концепцій, що закінчилося трагедією. Невдалий напад на Коліньї загнало короля в тупік, він не міг покарати Гізів (це означало підняти проти корони всіх католиків і самому предстати в образі Антихриста), але і не міг уникнути

нової війни з гугенотами. Уряд вирішує провести превентивну акцію по усуненню лідерів гугенотів заради підтримки вищої цінності – любові, згоди і миру. Але ця акція ренесансної монархії неочікувано переросло в спонтанний погром. Таким чином, Крузе виходить з того, що аналіз історичних епох здійснюється шляхом попереднього висування філософсько-політичних систем, які серед іншого стояли походження подій. В аналізі трагедії Варфоломіївської ночі основною є ренесансна ідея ідеального монарха, якій намагалися відповідати, але не змогли. представники династії Валуа [3, с.137-138]. Тому монографічне дослідження Крузе з цієї теми навіть має назву «Варфоломіївська ніч. Загублена мрія Ренесансу» (Париж, 1995 р.).

При всьому розмаїтті підходів, сьогодні більшість дослідників згодна, що Варфоломіївська ніч не була наперед спланованою акцією, проведеною по чиємусь розпорядженню. Велику роль зіграв сплеск релігійного фанатизму парижан, який можна пояснити з урахуванням тривалих тенденцій міського розвитку.

Більшість сучасних авторів також наголошує на необхідності відокремлення і відповідно предмету дослідження вивчення власне подій Варфоломіївської ночі та "міфу", "легенди", яка була штучно створена навколо неї наступними поколіннями істориків і художників.

Для вітчизняної культури Варфоломіївська ніч важлива і з іншої причини. Вона входить в той обмежений набір дат, що утворюють каркас масових історичних уявлень про всесвітню історію. Хоча мало хто з наших співвітчизників в змозі назвати її точну дату і вписати її в контекст Релігійних війн у Франції, але для всіх Варфоломіївська ніч залишається знаком, символом релігійного фанатизму, підступності, невиправданого насильства. Цій події не загрожує девальвація в масовій вітчизняній свідомості, як іншим подіям "чужої" історії – день Паризької Комуни, вбивство Рози Люксембург тощо.

В нашій країні за останні роки образ Варфоломіївської ночі зазнав значних впливів. Популярним став фільм Патріса Шеро «Королева Марго». Свої варіанти екранізації Релігійних війн запропоновані в російських серіалах за творами О. Дюма «Графиня де Монсоро» та «Королева Марго». Це означає посилення позицій в масовій свідомості наших співвітчизників версії подій за стереотипами 150-літньої давності та ще й у інтерпретації О. Дюма, чия популярність у самій Франції значно менша.

Беззаперечно, між масовою історичною свідомістю і науковою історією досить складні відносини, ніколи суспільство відразу не сприймає всі досягнення сучасної історичної науки. Спочатку нові теорії повинні набути академічного визнання, потрапити в підручники. Паралельно нові ідеї можуть потрапити в художні твори. І повільно стереотипи масової свідомості будуть трансформуватися (процес може мати прискорену швидкість в разі дотичності до політичних інтересів).

Наукова і популярна література, присвячена подіям Варфоломіївської ночі обширна, але практично всі автори розглядають її як приклад загальнолюдського стремління до мирного існування конфесій, і, водночас, як демонстрацію великих проблем, що стоять на заваді цього суспільного ідеалу. Тим обережніше і обачливіше повинен побудувати роботу над темою шкільний вчитель (8 клас), адже учні знаходяться на різному "рівні" пересічного сприйняття подій релігійних війн та їх кульмінації – Варфоломіївської ночі, з огляду на свій загальний рівень та обізнаність з популярними інтерпретаціями подій, загальноприйнятими штампами. До того ж важливим, іноді вирішальним, відправним пунктом при викладанні теми в школі може стати релігійна приналежність учнів. Однак, релігійна приналежність не афішується і вчитель завжди повинен бути коректним і дотримуватися академічного викладу.

На жаль, навчальна література на сьогодні не тільки не враховує важливість і зацікавлення до теми релігійних війн, а й подає застарілу інформацію. Так, найбільш часто зустрічається в шкільних підручниках звинувачення католикам у розправі над

гугенотами з описами страшних вбивств і релігійного насильства, і при цьому подаються нереальні цифри загиблих по країні за кілька днів "Варфоломіївської ночі" від 30 до 100 тисяч. Хоча, ясна річ, справа не тільки в цифрі загиблих.

Питання виховання релігійної і політичної толерантності на прикладі викладання теми релігійних війн у Франції не повинно супроводжуватися однозначною позицією, нав'язуванням точки зору однієї з сторін, натомість треба вміти роз'яснити суть протиріч, матеріальні та соціальні основи релігійного протистояння, викладати позиції і аргументи обох сторін, історичні уроки трьох десятиліть релігійної війни. Дійсно, наочним може бути порівняння основних положень віротерпимості Едикту Катерини Медичі 1562 р. та Нантського едикту 1598 р.: чи були потрібні такі жертви і десятиліття війни, якщо повернулися врешті-решт до того, з чого почали.

Джерела та література

1. Согомонов А.Ю., Уваров П.Ю. Открытие социального (парадокс XVI века) // Одиссей. Человек в истории / Отв. ред. А.Я. Гуревич. – М., 2001. – С.199-216.
2. Лапкин В.В., Пантин В.И. Парадокс Запада и генезис "универсальной" цивилизации // Цивилизации. – Вып.5. Проблемы глобалистики и глобальной истории / Отв. ред. Чубарьян А.О. – М., 2002. – С.27-62.
3. Варфоломеевская ночь: Событие и споры: Сборник статей / Отв. ред. П.Ю. Уваров / Российский государственный университет, Институт всеобщей истории Российской АН. – М., 2001. –250 с.
4. Лучицкий И.В. Гугенотская аристократия и буржуазия на юге после Варфоломеевской ночи. – СПб., 1870.
5. Плешкова С.Л. Екатерина Медичи. Черная королева. – М., 1994.

Анотація

У статті йдеться про висвітлення подій Варфоломіївської ночі у художній, навчальній і науковій літературі та аналізується вплив створених образів даної події на формування історичної свідомості суспільства.

Summary

The article is devoted to the representation of the massacre of St. Bartholomew events in fiction, educational and scientific literature; analyzed the influence of the event image-building on the society historical consciousness developing.

УДК 94(5):371(75)

Г.В. Батенко

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ АРАБО-ЄВРЕЙСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ В ПАЛЕСТИНІ В СУЧАСНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Статтю присвячено питанню вивчення та аналізу джерел і літератури з проблеми виникнення арабо-єврейського протистояння в Палестині на рубежі XIX – XX століть. Сучасні українські дослідники-сходознавці активно включилися в процес написання нового підручника з історії країн Сходу, де історія Землі Обітованої займає своє історичне та хронологічне місто. Докладно відомо, що зміни на географічній карті цього регіону залежали від політичних намірів вождів сіоністського руху, з одного боку, та екстриміської позиції арабських лідерів – з іншого. Разом з тим, участь Великої Британії, Франції та Америки у розв'язанні конфлікту зброєю призвели до визнання факту зацікавленості могутніх держав у існуванні колоніальної політики.

Вже більше століття історики спостерігають за долею єврейського та арабського населення на території Палестини.

Із кола джерел з історії Палестини з урахуванням їх змісту, походження й авторства найбільш чинним є офіційні документи Організації Об'єднаних Націй (ООН), Ліги Націй, звіти Постійної Мандатної Комісії щодо Палестини, Ради Ліги Націй, у яких міститься найбагатший матеріал з історії Палестини періоду кінця XIX – початку XX ст. і який – у більшості випадків – не несе на собі відбиток суб'єктивного підходу авторів цих документів, за винятком висновку про безперечну необхідність прийняття мандатної системи та передачі мандата на Палестину Великобританії [1-5]. До цього кола джерел слід віднести офіційні документи британського уряду й парламенту, звіти королівських комісій із аналізу ситуації в Палестині та про політику мандатної адміністрації й уряду Великобританії в Палестині, заяви британського уряду, більш відомі як Білі книги по Палестині, стенографічні звіти засідань палати громад і палати лордів за період 20–40-х років, під час яких обговорювалося становище в Палестині та діяльність британської мандатної адміністрації [6-7].

Із числа опублікованих джерел англійською та арабською мовами, виділяються щорічні звіти британського уряду щодо управління Палестиною на адресу Ліги Націй і ООН, складені, у свою чергу, на підставі найдокладніших звітів британської мандатної адміністрації на адресу уряду Великобританії [8]. Назвемо щорічні збірники заяв, інструкцій, постанов, законів і повідомлень Верховних комісарів і мандатної адміністрації тому, що ці два види джерел охоплюють практично весь спектр політики Великобританії в Палестині після закінчення I світової війни та у мандатний період [9-10].

Для аналізу палестинської політики Великобританії в галузі промисловості, сільського господарства, торгівлі науковці звертаються до щорічних бюлетенів Палестинської економічної спілки, департаменту сільського господарства та рибальства, інших економічних установ Палестини [11], підсумки перепису в Палестині 1931 р. [12], звіти Комітету економічного стану сільського господарства Палестини [13].

Унікальні документи з історії підмандатної Палестини містяться в щорічних оглядах міжнародних відносин, що випускалися Оксфордським університетом, редактором більшості з яких був відомий історик Арнольд Тойнбі. Крім цих збірників, Оксфордський університет опублікував і кілька інших томів, що містили документи з історії підмандатної Палестини [14;15].

В англійських документах можна знайти велику різноманітність видів джерел: меморандуми, аналітичні записки, шифровані телеграми та депеші, внутрішньовідомча кореспонденція, довідки й огляди різних міністерств про розвиток конфліктної ситуації в підмандатній Палестині. Через призму британських оцінок і думок з'являється можливість проаналізувати та зрозуміти правдиві мотиви конфлікту що поглиблювався між арабами та євреями в Палестині й за її межами.

Із арабських джерел треба виділити документи Вищого арабського комітету, збірники документів з історії національно-визвольного руху палестинських арабів у 1918-1930 роках. Ці збірники містять у собі численні офіційні документи Арабського Палестинського комітету, Вищої Ісламської ради, усіх арабських політичних партій, прийняті в 10-20-і роки, у яких знайшли своє відображення позиції цих організацій у взаємовідносинах із мандатною адміністрацією, Єврейським агентством та з єврейською громадою в Палестині. Документи 20-х років свідчать про спроби арабів налагодити зв'язки із британською мандатною адміністрацією, створити вищи і місцеві органи влади на основі принципу "одна людина – один голос", що свідчило про плани палестинських арабів зберегти "арабський характер" держави Палестини [16].

Під час І світової війни на Близькому Сході позначилася нова могутня сила: США почали торгівельно-економічне та політичне проникнення в ті частини Близького Сходу, де традиційно переважав вплив Великобританії. Важливо використати документи, що свідчили про вироблення власної близькосхідної політики США, про взаємовідносини Конгресу та різних урядових органів США з Всесвітньою Сіоністською організацією й Єврейським агентством, які представляли в Сполучених Штатах інтереси палестинського ішува. Документи різних організацій ішува, Всесвітньої Сіоністської організації, Єврейського агентства, телеграми та депеші, аналітичні матеріали та довідки діячів єврейської громади Палестини містяться у вигляді фотографій у багатотомному виданні «Виникнення Ізраїля» [17].

Закордонна періодична преса завжди надає численний, різноманітний, але якісно неоднорідний матеріал, особливо це стосується досить широкого кола газет, що виходили в Палестині в 20-40-і роки XX століття, серед яких варто виділити орган хусейністської Палестинської арабської партії – газету «Аль-Ліва» і газети, що підтримували клан Нашашибі – «Філастін» та «Аль-Джамійа аль-ісламійа».

Назвемо наступну серію джерел, необхідних для аналізу ситуації, а саме мемуари та наукові дослідження, написані очевидцями подій, що проходили в підмандатній Палестині. Серед цього кола джерел варто виділити книгу Альберта Хеймсона «Palestine Under the Mandate 1920-1948», який обіймав кілька років посаду голови імміграційного департаменту при уряді Палестини, який був, таким чином, не тільки очевидцем, але й прямим учасником подій, про що в його книзі йдеться. Книга містить величезний фактичний матеріал із історії Палестини та в основному об'єктивно оцінює події в Палестині в підмандатний період. При розгляді питань, що стосуються англійської політики в Палестині, автор висловлює низку оригінальних розумінь щодо причин, які призвели до краху британського мандата в Палестині. Перу Нормана Бентвича, який обіймав у свій час високу посаду в британській адміністрації Палестини, належить кілька книг із історії Палестини в період мандата; з них особливу увагу необхідно приділити його роботі «Мандатні мемуари. 1918-1948». Вона написана з відверто просіоністських позицій, однак, завдяки наявності фактичного матеріалу, становить великий інтерес для вивчення історії Палестини у період мандата.

Подіям серпня 1929 року в Палестині присвячена книга американця Мориса Семуеля «Що сталося в Палестині». М. Семуель був очевидцем антисіоністського повстання палестинських арабів у серпні 1929 року. Автор стоїть на антиарабських позиціях, ігнорує об'єктивні причини повстання, що крилися в політиці англійської мандатної влади та сіоністської колонізації країни. Інтерес до книги зумовлений тим, що М. Семуель дає точну хронологію подій серпня 1929 року в Палестині.

Про повстання 1929 року говориться у книзі Ж. Кенна «Some Observations on the Policy of the Mandatory Government of Palestine With Regard to Arab Attacks on the Jewish Population in August 1929 and the Jewish and Arab Sections of the Population». Він був сіоністом, що не могло не позначитися на його підході до висвітлення повстання палестинських арабів у 1929 році. Значення роботи Ж. Кенна для розкриття теми полягає в тому, що автор був змушений визнати провокаційний характер дій англійської мандатної влади в Палестині, яка робила все для того, щоб розпалити полум'я конфлікту між арабами та євреями Палестини.

Серед джерел цього типу інтерес являє й книга «Мемуари віконта Семуеля», написана Гербертом Семуелем – відомим англійським політиком і першим британським Верховним комісаром у Палестині. Книга секретаря Вищого Арабського комітету у 30-і роки Дж. Антоніуса «The Arab Awakening. The Story of the Arab National Movement», присвячена аналізу арабського національно-визвольного руху 20-40-х років. Автор обґрунтував необхідність тісного співробітництва країни-мандатарія з

арабами Палестини – "корінними жителями країни", а не з євреями, "які приїхали з усього світу".

У 1908 р. Всесвітня Сіоністська організація заснувала в м. Яффа свій спеціальний центр – «Ленд дівелопмент офіс», який керував розселенням іммігрантів і допомагав їм у налагодженні господарства. Його директором був призначений відомий економіст д-р Артур Руппін, виходець із Німеччини, книга якого «Three Decades of Palestine. Speeches and Papers on the Upbuilding of the Jewish National Home» становить інтерес при дослідженні політики Великобританії щодо створення "єврейського національного осередку" в Палестині.

У книгах Хаїма Вейцмана, другого після Теодора Герцля президента ВСО «Спокуса і гріх», в книгах Голди Меєр розповідається про політичну діяльність сіоністських лідерів, спрямовану на досягнення цілей сіоністського руху, про те, як складалися англо-єврейські відносини в Палестині, а також у цілому про теоретичні концепції сіонізму.

Значення досліджень, що належать арабським, і в першу чергу палестинським авторам, для вивчення історії Палестини 10-20-х років XX століття полягає насамперед у тому, що вони ґрунтуються на документальних фактах. Так, у роботі Халіля Будейрі [18] наводяться фотографії листівок, текстів, звернень різних арабських громадських організацій, політичних партій до палестинських арабів, спрямованих проти Декларації Бальфура, проти єврейської імміграції, скупки земель у арабів, що критикували співробітництво мандатної адміністрації з Єврейським агентством, єврейськими фондами. Ознайомлення з цими публікаціями дає можливість краще зрозуміти арабську й особливо палестинську точку зору на проблеми англо-арабських взаємовідносин у Палестині між двома світовими війнами.

Вивчення джерел, причин, наслідків і уроків мандатного управління ускладнено суперечливістю та сумнівною вірогідністю фактичного матеріалу та існуючих у світовому сходознавстві оцінок і суджень із проблеми внутрішньої та зовнішньої політики Палестини. Це характерно радянським, зарубіжним публікаціям, які з пропагандистською і кон'юнктурною метою прикрашали чи перекручували реальну дійсність чи ж привертали увагу читачів до явищ і подій непринципового характеру. У зв'язку з цим відтворення історичної правди вимагає від дослідників пошуку достовірних матеріалів і документів.

Таким чином, аналіз і зіставлення перелічених вище джерел дає можливість об'єктивно та всебічно висвітлити різні аспекти історії Палестини в мандатній системі Ліги Націй у 10-20-і роки XX століття.

Історіографія питання про історію Палестини періоду мандата бере свій початок ще в 20-30-і роки XX століття. Саме тоді стали з'являтися перші публікації, присвячені аналізу ситуації всередині та навколо Палестини. Наприклад, цій проблематиці присвячені досить цікаві публікації, серед яких треба зазначити роботи М. Абузаіма [19], що були надруковані у 1930 році в московських видавництвах. Однак автор не ставив перед собою завдань науково-історичного характеру, тому його публікації мають скоріше пропагандистський характер.

Через те що це питання було насамперед політичним, аніж власне науковим, у різних країнах, що мали до нього якесь відношення, виникли свої підходи при його висвітленні. З'ясувалося, що це питання неоднозначне, а містить у собі численні аспекти, які та чи інша історична школа виділяє при його вивченні. Таким чином, відповідно до пріоритетного вивчення того чи іншого аспекту, походження й авторства, весь комплекс літератури з цієї проблеми можна умовно розділити на різні групи.

У 1980-2000-і роки радянське – українське та російське – сходознавство дало низку праць, присвячених окремим аспектам історії Палестини періоду мандата. Серед них заслуговують на увагу аналітичні праці Є. Дмитрієва «Палестинская

трагедія», В. Кисельова «Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект», С. Гасратян «История и идеология еврейского религиозного движения XIX – XX векав», І. Звягельської «Сионистские вооруженные силы: цели и методы захвата Палестины», А. Федорченка «Финансовые институты Израиля: их особенности и место в экономике страны», Г. Косача «Красный флаг над Ближним Востоком? Компартии Египта, Палестины, Сирии и Ливана в 20-е – 30-е годы», Л. Беренштейна «Обреченность политики и практики сионизма», С. Щевелєва «Палестина под мандатом Великобритании (1920-1948 гг.)», О. Колобова «Соединенные Штаты Америки и проблема Палестины» та ін. Так, робота Ю. Боєва містить найдокладніші критичні нариси британської, французької, німецької та турецької історіографії близькосхідних проблем кінця XIX – початку XX століть. У монографії С. Аппатова та П. Райнова «Покровители агрессии. Ближний Восток в свете буржуазной историографии» пропонується найдетальніший аналіз діяльності американських дослідницьких центрів вивчення країн Близького Сходу. Колективна праця українських і російських дослідників «Сіонізм у системі імперіалізму: Нариси критики теорії і практики сіонізму» (Київ, 1981) при всій ангажованості містить корисну інформацію з історії сіонізму, діяльності Теодора Герцля й Ахада Хаама. Це характерно й для праць С. Щевелєва, написаних на основі численних арабських документів, які не уникнули ідеологічних штампів; для роботи Л. Беренштейна, який наводить цікаві факти стародавньої та нової історії євреїв, для Н. Поди, який розповідає про сіоністську колонізацію Палестини.

Особливо треба відзначити колективну монографію «Новітня історія арабських країн Азії». Це була, мабуть, єдина фундаментальна праця в радянському сходознавстві тих років, автори якої спробували об'єктивно розглянути причинно-наслідкові зв'язки політики Великобританії в Палестині.

Оцінюючи радянське палестинознавство з погляду ступеня розробленості теми історії підмандатної Палестини, слід визнати що, праці, які вийшли у світ, розкривають лише окремі питання та проблеми її історії. Як відомо, у ті роки існували суворі заборони й обмеження на висловлювання дослідниками своєї власної позиції, якщо вона не збігалася з офіційною. Усе це, разом з обмеженістю джерельної бази, перешкодило появі в радянському сходознавстві спеціального монографічного дослідження з історії Палестини, яка охопила би період мандатного управління. У дослідженнях схематично показаний процес утворення арабських і єврейських політичних партій у 20-х роках XX століття, але відсутній аналіз їхніх політичних програм й інших документів, що дають можливість більш повно розкрити англо-арабські й англо-єврейські відносини в Палестині в період мандата, відносини партій і інших громадських організацій з мандатною адміністрацією. Не знайшли свого відображення питання діяльності мандатної адміністрації у відношенні арабської громади Палестини, ішува, діяльності Арабського Палестинського комітету, Єврейського агентства.

Певну допомогу в усвідомленні політичної ситуації на Близькому Сході напередодні, під час та після повстання арабів 1929 року надають напрацювання українських сходознавців. Особливо треба відзначити численні праці Ю. Кочубея, сьогодні стали класичними: «Голос гніву і боротьби», «Арабо-мусульманська культура», що вийшли в Києві в 70-ті роки та «Бібліографія Юрія Кочубея», що була надрукована в «Східному світі» в 1993 році. Нажаль, не завжди вільними від політичних та ідеологічних стереотипів були наукові розробки радянських часів, але треба підкреслити, що серйозні ускладнення у розвитку сходознавчих студій за комуністичного режиму не здолали прагнення українських вчених до орієнталістики. Із другої половини XX ст. українське сходознавство переживає етап бурхливого відродження. За останні часи у періодичній та науковій пресі вийшли цікаві праці, серед яких найбільш вагомими є доробки Т. Башти, С. Гуцала, Л. Дилерської-

Цігельман, В. Левіна, В. Федорова, І. Чернікова, В. Чернявського, В. Гури, З. Атаманюк, П. Ігнатієва, Ю. Корогодського, І. Семиволоса, І. Слоневської та ін.

Численні дослідження Близького Сходу, у тому числі з історії Палестини, з'явилися в останні два десятиліття в країнах Арабського Сходу, Ізраїлі, у Західній Європі та США. Можна лише підкреслити, що більшість цих книг і статей мають спільну рису: вони несуть на собі відбиток суб'єктивних оцінок авторів у залежності від того, чиї національні та політичні інтереси вони відбивають.

Спільна характерна риса західних дослідників – тенденційність й упередженість поглядів і оцінок усього, що стосувалося палестинських арабів і арабів сусідніх з Палестиною країн. При цьому дефіцит фактів і правдивої інформації, звичайно, заповнювався різноманітними припущеннями. Особливо цим переповнені праці Н. Роуза «Chaim Weizmann: a Biography», Т. Хубера та К.-Х. Босса «This is Israel. Palestine Yesterday, Today and Tomorrow», директора Лондонського інституту сучасної історії В. Лакера «The Israel Arab Reader. A Documentary History of the Middle East Conflict», Р. Оуендейла «Britain, the United States and the End of the Palestine Mandate 1942-1948», Дж. Горні, Е. Гілнера, І. Недава, М. Бар-Зохара, З. Гейзеля тощо.

У роботах цих авторів під прикриттям великої кількості ретельно підібраних і тенденційно прокоментованих фактів проводиться ідея необхідності тісного англо-єврейського співробітництва в Палестині, правильності політики Великобританії, спрямованої на консервацію відсталості державних інститутів палестинських арабів. Автори постійно посилаються на "загальну нерозвиненість" арабського суспільства. Свого роду політичним кредо цієї групи авторів служить положення, сформульоване Зеєвом Гейзелем про те, що після появи Декларації Бальфура "почалася масова арабська імміграція в Палестину, що заохочується панарабськими силами, й арабське населення країни, яке на початку століття доходило до декількох десятків тисяч, стало стрімко рости" [20;15]. Ця концепція цілком виправдовувала політику мандатної адміністрації, уряду Великобританії в підмандатній Палестині, спрямовану на втілення в життя Декларації Бальфура.

Деякі західні й ізраїльські автори ставлять під сумнів саме поняття "палестинські араби", "палестинці". Це твердження ґрунтується на тому, що Палестина була частиною Османської імперії, й арабські націоналісти з Єрусалима, Яффи, Наблуса та інших палестинських міст називали себе "просто арабами", а не палестинцями. Зміст цих тверджень очевидний: піддається сумніву саме право палестинських арабів на участь у вирішенні долі Палестини в період мандата і його права на створення власної незалежної держави на частині Палестини, а саме на Західному березі ріки Йордан і в секторі Газа – відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН.

Ряд західних авторів приділяють особливу увагу "психології арабів", саме в ній бачать одну з головних причин "безрозсудливої поведінки" арабських лідерів у 10-20-і роки XX століття. При цьому неодноразово підкреслюється те, що арабам притаманний "консерватизм і націоналізм". До числа таких авторів належить, наприклад, англійський сходознавець, Р. Сеггал, що живе в США, англійський дослідник А. Тейлор та ізраїльські дослідники Зеєв Гейзель, Ш.Д. Гойтейн і деякі ін.

Ще в 20-40-і роки XX століття й особливо після II світової війни у зв'язку з інтернаціоналізацією палестинських подій з'явилися дві позиції, два різних підходи в питанні політики Ліги Націй і Великобританії в підмандатній Палестині. До тих, хто ставиться з інтересом і симпатією до діяльності мандатної адміністрації, до її проблем і труднощів, обумовлених відомими причинами, належать професор Лондонського університету Е. Кедурі, професор Кембриджського університету Дж. Гейнсборо, американський учений-сходознавець Д. Вільнер, англійський

дослідник Дж. Кімче. У працях цього кола авторів досить об'єктивно розглядаються проблеми відносин мандатної влади, палестинських арабів, ішува.

Із 70-х – 90-х років XX століття стали з'являтися численні роботи прихильників іншого табору, в яких критикується політика Ліги Націй і Великобританії в Палестині в 20-і роки XX століття, які, судячи з офіційних британських заяв, тяжіли до проведення "збалансованої" політики у відношенні арабської та єврейської громад.

У працях цього кола авторів піддається критиці політика Великобританії в підмандатній Палестині, спрямована на створення "єврейського національного осередку" в Палестині. У книгах директора Центра вивчення конфліктних ситуацій одного з університетів США Д.А. Чартерса, американського дослідника Д. Вейнса та ряду інших учених робиться спроба проаналізувати трансформацію англо-арабських, англо-єврейських і що особливо важливо, арабо-єврейських відносин у Палестині в період мандата. Згадані автори бачать розв'язання палестинської проблеми в цей період в ідеї розділу Палестини країною-мандатарієм пропорційно до чисельності арабів і євреїв, чи створенням під контролем Великобританії і Ліги Націй федеративної незалежної держави в Палестині в цей період.

Концепція співіснування в Палестині двох народів – арабського та єврейського має порівняно мало прихильників серед західних, арабських та ізраїльських авторів. Серед них найбільш відомий палестинський історик Е. Тума, І. Магнес, який був президентом Єврейського університету в Єрусалимі, єврейський учений-філософ М. Бубер, які вважали, що "Палестина – це не єврейська й не арабська держава, а бінаціональна держава".

Помітним явищем у західній, арабській, ізраїльській історіографії з палестинської проблеми в період мандата Великобританії в останні роки стала поява книг і статей, у яких подається об'єктивний аналіз історії арабського народу Палестини, ішува та політики Ліги Націй і Великобританії в Палестині в період мандата. Це роботи професора Лондонського університету Е. Кедурі, американських дослідників професорів університету Джорджа Вашингтона Саллі й Томаса Маллісонів, британського дослідника Дж. Куїглі тощо. У книгах цих авторів міститься великий фактичний і статистичний матеріал, вони насичені посиланнями на різні документи. Основною метою книг є аналіз чинників, що обумовили виникнення палестинської проблеми. У цьому зв'язку автори докладно зупиняються на політиці Ліги Націй і Великобританії в Палестині і на діяльності Всесвітньої Сіоністської організації та Єврейського агентства, спрямованої на створення в країні "єврейського національного осередку". У книгах також розглядаються питання, пов'язані із значенням палестинської проблеми для життя арабського суспільства.

Характеризуючи західну й ізраїльську літературу щодо палестинської проблеми, історії Палестини в 10-20-і роки XX століття, аналізу політики Ліги Націй і Великобританії в Палестині, необхідно відзначити, що багато публікацій західних авторів заслуговують на найуважніше ставлення та вивчення, тому що в деяких із них міститься цінний фактичний і документальний матеріал, що значно доповнює загальну картину подій; відбиті в них різні точки зору авторів на події в Палестині в розглянутий період дають можливість для порівняльного аналізу та зіставлення їх з поглядами інших дослідників, зокрема арабських і палестинських.

Зазначимо, що впродовж другої половини XX ст. в арабських країнах, Європі, США були опубліковані монографії, мемуари, науково-публіцистичні праці арабських учених, частина яких за походженням – палестинські араби. Історії національно-визвольного руху палестинських арабів у 20-40-і роки присвячені роботи Йасіна Абд аль-Кадіра, Саліха Масуда й Абу Ясіра, Еміля Туми, який був директором інституту палестинських досліджень у Бейруті.

У праці Абд аль-Ваххаба Кайалі «Palestine: A Modern History» докладно висвітлюються найважливіші події в історії Палестини в період мандату. Велика

увага приділяється діяльності та політиці британської мандатної адміністрації, лідерів сіоністів і арабських націоналістів, національно-визвольному руху арабського народу Палестини. Дуже цікаві висновки А. Кайалі щодо причин поразки арабського повстання 1929 р. у Палестині. Автор критикує керівників арабського національного руху, що вважали аж до початку 30-х років XX століття своїм основним завданням антисіоністську, а ні в якому разі не антиурядову, антибританську боротьбу. Політика мандатної адміністрації в 20-х роках XX століття стосовно сільського господарства та промисловості розглядається в працях Анана аль-Амірі та Ахмеда Саада.

У 20-40-і роки XX століття і особливо після II світової війни в Палестині та в сусідніх із нею арабських країнах видавалася маса друкованих матеріалів, побудованих, як правило, на грубих перекручуваннях історичної та політичної дійсності та покликаних будь-що-будь домогтися від мандатарія заборони єврейської імміграції до Близького Сходу, заборони продажу землі євреям у Палестині, а в результаті – створити в Палестині арабську державу. Подібній друкованій продукції у більшості випадків ніяк не можна довіряти, бо вона потребує серйозного критичного переосмислення.

Палестина – воістину своєрідна країна. Зрозуміти та правильно оцінити період мандатного управління не можна без урахування її специфіки, її історичних, політичних, суспільних, національних, релігійних та інших особливостей.

Разом із тим, незважаючи на свою специфику, Палестина не может розглядатися ізольовано, поза процесами, що відбувалися в регіоні і світі. Ця країна і географічно, й історично, і духовно – невід'ємна частина всієї близькосхідної духовної та матеріальної єдності.

Отже, здобудки вітчизняної, західної та близькосхідної історіографії за певних умов критичного осмислення суттєво допомагають у висвітленні питань розвитку Палестини у першій третині XX століття, показують витоки та розвиток подій, які пов'язані із єврейсько-арабським протистоянням. Ці твори відбивають ідеологічні вподобання авторів, що наочно демонструє, якими методами вони намагалися переконати читачів та світове співтовариство у доцільності саме свого бачення проблеми.

Джерела та література

1. Истоки и история проблемы Палестины. Ч.І. 1917-1947. – Нью-Йорк: ООН, 1978. – 116 с.
2. League of Nations. The Mandate System. Origin-Principles-Application. – Geneva: Series of League of Nations Publications, April 1945. – 120 p.
3. League of Nations. Official Journal. Special Supplement. Resolution Adopted by the Assambly During its First Session (Nov.15-th to Dec. 18-th, 1920). – 1921. – №4a. – Geneva. – 420 p.
4. League of Nations. Official Journal. – 1930. – №11. – London. – 240 p.
5. League of Nations. Permanent Mandates Commission. Minutes of 15 Session. – Geneva, 1929. – 162 p.
6. Great Britain. House of Lords. Official Report. The Parliamentary Debates. Ser.5. Vol.34 (April 1 to June 30), 1919. – L.: His Majesty's Stationery Office, 1919. – 1146 p.
7. Great Britain. House of Lords. Official Report. The Parliamentary Debates. Ser.5. Vol.79 (October-December). 1930. – L.: His Majesty's Stationery Office, 1930. – 680 p.
8. The Political History of Palestine under British Administration (Memoranda by His Majesty's Government Presented in July, 1947 to the United Nations Special Committee on Palestine). – Jerusalem, 1947. – 41 p.
9. Government of Palestine. Higher Commissioner. Ordinances. Annual Volume 1 for 1936. – Jerusalem: Government Printing Press, 1936. – 410 p.
10. Government of Palestine. Higher Commissioner. Proclamations, Regulations, Rules, Orders and Notices. Annual Volume 2 for 1933. – Jerusalem: Greek Convent Press, 1933. – 981 p.

11. Palestine. Department of Agriculture and Fisheries. Annual Report for the Year 1938-1939 (April 1 to March 31) 1939. Part I. Report by the Acting Director. Jerusalem: Government Printing Press, 1939. 32 p.
12. Census of Palestine 1931. Population of the Villages, Towns and Administrative Areas. – Jerusalem: Greek Convent and Goldberg Presses, 1932. – 112 p.
13. Government of Palestine. Report a Committee on the Economic Conditions of Agriculturists in Palestine and the Economic Fiscal Measures of Government in Relation Thereto. – Jerusalem: Stationery, and Russian Buildings, 1930. – 60 p.
14. Survey of International Affairs for 1925. Vol.1. – L.: Oxford Univ. Press, Milford, 1927. – 581 p.
15. Britain and Palestine. 1914-1948: Archival Sources for the History of the British Mandate. – Oxford: The Oxford Univ. Press, 1979. – 246 p.
16. Васаік аль-харака аль-ватанійа аль-філастинійа 1918-1939. – Байрут: Муасса ад-дірасат аль-філастинійа, 1979. – 722 с.
17. The Rise of Israel. Practical Zionizm 1920-1939. Ed. by A. S. Klieman. – N.-Y.; L.: Garland Publishing, 1987. – 534 p.
18. Будейрі Халіл. Сітта ва сіттуна аман ма аль-харака аль-ватанійа аль-філастинійа уа фіга. – Адь-Кудс: Маншурат салах аль-дин, 1982. – 240 с.
19. Абузиам М. Восстание в Палестине. – М.: Московский рабочий, 1930. – 85 с.
20. Гейзель З. Политические структуры Государства Израиль. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2001. – 391 с.

Анотація

Статтю присвячено питанню вивчення та аналізу джерел і літератури з проблеми виникнення арабо-єврейського протистояння в Палестині на рубежі XIX – XX століть. Сучасні українські дослідники-сходознавці активно включилися в процес написання нового підручника з історії країн Сходу, де історія Землі Обітованої займає своє історичне та хронологічне місто. Докладно відомо, що зміни на географічній карті цього регіону залежали від політичних намірів вождів сіоністського руху, з одного боку, та екстремістської позиції арабських лідерів – з іншого. Разом з тим, участь Великої Британії, Франції та Америки у розв'язанні конфлікту зброєю призвели до визнання факту зацікавленості могутніх держав у існуванні колоніальної політики.

Summary

The article is devoted to the study of the Rise of Arab-Jewish conflict sources in Palestine XIX – XX c. Modern Ukrainian Orientalits take active part in the creation of new up-today complex research about Orient Countries History and the Promised Land History will have its own historical and chronological place. It's known that geographical change of this region depended on the Policy of Zionists and Arab Leaders Positions. The Participation of Great Britain, France and America in the Armed Solution of the Conflict showed the Interest of Great States in the existing of Colonial Policy in the World.

УДК 34:331.362(477.72)

О.В. Герінбург

ВИСВІТЛЕННЯ СТАТИСТИКО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ У ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В НАЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ХЕРСОНЩИНИ

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні значна увага приділяється міждисциплінарним дослідженням, і зокрема – з'ясуванню актуальних проблем, що стоять перед фахівцями таких взаємопов'язаних наукових дисциплін як статистика, демографія, історія. Останнім часом особливо актуальними є статистико-

демографічні дослідження, що пов'язано з незадовільною демографічною ситуацією в Україні – зниженням народжуваності та збільшенням еміграції. З'ясування зв'язку демографічних процесів у суспільстві з історичними умовами – одна з найбільш актуальних проблем історичної науки. Цілісності реконструкції історико-демографічних явищ і процесів сприяє звернення до їх регіональних проявів. Саме тому цілком доречним є включення теми розвитку статистико-демографічних досліджень краю до програми історичних дисциплін, що викладаються у середніх навчальних закладах Херсонщини та ХДУ.

Відповідно, метою даної статті є розгляд особливостей використання статистико-демографічної інформації під час викладання історичних дисциплін в освітніх закладах Херсонщини. При цьому автор зупиняється на розгляді періоду становлення статистико-демографічних досліджень у регіоні (XIX – початок XX ст.).

Оскільки демографічна статистика і демографія у XIX ст. ще не були самостійними науками і розвивалися в рамках загальної статистики, дослідження демографічних процесів було складовою частиною предмету загальної статистики. Відповідно, вивченням демографічних процесів, як правило, займалися статистичні служби Російської імперії. В Херсонській губернії впродовж XIX ст. статистичні служби сформувалися в системі органів адміністративної влади і органів земського самоврядування. Вивченню їх діяльності присвячено низку наукових праць: дисертаційні дослідження Н. Котової [9], О. Макієнка [10], О. Петрова [14], статті О. Герінбург [2-7], Є. Сінкевича [15], І. Сінкевич [16-17] тощо.

До адміністративних статистичних органів належали: Херсонський губернський статистичний комітет (1835-1917), Одеський статистичний комітет (1835-1843), міські статистичні комітети у Миколаєві (1862-1917) та Одесі (1863-1917), Головний статистичний комітет Новоросійського краю (1843-1874), що виконував координаційні функції. Статистична служба Херсонського земства складалася зі Статистичного бюро (1873-1876), Статистичного відділення (1881-1919), Статистично-санітарної організації губернської управи (1875-1919) та Одеського міського статистичного бюро (1890-1919). Як адміністративні, так і земські статистики проводили демографічні дослідження у межах масштабних статистичних робіт, спрямованих на всебічне вивчення життя губернії.

Адміністративні служби переважно виконували функції збору та обробки відомостей про чисельність, розміщення та демографічну структуру населення губернії та її повітів. Статистичні служби Херсонського земства вивчали ті демографічні показники, що впливали на економічний потенціал регіону: динаміку природного руху, віковий, статевий, становий склад населення тощо. Організація та методологія проведення демографічних досліджень відповідала вимогам тогочасної науки, хоча певні складнощі були пов'язані із неосвіченістю населення губернії, не досить високим рівнем підготовки осіб, що збирали інформацію, та недостатньою розробкою теоретичної бази статистико-демографічних досліджень. Незважаючи на певні недоліки, праці адміністративних і земських статистиків Херсонської губернії є цінними джерелами вивчення демографічної ситуації та теоретико-методологічної бази статистико-демографічних досліджень у XIX – на початку XX ст.

Серед праць адміністративних статистиків особливо цінним для дослідження демографічної ситуації в губернії є «Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 р. Т. XLVII. Херсонская губерния» [13]. Ця праця була видана за результатами проведення в Російській імперії першого науково організованого перепису населення. Серед праць земських статистиків високий евристичний потенціал для дослідників мають «Материалы для оценки земель Херсонской губернии», видані за результатами масштабних статистичних робіт, проведених Херсонським земством протягом 1882-1887 рр. з метою з'ясування

господарського потенціалу регіону та визначення адекватного розміру земського оподаткування [11].

Можна зазначити деякі загальні методичні рекомендації щодо використання статистико-демографічних джерел і матеріалів у навчально-виховному процесі в середніх та вищих освітніх закладах.

При застосуванні статистико-демографічних даних з метою ілюстрації історичних процесів, доречним є подання цифрової інформації у вигляді графічних зображень (діаграм, картограм, картодіаграм). Це, по-перше, полегшує сприйняття і засвоєння явищ, відображених за їхньою допомогою; по-друге, наглядно демонструє чисельні співвідношення явищ; по-третє, сприяє проведенню учнями та студентами порівняльного аналізу та кращому запам'ятовуванню історичної інформації, повідомленої за допомогою наочності.

При використанні статистичних матеріалів з метою ознайомлення учнів і студентів із статистичними описами, звітами, таблицями як історичними джерелами доцільним є роздрукувати ці джерела з розрахунком на всіх або більшу частину учнів і студентів. Це сприятиме їх безпосередньому ознайомленню з матеріалом, дозволить залучити їх до практичної роботи і сформувати вміння працювати з джерелами, досліджувати і аналізувати інформацію джерела тощо.

Застосування матеріалів щодо розвитку демографічної статистики як науки, еволюції її організаційних структур у Російській імперії в цілому і Херсонській губернії зокрема та розгляд демографічної ситуації у регіоні в другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяє: по-перше, організувати краєзнавчу роботу і вивчення історико-краєзнавчої проблематики; по-друге, ввести у навчальний процес статистичні джерела і сприяти розвитку в учнів і студентів вмінь практичної роботи з історичними джерелами.

Важливість організації історико-краєзнавчої діяльності і залучення до неї учнів загально визнана, адже вона є важливим елементом формування переконань і життєвої позиції учнів [18, с.91], національної та історичної свідомості [8, с.8; 12, с.4], а також стимулом до збереження і подальшого розвитку культурно-духовних цінностей регіону [1, с.88].

Застосування під час краєзнавчої роботи матеріалів з історії регіону, в якому живуть і навчаються учні, є цілком доцільним. Це дозволяє більш повно і яскраво розкрити події вітчизняної і загальної історії та ознайомити учнів і студентів з історичним минулим краю. Виділяють два шляхи використання краєзнавчих матеріалів у педагогічному процесі: як звичайну інформацію стосовно регіональних проявів суспільно-політичної, економічної, культурної еволюції суспільства; як поле для дослідницько-пошукової діяльності [1, с.89]. Кожний з названих шляхів сприяє інтелектуальному розвиткові учнівської і студентської молоді, але перший шлях спрямований на репродуктивно-пізнавальну діяльність, а другий – на науково-дослідницьку і творчу роботу. Ефективним є поєднання в межах навчального процесу обох шляхів.

Застосування статистичної інформації та практичні роботи зі статистичними джерелами дозволяють проілюструвати історичні факти і події цифровими даними; ознайомити учнів і студентів із статистичними працями як видом історичних джерел; дати можливість учням дослідити за допомогою статистичних даних певні історичні процеси. Крім того, використання в історичних курсах матеріалів, що стосуються демографічної ситуації Херсонської губернії (чисельності і розміщення населення, його етнічного, вікового, статевого складу) сприятиме емоційному зацікавленню учнів, дозволить продемонструвати взаємозв'язок демографічних і соціально-економічних процесів та сформувати у них розуміння людського фактору історичного розвитку.

Матеріали статистико-демографічних досліджень, проведених у Херсонській губернії у XIX – на початку XX ст., можна використати на уроках з всесвітньої історії, історії України та краєзнавства (IX клас) під час розгляду подій та процесів, що відбувалися в Російській імперій в цілому, у Наддніпрянській Україні та власне на Херсонщині зокрема. Так, у курсі всесвітньої історії можна повідомити учням інформацію про рівень розвитку статистичної науки і демографічних знань (для розуміння наукового розвитку Російської імперії), про діяльність земств (для поглибленого розуміння сутності земської реформи 1864 р.) тощо. На заняттях з історії України та краєзнавства доцільно надати учням матеріали щодо чисельності населення регіону, його розміщення, складу за етнічною, віковою, статевою ознакою, ступеня урбанізації, міграційних рухів тощо; а також ознайомити з діяльністю статистичних служб по дослідженню демографічної ситуації в краї та умов життя населення.

Висвітлення історико- та статистико-демографічної проблематики особливо доцільне у курсах «Джерелознавство історії України», «Історичне краєзнавство» та «Історична демографія», що викладаються на історичних спеціальностях ХДУ.

Оскільки статистичні матеріали складають важливу групу документальних джерел з історії України XIX – XX ст., є доцільним проведення відповідного семінарського заняття у курсі «Джерелознавство історії України». На занятті необхідно приділити увагу організаційним і теоретико-методологічним засадам статистичних досліджень в Російській імперії в цілому і Херсонській губернії зокрема; ознайомити студентів з особливостями джерелознавчого аналізу та різновидами статистичних матеріалів; організувати роботу з деякими статистичними працями. При цьому в окрему групу необхідно виділити праці адміністративних і земських статистиків, що містять інформацію стосовно демографічних процесів у регіоні.

У курсі «Історичне краєзнавство» висвітлення статистико-демографічної проблематики можливе на семінарському занятті, присвяченому історико-краєзнавчим дослідженням в Україні у XIX – на початку XX ст., до плану якого доцільно включити питання стосовно організації краєзнавчої діяльності місцевими статистичними службами, вивчення регіональної історії адміністративними і земськими статистичними закладами тощо. Необхідно ознайомити учнів із демографічним напрямом діяльності статистиків і результатами здійснених ними досліджень у галузі статистики населення.

Також статистико-демографічні матеріали можуть бути ефективно використані у курсі «Історична демографія»під час розгляду демографічної ситуації на Півдні України у XIX – початку XX ст. Необхідно сприяти формуванню у студентів уявлення щодо взаємозв'язку демографічних, соціально-економічних, політичних і культурних процесів.

Таким чином, статистико-демографічні матеріали періоду становлення науки (XIX – початок XX ст.) можна ефективно використовувати в комплексі історичних дисциплін, що викладаються у вузі та школі. При цьому з метою полегшення засвоєння матеріалу і формування навичок роботи із джерелами необхідно організовувати самостійну роботу учнів і студентів зі статистико-демографічними джерелами та унаочнювати цифровий матеріал, що ілюструє ті чи інші історичні події та процеси.

Джерела та література

1. Бутейко В.Г. Краєзнавча діяльність в системі професійної підготовки майбутнього вчителя //Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наук. доп. Міжнародної науково-метод. конф. (21-24 травня 1997 р.): В 2 ч. – Ч. 2. – Херсон, 1997. – С. 87-90.

2. Герінбург О.В. Стан демографічної ситуації в Херсонській губернії за працями російських статистиків II половини XIX століття // Південний архів. Історичні науки. – Вип. 25. – Херсон, 2007.– С. 30-37.
3. Герінбург О.В. Вивчення етнорелігійного складу населення Херсонської губернії статистичними службами Російської імперії // Гуржіївські історичні читання (Збірник наукових праць). – Черкаси, 2007. – С. 127-131.
4. Герінбург О.В. Організація демографічних досліджень у Херсонській губернії в XIX столітті // Сторінки історії. – Вип. 25. – С. 15-24.
5. Герінбург О.В. Перепис 1897 року як джерело вивчення демографічної ситуації в Херсонській губернії // Південний архів. Історичні науки. – Вип. 24. – Херсон, 2007. – С. 57-65.
6. Герінбург О.В. Висвітлення особливостей етнічних груп Херсонської губернії у земських статистичних описах 80-х років XIX століття // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса, 2007. – С. 27-32.
7. Герінбург О.В. Етнічний склад Херсонської губернії у 80-х роках XIX століття за матеріалами земських статистичних описів // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2007. – С. 98-103.
8. Зубко А.М. Розвиток краєзнавства в системі середньої освіти // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наук. доп. Міжнародної науково-метод. конф. (21-24 травня 1997 р.): В 2 ч. – Ч. 2. – Херсон, 1997. – С. 6-8.
9. Котова Н.О. Діяльність статистичних комітетів на Одещині у XIX – на початку XX століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. – О., 2002. – 212 с.
10. Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії. – Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. – Харків, 2006. – 286 с.
11. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. В 6 т. Т.1. Одесский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон: Тип. Н.О.Ващенко, 1883. – 548 с.; Материалы для оценки земель Херсонской губернии. В 6 т. Т.2. Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон: Тип. М.К.Аспера, 1886. – 636 с.; Материалы для оценки земель Херсонской губернии. В 6 т. Т.3. Александрийский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон: Тип. О.Д.Ходушиной, 1888. – 542 с.; Материалы для оценки земель Херсонской губернии. В 6 т. Т.4. Тираспольский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон: Тип. О.Д.Ходушиной, 1889. – 388 с.; Материалы для оценки земель Херсонской губернии. В 6 т. Т.5. Ананьевский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон: Тип. О.Д.Ходушиной, 1889. – 608 с.; Материалы для оценки земель Херсонской губернии. В 6 т. Т.6. Херсонский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон: Тип. О.Д.Ходушиной, 1890. – 736 с.
12. Михєєв А.А. Використання краєзнавства на уроках історії (з досвіду роботи вчителя) // Джерела. – 1996. – №29-30. – С. 4.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской губернии, 1897 г. / Под ред. Н.А.Тройницкого. XLVII Херсонская губерния. – Издание ЦСК МВД., 1904. – 342 с.
14. Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південно-українських губерній у другій половині XIX – початку XX ст.: Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 265 с.
15. Сінкевич Є.Г., Макієнко О.А. Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. 7. – Запоріжжя, 1999. – С. 154-159.
16. Сінкевич І.Ю. Внесок статистиків Херсонської губернії у дослідження історії краю (XIX – початок XX ст.) // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Вип.5. – Запоріжжя, 2000. – С. 171-176.
17. Сінкевич І.Ю. Етнічна ситуація в Херсонській губернії в дослідженнях херсонських статистиків (др. пол. XIX ст.) // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наук. доп. Міжнарод. наук.-метод. конф. (21-24 травня 1997 р.): В 2 ч. – Ч.2. – Херсон, 1997. – С. 153-155.

18. Чиркова Л.М. Використання краєзнавчого матеріалу Херсонщини в навчально-виховному процесі // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наук. доп. Міжнародної науково-метод. конф. (21-24 травня 1997 р.): В 2 ч. – Ч.2. – Херсон, 1997. – С. 91-91.

Анотація

У статті висвітлюються особливості використання статистико-демографічної інформації під час викладання історичних дисциплін у школах та вузах Херсонщини. Автор зупиняється на розгляді періоду становлення статистико-демографічних досліджень у регіоні (XIX – початок XX ст.).

Summary

In the given article the features of the use of statistic and demographic information during teaching of historical disciplines in schools and universities of Kherson region are examined. An author decides on consideration of period of becoming of statistic and demographic researches in a region (19th – beginning of 20th century).

УДК 930.85:291.13:371

Л.Б. Куликова

ОПЫТ ИЗУЧЕНИЯ АВТОРСКОЙ ДИСЦИПЛИНЫ «КЛАССИЧЕСКАЯ ГРЕКО-РИМСКАЯ МИФОЛОГИЯ» В АКАДЕМИЧЕСКОМ ЛИЦЕЕ ПРИ ХГУ (1994-2008)

В 1994 р. в Херсоне при государственном педагогическом университете (ныне Херсонский государственный университет) был создан Академический лицей.

Одной из главных задач научно-педагогического коллектива лицея стало создание такой гибкой модели учебного заведения классической ориентации, которая позволила бы решать стратегические образовательные задачи и оперативно реагировать на потребности общества в тех или иных специальностях.

В лицее обучаются учащиеся с 9 по 11 класс в шести параллелях, в каждой из которых представлено 4-5 специальностей. В каждой из параллелей изучается целый ряд профильных дисциплин.

В рамках профильного компонента с момента основания Академического лицея, а это уже 15 лет. В 9-10-11 классах предмет изучался на специальностях: право, психология и художественная культура, англо-русская, англо-немецкая, франко-английская, англо-испанская филология, музыка, хореография и изобразительное искусство в течение 1 учебного года 2 часа (или пара, в неделю по учебной программе «Классическая греко-римская мифология» для средних школ, гимназий и лицеев, специально разработанная для учащихся Академического лицея, секций МАН и системы профильного обучения получила гриф МОН Украины).

Этот предмет мы рассматриваем как возвращение и возрождение символа лучших образовательных традиций классической системы отечественного образования, со времени Царскосельского лицея пушкинской поры.

Глубоко символично и то, что ритуал посвящения в лицеисты по заведенной традиции со дня основания лицея ежегодно проходит в заповедном античном и уникальном в мире месте, национальном заповеднике античной культуры мирового значения славной «Ольвии» – на земле одного из древних греческих городов-государств, имеющей богатое историческое и культурное прошлое, насчитывающей 2500-летнюю историю.

Изучение этой дисциплины в старших классах средней специальной школы имеет свои качественные и, прежде всего, возрастные особенности.

Именно с учетом возрастных и психолого-педагогических, интеллектуальных особенностей развития старшеклассников и был организован учебный процесс.

Главная образовательная цель дисциплины – дать глубокие и всесторонние знания по классической греко-римской мифологии, истории и культуре древней Греции и Рима на широком культурно-историческом фоне всемирно известных исторических памятников, классических мифов и множества других источников. Для лицеистов 9 классов были разработаны программные требования – содержание, формы и методы работы и также критерии оценивания учебных достижений учащихся старшей школы.

Основными формами и методами работы по изучению дисциплины в лицее стали:

1) Изучение античных мифов, чтение, пересказ, заучивание фрагментов из мифов и стихотворений наизусть, работа с различными мифологическими и историческими источниками; оригинальной энциклопедической, научно-справочной литературой словарной, научными журнальными статьями, разделами специальных монографий и другими историческими источниками.
2) Работа с текстом мифа, устное и письменное изложение, историко-мифологический анализ мифа.
3) Выполнение устных и письменных заданий, ответы на вопросы учебника.
4) Написание собственных историко-мифологических сочинений.
5) Подготовка и написание рефератов на историко-мифологическую тематику.
6) Решение историко-мифологических задач, игр, заданий повышенной сложности.
7) Составление собственных структурно-логических схем, кроссвордов к изучаемой теме мифа.
8) Подготовка и написание творческих курсовых работ.
9) Подготовка и написание научных работ по античной мифологии для участия в конкурсах Малой Академии наук.
10) Организация словарной работы по классической греко-римской мифологии с целью овладения необходимой специальной терминологией, историко-мифологической лексикой, крылатыми выражениями и афоризмами античности.
11) Организованное участие в экскурсионной работе по изучению древней истории и мифологии в местных и зарубежных европейских музеях, с целью ознакомления с шедеврами мирового искусства, созданными на темы мифологических сюжетов на местах.
12) Систематические учебные экскурсии в Херсонес и Ольвию.
13) Тестирование по итогам изучения всех тем с целью проверки контроля знаний.

С целью определения результатов полученных знаний были разработаны критерии оценивания учебных достижений учащихся 9-11 классов по изучению «Классической греко-римской мифологии».

В ходе изучения предмета лицеисты с удовольствием самостоятельно работают над подготовкой докладов, сообщений, рефератов, творческих и научных работ.

Творческая работа по мифологии в 9 классе лицея представляет собой самостоятельную разработку описания с элементами научного анализа мифологического сюжета, письменные ответы на вопросы и задания, подбор иллюстраций, или собственноручно выполненный рисунок, подбор стихотворений

известных поэтов, писавших на темы мифологических сюжетов, самостоятельное составление кроссвордов, мифологических задач и т.д.

В качестве иллюстрации приведем ряд тем творческих работ, предложенных для написания лицеистам 9 классов:

1) Мой любимый миф (по выбору).
2) Зевс – царь богов.
3) Жизнь и подвиги Геракла. Историко-мифологический анализ.
4) Жизнь и подвиги Тесея. Тесей – основатель Афин.
5) Гермес – бог угодный на любое дело. Его символы и значения.
6) Образ женщины в античных мифах и легендах.
7) Метаморфозы – их символизм и историко-мифологическое значение.
8) Мифы об истории человечества.
9) Афина-Паллада и история Афин.
10) Образ Афродиты в античных мифах и шедеврах мирового искусства.
11) Греческая скульптура – гимн человеку.
12) История Олимпийских игр и современность.
13) Греческое чудо.
14) Жизнь и творчество Овидия.
15) Мифологические сюжеты, боги и герои в творчестве А.С. Пушкина и мн. другие.
16) Античность в поэзии и живописи Т. Шевченко.

С большим интересом учащиеся работают (по выбору) над подготовкой рефератов. Каждый учащийся в течение учебного года готовит реферат.

Темы рефератов также были специально разработаны и тематически охватывают более широкий круг вопросов, нежели предусмотрено программой, расширяющие и углубляющие историко-мифологическую компетентность учащихся, учитывая, что мифология является отражением жизни древнейшего человечества, а античная мифология, история и культура есть колыбель нашей европейской цивилизации. Поэтому в изучаемом курсе особое внимание было уделено следующим теоретическим вопросам, которые были изучены всеми на уроках, а также дополнительно разработаны в творческих и реферативных работах учащихся [3]. Назовем эти темы:

1) Духовная культура и верования первобытных людей.
2) Духи и боги первобытных людей.
3) Краткий историко-географический обзор Древней Греции.
4) Культура Крита.
5) Возникновение первых государств.
6) Микенская культура.
7) История троянского царства.
8) Вторжение дорийцев в Грецию.
9) Хозяйство и жизнь древних греков, их занятия.
10) Общественный строй древних греков.
11) Развитие ремесел. Торговля.
12) Военное дело в древней Греции.
13) Частная жизнь древних греков.
14) Одежда. Трапезы. Банкеты.
15) Семейные занятия и воспитание детей.
16) Почитание умершего человека и погребальные обряды.
17) Путешествие по древнегреческому городу.
18) Древняя Спарта. Образ жизни и воспитание.
19) Спортивные игры: олимпийские, пифийские, герейские и истмийские в древности.

20)Греческий религиозный пантеон. Отношение греков к богам.
21)Греческие храмы.
22)Прорицатели и оракулы. Дельфийский оракул.
23)Очистительные обряды, молитвы, жертвоприношения богам.
24)Феномен греческих общенациональных праздников.
25)Гомер, Гесиод.
26)Жизнь Сократа, Платона.
27)История Демосфена. Жизнь и деятельность величайшего оратора древности.
28)Гесиод. Труды и дни.
29)Рождение мифов. Боги как люди, люди как боги.
30)Космичность сознания древних греков, или космогонические мифы.
31)История происхождения мифа о Прометее.

Эти темы были специально разработаны и представлены также в учебном пособии «История начиналась с мифов» [3].

Ряд тем, достаточно сложных, для самостоятельного изучения и реферирования был предложен и самими учащимися.

Например: «Искусство вазописи в Древней Греции; поиски совершенной технологии и стиля», «Античные мотивы в эволюции христианства», «Возникновение театра в Древней Греции и Древнем Риме», «Историческая основа происхождения мифа», «Поход аргонавтов за золотым руном», «Жизнь и дела олимпийских богов», «Темы быта и повседневной жизни в греческих мифах», «Семь чудес света» и т.д.

Особо подчеркнем и выделим присутствие экологической проблематики в процессе изучения «Классической греко-римской мифологии».

Полагаем, что важнейшим фактором формирования общей культуры школьника сегодня является экологизация человеческой деятельности. По своим масштабам она может быть сравнима с таким универсальным явлениям, как, например, гуманизация общества времени Возрождения или рационализации науки и практики Нового времени.

Поэтому рассмотрение и изучение этой важной проблемы в таком необычном ракурсе, как экологическая культура античности с акцентом на историко-мифологические, философские и общекультурные аспекты, становится актуальной для современной системы образования.

По нашему мнению, экологическая проблема, как одна из главных мировых проблем человечества, также должна обрести свое место в историческом и гуманитарном образовании в целом.

В отечественной, современной педагогической науке, в ее историческом аспекте, в мифологической интерпретации – в таком виде она ранее никогда не ставилась [2].

Это, прежде всего, очень интересное, захватывающее воображение учащегося историческое, мифологическое, философское знание и размышление о природе, отношение к ней и понимание ее, добытое человечеством почти 4,5 тысячи лет тому назад и совсем забытое нашими современниками.

Поэтому, если мы хотим выжить, то должны принципиально изменить нашу жизнь, сделать ее экологически безопасной. Ведущая роль в этом должна принадлежать и современному историческому образованию школьников, его новой философии – в необходимости достижения полной гармонии человека, общества и природы, воспитания трепетного отношения ко всему живому и развития чувства экологической ответственности за жизнь и все живое в этом мире.

Образ жизни древних греков, для своего времени отвечая потребности общества воспитывать юношество не только в категориях нравственного и этического характера, но и знакомить с рядом конкретных сведений, в том числе и с

системой землеведческих представлений, с экономическими и социальными проблемами своего времени.

Сегодня очень важно, чтобы ребенок с ранних детских лет научился это видеть, понимать и созидать свою собственную жизнь по законам калокагатии [11].

В это почти сказочное время человечество не отделяло себя от окружающей среды. Природа и человек отождествлялись и самим человеком воспринимались как целостность и единство всего сущего на земле. Поэтому силы природы предстают в виде людей-богов, а сама мифология древних греков – как мировоззрение, система знаний, время героических людей.

Уметь, знать, понимать, ценить и любить природу означало выжить, радоваться жизни и окружающему миру.

Понятие экологической культуры становится всеобъемлющим, обращенным к окружающей среде и внутреннему миру человека.

Его главной сегодняшней и будущей целью есть создание желаемого устройства в природе, экологизация человека и природы, а также воспитание высоких гуманистических, жизненных ценностей и ориентиров в жизни человека.

Тематически эти проблемы полностью согласуются учебной программой с содержанием учебного пособия «История начиналась с мифов», являются его логическим продолжением в авторских статьях и монографии «Экологическая культура античности».

Вот почему ряд учебных тем, с выраженной экологической тематикой был также предложен учащимся лицея для дополнительного изучения, реферирования и написания курсовых и научных работ.

Среди них выделим следующие:

- Красота, здоровье и совершенство по-древнегречески.
- Истоки валеологических учений. Античные мифы и рождение медицины.
- Древнегреческий культ плодородия.
- Символизм флоры в греческих мифах.
- Овощи и фрукты в античных и славянских мифах.
- Экология древнегреческого города.
- Духовный мир древних греков как пример воспитания современных нравственных ценностей.
- Древнегреческий рынок, или как зарождалась европейская рыночная экономика.
- Древние греки – наши родственники или друзья?

Раскрытие этого удивительного и неповторимого мира античности современными школьниками во всех проявлениях, введение нового разнообразного дидактического материала помогут значительно расширить кругозор и, конечно же, предоставят богатую возможность понять античность, феномен ее совершенства и непревзойденности, ее дух, историю, природу и культуру, без чего сегодня невозможно представить современное возрождающееся классическое гуманитарное образование в отечественных гимназиях и лицеях нового типа.

Все представленные учебные темы были апробированы в экспериментальном учебном курсе, к ним учащимися был проявлен интерес и выражено желание продолжить знакомство в дальнейшем [3].

Ярким подтверждением тому служат научные конкурсные работы лицеистов участников Малой Академии наук за 2003-2005 г.

Так, в 2003 г. победителем городского и областного конкурсов в секции «Искусствоведение» стала лицеистка О. Макалова с работой «Образ Афродиты в античных мифах и шедеврах мирового искусства».

В 2004 г. стала участницей республиканского конкурса З. Саттиева с работой «Античные боги и герои в поэзии А.С. Пушкина».

Учащиеся лицея по специальности живопись, актерское мастерство избрали темами своих научных, курсовых, а в дальнейшем конкурсных работ следующие: «Образ женщины в античной мифологии и искусстве», «Символизм фауны. История описания бабочек в биологии, античной мифологии и шедеврах мирового искусства», «Символизм флоры. История описания бабочек в биологии, мифах, легендах и шедеврах мирового искусства», «Актерское мастерство в эпоху античности» и также стали победителями городского и областного туров в секциях Малой академии наук в 2005 г.

С большим интересом учащиеся выполняли такой вид творческого задания, как письменное изложение на тему: «Мой любимый миф», целью которого было описать миф и ответить на ряд поставленных вопросов. Анализ работ показал, что абсолютно все участники легко справились с поставленной задачей. Самыми любимыми мифами оказались: «Жизнь и подвиги Геракла», «Афродита», «Нарцисс», «Пигмалион и Галатея», «Эрот и Психея», «Афродита и Эрот», «Зевс и Ио», «Адонис», «Дафна», «Марсий», «Соревнование Пана с Аполлоном», «Актеон», «Уши Мидаса», «Асклепий», «Одиссея».

Каждый учащийся дал развернутые ответы на вопросы «Надо ли изучать мифологию?» и «Чему учит этот миф?».

Полученные ответы учащихся ярко свидетельствуют об уровне и глубине их познаний.

Например, на 1 вопрос учащаяся А. Покорная ответила так: «Мифология – наука, которая занимается сравнительным изучением мифов всех народов и стран, а это значит, что, изучая мифологию, литературу, географию, разных стран, народов, мы видим, что мифы существовали до науки, в них правда и неправда, добро и зло объединяются в единое. Но, несмотря на фантастическое в мифах, они несут серьезную мораль и в воспитании детей играют большую роль. Мифологию следует непременно изучать».

Не вызвали у учащихся затруднений и ответы на вопрос: «Чему учит этот миф?»

Приведем ряд ответов-размышлений о мифе «Адонис» – «в мифе описывается самая чистая и преданная любовь. Это доказывает, что любовь творит чудеса. Миф может также объяснить происхождение прекрасных алых роз – цветов любви» (Е. Форикова)

«Пигмалион» – «Он объясняет, что если чего-то сильно захотеть, то можно достичь: любовь творит чудеса, учит не отступать от своей цели» (О. Вакуленко), «Миф о самой большой любви» (Т. Тепликова); «Миф учит, что самой великой силой на земле, которая способна повторять чудеса, является любовь» (Ю. Китаева).

«Миф о Деметре и Персефоне» – «Миф объясняет явления природы и происхождение растений» (О. Кравченко).

«Эрисихтон» – «Легенда объясняет человеческую жадность и учит тому, чтобы каждый человек научился понимать красоту природы и окружающий его мир» (А. Черная).

«Нарцисс» – «Этот миф объясняет многие черты человеческого характера: эгоизм Нарцисса, его психическое заболевание» (А. Грибун). Этот миф объясняет происхождение цветов нарциссов, которые символизируют смерть» и т.д.

В другой группе, учащиеся 9 класса не изучавшие этот предмет, показали свое незнание античной мифологии, не самым любимым, а просто самым известным для них оказался миф о Геракле, Одиссее. Никто из учащихся не выбрал мифы об Афродите, а также об Адонисе, Пигмалионе, Нарциссе, Эроте, Эроте и Психее, Деметре, Зевсе и т.д. Это свидетельствует о том, что всемирно известные мифы об олимпийских божествах, которые подробно, глубоко изучались в экспериментальной

группе. им оказались неизвестными. Из 21 учащегося 15 затруднились дать ответ о любимом мифе. 4 назвали Геракла и Одиссея. 2 не ответили вообще.

В ходе изучения предмета большое внимание уделялось написанию классных и домашних контрольных и самостоятельных работ, письменным пересказам, изложениям, сочинениям.

Для таких работ специально разрабатывался круг вопросов и заданий. Например, контрольная работа по теме «Гермес – бог угодный на любое дело». Задания:

1) Перечислить все изобретения Гермеса.
2) Назвать символы Гермеса.

Итоговая письменная, самостоятельная работа по изучению «Жизни и подвигов Геракла».

Задания:

Ответьте на вопросы:

1) Подумайте, какие подлинные исторические события вы можете представить, аналогичные, описанным в «Гераклидах»?
2) В чем вы видите историческое и мифологическое значение подвигов Геракла?
3) Почему Геракла можно считать культурным героем?
4) Составьте родословное древо Геракла и его потомков.
5) Почему Геракла все люди до сих пор любят и уважают?
6) Какие лучшие человеческие черты воплотил в себе Геракл?
7) Назовите известные вам шедевры мирового искусства, посвященные Гераклу?

Отметим, что эта тема оказалась действительно одной из самых любимых у учащихся лицея. На вопросы 3 и 5, 6 учащиеся в основном ответили так: «Геракл на самом деле был национальным героем и прожил трудную и в то же время красивую, наполненную подвигами жизнь. Его подвиги это очень трудная работа, требующая терпения и умения. Вот почему его помнят и уважают». «Геракл был силен и мужественен, вот почему он выбрал путь в своей жизни, наполненный трудными подвигами. Он был честным, трудолюбивым, добросовестным, верным другом в любой ситуации, встречая врага прямо смотрел ему в лицо, а не прячась за кустами. Он любил свою жизнь и гордился ею». «В Геракле воплотились все положительные черты человека, какие есть: честность, доброта, мужество, ум, смелость, предосторожность, справедливость».

Если Геракл оказался наиболее известным для учащихся, то контрольная работа по итогам изучения подвигов Тесея показала, что 100% учащихся затрудняются дать точные и правильные ответы на вопросы:

1) Историческое значение подвигов Тесея.
2) Какие подлинные исторические события вы знаете, имеющие место в подвигах Тесея.

Лицеисты отмечали, что важную роль в понимании этого мифа имеют археологические открытия сэра Артура Эванса, которые он совершил в ходе раскопок Кносского дворца, что подтверждает мысль о том, что Тесей был не легендарным героем, а реальным царем Афин в древности, учащиеся с подробностями описали, как выглядят археологические раскопки дворца.

Учащаяся Л. Герасимова отметила, что Тесей наряду с Гераклом занимает ведущее место в греческих мифах и легендах. Этот храбрый воин тоже, как и Геракл, был национальным героем. Они оба как бы олицетворяли все лучшие качества эллинского народа. В мифах о Тесее показывается идеология народа, их светлые мечты о счастье, эти мифы делали так, что молодое поколение стремилось быть похожим на Тесея.

Эти мифы должны были приучить людей жить честно и быть благородными, а не жить воровством и нечестным трудом. Эти мифы интересны тем, что они помогают узнать быт древних людей, их культуру, обычаи.

Так же на основе этих мифов было создано великое множество произведений искусства и литературы. Например, о Тесее писал Плутарх в своем произведении «Параллельные жизнеописания».

Подлинные исторические события он видит в мифе об объединении Аттики».

Учащаяся А. Яворская отметила, что в мифе о Тесее очень много крылатых выражений, которые и по сей день употребляются нами.

Учащийся Е. Шумейко в историческом значении мифа о Тесее увидел то, как в Древней Греции проходила обыденная жизнь, как они поклонялись отцу, как ценилась в то время преданность своим близким и знакомым.

В то время честь – это было главное для человека. Люди объясняют этими мифами, как побеждается зло. Как Тесей убивал разбойников по дороге в Афины. Эти мифы о Тесее рассказывают нам «вообще» о Древней Греции, о ее обычаях и традициях. Они объясняют нам происхождение Истмийских игр (их основал Тесей).

А наибольшее историческое значение этих мифов состоит в том, что они высоко поднимают уровень общественной культуры, благодаря им развивается литература, искусство, архитектура и мн. др.

Практически все учащиеся провели параллель между героическими делами образами, Геракла – Тесея и признали, что они оба являются национальными героями. Уч-ся А. Диденко увидела главное историческое значение в объединении Аттики: «Когда он (Тесей) объединил Аттику, она была раздроблена на несколько частей. Он ввел демократические реформы, он ввел понятие «обоснованное убийство», в наше время это убийство в состоянии аффекта. Афиняне начали чеканить монету, разделение Аттики на 12 общин также впервые сделал Тесей».

Как видим, из представленных ответов можно сделать вывод о том, что учащиеся не просто изучили жизнь и подвиги Тесея, овладели большим фактическим материалом, но и научились логично, ярко, образно, хорошим историческим языком выражать свои мысли, делать образные сравнения, проводить параллель с жизнью людей современного мира, выделять общее и особенно отмечать важную роль искусства, подчеркивать нравственную сторону поступков.

Помимо самостоятельных и контрольных письменных работ учащиеся в течение учебного года писали ряд сочинений на темы:

1) Культурные достижения греческой (римской) цивилизации, их влияние на современность.
2) Историческое значение, уникальность и пример для подражания греческой цивилизации для человечества.
3) Как вам помогли знания античной мифологии в изучении феномена греческой цивилизации?

В основном все учащиеся справились с поставленной задачей: на многочисленных фактических и событийных примерах исторического и мифологического прошлого построили свои ответы, при этом показали отражение художниками мифологических сюжетов в шедеврах мирового искусства, показали свое знание мифов, их символов и значений, ответы учащихся отличались образностью, обстоятельной детализацией и описанием подробностей.

Очень важно что у учащихся лицея этот вид работы не вызвал ни удивления, ни затруднений, более того, некоторые учащиеся, используя свое воображение, представили эту работу в виде своеобразного путешествия «По улицам Древней Греции» (Е. Форикова). Описав впечатления и личные учебные достижения в плане знания мифов, истории, искусства и применения в совей практической деятельности и других учебных предметах, она отметила: «Подводя итоги по изучению

интересного курса по греко-римской мифологии, и как продолжение истории Древнего мира, могу выразить лишь бесконечную благодарность, потому что мой кругозор гораздо дальше раскинул свои границы, за то, что могу подражать красоте, уму, а также изяществу древних греков, любоваться их превосходным искусством и историей».

Исторические сочинения, контрольные и самостоятельные письменные работы проводились нами систематически в ходе изучения предмета, практически по всем учебным темам.

Полагаем, что этот вид работы дисциплинирует ум учащегося, учит четко, последовательно, логично, точно выражать свою мысль, развивает историческое, творческое мышление, формирует его художественный вкус и эстетические взгляды.

Изучение мифологии развивает и тренирует устную и письменную речь, учит красиво выражать свои взгляды и мысли, формирует и развивает интерес к дальнейшему, постоянному изучению исторической и мифологической литературы.

О важности формирования творческого мышления на уроках истории и недостаточной работе в этом деле неоднократно подчеркивал И.Я. Лернер. Его мысли и сегодня актуальные, как никогда. «Формирование личности с такими качествами (умением анализировать сложные социальные факты и находить решения в современных сложных ситуациях) содействует развитию ее творческого мышления. Обучение творчеству дает инструмент для самостоятельного поиска решения проблем, вооружает аппаратом мышления и включает в процесс такой деятельности, без которой интерес и необходимость в ней у личности невозбудимы. Творчество на материале истории (заметим, и мифологии, аналогичны) обуславливает наиболее высокий уровень исторического мышления.

Ему можно и должно учить. Историческое мышление на творческом уровне предполагает решение учащимися проблемных, познавательных задач» [12].

Ряд ответов на анкеты показывает, насколько глубоко учащимися был изучен и понят этот предмет. Как правило, это продуманные, оригинальные, нестандартные ответы. Как, например, на вопрос №1. «Мифология – это прежде всего древняя история, это особый взгляд на события, толкование явлений природы и Космоса, обычаи и обряды, традиции, раскрывает тайну поведения поступков, объясняет что-либо (Е. Форикова), «Существует более 500 определений мифа. Наиболее близкие мне определения это: «Миф – глубокое выражение Космоса и Вселенной, это источник тысячелетних знаний, это «детская мудрость древних».

На вопросы «Как вы считаете, следует ли в дальнейшем изучать этот курс в средней школе? Если да, то почему? Какие новые знания вы приобрели в ходе изучения этого курса? Какие новые личные качества вы приобрели?»

Наиболее интересными на наш взгляд были следующие ответы: «Мифология очень нравится, она подобна сказке», «Безусловно, изучение мифологии отличает нас от наших сверстников. Предмет мной сначала был не понят, но, роясь в разных источниках – мифология стала самой любимой после истории. Как жаль, что слишком мало уроков и времени, что не дает возможности поглубже разобраться в огромном мире мифов» (Е. Форикова) «Мифология нам нужна для развития кругозора». (О. Дебелая) – «каждый образованный человек должен знать мифологию древней Греции и Рима», «Мифология учит самой жизни», «учит не быть злым, жадным, коварным, не обижать младших» (Н. Чиненая), Е. Форикова – «Дает мудрые советы, лично меня научила интеллигентности, вежливости, нравственному тону общения. Подобно афинским ораторам, каждый миф – это мораль, но выводы из него могут сделать не все» (Е. Олейник). «Учит быть справедливым человеком, сильным, учит нас культуре, учит нас на чужих ошибках мудрости» (В. Семенов). «Предмет учит – силе, доброте, разуму, красоте». (К. Добрынина). «Мне очень нравится этот предмет, больше чем все остальные, потому что мифология это наука

о прекрасном, возвышенном. Я для себя взяла много правил, среди них такие как: гостеприимство, обязательность» (А. Овчаренко). – «Мне нравится узнавать что-то новое. Мой профиль – это история, а мифология очень тесно связана с этим предметом. От культуры греков было много унаследовано культурами других народов, потому, чтобы хорошо ориентироваться в мировом наследии наших предков, нужно знать прежде всего греко-римскую мифологию».

Абсолютно все учащиеся дали положительные ответы на вопрос «Надо ли изучать этот курс в средней школе? Более того, отвечая на вопрос о замечаниях и пожеланиях, они высказывали предложения о том, что изучение этого предмета следует обязательно продолжить в 10-11 классах, лицее и обязательно ввести изучение во всех школах Украины, так как он «очень интересный и поучительный».

На вопрос «Какие мифы вам понравились больше всего?» учащиеся называли практически все программные мифы, но все же наибольшее предпочтение было отдано «12 подвигам Геракла», «Илиаде», «Одиссее», Афродите, Пигмалиону, Нарциссу, «Деметре и Персефоне», Дионису.

Характерно, что ответы учащихся в группах где не изучался этот предмет показали, что в основной массе учащиеся не знают предмета мифологии, затрудняются дать полные и развернутые ответы о том, что изучает, объясняет мифология, чему учит, какие качества помогает в себе развить.

На вопрос о том, «Какие мифы нравятся больше всего?» в контрольных классах, в основном отмечали «12 подвигов Геракла», «Одиссею», а мифы о жизни Олимпийских богов в целом для них оказались мало известными.

Подчеркнем, что в ряде ответов отмечалось, что учащиеся до лицея совсем не были знакомы с мифологией, и лишь только в лицее во время изучения узнали для себя много нового, интересного и необычного. (Панченко, Диденко). Учащаяся Диденко подчеркнула: «Теперь, придя в музей, я смело ориентируюсь, где что находится. Некоторые скульптуры я не знала, кого они изображают. Теперь я могу ориентироваться в видах искусства и даже понимать их». Учащаяся Л. Волокитина отметила: «Если бы все люди читали классическую греко-римскую мифологию, то каждый человек был бы образованней и в стране был бы порядок».

Учащийся Е. Шумейко отметил: «Сожалею, что начал изучать мифологию, как самостоятельную дисциплину, только в 9 классе, потому что запас знаний был бы больше, если бы мифологию изучал в младших классах, этот курс развивает в учащихся не только память, но и умение думать, размышлять, сравнивать и объяснять. Из этого курса я узнал очень много о жизни греков и римлян, об их законах, о их быте, верованиях. Этот курс полезен еще и с исторической стороны».

Учащаяся Е. Перепелка заметила: «Благодаря изучению мифологии изменилось мое восприятие общества, культуры. Стала больше понимать, а соответственно становиться интересным собеседником».

«Я считаю, что каждый образованный человек, уважающий себя, должен знать мифологию и истоки истории, культурный уровень очень зависит от этого. Я стала понимать символизм культуры древнего мира, надеюсь, что это мне поможет в будущем.

Мне кажется, что надо изучать мифологию с младшей школы, чтобы развивать интеллект подрастающего поколения, привить любовь к искусству, культуре.

Все новые поколения должны быть более образованными и опережать в развитии предыдущие», – написала в своей анкете О. Агеенко.

Все учащиеся дали положительную оценку учебному пособию «История начиналась с мифов», по которым они изучали в течение учебного года предмет. Многими было справедливо подчеркнуто, что следует в книгах к каждому описываемому мифу давать как можно больше иллюстраций, также было выражено

пожелание: снабдить подробными научными пояснениями и комментариями «Илиаду» и «Одиссею».

Анкета №1

1) Чем отмечается, на ваш взгляд, курс классической греко-римской мифологии от других предметов? В чем вы видите его особенности.
2) Помогает ли этот предмет вам в ходе изучения других гуманитарных предметов. Если да, то как?
3) Как вы считаете, следует ли в дальнейшем изучать этот курс в средней школе? Если да, то почему?
4) Какие новые знания вы приобрели в ходе изучения этого курса? Какие новые личные качества вы приобрели?
5) Какие мифы вам запомнились больше всего?
6) Какие мифы вам понравились больше всего? Перечислите и опишите самый любимый миф.
7) Чему учит мифология? Какие нравственные вопросы поднимаются в мифах.
8) Ваши впечатления об учебниках по мифологии: «История начиналась с мифов», «Исторический словарь школьника», «Античная мифология в тестах, схемах и задачах».
9) Ваши пожелания.

Анкета №2

1) Что изучает мифология?
2) Мифология это наука?
3) Нравится ли вам этот предмет? Да, нет? Объясните почему?
4) Чему учит мифология?
5) Что объясняет мифология?
6) Какие мифы вам нравятся больше всего?
7) Как вы думаете, надо ли мифологию изучать в школе, лицее, почему?
8) Ваши пожелания, замечания.

По завершении изучения каждой учебной темы с целью контроля, проверки и сравнения результатов учебных достижений нами проводилось тестирование по следующим темам: «Жизнь и подвиги Геракла», «Происхождение мира и богов», «Поход аргонавтов за золотым руном», «Троянская война», «Одиссея».

В ходе изучения было отмечено, что учащимся нравится отвечать на вопросы тестов.

Практика показала, что для учащихся старшей средней школы, которые добросовестно изучили ту или иную учебную тему, ответы на задания тестов не представляют интеллектуальных затруднений.

Этот вид контрольной работы выполняется на уроке под руководством учителя, как правило, в течение 15-20 минут, в зависимости от количества вопросов. Результаты тестирования показывают в основном достаточный и высокий уровни учебных достижений.

Особо подчеркнем, что особое внимание уделялось изучению таких важных особенностей мифа, как его символы, историческое и мифологическое значение.

Итак, изучение классической греко-римской мифологии было организовано с целью разрешения таких важных задач, как:

1. Экспериментально проверить эффективность выдвинутых принципов организации и функционирования дисциплины «Классическая греко-римская мифология», ее организационно-дидактического обеспечения.

2. Выявить динамику развития сформированности качества знаний, умений и навыков, учащихся в ходе изучения дисциплины.

3. Доказать, что изучение классической греко-римской мифологии (и культуры античности в целом) есть важнейшее и необходимое условие в деле образования и воспитания современной высокогуманной и образованной личности с демократическим типом мышления; что этот предмет должен стать самостоятельной учебной дисциплиной в современной украинской общеобразовательной школе.

4. Обобщение результатов формирующего этапа эксперимента.

5. Проведенная в ходе формирующего эксперимента педагогическая деятельность, направленная на овладение заданной системой знаний, умений и навыков при изучении классической греко-римской мифологии, требует глубокого научного осмысления.

Результаты проведенной работы позволяют сделать следующие теоретические обобщения.

Становление физиологических и психических функций детского организма служит основой для его гуманистической ориентации и склонностей. Складывающаяся юная личность требует новых ярких впечатлений, знаний, ощущений, и поэтому не следует упрощать потребности и логику становления личности младшего школьника. Это может сказаться на замедлении и усреднении темпов его развития. При системной и глубоко продуманной организации и использовании учебного и воспитательного процессов образования при условии когда были учтены все важнейшие психолого-педагогические и физические особенности развития лицеистов в условиях экспериментального изучения предмета «Классическая греко-римская мифология». Именно с учетом этого и была разработана специальная учебная программа и методика подачи учебного материала, формирования познавательных интересов, эстетических, художественных навыков у учеников этого возрастного периода. Она была нацелена на использование разнообразных приемов в ходе учебно-воспитательной работы с ориентацией на инновационные технологии, и по сути инновационный характер изучаемого предмета «Классическая греко-римская мифология».

Целесообразными в процессе изучения предмета явились такие средства и приемы, как использование элементов игры в учебно-образовательной деятельности, введение игрового начала в структуру уроков; широкое внедрение в учебный процесс гуманитарной направленности историко-мифологического материала, обладающего познавательным и развивающим действием особой глубины, который не содержится в традиционных школьных программах и рассчитан на актуализацию мотива заинтересованности, увлеченности ходом обучения, что приводит к целостному, глубокому восприятию и усвоению учебного материала; развитию творческих, интеллектуальных и эстетических возможностей учащихся начальных классов в ходе изучения мифологии, что сопряжено с развитием логики, воображения, художественной фантазии, и призвано раскрепощать детскую личность, позволить ей ярче и полнее самовыражаться, воспринимать учение как понятный, радостный, эмоционально приятный процесс, снимать психофизическое напряжение, которое закономерно возникает в ходе обучения, школьных нагрузок, предупреждать утомление и переутомление путем их нейтрализации позитивными эмоциями от услышанного интересного мифа.

Указанные виды учебно-познавательной деятельности в процессе изучения «Классической греко-римской мифологии явились теми педагогическими мерами, которые позволили с достаточно высокой степенью эффективности использовать учебный и воспитательный потенциал, который несет в себе предмет «Классическая греко-римская мифология».

Предложенная и экспериментально проверенная нами программа педагогических решений по внедрению предмета «Классическая греко-римская мифология» в практику профильной системы обучения показала свою

эффективность, дала положительные результаты и полностью подтвердила выдвинутую гипотезу, так как проводилась системно, творчески, с учетом вышеозначенных особенностей развития учащегося лицея.

Опыт изучения предмета и анализ результатов позволяет сделать вывод о том, что уровни психического развития старшеклассников, являются вполне благоприятными для изучения и усвоения дисциплины «Классическая греко-римская мифология» в условиях, определенных и специально созданных для этой возрастной группы.

Мифы, шедевры мирового искусства, созданные на основе мифологических сюжетов античности, способствуют их гармоничному, всестороннему развитию на основе параллельного обогащения интеллектуальной и эмоциональной сфер развития подростка и, в то же время, изучение дисциплины, как было проверено в ходе изучения предмета, не перегружают учащихся новым познавательным материалом. Наоборот, анализ ответов учащихся показывают, что античная мифология и знакомство с шедеврами мирового искусства помогают учащимся тоньше, глубже и ярче познавать и видеть красоту окружающего мира, природу, развивают интерес к дальнейшему изучению сказочно-прекрасного, неповторимого мира древней истории – детства человечества и первых, мифологических представлений.

Было проверено и доказано, что полученные по классической греко-римской мифологии знания прочно закрепляются в памяти учащихся, о чем свидетельствуют результаты выполненных тестовых заданий. Проиллюстрированные и описанные выше фрагменты ответов учащихся – из письменных изложений, сочинений, ответов на вопросы и задания, которые были им предложены в ходе изучения предмета, не вызывали у учащихся серьезных затруднений при их выполнении.

В ходе изучения предмета лицеисты научились устно и письменно, образно, точно, ярко и эмоционально выражать свои мысли, излагать миф и свое отношение к мифу, выполнять задания повышенного уровня сложности. Этот предмет оказался настолько интересным, увлекательным и востребованным в образовательном, развивающем, всестороннем и нравственном отношении и для большинства учащихся стал просто любимым учебным предметом. Это постоянно отмечали учащиеся устно и письменно – в анкетах.

Источники и литература

1. Пометун Е.И. Школьное историческое образование в Украине. Пути развития и проблемы. Луганск: Изд-во Восточно украинского университета, 1995.
2. Пометун О.І. Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. – К.: Генеза, 2005.
3. Куликова Л.Б. История начиналась с мифов. В 4-х частях. Учебное пособие. Сімферополь. МСП «НАТА», 2001-2003 гг.
4. Куликова Л.Б. Исторический словарь школьника. Античная история и мифология. М.: Советский спорт, 2002.
5. Куликова Л.Б. Классическая греко-римская мифология в структуре школьного исторического образования. Монография. – К., Университетское изд-во «Пульсары», 2002.
6. Куликова Л.Б. Классическое гуманитарное образование. История, опыт, традиции. Монография. – К., Университетское изд-во «Пульсары», 2000.
7. Кулікова Л.Б. Програма з класичної греко-римської міфології. (Для середніх шкіл, гімназій та ліцеїв) // Завуч. – К., 2002. - № 16.
8. Кулікова Л.Б. Програма з класичної греко-римської міфології. (Для початкової школи) // Бібліотека вчителя початкової школи – К., 2003. - № 11.
9. Кулікова Л.Б. Програма з класичної греко-римської міфології. (Для середніх шкіл, гімназій та ліцеїв) // Зарубіжна література. – К., 2002. - № 17.
10. Кулікова Л.Б. Програма з класичної греко-римської міфології. (Для середніх шкіл, гімназій та ліцеїв). – Херсон: Персей, 1999.

11. Кулікова Л.Б. Сучасна класична європейська освіта XX століття. Європейський досвід та традиції // Шлях освіти. - 2002. - № 3. – С. 25-30.
12. Лернер И.Я. Содержание и методы обучения истории в 5-6 классах вечерней сменной школы. – М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1963.- 392 с.

Анотація

В цій статті розглядаються теоретичні та методичні засади вивчення античної міфології та культури як спеціально розробленого предмета для системи історичної та філологічної освіти. Автор розглядає, аналізує власний досвід викладання новоствореної дисципліни «Класична греко-римська міфологія», доводить на численних прикладах важливість спеціального, системного вивчення античної культурної спадщини в сучасних умовах.

Summary

Theoretical and methodological bases of the study of antique mythology and culture as the special worked out subject for the system of historical and philological humanitarian in general school study are considered in this article.

УДК: 34:371

Т.І. Лебідь, В.О. Лебідь

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УМОВАХ ЛІЦЕЙСЬКОЇ ОСВІТИ

Херсонський Академічний ліцей при Херсонському державному університеті – багатопрофільний навчальний заклад, що забезпечує науково-теоретичну, гуманітарну, природничо-математичну, загальнокультурну підготовку талановитої молоді Херсонщини.

Педагогічний колектив ліцею, виходячи із сучасної парадигми освіти і виховання, вирішує завдання щодо створення умов для вільного розвитку особистості, її мислення, загальної культури, залучення до різних видів діяльності (науково-дослідницької, суспільно-гуманістичної, культурно-просвітницької, фізкультурно-оздоровчої тощо). З цією метою викладачі ліцею орієнтуються на педагогіку життєтворчості, в основі якої – концептуальні ідеї про розвиток і саморозвиток особистості, здатної до самотворення.

Найголовнішим пріоритетом в організації навчально-виховного процесу нашого закладу є науковий підхід до управлінських, навчальних і виховних аспектів. У світлі Болонської декларації модернізується освітня діяльність ліцею, по-новому структурується зміст навчання, впроваджуються інформаційні технології, що забезпечують формування пізнавальних інтересів учнів, глибоке сприйняття і розуміння ними теоретичного матеріалу, оволодіння інформаційною культурою.

Джерелом навчальної інформації для учнів поряд з живим словом учителя є навчальні посібники, довідники, науково-популярна література і, звичайно, підручники.

Ефективність та якість засвоєних учнями знань значною мірою залежить від розвиваючої орієнтації підручника.

На цю проблему звертають увагу вітчизняні історики-методисти, зокрема К. Баханов, П. Вербицька, Н. Гупан, В. Мисан, О. Пометун, Г. Фрейман.

Як вказує аналіз педагогічної літератури, підручник – це не тільки навчальна книга в руках учня, а й дидактичний засіб у діяльності вчителя, за допомогою якого

він особовим чином організовує навчальний процес, залучає учнів до різних видів діяльності, забезпечує навчання предмета.

Від педагогічної майстерності учителя, досконалості змісту освіти, технологічного забезпечення навчального процесу і відповідної готовності учнів до сприймання знань і здатності до навчальної діяльності залежать якісні показники навчання.

Викладачі ліцею чітко усвідомлюють, що робота учнів з навчальною літературою повинна здійснюватися системно, вдумливо на кожному занятті і під час самопідготовки. Тому ліцеїстів привчають працювати з підручником на трьох рівнях: пізнавальному, аналітичному, творчому.

В першу чергу ліцеїсти повинні навчитися самостійній роботі з навчальною літературою, вміти використовувати її як інструмент у своєму інтелектуальному зростанні.

Для цього учні навчаються таким прийомам роботи з підручником: виділення головного, змістове групування, складання плану, конспекту, тез, схем, таблиць, графіків, формулювання висновків, читання-пошук, читання-сортування.

Формуванню пізнавальної самостійності учнів і розвитку їх творчої розумової діяльності сприяють такі прийоми роботи з навчальною книгою: виділення істотного, пошук альтернативного матеріалу, складання плану, написання тез, ессе, самоперевірка засвоєних знань. Така робота з підручником забезпечує активну мисленнєву діяльність старшокласників: аналіз, синтез, порівняння, доведення, абстрагування тощо [2, с.79].

Виконання учнями інтерактивних вправ, націлених на вироблення у них навичок співпраці, співробітництва, певною мірою й змагальності, забезпечують особистісно-орієнтоване навчання ліцеїстів.

Історична наука сьогодні розвивається надзвичайно динамічно. З'явилося нове покоління підручників, велика кількість навчальних посібників та іншої наукової літератури. За таких умов перед викладачами історії та суспільних дисциплін ліцею повстає завдання формування у старшокласників критичного мислення навичок оцінювання суспільних явищ і процесів, життєвих та прикладних особистісно-життєвих, соціалізуючи, комунікативних, інтелектуально-інформаційних навичок [1, с.19]. Ліцеїстів орієнтують на те, що на основі саме таких вмінь вони зможуть аналізувати різні джерела інформації.

Стратегічним завдання керівництва ліцею є формування потужної матеріально-технічної бази, серед якої особливе місце посідає бібліотека та читальна зала ліцею.

У фонді бібліотеки ліцею сьогодні наявно 13 464 екземплярів книг художньої, наукової, методичної, довідкової, енциклопедичної літератури, 1 272 видань англійською, німецькою, французькою, іспанською мовами. Фонд навчальної літератури зі спеціальних і профільних дисциплін складає 9 665 екземплярів, що забезпечує виконання навчальних і наукових завдань навчально-виховного процесу.

Ліцеїсти також мають змогу користуватися літературою в читальних залах Херсонського державного університету та обласної наукової бібліотеки ім. Олеся Гончара.

Учні ліцею у межах освітніх завдань мають вільний доступ до Internet-системи. У закладі створено єдиний інформаційний простір із підключенням до системи Інтернет. У навчальному процесі ліцею поступово запроваджується нова освітня система: підручник-комп'ютер-програмне забезпечення-засоби телекомунікацій. Така система вимагає від викладачів спирання на науково-педагогічне обґрунтування та науково-методичний супровід.

Наслідком упровадження нової системи можуть стати суттєві зрушення організаційних форм навчального процесу; класно-урочна система поступитися у перспективі іншим організаційним формам навчання.

Опрацювання навчальної літератури, проведення науково-пошукової роботи, висунення гіпотез та розв'язання завдань – усе це в сукупності суттєво стимулює в підлітків розвиток логічного мислення, здатність до встановлення причинно-наслідкових зв'язків, до прийняття швидких і правильних рішень у життєвих ситуаціях тощо.

Робота викладачів з підготовки ліцеїстів до олімпіад та інших інтелектуальних конкурсів відбувається цілеспрямовано і систематично. Враховується, зокрема, що учні, готуючись до інтелектуальних змагань, повинні знати набагато більше, ніж передбачає шкільна програма. Тому залучення учнів до науково-творчого пошуку, можливість їх черпати нову інформацію з різних джерел, в тому числі і з Інтернету, постійні індивідуальні консультації, які проводять викладачі, – це основа майбутніх перемог в олімпіадах і конкурсах всіх рівнів.

Гуманізація і диференціація сучасної освіти потребують особистісно-орієнтованої моделі навчального процесу. Зміни вимагають підвищення якості підготовки випускників. Вирішенню цієї проблеми має посприяти більш глибока розробка та впровадження в процес навчання сучасних, науково-обґрунтованих навчальних та методичних посібників, які мають відрізнятися від усталених навчальних книг, своїми новітніми методичними та методологічними підходами.

Джерела та література

1. Державний стандарт базової і повної середньої освіти // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2004. – №1-2.
2. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. – М., 1977. – 230 с.

Анотація

В статті розглянуте питання ефективності використання навчальної літератури з історії в умовах Херсонського Академічного ліцею при Херсонському державному університеті.

Summary

In the article was analyzed the effectiveness of educational history literature usage in conditions of Kherson Academic lyceum under Kherson State University.

УДК 34:372.48(075)

В.М. Мороко

ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ НОВІТНЬОЇ ДОБИ (З ДОСВІДУ ПІДГОТОВКИ ПІДРУЧНИКА)

Вивчення в середній загальноосвітній школі не лише курсів вітчизняної та всесвітньої історії, але й історії малої Батьківщини – краю, в якому живе учень, дозволяє не лише засвоїти суму знань з дисципліни, але є важливим елементом становлення молодого громадянина-патріота. Однак ця здавалося б аксіома тривалий час практично не втілювалася в навчальний процес. Лише в останні роки окремий курс історії рідного краю з'явився в сітці уроків у деяких областях.

Одними із піонерів у цій справі виступили запоріжці, у тому числі й автор пропонованої публікації. Відповідний курс як факультативний з'явився в школах

Запорізької області у 2001 р. На нього в 7-11 класах виділяється по 17 годин. Під курс відразу видали підручники.

"Обкатка" нової дисципліни дозволила виокремити проблеми, які варті обговорення на загальноукраїнському рівні. Актуальність його випливає з того, що вивчення історії рідного краю й досі не стало предметом фахового науково-методичного аналізу. Потреба в такому обговоренні особливо значна з огляду на відсутність затверджених на державному рівні відповідних програм. Якщо навчальні програми й підручники з Історії України та Всесвітньої історії затверджуються міністерством освіти і науки, то з історії регіональної у кращому разі науково-методичними радами обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти. У кожній області винаходять власний велосипед.

Нижче ми зупиняємося на вивченні історії рідного краю в 11 класі, досвіді підготовки відповідного підручника [6]. Обираємо підручник для випускного класу, бо до нього ставляться особливі вимоги. Окрім загальних методичних принципів, які необхідно враховувати в підручнику для будь-якого класу, автори цього видання повинні рахуватися з тим, що пропонований ними матеріал стосується подій, які й досі залишаються предметом ідеологічних дискусій, та осіб, частина з яких сьогодні знаходиться на владному регіональному Олімпі. При цьому опертися на оцінки попередників не випадає. У будь-якій області дослідники, що ризикнули систематизувати хроніку післявоєнної історії краю, могли до недавнього часу використати дані лише «Історії міст і сіл» та «Нариси історії обласної партійної організації». Нагадаємо, ці видання у 60-70 рр. кроїлися за відомими лекалами.

Що стосується загальних методичних вимог, то автори використали схему власного підручника з історії України для 9 класу [9]. Кожному уроку відповідає окремий параграф. До тексту додаються запитання для самоконтролю, перелік дат, які варто запам'ятати, добірка документів та рекомендована краєзнавча література. Текст ілюструється фотоматеріалами.

Починаючи роботу над підручником з історії рідного краю в умовах відсутності до нього, як вище вказувалось, уніфікованих затверджених на загальнодержавному рівні вимог, автори повинні чітко визначитись з тим, кому вони його адресують.

Можливий варіант, коли підручник насправді є навчальним посібником і готується не стільки для учня, скільки для вчителя. Скажімо, такої концепції дотримуються автори підручників з історії Полтавщини, які виходять під загальною редакцією заслуженого вчителя України О. Білоуська. Вони насичені цікавим матеріалом, містять велику кількість оригінальних документів, свідчень учасників подій, біографічних довідок, таблиць, діаграм, світлин тощо. Але обсяг підручника для 11 класу сягає 37 аркушів [1]. На один урок припадає в середньому більше 2 аркушів. Зрозуміло, таке видання може виконувати функції енциклопедичного довідника, посібника для вчителя. Останній виступає в ролі "посередника" між авторами підручника і учнями. Ми віддаємо перевагу підручнику, в якому текст до кожного уроку дозується таким чином, щоб він був реально засвоєний саме учнем.

Перше видання запорізького підручника вийшло у 2001 році й відразу опинилося в центрі громадської уваги. За короткий час на нього з'явилося біля 20 рецензій як в обласних засобах масової інформації, так і центральних («Голос України», «Урядовий кур'єр»). Оцінки виявилися діаметрально протилежними і стосувалися не методики подання матеріалу, а його змісту. Прикметно, що серед рецензентів майже не було працюючих освітян. Вкрай категоричними були краєзнавці-ветерани. Один з них писав, що підручник "написаний унятливими вченими, які без емоцій, що завше так щедро виливаються із переповнених душ закоханих в свій край людей, а на основі багатого наукового арсеналу, ґрунтовних наукових позицій, на основі об'єктивних документів і фактів переконливо й яскраво висвітлили сутність історичних подій" [4, с.113-114]. Інший звинувачував у зазіханні

на честь і гідність солдатів Перемоги, в нав'язуванні підростаючим поколінням ідеологічних штампів [3].

Реакція рецензентів окреслила проблему ознайомлення учнів із складними періодами новітньої історії. Найсуперечливіші з них припадають на час Другої світової війни та останнього двадцятиріччя. На регіональному рівні позиції прихильників лакованої історії посилюються аргументом про неможливість формування у дітей любові до рідного краю на негативних прикладах. Закиди у дегероїзації історії краю часів радянсько-німецької війни звучать з вуст лівих сил в цілому, функціонерів контрольованих ними ветеранських організацій, зокрема, Боротьбою з "очорненням" життя тієї чи іншої області в 90-і рр. – на початку XXI ст. опікуються її керівники та нові власники у минулому державних підприємств. То ж що робити з "незміцнілими дитячими душами"? Давати їм правду дозовано чи без обмежень?

Вважаємо, що при всій специфіці учнівської аудиторії старшокласники спроможні без загрози їхнім патріотичним почуттям оцінити й правду гірку. Інша справа, що до оцінки в підручнику відповідних сторінок історії треба підходити особливо виважено.

В темі «Друга світова війна» це стосується періоду оборонних боїв 1941-1942 рр., окупації та руху Опору на зайнятій ворогом території. Виправданою буде розробка окремих навчальних посібників, які б додавалися до підручника. У підручнику до відповідних уроків ми даємо підбірку документів, рекомендуємо додаткову літературу. Але окрім цього підготували й окреме тематичне видання [5]. Воно дозволило не лише повніше показати героїчне й трагічне в літньо-осінніх боях 1941 р. на Запоріжжі, але й пояснити, як нам здається переконливо, причини потрапляння в полон у приазовському степу двох радянських армій.

Говорячи про рух Опору в краї ми не тільки у більш реальних вимірах показали діяльність радянських партизан і підпільників в умовах степової зони, а й зупинилися на внеску в перемогу над нацистами місцевих осередків ОУН.

Проти останнього різко заперечували місцеві комуністи. Як і проти того, що автори посміли говорити не лише про терор на окупованих територіях, а й про задоволення прагматичною німецькою адміністрацією мінімальних потреб тих, хто працював на виробництві. Але продовжувати накладати табу на висвітлення цієї проблеми безглуздо. Учень повинен отримати відповідь на елементарне запитання: "За рахунок чого земляки протрималися "під німцями" 2 чи 3 роки?".

Знову ж таки враховуючи особливу увагу до питання, варто потурбуватися про забезпечення відповідного уроку додатково підібраними документами. Ми, зокрема, зробили це за рахунок публікацій молодого кандидата наук І. Спудкої [8]. Нам видається, що у підсумку були переконливими. Принаймні, коли в обласному інституті післядипломної педагогічної освіти провели зустріч авторів із вчителями та відповідно попередньо підготовленими ветеранами освітяни однозначно схвалили концепцію викладення в підручнику матеріалу про війну.

При розгляді тем, присвячених післявоєнному періоду, особливу увагу варто звертати на максимальну виваженість висвітлення суперечливих процесів, яких, як відомо, було чимало. Ми намагалися не нав'язувати власні оцінки. Пропонуючи своє бачення тих чи інших подій, однозначно знайомили з альтернативним поглядом на них. Так, до уроку «Відбудова Запорізького індустріального комплексу» рекомендували як свої напрацювання [7], так і доробки попередніх часів. Зокрема, книгу 70-х років, автори якої отримали за відображення керованого першим секретарем Запорізького обкому КП(б)У Л. Брежнєвим подвигу відбудови Шевченківську премію [2].

Підбірки документів до уроків ми намагалися формувати таким чином, щоб вони спонукали не до простого запам'ятовування тексту підручника, а до самостійних

висновків після ознайомлення з альтернативними матеріалами. Наприклад, на уроці про життя області у другій половині 60-х років учні мають нагоду співставити два документи, об'єднані під заголовком «один завод – дві оцінки». З одного боку це апологетична оцінка роботи коксохіміків в нарисі історії заводу, з іншого – уривок зі збереженого в обласному архіві критичного листа тодішнього першого секретаря обкому правлячої партії до Міністерства чорної металургії УРСР.

При цьому як би жорстко ми чи автори подібних підручників не оцінювали ті чи інші сторони життя краю в другій половині XX ст. важливо розділяти часто помилкові рішення і дії місцевої та центральної бюрократії й виробничі будні простих працівників. Про кращих з них розповідають світлини та біографічні довідки. Як і підкреслюється факт певного поліпшення добробуту земляків в час, коли воно мало місце.

У цьому ми бачимо обов'язкову складову забезпечення об'єктивного висвітлення регіональної історії. Вважаємо, що такий підхід дозволяє зняти побоювання стосовно того, що правда історії не сприятиме формуванню в учнів позитивного ставлення до життя і справ своїх батьків, дідусів, бабусь.

Особливу складність представляє написання заключної частини підручника, в якій мова йде про сьогодення. Воно ще не стало історією. Треба показувати життя краю, в якому повноцінно діють ті, хто суттєво на нього впливають. Одна справа, коли про певні проблеми держави в цілому пишуть в підручнику з історії України. Місцеві функціонери вважають, що це їх не стосується і в регіоні під їх патронатом все робиться як слід. Зовсім інакше сприймається хроніка подій в конкретній області. Наприклад, у 1991 р. один із депутатів Запорізької обласної ради очолив істеричну обструкцію підняттю "бандерівського" прапора. А сьогодні, ставши за Президента Л. Кучми одним із перших Героїв України, ця впливова людина, яка абсолютно не змінила свої погляди, агресивно формує позицію області в багатьох питаннях.

Саме з цієї причини деякі автори підручників з історії рідного краю, розповідаючи про останні 20 років, уникають будь-якої конкретики. Й отримують їдкі, але справедливі, закиди на кшталт: "Добре бути правдоборцем, коли даєш оцінки минулого, які активно заперечують лише люди похилого віку і маргінальна комуністична партія".

На наш погляд, до висвітлення всіх періодів історії краю важливо застосовувати абсолютно тотожні критерії. Сьогодення не виняток. При цьому треба бути готовими до виникнення проблем "технічного" характеру. Майже напевне з'являться заперечення у замовника видання і, відповідно, видавництва. У такому випадку автори повинні бути не лише науковцями та методистами, а й психологами і дипломатами.

Наведемо приклад з власного досвіду. До 2005-2006 навчального року готувалося чергове видання підручника. Автори доповнили його розповіддю про події помаранчевої революції, узагальненою інформацією про хід приватизації великих підприємств Запоріжжя (хто, коли, за допомогою чого, за скільки, які це мало наслідки). Після дискусії у видавництві з питання, що варто знати учням, а що ні, довелося частину матеріалу прибрати. Але у вересні нове видання так і не з'явилося. Перевидали попереднє. Подальші багатомісячні перемовини сторін, що супроводжувалися взаємними поступками, дозволили забезпечити вихід оновленого підручника до наступного навчального року. Поступившись в деталях, автори зберегли основне – об'єктивне висвітлення процесів соціально-економічного і політичного життя.

Слід бути вкрай обережними й з оцінкою сьогоднішньої діяльності діячів краю. Навіть, якщо оцінка схвальна. Так, у 2005 році генеральним директором заповідника «Хортиця» стала людина, представляючи яку В. Ющенко підкреслив, що призначення – стовідсоткове попадання в "десятку". У підручнику новопризначений

директор подається як "палкий патріот рідного краю". Вміщена світлина з підписом, яким засвідчується: ця людина "небезпідставно вважається гідним продовжувачем справи М. Киценка" (відомого краєзнавця, оцінку якому вже дала історія).

Але підручник – не щоденна газета. Читаючи панегірики, учні вже знали, що "продовжувач справи" не виправдав сподівань, які з ним пов'язувалися. Отже, варто пам'ятати, що точну оцінку справ тієї чи іншої особи краще давати лише з певної часової відстані.

Авторам потрібно рахуватися й з настроями земляків. Якщо політичні уподобання не збігаються, не варто у підручнику нав'язувати учням свої. Так, у розділі «Суспільно-політичне життя» ми констатували, що на парламентських виборах 2006 року за відсотком поданих за Партію Регіонів голосів область поступилася лише Донбасу й Криму. В оцінці цього факту обмежилися нейтральними двома реченнями: "Під час передвиборчих перегонів за ПР активно агітувала переважна більшість бізнесової й управлінської еліти області. Залишається сподіватися, що наступні роки не дадуть приводи для розчарування ні цій еліті, ні пересічним мешканцям Запорізького краю".

Сподіваємося, що викладений вище досвід знадобиться як діючим авторам аналогічних видань, так і тим науковцям і педагогам-методистам, що лише готуються зробити внесок у справу підготовки шкільних підручників з регіональної історії.

Джерела та література

1. Білоусько О.А., Киридон П.В., Пустовіт Т.П., Ревегук В.Я. Новітня історія Полтавщини (ІІ половина ХХ століття): Підручник для 11 класу. – Полтава: Оріяна, 2007.
2. Днепровские огни. Как из руин и пепла был поднят после войны Запорожский индустриальный комплекс. – К.: Политиздат Украины, 1976.
3. Каневський Г. За що ж ми тоді воювали? // Запорізька правда – 2001. – 4 грудня.
4. Кириченко С. З любов'ю до краю Запорізького. Нариси, рецензії, роздуми. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2002.
5. Мороко В.М. Запорізька область у радянсько-німецькій війні 1941-1945 рр. Частина 1. Оборонні бої 1941 р. Рух Опору. – Запоріжжя: ЗНУ, 2007.
6. Мороко В.М., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю (Запорізька область) 1939-2005 рр.: Підручник для 11 класу. – 3-є вид., доп. і переробл. – Запоріжжя: Прем'єр, 2007.
7. Мороко В.М. Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.–Донецьк: Рідний край, 2001.
8. Слудка І.М. Соціальне забезпечення населення окупованих територій (на прикладі рейхскомісаріату «Україна») // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. ХХ. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006; Вона ж. Ідеологічне підґрунтя окупаційної політики у соціокультурній сфері на території рейхскомісаріату «Україна» // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. ХХІ. – Запоріжжя: ЗНУ, 2007.
9. Турченко Ф.Г., Мороко В.М. Історія України. Друга половина XVIII – початок ХХ століття: Підручник для 9 класу. – 4-е вид., переробл. і доп. – К.: Ґенеза, 2007.

Анотація

Висвітлюється досвід підготовки підручника з історії рідного краю (від 1939 року до сьогодення). Розглядаються покладені в його основу методичні принципи. Значна увага приділяється рецептам розв'язання специфічних проблем підручника з сучасної регіональної історії. Вони пов'язані з тим, що викладений матеріал стосується подій, які ще залишаються предметом ідеологічного протистояння, та осіб, частина з яких знаходиться на владному регіональному Олімпі.

Summary

There is considered the experience of preparing the text book in history of mother land (from 1939 to nowadays). The methodological principles, which were taken as it's basis are thrown lighted. Important attention is given to the receptions of decision of specific problems of the text-book in modern regional history. They are connected with the thing, that material (information) touches the events which are still the subjects of ideological oppose, and persons, part of who is on the regional Olympus of authority.

УДК 34(075)

В.Я. Павленко

ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ: НАУКОВИЙ ТА ВИХОВНИЙ АСПЕКТИ

Нещодавно Кабінет Міністрів України доручив Інституту національної пам'яті до 2009 року розробити нові підручники з історії України. Метою цього заходу є сприяння вихованню молодого покоління в дусі усвідомлення своєї національної ідентичності, поваги і любові до своєї Батьківщини. Без перебільшення можна стверджувати, що таке відповідальне завдання потребує великих зусиль багатьох науковців і педагогів. Це завдання має доленосне значення і від його виконання в значній мірі залежить майбутнє країни, з яким люди пов'язують свої кращі сподівання.

Відразу ж в деяких періодичних виданнях з'явилися повідомлення з відповідною назвою як от: «Підручники з історії України перепишуть в дусі патріотизму» [1]. Оперативна реакція журналістів і широкого загалу зрозуміла: переписування, на жаль, відбувались часто, інколи кілька раз за життя одного покоління. Чого чекати цього разу? Люди старшого віку пам'ятають, як під час їхнього навчання у вузах в тодішніх підручниках з історії висвітлення подій та їх учасників не співпадали з тим, про що вони читали в шкільні роки. Змінювались оціночні характеристики, а часом взагалі зникали окремі розділи.

Про негативні наслідки такого явища багато говорилось. Не випадково англійський письменник, автор футурологічного роману-попередження «Іруон» С. Батлер (1835-1902) влучно і дотепно сказав: "Бог не може змінити історію. Але історики можуть" [2, с.553]. В цих словах не лише жарт чи іронія, а й значна доля правди. Адже для багатьох людей книги, в тім числі й підручники з історії – головне джерело знань про минуле. Мабуть, слова письменника найкраще підходять до сьогоднішніх реалій на пострадянському просторі, де не лише майбутнє, а й минуле не завжди можна вірно прогнозувати.

Звісно, що давня і сумна "традиція переписування" окремих епізодів, сторінок і цілих пластів історії сягає своїм корінням в далеке минуле, і виникла задовго до появи різних і чисельних фальсифікацій та штучних "білих плям" радянської історіографії, недоліки на здобутках якої отримали належну оцінку. В результаті такої творчості, яку інколи називають "критичним" чи так званим "класовим" підходом до історичного процесу, з'являється вже добре відоме: вчорашні герої, на прикладі яких виховували молодь, виявляються зрадниками, або ж навпаки – колишні "вороги народу" – найбільш достойними його представниками і об'єктом, гідним наслідування. Інколи такі контрастні зміни, якщо вони відбуваються не раптово, ідуть на користь, відновлюючи історичну справедливість, а інколи звеличують тих, хто цього не достойний. Трапляється, що на хвилі скороминущої слави опиняються люди, чиї погляди та діяльність вдало, хоч і тимчасово, вписуються в конкретну політичну ситуацію, що породжує відповідні історичні концепції, які не витримують перевірки часом. Тоді знову – потрібно переписувати.

Ні для кого не є таємницею, що подібні випадки не сприяють зростанню авторитету і довіри до історичної науки та її представників. Наслідки такої ситуації виправляти важко, про що добре знають як вчені, серед яких багато авторів підручників, так і вчителі історії та їх учні.

Автору цих рядків за 36 років науково-педагогічної діяльності випало перші 6 з них працювати вчителем історії в школі і 30 викладачем вузу. За цей час довелось підготувати ряд робіт з історії, які були написані як до 1991 року, так і в незалежній Україні, в їх числі посібник з історії України для старшокласників та абітурієнтів (у співавторстві), який вийшов в світ у 1995 році [3], коли такої літератури було замало. При цьому з відомих причин не вдалося уникнути того, що на собі відчували більшість істориків до кінця 80-х рр., а також ряду помилок і прорахунків різноманітного характеру. Тому використовуючи набутий, інколи негативний досвід, хотілося б оприлюднити деякі погляди і розмірковування щодо підручника з історії України, зокрема відносно поєднання в ньому наукового та виховного аспектів, не претендуючи при цьому на особливу оригінальність та категоричність суджень.

Безсумнівно, що вся історична література, як то наукові дослідження, публіцистика, підручники містить потужний виховний потенціал (навіть коли автор не ставить виховання своєю метою). При цьому, залежно від змісту прочитаного, у людини може з'являтись як позитивне ставлення до подій та їх учасників, з бажанням наслідувати їх приклад, так і неприйняття того, що відбувалось. Інколи, неприйняття змушує читача протидіяти тому, що з його точки зору є негативним. Впливаючи таким чином не лише на інтелект, а й на емоції, історична література допомагає формуванню відповідних моральних якостей особистості. Тому зрозуміло, що історичну науку завжди намагались використати різні політичні сили та їх лідери при досягненні своєї мети.

В результаті як науковці, так і вчителі історії часто змушені були добровільно чи ні виконувати ряд завдань, не притаманних для науки, а інколи, навіть таких, що суперечить її досягненням. Всесвітньо відомий філософ, громадський діяч і лауреат Нобелівської премії 1950 р. з літератури Бертран Рассел (1872-1970) [4, с.1104] образно порівнював науку з прекрасним автомобілем, який може повезти вас куди захочете, але ви повинні вирішити, куди саме [5, с.163]. І в давніх суспільствах, і в тоталітарних державах новітні часів, вчені не мали великого вибору, куди таким чином їхати, альтернатива була жорсткою.

Сьогодні Україна нелегко, але помітно стає на шлях демократичного розвитку. Про це свідчить і Конституція нашої держави. В ній на рівні Основного Закону закріплено тезу про те, що "суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова" [6, с.5]. Це означає, що Українська держава визнає право своїх громадян на різноманітні політичні погляди та створює рівні умови для розвитку різних ідеологій, окрім, звичайно, ідеології, яка є антидержавною за своїм змістом і сутністю. Реальне втілення в життя цього важливого положення виступає основою побудови в України громадянського суспільства.

В громадянських суспільствах, які є демократичними за своєю суттю, існують широкі можливості для вільного розвитку у всіх сферах життя, в тім числі і в науковій, а тому є умови для врахування інтересів як держави, так і всього суспільства і окремої особи. Сьогодні історична наука може досягти такого поєднання, хоча зробити це набагато складніше, ніж виконати політичне замовлення. Домогтись такої гармонії в рамках підручника історії, вміло поєднати науковий та виховний аспект не повторюючи помилок минулого, ще важче. Адже історія як наука не має перед собою безпосередніх виховних завдань, хоча, як вже говорилось, виховання в процесі вивчення історії відбувається. Але головне призначення історичної науки – як можна максимально точно реконструювати (відтворити) події минулого. Це завдання

успішно виконати можна лише тоді, коли масштаб історичного явища і увага, яку приділяють йому дослідники, адекватні одне одному. Коли ж це співвідношення порушується – а таке трапляється, якщо одному факту чи сюжету приділяється підвищена увага, а інші висвітлюються недостатньо, один із основних принципів науки – об'єктивність – порушується.

А тепер знову згадаємо, що таке виховання, тим більше виховання патріотичне?

Виховання, як вічна категорія суспільного життя, є процес розвитку особистості під цілеспрямованим впливом інших людей і самої людини в її цілеспрямованій діяльності. Іншими словами, виховання – це прагнення донести до об'єкта виховання систему поглядів і судження, що сприяють формування у неї любові до Вітчизни, до свого народу, готовність служити його інтересам і захищати в разі необхідності рідну землю і народ.

Патріотизм – складне соціально-історичне і психологічне почуття, виникає воно як під впливом історичного розвитку так і за "покликом крові". Але, якщо в історичній науці зробити головний акцент на виховній функції, то це неминуче приведе до тенденційного відбору фактів – писати про те, що на сьогодні робить честь Вітчизні і державі (хоча ці поняття не тотожні), що славить її народ, а про те, що ні – замовчувати. А потім, можливо колись, доповнювати і переробляти в умовах іншої політичної ситуації. Неважко помітити, що при такому підході наука перетворюється в пропаганду, а науковець і вчитель історії – в агітатора і політрука в некращому розумінні цих слів. Втрачають в такому випадку багато своїх функцій і підручники з історії, які починають більше нагадувати посібники пропагандиста, в яких домінують принципи "класового підходу та партійності".

Дуже б не хотілося, щоб подібне знову повторювалося, тим більше, що такі поняття як держава і народ, держава і Вітчизна не завжди співпадають і не є синонімами. В історії було чимало прикладів, коли любов до свого народу і Вітчизни поєднувалась з боротьбою проти державної влади та конкретних її носіїв в даний період. Зрозуміло, що в тоталітарних суспільствах такі люди оголошувались "ворогами народу" і прогресу. Але весь попередній досвід розвитку людства переконливо свідчить, що прогрес перш за все базується на індивідуальній творчості в умовах індивідуальної свободи, а тому найбільш успішним в цьому відношенні суспільства, де такі умови забезпечені.

Сьогодні українське суспільство потребує підручників з історії, створених на ґрунті новітніх наукових досягнень і водночас які б сприяли формуванню у молоді кращих моральних якостей. Позитивні тенденції і перші успіхи в цій справі позначились ще на початку 90-х років XX ст. Саме в той час відбувалось подолання застарілих догм і стереотипів мислення, які впродовж тривалого періоду насаджувались в свідомості людей. В результаті з'явились підручники і посібники вітчизняних науковців, автори яких позбулись заангажованості та ідеологічних кайданів минулого. Одним із перших провісників цього процесу став навчальний посібник «Історія України». Матеріали до підручника для 10-11 класів середньої школи (Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносов Ю.О. – К., 1992). Це видання, підготовлене відомими українськими істориками стало дуже вчасним і допомогло вчителям та учням обрати вірні орієнтири в складній ситуації перехідного періоду, коли відчувалась гостра потреба в такій літературі [7].

Але, вже в середині 90-х років почали з'являтись і такі посібники, автори яких, долаючи огріхи минулого, намагались заповнити існуючі прогалини, але водночас допускали прорахунки, породжені скоріш за все прагненням швидше позбутися наслідків панування комуністичної ідеології. При цьому повторювались ті ж недоліки, які були характерні за часів її засилля, коли все, що не вписувалось в утверджену схему замовчувалось або ж оцінювалось тенденційно. Так, наприклад, в радянських

підручниках з історії не знаходилось місця для висвітлення подій, пов'язаних з «Актом проголошення відновлення Української держави», яке відбулось у Львові у 1941 р. Організацією Українських Націоналістів. Неможливо його було знайти і в хрестоматіях. Мабуть, щиро прагнучи виправити таке становище, укладачі в цілому інформативного і потрібного видання «Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи» (К., 1996) [8] подають цей документ, але продовжуючи не кращу традицію радянських часів, не в повному обсязі [10, с.247]. В даному випадку відсутній третій пункт «Акту...», в якому йдеться про наміри відновленої Української держави тісно співробітничати з Націонал-соціалістичною Німеччиною. При цьому навіть не вказується, що подано витяги із документу, і в читача складається враження, що текст вміщений повністю. Патріотичні наміри укладачів можна зрозуміти, але як бути з науковістю та об'єктивністю? Допитливий учень рано чи пізно познайомиться з повним текстом документу, і тоді запитань у нього виникне ще більше, а от довіри до історичної науки, представники якої задекларували про наміри бути неупередженими, поменшає. Тож не варто наступати на ті ж граблі, тим більше, що існує й інший шлях, на якому можна продумано і вдало поєднати науковий та виховний аспекти без шкоди один одному. Для підтвердження розглянемо ще один приклад висвітлення тієї ж події.

В посібнику, який підготував один з провідних українських істориків Ф.Г. Турченко «Новітня історія України. Частина перша (1917-1945 рр.)» (К., 1995) ч.1., «Акт проголошення відновлення Української держави» подано повністю, разом з іншими документами, зокрема з тими, із змісту яких зрозуміло, що Гітлер категорично відкидав ідею вільної України [9, с.302-304]. Крім того, за допомогою спеціально підібраних запитань, вміщених після тексту документів, автор посібника надає можливість учням самостійно з'ясувати, чи можливо було в той час створити незалежну Українську державу. Застосований метод нескладний, але він допомагає учням краще сприйняти мотиви, якими керувалися українські націоналісти.

З цього прикладу зрозуміло, що на основі матеріалів посібника, який вдало побудований на вмілому поєднанні об'єктивності з виховними завданнями, формування необхідних для молоді моральних якостей відбувається свідомо, на ґрунті історичної науки, а не методом агітації чи пропаганди із замовчуванням фактів. А відомо, знання, набуті осмислено, набагато міцніші від поверхових і мають здатність трансформуватися в стійкі переконання, що тримаються не на сліпій вірі, а на впевненості, яка, в свою чергу, спирається на досягнення науки та результати практичної діяльності.

Не ставлячи своїм завданням аналіз змісту підручників і посібників, наведемо деякі міркування щодо висвітлення ще однієї важливої теми.

Автору цих рядків під час навчання в школі, як і майже всім його ровесникам нічого не було відомо про події під Крутами, що відбулись 16 січня 1918 року. Їх вивчення суперечило тогочасній радянській концепції історії України, а тому вони не були включені ні в програму, ні в підручники. Натомість чільне місце відводилось подіям на Київському заводі «Арсенал», які відбувались майже синхронно. Про них багато говорилось і в засобах масової інформації. Повсталі проти Центральної Ради робітники зображувались як герої, що загинули від рук "буржуазних націоналістів" за свободу народу. Їм віддавалось багато шани в творах мистецтва, при цьому акцентувалась увага на жорсткостях петлюрівців. В роки незалежності України справедливість щодо героїв Крут відновлено. Про їх подвиг вивчають в шкільному і вузівському курсах історії, відбувається увіковічення їх пам'яті на полі бою як патріотів, що полягли за Україну, наголошується на жорсткостях більшовиків. Разом з тим, не в усіх сучасних підручниках і посібниках з вітчизняної історії можна знайти навіть згадку про те, що відбувалось на «Арсеналі». Можливо, комусь вважається,

що це не вписується в сучасну історичну концепцію, бо не робить честі керівникам Центральної Ради, або ж що ця подія не варта уваги.

Але виходячи з принципу об'єктивності необхідно визнати, що і бій студентів і гімназистів з більшовицькими військами під Крутами, і повстання робітників на заводі «Арсенал» проти Центральної Ради – явища одного порядку і схожі вони не лише тому, що відбувались одночасно і неподалік один від одного, а й схожі за кількістю загиблих (хоча точні дані встановити важко). Але, безперечно, що це дві великі національні трагедії, можливо арсенальська ще страшніша, так як робітники загинули від рук "своєї" влади, а студенти прийняли смерть від чужинців. Через кілька місяців після цього В. Винниченко, який очолював уряд Центральної Ради і теж відповідальний за те, що сталося, запише у своєму «Щоденнику» такі слова: "Читати українську історію треба з бромом" [10, с.122].

Обидві трагедії не підлягають забуттю і ще раз підтверджують жахливу суть громадянської війни, в якій немає переможців, яку не треба романтизувати ні в підручниках, ні в творах мистецтва. Навпаки, молоді потрібно допомогти зрозуміти, що її недосвідченість та щире прагнення до позитивних змін часто використовували різні політичні сили в своєму запеклому борінні. А після ілюзорної перемоги однієї із сторін її прибічники зображуються як герої, а про так званих ворогів – своїх співвітчизників – в кращому випадку надовго забувають. Тому замовчування таких подій не сприяє виникненню патріотичних почуттів і не є такими. Історія доводить, що справжній патріотизм, на відміну від уявного, виявляється не в приховуванні неприємних фактів, а в сміливому їх виявленню з метою усунення.

Правдиве висвітлення історії революцій, громадянської війни потрібне не лише задля дотримання об'єктивності, а ще й тому, що розуміння причин та непоправних наслідків цих жахливих подій сприяє виникненню закономірного бажання (в усякому разі у більшості молоді), не стати в майбутньому заложниками чогось подібного, знайти інші шляхи вирішення конфліктів. Іншими словами, таким чином, в результаті осмислення гірких уроків історії, виникає почуття толерантності, необхідність бачити в інакодумцях не ворогів, а потенційних союзників, шукати не те, що роз'єднує, а те, що єднає. Якщо у молодих людей під впливом прочитаного в підручнику сформуються такі морально-психологічні якості, то це допоможе відвернути гострі громадянські протистояння в майбутньому, або хоча б не допустити їх переростання в силові конфлікти і не повторити помилки попередніх поколінь.

На завершення хочеться побажати, щоб сторінки сучасних підручників з історії не рясніли міфами, навіть з виховною метою. Хоча, як стверджують дослідники, історія розпочиналась з міфів [11] і за їх допомогою формувались характери людей впродовж багатьох століть, в сьогоднішньому інформативному світі міф не може довго триматись: міфологізовані постаті новітніх часів не витримують зустрічі з реальністю. Настає час коли міфи розвіюються, а процес подолання старих міфів інколи викликає появу нових. При цьому в свідомості людей, особливо молодих виникає зневіра і своєрідний інтелектуальний вакуум, який може заповнитися псевдознаннями, що не містять нічого хорошого. В результаті розчарування в своїх героях з'являється цинічно-нігілістичне відношення до загальнолюдських та національних цінностей. В усій своїй болючості цей процес спостерігався на зламі 80-90-х років минулого століття і його негативні наслідки все ще відчутні.

Та не дивлячись на багато негараздів, яке переборює наше суспільство, молоді люди мають сподівання і право на краще життя. для цих людей і призначаються сучасні підручники з історії. Тим, хто вже почав їх створювати, або ж збирається це робити, доведеться мобілізувати всі свої глибокі наукові знання, педагогічну майстерність та великий досвід, щоб читачі вчились любити і сприймати вітчизняну історію такою, якою вона є.

І тому пригадується давній, але актуальний постулат: історик не судить, а намагається зрозуміти своїх героїв, неупереджено вислуховуючи їх.

Джерела та література

1. Гривна. – 2008. – № 17.
2. Литературный энциклопедический словарь / Под ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.
3. Павленко В.Я., Водотика С.Г., Дарієнко В.М., Ніцой А.І. Історія України. Навчально-методичний посібник для підготовки до вступу у вузи. – Херсон, 1995. – 181 с.
4. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 4-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 1600 с.
5. Семёнова Н.Н. Нравственные факторы научной деятельности // Актуальные проблемы нравственного воспитания / Отв. ред. Л.Ф. Колесников. – Новосибирск: Наука, 1987. – С. 154-166.
6. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради 28 червня 1996. – К., 1996. – 52 с.
7. Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносов Ю.О. Матеріали до підручника для 10-11 класів середньої школи. – К.: Райдуга, 1992. – 512 с.
8. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи. – К.: Освіта, 1996. – 334 с.
9. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Ч. 1 (1917-1945рр.): Підручник для 10-го класу середньої школи. – К.: Ґенеза, 1994. – 344 с.
10. Жулинський М. Голгофа українця Володимира Винниченка // Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К.: Криниця, 1991. – С. 122-125.
11. Кулікова Л.Б. Історія розпочиналася з міфів (Новітній авторський підручник). – К.: Університетське вид-во Пульсари, 2008. – 440 с. з іл.

Анотація

У статті розглядається проблема поєднання в сучасному підручнику з історії наукових та виховних аспектів. На деяких прикладах показано успіхи і недоліки на цьому шляху.

Summary

The article dedicates the problem of the connection at scientific and pedagogic aspects in modern books of history. There are some examples of success and disadvantages on this way.

УДК 371.214.114

В.Д. Сусоров

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ НАОЧНОСТІ В КУРСІ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Застосування засобів наочності, у тому числі технічних засобів навчання в сучасних умовах, коли розширилися можливості, є одним з шляхів удосконалення методики викладання у вищій школі. Як слід розуміти наочність? У словнику це слово має різні значення. "Наочний" – тобто ясний, зрозумілий, повчальний. В цьому розумінні ми говоримо про наочне роз'яснення лектора картини, що описана в книзі, наочної розповіді очевидця, якої – не будь події. У кожному з цих випадків наочність пов'язана з словесним, усним чи письмовим викладом.

Але є і інше пояснення слова "наочність", як збірного поняття всього того, що ґрунтується на показі, слугує йому, тобто призначається для глядацького сприйняття. У сучасній дидактиці наочність у широкому розумінні слова відноситься до різних

видів сприйняття (зорових, слухових, сприйняття дотиком і т.д.). У вузькому, найбільш широко розповсюдженому значенні, під наочністю розуміється лише те, що сприймається в навчальному процесі зорово.

Мета нашого виступу полягає в тому, щоб розкрити психологічні основи наочності в курсі «Історії України» у вищій школі. Засоби наочності, що використовується у викладанні історії України у вузі, за тривалістю практики їх використання діляться на традиційні (дошка, крейда, плакат, альбом, книга, матеріали колекцій і т.д.) і нові, сучасні, до яких відносяться технічні засоби. Якщо останні застосовуються років 20-30, то використання традиційних засобів наочності мають більш довгу історію.

Використання наочності у навчальному процесі – один з основних принципів дидактики. Необхідність застосування наочності у навчальному процесі зумовлена насамперед характером пізнання. У вищій школі навчальний процес як єдність конкретного і абстрактного, чутливого і логічного вимагає використання чутливого сприйняття з метою активізації мислительної діяльності, підвищення якості знань студентів.

Хоча пізнання у процесі навчання обов'язково повинно починатись з чутливого сприйняття, однак діяльність органів почуттів, що є фізіологічним механізмом відчуттів, відіграє важливу роль і в процесі засвоєння знань. Аналізатори, особливо зоровий і слуховий, допомагають студенту більш повне і точне уявлення щодо питання, яке вивчається. Пропускна здатність зорового аналізатора в 100 раз вища слухового. А це значить, що зоровий аналізатор є більш потенційним резервом для збільшення вводу інформації у процесі навчання. Особливостями людського відчуття обумовлена основна вимога методики застосування усіх видів наочності – обов'язкове коментування наочних зображень, що демонструються.

Викладачі історії України володіють багатими можливостями викликати, підтримати, поглибити зацікавлений інтерес студентів до проблем суспільного життя, використовуючи для цього не лише словесно-логічну аргументацію, але й вміло підібрані наочні, зорові образи. А інтерес народжує любов до предмета, психологічну готовність сприймати все те, що говорить і показує викладач.

Важливу роль у навчальному процесі відіграють умовно-схематичні образи, які дають представлення про найголовніше даного предмета чи явища, його істотних сторін, основних властивостях. До умовної символіки, на наш погляд, відносяться таблиці, схеми, діаграми тощо. Найчастіше при викладанні історії України використовуються вони стосовно кількісних характеристик. Але досвід багатьох викладачів показує, що символічна наочність допомагає проілюструвати також і якісні зв'язки та залежності.

Так, у структурно-логічних схемах можна показати найбільш загальні, внутрішні, істотні зв'язки між явищами, напрямки цих зв'язків, розкрити структуру явищ і понять, причин і наслідків, законів і т.д., дати систематизацію різних ознак категорій, їх порівняння, допомогти виявити загальність і різність існуючих протиріч.

Так, структурно-логічні схеми допомагають викладачам історії України краще і результативніше розкрити матеріали, що стосуються управління у Запорозькій Січі, структури Центральної Ради, причинах скасування кріпосницької залежності, діяльності, програмах, складу різних політичних партій XX ст. Використання їх у студентській аудиторії незмінно приваблює їх увагу, допомагає наочно сприймати взаємозв'язки явищ, суть яких розкриває викладач словесно-логічним методом. У навчальному процесі ніколи не слід забувати, що мислення студента пов'язане не лише з поняттями, але й з образами. Психологи підкреслюють, що при затрудненнях у мислительній діяльності студент, навіть старшокурсник, завжди вдається до образів. Коли яке-небудь поняття ми не можемо пояснити, ми звертаємося "за допомогою" до наочних образів.

Наочність відіграє важливу роль в активізації уваги, яке є важливою умовою усіх психологічних процесів. Увага є направленість свідомості на який-небудь предмет чи явище дійсності. Увага нерозривно пов'язана з слуховим і зоровим сприйняттям.

Стійка зосередженість уваги створюється, зокрема тоді, коли виникає інтерес до даного об'єкту, який дає студенту нові враження. Такими об'єктами можуть бути, наприклад, і ті, що відтворюються на екрані з допомогою діапроекції чи кіно. Зорові образи, які супроводжуються розповіддю викладача, є одним з факторів, що сприяють зосередженості уваги.

При використанні наочних посібників враховуємо також і таку особливість, як розподіл уваги, тобто одночасне виконання двох і більше дій. Студент повинен і слухати викладача, і слідкувати за тим, що він показує, і записувати. Вміння розподіляти увагу дається досвідом, вироблюється у процесі практичної діяльності. Однак викладач може допомогти студентам у виробленні вміння розподіляти увагу, якщо буде враховувати цю обставину у процесі читання лекції. Особливо це важливо на першому курсі, де студенти опановують курс «Історії України».

Використання наочності сприяє виробленню стійкої уваги. Досвід показує, що одноманітна лекція чи дії понижують стійкість уваги. Так після 20 хвилин безперервного слухання, увага падає через одноманітність подразника, яким є голос лектора. Враховуючи це, ми прагнемо на заняттях чергування звукової і зорової інформації, щоб підтримати увагу студентів безперервно на необхідному рівні.

Лекція із застосуванням наочності читається за принципом "словозображення". Починаючи демонстрацію і коментування наочних зображень, фактично продовжуємо лекцію, змінюючи лише форму аргументації, переходячи від словесних до несловесних, наочних. Правда, це можливе лише тоді, коли спеціально і ретельно підібрані зображення відповідають логіці міркування, по суті допомагають у розкритті тих чи інших положень.

Ми знаємо, що увага не може бути стійкою при нерухомості предмета (об'єкта). У цьому випадку кіно має свої переваги перед статичними зображеннями. Стійкість уваги тяжко зберігається на об'єкті, предметі, який бідний за змістом, не викликає інтересу. Звідси високі вимоги до змісту наочних посібників. Якщо вони цікаві, дають поживу для спостережень, роздумів, уявлення, представлення, увага стає стійкою.

Таким чином, наочність у навчанні, сприяє виробленню стійкої уваги, допомагає активізації мислительного процесу кожного студента і тим самим активізації всього навчального процесу. Наочність у навчальному процесі, на наш погляд, сприяє розвитку і такої властивості особи, як пам'ять, що представляє собою процес закріплення, збереження і наступного відтворення того, що було в минулому досвіді у вигляді образів, думок, дій, почуттів. Пам'ять є обов'язковою умовою процесу навчання, мислительної діяльності взагалі, накопичення життєвого досвіду, участі в громадсько-корисному процесі.

Оскільки студенти біля 90% усіх знань про оточуючий світ отримують з допомогою зору, то зорова пам'ять у більшості з них розвинута більше, ніж інші види пам'яті. Народна мудрість давно помітила це, створивши прислів'я, яке існує в мовах усіх народів світу: "Краще один раз побачити, ніж сто разів почути".

Процес запам'ятовування може бути ненавмисним (мимовільним) і навмисним (довільним). Ненавмисне запам'ятовування протікає без вольових зусиль, здійснюється якби само собою. Досвід показує, що міцність і тривалість ненавмисного запам'ятовування залежить від самих об'єктів і їх впливу на студента. Краще всього запам'ятовується ненавмисно те, що є рухомим, яскравим, барвистим, а також пов'язано із сильними емоціями, переживаннями. Не випадково із усіх засобів наочності, що існують, найбільш вражаючим і запам'ятовуваним є кіно. Завдяки своїй динамічності, широті охоплення явищ дійсності, спеціальним

кінематографічним прийомам і т.д., кінофільм є найсильнішим емоційним впливом на студентів у процесі навчання, а тому добре запам'ятовується.

Використання наочності при поясненні нового матеріалу розширяє можливості ненавмисного запам'ятовування, оскільки в дію поряд зі слуховим, вступає і зоровий аналізатор. Ненавмисне має велике значення в навчальному процесі, так як допомагає студентам накопичувати знання, не вимагаючи від них для цього спеціальних зусиль. Однак, треба мати на увазі, що головну роль у процесі навчання відіграє навмисне запам'ятовування, що вимагає від студента мобілізації вольових зусиль, застосування спеціальних прийомів і способів запам'ятовування. У процесі запам'ятовування істотну роль відіграє зорова пам'ять, що є різновидністю образної пам'яті, яка, в свою чергу, відбивається у запам'ятовуванні і відтворенні чуттєвих образів і явищ, їх способів і наочно даних зв'язків і відношень між ними. Образи пам'яті можуть бути різного ступеня. У студента, на відміну від учня, образна пам'ять являє собою оперування все більш складними і узагальнюючими представленнями.

Образна пам'ять тісно пов'язана зі словесно-логічною і є специфічно людським видом пам'яті, змістом якої служать думки, поняття, судження, умовивід і слова, які їх виражають. У ній закріплюється відбиток предметів і явищ у їх загальних і істотних властивостях, зв'язках і відношеннях. Словесно-логічній пам'яті належить провідна роль у засвоєнні знань студентами. Образна пам'ять є якби основою її.

Образна пам'ять пов'язана також з емоціональною пам'яттю, що висловлюється у запам'ятовуванні і відтворенні емоцій, почуттів разом з тими об'єктами, які їх викликали. У процесі навчання емоційний момент може відігравати свою позитивну роль особливо при вивчені суспільних дисциплін і зокрема історії України.

Вивчення закономірностей суспільного життя, законів класової боротьби, дія яких зачіпає інтереси мільйонів людей, безпосередньо впливає на їх життя, становище в суспільстві, на їх особисті інтереси, не може не впливати на емоційну сферу – сферу почуттів студентів. Не випадково на семінарах з історії України нерідко виникають палкі суперечки, у які студенти вносять пристрасть своєї душі, висловлюючи свої симпатії та антипатії, радість і гнів, захоплення і ненависть та інші почуття по відношенню до явищ суспільного життя, які вони обговорюють. Такі семінари, як правило, краще запам'ятовуються, оскільки, тут вступає в дію не лише словесно-логічна, але й емоціональна пам'ять.

Наочні посібники, впливаючи на властивість зорової, образної пам'яті, здатні також впливати на сферу емоцій студентів. Так, наприклад, не можна забути документальні кадри, що зображують жахи атомного вибуху в Хіросімі, звірства американських окупантів у В'єтнамі, і злиденного становища трудящих мас у залежних країнах.

Такі емоційні кадри викликають і зміцнюють почуття ненависті до країн – гнобителів, загарбників, до усіх форм гноблення людини людиною, до, несправедливих воєн, і в той же час співчуття до пригноблених народів, захоплення їх мужністю у боротьбі за національну незалежність, готовність всебічно допомогти їм у цій справедливій боротьбі.

Серед викладачів гуманітарних дисциплін розповсюджена думка, що при викладанні соціально-економічних дисциплін можна використовувати лише документально-образотворчий матеріал, що відображає дійсні історичні події, предмети, особи тощо, зафіксовані фото чи кіноапаратом у який-небудь конкретний історичний момент. Прибічники такої точки зору мотивують її тим, що в навчальному процесі необхідно оперувати тільки достовірними, реальними фактами, а мистецтво, ніби то, завжди несе на собі відбиток творчого вимислу. Звідси заперечується використання художніх фільмів та інших творів мистецтва у процесі викладання.

А між тим художній образ має велике пізнавальне і виховне значення. Значення його визначається насамперед тим, що цей образ є специфічною формою відображення дійсності, з якою нас знайомить література, поезія, театр, кіно, образотворче мистецтво. Художній образ завжди втілює у собі і зовнішні прояви, і внутрішню суть сторін об'єктивної дійсності в індивідуальних, конкретно-почуттєвих формах.

Таким чином, досвід роботи доказує необхідність і різноманітні можливості використання наочності у процесі навчання. Вмілий, продуманий підхід до цієї проблеми дає ключ до інтенсифікації навчально-виховної роботи, підвищенню якості засвоєння знань студентами, активізації їх мислительної діяльності в процесі перетворення знань у переконання.

Джерела та література

1. Психология. – Санкт-Петербург, Москва, Харьков, Минск, 2000.
2. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: в 2 кн. – М., 2002.
3. Максименко С.Д. Загальна психологія. – Вінниця, 2004.
4. Загальна психологія. – К., 2005.
5. Алексєєва О.В. Формування громадської позиції сучасної молоді // Педагогіка і психологія. – 2006. – №2(51). – С. 31-35.
6. Горбунова В.В. Психологічні особливості розвитку етнічної свідомості в юнацькому віці // Педагогіка і психологія. – 2006. – №1(50). – С. 47-56.
7. Давиденко А.А. Логіка і психологія у творчій діяльності людини // Педагогіка і психологія. – 2007. – №3(56). – С. 39-45.

Анотація

У статті розглядаються психологічні основи наочності у вищій школі. Визначено, що наочність відіграє важливу роль в активізації уваги, яке є важливою умовою усіх навчальних процесів, з'ясовано їх зміст і перспективи.

Summary

Psychological basics of visual aid material in higlur school in the article. It is determined that visual aid material plays an important role in attention activation. Which is significant in all of educational processes. Their content and prospects are stated.

ОГЛЯДИ, ПОВІДОМЛЕННЯ

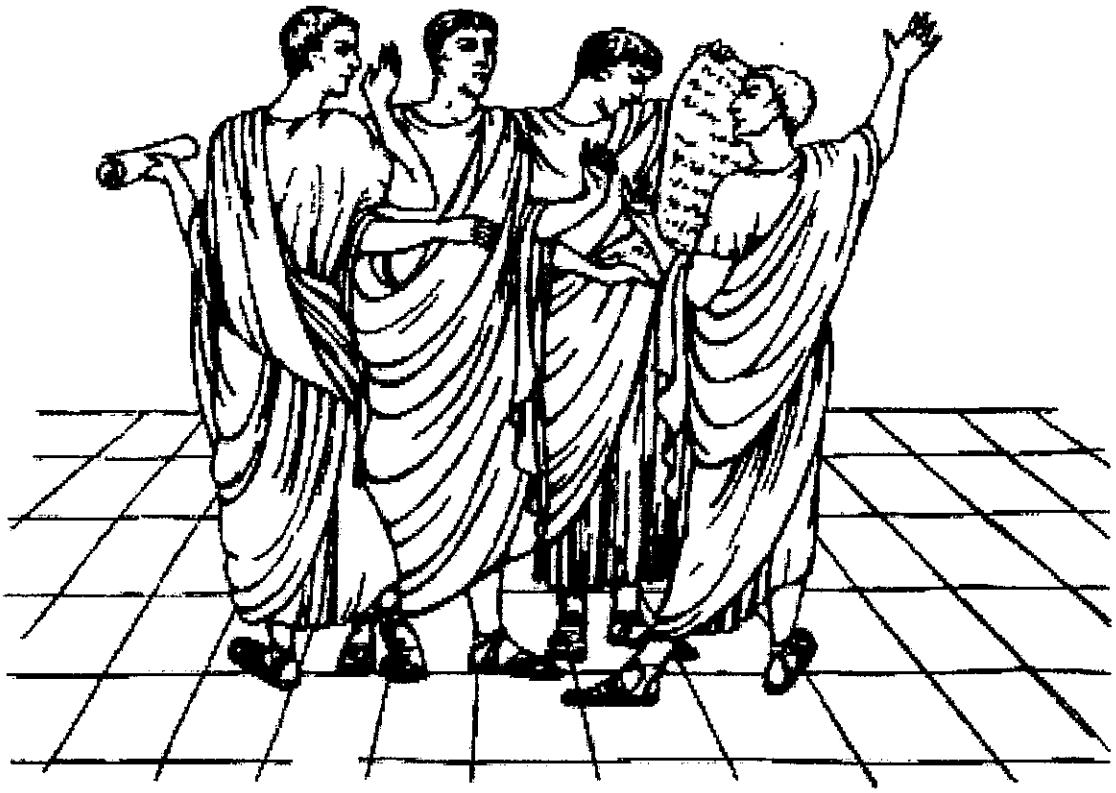

УДК 141.5. 261

Г.Д. Берегова

ДУХОВНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ЕТИЧНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОСТІ

Сьогодні європейська культура, невід'ємною складовою якої є і наша вітчизняна культура, перебуває у фазі розвитку, яку дослідники охрестили постмодерністською комунікативною філософією. На початку третього тисячоліття традиційні загальнолюдські духовні цінності – милосердя, щедрість, безкорисливість – не заохочуються жорсткими економічними умовами й зазнають пресингу як з боку постмодерного ірраціонального, так і ще діючої інерції модерного, раціонального підходів до життя.

Етика й загальнолюдські духовні цінності у сучасних умовах змушені до певної міри протидіяти існуючій культурі постмодерну. Тому вони перебувають у певній суперечності з оточуючим світом. З одного боку, нехтування культурою неодмінно приводить до відриву етики від реального життя. З іншого боку, інкультурація моралі й моральності без опори на загальнолюдські цінності означає для них потрапляння у пастку постмодерного цинічного й аморального релятивізму.

Однак слід зазначити, що етичні проблеми ніколи не можуть бути минущими. Вони розробляються філософами на теоретичному рівні, специфічними засобами вирішуються у творах літератури й кіно, особливо активно обговорюються на рівні побутової свідомості. Вивчення етичного надбання саме по собі не гарантує моральності особистості – існує багато прикладів аморальної поведінки зовні освічених людей. Моральність покликана виробити стереотипи оптимальної поведінки особистості, проте слід зазначити, що сам факт вивчення етики вже є моральним явищем (дикун не буде цікавитися проблемами моральності й моралі) – і цей факт свідчить про високий рівень духовного розвитку людини.

Духовність індивіда та суспільства – одна з вічних і найбільш актуальних тем сьогодення, що знаходяться в постійному полі зору не тільки етики (як філософського вчення про мораль і моральність), а й релігії та психології, та висвітлюються і по сьогодні найчастіше в дискусіях.

Актуальність проблеми відношення етики до духовності та ролі й місця в цій проблемі релігійності пояснюється тим, що інтерес до духовності протягом багатьох століть мав дискретний характер: залежно від подій, що відбувалися й відбуваються в країні, він то зростав, то згасав. Постійним залишалося лише прагнення церкви звести духовність до релігійності. Насправді ж духовність набагато ширша релігійності та включає її в себе (якщо, звичайно, мається на увазі релігія, а не її сателіт).

"Духовність" – слово похідне від поняття "дух". Дух – це синонім свідомості, це весь усвідомлюваний внутрішній світ людини. Його слід відрізняти від філософського терміна "душа", що позначає "поняття особливої нематеріальної субстанції, незалежної від тіла" [13] і, відповідно, суттєво визначається біологією людини. Духовність же є змістом свідомості людини, що передбачає її позитивне ставлення до іншої людини. У цьому смислі духовність припускає моральність і мораль, а також етику, що їх вивчає.

Не викликає сумніву те, що духовність – це щось позитивне й звеличене в людині. Проте що саме – висока моральність, розвинений інтелект чи творчість? Пошук об'єктивного погляду на цю проблему й спонукав Ж. Юзвак у праці «Уявлення про духовність у хронотопах філософсько-психологічної думки» зробити екскурс до транс-історичних витоків найдавніших вчень про духовність [15]. Дослідниця доходить висновку, що духовність сьогодні слід розглядати як творчу здатність людини до психічної самореалізації та самовдосконалення, програма якої закладена була ще в стародавності.

Так, одним із засобів досягнення "блага у духовній сфері" у Стародавній Індії вважався шляхетний "вісімковий" шлях (Гаутама Будда), що передбачає правильні погляди, наміри, вчинки, вольові зусилля, зосереджене міркування, а також утримання від шкоди всьому живому [1]. Філософи ж Китаю пропонували шлях до розвитку духовності через досягнення гармонії природного й психічного [5]. Розуміння духовного вдосконалення знаходимо й у вченнях філософів стародавніх Греції й Риму – це насамперед взаємодія та збагачення мікрокосму (людини) та макрокосму (Всесвіту). Підтримуючи думку про єдність великого й малого світів, Цицерон висував ідею психічної рівноцінності усіх людей. Ідея гармонії окремої людини й Всесвіту знайшла вираження у Марка Аврелія, котрий застерігає людей не відступати від природи, бо тоді людина "відособлює свою душу від душ усіх живих істот" і їй загрожує небезпека; найглибшою духовною сутністю людини є, на думку, Аврелія, "розумна душа", котра й дає поштовх до духовних вчинків [11].

У середньовіччя вчення про духовність було розвинене Томою Аквінським, який доповнив властивості "душі розумної": додав вчення про доброчинність і вивів основні богословські чесноти – віра, надія, любов. Так співвідношення "людина – Всесвіт" замінюється на нове – "людина – досконале духовне буття".

Ідея духовної гідності стає провідною темою низки трактатів італійських гуманістів епохи Відродження – Д. Манетті, П. Брачоліні, М. Фічино. Вони висувають положення про універсальні, безмежні можливості розвитку людини та її духовності, адже людина – це скульптор власного образу, вона здатна творити не лише себе саму, а й Всесвіт [2]. Інтенсивне засвоєння духовних цінностей античного світу, ствердження ідей гуманізму яскраво відображені в духовній культурі України XVIII ст. Апелюючи до спадщини античних авторів, тезу "пізнай самого себе" відстоювали професори Києво-Могилянської академії (С. Калиновський, М. Козачинський, С. Кулябка, Г. Кониський та ін.). Перші наукові спроби визначити зміст поняття "духовність" знаходимо у вченні Г. Сковороди про "серце". Згідно з ученням філософа, "серце" – це єдність волі, розуму, почуттів і прагнень людини. Г. Сковорода перевагу віддав вищим мотивам вчинку, вбачаючи в них вияв "морального серця". Такими мотивами, на його думку, є любов до знань, праці, пристрасне прагнення до пізнання істини, любов до людей, до всього живого [9].

Найвидатнішими носіями ідей про духовне збагачення людини доби Просвітництва на Заході були англійські вчені Дж. Локк і Е. Берк – вони розвивали ідею духовної рівності всіх людей від моменту народження. У цей же період проблему духовного розвитку особистості розглядав німецький філософ І. Кант. Згідно з його вченням, душа людська має здатність пізнання, здатність відчувати задоволення чи невдоволення, здатність судження; і ці здатності тісно пов'язанні з природою та етикою (мораллю).

Духовна гармонійно розвинена людина залишається в центрі уваги філософів й у XIX ст., особливо у представників гуманістичної ідеології – романтизму (Ф. Шеллінг, А. Шлегель, Ф. Шлегель). Світу ворожнечі й егоїзму романтики протиставляють "духовний принцип буття", який насамперед виявляється у душевності, відвертості, щирості, у безкорисливій дружбі й любові.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. філософська думка відзначалася наполегливими спробами ввести поняття "духовність" у систему повноправних філософських категорій та переосмислити його зміст. Таке спрямування мають погляди М. Бердяєва, О. Лосєва, В. Соловйова, П. Флоренського. Так, В. Соловйов висуває не передню позицію моральність як духовну якість людини, хоча в нього немає ототожнення духовності й моральності [10]. М. Бердяєв і П. Флоренський висунули тезу про єдність "духовної тріади" – істини, краси, добра. Вони зазначали, що ця "тріада" і є духовним життям, що розглядається з різних точок зору.

Аналізуючи витоки глобальної кризи людства (зокрема духовної), сучасні дослідники висунули питання про необхідність нової (космічної) етики. Розвести поняття "моральність", "духовність" і надати останньому статус самостійної філософської категорії намагається сучасний індійський філософ Шрі Ауробіндо. Він підкреслював, що передусім людині необхідно пізнати себе для відкриття та використання власних духовних потенцій та надати допомогу іншим на шляху духовної еволюції, а отже – "вдосконалити себе для всезагального блага через любов та співчуття" [3].

Філософи радянського часу розглядали духовність як варіанти суспільної свідомості. Оскільки існує не тільки індивідуальна, а й суспільна свідомість, то поняття духовності застосовувалося й до суспільства. Виявами суспільної духовності є, можливо, не всі, але більша частина звичаїв, обрядів, традицій, свят, а також вірування, мистецтво, наука, право тощо. Смисл суспільної духовності полягає в тому, що вона консолідує населення, показує його відмінності від населення інших суспільств. Духовність властива як малим, так і великим соціальним групам, особливо національним групам, що складають як більшість населення, так і національні меншості.

Духовності протистоїть бездуховність (дикість), що також становить смисл свідомості, але передбачає негативне ставлення до іншої людини.

Духовність неоднорідна, залежно від яких-небудь обставин громадського життя на перший план виходить той або інший пануючий тип цінностей. Щодо цінностей, з точки зору сучасної філософії, духовність поділяється на три типи: 1) теоретизм (передбачає орієнтацію свідомості на знання, отримані в повсякденному досвіді або науковій діяльності; за однобічного розвитку особистості приводить до безстрасності, що недооцінює або ігнорує різноманіття духовного життя); 2) естетизм (є орієнтацією свідомості на художні образи і символи; за однобічного розвитку особистості приводить до неуважності щодо об'єктивного стану справ і бажання жити в приємному, але ілюзорному світі); 3) етизм (як форма орієнтації свідомості на моральні цінності й ідеали; за однобічного розвитку особистості перетворююча моральність із засобу нормального життя в самоціль) [7].

Крім трьох типів духовності – теоретичного, естетичного й етичного – сучасні дослідники роблять спроби включити в духовність і релігійність як четвертий тип. Однак такі спроби ставляться під сумнів і вважаються неспроможними, оскільки релігійність становить єдність усіх зазначених типів. У ній містяться і теорія релігії, що виходить із прийнятих догматів віри (у цьому відношенні вона подібна філософії), і естетичне її вираження (ікони, пісенність, живопис, поезія), і особливо моральність (заповіді, наставляння й ін.). У цьому пункті питання про відношення етики до духовності можна було б вважати з'ясованим: етика – складова частина духовності, і додати до цього немає чого. Однак проблему відношення етики до духовності складає те, що зазвичай називається релігією.

Релігія, так само як нерелігійна віра, корениться в духовній природі людини. Коли в мозку з'являється світло свідомості, людина починає розуміти свою самотність, занедбаність у світі, а головне – свою слабкість перед явищами світу. Як тварина, вона інстинктивно шукає заступництва сильного і, не знайшовши його в природі, починає конструювати за зразками природи, а потім і за власним образом і подобою. Негативний стан свідомості (самотність, страх, розпач) врівноважується, компенсується позитивним станом свідомості – вірою, тобто, настроєм душі на щось позитивне (негативної віри не буває). Ця віра ще не релігія, вона є в душі кожної людини. Ми віримо рідним і близьким людям, друзям, колегам, державі, політичним партіям, банкам і т.д. Віра – їжа душі, коли вона зникає, нерідко з нею зникає і сама людина. Прислів'я говорить: надія (тобто віра) зникає останньою. Людина, що не

вірить нікому і ні в що, достроково йде з життя. Дослідження самогубств підтверджують це припущення.

Самої по собі віри не досить для утворення релігії, потрібна ще одна умова – фетиш. Фетиш є річ, явище природи, що має властивості, відсутні в людини, але які мають для неї велике життєве значення. Не володіючи цими властивостями, людина приписує їх іншим об'єктам, або перебільшує значення реально наявних властивостей. Фетиші в різних мовах позначаються різними словами: талісман, амулет, оберіг і т.д. Фетиш (іконка, хрестик, медальйон, зуб леопарда тощо), на думку людей, що вірять у нього, може вберегти від смерті, вилікувати від важкої хвороби, взагалі зробити те, чого не могла зробити людина. Фетиш – творець чуда, того, що нездатна зробити людина. Перебільшення значущості фетиша бачиться, наприклад, у так званій живій воді (мінеральній воді з цілющого джерела), здатній воскресити мертвого. Фетишизм, виражаючи суб'єктивну сторону світогляду особистості, властивий людській свідомості за всіх часів. Він властивий і сучасній політичній свідомості (перебільшення ефективності інституту демократії або можливостей великих історичних особистостей), економічній свідомості (реклама товарів), технічній свідомості (машина переможе людину), медичній свідомості (віра в один-єдиний медикамент, що вилікує людину від усіх хвороб) і т.д. Але якщо в інших галузях громадського життя фетишизм виступає як опонуючий фактор реальному стану справ, у релігії фетишизм є її необхідною умовою. Слабкі люди поклонялися природним об'єктам (священна гора, ріка, гай, місяць, сонце, зірки тощо). Згодом стали поклонятися богам, що представляють ту або іншу стихію чи суспільне явище. Менше трьох тисячоріч тому назад багатобожжя змінилося єдинобожжям. Уся природа персоніфікувалася в одній особі, названій Богом.

Бога люди уявляли собі по-різному. Існує три основних розуміння Бога, залежно від того, у якому контексті вживається це слово. Коли мова йде про походження людини, під Богом розуміють природу; коли мова йде про ідеал людини, Бог з'являється як ідеальна людина, якої немає в реальній дійсності; коли мова йде про відповідальність людини за свої вчинки, Бог виступає в якості її судді. Тільки третє розуміння Бога поділяє людей на віруючих й атеїстів. Порушуючи закони логіки, відповідно до своїх інтересів священики використовують те розуміння Бога, яке їм у даний момент вигідне. Але суть справи не стільки в розумінні Бога, скільки в його здатності творити чудеса. Як писав Ф. Достоєвський, ледве людина відкине чудо, то негайно ж відкине і Бога, тому що людина шукає не стільки Бога, скільки чудес [7]. Сучасні суперечки про вірогідність особистості Христа схоластичні. Доказів про чудеса, що нібито творив Христос, на сьогодні немає.

Поряд з релігією, що, безумовно, моральна і звичайно ж необхідна людині як істоті слабкій і не здатній розраховувати на захист, співіснує ідеологія духівництва. Христос сам нічого не писав, писали його учні й у їхніх євангеліях помітні деякі розходження. Крім того, усе відоме християнам — це християнство в редакції апостола Павла, що жодного разу не бачив Христа. За словами Павла, Христос з'явився йому в чудесному баченні та повідомив божественні істини. На думку Павла, це одкровення незрівнянно достовірніше й цінніше баченого і чутого учнями Христа. Можливо, не без участі Павла зникли тексти, писані братом Христа Яковом й іншими учнями. Французький просвітитель XVIII ст. Дені Дідро стверджував, що в перші століття християнства існували 60 євангелій, що користувалися майже однаковим авторитетом. П'ятдесят шість з них були відкинуті як дитячі й нісенітні. Сам по собі цей факт (у випадку його вірогідності) досить показовий. Ідеологія органічно вплелася в релігію, і деякі люди не здатні відрізнити її від релігії. Однак багато віруючих відчувають фальш, а деякі з них, віруючи в Бога, не відвідують церкву. Можливо, почасти з цієї ж причини існують різні розуміння одного й того ж Бога і різні напрями в одній і тій же релігії.

Ідеологія як система упередженого знання, що виражає і відстоює інтереси свого носія, існує в кожної великої соціальної групи. Не складає винятку й духівництво — сукупність осіб, що професійно обслуговує релігійні інститути. Ідеологія виражає їхнє розуміння Бога, його ролі в житті людини, своєї ролі в зв'язку Бога з людьми й ін. Сполучення інтересів, досягнутого рівня знання й моральності створюють часом такі "композиції", що не одержують ні раціонального обґрунтування, ні морального виправдання. Поль Гольбах писав про одну з них: "Тільки саме дике варварство, сама підла користь, саме сліпе марнославство могли підказати догму про вічні пекельні муки" [2]. У тому ж дусі висловлювався М. Бердяєв, говорячи, що йому глибоко далеке розуміння Бога як всемогутності й сили, що в Бога влади менше, ніж у поліцейського [2]. У сполученні з надзвичайною емоційністю професійної діяльності, екстазом і екзальтацією деяких священнослужителів ці елементи ідеології здобувають містичне окреслення і видаються за релігію. Справа не у свідомому обмані священиками мирян, а в суб'єктивності їхнього світосприймання, що не гірше і не краще суб'єктивності простих смертних. Вона просто інша й виконує іншу соціальну роль, ніж справжня релігія поза залежністю від того, як вона буде названа. Згодом ідеологія виявиться дуже вигідною як високопоставленим священикам, що томляться спрагою влади над світським начальством, так і нижнім чинам церкви з їх корисливими обивательськими інтересами.

Ідеологія відрізняється від релігії ознакою протиріччя в теорії або практиці. Власне релігія не містить у собі ніякого протиріччя: або ти віриш у Бога, або не віриш, третього не дано. Ідеологія ж завжди містить у собі протиріччя. Іншою вона бути не може, тому що виходить з невідповідності сущого належному. Якби суще збігалося з належним, не потрібна була б ніяка ідеологія. Але вона завжди з'являється, коли є не тільки її носій, а і дана невідповідність. Навіть К. Маркс і Ф. Енгельс називали ідеологію ілюзорною свідомістю. Отже, за ознакою протиріччя ідеологію можна відрізнити від релігії.

Так, наприклад, відповідно до біблійного міфу, Бог вигнав Адама й Єву з раю за те, що вони вкусили заборонний плід від древа пізнання. Однак Бог створив Адама й Єву істотами розумними, так чи могли розумні істоти не пізнавати світ? Далі, навіть якщо визнати поведінку Адама й Єви гріховною, чому всі покоління людей повинні нести відповідальність за гріх прабатьків – як отут справа обстоїть зі справедливістю? Чому люблячий, всемогутній і милосердний Бог дозволяє людям грішити, хоча міг би зробити їх істотами безгрішними?

Бертран Рассел відповідав на нього так: "Раз Бог знав наперед ті гріхи, у яких буде винна людина, але вирішив усе-таки її створити, він, безсумнівно, відповідальний за всі наслідки гріхів" [2]. Якщо всі люди гріховні, чому священики, що теж гріховні, без удаваної скромності відвели собі роль посередників між Богом і людьми? Чому всі люди народжуються різними, а відповідальність перед Богом майже у всіх однакова – дорога в пекло? Ряд питань можна було б продовжити, і усі вони покажуть одне й теж: протиріччя одного теологічного судження іншому.

Протиріччя в теорії позначаються й у практиці. Досить згадати хрестові походи і продаж індульгенцій, страти єретиків і "відьом", знищення або поневолення відсталих народів і т.д. Церква виступала могутньою економічною силою, утримувала монастирських селян і монастирські землі, їй платили так звану церковну десятину. У Росії церква освячувала рабство, що існувало до другої половини XIX ст. Зрозуміло, можна навести ряд прикладів шляхетності, чесності, безкорисливості, допомоги, порядності священиків. І це теж буде правдою, тільки при чому тут релігія? Так само шляхетно поводяться і світські особи.

Церква активно пропагує відношення "людина – Бог" і порівняно мало говорить про ставлення людей один до одного. Якщо відношенню людини до Бога

присвячений весь культ, то відношенню людини до людини не відведено ні однієї релігійної процедури. Складається уявлення про релігію як про сукупність процедур, котрих людина зобов'язана дотримуватися: молитися, ходити в церкву на богослужіння, хрестити дітей, освячувати продукти, фундаменти будинків, дотримуватися посадових обов'язків і т.д. Пересічний громадянин не знає, що чекає його після смерті, тому він керується аргументами, згадуваними Б. Паскалем: я не знаю, є Бог чи ні, але буду робити усе, що велить церква; якщо Бог дійсно існує, це зарахується мені на Страшному суді. Звідси в більшості "віруючих" наявність перестрахувальних мотивацій стосовно релігії і, м'яко кажучи, байдуже ставлення до іншого "віруючого". Важливо, щоб мою поведінку схвалив священик, а із сусідом я розберуся.

Сильна людина ні про що не просить. Просить у кожній молитві лише слабкий. Церква знає слабість людини і дає їй як би духовний захист. Індивід, що цілує руку священика, відчуває себе в безпеці. Церква експлуатує слабкість людини, на цьому заснована її стратегія в проповідницькій діяльності. Зробивши необхідні процедури, "віруючий", вийшовши з церкви, може дозволити собі матірну лайку, підлість, обман, насильство та інше, за що язик не повернеться назвати його віруючим.

Відношення "людина – Бог" повинне бути продовжене до відношення "людина – Бог – інша людина". Справді віруючим є та людина, що, будучи облагородженим вірою в Бога, постійно позитивно відноситься до іншої людини. Таких людей дуже мало і завжди було мало, у саме вони справжні віруючі. Такі віруючі не додають значення ідеологічним казкам, для них Бог не тільки в церкві, він скрізь. Релігія – це моральний зв'язок людини з Богом. Істинно віруючими були, можливо, ранні християни до легалізації церкви. Для істинно віруючого немає розподілу на релігії, для нього є тільки одна релігія, хоча б по-різному називана, йому зовсім не потрібний сонм людей, що годуються від релігії і вказують іншим, як варто вірити в Бога, а через нього – з іншою людиною. Необхідність координації дій ранньохристиянських громад фатально не визначала необхідність церкви як соціального інституту. Для чистої віри він зовсім не обов'язковий. Тільки інтереси частини населення породили церкву, що називає сама себе святою. До складу духовності входить лише очищена від інтересів приватних осіб релігія. Вона глибоко моральна, і іншою бути не може. У такому вигляді вона цікавить етику.

Наявність певного релігійно-філософського синтезу у змісті етичних категорій значно зумовлює їх аксіологічний характер. Тому етика не може бути віднесена до суто наукових дисциплін з їх визначальними критеріями об'єктивності й раціональності – вона входить у поняття "духовність", значно розширюючи його зміст і смислові межі. Етичні аспекти буття інтегрують в собі як раціональну, так і ірраціональну його сторони. Етичні погляди, настанови і концепти завжди поєднують об'єктивні детермінанти, онтологізовані нормативи та правила із суб'єктивними мотивами та світоглядними орієнтаціями індивідів.

Роль і значення релігійно-моральних факторів в історії українського народу важко переоцінити. Протягом багатьох століть бездержавного існування нашого етносу українська церква, народні традиції та звичаї все ж були тією духовною силою, яка згуртовувала народ, організовувала й формувала його культурне життя, обстоювала його самобутність та ідентичність.

Основними моральними проблемами сучасного українського суспільства В. Савельєв вважає такі: наявність в царині моралі діаметрально протилежних переконань і ціннісних орієнтацій; різке зростання в соціальній психології почуття несправедливості; відсутність толерантних стосунків між громадянами й можновладцями; романтична міфологізації та ідеалізація здатності державного апарату адміністративними методами радикальним чином розв'язати проблеми корупції, безробіття, ціноутворення, соціальної справедливості тощо; церковний

розкол і міжконфесійна конфронтація, які заважають ствердженню загальноєвропейських духовних цінностей [8].

Крім церковного розколу, в сучасній Україні спостерігається феномен розколотої свідомості, у спрощеному вигляді – свідомості між минулим і майбутнім нашої держави. Розколота свідомість – велика трагедія мільйонів людей, змушених упродовж життя перебувати в умовах впливу діаметрально протилежних, а інколи прямо ворожих одна одній систем норм і цінностей. Масова свідомість громадян будь-якої країни – надто динамічний, мінливий феномен. Головна причина нестійкості масової свідомості в Україні – це опір старих стереотипів новим демократичним ідеалам і цінностям.

Потрібен тривалий час для ствердження нових, насамперед, моральних орієнтирів людського розвитку, які б людина не просто декларувала, а свідомо, без сторонніх спонукань дотримувалась у повсякденному бутті. Від держави вимагається практично одне – подбати про те, щоб масова свідомість якомога менше, а в ідеалі взагалі не була предметом політичного маніпулювання. На жаль, в Україні в цьому плані дуже мало позитивних зрушень.

Наявність в Україні морально-політичної проблематики є певною мірою закономірним наслідком незавершеності формування громадянського суспільства. Численні громадські інституції, політичні партії, громадські об'єднання, спілки, асоціації ще не визначилися зі своїм місцем і функціями в суспільстві. В їх діяльності надто багато розбіжностей і суперечностей. Усі політичні і громадські сили закликають до єдності й водночас претендують на винятковість своїх програмних ідей, цілком ігноруючи плюралізм як базовий принцип демократизму.

Відтак загрозливими були й надалі залишаються для України та її перспектив у майбутньому не темпи і не якість соціально-економічних реформ, не малопомітна зміна деформованої політичної системи суспільства чи малоефективний, а часом і цілком непридатний механізм командно-адміністративного управління, а ідеологічний хаос і стратегічна багатовекторність. Центральними й надалі залишаються риторичні питання "що ми будуємо? " і "куди ми прямуємо? ".

Замість висновків хочеться висловити думку про те, що поряд з економічною реформою та політичною революцією, які сьогодні відбуваються в Україні, потрібна ще одна революція – духовна. Пов'язане з нею моральне відродження нашого суспільства – найбільш важливий і фундаментальний процес, який буде визначати успіх в усіх інших сферах – економічній, політичній, культурній. Мораль не переможе, якщо не поєднається із суспільною трансформацією. Так само й реформи зазнають краху, якщо будуть здійснюватися ціною зневажання моралі, а отже – і духовності як окремої людини, так і суспільства в цілому.

Джерела та література

1. Антология мировой философии: в 4 т. – М., 1969. – Т.1, ч.1.
2. Антология мировой философии: в 4 т. – М., 1969. – Т.1, ч.2.
3. Ауробиндо Ш. Духовная эволюция человека. – Одесса, 1988.
4. Гусейнов А.А. Этика – наука о морали // Вопросы философии. – 1982. – №2.
5. Древнекитайская философия: в 2 т. – М., 1972. – Т.1.
6. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М., 1991.
7. Некрасов А.И. Этика. – Х., Одиссей, 2003.
8. Савельєв В.П. Етика. – Л.: Магнолія Плюс, 2005.
9. Сковорода Г.С. Твори: в 2 т. – К.: 1961.
10. Соловйов В.С. Философские начала цельного знания // Сочинения: в 2 т. – М., 1991. – Т.2.
11. Таранов П.С. 120 філософів: Життя. Доля. Учення. Думки : Універсальний аналітичний довідник з історії філософії. Т.1. – Сімферополь: Реноме, 2005.
12. Таранов П.С. 120 філософів: Життя. Доля. Учення. Думки : Універсальний аналітичний довідник з історії філософії. Т.2. – Сімферополь: Реноме, 2005.

13. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. : Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1983.
14. Этика / под ред. Гусейнова А.А., Апресяна Р.Г., Е.Л. Дубко. – М.: Гайдарики, 2000.
15. Юзвак Ж. Уявлення про духовність у хронотопах філософсько-психологічної думки // Український науково-теоретичний часопис «Філософська думка». – 2002. – № 3.

Анотація

У статті зроблено спробу проаналізувати витоки духовності як узагальненої філософської категорії, визначити відношення етики та релігійності до духовності, а також окреслити вплив морального фактора на соціально-економічні зміни в сучасному українському суспільстві.

Summary

In the article the author has made an attempt to analyse the sources of spirituality as the category of philosophy, determine the connection of ethics and define the influence of moral factor upon social economic changes in the contemporary Ukrainian society as well.

УДК 930

А.Ю. Ерков

ПРОБЛЕМА АРАБО-ИЗРАИЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ РАЗМЕЖИВАНИЙ XIX – XX вв.

Территориальные аспекты взаимоотношений противоборствующих сторон нередко составляют основу конфликтных ситуаций в современном мире. Ошибки и недопонимание в этом отношении зачастую приводят к кровопролитным столкновениям, "корнем" которых является территория. Ярким примером данной ситуации служит арабо-израильское территориальное размежевание конца XIX – XX в. Как известно, Палестина, оказавшаяся к середине XX в. в эпицентре ближневосточных событий, стала родиной двух народов – арабов и евреев, каждый из которых внес свою лепту в экономическое и культурное развитие страны. В первые после второй мировой войны годы выяснилось, что сохранение британского мандата на управление Палестиной изжило себя: арабы и евреи одновременно требовали вывода британских войск и прекращения действия мандата. Даже сами англичане, сосредоточившие здесь более 100 тысяч солдат и полицейских, вынуждены были признать, что утратили контроль за развитием обстановки, правительство самой Великобритании вынуждено было вынести палестинский вопрос на рассмотрение ООН.

В самой Палестине идея образования двуединого государства находила достаточно широкую поддержку. Ее, кстати, разделяли не только коммунисты – евреи и арабы, но и профсоюзные деятели, влиятельные либеральные круги ишува (Х. Кальварский, Е.Г. Магнес и другие) и даже сионистская партия «Хашомер хацаир». Однако надеждам на создание двуединого государства не суждено было сбыться. 29 ноября 1947 г. Советом Безопасности ООН была принята резолюция 181 об отмене британского мандата создания на территории Палестины двух самостоятельных государств. За это решение голосовал Советский Союз (против все арабские страны). Полгода спустя на свет появился Израиль, а вот провозглашение арабского палестинского государства так и не состоялось. Роковую роль сыграл и авантюризм тогдашних реакционных арабских режимов, недостаточная политическая зрелость самого палестинского народа, его руководителей.

Актуальность исследования арабо-израильских территориальных размежеваний XIX – XX вв. на современном этапе обусловлена: крайне негативными тенденциями эволюции мирного процесса в данном регионе; отсутствием глубоких исследований территориальной компоненты арабо-израильского противостояния с геополитическим анализом пограничных зон; резко диаметральной оценкой противоборствующими сторонами исторического хода арабо-израильских территориальных размежеваний.

Наше внимание привлекли политико-географические процессы арабо-израильского размежевания, имевшие место в регионе в результате военно-политического противостояния, их особенности и последствия: феномен "пограничья" на примере арабо-израильского противостояния, территориальной компоненты конфликта; освещении процессов территориально-личностных отношений представителей одного (семитского) суперэтноса в контексте разной исторической судьбы его представителей; взаимосвязь региональных особенностей человеческого сознания и территориальной компоненты конфликта, определение достижения территориального компромисса и мирного сосуществования, связь между процессом арабо-израильского территориального размежевания и геополитическими взглядами представителей противоборствующих сторон.

При достаточно большом количестве работ, посвященных проблеме арабо-израильского противостояния, вопросы изучения территориальной компоненты конфликта изучены слабо. Теоретической и методологической основой данной статьи послужили работы отечественных и зарубежных ученых и политиков: Ш. Авинери, М. Бар-Зохар, Y. Ben-Meir, А. Бин-Нун, Й. Вайц, Х. Вейцман, С.М. Гасратян, Х. Гвати, З. Гейзель, Х. Герцог, Ю.Н. Гладкий, C. Goldscheider, И. Дайчман, А. Даути, Б.-Ц. Дннур, И.И. Иванова, К.А. Капитонов, Т.А. Карасова, B. Kimmerling, В. Лакер, И.В. Масюкова, Г. Меир, М. Навайсех, Б. Нетаниягу, М.А. Новгородова, Р. Нудельман, U. Ram, А.М. Сумин, Е.Ю. Усова, А.В. Федорченко, К.З. Хамзин, З. Шалом, А.Д. Эпштейн, E. Yuchlman-Yaar и др.

Несмотря на рассеяние, физический контакт евреев с их бывшей родиной никогда полностью не прерывался – на всем протяжении средних веков в Иерусалиме и Цфате существовали довольно крупные еврейские общины, а более мелкие – в Шхеме и Хеброне. Начиная от Д. Олроя в XII в. до Ш. Цви в XVII, в поэмах И. Галеви, в медитациях целых поколений мистиков Сион продолжал занимать центральное место. Попытки дона И. Наси, герцога Наксоса, помочь еврейской колонизации близ Тверии потерпели неудачу, но отдельные случаи иммиграции евреев в Палестину никогда не прекращались; численность переселенцев возросла в конце XVIII в. в связи с приездом в Палестину хасидских групп.

В XVIII – XIX вв. в Англии появилось множество памфлетов, авторы которых предлагали вернуть евреям их историческую родину. Во время своей египетской кампании Наполеон опубликовал прокламацию, призывавшую евреев Азии и Африки присоединиться к нему, чтобы возвратить старый Иерусалим. Полковник П. Пестель, предложил в своей программе основать еврейское государство в Малой Азии. А еще раньше, в 1797 г., ту же идею развивал в частном меморандуме принц К. де Линь, а М. Ной, американский судья еврейского происхождения, предложил основать еврейский штат под названием Арарат на Гранд-Айленд возле Буффало. Начиная с 1840-х годов, еврейские газеты часто поднимали вопрос о возвращении в Палестину – явно неосуществимый в то время проект. Палестина пребывала в состоянии полного упадка. Она даже не имела административного статуса, так как стала частью дамасской области. Положение Святой Земли отражало общий упадок Османской империи, который пришел на смену ее расцвету в XV – XVI вв. В середине XIX в. вновь встал вопрос о еврейском государстве, что объяснялось слабостью Османской империи. Между 1839 и 1854 годами, интерес к Палестине

возрастал все основные европейские державы и Соединенные Штаты учреждают в Иерусалиме консульства. В 1839 г. лондонская «Globe» опубликовала серию статей в защиту создания независимого государства в Сирии и Палестине, где рассматривался вопрос о массовых еврейских поселениях. Этот проект имел поддержку Г.Д. Пальмерстона. Автор статей не считал, что массовая иммиграция европейских евреев в Сирию начнется немедленно. Но полагал, что сосредоточение восточных евреев в Палестине не так уж нереально: у европейских евреев были деньги, чтобы выкупить или арендовать эти земли у султана, а пять крупных держав могли бы выступить гарантами создания нового государства. Вне всякого сомнения, здесь играл свою роль тот факт, что еврейское государство будет служить буфером между Турцией и Египтом и усилит влияние Великобритании в Леванте. У Англии были и другие варианты контроля над Ближним Востоком, и создание еврейского государства было отнюдь не самым многообещающим из них.

Великобритания не была одинока в своих планах создания еврейского государства. В этот же период некоторые еврейские авторы на континенте также выдвигали подобные предложения. Обычно они создавали самые фантастические проекты, но, предчувствуя враждебное отношение, как правило, публиковались анонимно. Один из этих проектов, «Новая Иудея» («Neujudaa»), опубликованный в Берлине в 1840 г., принимал идею еврейского государства, но из соображений целесообразности отвергал Палестину, которая была колыбелью еврейского народа, но не может быть его постоянным домом. Этот проект предлагал создать еврейское государство на американском Среднем Западе, в Арканзасе или Орегоне.

Еще один анонимный проект, опубликованный несколькими месяцами позже, примечателен своим глубоким анализом истоков еврейской проблемы. Его автор был убежден, что эмансипация ни в коей мере не разрешит еврейский вопрос: евреев никогда не примут и не полюбят. Они и впрямь чужаки. Семиты не имеют ничего общего с теми народами, чьи предки жили в Северной Европе. Евреи – не немцы, не славяне, не французы и не греки, а дети Израиля, родственные арабам. Автор проекта требовал немедленного возвращения евреев в Палестину, полагая, что султана и Мухаммеда Али можно уговорить оказать покровительство евреям. Основным препятствием к осуществлению этих планов была пассивность самого еврейского народа.

Обилие подобных проектов в то время было прямым следствием обострившегося кризиса на Ближнем Востоке – начала распада Османской империи. Идея поселения в нецивилизованной, отсталой стране, являющейся объектом турецкого правления, мало привлекала их. Планы создания еврейского государства были не лишены политической проницательности, но связь между мечтой и ее осуществлением была утеряна, и поэтому они не привели к желаемому результату на первом этапе. Формирование геополитического пространства обусловлено не только строго объективными условиями и факторами (размер территории государств, особенности их географического положения, природно-ресурсный, демографический, экономический, военный потенциалы и т.п.), но и состоянием духа народов и наций, населяющих пространство определенных государств. До определенного момента, а именно до крушения идеологии, господствующая в сознании населения геополитическая доктрина обеспечивает цельность и сохранение геополитических субъектов – империй, государств-наций. Не случайно, заинтересованные политические группы стремятся мифологизировать необходимую для их самосохранения геополитическую доктрину, выработать "национальную идею" и прочие коды самосохранения.

В современном мире для ряда стран характерна поляризация идей почвенничества, с одной стороны, и космополитизма – с другой. На примере Ирана можно видеть, как после прерванных в конце 1970-х годов достаточно радикальных

реформ "сверху" восторжествовала одна из упрощенных форм почвенничества – фундаментализм с исламской окраской. И это привело к негативным последствиям, характерным для закрытого общества. В то же время Испания, где были традиционны споры между "почвенниками" и "западниками", в период позднего франкизма и после него, избежала противопоставления "универсальных законов" развития и национальной самобытности, что способствовало успешной модернизации общества и возрождению национальной духовной сферы. Опыт многих стран показывает, что инстинкт самосохранения вовсе не заключается в фундаментализме или ложно понимаемом величии патриотизма, нередко связываемого с интересами того или иного идеологического течения в ущерб подлинных интересов государства. Напротив, они являются сдерживающим фактором обновления общества.

Американский геополитик, директор Института стратегических исследований при Гарвардском университете С. Хантингтон выдвинул и обосновал гипотезу мировых конфликтов между различными цивилизациями. После того как в системе международных отношений последовательно сменились конфликты: преимущественно между властелинами (династические конфликты до Вестфальского мира 1648 г.); между нациями (после Великой Французской); между идеологиями (после Октябрьской революции), линии раскола между различными цивилизациями стали главными линиями геополитических фронтов.

По С. Хантингтону – главными действующими лицами глобальных геополитических процессов являются национальные государства. В целом же всемирная история являла собой историю цивилизаций. Последние как понятие включают в себя ценности, институты и способы мышления, которым сменяющие друг друга поколения придают первостепенное значение. Роль цивилизаций в силу роста их самобытности в мировой истории будет приобретать все большее значение, и судьбы мира все в большей мере будут определяться взаимодействием семи или восьми цивилизаций – западной, конфуцианской, японской, исламской, индуистской, славяно-православной, латиноамериканской и, возможно, африканской. Обоснование этой точки зрения сводится в основном к следующему – после "холодной войны" деление на первый, второй и третий миры устарело; противостояние "холодной войны" в форме противоречия между двумя суперсилами закончилось победой одной из них – США; будущие мировые кровопролитные конфликты — это конфликты между цивилизациями. Ученым приводятся следующие аргументы в защиту своей концепции:

1) различия между цивилизациями являются базовыми, они складывались на протяжении столетий, а то и тысячелетий и скоро не исчезнут;

2) процессы модернизации и глобализации ослабляют национальные государства с позиции их единства, сплоченности. И в подавляющем большинстве стран вперед выдвинулись религии, зачастую в виде фундаменталистских движений, особенно в исламской цивилизации;

3) рост самосознания цивилизаций усиливается двоякой ролью Запада. Запад находится сейчас в зените могущества, а среди не западных цивилизаций усиливается стремление "возврата к корням". Это разнонаправленные тенденции, способные порождать серьезные противоречия, связанные с антизападными силами в определенных цивилизациях и субцивилизациях. "Экспансия Запада" кончилась и начался "бунт против Запада", считает автор гипотезы. Не западные общества далеки от того, чтобы быть простыми объектами истории западного типа. Они все больше превращаются в мотор и творца как собственной, так и западной истории;

4) цивилизационные (культурные) различия гораздо более консервативны, меньше способны к изменениям, чем политические и экономические. Русские не станут эстонцами, а азербайджанцы армянами. Еще более универсальны

религиозные различия. Можно быть полуарабом, полуфранцузом и даже одновременно гражданином двух стран, но невозможно быть полукатоликом или полумусульманином;

5) усиливается экономический регионализм как в Европе, так и в Азии и Северной Америке. Значение региональных экономических группировок (больших пространств, объединяющих несколько государств в единый экономический или политический блок), вероятно, будет расти в будущем на базе общности цивилизаций и субцивилизаций. По С. Хантингтону – государства-нации будут играть по-прежнему главную роль в международных делах, но решающие мировые политические конфликты будут происходить между нациями и группами, принадлежащими разным цивилизациям. Столкновение цивилизаций будет доминировать в мировой политике. С. Хантингтон считает, что уже сейчас многие конфликты носят цивилизационный характер. Причем они проявляются на микро- и макроуровнях. На микроуровне группы, находящиеся на границах цивилизаций и приходящие в соприкосновение, часто вступают в яростную борьбу, стремясь установить контроль над территорией (территория бывшей Югославии, левое Приднестровье, Курдистан, война красных кхмеров с социалистическим Вьетнамом за контроль над бассейном р. Меконг и т.п.). На макроуровне государства, принадлежащие к различным цивилизациям, стремятся утвердить свои особые ценности в зонах конфликтов (Турция поддерживает Азербайджан в его конфликте с Арменией, в бывшей Югославии мусульманские страны поддерживают боснийцев и косоваров, а Германия – Хорватию). По С. Хантингтону, наиболее вероятными являются следующие разломы. Главный разлом – это разлом между Западом (Атлантическая цивилизация и Япония, которая после 1945 г. тесно связана с Западом) и остальными цивилизациями. Другие серьезные линии противостояния: Запад – исламская цивилизация. Внутри Запада военные конфликты маловероятны. На склоне XX в. Запад как цивилизация вышел из фазы своего развития, которую можно обозначить как фазу "воюющих стран", и начал движение к другой фазе – "универсального государства". Эта фаза еще не завершилась. Государства Запада объединяются в два полууниверсальных государства в Европе и Северной Америке. Тем не менее, это две целостности и их составные части связаны между собой сложной сетью формальных и неформальных институциональных связей. Как известно, универсальными государствами предшествующих цивилизаций были империи. Поскольку политический формой рассматриваемой цивилизации является демократия, формирующееся универсальное государство оказывается не империей, а сочетанием конфедераций, федераций, международных режимов и организаций. Те проблемы, о которых пишет С. Хантингтон, безусловно, влияют на мировую геополитическую обстановку. Культурные, цивилизационные противоречия, под которыми понимаются противоречия этнические и религиозные, имеют огромное значение, и являются главным, источником современных конфликтов. По логике С. Хантингтона, противостоящие стороны в конфликтах будут сражаться за цивилизационные связи и верность цивилизации.

История всех территориальных размежеваний – это история войн, а цель большинства войн – пересмотр границ. Чтобы оправдать свои территориальные притязания, правительства и политические деятели нуждались в их убедительном обосновании. Кроме того, пересмотр границ всегда влек за собой потребность в прикладных исследованиях для их делимитации на карте и демаркации на местности. Можно выделить четыре основных теоретических подхода, используемых в географическом изучении границ. Наиболее традиционный из них возник на основе многочисленных конкретных исследований практических разработок, и его основные положения были сформулированы еще до Второй мировой войны.

Историко-картографический подход. Его суть составляют следующие принципы: историзм – сопряженное изучение границ в пространстве и времени. Чтобы оценить устойчивость политической границы и ситуацию в прилегающих к ней районах, нужно изучить историю формирования и возникновения. В мире очень мало границ, остававшихся неизменными в течение столетий (классический пример – граница между Францией и Испанией, зафиксированная еще в XVII в. и проходящая по Пиренеям, считавшимся труднодоступным горным массивом из-за крутых склонов и малочисленности удобных для сообщение перевалов). Обычно границы "меандрировали", постоянно меняя свое направление. Если отобразить на карте их историю, то получается целый пучок пересекающихся или параллельных линий. Чем чаще менялась граница, чем она "моложе", тем, как правило, сильнее она влияет на жизнь окружающих территорий, тем большую роль играет во взаимоотношениях соседних стран. Связь между государственным устройством, политическим режимом и конкретной внешнеполитической ориентацией государства, с одной стороны, и функциями границы – с другой. Связь режима и функций границы, а часто и самого ее начертания с соотношением экономической, политической и военной мощи соседних стран. Сильное государство нередко навязывало выгодные ему границы более слабому или просто присоединяло часть его территории. Если одно из соседних государств экономически значительно сильнее другого, то хозяйственный "градиент" между ними влияет на состав, направление и соотношение потоков в обе стороны, на положение в приграничных районах, "притягивающих" определенные отрасли хозяйства и сферы деятельности.

Недостижимость "естественных границ". В противовес весьма популярной теории "естественных границ", согласно которой, надежными, устойчивыми и безопасными могли считаться лишь границы, совпадавшие с "естественными" природными рубежами – горными хребтами, крупными реками и т.п. Это оправдывало экспансионистские устремления ряда государств и аннексии.

Разновидностью теории естественных границ можно считать обоснование необходимости максимально полного совпадения между государственными и этническими границами. Этот взгляд продержался значительно дольше, и на нем фактически основывалось территориальное переустройство Европы после обеих мировых войн, в том числе связанное с массовыми переселениями людей и целых этнических групп. Анализ структуры и тщательное картирование этнического состава и культурных особенностей населения, структуры и специализации хозяйства, природных ресурсов, рельефа и природы по обе стороны разграничительной линии между государствами. Классическим образцом применения историко-картографического подхода стали работы американского политического географа Дж. Минги посвященные генезису, перемещению линии и функциям франко-итальянской границы и его культурным и хозяйственным последствиями. Особое внимание он уделил самому последнему изменению, произошедшему после Второй мировой войны, когда Франции отошли средняя и нижняя часть альпийской горной долины, по которой проходил кратчайший путь между Турином и Ниццей. Разрыв хозяйственных связей и прекращение железнодорожного сообщения на долгие годы вели к запустению этой территории, ожившей лишь в конце 1980-х годов.

Таким образом, исторический опыт решения конфликтных ситуаций с размежеванием границ свидетельствует, что процесс арабо-израильского территориального размежевания XIX – XX вв. имеет шанс на длительную перспективу и в XXI веке.

Анотація

Робота подає огляд проблеми арабо-ізраїльських територіальних розмежувань XIX – XX ст. Докладніше з поглядами автора можна ознайомитися:

Ерков А.Ю. Арабо-израильские территориальные размежевания XIX – XX вв. : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. геогр. наук : спец. 25.00.24 "Экон., социал. и полит. география" / А.Ю. Ерков. – СПб., 2004. – 25 с.

Summary

The article gives the problem overview of Arab Israel territorial claims during XIX – XX c.

УДК 930 (477) "17"

В.Я. Павленко, М.О. Батракова

НАРОДНІ РУХИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У XVIII ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

За роки незалежності України в її народу значно зріс інтерес до своєї мови і культури, до історичного минулого, особливо до тих його сторінок, що пов'язані з героїчною боротьбою за щастя і свободу. Це й зрозуміло: адже прагнення людей до кращого життя завжди було і залишається рушійною силою історичного прогресу. Відновлення української державності стало можливим завдяки наявності героїчних традицій та багатого досвіду, який здобули наші предки в боротьбі проти поневолювачів. Сьогодні, коли в Україні відбуваються складні процеси реформування всіх сфер життя, вивчення і використання надбань минулого з урахуванням допущенних помилок є важливим і актуальним завданням. Зокрема, в умовах складної соціально-політичної ситуації необхідно проаналізувати причини, що породжували гострі соціальні конфлікти, які в свою чергу, викликали потужні народні рухи, пов'язані із кривавими подіями та зробити все можливе, щоб такі події більше ніколи не відбулися.

Крім того, коли в сучасних умовах у деякої частини молоді спостерігається відсутність чітких моральних орієнтирів, негативне відношення до діяльності старших поколінь, необхідно на конкретних історичних образах та фактах формувати у підростаючого покоління позитивне ставлення до героїчної і водночас трагічної історії свого народу. Хороші можливості для виконання цього завдання відкриваються в процесі вивчення історії народних рухів на Правобережній Україні у XVIII ст. Саме тут у вказаний час жили і діяли такі героїчні постаті як Семен Палій, Максим Залізняк, Іван Гонта, яких без перебільшення можна вважати гордістю для молодих громадян України.

В світлі сказаного соціально-політична та педагогічна актуальність вивчення історії народних рухів стає зрозумілою. Такою ж актуальною залишається і наукова актуальність подальшого дослідження цієї проблеми, в чому можна переконатись після ознайомлення з її історіографією. Крім того, необхідно згадати, що в 2008 р. виповнюється 240 років Коліївщині – масовому народному постанню на Правобережній Україні у 1768 р.

Масові національно-визвольні рухи привернули увагу ще їх сучасників, які прагнули дати їм оцінку. До найбільш значних робіт історіографічної думки цього часу відносяться літописи Г. Грабянки [10] та С. Величка [6]. Автори цих творів виражають ідеологію козацької старшини, симпатизують запорозькому козацтву, засуджують прояв експлуатації, але до збройних виступів ставляться негативно.

Багато фактичного матеріалу щодо козацтва, яке було головною силою народних виступів, вдалося зібрати Д. Бантиш-Каменському в своїй книзі «История Малой России», яка вважається першим підручником з історії України. Але її автор описує всі події з позиції вірнопідданства російському самодержавству [29].

У XIX ст. народні рухи, які відбуваються на Правобережній Україні у XVIII ст., стали предметом детальних досліджень. Саме тоді був опублікований значний документальний матеріал, який не втратив свого наукового значення і в наш час [4]. Цілий ряд текстів містять численні і цікаві матеріали про визвольну боротьбу народу України, гайдамацький рух в кінці XVII – XVIII ст. Документи, що розкривають наростання національних, соціальних та релігійних протиріч в Україні знаходимо також в «Актах исторических, относящихся к России...» [1]. Важливим підґрунтям для дослідників проблеми народних рухів в українських землях періоду пізнього феодалізму є «Памятники, исторические материалы из архива Киевского губернского правления», які підготував до друку редактор «Киевских губернских ведомостей» А. Андрієвський у 80-і роки XIX ст. [2].

Використовуючи вже названі та інші джерела, представники історичної науки XIX ст. здійснили чимало досліджень тих процесів, що відбувались в Україні раніше.

Значний вклад у вивчення історії України зробив Аполлон Скальковський, який написав великі праці з історії запорізького козацтва і гайдамацьких рухів [54; 55]. Та, даючи оцінку діям козацтва, зокрема гайдамацьких рухів і Коліївщини, Скальковський виявляє себе як прибічник реакційної політики російських царів щодо України. Найбільш яскраво його погляди знайшли своє відображення в роботі з характерною назвою, яка відразу виявляє точку зору автору «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст.» [55].

Першим, хто відійшов від подібних однобічних поглядів і започатковував об'єктивний підхід до вивчення проблеми – це вчений і громадський діяч, тодішній ректор Київського університету М. Максимович [47]. Його праці, в яких автор виступає як перший дослідник Коліївщини, являються цінними і в наші дні і є важливим здобутком української історіографії.

В другій половині XIX – на початку XX ст. проблема історії національно-визвольної боротьби в Україні, тому в числі й на Правобережжі, знайшла свій дальший розвиток в творах В. Антоновича [26; 27; 28], М. Грушевського [31], Н. Полонської-Василенко [51].

Характерною рисою цих робіт є доброзичливе і сповнене розуміння ставлення авторів до українського народу та його прагнення до свободи і справедливості. Історію народних рухів на Правобережній Україні вивчали також О. Єфіменко [36] та Д. Мордовцев [48]. На жаль, О. Єфіменко пояснювала причини повстань з позицій народницької соціології. Так, наприклад, в її розумінні народ – це лише маси "пігмеїв" [36, с.99].

З впевненістю можна сказати, що до історії народних рухів була уважна і радянська історіографія [30; 47; 38; 40; 41; 43; 44; 45; 46; 52; 53; 56; 57; 58; 61; 62]. Але при цьому вона сама ж створила ряд міфів, які поступово набули стереотипного характеру. Так наприклад, виходячи із марксистського положення про те, що класова боротьба – рушійна сила історії, автори майже всіх робіт перебільшували значення класових факторів у виникненні і в розвитку повстань, під цим кутом зору розглядали і вимоги повстанців. Разом з тим недооцінювались або й зовсім ігнорувались національні та релігійні проблеми, які дуже суттєво вплинули на формування світогляду учасників боротьби. Перш за все такий яскраво виражений класовий підхід знаходимо в фундаментальних виданнях [39; 40], що однак не зменшує вкладу їх авторів у розроблення історії України.

Крім того, більшість вчених знаходячись під ідеологічним тиском вимушені були розглядати головну мету повстанців як прагнення до "возз'єднання з братнім народом", що в більшості випадків не відповідало дійсності. До цього треба додати ще й тезу про те, що нібито повстання являли собою суцільну "різанину" українцями польської шляхти.

Особливого поширення цей однобічний погляд набув у польській історіографії [59]. При цьому з поля зору дослідників випадали конструктивні сторони боротьби, а вип'ячувались негативні [60].

Але все ж необхідно підкреслити, що у вивченні історії народних рухів, тім числі й на Правобережній Україні у XVIII ст., радянська історіографія досягла багатьох успіхів, про що свідчать видані збірки документів [7; 11; 13; 22], монографії [30; 44; 52; 62] та інші роботи [56; 57; 58; 61]. В них зібраний величезний фактичний матеріал, проаналізовані оригінальні історичні джерела. Серед згаданих досліджень найбільш помітні монографії О.П. Лола [44], Г.Я. Сергієнка [52], Г.Ю. Храбана [62].

Відрадно, що за роки незалежності України відроджується інтерес до цієї проблеми. Зокрема, провідні українські історики закликають науковців до більш осмисленого вивчення різних аспектів історії національно-визвольного та соціального руху, започатковуючи якісно новий етап в дослідженні нібито вже відомих подій [75; 78; 79]. Особливо слід звернути увагу на статтю В.А. Смолія «Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.)», в якій говориться про необхідність переглянути застарілі погляди [58, с.21].

Характерною рисою вітчизняної історіографії з даної проблеми в останні роки є намагання не лише доповнити існуючі знання, але й оцінити події XVIII ст. з позицій сьогодення, дати якомога об'єктивнішу характеристику діяльності відомих історичних постатей. Так, наприклад, С. Павленко досліджуючи життя та діяльність гетьмана І. Мазепи, розглядає особу ватажка повстання козаків і селян на Правобережній Україні С. Палія (Гурка) в контексті стосунків цих людей [50]. При цьому автор застерігає від ідеалізації образу Палія, вказуючи, що героїзм межував з його особистою владою, і що він, фактично діяв, як анархічний отаман-володар [50, с.153]. Більш того, С. Павленко вважає, що історики несправедливо затінили особою С. Палія більш значного лідера С. Самуся, якому і належить керівництво повстанцями на Правобережжі [50, с.153]. Однак, достатніх доказів своїх висновків автор не наводить, водночас виправдовуючи дії І. Мазепи щодо арешту С. Палія.

Відома дослідниця даного періоду Н. Яковенко в книзі «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України» обґрунтовує свою концепцію української історії, яка спрямована на переосмислення її існуючої схеми. При цьому належне місце відведено народним рухам XVIII ст. Зокрема, в розділі «Козацька ера» виділяється окремий підрозділ під назвою «Палііївщина», вказується, що за іменем керівника таку назву отримали події 1700-1704 рр. у фольклорній традиції. Зі змісту розділу очевидно, що головною силою військ С. Палія була козацька біднота, та чому І. Мазепа "здав" знаменитого героя царським військам. По-перше, надто протилежна мазепінській була соціальна орієнтація Палія, по-друге, популярний козацький воєначальник був небезпечним конкурентом аристократичному Мазепі [64, с.428]. Як бачимо, дослідники мають різні точки зору з приводу лідера одного повстання.

Разом з тим, Н. Яковенко обґрунтовує свої характеристики інших народних рухів, зокрема гайдамацького, який тісно пов'язує з селянською проблемою і оцінює як "соціальний бандитизм" [64, с.480]. Автор підкреслює, що гайдамаків народ вважав благородними розбійниками, що відбирають несправедливо нажите добро і віддають його бідним.

Безумовно, важливим позитивним здобутком даної роботи є об'єктивний підхід до проблеми загиблих в ході Коліївщини 1768 р. Так українські історики подають одні дані, а польські та єврейські – інші. Стосовно цієї гострої проблеми Н. Яковенко зазначає, що гайдамацький рух, або як вона вважає гайдамацький соціальний бандитизм, був полем протистояння польських та єврейських істориків з одного боку та російських і українських з другого і пропонує власний підхід: історик не судить, а намагається зрозуміти своїх героїв [64, с.490].

Виходячи із своєї концепції Н. Яковенко пояснює назву "Коліївщини" – від слова "колій", яким називають різників свиней і відкидає тлумачення цього слова в радянській історіографії (від "кіл", тобто дрючок – зброя повстанців) [64, с.489-490]. Але, категорично не заперечуючи автору, відзначимо, що і в новітній історіографії України не існує єдності щодо цього терміну. Так, автори оригінальної монографії «Цивілізаційна історія України» (М.Є. Горєлов, О.П. Моця, О.О. Рафальський), яка побачила світ у тому ж 2005 р., що і робота Н. Яковенко, вважають, що Коліївщина – це селянська війна, яка дістала свою назву від слова "кіл" – основної зброї повстанців [33, с.323], і впевнені, що доля цього повстання залежала від того, як до нього поставиться російський уряд [33, с.323].

Іншу думку має авторський колектив Харківського університету «Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі» (В.В. Петровський, Я.О. Радченко, В.І. Семененко), виданий в 2007 р. Вони роблять припущення, що можливо Коліївщина (від "колій" – ніж, яким колють свиней) – це конфлікт, пов'язаний з україно-польським (православно-католицьким) протистоянням і вважають, що кількість жертв повстання була великою, не менше 200 тис. осіб, але польські історики її набагато і необґрунтовано завищують, називають цифру 700 тисяч – поляків, євреїв, уніатів Правобережжя та інших категорій загиблих [49, с.204].

Своє бачення народних рухів на Правобережній Україні у XVIII ст. мають автори довідників з історії України. Так, М. Котляр та С. Кульчицький вважають, що більшість істориків виводять терміни "Коліївщина" і "колій", як себе називали повстанці від слів "кол" (основна їхня зброя) й "колоти", а також підкреслюють, що могутнє повстання 1768 р. сприяло возз'єднанню Правобережної України з Лівобережною, що й сталося наприкінці XVIII ст. [42, с.90-91].

В іншому довіднику (за редакцією І. Підкови та Р. Шуста) відзначено, що Коліївщина велике національно-визвольне повстання проти польського гніту в Правобережній Україні 1768 р., яке стало найвищим етапом гайдамацького руху. Щодо його назви, то як і у виданні, про яке вже говорилося, автори не є категоричними, і вважають, що, мабуть, вона походить від слів "кіл" або "колоти". Але відносно кількості страчених поляками повстанців, довідник містить точні данні – найбільше закатовано біля Житомира (близько 3 тисяч), і поблизу Могильов-Подільського (близько 2 тисяч) [34, с.63-63]

Закінчуючи короткий історіографічний огляд проблеми, доцільно зупинитись ще на деяких роботах, що з'явились в роки незалежності. Так, історія козацького руху на Правобережній Україні розкривається в праці Т.В. Чухліба [63] через призму міжнародних відносин. Автор показує діяльність маловідомих козацьких гетьманів, в тім числі С. Самуся – одного з організаторів збройної боротьби в кінці XVII – на початку XVIII ст. В монографії С. Грабовецького за допомогою сучасних підходів аналізується рух опришків [32].

В статті П.Г. Даниляка «Барська конфедерація», в 5-му номері «Українського історичного журналу» за 2007 р., мова йде про причини появи цього утворення та наслідки його діяльності. Про це написано чимало, однак більшість відомих в Україні публікацій ґрунтуються головним чином, на російських джерелах. У пропонованій статті автор робить спробу поглянути на події, що відбулися в 1768-1772 рр. на теренах Речі Посполитої з погляду польських дослідників сучасного покоління [35]. Зокрема, цілком слушно говориться про те, що утворення Барської конфедерації та дії її учасників стали однією з головних причин початку Коліївщини. Водночас, автор зазначає, що чи не найбільш істотним чинником поразки конфедератів стало їх "не шляхетне поводження" з українцями [35, с.144]. Як на наш погляд, жорстокі вчинки польської шляхти оцінені дуже м'яко і називати їх потрібно з використанням відповідної термінології.

Таким чином, навіть короткий огляд історіографії проблеми свідчить, що цілий ряд її аспектів все ще потребують подальшого вивчення і неупередженої оцінки з позицій сьогодення. Щодо характеристики джерельної бази з даної проблеми, то існуючі джерела можна розділити на кілька груп.

До першої групи відносять найбільш цінні, оригінальні джерела, які знаходяться в Національній бібліотеці Академії наук України. Так, наприклад, дуже багато важливої інформації по даній проблемі зберігає «Архив Юго-Западной России» (т.2, т.3), виданий в 1859-1914 рр. тимчасовою комісією для вивчення давніх актів [4]. Цілий ряд текстів цього величезного за об'ємом архіву документів містить численні і добре насичені потрібною інформацією матеріали про гайдамацький рух та національно-визвольну боротьбу козаків і селян Правобережної України в кінці XVII – XVIII ст. Документи, що розкривають наростання соціальних протиріч у вказаний період знаходяться в збірці «Акты исторические, относящееся к России, извлеченный из архивов и библиотек» [1], а також «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов» [18]. На жаль, велика частина документів цих видань не систематизована, тому працювати з ними важко. Також на жаль, безсистемно розміщенні джерела в «Исторических материалах архива Киевского губернского правления», які підготував і видав у 80-х роках XIX ст. редактор «Киевских губернских ведомостей» А. Андрієвський. На сторінках цього видання розміщується матеріал про гайдамацький рух [2].

Багато чого для розуміння ситуації на Правобережній Україні дає вивчення таких маловідомих джерел як «Журнал о движениях и военных действиях в Польше 1767 и 1768 годах» командуючого російськими військами, що придушували Коліївщину, генерала Н. Кречетнікова [17] та «Переписка гр. П.А. Румянцева о восстании на Украине в 1768 г.», яка вміщена в журналі «Киевская старина» за 1882 р. [19] Звичайно, що в цих джерелах події та люди постають з тієї точки зору, яку мали згадані особи – представники російського самодержавства.

В порівнянні із названими документами помітно більшою об'єктивністю відрізняються «Путешествие в святую землю священника Лукьянова», опубліковане в «Русском архиве» за 1863 р. [21].

Велику допомогу дослідженням для вивчення історії Коліївщини подає «Грамота Максима Железняка» [8], а також «Коденська книга судових справ» [14].

Наступну групу джерел складають документи, опубліковані в новітній період України «Архів Коша Нової Запорозької Січі» [3], «Історія України в документах і матеріалах» [11], «Гайдамацький рух України у XVIII ст.» [7], «Селянський рух на Україні (середина XVIII – перша половина XIX ст.)» [22], а також матеріали, вміщенні в різних хрестоматіях [23; 24; 25]. Без цих наповнених потрібною конкретикою видань написати об'єктивну роботу з історії народних рухів було б неможливо. Так, наприклад документи, вміщенні в збірнику «Гайдамацький рух України у XVIII ст.» [7] дали можливість значно розширити географію і хронологію подій, уточнити соціальний склад повстанців.

Окремо доцільно буде назвати ще й такі джерела інформації як козацькі літописи [6; 10], «Избранные произведения польских мыслителей» [9] та «Уманская резня» В. Кребса [12]. їх матеріали суттєво доповнюють знання дослідника, що прагне до відтворення і розуміння минулого.

Крім названих джерел також можна назвати збірники документів з історії народних рухів в Росії [5; 11; 13; 15; 16], що допомагає виявити зв'язки між народами України та Росії.

Комплексне поєднання різних методів дослідження дає можливість об'єктивно вивчити проблему народних рухів на Правобережній Україні у XVIII ст. та виявити їх генетичний зв'язок з боротьбою в минулому, зокрема в роки Національно-визвольної війни середини XVII ст.

Джерела та література

1. Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек. – Спб., 1842. – Т.4. – 282 с.
2. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1882, 1886. – Вып.1-10.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713-1776 / упоряд. Гісцова Л., Демченко Л. – 2-е вид. – К.: Наук. думка, 1994. – 232 с.
4. Архив юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (Далі – архів ЮЗР). – К., 1868. – Ч.3, т.2.
5. Булавинское восстание (1707-1708 гг.) // Труды историко-археологического института АН СССР. – М., 1935. – Т.12. – 254 с.
6. Величко Самійло. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – 190 с.
7. Гайдамацькій рух на Україні у XVIII ст.: Зб. док. – К.: Наук. думка, 1970. – 660 с.
8. Грамота Максима Железняка // Киевская старина. – 1905. – №3. – 143 с.
9. Избранные произведения польских мыслителей. – М., 1956. – Т.1. – 310 с.
10. Летопись Григория Грабянки. – К., 1854. – 184 с.
11. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1939. – Т.3. – 310 с.
12. Кребс В. Уманская резня. – К., 1879. – 160 с.
13. Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772-1849): Документи і матеріали. – К., 1974. – 430 с.
14. Коденська книга судових справ // Український архів. – К., 1931. – Т.2.
15. Крестьянская война под предводительством Степана Разина: Сб. документов: в 3 т. – М., 1954-1962. – 530 с.
16. Крестьянская война в России в 1773-1775 годах: Восстание Пугачева. – Л., 1966-1970. – Т.2-3.
17. Кречетников Н.П. Журнал о движениях и военных действиях в Польше в 1867 и 1868 годах. – М.: 1869.
18. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1846, 1852, 1859. – Т.2.
19. Переписка гр. П.А. Румянцева о восстании на Украине в 1768 г. // Киевская старина. – 1882. – №9-10.
20. Пугачёвщина. – М.-Л., 1926-1929. – Т.1-2.
21. Путешествие на святую землю священника Лукьянова // Русский архив. – 1863. – №5-6. – С.155-156.
22. Селянський рух на Україні (середини XVIII – перша половина XIX ст.): Зб. документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1978. – 532 с.
23. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 кл. сер. шк. – К.: Освіта, 1996. – 334 с.
24. Хрестоматія з історії СРСР. – К., 1951. – Т.2 (1628-1856). – 916 с.
25. Хрестоматія з історії держави і права України. – К., 1996. – 318 с.
26. Антонович В. Исследования о гайдамачестве по актам 1700-1768 гг. – К., 1876.
27. Антонович В. Последние времена казачества на правой стороне Днепра. – К., 1868.
28. Антонович В. Уманский сотник Иван Гонта // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1993. – №9. – С.72-85.
29. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – М., 1830. – 730 с.
30. Голобуцкий В.А. Максим Железняк. – М., 1960. – 410 с.
31. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К.: Наук. думка, 1992. – 544 с.
32. Грабовецький С. Олекса Довбуш. – Львів, 1994. – 270 с.
33. Горєлов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005. – 632 с.
34. Довідник з історії України: у 3 т. – Т.2. – К.: Ґенеза, 1995. – 435 с.
35. Данилюк П.Г. Барська конфедерація: хід подій та наслідки // УІЖ. – 2007. – №5. – С.134-145.
36. Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. – Спб., 1905. – Т.2. – 388 с.
37. Дядиченко В. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII – XVIII ст. – К., 1954. – 642 с.

38. Зінчук С.С. Іван Гонта (Кайдани стереотипів). – К.: Знання, 1991. – 32 с.
39. Историография истории Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1987. – 556 с.
40. Історія Української СРС: у 8 т., 10 кн. – Т.2. – К., 1979. – 616 с.
41. Коліївщина 1768. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. – К.: Наук. думка, 1970. – 860 с.
42. Котляр М.Ф., Смолій В.А. Шляхами віків: Довідник з історії України. – К: Україна, 1993. – 380 с.
43. Лицарі волі. – Кн.1. – К.: Т-во «Знання України», 1992. – 240 с.
44. Лола О.П. Гайдамацький рух в Україні в 20-ті – 60-ті рр. XVIII ст. – К., 1965. – 286 с.
45. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII – XVIII ст.) – К., 1971. – 175 с.
46. Марченко М.И. Украинская историография (с древних времен до середины XIX ст.) : автореф. дисс. на соискание учен. степени доктора ист. наук. – Л., 1960. – 38 с.
47. Максимович М. Собр. соч. – Т.1. – К., 1876. – 360 с.
48. Мордовцев Д.Л. Гайдамаччина. – Дніпропетровськ, 2004. – 362 с.
49. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд. – Харків, 2007. – 592 с.
50. Павленко С. Арешт Палія-конкурента // Україна крізь віки. – К., 2000. – С.151-158.
51. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. – Т.2. – К.: Либідь, 1995. – 608 с.
52. Сергієчко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. – К., 1963. – 212 с.
53. Сергієчко Г.Я. Відродження козацької державності і повстанський рух проти Речі Посполитої // УІЖ. – 1966. – №3. – С.105-119.
54. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. – 720 с.
55. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733-1768. – Одесса, 1845. – 318 с.
56. Смолій В.А. Традиції визвольної війни 1648-1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII – XVIII ст.) // УІЖ. – 1991. – №1. – С.13-23.
57. Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1985. – 285 с.
58. Смолій В.А. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини // УІЖ. – 1993. – №10. – С.21-29.
59. Serczyk W.A. Koliszczyzna. – Krakrov, 1968. – 234 s.
60. Serczyk W.A. Hajdamacy. – Krakov, 1972. – 218 s.
61. Храбан Г.Ю. З історії Гайдамаччини // УІЖ. – 1968. – №6. – С. 98-103.
62. Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного: антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр. – К., 1989. – 388 с.
63. Чухліб Т.В. Правобережна Україна в сфері інтересів Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII – початок XVIII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1995. – 24 с.
64. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – К., 2005. – 584 с.

Анотація

В статті здійснено огляд історіографії джерел з проблеми виникнення та розвитку народних рухів на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст.

Summary

The article is devoted to historiography of literature and historical sourses upon the problems which deal with the beginning and development of folk movements in right bank of Ukraine in the XVIII century

УДК 930

Є.Г. Сінкевич

НОТАТКИ НА ПОЛЯХ

Зачасти так трапляється, що працюючи над конкретною проблематикою з архівними матеріалами дослідник несподівано для себе наштовхується на матеріали, які не стосуються предмету його зацікавлень. Однак, ці непередбачувані знахідки мають досить вагоме значення для історії науки, її конкретних сегментів чи біографій малознаних або призабутих науковців.

Працюючи в архівах та бібліотеках Польщі над проблематикою докторської дисертації випадково натрапив на інформацію про земляка – Омеляна (Еміля) Огоновського (1833-1894), що із 1881 року по 1894 рік був кореспондентом Akademii Umiejętności w Krakowie (Академії знань в Кракові). До М.С. Грушевського він був єдиним українцем, що удостоївся такого великого визнання в польському науковому середовищі. В колі сучасних знавців просвітянського руху та наукових студій Галичини ім'я Омеляна Огоновського відоме. Очевидно, що більш широкому загалу відоме ім'я ще однієї землячки – Роксолани (Насті Лісовської). Зараз на майдані в центрі Рогатина, де колись красувався пам'ятник Вождю світового пролетаріату, увічнено в камені постать красуні-галичанки. Нажаль, меморіальної дошки, погруддя, вулиці чи майдану з ім'ям відомого вченого на Рогатинщині виявити не вдалося. Мало відомий (окрім вузького кола фахівців) Омелян Огоновський не тільки жителям Слобожанщини чи Київщини, широких просторів Півдня чи Полісся – він, нажаль, мало знаний широкому загалу і на рідному Прикарпатті.

Оспівана в народних піснях, звеличена в легендах, описана в романах О. Назарука і П. Загребельного, екранізована і міфологізована постать Роксолани-султанші, що так тішила око повелителя Османської імперії, очевидно має право посідати належне місце на подіумі історії... Однак, настав той час, коли й інші постаті мають посісти своє місце в пантеоні національних героїв поруч із відомими нації особистостями.

Увазі читача пропонуємо "нотатки на полях", виписані під час роботи в архіві Академії знань в м. Кракові, які можуть слугувати доповненням до вже відомих фактів біографії О. Огоновського, а, можливо, стануть поштовхом до серйозної пошукової роботи в архівах Кракова та Львова.

"Кореспонденти.
1. Філологічне відділення
А) Регіональні (Крайові)

Огоновський Еміль (ксьондз)

Еміль Огоновський, обраний 14 листопада 1881 р., народжений у селі Григорові* Рогатинського повіту 8 серпня 1833 р., навчався у Львівському університеті на теологічному і філософському відділенні. Склавши в гімназії екзамени з руської [*української – Є.С.*], польської, грецької і латинської мови відповідно, був номінований професором класичної філології при університетській гімназії в 1867 р. Ступінь доктора філології і вільних наук отримав у Львівському університеті в 1865 р., 5 червня 1867 р. був обраний помічником професора руської мови та літератури в тому ж університеті, а 17 січня 1868 р. членом Цісарсько-королівської екзаменаційної комісії для кандидатів на вчителів гімназій. На підставі хабілітаційної праці «Ueber die Praepositionen im Altsloveichen und Ruthenischen» 29 листопада 1870 р. був номінований звичайним професором тої ж кафедри, а

* Населений пункт Григорів один із найбільш віддалених від теперішнього районного центру м. Рогатин. Навіть в сучасних умовах не всякий птах туди долетить, а автобус доїде.

18 лютого 1874 р. членом Цісарсько-королівської екзаменаційної комісії для кандидатів на вчителів реальних шкіл.

Надруковані праці О. Огоновського

1. Linguae palaeoslovenicae specimina quaedam e monumentis ab A. Vostokov et Fr. Miklosich collectis. – Leopoli, 1871.
2. Маркияна Шашкевича жизнь та літературна діяльність // Правда. Письмо літературно-політичне. – Рочник V. – Львів, 1872. – № 4.
3. Короткий погляд на історію язиків славяньских, особливо-ж на історію язика руського // Правда. – Рочник V. – Львів, 1872. – № 5.
4. Критично-естетичний погляд на декотрі поезії Тараса Шевченка:
   а) До Основяненка // Правда. – Рочник V. – Львів, 1872. – № 9;
   в) Посланиє живим и мертвим... // Правда. – Рочник VI. – Львів, 1873. – № 1;
   c) Неофіти // Правда. – Рочник VI. – Львів, 1873. – № 4-6;
   d) Тополя // Правда. – Рочник VI. – Львів, 1873. – № 13.
5. Погляд на важнійші думки Шевченкові // Правда. – Рочник VI. – Львів, 1873. – № 3.
6. Гайдамаки. Поема Тараса Шевченка. Студії // Правда. – Рочник XII. – Львів, 1879. – С. 164-174, 219-229, 286-296, 351-357.
7. «Правда руська». Зборнік найдавніших прав руських з XI віка. Погляд літературно-історичний // Газета школьна. – Львів, 1875. – № 13.
8. Przyimkach w języku starosłowieńskim, ruskim i polskim w Rozprawach Akademii Umiejętności Wydziału filozoficznego. – 1877. – T. V.
9. Житіє Тараса Шевченка / Накладом товариства «Просвіта» у Львові.
10. Слово о полку Ігореві. Поетичний пам'ятник руської письменності XII віку. Текст з перекладом і з поясненнями. – Львів, 1876.
11. Einige Bemerkungen über die Sprache der altpolnischer Sophienbibel // Archiv für slavische Philologie von V. Jagić. – Berlin, 1880. – Band IV. – S.243-272, 353-381.
12. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. – Lemberg, 1880".

Rocznik zarządu Akademii Umiejętności w Krakowie. – Rok 1881. – Kraków: Dr. Uniwersytetu Jagiellońskiego. – 1882. – S. 27.

Відомий львівський науковий збірник «Історичний квартальник» у 1890 р. опублікував ґрунтовну рецензію на «Історію української літератури» в двох частинах, автором якої був Омелян Огоновський: *Tretiak J. Historya literatury ruskiej Emila Ogonowskiego. Część II. // Kwartalnik Historyczny. – 1890. – S. 314-325.*

"Еміль Огоновський – доктор філології, капелан греко-католицького обряду, професор (звичайний) руської мови і літератури, директор руського семінаріуму Львівського університету, віце-голова Центральної Крайової екзаменаційної комісії для кандидатів на вчителів гімназійних і реальних шкіл у Львові, голова товариства Міцкевича у Львові (член-кореспондент з 30 жовтня 1880).

Проживав за адресою Lwów, ul. Chorążczyzna, 16, а з 1893 р. ul. Podwale, 9".

Rocznik zarządu Akademii Umiejętności w Krakowie. – Rok 1892-93. – Kraków: Dr. Uniwersytetu Jagiellońskiego. – 1893. – S. 18.

Йдеться про те, що кореспондент Академії знань Еміль Огоновський помер у Львові 28 листопада 1894 р.

Rocznik zarządu Akademii Umiejętności w Krakowie. – Rok 1894-95. – Kraków: Dr. Uniwersytetu Jagiellońskiego. – 1895. – S. 34.

Анотація

Приведені виписки із документів, що дають додаткову інформацію про життя та наукову діяльність Е. Огоновського.

Summary

In the article set forth the extracts from the records that give additional information about life and scientific activity of E. Ogonovskiy.

УДК 94 (477.72)

І.Ю. Сінкевич, С.С. Петрова

ОГЛЯД НАУКОВО-ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1944-2007 рр.)

З відновленням незалежності України в умовах розгортання національно-культурного відродження, демократизації суспільного життя, змінилося ставлення до архівної системи, пов'язане зі зростанням уваги до історичної спадщини, до набутого духовного багатства нації. "Професійне призначення архівістів – сформувати і зберегти найповніший і багатовимірний, найбільш наближений до об'єктивності інформаційний відбиток життя суспільства" [174, с.6].

Поряд із функцією збереження, невід'ємною складовою роботи архівів є їх науково-видавнича діяльність. Формування української школи архівної археографії розпочалося разом зі становленням державної архівної системи. Вже на І Всеукраїнській нараді архівних працівників (грудень 1924 р.) академік Д. Багалій виступив з доповіддю «Науково-видавнича діяльність Укрцентрархіву», у якій наголосив на потребі археографічно-едиційної діяльності державних архівів. На І Всеукраїнському з'їзді архівістів (травень 1925 р.), за пропозиціями Д. Багалія, В. Романовського, О. Рябініна-Скляревського, археографічна діяльність архівних установ була визначена як публікація тематичних збірників документів, серійних видань, інвентарів, каталогів, описів, путівників та довідників [160, Передмова]. З цього часу зміст, форми, напрями та інтенсивність публікаторської роботи архівів змінювалися у відповідності до змін політичної ситуації у державі.

Науково-видавнича діяльність архівних установ стала предметом досліджень українських науковців. Питання методології та теорії публікації історичних джерел, із аналізом конкретних збірників документів, розглянуті у публікаціях Б. Ватулі, Я. Ісаєвича, І. Крип'якевича, В. Шелудченка. Статті П. Гудзенка, В. Кузьменка та Г. Сергієнка присвячені аналізу документальних видань з історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. Відомості про науково-видавничу роботу архівних установ УРСР містять повідомлення Л. Гусєвої, Г. Сизоненко, А. Степанової, О. Коваленко. Аналізом видавничої діяльності державних архівів займалися й керівники державної архівної служби С. Пількевич, О. Мітюков. Вагомий внесок у дослідження історії розвитку вітчизняної археографії вніс відомий український архівознавець І. Бутич, який, серед іншого, приділив увагу участі архівістів республіки в розробленні теорії та методики археографії, окреслив шляхи вирішення її назрілих питань.

Вивчення проблем розвитку української архівної археографії вийшло на рівень дисертаційних досліджень. Так, діяльності Археографічної комісії ВУАН та Археографічної комісії ЦАУ присвятили свої дисертаційні роботи С. Кіржаєв та Г. Папакін. Поряд з організаційними питаннями вони висвітили науково-видавничу роботу комісій, проаналізували розроблену ними методику публікації історичних джерел. Про організацію підготовки архівними установами України довідково-інформаційних видань, зокрема путівників, описів, каталогів, йдеться в дисертації

Н. Христової. У дисертаційному дослідженні та статтях І. Мищака з історії розвитку архівної справи в Україні з 1943 до середини 1960-х років приділено увагу й науково-видавничій діяльності державних архівів УРСР. Розглядаючи питання використання інформації як один з основних напрямів їх діяльності, автор приділив увагу науковій роботі архівістів у сфері публікації історичних джерел, розкрив вплив на тематику документальних видань директив партії та уряду. У дисертаційному дослідженні та статтях Ю. Прилепішевої з історії археографічної діяльності архівних установ України з 1946 до 1991 р. визначено основні організаційні засади та особливості розвитку видавничої діяльності установ системи Головархіву УРСР; розкрито вплив на науковий та інформаційний рівень, тематику видань суспільно-політичних та ідеологічних чинників; дано комплексну оцінку загальносоюзних правил публікації історичних документів, проаналізовано основні принципи і методи підготовки видань, вивчено досвід українських архівістів-археографів у вдосконаленні нормативно-методичної бази публікації джерел.

Науково-видавнича діяльність архівів знайшла своє відображення у монографіях та навчальній літературі. На окрему увагу заслуговує навчальний посібник С. Яковлєва «Українська радянська археографія». Автор розглянув доробок українських археографів 1917-1930-х років, який включає аналіз організації археографічної діяльності як архівних, так і наукових установ, огляд опублікованих документальних видань та правил публікації документів.

У монографії О. Галенка охарактеризовано документальні видання як історичне джерело, показано інформаційні можливості комплексу опублікованих документів для вивчення окремих проблем історичного розвитку держави. Автор зробив висновок, що суспільно-політична ситуація в республіці безпосередньо впливала на характер та тематику всієї друкованої продукції, вибір джерел для друку носив суб'єктивний характер, критичні дані, що свідчили про певні труднощі й невдачі, свідомо не допускалися до публікації.

Археографії та основним проблемам сучасного розвитку досліджень у цьому напрямку, практичній діяльності архівістів республіки в галузі камеральної та польової археографії приділив увагу Г. Боряк. Результати його праці викладено в ряді розділів ґрунтовної монографії «Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна Україніка», низці інших праць.

Археографічну діяльність архівів упродовж XIX – XX ст. стисло висвітлено в передмові до першого випуску археографічного видання «Едиційна археографія в Україні у XIX – XX ст. Плани, проекти, програми видань». Цю ж тему у хронологічних межах 1945-1991 років розкрито Н. Христовою в одному із розділів колективної монографії «Нариси історії архівної справи в Україні».

Проте науково-видавнича діяльність Державного архіву Херсонської області (далі – ДАХО) досліджена недостатньо. Бібліографія «Видання Державного архіву Херсонської області та публікації за документами архіву» міститься у новому Путівнику [17, с.727-730]. Основні з цих видань були охарактеризовані у публікаціях начальника відділу інформації та використання документів ДАХО О. Стукалової [68; 123] та в рецензіях у журналах «Архіви України» (Київ), «Константи» (Херсон), збірнику наукових праць «Південний архів. Історичні науки» (Херсон). З кінця 2000 р. довідково-бібліографічна інформація представлена на сторінці ДАХО в Інтернеті [164].

Метою даної роботи є огляд науково-видавничої діяльності ДАХО впродовж 1940-х – 2000-х років (від створення Державного архіву Херсонської області у 1944 р. до сьогодення), визначення її характерних особливостей, основного змісту, форм і напрямів.

Важливим джерелом інформації за темою дослідження є підготовлені ДАХО збірники документів та довідково-інформаційні видання архіву, передмови до яких

дали можливість простежити появу нових підходів в організації роботи над виданнями та розвиток методики публікації історичних документів, визначити коло проблем, які намагалися вирішити архівісти. Використання планово-звітної документації дозволило прослідкувати темпи й ефективність археографічної роботи архіву. Матеріали рецензій та оглядів збірників репрезентували критичне ставлення до видань. Таким чином, використані документи забезпечили двосторонній погляд на проблему і дозволили об'єктивно висвітлити питання.

Державний архів Херсонської області було засновано, у зв'язку зі створенням самої області, Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 березня 1944 р. на базі філії Миколаївського обласного історичного архіву.

Постановою Раднаркому СРСР від 2 вересня 1945 р. центральні й обласні державні архіви та їх філії були включені до складу науково-дослідних установ країни [176, с.75]. Ще «Інструкція про організацію роботи органів управління держархівами НКВС УРСР в районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів», затверджена НКВС УРСР 23 квітня 1943 р., основними завданнями архівів визнавала відновлення їх діяльності, виявлення і концентрацію документів періоду війни, використання архівних документів в оперативних, наукових і агітаційно-пропагандистських цілях, збирання документів про злочини нацистів [173, с.484].

Перша збірка документів, видана у Херсоні, – «Злочинства німецько-фашистських загарбників на Херсонщині (Документи і матеріали)», була опублікована у 1948 р. викладачами педінституту М. Бізером і М. Давидовим. Маленька добірка документів викликала велику зацікавленість читачів і скоро стала бібліографічною рідкістю [68, с.122]. В той час як основна діяльність ДАХО на початковому етапі роботи архіву була направлена на впорядкування архівних документів, які знаходилися у розсипу, експертизу цінності наявних і реевакуйованих документів, створення бази документальних матеріалів періоду війни, відновлення обліково-довідкового апарату [17, с.8].

Від 1954 р. керівництво Архівного управління республіки (АУ МВС УРСР) виступило з пропозицією введення до структури центральних державних архівів, а також архівів Київської, Львівської, Одеської, Дніпропетровської областей науково-видавничих відділів [173, с.492]. Таким чином, існування подібного відділу у складі ДАХО не передбачалося. За науково-видавничу діяльність установи відповідав відділ інформації, публікації та наукового використання документів (з 1988 р. – відділ публікації та використання документів). На нього було покладено задачі вивчення основних напрямів і планування всебічного використання документів держархіву у політичних, народногосподарських та соціально-культурних цілях, публікації документів, вивчення передового досвіду роботи в сфері інформації, використання і публікації документів для введення його до практичної діяльності архіву [156, арк.2]. Наявність у структурі архіву подібного відділу пожвавлювала видавничу роботу, оскільки забезпечувала її організаційні основи, впровадження методичних нововведень щодо археографічної обробки і видання документів, спрощувала контроль над напрямом діяльності шляхом ведення планово-звітної документації тощо.

Широкі можливості для науково-видавничої діяльності архівів відкрила постанова Ради Міністрів СРСР від 7 лютого 1956 р. «О мерах по упорядочению режима хранения и лучшему использованию архивных материалов министерств и ведомств» та аналогічна постанова Ради Міністрів УРСР, які містили програму вдосконалення архівної справи та зобов'язували керівників державних і відомчих архівів організувати систематичне видання описів та оглядів несекретних архівних фондів [173, с.497].

Активно використовуючи нові можливості, наукові працівники архівних установ республіки виконали величезну роботу по виявленню та археографічній обробці

документів, особливо на відзначення "40-х роковин Великого Жовтня". Державним архівом Херсонської області у 1957 р. було видано збірник документів і матеріалів «Победа Советской власти на Херсонщине (1917-1920)» [1], за участю Партархіву Херсонського обкому КП України, кафедри марксизму-ленінізму Херсонського сільськогосподарського інституту ім. О.Д. Цюрупи. У збірнику було опубліковано 277 документів із фондів ДАХО, центральних та інших обласних архівів України. Даючи загалом позитивну оцінку збірникові, АУ МВС УРСР відмітило наявність у ньому серйозних недоліків: достатньо поверхове висвітлення окремих питань – перевантаженість документами загального декларативного характеру (постанови, резолюції мітингів, зборів тощо) та недостатня кількість документів про господарське і культурне будівництво; не виправдані порушення правил передачі тексту: довільне скорочення, недозволене редагування шляхом заміни одних слів іншими чи вилучення окремих слів і речень тощо; відсутність уніфікації у визначенні змісту документів у заголовках. Основною причиною недоліків було названо недостатньо продумане планування і організацію роботи по підготовці видання, але зазначено, що даний збірник – перша робота херсонських архівістів, яка надалі стала школою наукової археографічної обробки документів [141, арк.23].

Наступним виданням ДАХО у 1957 р., також присвяченим річниці Жовтневої революції, була збірка статей «Сорок років Радянської влади на Херсонщині (1917-1957)» [20], упорядкована працівниками ДАХО та кафедри марксизму-ленінізму Херсонського сільськогосподарського інституту ім. О.Д. Цюрупи: М. Давидов «Боротьба трудящих за владу Рад (березень 1917 – лютий 1918 рр.)», Г. Голубєв та З. Орлова «Розгром іноземної інтервенції і буржуазної контрреволюції на Херсонщині (1918-1920 рр.)», П. Брякова «Соціалістичне будівництво на Херсонщині в довоєнні роки (1921 р. – червень 1941 р.)», М. Бізер та М. Давидов «З історії боротьби трудящих Херсонщини проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни», Ю. Домбровський «Відбудова і дальший розвиток народного господарства Херсонської області в післявоєнний період». Високо оцінюючи видання, рецензенти висунули основне зауваження, що автори часто, залучивши багато джерел і захопившись ними, не достатньо повно обробляли матеріал, в результаті виходила надто об'ємна стаття, переобтяжена цифрами і другорядними фактами [142, арк.3].

Починаючи із середини 1950-х років архівісти приступили до підготовки до друку серійного видання, документи якого також висвітлювали історію радянського суспільства, зокрема відбивали процеси "розвитку народного господарства" – збірник документів і матеріалів «З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918-1941)» [2], що розкрив процеси земельних перетворень та виникнення перших колгоспів і радгоспів, комітетів незаможних селян тощо. Особливе місце у згаданій добірці займають документи періоду колективізації і розкуркулювання – за протоколами сільських зборів, директивними телеграмами і листами, постановами окрвиконкому та райвиконкомів можна прослідкувати всю жорстокість політики держави на селі і трагічність її наслідків. Ці документи виступають свідками неймовірних страждань народу і руйнування сільського життя [68, с.123]. У трьох випусках збірника (1957, 1959) представлені цілі архівні комплекси – фонди окружного, повітових та районних виконкомів, Херсонського міського земельного відділу, обласного управління сільського господарства, документи партійних органів, багаті статистичні джерела. Дане видання лишається єдиною значною добіркою документів з історії сільського господарства Херсонщини в радянські роки.

Таким чином, перші видання ДАХО були надруковані у 1957 р., який був роком різкого пожвавлення публікаторської роботи держархівів України [160, Передмова]. Вцілому, впродовж 1950-х років ДАХО було опубліковано два збірники документів (з

них один – серійний, у трьох випусках) та одне науково-інформаційне видання, які висвітлювали "перемогу радянської влади на Україні" та "соціалістичне будівництво", що було на цей час загальноукраїнською тенденцією у видавничій діяльності архівних установ.

У 1961 р. ДАХО вперше опублікував збірник документів, які відображували дореволюційну історію краю, – «Революционная борьба на Херсонщине в 1905-1907 гг.» [3]. На цей час у різних регіонах України з історії першої російської революції вже було опубліковано дев'ять збірників [167, с.10]. Матеріали у херсонському збірнику розташовувалися за традиційною схемою: 1. Робітничий та соціал-демократичний рух у передреволюційний період (1902-1904 рр.), 2. Революційний рух у період підйому революції (січень-грудень 1905 р.), 3. Революційний рух у період спаду революції (1906-1907 рр.). Тут у хронологічній послідовності подані різноманітні документи – листи, прокламації, рішення соціал-демократичних організацій, вироки сільських сходів, донесення, рапорти губернаторів, матеріали поліцейського та судового апарату царської Росії, газетні публікації. Документи інформують не тільки про революційні події, а й про промислові підприємства, великі земельні латифундії, учбові заклади краю, видатних людей Херсонщини. Відповідно до правил публікації документів, окрім археографічної обробки, укладачі забезпечили збірник детальним науково-довідковим апаратом: хронікою революційних подій, примітками, іменним та географічним покажчиками, покажчиком газет і журналів, переліком ілюстрацій, списком скорочених слів, покажчиком джерел виявлених документів, що не увійшли до даного збірника.

Накінець, у 1968 р. ДАХО було опубліковано збірник документів з історії краю періоду Великої Вітчизняної війни [4], який значно розширив джерельну базу досліджень з даної теми у порівнянні зі збірочкою 1948 р.

Планово-звітна документація архіву дає відомості про видання, які Херсонським облдержархівом не були опубліковані. Так, на п'ятиріччя 1966-1970 рр. планувалося видання збірки документів «История профессионального движения на Херсонщине», однак робота не була завершена у зв'язку із підготовкою позапланового Ленінського збірника. Але і збірник документів «Ленин великий нам путь озарил», що отримав дві позитивні рецензії і мав бути виданий Кримським видавництвом у 1970 р., не був опублікований [151, арк.1]. Причини невдач із даними збірниками звіти звели до низки об'єктивних факторів, що не залежали від конкретних архівних установ: відсутність власної поліграфічної бази, недостатнє матеріально-технічне забезпечення, відсутність належного досвіду археографічної обробки тощо.

Таким чином, впродовж 1960-х років ДАХО було опубліковано два збірники документів.

Новим явищем для вказаного періоду був початок співпраці херсонських архівістів з республіканськими виданнями. Наукові співробітники архіву брали участь у підготовці III та IV випусків збірника статей «Історичні джерела та їх використання». Так, З. Орловою до розділу з джерелознавства була написана стаття «Документальні матеріали Херсонського обласного державного архіву з історії боротьби за владу Рад», Є. Іваненко до розділу з археографії – «Археографічна обробка документів і створення науково-довідкового апарату до збірників» [147, арк.4]. У 1960-х роках співробітники ДАХО почали підготовку статей для опублікування у створеному ще в 1947 р. «Науково-інформаційному бюлетені АУ МВС УРСР» [144, арк.2; 146, арк.11] (з 1965 р. – науково-інформаційний бюлетень «Архіви України»). У другій половині 1960-х рр. там були опубліковані три статті херсонських архівістів [47-49]. Одна стаття була опублікована в «Українській Радянській енциклопедії» (т. 2) та ряд статей – у журналах «Нева», «Людина і світ», «Трибуна лектора» [151, арк.2]. Таким

чином, видавничі зв'язки ДАХО у 1960-х роках поширилися у межах і, навіть, за межі УРСР.

Ще в 1946 р. в УРСР була розроблена перша програма забезпечення державних архівів путівниками про склад і зміст фондів, яка передбачала публікацію до 1948 р. всіма архівними установами належних довідкових видань. Попри те, що в умовах повоєнного десятиріччя це було дуже важке завдання, більшість державних архівів спромоглися підготувати й видати їх [160, Передмова]. Але активізація темпів каталогізації архівних матеріалів у Херсонському облдержархіві відбулася лише у зв'язку із широкомасштабної роботою з виявлення документів для підготовки багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР». Перші роботи з підготовки цього енциклопедичного видання (виявлення документів по фондам архіву) почалися на початку 1960-х років і за десятиріччя науковими співробітниками держархіву була проведена документальна каталогізація основних фондів архіву радянського періоду, вивчено газетний фонд дореволюційного і радянського періодів, що мало велике значення для удосконалення науково-довідкового апарату архіву [150, арк.28] В результаті виконаної роботи «Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область» [21] стала найбільш повним і всеохоплюючим посібником з історії нашого краю від найдавніших часів до початку 1970-х років. Російськомовним виданням [23] хронологічні межі були розширені до початку 1980-х років, відображені зміни, що відбулися у житті області за цей час, нариси та довідки тому доповнені новими документами, виявленими у фондах республіканських і союзних архівів. Працівники архіву брали безпосередню участь у написанні «Історії міст і сіл Української РСР», працюючи у складі обласної редколегії. Значний їх внесок полягав також у редагуванні та рецензуванні підготовлених для тому матеріалів, у перевірці майже всіх посилань на джерела [165, с.7].

Робота ж над путівником по фондах Херсонського облдержархіву почалася з 1964 р. [145, арк.10], в той час як впродовж 50-х – початку 60-х років майже всі тодішні державні архіви вже видали досить цінні й змістовні путівники про склад і зміст своїх фондів [160, Передмова]. Путівник був підготовлений із запізненням і вийшов друком лише у 1971 р. До путівника [14] включено характеристики на 1 796 фондів, обсягом більше 216 тис. одиниць зберігання, згруповані за розділами: 1. Фонди установ дореволюційного періоду; 2. Фонди установ радянського періоду. Окремо виділено: Фонди установ і організацій періоду німецько-фашистської окупації; Фонди особистого походження та колекцій; Фотодокументи; Додатки; Науково-довідкова бібліотека. Окрім характеристик фондів, що складають основну частину путівника, він включає передмову, де йдеться про історію архівного будівництва на Херсонщині, історію архіву, використання документальних матеріалів та принципи побудови видання; список фондів, що не ввійшли до основної частини путівника; список фондів, документи яких висвітлюють історію Херсонської області, але зберігаються в інших архівах; довідка про історію адміністративно-територіальних змін на Херсонщині; покажчики іменний, географічний, предметно-тематичний; список скорочень. Видання Херсонським облдержархівом путівника по своїм фондам мало велике значення для розвитку архівної справи в області, оскільки являлося елементом вдосконалення науково-довідкового апарату архіву, а отже полегшувало пошук документів як самим науковим співробітникам, так і відвідувачам читальної зали, тим самим забезпечуючи права і законні інтереси громадян [Див. рец.: 148].

Період 1970-1980-х років характеризувався ще більшим зосередженням уваги архівістів на публікаціях документів з історії XX ст., історико-революційній та історико-партійній тематиці. Підставою для цього, стала постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» (1967), яка прямо зобов'язала архівні установи

розширити публікацію документів з історії КПРС і радянського суспільства, зокрема документів компартії і уряду про індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, культурне будівництво, розробку й здійснення перших п'ятирічних планів розвитку народного господарства. Постанови ЦК КПРС «Про усунення серйозних недоліків у видавничій діяльності міністерств, комітетів, відомств і організацій» (1970) та «Про подальше поліпшення ідеологічної політико-виховної роботи» (1979), продубльовані республіканськими партійними органами, встановили жорсткий контроль за виданням друкованої продукції. На практиці це призвело до значного збільшення кількості збірників поверхово-кон'юнктурної тематики – з історії інтернаціональних зв'язків трудящих, освоєння цілинних земель тощо. Обов'язковою вважалася й "ленінська" тематика документальних добірок [160, Передмова]. Ці теми активно вводилися до планів науково-дослідної роботи ДАХО [Див. напр.: 143-145; 149].

Саме в цей період відбувся повний перехід архівів до робіт комплексного характеру, залучення до наукового обігу документів новітньої доби та програмно-цільового планування. Основним завданням документальних видань стала суто утилітарна пропаганда "досягнень радянського суспільства та сприяння ідейно-політичному вихованню мас". У цей період поширився досвід публікації загальносоюзних, міжархівних та міжрегіональних збірників документів [173, с.502]. Головархівом УРСР було затверджено порядок процесу підготовки до друку видань державними архівами республіки [177, с.64].

Першим власне документальним виданням ДАХО періоду 1970-1980-х років став не комплексний, а тематичний збірник документів і матеріалів «Херсонская область в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945» [5], приурочений до 30-річчя Перемоги, і здійснений на базі видання 1968 р. Збірник включив документи з фондів центральних партійних та воєнних архівів, а також партійних та державних архівів Херсонської, Запорізької та Миколаївської областей, Херсонського краєзнавчого музею. Зібрані документи розміщені у трьох розділах: 1. Херсонщина у початковий період Великої Вітчизняної війни (червень-листопад 1941 р.); 2. Боротьба трудящих з німецько-фашистськими загарбниками (серпень 1941 р. – березень 1944 р.); 3. Звільнення Херсонщини від німецько-фашистської окупації. Боротьба трудящих області за відновлення радянського господарства (жовтень 1943 р. – травень 1945 р.). Така структура збірника дозволила колективові авторів найбільш повно розкрити основні етапи війни на Херсонщині, воєнну стратегію уряду по розгрому фашизму і показати вклад населення у цю справу [Див. рец.: 152, арк.15]. До збірника додано науково-довідковий апарат: списки Героїв СРСР – уродженців області та тих, хто був удостоєний цього звання у боях за Херсон; іменний та географічний покажчики; перелік документів і матеріалів; хроніка тимчасової окупації та визволення населених пунктів Херсонської області. Необхідно зауважити, що в цій, як і в інших публікаціях архіву радянського періоду, відображено дух часу – подвійна мораль, можливість висловлювати тільки офіційно дозволені думки, жорсткі цензурні заборони. Звідси основні недоліки збірників – пильний відбір документів відповідно до політичних інтересів, публікація витягів з документів, іноді не виправданих, пропуски в текстах тощо [68, с.123].

Ці вади не обійшли і IV випуск серійного тематичного збірника документів і матеріалів «Из истории социалистического преобразования сельского хозяйства на Херсонщине», що охопив 1943-1958 рр. [6]. Публікація стала логічним продовженням випусків 1957 і 1959 років, і включила документи і матеріали, що показують відновлення, підйом і подальший розвиток сільського господарства Херсонщини у повоєнні роки. У передмові до випуску стисло подана історія сільськогосподарського розвитку області у роки війни і одразу після неї; в основній частині добіркою документів і їх розміщенням послідовно висвітлено складний процес відбудови;

видання складається з трьох розділів, поділяючи досліджуваний період на етапи: 1943-1945 рр., 1946-1950 рр., 1951-1958 рр. [153, арк.1].

Відповідно до перспективного плану підготовки документальних видань до 2000 р. наукові співробітники архіву з 1986 р. розпочали підготовку V випуску збірнику «Из истории социалистического преобразования сельского хозяйства на Херсонщине» з хронологічними межами 1959-1985 роки. Збірник мав бути готовий до видання у 1990 р., проте через низку об'єктивних причин (затримання темпів підготовки через участь у виявленні документів до інших збірників, у тому числі республіканських, складні політичні та економічні умови початку 1990-х років) V випуск збірника видано так і не було [157, арк.15].

Новим напрямом науково-видавничої діяльності архівів стала підготовка серії збірників документів, присвячених ювілеям міст України. У 1974-1990-у роках вийшли друком збірники до ювілеїв Полтави (1974), Дніпропетровська (1976), Чернігова (1982, 1990), Рівна (1983), Севастополя (1983), Сімферополя (1984), Луцька (1985), Миколаєва (1989). У 1978 р. було надруковано і збірник документів і матеріалів «Херсону 200 лет. 1778-1978 гг.» [7] – перше видання документів з історії міста. Пошук документів і матеріалів для збірника, їх підбір і систематизація здійснювались у більш ніж 20-ти різних архівах, цінні матеріали взяті з періодичної преси, статистичних і документальних збірників. Більшість із них раніше не вводились до наукового обігу. Усі відібрані матеріали згруповано у два розділи: 1. Херсон дореволюційний (1778-1917 рр.); 2. Херсон радянський (1917-1978 рр.). У збірнику було опубліковано 428 документів, проте необхідно зазначити, що архівістами було виявлено і відібрано близько тисячі документів дореволюційного періоду, з яких опубліковано лише 110 [68, с.123]. Таким чином, хоч і досить схематично, все ж двохсотрічна історія першого на півдні України морського порту, фортеці, центру суднобудування і торгівельного мореплавства – міста Херсона – архівними документами було відображено. Суттєвими недоліками майже всіх збірників, присвячених ювілеям міст України, у тому числі і Херсона, були парадно-ювілейний добір документів, невисвітленість драматичних сторінок історії міст України, довільне скорочення документів, слабкий науково-довідковий апарат, якому бракувало найголовнішого – іменних і предметних покажчиків, хронології подій. Подавалося багато раніше вже оприлюднених документів, газетних матеріалів. Ці збірники дедалі більше наближалися до видань популярного типу. До того ж часто сваволя упорядників, а точніше – замовників, призводила до "анонімності історії", коли авторів документів позначали лише за посадою, не згадуючи прізвищ [160, Передмова].

Частково ці недоліки були виправлені у невеликому довіднику «Херсон. Страницы истории. 1778-1978 гг.» [22], який також було видано ДАХО до ювілею міста [154, арк.4]. Упорядники виклали найбільш важливі історичні події визначеного періоду, показали становлення, розвиток і розквіт міста шляхом складання хроніки подій (чим по суті і є видання). У вступній статті розкрито географічне положення міста, коротка історія від періоду заселення території, згадані видатні постаті, чиї імена пов'язані з історією міста, перелічені підприємства, учбові заклади, заклади культури і дозвілля. Проте значним недоліком видання є посилання на документи без вказівки на їх місцезнаходження.

Тобто, впродовж 1970-х років ДАХО було опубліковано три збірники документів, одне довідкове видання про склад і зміст документів архіву, одне енциклопедичне та одне науково-інформаційне видання. Вони висвітлювали історію Херсонщини від початку заселення території до сучасності у різних її аспектах – економічному, культурному та науковому. Особливо цінним досвідом, що вплинув на професійний рівень видавничої діяльності, була робота херсонських архівістів у складі редакційної колегії загальнореспубліканського енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР». В результаті проведеної роботи до наукового

обігу було залучено значний масив архівних документів, які широко використовуються дослідниками при вивченні окремих аспектів історії Херсонщини. Новим напрямом у видавничій діяльності архіву з 1974 р. стало щорічне видання у співпраці з Обласною науковою бібліотекою ім. Горького та Краєзнавчим музеєм «Календаря памятных дат Херсонщины» [154, арк.6]. У 1970-х роках також продовжувалася співпраця ДАХО з республіканськими виданнями [149, арк.10]: шість статей херсонських архівістів були опубліковані в бюлетені «Архіви України» [50-55], одна – у довіднику «Державні архіви Української РСР» [42].

Наступне десятиріччя позначилося затишшям у науково-видавничій роботі ДАХО, яка пожвавилася лише наприкінці 1980-х років. Дослідники відзначають, що з початком "перебудовного" періоду, пом'якшенням ідеологічного диктату КПРС, у видавничій діяльності архівних установ настав якісно інший етап. За нових політичних умов стали розроблятися теми, що належали до раніше заборонених або "неактуальних": голодомори 1921-1923, 1932-1933 і 1947 років, конфесійна історія, історія євреїв та інших національних меншин в Україні, окремі сторінки громадянської війни. Значно підвищився відсоток документальних видань, присвячених подіям до 1917 р. [160, Передмова]. В той же час ДАХО у відновлених власних виданнях та в публікаціях у всеукраїнських і загальносоюзних виданнях не виходив за межі тематики, традиційної для 1950-1980-х років.

У 1988 р. з друку вийшов збірник документів і матеріалів «Культурное строительство на Херсонщине. 1921-1987 гг.» [8], підготовлений ДАХО до 70-річчя Жовтневої революції. Тут опубліковано 218 документів, виявлених у республіканських архівах, які відображають етапи розвитку і досягнення в області культури, народної освіти, охорони здоров'я на Херсонщині. У книзі вміщені також деякі фрагменти газетних публікацій 1930-х років, оскільки документи 1930-1941 років у держархівах УРСР у зв'язку з тимчасовою німецько-фашистською окупацією не збереглися. Опубліковані у збірнику матеріали поділено за розділами на три періоди: 1921-1941 рр., 1944-1958 рр., 1959-1987 рр. Довідковий апарат збірника складається з передмови, приміток текстуальних і за змістом, списку скорочених слів. Але рецензенти відмітили відсутність іменного та географічного покажчиків, переліку опублікованих документів тощо [Див. рец.: 161].

У 1989 р. ДАХО опублікував «Довідник про місця зберігання документів з особового складу» [15].

Таким чином, впродовж 1980-х років ДАХО було видано збірник документів, довідкове видання про склад і зміст документів архіву, енциклопедичне видання. У той же час продовжувалася співпраця ДАХО з республіканським науково-інформаційним бюлетенем «Архіви України» [155, арк.16; 56] та з довідковими виданнями [43; 44].

Вцілому, можна підвести підсумок, що впродовж радянського періоду науково-видавничої діяльності Херсонського облдержархіву, ним було опубліковано вісім збірників документів, два довідкових видання про склад і зміст документів архіву, одне енциклопедичне (україно- та російськомовне) та два науково-інформаційних видання. Також співробітники архіву публікувалися у республіканських та загальносоюзних архівних виданнях.

Досягнення Україною суверенітету, розбудова правової, демократичної держави, утвердження відкритості суспільства, тяжіння до всебічного осмислення уроків історії викликали стрімке зростання інтересу науковців та широких кіл громадськості до архівних документів. Розширенню можливостей використання архівних документів сприяла реорганізація архівної справи в Україні. Прийняття Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» (1994) та його Нової редакції (2001) вперше дало змогу архівним установам діяти у чітко визначеному правовому полі. Функціонування архівів як суб'єктів господарювання

регламентується нормами цивільного, трудового, фінансового, майнового, господарського права. Специфічну діяльність архівів, пов'язану з формуванням Національного архівного фонду, зберіганням його документів та використанням архівної інформації, тією або іншою мірою регулюють норми близько 20 законів, зокрема Законів України «Про інформацію» (1992), «Про державну таємницю» (1994), «Про звернення громадян» (1996) та ін.

Початок реорганізації управління архівною справою в області було покладено відповідно до рішення виконкому обласної ради народних депутатів ще від 27 жовтня 1988 р. за № 277, згідно з яким архівний відділ облвиконкому було ліквідовано. Облвиконком 19 січня 1990 р. згідно з рішенням № 11 затвердив положення про державний архів області, якому передавались функції управління архівною справою. У вересні 1991 р. згідно з розпорядженням голови обласної ради народних депутатів від 28 серпня 1991 р. за № 20 державному архіву області були передані архівні фонди, будівля, майно і штати колишнього партійного архіву Херсонського обкому Компартії України. Нове положення, затверджене головою облдержадміністрації 30 жовтня 1996 р., визначило державний архів області як орган виконавчої влади, що здійснює управління архівною справою на території області. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 23 червня 1998 р. державний архів області включений до структури облдержадміністрації [17, с.11]. На цей час у структурі ДАХО за його науково-видавничу діяльність відповідав відділ публікації та використання документів, який у 1995 р. був перейменований на відділ публікації та використання документів НАФ України, а з 1997 р. називається відділом інформації та використання документів. Для розгляду питань науково-методичної роботи, організації практичного користування документами, рекомендації до друку видань за матеріалами ДАХО, сформована Науково-методична рада, у складі якої разом із співробітниками архіву працюють представники Держкомархіву України та НАН України [175, с.173]. У відповідності до Розпорядження Президента України від 2 лютого 2002 р. «Про невідкладні заходи щодо розвитку архівної справи», впродовж 2002-2003 років розроблені і затверджені нові положення про державний архів області і архівні відділи райдержадміністрації, які сприяли поліпшенню кадрового і матеріально-технічного забезпечення архівних установ, що позитивно відбилося і на їх науково-видавничій діяльності.

Науково-видавнича робота у 1991-2007 рр. залишалася одним із основних напрямів діяльності архівних установ України і ДАХО зокрема. Проте, зважаючи на складний процес державотворення і пов'язані з ним економічні негаразди, в архівній галузі, як і в багатьох інших, спостерігалася тимчасова криза, що негативно позначилася на археографічній діяльності архівів країни, спричинила у 1990-х роках зменшення кількості документальних видань.

У 1991 р. держархівом Херсонської області було надруковано перше за роки незалежності видання – збірку нарисів «Прошлое служит настоящему» [24], яка дала змогу архівістам правдиво освітити важливі події історії краю з часів заселення до голодомору 1932-1933 років. Видання об'єднало статті: З. Орлової «Из истории заселения Херсонщины. Кон. XVIII – нач. XIX вв.», «Из истории проведения столыпинской реформы на Херсонщине», «Начало революционного движения на Херсонщине в 70-80 гг. XIX в.»; Л. Луганської «Из истории деятельности советов Херсонщины, их президиумов в начале 1920-х гг.», Г. Михайлової «Из истории национального строительства на Херсонщине в 1920-е – нач. 1930-х гг.»; А. Назарової «Трагедия голода 1932-1933 гг. на Херсонщине». Збірник містить посилання на фонди, з обов'язковим зазначенням їх місцезнаходження; підстрочні примітки [Докладніше див. рец.: 168, с.185-187].

Проблемам голоду на Херсонщині була присвячена і збірка З.С. Орлової «Из истории голода на Херсонщине. По материалам архивных документов» [26], опублікована у 1993 р.

Довідник «Из истории заселения Херсонщины» [27], який був виданий держархівом у 1993 р., малює картину заселення південноукраїнських степів зі стародавніх часів до середини XIX ст. Перший розділ присвячено населенню краю у добу каменю, міді-бронзи та раннього заліза. Другий розділ висвітлює народи на території краю від доби великого переселення та ранньосередньовічних кочовиків до Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. У третьому розділі відображено заселення Херсонщини від заснування Херсону до кінця Кримської війни. У книзі наведено список 387 населених пунктів області з датами їх заснування; «Два источника по топонимике Херсонщины»; стаття К.Д. Чорної «Аграрная реформа П.А. Столыпина и ее проведение на Херсонщине»; подано іменний, територіальний і термінологічний словник, список джерел та літератури [Докладніше див. рец.: 166].

Особливе місце серед публікацій ДАХО займає науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Нації і народності Херсонщини: минуле і сьогодення» [25], який побачив світ у 1993 р. Цей покажчик покликаний ознайомити читачів з друкованими працями, архівними матеріалами, що розкривають історичне минуле, географію розселення, сьогоднішнє становище та етнографічні особливості націй і народностей, які компактно селились чи живуть на території Херсонської області. Серед друкованих видань, відображених у покажчику, – документальні джерела, статистичні матеріали, історичні та етнографічні дослідження, твори публіцистики українською та російською мовами, починаючи з XVIII ст. і до 1993 р. Покажчик складається із розділів: «Херсонщина багатонаціональна», «Із історії заселення області (кінець XVIII – початок XIX ст.)», «Населення області в XIX – на початку XX ст.», «Етнічні меншини в 20-30-х рр. XX ст.» та «Національне відродження сьогодні». Всередині кожного розділу матеріали розміщені за алфавітом авторів або назв публікацій. Законодавчі документи винесено на перше місце. Окремо у покажчику виділено «Бібліографічні джерела». Всі розділи зв'язані між собою за допомогою посилань. Видання забезпечене іменним та географічним покажчиками [Докладніше див. рец.: 168, с.187-188].

Таким чином, впродовж першої половини 1990-х років ДАХО було випущено чотири науково-інформаційні видання, робота над якими розпочалася ще до здобуття Україною незалежності і передбачалася планом розвитку архівної справи на 1991-1995 рр. [158, арк.8], та опубліковано статті про архівне будівництво [57], про репресії на Херсонщині [59; 61], про архівні матеріали з історії єврейського населення Херсонщини [58; 60; 62; 63].

У 1996 р. ДАХО започаткував співробітництво із заснованим у 1992 р. альманахом «Константи», який у другій половині 2000-х років став профільним продовжуваним виданням херсонських архівістів. Науково-видавнича робота активізувалася у зв'язку з 75-річчям утворення архівної служби Херсонщини: розпорядженням облдержадміністрації було затверджено низку заходів, серед яких і був випуск спеціального номеру альманаху «Константи» [159, арк.14]. Тематика статей альманаху була достатньо різноманітною – це й історія архівів області, і громадський огляд схоронності документів, загалом розвиток архівної справи в містах і районах, статті роз'яснювального характеру про видання довідок громадянам, які були інтерновані до Німеччини, також долі відомих осіб, життя і діяльність яких пов'язані з Херсонщиною, історії міст і сіл, добірки матеріалів зі старих газет тощо [28; Див. рец.: 163]. Самими працівниками архіву у даному випуску здійснено шість публікацій [64-69]. У 1999 р. у зв'язку з 80-річчям революційних подій на Півдні України ДАХО був опублікований другий спеціальний випуск альманаху «Константи» [30], у якому херсонські архівісти здійснили шість публікацій [70-75] та

підготували тексти і примітки до публікації спогадів В. Кедровського, П. Карманського, В. Шкловського.

Науково-дослідна і видавнича діяльність архіву розвивається на основі довгострокових програм, наприклад, Державної програми з підготовки багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Програма реалізується різноманітними засобами – через складання документальних збірників та добірок, підготовку історико-документальних публікацій для фахових та відомчих видань, різноманітних досліджень, навчальної літератури, виступи у засобах масової інформації. У рамках її реалізації ДАХО було видано два альманахи. «Останній сталінський удар» [29], виданий у 1997 р., містить нариси, спогади, оповідання, присвячені жертвам сталінських репресій. «Сповідь на Голгофі» [33], виданий у 2001 р., складається з документальних нарисів, спогадів, статей та списків, що подають картину репресій щодо церкви та духовних осіб на Херсонщині в роки тоталітарного режиму. І вже у 2005 р. як результат спільної копіткої роботи місцевих архівістів та краєзнавців було видрукувано фундаментальне довідкове видання «Реабілітовані історією. Херсонська область» [39]. Обласний том містить поіменні списки репресованих по районах області, нариси херсонських архівістів, журналістів, краєзнавців про долі земляків, що стали жертвами політичних репресій в часи тоталітаризму. Видання містить передмову редактора-упорядника А. Вірлича, історичну довідку професора В. Сусорова, ілюстрації з фондів держархіву області.

З метою посилення системного підходу до підготовки та видання архівних довідників у 2000 р. Державним комітетом архівів України було розроблено перспективний план підготовки довідкових видань за програмою «Архівні зібрання України» на 2001-2005 рр. у межах двох серій: «Путівники» (довідники про склад і зміст фондів окремих державних архівів) та «Спеціальні довідники» (архівні довідники інших типів, зокрема загальнонаціонального, загальнодержавного характеру, міжнародні, тематичні, бібліографічні покажчики, анотовані реєстри та покажчики архівних фондів, у тому числі особових, втрачених, розсекречених тощо). Одним із перших видань в Україні у межах реалізації даної програми в серії «Путівники» був путівник по фондах «Державний архів Херсонської області», виданий ДАХО у 2003 р. Серію «Спеціальні довідники» представили такі довідкові видання як «Немцы Херсонщины: Аннотированный перечень дел Государственного архива Херсонской области (1919-1930)», опублікований у 2002 р.; у 2006 р. побачили світ «Колекція карт і планів: Опис фонду № 302» та «Державний архів Херсонської області: Анотований реєстр описів: Фонди періоду до 1917 року».

Путівник «Державний архів Херсонської області» [17] систематизував фонди ДАХО за розділами: 1. Фонди періоду до 1917 р.; 2. Фонди періоду Тимчасового уряду, УНР, Української Держави, УСРР (1917-1921 рр.); 3. Фонди періоду радянської доби та незалежної України; 4. Фонди періоду нацистської окупації. 1941-1943. Комісії з розслідування злочинів нацистських загарбників; 5. Фонди особового походження, колекції; 6. Документи нефондової організації; 7. Перелік фондів. Упорядники путівника поставили собі за мету сформувати якомога повнішу панораму документів з історії Херсонщини. Це потужне науково-фактажне дослідження, засноване на засадах об'єктивізму, повноти і масштабності архівно-історичного погляду. Воно вже стає незамінним і суспільно затребуваним матеріалом для подальших наукових студій широкого профілю – історичних, політологічних, соціологічних, культурологічних. Мовою конкретних документів тут предметно і рельєфно окреслюється діяльність державної влади та управління, юстиції та суду, будівництва й транспорту, культових і релігійних організацій, культурних і наукових установ, спортивних і туристичних організацій тощо [Див. рец.: 162]. 12 листопада 2004 р. рішенням наукової ради Державного комітету архівів України за підготовку Путівника

авторському колективу присуджена премія ім. В.І. Веретенникова у номінації «Археографія, архівна евристика» [124, с.152].

Довідник «Немцы Херсонщины: Аннотированный перечень дел Государственного архива Херсонской области (1919-1930)» [16] є результатом співпраці українських архівістів з німецькими фахівцями інституту культури й історії німців Північно-Східної Європи, Люнебург-Геттінген. Публікація здійснена за сприянням Уповноваженого Федерального уряду Німеччини з питань культури і ЗМІ та Міністерства внутрішніх справ Нижньої Саксонії. Координатор проекту з німецького боку – Альфред Айсфельд (він же – один з авторів видання). Книга відкривається ґрунтовною передмовою Антоніни Карпової – керівника проекту з української сторони, директора Держархіву Херсонської області, та Олександра Шинкаренка – провідного фахівця архіву в галузі адміністративно-територіального розмежування, історичної картографії та інших проблем, тісно пов'язаних з колонізацією південноукраїнських степів. Передмова стисло, проте чітко й якісно вводить читача в загальне коло порушуваних проблем. Автори висвітлили основні етапи заселення Херсонщини іноземними колоністами, адміністративні перетворення в краї, управління іноземними колоніями, зміну ситуації у зв'язку з Першою світовою війною, революційними подіями на Херсонщині та встановленням радянської влади. Перелік складається з анотацій 313 справ з 25 фондів за період з лютого 1919 по жовтень 1930 рр. Анотації розміщено в хронологічному порядку й пронумеровано. Заголовки відтворено за справами з виправленням грубих граматичних та інших помилок, але зі збереженням стилістики авторів документа, "духу часу". Справи характеризовані за складом і видами документів, з коротким викладом їх змісту і вказівкою на автора й адресата. Мови документів – українська, російська та німецька. Анотований перелік має три додатки: 1) список німецьких колоній в межах сучасної Херсонської області, перейменованих після 1914 р.; 2) список населених пунктів Херсонського округу з переважаючим німецьким населенням на 1 січня 1928 р.; 3) список фондів, використаних для Переліку. Видання оснащене також іменним і етно-географічним покажчиками і списком скорочень. ... Загалом, укладачі «Анотованого переліку справ» досягли своєї мети: маємо компактне, зручне в користуванні, інформаційно насичене і репрезентативне видання, підготовлене на солідному науковому та професійному рівні [Див. рец.: 169]. 26 вересня 2003 р. за результатами щорічного конкурсу наказом Держкомархіву України № 129 за підготовку анотованого переліку справ держархіву області «Немцы Херсонщины» його авторському колективу було присуджено Диплом II ступеню [124, с.150].

«Колекція карт і планів: Опис фонду № 302» [19] – чи не перший в Україні спеціальний довідник про колекцію карт і планів, що знаходяться в обласному держархіві. Описаний фонд містить відомості про картографічні документи, починаючи з 1786 і по 1926 роки, що дають змогу прослідкувати процеси заселення Півдня України, виникнення багатьох населених пунктів краю, їх розвиток, освоєння Херсонщини іноземними колоністами. Крім цього, фонд містить і матеріали щодо змін у землеволодінні першої половини XIX ст., а також аграрні реформи 1861 та 1906-1910 років. Зберігаються тут і цікаві документи щодо землевпорядкування середини 20-х років минулого століття та інші. Книга відкривається передмовою, з якої читач довідується, що колекцію карт і планів було створено в 1998 р. з розсипу картографічних матеріалів, які перебували в різних фондах, що звичайно утруднювало можливість їх використання. Більшість документів не були упорядковані. І тільки завдяки кількарічній копіткій і складній роботі херсонських архівістів картографічні матеріали нарешті реставровані, впорядковані. В результаті документи отримали нове життя, а дослідники – доступ до цінної картографічної інформації. Колекція карт і планів розміщена не лише в хронологічній послідовності, але й за територіальною ознакою, відображає процес розвитку картографії,

удосконалення засобів фіксації інформації. Документи різноманітні за розмірами і поділені на дві групи: до 1917 р. і після. Цінним є і те, що в книзі вміщено 2 468 описових статей карт (планів), науково-довідковий апарат, географічний, іменний, предметно-тематичний та хронологічний покажчики, списки скорочень та ілюстрацій [Див. рец.: 178]. За змістом та структурою опис фонду являє собою публікацію легенд картушів чи експлікацій до карт і планів зі збереженням мовних та стилістичних особливостей топографічних матеріалів. Через переважання в колекції геометричних планів кінця XVIII – XIX ст. приведений словесний текст, який саме в даному різновиді картографічних джерел переважає над зображальною (графічною) частиною, перетворює опис на своєрідний каталог вербальних частин топографічних систем [Див. рец.: 179].

Довідник «Державний архів Херсонської області: Анотований реєстр описів: Фонди періоду до 1917 року» [18] складається з короткої передмови, в якій викладено основні засади та принципи побудови реєстру, розкрито етапи роботи над виданням; описових статей фондів у порядку зростання їх номерів; списку скорочень і семи додатків. Важливою складовою анотованого реєстру є система вміщених у додатках покажчиків – іменного, географічного, предметно-тематичного та ін. На спеціальну увагу заслуговує «Список фондів, що були приєднані до інших фондів, передані до інших архівів, втрачені у роки Другої світової війни», який не тільки допомагає при визначенні джерельної бази регіонально-історичних студій, але й відтворює нелегкий шлях розвитку архівної справи на Херсонщині. Зміст анотованого реєстру описів переконливо засвідчує значний інформативний потенціал документної спадщини українського народу, сконцентрований у фондах ДАХО, формує досить повне уявлення про перспективи подальших наукових досліджень у галузі історичної регіоналістики на Херсонщині [Див. рец.: 170].

У 2000 р. держархівом області було започатковано серію «Бібліотечка архіву», яку на 2005 р. склали сім випусків [31; 9; 34; 10-13]. Докладний їх аналіз подано в статті О. Стукалової [123]. Метою створення серії було прагнення зробити більш доступними та популярними різноманітні роботи архівістів. Випуски здійснювались невеликими тиражами, технічними засобами архіву та розповсюджувалися серед архівних установ області, бібліотек, музеїв, навчальних закладів міста.

Продовжується участь ДАХО у спільних науково-інформаційних виданнях. Так у 2002 р. облдержархів та науково-редакційна група «Реабілітовані історією» видали історичний нарис «З історії просвітницького руху на Херсонщині 1917-1920 рр.» колишнього співробітника ДАХО Д. Бєлого [35]. У книзі вперше відтворено панорамну картину історії українського просвітницького руху на Херсонщині в роки національних змагань. Наведено чимало цитат та повних публікацій у періодичній пресі 1917-1918 років діячів української революції, текстів та фрагментів документів. У своїй роботі автор використав великий обсяг раніше не публікованих архівних джерел. У виданні подано хроніку українського національного руху на Херсонщині, список документів, що експонувалися на виставці, яка була присвячена 130-й річниці товариства «Просвіта», список використаних джерел [123, с.144]. У роботі детально аналізується різнопланова просвітницька діяльність «Української хати» (1917-1918) як першого легального українського національно-культурного і політичного товариства у Херсоні та створеної на її основі 6 січня 1918 р. «Просвіти». Глибока обізнаність автора із перипетіями суспільно-політичної боротьби на Херсонщині у 1917-1920 роках дозволила органічно вписати досліджувану проблематику у відповідний історичний контекст [Див. рец.: 171, с.114-115].

Ця ж робота Д. Бєлого була передрукована без суттєвих текстуальних змін у наступному спільному виданні 2002 р. ДАХО і обласної організації «Просвіта» – «Історія «Просвіти» Херсонщини» [36]. З працівників архіву у виданні опублікували свої дослідження В. Баранюк та О. Марущак [87; 88]. Вцілому, у вміщених у томі

окремих нарисах відбито і перші кроки місцевих культурно-просвітницьких організацій наприкінці XIX – на початку XX ст., і бурхлива національно-культурна діяльність на Херсонщині у 1917-1920-х роках, і драматична доля місцевих просвітян у 1920-1930-х роках, і, нарешті, складний та суперечливий шлях відродження просвітянського руху наприкінці XX ст. Проте перелік зауважень до видання, на жаль, істотно переважає над переліком здобутків. Віддаючи належне сумлінню і наполегливості авторів збірника – в абсолютній більшості філологів за освітою, – потрібно все ж зауважити, що художнє сприйняття дійсності не може замінити виваженого наукового аналізу ... в будь якому випадку в основу роботи мають бути покладені чіткі наукові критерії та ґрунтовний документалізм [Див. рец.: 171, с.115-119].

Важливим починанням у 2000-х роках стала науково-видавнича співпраця ДАХО із заснованим у 1999 р. фаховим збірником наукових праць кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного університету «Південний архів. Історичні науки». Перше спільне видання було здійснене у 2001 р. до 80-річчя Державного архіву Херсонської області [32]. Працівниками архіву було опубліковано вісім власних досліджень [76-78; 81; 83-86] та підготовлено три публікації з фондів особового походження [79; 80; 82]. Варто відмітити, що випускники істфаку Д. Ганченко та Н. Кузовова, які також взяли участь у даному виданні, стали співробітниками ДАХО.

Наступний спільний випуск збірника наукових праць «Південний архів. Історичні науки» було опубліковано ХДУ й ДАХО у 2002 р. до 85-річчя держуніверситету [37]. Але самими архівістами для даного видання було підготовлено лише три публікації [89-91]. Серед них звертає на себе увагу зовсім не ювілейна публікація почесного члена Спілки архівістів України З. Орлової про листування заслуженого художника України Г. Курнакова та видатного вченого-астронома О. Казимирчак-Полонської, адже саме з роботою у даному херсонському вузі пов'язані одні з найжахливіших сторінок життя талановитого науковця [90].

Останнє спільне видання збірника наукових праць «Південний архів. Історичні науки» було здійснене ХДУ й ДАХО у 2003 р. до 225-річчя заснування міста Херсона, 200-річчя Херсонської губернії та 60-річчя Херсонської області [38]. У даному виданні десять працівників держархіву здійснили сім публікацій: добірки документів [94; 98; 99], довідково-інформаційні хроніки [92; 96], описи фондів [93; 97].

Інші публікації херсонських архівістів у збірнику наукових праць «Південний архів. Історичні науки» були пов'язані із їх роботою над дисертаційними дослідженнями – Н.М. Кузовової як здобувача кафедри історії України Херсонського державного університету [100; 106; 108; 118], Н.О. Макієнко [136] та Ю.О. Коник (у даному випуску) як аспіранток УНДІАСД.

Продовжилася співпраця ДАХО з альманахом «Константи». У 2006 р. до 85-річчя утворення на Херсонщині державної архівної служби було видано третій випуск з архівної тематики [40; Див. рец.: 172]. Херсонськими архівістами в альманасі було опубліковано 11 праць: дослідження з історії архівного будівництва на Херсонщині [115], добірки документів [114; 121; 125], документальні дослідження [113; 117; 120; 122], огляди та інформація [119; 123; 124]. У 2007 р. черговий номер альманаху «Константи» [41] вийшов вже як продовжуване видання ДАХО. Херсонськими архівістами в альманасі було здійснено 14 публікацій: дослідження з історії архівного будівництва на Херсонщині [127], добірки документів [131; 132; 138], документальні дослідження [126; 128; 134; 135; 137; 139; 140], огляди та інформація [129; 130; 133].

Іншим місцевим продовжуваним виданням, в якому з 2005 р. публікують результати своїх досліджень херсонські архівісти, є «Наукові записки», що видаються з 2004 р. Херсонським краєзнавчим музеєм [103; 107; 110; 116].

Важливим напрямом науково-видавничої діяльності ДАХО лишається участь у всеукраїнських галузевих довідково-інформаційних [45; 46] та продовжуваних виданнях [95; 101; 102; 104; 105; 109; 111; 112].

Вцілому, можна підвести підсумок, що на сучасному етапі розвитку науково-видавничої діяльності Херсонського облдержархіву (до 2007 р. включно), ним було опубліковано п'ять збірок документів у межах серійного видання ДАХО «Бібліотечка архіву» (фундаментальний збірник документів ДАХО був опублікований востаннє у 1988 р.), чотири довідкових видання про склад і зміст документів архіву, одинадцять науково-інформаційних видань. До них треба додати чотири номери альманаху «Константи» і три випуски збірника наукових праць «Південний архів. Історичні науки». Також співробітники архіву публікувалися у регіональних історичних та всеукраїнських галузевих довідково-інформаційних та продовжуваних виданнях. Тож Державний архів Херсонської області через свою науково-видавничу діяльність продовжує забезпечувати суспільство ретроспективною документною інформацією.

Джерела та література

Збірники документів ДАХО

1. Победа Советской власти на Херсонщине. 1917-1920. К 40-летию Великого Октября. Сборник документов и материалов / Отв. ред. Н.А. Даниленко; сост. Г.А. Голубев, М.И. Давыдов, З.С. Орлова, Т.В. Романенко. – Херсон : Наддніпрянська правда, 1957. – 382 с.
2. З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині. 1918-1941. Збірники документів і матеріалів. – Херсон : Облвидав, 1957-1959. – Вип. І. 1918-1925 / Упоряд. Є.Д. Вербицький, Т.К. Богдан, Л.Т. Кошко, М.С. Іванова. – 1957. – 595 с. ; Вип. 2. 1926-1929 / Упоряд. Є.Д. Вербицький, А.М. Виборний, Л.Т. Кошко, П.Г. Паустовский, Д.О. Полякова, О.М. Рудченко, М.В. Шорохов. – 1957. – 594 с. ; Вип. 3. 1930-1941 / Упоряд. А.М. Виборний, М.В. Шорохов, І.А. Короб, З.С. Орлова. – 1959. – 784 с.
3. Революционная борьба на Херсонщине в 1905-1907 гг. Сборник документов и материалов / Ред. кол. и сост.: Н.А. Даниленко (отв. ред.), А.Г. Голубев, В.П. Завгородный, А.Н. Королева, Н.Г. Ладычук, Т.В. Романенко. – Херсон : Кн.-газ. изд-во, 1962. – 478 с.
4. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. Сборник документов и материалов / Сост. М.И. Бизер, М.И. Давыдов, Е.С. Каминская, А.Н. Королева, Н.Г. Ладычук, З.С. Орлова. – Одесса : Маяк, 1968. – 296 с.
5. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. Сборник документов и материалов / Сост. М.И. Бизер, М.А. Емельянов, Е.С. Каминская, А.Е. Касьяненко (отв. ред.), Л.Т. Ковалева, С.И. Майоров, З.С. Орлова. – Симферополь : Таврия, 1975. – 320 с.
6. Из истории социалистического преобразования сельского хозяйства на Херсонщине. 1918-1958. Сборник документов и материалов. – Вып. 4. 1943-1958 / Сост. М.Х. Белинская, М.И. Бизер, Л.В. Виноградова, Е.Я. Дьяченко, М.А. Емельянов, Е.С. Каминская, З.С. Орлова, Г.С. Стрельченко (отв. ред.). – Симферополь : Таврия, 1978. – 288 с.
7. Херсону 200 лет. 1778-1978. Сборник документов и материалов / Сост. М.И. Бизер, Л.М. Бучинская, Л.В. Виноградова, Е.Я. Дьяченко, М.А. Емельянов, Е.С. Каминская, З.С. Орлова, В.С. Скорина, Л.Е. Соколова. – К. : Наук. думка, 1978. – 404 с.
8. Культурное строительство на Херсонщине. 1921-1987. Сборник документов и материалов / Сост. Л.В. Виноградова, Е.С. Каминская, А.А. Луганская, А.Н. Назарова, З.С. Орлова, В.Д. Сусоров. – Симферополь : Таврия, 1988. – 272 с.
9. "Да святиться ім'я Твоє...": Огляд документів і матеріалів з історії християнства на Херсонщині / Упоряд.: В. Баранюк, Д. Бєлий, З. Орлова, О. Стукалова. – Херсон : ДАХО, 2001 – 44 с. – (Серія "Бібліотечка архіву" – Вип. 2).

10. Казимирчак-Полонська О.І., Курніков Г.В. З історії листування / Упоряд. З. Орлова, О. Марущак (відп. за вип.). – Херсон : ДАХО, 2002. – 25 с. – (Серія "Бібліотечка архіву" – Вип. 4).
11. З історії голодомору на Херсонщині у 1932-1933 рр. Добірка документів / Уклад. В. Баранюк, О. Марущак, О. Стукалова, О. Шинкаренко. – Херсон : ДАХО, 2003 – 43 с. – (Серія "Бібліотечка архіву" – Вип. 5).
12. Східна (Кримська) війна 1853-1855 рр. і Херсонщина: Тематична добірка документів / Упоряд. В. Баранюк, Л. Виноградова (керівник), А. Карпова, З. Орлова, О. Шинкаренко, О. Марущак (відп. за вип.). – Херсон : ДАХО, 2004. – 71 с. – (Серія "Бібліотечка архіву" – Вип. 6).
13. У полум'ї війни 1941-1945 рр.: Збірка статей та матеріалів / Упоряд.: Л. Виноградова, А. Карпова, Ю. Коник, Н. Кузовова, Л. Митницька, О. Марущак (відп. за вип.). – Херсон : ДАХО, 2005. – 62 с. – (Серія "Бібліотечка архіву" – Вип. 7).

Довідкові видання про склад і зміст документів архіву

14. Херсонський обласний державний архів: Путівник / Упоряд.: М.Х. Белінська, Т.К. Богдан, З.С. Орлова, Д.О. Полякова, В.П. Якименко (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 1971. – 414 с.
15. Довідник про місця зберігання документів з особового складу. – Херсон, 1989. – 359 с.
16. Немцы Херсонщины: Аннотированный перечень дел Государственного архива Херсонской области (1919-1930) / Сост.: А. Карпова (рук. проекта), А.Айсфельд, Л.Виноградова, Ю. Коныk, А. Назарова, О. Шинкаренко ; Госархив Херсон. обл. ; Ин-т культуры и истории немцев Северо-Восточной Европы, Люнебург-Геттинген. – Одесса : Астропринт, 2002. – 168 с.
17. Державний архів Херсонської області: путівник / Ред. кол.: Г. Боряк (голова) та ін. ; упоряд. В. Баранюк, В. Боровик, Л. Виноградова, А. Карпова, Ю. Коник, О. Марущак, Л. Митницька, А. Назарова, З. Орлова, О. Стукалова, О. Шинкаренко ; Держ. ком. арх. України, Держ. арх. Херсон. обл. – К. : [б.в.], 2003. – 736 с. – (Архівні зібрання України. Путівники).
18. Державний архів Херсонської області: Анотований реєстр описів: Фонди періоду до 1917 року / Авт.-упоряд. Ю. Коник ; кер. проекту А. Карпова. – Херсон, 2006. – 137 с. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).
19. Колекція карт і планів. Опис фонду № 302: До 85-річчя Державного архіву Херсонської області / Автор-уклад. О. Шинкаренко ; упоряд.: Л. Виноградова, Д. Ганченко, О. Іскрова, А. Карпова (кер. проекту), Ю. Коник, О. Марущак (відп. за вип.) Н. Новаторові, О. Стукалова ; Держомархів України ; Держархів Херсон. обл. – Херсон, 2006. – 720 с. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).

Науково-інформаційні видання ДАХО

20. Сорок років радянської влади на Херсонщині. 1917-1957. Зб. статей / Редкол.: М.А. Даниленко (відп. ред.), М.Й. Давидов, М.Ф. Лисенко, Г.А. Голубєв. – Херсон, 1957. – 167 с.
21. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – К., 1972. – 688 с.
22. Херсон. Страницы истории. 1778-1978 / Сост. М.А. Емельянов, Е.С. Каминская, Е.Я. Дьяченко, А.П. Саленко, А.А. Луганская, З.С. Орлова, М.И. Бизер, Л.В. Виноградова. – Симферополь : Таврия, 1978. – 80 с.;8 л. ил.
23. История городов и сел Украинской ССР. Херсонская область. – К., 1983. – 668 с.
24. Прошлое служит настоящему / Сост. А.А. Луганская, А.А. Михайлова, А.Н. Назарова, З.С. Орлова, В.П. Рылеев (отв. за вып.). – Херсон : ГАХО, 1991. – 70 с.
25. Нації і народності Херсонщини: Минуле і сьогодення: наук.-доп. бібліогр. покажчик / Уклад. Л.М. Андрієнко, Л.І. Зелена (ред.), З.С. Орлова. – Херсон : ДАХО, 1993. – 84 с.
26. Орлова З.С. Из истории голода на Херсонщине. По материалам архивных документов. – Херсон : ГАХО, 1993. – 13 с.

27. Орлова З.С., Ратнер И.Д. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник / Под ред. В.П. Рылеева. – Херсон : ГАХО, 1993. – 128 с.
28. Константи: Альманах соц. досліджень / Ред. рада: А.В. Карпова (голова), В.О. Баранюк (відп. секретар), Л.В. Виноградова, О.О. Марущак, А.М. Назарова, З.С. Орлова. – Херсон, 1996. – № 2(5). – 124 с.
29. Останній сталінський удар. Альманах: Нариси, спогади, оповідання / Ред. кол.: А.Е. Вірлич, А.В. Карпова, В.П. Рилєєв (гол.) та ін., ред.-упоряд. Е.О. Дубовик. – Херсон : Ред. наук.-док. серії книг "Реабілітовані історією", 1997. – 263 с.
30. Константи: Альманах соц. досліджень / Ред. рада: А.В. Карпова (голова), В.О. Баранюк, Д.В. Бєлий (ред. вип.), Л.В. Виноградова, О.І. Стукалова, В.Д. Сусоров. – Херсон, 1999. – № 4(11). – 183 с.
31. Орлова З.С., Шинкаренко О.І. З історії благодійництва на Херсонщині. – Херсон : ДАХО, 2000. – 24 с. – (Серія "Бібліотечка архіву" – Вип. 1).
32. Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2001. – Вип. 6. – 142 с.
33. Сповідь на Голгофі. Альманах: Документальні нариси, спогади, статті, списки про репресії щодо церкви та духовних осіб на Херсонщині за роки тоталітарного режиму / А.В. Карпова (заст. голови редколегії), ред.-упоряд. А.Е. Вірлич. – Херсон : Ред. наук.-док. серії книг "Реабілітовані історією", 2001. – 208 с.
34. Архів і людина: Тематико-експозиційний план виставки / Упоряд.: В. Баранюк, О. Марущак, З. Орлова, О. Стукалова, О. Шинкаренко. – Херсон : ДАХО, 2002. – 42 с. – (Серія "Бібліотечка архіву" – Вип. 3).
35. Бєлий Д. З історії просвітницького руху на Херсонщині. 1917-1920 рр.: Історичний нарис / Держархів Херсон. обл., Наук.-ред. група «Реабілітовані історією». – Херсон, 2002. – 76 с.
36. Історія «Просвіти» Херсонщини / Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка – Херсон. обл. орг. ; Держархів Херсон. обл. – Київ; Херсон, 2002. – Т. 1. – 132 с.
37. Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2002. – Вип. 9. – 156 с.
38. Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2003. – Вип. 12. – 260 с.
39. Реабілітовані історією: у 27 т. Херсонська область / Голов. редкол.: П. Тронько (голова), О. Реєнт (заст. голови), Ю. Данилюк (заст. голови) та ін. ; обл. редкол.: А. Бабич (голова), А. Карпова (заст. голови), А. Вірлич (секретар) та ін.; ред.-упоряд. А. Вірлич. – Херсон : ВАТ «Вид-во "Наддніпрянська правда"», 2005. – 944 с.
40. Константи: Альманах соц. досліджень / Ред. рада: А.В. Карпова (голова), В.О. Баранюк, Л.В. Виноградова, О.О. Марущак, О.І. Стукалова, В.Д. Сусоров. – Херсон, 2006. – Вип. 1(12): Архів і людина. – 154 с.
41. Константи: Альманах соц. досліджень / Ред. рада: В.Ф. Боровик (голова), Л.В. Виноградова, О.О. Марущак, В.О. Баранюк, О.І. Стукалова, В.Д. Сусоров. – Херсон, 2007. – Вип. 1(13): Архівалії Херсонщини. – 117 с.

Публікації в довідково-інформаційних та наукових виданнях

42. Державні архіви Української РСР: Короткий довідник. – К., 1972. – С. 153-156.
43. Государственные архивы Украинской ССР: Справ. – К., 1988. – С. 187-189.
44. Государственные архивы СССР: Справ.: в 2 ч. – М., 1989. – Ч. 1. – С. 569-573.
45. Державний архів Херсонської області // Архівні установи України: Довідник / Авт.-уклад.: А.І. Алтухова, С.І. Андросов, Л.С. Анохіна та ін. ; редкол. О.С. Онищенко, Р.Я. Пиріг, Л.А. Дубровіна та ін. ; упоряд. Г.В. Боряк, С.Г. Даневич, Л.А. Дубровіна та ін. ; Держкомархів України, М-во культури і мистецтв України, Націон. б-ка України ім. В.І. Вернадського НАН України. – К., 2000. – С. 126-128.
46. Державний архів Херсонської області / А.В. Карпова, О.О. Марущак, Л.М. Митницька // Архівні установи України: Довідник. Т. 1 : Державні архіви / Держкомархів України, УНДІАСД ; Редкол.: Г.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш, Г.В. Папакін. – 2-е вид., доп. – К., 2005. – С. 442-459. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).

1960-ті

47. Богдан Т.К., Дяченко О.Я. З історії архівного будівництва на Херсонщині // Архіви України. – 1966. – № 6. – С. 3-12.

48. Іванова М.С. Матеріали про сільське господарство, промисловість та культуру Херсонської області // Архіви України. – 1968. – № 2. – С. 96.
49. Орлова З.С. Ленін великий нам шлях освітив // Архіви України. – 1969. – № 2. – С. 43-45.

1970-mi

50. Іванова М.С. Херсон // Архіви України. – 1970. – № 5. – С. 92-93.
51. Орлова З.С. Херсонські архівісти до 100-річчя від дня народження В.І. Леніна // Архіви України. – 1970. – № 2. – С. 107-108.
52. М.І. Херсонський облдержархів // Архіви України. – 1973. – № 2. – С. 85-86.
53. Іваненко Є. Особливості каталогізації фондів комісії колишніх червоних партизанів та червоногвардійців // Архіви України. – 1971. – № 2. – С. 35-38.
54. Іванова М.С. Комплектування Херсонського облдержархіву документами особового походження // Архіви України. – 1973. – № 2. – С. 31-35.
55. Орлова З.С. Пропагуємо джерела з історії рідного краю // Архіви України. – 1976. – № 3. – С. 47-50.

1980-mi

56. Марущак О.О. Семінари-практикуми з питань роботи з відомствами // Архіви України. – 1983. – № 3. – С. 78-79.

1991-1995

57. Орлова З.С. Из истории архивного строительства на Херсонщине // Проблемы археологии Северного Причерноморья: (материалы юбилей. конф., посвящ. 100-летию основания Херсон. музея древностей). – Херсон, 1991. – С. 5-7.
58. Михайлова А.А. Обзор документов Государственного архива Херсонской области «Еврейское население Херсонского округа в 20-е – начале 30-х гг.» // Єврейське населення Півдня України: Історія та сучасність: Тези доп. наук. конф. 19-20 листопада 1992 р. / Ін-т нац. відносин і політології України, Запорізький держ. ун-т, Запорізьке міське відділення тов. «Україна-Ізраїль». – Запоріжжя, 1992. – С. 117-119.
59. Орлова З.С. Александр Петражицкий // Константы: Альманах соц. исслед. – Херсон, 1993. – № 1(1). – С. 115-116.
60. Государственный архив Херсонской области // Документальные материалы по истории евреев в архивах СНГ и стран Балтии. – СПб. : Акрополь, 1994. – С. 99.
61. Орлова З.С. Знімок з-за тюремних грат // Забуттю не підлягає. – Херсон, 1994. – С. 128-134.
62. Михайлова Г.О. Огляд документів Державного архіву Херсонської області «Єврейське населення Херсонщини» // Єврейське населення Півдня України: Історія та сучасність: Тези доп. наук. конф. 27-28 жовтня 1994 р. / Запорізький держ. ун-т, Єврей. рада Запорізьк. обл. – Запоріжжя, 1995. – С. 79-82.
63. Модиевский С. Евреи Юга Украины: (По материалам Государственного архива Херсонской области), проблемы иудейской религии // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конф. (Київ, 8-9 грудня 1994) / Асоц. Єврейс. організацій та общин України, Асоц. юдаїки – н.-д. центр. – Київ, 1995. – С. 139-142.

1996

64. Виноградова Л.В., Михайлова Г.О. З історії національного будівництва в 20 – на початку 30-х років на матеріалах Державного архіву Херсонської області: Документи Державного архіву Херсонської області про українську єдність // Константи: Альманах соц. досліджень. – Херсон, 1996. – Вип. 2(5).
65. Гордійчук Г. Архівна скарбниця. Документи особового походження в Державному архіві Херсонської області // Там само. – С. 114-118.
66. Назарова А.М., Орлова З.С. З історії голоду на Херсонщині // Там само. – С. 35-40.
67. Орлова З.С. Архівний пошук: художник Леонід Брюммер // Там само. – С. 89-95.
68. Стукалова О.І. Архівні джерела в публікаціях // Там само. – С. 122-124.
69. Херсонський архів: вчора, сьогодні, завтра // Там само. – С. 13-30.

1999

70. Баранюк В.О. Іван Челюк: до 120-річчя з дня народження // Константи: Альманах соц. досліджень. – Херсон, 1999. – № 4(11). – С. 79-81.
71. Бєлий Д.В. День за днем: хроніка подій революції на Херсонщині (1917-1920 рр.) // Там само. – С. 140-183.
72. Карпова А.В., Виноградова Л.В. Народжені революцією: документи Державного архіву Херсонської області з історії ревкомів // Там само. – С. 28-44.
73. Назарова А.М. Українські культурно-просвітницькі організації Херсона в період УНР по документам Державного архіву Одеської області // Там само. – С. 45-51.
74. Сак О.Г. Провінційний книжковий огляд // Там само. – С. 136-139.
75. Стукалова О.І. Репресований письменник [М.Ф. Чернявський] // Там само. – С. 82-85.

2001

76. Баранюк В.О. До питання українізації в м. Херсоні у 1923-1932 рр. // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2001. – Вип. 6. – С. 42-47.
77. Баранюк В.О., Стукалова О.І. З історії щодо роздачі земель війська Запорозького на території Херсонщини в кінці XVIII ст. // Там само. – С. 16-19.
78. Бєлий Д.В. Культурне та громадське життя єврейських землеробських колоній Херсонського повіту на зламі доби (1919-1922) (за матеріалами державного архіву Херсонської області) // Там само. – С. 26-37.
79. Вадон Б.Е. Французы на юге России. Семейная хроника (Фрагменты) / Упоряд. О.І. Стукалова // Там само. – С. 72-78.
80. Горностаев Е.В. Улица Суворовская (Фрагменты) / Упоряд. О.І. Стукалова // Там само. – С. 54-62.
81. Карпова А.В. З історії архівної справи на Херсонщині // Там само. – С. 5-13.
82. Кривошеин С.И. Из прожитого и пережитого (Фрагменты) / Упоряд. О.І. Стукалова // Там само. – С. 63-70.
83. Марущак О.О. Листи з особистого архіву Б. Лавреньова як важливий чинник при вивченні життя та творчості письменника (Херсонський період) // Там само. – С. 47-52.
84. Назарова А.М. З історії колонії американських реемігрантів на Херсонщині. 1923-1928 роки // Там само. – С. 38-41.
85. Орлова З.С. Родина Вадонів // Там само. – С. 70-71.
86. Шинкаренко О.І. Карти і плани як історичне джерело досліджень заселення півдня України (на прикладі перших німецьких колоній) // Там само. – С. 19-25.

2002

87. Баранюк В.О. "З любов'ю до краю і народу" (Про І.М. Челюка – відомого громадського діяча, першого голову Херсонського товариства «Просвіта») // Історія «Просвіти» Херсонщини / Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка – Херсон. обл. орг.; Держархів Херсон. обл. – Київ; Херсон, 2002. – Т. 1. – С. 63-66.
88. Калиниченко І., Марущак О. Лицарі України // Там само. – С. 3-6.
89. Коник Ю.О. Реемігрaція шведського населення Херсонського округу в 1929 р. за документами Державного архіву Херсонської області // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2002. – Вип. 9. – С. 60-65.
90. Орлова З.С. Е.И. Казимирчак-Полонская и Г.В. Курнаков. Из истории переписки // Там само. – С. 69-74.
91. Шинкаренко О.І. Документи свідчать. До 70-річчя пам'яті жертв голодомору в Україні // Там само. – С. 65-69.

2003

92. Виноградова Л.В., Шинкаренко О.І. З історії розвитку промисловості міста Херсона. XIX – початок XX століття (хроніка) // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2003. – Вип. 12. – С. 60-65.
93. Карпова А.В. Херсонська губернія в архівних документах (Структура управління. Архівні фонди. Персоналії) // Там само. – С. 142-146.

94. Коник Ю.О. Перебування іноземних монахів в Херсоні в 1780-х роках: три сюжети з документів Херсонської протопопії // Там само. – С. 41-47.
95. Коник Ю.О. Фонд Херсонського духовного правління як важливе джерело краєзнавчих досліджень // Студії з архівної справи та документознавства / Редкол.: І.Б. Матяш (голов. ред.) та ін. ; Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2003. – Т. 10. – С. 149-152.
96. Кузовова Н.М. Визначні події на ниві освіти за час існування Херсонської губернії. Хроніка // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2003. – Вип. 12. – С. 183-189.
97. Кузьменко Т.А., Гордійчук Г.М. Документальна скарбниця Державного архіву Херсонської області. Фонди особового походження як джерело краєзнавчих досліджень // Там само. – С. 212-215.
98. Марущак О.О. Праці гласного Херсонської міської думи П.Я. Бєлякова в архівних та бібліотечних фондах // Там само. – С. 28-41.
99. Назарова А.М., Стукалова О.І. "Место сие повелеваем наименовать Херсоном..." (Добірка унікальних документів держархіву Херсонської області) // Там само. – С. 6-16.

2004

100. Кузовова Н.М. Південноукраїнські земства та сільськогосподарська інтелігенція у розвитку духовного життя Півдня України // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2004. – Вип. 14. – С. 56-60.

2005

101. Карпова А.В., Виноградова Л.В. Документи з фільтраційних справ остарбайтерів Херсонщини // Архіви України. – 2005. – № 1-3. – С. 431-437.
102. Карпова А.В., Виноградова Л.В. Окупаційна преса Херсонщини // Там само. – С. 345-349.
103. Коник Ю.О. До питання про приватні землеволодіння на міській землі міста Херсона в кінці XVIII ст. // Наукові записки / Херсон. краєзнавчий музей. – Херсон, 2005. – С. 79-86.
104. Коник Ю.О. Огляд фондів херсонського окружного комісара і комісара м. Херсона періоду нацистської окупації України // Архіви України. – 2005. – № 1-3. – С. 332-340.
105. Кузовова Н.М. Документи з історії українських переселенців із Польщі у фонді Херсонський обласний комітет КП(б)У (1944-1947 рр.) // Архіви України. – 2005. – № 4. – С. 219-226.
106. Кузовова Н.М. Земства у формуванні громадянського суспільства Херсонської губернії // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2005. – Вип. 18. – С. 108-118.
107. Кузовова Н.М. Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя // Наукові записки / Херсон. краєзнавчий музей. – Херсон, 2005. – С. 86-100.
108. Кузовова Н.М. Основні етапи просвітницької діяльності земств у Херсонській губернії. 1865-1918 рр. // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2005. – Вип. 20. – С. 27-39.
109. Кузовова Н.М. Побут населення Херсонщини за часів нацистської окупації // Архіви України. – 2005. – № 1-3. – С. 340-345.
110. Макієнко Н. Пам'ятки Херсонського краєзнавчого музею про Кримську війну 1853-1856 рр. // Наукові записки / Херсон. краєзнавчий музей. – Херсон, 2005. – С. 108-111.
111. Митницька Л. Фотодокументи Державного архіву Херсонської області періоду Другої світової війни // Архіви України. – 2005. – № 1-3. – С. 215-216.
112. Стукалова О.І. Огляд фондів "усної історії" Державного архіву Херсонської області періоду Другої світової війни // Там само. – С. 491-493.

2006

113. Баранюк В.О. Почесний громадянин Микола Спозито // Константи: Альманах соц. досліджень. – Херсон, 2006. – Вип. 1(12): Архів і людина. – С. 112-114.
114. Виноградова Л., Карпова А. Без грифів секретності: Документи КП(б)У в фондах Державного архіву Херсонської області // Там само. – С. 42-59.
115. Ганченко Д. Архівні установи Херсонщини: ретроспектива діяльності // Там само. – С. 19-24.
116. Коник Ю.О. Будні митного нагляду на нижньому Дніпрі: діяльність відділень корабельної контори Херсонської митниці // Наукові записки / Херсон. краєзнавчий музей. – Херсон, 2006. – С. 104-115.
117. Коник Ю.О. Похід за правдою ціною життя: міщанин проти херсонської міської влади на рубежі XVIII – XIX століть // Константи: Альманах соц. досліджень. – Херсон, 2006. – Вип. 1(12): Архів і людина. – С. 84-89.
118. Кузовова Н.М. Земсько-освітянська інтелігенція Херсонської губернії: характерні риси та діяльність // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2006. – Вип. 23. – С. 232-239.
119. Кузовова Н.М. Із фондів особового походження // Константи: Альманах соц. досліджень. – Херсон, 2006. – Вип. 1(12): Архів і людина. – С. 128-136.
120. Макієнко Н. Михайло та Микола Гошкевичі: за документами фонду Херсонського повітового відділу народної освіти // Там само. – С. 125-127.
121. Марущак О.О. Мовою телеграфу: З історії становлення української державності у 1917-1919 рр. за документами поштово-телеграфних контор Херсонщини // Там само. – С. 25-42.
122. Проценко Г. Голодні 1940-і на Херсонщині // Там само. – С. 102-105.
123. Стукалова О.І. Бібліотека архіву // Там само. – С. 142-145.
124. Хроніка архівного життя / Крючковська В.М., Виноградова Л.В. // Там само. – С. 148-153.
125. Шинкаренко О.І. На нових землях: З історії переселення в Херсонську область протягом 1944-1952 рр. // Там само. – С. 59-72.

2007

126. Баранюк В. Сестрі в Олешки // Константи: Альманах соц. досліджень. – Херсон, 2007. – Вип. 1(13): Архівалії Херсонщини. – С. 99-102.
127. Боровик В. Сьогодення архівної служби Херсонщини // Там само. – С. 14-15.
128. Ганченко Д. Православні церкви при установах м. Херсона // Там само. – С. 63-68.
129. Головні події 2007 року / Крючковська В.М., Ганченко Д.Л. // Там само. – С. 116-117.
130. Гордійчук Г. Документальний відеоряд // Там само. – С. 107-108.
131. З історії голодомору на Херсонщині у 1932-1933 рр. / Робоча група ДАХО // Там само. – С. 39-54.
132. Коник Ю. Сербські переселенці Херсонської губернії Нікшичі на шляху до російського дворянства // Там само. – С. 28-38.
133. Кузовова Н. Із фондів особового походження // Там само. – С. 105-106.
134. Кузовова Н. Лідія Фальц-Фейн – Набокова – Пейкер // Там само. – С. 82-88.
135. Макієнко Н. «Архів – моя душа»: (до 80-річчя від дня народження З.С. Орлової) // Там само. – С. 109-115.
136. Макієнко Н. Матеріали ЦДАВО України як джерело вивчення еволюції науково-методичних засад експертизи цінності документів у 1950-1970-х роках // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2007. – Вип. 26. – С. 19-23.
137. Марущак О. Перша хвиля більшовицьких репресій на Херсонщині. 1920-1922 рр. // Константи: Альманах соц. досліджень. – Херсон, 2007. – Вип. 1(13): Архівалії Херсонщини. – С. 72-77.
138. Орлова З. Біля витоків Чорноморського флоту // Там само. – С. 16-27.
139. Чечет С. Діяльність православного духовенства у суспільному житті Херсонської і Таврійської губерній у II-ій пол. XIX ст. // Там само. – С. 58-62.

140. Шинкаренко О. План упорядкування земельних відносин ногайців у 1806-1842 рр. // Там само. – С. 55-57.

Архівні джерела

141. Державний архів Херсонської області, ф.Р-2011: Державний архів Херсонської області, оп.1, спр.152: Обзор сборников, изданных архивами к 40-летию Великого Октября (23 июня 1958 г.). – 29 арк.
142. Там само, спр.153: Статьи сотрудников, подготовленные для газет и журналов (1958 г.). – 6 арк.
143. Там само, спр.165: План научно-исследовательской работы на 1959-1965 гг. – 7 арк.
144. Там само, спр.190: План работы на 1961 г. – 31 арк.
145. Там само, спр.204: Планы работы на 1962-1970 гг. – 18 арк.
146. Там само, спр.267: План развития архивного дела на 1966-1970 гг. – 97 арк.
147. Там само, спр.277: Переписка с АУ при СМ УССР о состоянии научно-справочного аппарата, публикации документов к 50-летию Великой Октябрьской революции и др. (24 января – 15 октября 1966 г.). – 49 арк.
148. Там само, спр.291: Рецензия на путеводитель по архиву (27 апреля 1967 г.). – 4 арк.
149. Там само, спр.362: План работы на 1971-1975 гг. – 95 арк.
150. Там само, спр.366: План научно-издательской работы на 1971-1975 гг. – 39 арк.
151. Там само, спр.367: Справка о публикаторской работе (29 июля 1971 г.). – 11 арк.
152. Там само, спр.439: Рецензия, проспект сборников «Херсону – 200 лет» и «Херсонская область в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг.» (22 апреля – 25 мая 1975 г.). – 41 арк.
153. Там само, спр.439а: Рецензии, замечания, справка на сборник документов и материалов «Из истории социалистических преобразований на Херсонщине. 1943-1958 гг.» IV выпуск (1975 г.). – 34 арк.
154. Там само, спр.554: Отчет о выполнении пятилетнего плана за 1976-1980 гг. – 22 арк.
155. Там само, спр.598: Отчет о работе за 1982 г. – 97 арк.
156. Там само, спр.630: Положение об отделе информации, публикации и научного использования документов (2 марта 1983 г.). – 4 арк.
157. Там само, спр.700: План развития архивного дела в госархиве на 1986-1990 гг. – 17 арк.
158. Там само, спр.840: План розвитку архівної справи на 1991-1995 рр. – 15 арк.
159. Там само, спр.919: Звіт про виконання плану розвитку архівної справи в області за 1996 р. – 39 арк.

Література

160. Видання державних архівних установ України 1925-2000: Бібліографічний покажчик / Упоряд.: В. Оснач, Р. Семчук, Г. Папакін, Ю. Прилепішева (передмова) ; Державний комітет архівів України. – К., 2001. – 160 с.
161. Войцехівський Ю.В., Кондратов В.М. [Рецензія] // Архіви України. – 1990. – № 2. – С. 77-78.
162. Голобородько Я. Від документа до епосу долі // Урядовий кур'єр. – 2005. – 5 лют. (№ 22); Теж саме // Константи: Альманах соц. досліджень. – Херсон, 2006. – №1(12): Архів і людина. – С. 140-141.
163. Гуртовенко Т. «Константи» – архівістам // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД ; Редкол.: І.Б. Матяш (голов. ред.) та ін. – К., 1996. – Т. 1. – С. 156-158.
164. Державний комітет архівів України. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Archives/index.php?ra21#Literature.
165. До завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» // Архіви України. – 1974. – № 4. – С. 3-9.

166. Ігнатуша О.М. [Рецензія] // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 183-186.
167. Коваленко О. Видавнича діяльність архівних установ Української РСР (підсумки і завдання) // Архіви України. – 1978. – № 4. – С. 3-13.
168. Коник О.О. Архівні матеріали та краєзнавча література Херсонщини про німецьке населення Півдня України (XIX – початок XX ст.) // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 1999. – Вип. 1. – С. 184-189.
169. Коник О.О. Нове видання до історії національних меншин в Україні // Архіви України. – 2003. – № 4-6. – С. 316-320; Теж саме // Константи: Альманах соц. досліджень. – Херсон, 2006. – № 1(12): Архів і людина. – С. 138-140.
170. Макієнко О. «Архівний компас для дослідників регіональної історії» (Нове довідкове видання херсонських архівістів) // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2007. – Вип. 24. – С. 223-227.
171. Макієнко О. Нові дослідження українського культурно-просвітницького руху на Херсонщині // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2003. – Вип. 10. – С. 114-119.
172. Макієнко О. Ювілейне видання херсонських архівістів (Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 2006. – № 1(12): Архів і людина. – 153 с.) // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД ; Редкол.: І.Б. Матяш (голов. ред.) та ін. – К., 2007. – Т. 15. – С. 222-224.
173. Нариси історії архівної справи в Україні / За загал. ред. І.Б. Матяш, К.І. Климової. – К. : Видав. дім "КМ Академія", 2002. – 612 с.
174. Новохацький К. Гуманітарна місія архівів і реформування архівної справи в Україні // Константи: Альманах соц. досліджень. – Херсон, 2006. – № 1(12): Архів і людина. – С. 5-9.
175. Основні правила роботи державних архівів України / За загал. ред. Л.О. Драгомірової, К.Є. Новохатського ; Держомархів України, УНДІАСД. – К., 2004. – 334 с.
176. Прись Т. Науково-методична робота архівних установ УРСР у повоєнні роки: проблеми, здобутки // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД ; Редкол.: І.Б. Матяш (голов. ред.) та ін. – К., 2004. – Т. 10. – С. 74-76.
177. Скоріна В. Організаційно-методична документація в публікаційній роботі // Архіви України. – 1979. – № 1. – С. 64-65.
178. Сусоров В. Колекція карт і планів Державного архіву Херсонської області // Константи: Альманах соц. досліджень. – Херсон, 2006. – № 1(12): Архів і людина. – С. 141-142.
179. Шумей О. Колекція картографічних матеріалів кінця XVIII – початку XX ст. Державного архіву Херсонської області // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2006. – Вип. 23. – С. 120-124.

Анотація

В огляді розглянута науково-видавнича діяльність Державного архіву Херсонської області впродовж 1940-х – 2000-х років, визначені її характерні особливості, основний зміст, форми і напрями.

Summary

The scientific publishing activities of the Kherson region Record Office during 1940-2000 are reviewed in the article. The characteristic property, primary content, forms and roots were marked.

НАШІ АВТОРИ

Андрєєва Світлана Серафимівна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

Батенко Ганна В'ячеславівна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання, заступник директора Інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Батракова Марина Олександрівна (Нова Маячка, Херсонська обл.) – магістр історії, вчитель історії Ново-Маячківської ЗОШ № 2 Цюрупинського району Херсонської області

Бездрабко Валентина Василівна (Київ) – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри державного управління, декан факультету державного управління Київського національного університету культури і мистецтв

Безлуцька Олена Петрівна (Херсон) – старший викладач кафедри гуманітарної та соціально-економічної підготовки Херсонського державного морського інституту

Берегова Галина Дмитрівна (Херсон) – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету

Бережко Костянтин Олександрович (Феодосія) – магістр історії, здобувач Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України

Вербицький Віктор Анатолійович (Миколаїв) – старший викладач кафедри фізкультури Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили

Ганзуленко Валентина Петрівна (Запоріжжя) – здобувач кафедри історії України Запорізького національного університету

Герасименко Микола Володимирович (Херсон) – старший викладач кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету

Герінбург Ольга Вікторівна (Херсон) – аспірантка кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Дарієнко Василь Миколайович (Херсон) – доктор історичних наук, професор, головний редактор збірника наукових праць «Південний архів. Історичні науки»

Добровольська Вікторія Анатоліївна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Херсонського національного технічного університету

Додонова Ганна Василівна (Херсон) – кандидат історичних наук, викладач Херсонської філії Національного університету кораблебудування імені адмірала С.О. Макарова

Докашенко Галина Петрівна (Донецьк) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики України Донецького національного університету

Єлісєєв Дмитро Ігоревич (Тернопіль) – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Єрков Олексій Юрійович (Санкт-Петербург, Російська Федерація) – кандидат географічних наук, доцент Російського державного педагогічного університету імені О.І. Герцена

Жердєва Ірина Валеріївна (Запоріжжя) – здобувач кафедри історії України Запорізького національного університету

Ігнатуша Олександр Миколайович (Запоріжжя) – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Запорізького національного університету

Каганов Юрій Олегович (Запоріжжя) – аспірант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Качковська Леся Ростиславівна (Луцьк) – аспірантка кафедри давньої і нової історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки

Коник Юлія Олександрівна (Херсон) – заступник начальника відділу забезпечення збереженості документів, обліку і довідкового апарату Державного архіву Херсонської області

Король Анна Іллівна (Херсон) – аспірантка кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Кругла Наталія Анатоліївна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і соціології Херсонського національного технічного університету

Кудрявцева Наталья Сергіївна (Херсон) – кандидат філософських наук, асистент кафедри теорії і практики перекладу Херсонського національного технічного університету

Кулікова Лілія Борисівна (Херсон) – доктор педагогічних наук, професор, проректор Херсонського державного морського інституту

Кульчицька Олена Василівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили

Куценко Юлія Юріївна (Херсон) – викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

Лебідь Віктор Олександрович (Херсон) – старший викладач кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Лебідь Тетяна Іванівна (Херсон) – доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету, Заслужений вчитель України

Лещенко Альона Михайлівна (Херсон) – старший викладач кафедри гуманітарної та соціально-економічної підготовки Херсонського державного морського інституту

Макієнко Олексій Анатолійович (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Матвієнко Людмила Володимирівна (Миколаїв) – викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету кораблебудування імені адмірала С.О. Макарова

Меша Володимир Григорович (Донецьк) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Донецького інституту підприємництва

Михайленко Галина Михайлівна (Херсон) – аспірантка кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

Міронова Ірина Сергіївна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Мороко Валерій Миколайович (Запоріжжя) – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Нікітенко Сергій Валерійович (Херсон) – аспірант кафедри українознавства Херсонського національного технічного університету

Ніта Марек (Ченстохова, Республіка Польща) – доктор історичних наук, ад'юнкт Інституту історії Академії імені Яна Длугоша

Павленко Віктор Якович (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Петрова Світлана Сергіївна (Херсон) – студентка інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету (спеціальність: ПМСО. Історія, спеціалізація: архівна справа та документознавство)

Потапенко Максим Васильович (Ніжин, Чернігівська обл.) – аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Рижева Надія Олександрівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського

Сінкевич Євген Григорович (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Сінкевич Ірина Юріївна (Херсон) – старший викладач кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Сусоров Віктор Дмитрович (Херсон) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Херсонського національного технічного університету

Турченко Галина Федорівна (Запоріжжя) – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Запорізького національного університету

Федоренко Ірина Володимирівна (Дніпропетровськ) – завідувач організаційно-інформаційного відділу Національного центру аерокосмічної освіти молоді імені О.М. Макарова

Цибуленко Лариса Олександрівна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Черемісін Олександр Вікторович (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету

Чермошенцева Наталя Миколаївна (Херсон) – викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

Чиркова Олена Анатоліївна (Київ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Міжрегіональної академії управління персоналом

Шевчук Тамара Євгенівна (Рівне) – викладач кафедри політології, соціології та права Національного університету водного господарства та природокористування

Наукове видання

Збірник наукових праць

"Південний архів"
Історичні науки

Випуск XXVI

Макет підготував Сінкевич Є.Г.

Технічний редактор – Блах Е.І.

Підписано до друку 03.07.2008

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Arial. Умовн. друк. 49,68 арк. Наклад 300.

Друк здійснено з готового оригінал-макета у Видавництві ХДУ.
Свідоцтво серія ХС №33 від 14 березня 2004 р.
Видано Управлінням у справах преси та інформації облдержадміністрації.
73000, Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 4. Тел.: (0552) 32-67-95.